Kurtuluş Cengiz • "YAV İŞTE FABRİKALAŞAK"

Kurtuluş Cengiz

"Yav İşte Fabrikalaşak"

Anadolu Sermayesinin Oluşumu: Kayseri-Hacılar Örneği

iletişim

KURTULUŞ CENGİZ • **"Yav İşte Fabrikalaşak"**

KURTULUŞ CENGIZ 1977'de Kayseri'de doğdu. Hacılarlı, Bornova Anadolu Lisesi'nde muhabbet, ODTÜ'de sosyoloji ve siyaset okudu. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışıyor. Bahattin Akşit, Recep Şentürk ve Önder Küçükural ile birlikte yazdıkları *Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri* adlı kitap 2012 yılında İletişim Yayınları tarafından basıldı.

İletişim Yayınları 1858 • Araştırma-İnceleme Dizisi 314
ISBN-13: 978-975-05-1162-2
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Kurtuluş Cengiz
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KURTULUŞ CENGİZ

"Yav İşte Fabrikalaşak"

Anadolu Sermayesinin Oluşumu: Kayseri-Hacılar Örneği

iletişim

Babam Ahmet Cengiz'e

İçindekiler

Teşekkür *7*

Birinci Bölüm
Giriş: Çalışmanın Problemi *9*

İkinci Bölüm
Yöntem ve Epistemolojik Yaklaşım *19*

Üçüncü Bölüm
Protestan Ahlakı Tezi ve Türkiye'de İslam Protestanlığı (İslami Kalvinizm) Tartışmalarının Kavramsal Çerçevesi *27*

Teolojik argüman (Weber'in tezi) *27*

Weber'e yönelik eleştiriler *33*

Olgusal eleştiriler *34*

Epistemolojik eleştiriler *45*

Türkiye'de "İslam Protestanlığı" tartışması *57*

Sosyolojik argüman *73*

Dördüncü Bölüm
Hacılar'ın Sanayileşmesinin ve Kapitalizme Eklemlenmesinin Tarihi *77*

Derin Anadolu'nun metropolü: Kayseri *77*

Erciyes'in havadar sinesine yaslanmış lakaydane (kayıtsız) ve hodserane (dikbaşlı) Hacılar Köyü *90*

Eşkıyalık yılları *96*

Eşkıyalıktan çerçiliğe *110*

Tekstil dönemi: Hacılar'ın dokumacılıkla tanışması (1930-1950) *118*

Hacılar'da halıcılık ... *136*

Hacılar'ın Ankara'ya açılması, başkentin imkânları ile ve hizmet sektörü ile tanışması ... *155*

Sanayiye yönelimin başlaması (1950-1974) ... *162*

Hacılar'da sanayileşmenin başlaması: HES Kablo Fabrikası'nın kuruluş süreci (1974) ... *186*

1980'lerden 2000'li yıllara Hacılar'da sanayileşme süreci ... *210*

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM BİÇİMİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ ... *231*

2000'li yıllarda Kayseri imalat sanayi ... *236*

2000'li yıllarda Hacılar sanayisinde sektörel yapı ... *244*

Üretim biçimi ve üretimin yapısı ... *250*

Üretimin örgütlenmesi ... *255*

Fason üretim ... *258*

Teknoloji ve Ar-Ge ... *265*

Hacılar sanayisinde dayanışma ve rekabet ilişkileri ... *280*

Yurtdışı bağlantılar, ihracat, ithalat ve ticari yönelimler ... *289*

Yönetim ve organizasyon: Şirketlerin yönetim yapısı, profesyonellik ve kuşaklararası ilişkiler ... *299*

Emek süreçleri ... *321*

ALTINCI BÖLÜM

SANAYİLEŞME SÜRECİNİN KÜLTÜREL BOYUTLARI ... *341*

Teolojik argümana ilişkin bulgular ... *341*

Sosyolojik argümana ilişkin bulgular (dinsel oluşumların ve dini cemaatlerin sanayileşme sürecine etkileri) ... *353*

Diğer kültürel dinamikler ... *387*

Hacılarlılık kimliği, aidiyeti ve yerel dayanışma dinamikleri ... *387*

Hacılar'da siyaset ve Hacılarlı sanayicilerin siyasal yönelimleri ... *401*

Küreselleşme ve moderniteye bakış ... *409*

YEDİNCİ BÖLÜM

SONUÇ ... *421*

EK 1: **Kuruluşundan Bugüne Hacılarlı Sanayicilerin Şirketlerinin Kısa Tarihi ve Gelişme Evreleri** ... *427*

KAYNAKÇA ... *440*

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Programı kapsamında hazırladığım ve 11 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen "The Tale of Industrialization in a Small Town in Turkey: Hacılar-Kayseri" adlı tezimin genişletilmiş Türkçe versiyonudur. Aslında tezi önce Türkçe düşünüp Türkçe yazdığım için orijinal hali de denebilir. Elbette hiçbir bilimsel çalışma tek bir kişinin emeği ile ortaya çıkmaz; tam aksine kolektif bir çalışmanın, akıl yürütmenin ve yoğun bir tartışma sürecinin sonucudur. Bu anlamda da birçok kişiye teşekkür borçludur. Dolayısıyla, şimdi emeği geçen hocalarıma, arkadaşlarıma ve bu çalışmayı mümkün kılan katılımcılara sırayla teşekkür etmek istiyorum.

Aslında bütün bu süreç boyunca çok şanslıydım. Çünkü bir değil iki tez danışmanım oldu. Çalışmaya Prof. Dr. Sencer Ayata'nın danışmanlığında başladım; ancak Hoca'nın emekli olması üzerine çalışmayı Doç. Dr. Mustafa Şen'in danışmanlığında bitirdim. Her iki danışmanıma da rehberlikleri, arkadaşlıkları, kritik önerileri ve katkıları için müteşekkirim. Bunun yanı sıra tez komitemde bulunan ve çalışmamı baştan beri dikkatle takip eden Prof. Dr. Ayşe Gündüz Hoşgör, Prof. Dr. Recep Varçın, Doç. Dr. Ceylan Tokluoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Burak Özçetin tüm bu süreç boyunca çok değerli müdahalelerde bulundular ve tezin son haline gelmesinde çok yardımcı oldular. Her birine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Her türlü bilimsel çalışma gerek teknik gerek içerik gerekse biçimsel olarak farklı zorluklar içerir. Ben bu zorlukları bana her anlamda destek olan, moral veren ve tam zamanında müdahale eden arkadaşlarım sayesinde aş-

tım. Özgür Emrah Gürel, Önder Küçükural, Cevahir Özgüler, Demet Dinler, Ali Babahan, Aybüke Pabuçcu ve Yeşim Üçdoğruk sağ olsunlar.

Bu arada bazı hemşerilerime özel olarak teşekkür borçluyum. Hacılar Belediye Başkanı Ahmet Herdem'in ve orada bulunduğum dönemde Hacılar Sanayici ve İşadamları Derneği Başkanı olan Tahir Nursaçan'ın açık fikirli yaklaşımları ve destekleri olmasaydı bu çalışma çok eksik kalırdı. Araştırma etiği gereği Hacılar'da ve Kayseri'de görüştüğüm tüm insanların ismini burada anamıyorum. Ancak onlar değerli zamanlarını ayırıp benimle görüşmeselerdi ve her şeyden öte bana içten, sıcak ve samimi olmasalardı böyle bir çalışma zaten hiç mümkün olamazdı.

Bununla birlikte, ta çocukluğumdan beri bana akrabalarımın çoğundan daha yakın olan ve tüm tez süreci boyunca da alanda rehberlik eden Karamavuş ailesi, teşekkürden çok daha fazlasını hak ediyor. Gülnur, Mecit, Mehmet ve Gültekin Karamavuş'a en içten sevgilerimi sunuyorum.

Bu çalışma aynı zamanda TÜBİTAK tarafından desteklenen ve Prof. Dr. Bahattin Akşit tarafından 2008-2011 yılları arasında yürütülen 108K202 No'lu "Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Din" adlı çok kapsamlı bir araştırma projesinin parçasıydı. Bu yüzden, başta Bahattin Hoca ve Prof. Dr. Recep Şentürk olmak üzere tüm proje ekibine bilgilerini, emeklerini ve araştırma heyecanlarını paylaştıkları için minnettarım. Son olarak projeyi finanse eden TÜBİTAK'a ve değerli çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Bu çalışmayı, gerçek bir Hacılarlıya, tanıdığım en komünist, en modernist ve en dik kafalı adam olan babam Ahmet Cengiz'e ithaf ediyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ: ÇALIŞMANIN PROBLEMİ

1990'lı yılların başından beri Anadolu'nun bazı kentlerinde ciddi bir hareketlilik yaşanıyor. Özellikle Kayseri,[1] Konya,[2] Antep,[3] Çorum,[4] Denizli,[5] Eskişehir,[6] gibi şehirlerde ciddi bir ekonomik ve sosyal gelişme göze çarpıyor. Zaman zaman Anadolu Kaplanları,[7] İslami Girişimciler,[8] İslami Burjuvazi,[9] Yeni Sanayi Odakları[10] ya da İslami/Yeşil Sermaye[11] gibi kavram ve tanımlarla açıklanmaya çalışılan bu gelişmelerin oldukça uzun bir süreye yayılan dinamikleri var. Esasen bu konuda epeyce bir literatür[12] de birik-

1 ESI 2005; Satoğlu 2008, Özcan 2000b, 2006; Keyman ve Lorasdağı 2010, Dikeçligil 2008, Özoral 2011; Tok 2011.

2 Demirpolat 2002, Kutlu 2007, Adaş 2003.

3 Ayata 2004; Eraydın 2002; Bedirhanoğlu ve Yalman 2009; Bayırbağ 2009 ve 2011; Özcan 2000b; Tok 2011.

4 Keyman ve Lorasdağı 2010, Eraydın 2002.

5 Özcan 2000b, Saracoğlu ve Başak 2009, Erendil 2000, Eraydın 2002, Bedirhanoğlu ve Yalman 2009.

6 Bedirhanoğlu ve Yalman 2009, Fuat Keyman ve Lorasdağı 2010, Tok 2011.

7 Demir, Acar, Toprak 2004; Durakbaşa 2010; Buğra ve Savaşkan 2010, Filiztekin ve Tunalı 1999, Köse ve Öncü 1998, Yavuz 2006.

8 Adas 2003, 2006, Demiralp 2010.

9 Varol 2011, Doherty 2007.

10 Eraydın 2002.

11 Can 1997a; Can 1997b; Demiralp 2009; Özel 2010; Atasoy 2009; Demir, Acar ve Toprak 2004; Filiztekin ve Tunalı 1999, Durakbaşa 2010; Yavuz 2006; Köse ve Öncü 1998; Demiralp 2009, Doğan 2007, Özcan ve Çokgezen 2003; Jang 2005; Rubin 2005, Özoral 2011.

12 Buğra 1998, 2002; Doğan 2007; Özdemir 2006, 2007; Tuğal, 2009, 2010.

miş durumda. Çevrede[13] biriken bu enerjinin, sadece çevrede değil elbette, ilk kez REFAHYOL iktidarı ile gün yüzüne çıktığını; 28 Şubat Darbesi ile bastırılsa da 2001 yılında AKP'nin kuruluşu ve nihayet 2002 Seçimleri ile siyasal yansımasını bulduğu ve 2007 seçimleriyle de iktidarını kurumsallaştırmak ve siyasetin merkezine yerleşmeye dönük yeni bir evreye girdiği yönünde gözlemler[14] de yapılıyor.

Bir tez çalışmasının sınırları içerisinde neredeyse 30 yıla yayılan bu süreci bütünüyle tartışmak elbette mümkün değil. Bunun yerine, Anadolu'nun tam ortasından, Kayseri'nin Hacılar İlçesi'nden küçük ama kritik bir kesit alarak, yapılan tartışmalara mikro ölçekten bakmaya ve katkıda bulunmaya çalışacağım. Zira Hacılar, toplumsal değişmeyi; hem yerel, (kültür, gelenek, toplumsal yapı, din, cemaatler vb.) hem de küresel boyutlarıyla (esnek üretim, yeni sanayi odakları, dünya pazarına eklemlenme biçimleri, ihracata dönük sanayileşme süreçleri vs.) tartışmak ve sanayileşme, ekonomik gelişme ve modernleşme bağlamlarına oturtmak için oldukça uygun bir zemin teşkil ediyor. Bu zeminle neyi kastettiğimi şu şekilde özetleyebilirim:

Çok da uzak olmayan bir geçmişte, sözgelimi 40 yıl önce oldukça yoksul bir dağ köyü (nahiye) olan Hacılar, şu anda sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi[15] açısından Türkiye'nin tüm ilçeleri (872 ilçe) arasında 45., fert başına genel bütçe geliri açısındansa 37. sırada bulunuyor. Sanayide çalışan nüfus oranı açısından ise % 48.13 ile tüm Türkiye'de 1. sırada. Tarımda çalışan nüfus açısından Türkiye'deki tüm ilçeler arasında 868. sırada bulunması da bunu destekleyen bir gösterge. Kadınların çoğunun çalışmadığını düşündüğümüzde, bu neredeyse erkek nüfusun tamamının sanayide istihdam edildiğini gösteriyor. Hacılar'daki işsizlik oranı ise % 8.22 ile Türkiye ortalamasının altında. Dolayısıyla, son otuz yılda büyük bir endüstriyel atılım göstererek gerek yerel gerekse küresel bazda tanınan birçok sanayi kuruluşunu meydana getiren ve sanayide çalışan nüfus oranı açısından Türkiye'nin tüm ilçeleri arasında ilk sıraya yükselen Kayseri'nin Hacılar İlçesi'nin bu sıradışı sanayileşme tecrübesi, yukarıda ifade ettiğim bağlamı anlamak ve yorumlamak açısından çok iyi bir örnek teşkil ediyor. Zira Geertz'in de ifade ettiği gibi "antropolojik yöntemin[16] –büyük toplum içindeki küçük bir ünitenin ilk elden ve yoğun tetkiki– ekonomik

13 Merkez-çevre kavramıyla ilgili eleştirel tartışmalar için bkz. Açıkel 2006, Ahıska 2006, Aydın 2006, Gönenç 2006, Mardin 2005, Arlı 2006, Bayırbağ 2008.

14 Uzgel ve Duru 2009, Öniş 2006, Pamuk 2008.

15 Dinçer ve Özarslan 2004.

16 Bu çalışmayı yaparken en büyük esin kaynaklarımdan biri Bahattin Hoca'nın ODTÜ'de "Ortadoğu Sosyolojisi" adıyla verdiği derste okuttuğu Geertz'in "Peddlers and Princess" adlı çalışmasıydı. Bu nedenle, kesintisiz bir biçimde en az bir yıl boyunca Hacılar'da kalmayı ve sanayide çeşitli işlerde çalışmayı çok istedim. Ancak bir yandan öğretim görevliliği yaptığım için bu mümkün olmadı.

gelişmenin anlaşılmasına dönük en büyük katkısı; toplumsal süreçlerin geniş kapsamını, görece mikroskopik ve cari halleriyle ve bir köyde somutlaşmış görünümleriyle analiz etmesinde yatar" (Geertz; 1963: 4).

Bu genel çerçeve içinde araştırma, bu gelişmenin ana aktörü durumunda olan Hacılarlı sanayicilere odaklanıyor. Özetleyecek olursam büyük çoğunluğu, 1950'lerden itibaren Kayseri sanayisinde çırak olarak çalışmaya başlayan, 1970'lerde usta olup kendilerine ait ilk atölyelerini kuran, 1980'lerde işlerini yerel ve bölgesel pazarlardan Türkiye pazarına doğru genişleten, 1990'larda üretimlerini Kayseri OSB'de kurdukları fabrikalara taşıyan, 2000'lerden sonra ise yurtdışına ihracata başlayan bu firmaların sahipleri; şu anda 100'den fazla ülkeye ihracat yapıyor, yaklaşık 20 bin kişiyi istihdam ediyor, ayrıca yerel ve ulusal siyaset üzerinde ciddi bir baskı grubu oluşturuyorlar. Kayseri'nin önde gelen STK'larının neredeyse tamamı da Hacılarlılar tarafından zapt[17] edilmiş durumda.

2009 yılı itibarı ile Hacılar Sanayici ve İşadamları Derneği'ne kayıtlı olan yetmiş iki üyenin otuz beşinin, sayıları elli ile on iki bin arasında çalışanı olan bir ya da birden fazla fabrikası bulunuyordu. Hatta şimdi Kayseri Organize Sanayi Bölgesi ile birleşmiş olsa da Hacılarlı sanayiciler tarafından 1999 yılında kurulan Hacılar Organize Sanayi Bölgesi, Türkiye'nin ilçe bazında kurulmuş ilk özel organize sanayi bölgesidir. İstanbul Sanayi Odası tarafından her yıl (2012) açıklanan ilk beş yüz büyük firmadan yedisi Hacılar kökenlidir ve hâlâ da ya Hacılar sınırları içerinde ya da Hacılar'ın yanı başındaki Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyetlerini sürdürmektedir.[18]

Rakamlarla ifade edecek olursam kendi verilerime göre 2009 yılının sonu itibarı ile Hacılarlı sanayicilerin cirolarının toplamı 5,4 milyar TL (yaklaşık 3 milyar dolar) ve Hacılarlı tüm firmaların ihracat toplamı da 607,7 milyon dolardır. Kayseri'nin 2010 yılı itibarı ile 5 milyar doların biraz üzerinde üretim, yaklaşık 200 bin istihdam ve 1,3 milyar dolarlık dış ticaret hacmi bulunan bir kent olduğunu düşünürsek; yukarıdaki rakamlar, Hacılarlı sanayicilerin yaklaşık olarak Kayseri'deki toplam üretim hacminin 3/5'ini, istihdamın 1/10'unu ve ihracatın da yarısını elinde tuttuğunu gösteriyor.

Dolayısıyla da bu hızlı sanayileşme süreci, kasabanın genel refah düzeyini hem birey bazında reel olarak artırmış hem de zenginleşen sanayicilerin kur-

17 Benim görüşme yaptığım dönemde Kayseri Sanayi Odası, Kayseri Ticaret Odası, Esnaf Odaları Birliği Başkanları Hacılarlıydı. KESOB Başkanı'nın aktardığına göre başkanı Hacılarlı olan diğer Odalar ise şunlardır: Mobilyacılar Odası, Berberler Kuaförler Odası, Demirciler Odası, Sıhhi Tesisatçılar Odası, Elektrikçiler Odası.

18 Bunlar: HES Kablo A.Ş., Boytaş Bellona Mobilya A.Ş., Merkez Çelik A.Ş., İstikbal Mobilya A.Ş., HAS Çelik A.Ş., Boyçelik Metal A.Ş. ve Boyteks Tekstil A.Ş.'dir. Halihazırda Hacılar İlçe merkezi sınırları içerisinde yer alan 4 büyük sanayi kuruluşu ise şunlardır: HES Kablo A.Ş., Has Çelik A.Ş., HES Fibel A.Ş., HES Kimya A.Ş.

duğu Hacılar Yardımlaşma Derneği kanalıyla kasaba doğrudan yatırım ve yardım alma imkânına kavuşmuştur. Her yıl Ramazan ayının ikinci perşembesi sanayiciler arasında yapılan gelenekselleşmiş bir yemekte toplanan yardımlarla oluşturulan derneğin 2009 yılı bütçesi bir milyon dolardı. Bu bütçeyle bir yandan kasabaya okul, cami, lojman, sağlık merkezi vb. altyapı hizmetleri yapılırken bir yandan da yoksul, hasta, yaşlı, muhtaç kişilere doğrudan yardımlar aktarılıyordu. Derneğin en önemli faaliyetlerinden biri de Hacılar kökenli üniversite öğrencilerine burs desteği sağlamaktı. Kasabadaki çarpıcı gelişmeyi anlamak açısından 1960'lı ve 1970'li yıllarda her yıl üniversite sınavını kazanan öğrenci sayısı bir elin parmaklarını geçmezken Dernek'in 2009 yılında üniversiteye devam eden beş yüz iki Hacılar kökenli[19] öğrenciye her ay düzenli burs verdiğini ve bunların yarısını kadınların oluşturduğunu söylemek sanırım yeterli olacaktır. Peki, nasıl oldu da bu yoksul dağ köyü otuz kırk yıl içerisinde bu noktaya ulaştı? Bu sanayileşmenin sırrı nedir? İşte bu araştırmanın temel sorusu budur. Bu yüzden Derin Anadolu'dan küçük ama sıradışı bir kesit alarak; Hacılar'ın sanayileşme ve ekonomik gelişme hikâyesi çerçevesinde Türkiye'deki sosyo-ekonomik ve kültürel değişme sürecini anlamaya ve yorumlamaya çalışacağım. Böylece, uzunca bir süredir literatürde Anadolu Kaplanları ya da Yeşil Sermaye olarak tartışılan meseleye de daha yakından ve derinden bakmaya ve yeni bir perspektif geliştirmeye çalışacağım.

Bu çalışmanın problematiğini de içerecek biçimde hatta Hacılar da dahil olmak üzere Kayseri'deki ekonomik gelişmenin dinamikleri ile ilgili ciddi bir analiz 2005 yılında merkezi Berlin'de bulunan ESI (European Stability Initiative) adlı bir düşünce kuruluşu tarafından yapıldı. "İslami Kalvinistler: Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık" adlı bir rapor yayımlayan kuruluş, Kayseri örneğini ve hatta özel olarak da Hacılar'ı başarılı bir kalkınma deneyimi olarak "İslami Kalvinistler"[20] kavramıyla tartıştığı için oldukça yankı uyandırdı. Gerek dış basında,[21] gerekse ulusal basında[22] bu raporla ilgili birçok yorum yayınlandı. Bunların bir kısmı, İslami Kalvinizm fikrinden hoşnut bir çerçeve içerirken, diğer bir kısmı ise "İslam'da Protestanlaşma Olmaz" tavrı[23] gösterdiler. Bunlar arasında çalışmayı bekleneceği üzere, "Müslümanlığı bozmaya ve yüce dinimizi tahrif etmeye çalışan bir tertip" olarak görenler[24] de oldu. Ancak, Protestan İslam tartışmaları aslında çok da yeni

19 Aktarılanlara göre burs almak için öğrencinin nüfus kâğıdında Hacılar yazması yeterlidir.

20 ESI 2005.

21 Judson 2005, Bilefsky 2006, Lodhi 2006, Proyect 2006.

22 Akyol 2006, Efeoğlu 2006, Özgürel 2006, Özkök 2006, Barlas 2006, Babaoğlu 2006, Berkan 2006

23 Özcan 2006.

24 Boz 2006, Emre 2006.

değil. Zira, Türkiye Cumhuriyeti'nin dinle ilişkisini Cumhuriyet'in kuruluşundan beri "İslam'ın bir anlamda Protestanlaştırılması çabası" olarak okuyan ciddi bir kesim ve bu alanda hatırı sayılır bir tartışma birikimi ve çalışma da var. Örneğin, *Bilgi ve Hikmet* dergisinin 1993 yılında çıkardığı sayılardan biri tam da bu konuya parmak basıyor ve "İslam ve Protestanlık" başlığı taşıyor. Bunun yanında konuyu İslam'ın ekonomik gelişmeyle ilişkisi bağlamında tartışan[25] ya da doğrudan toplumsal gelişmede dini diğer yargılarının etkisi bağlamında İslam ile Protestanlığı karşılaştıran çalışmalar[26] da mevcut. Daha da geriye gittiğimizde ise genel olarak Türkiye bağlamında İslam ve iktisat ilişkisi bağlamında yapılan daha eski ve orijinal katkılara[27] ve yakın tarihlerde ise yeni yorumlara[28] da rastlamak mümkün.

İslam ve Protestanlık ilişkisi çerçevesinde bakıldığında ülkemizde daha ziyade İslami eğilimli akademisyenler ve entelektüel çevreler[29] tarafından yapılan tartışmalarda konu çeşitli biçimleriyle incelenmiş bulunuyor. Öte yandan, konuyu İslam'ın kapitalizmle ilişkisi bağlamında genişlettiğimizde ise incelemelerin sayısı ve niteliği artıyor ve çeşitleniyor. Örneğin, *Birikim* dergisinin 99. sayısı (1997) 'İslam ve Kapitalizm' başlığını taşıyor. Orada da farklı siyasal konumlardan yazarlar[30] tarafından konunun çeşitli açılardan tartışıldığını görüyoruz. Bunlar dışında ise din ve kapitalizm ilişkisini[31] ya da İslam ve Protestanlık arasındaki ilişkileri inceleyen bazı başka müstakil çalışmaları[32] da saymak mümkün. Ancak genel olarak bakıldığında Protestan ya da Kalvinist İslam (daha doğrusu İslam'ın içinden Protestan bir eğilimin çıkma ihtimali ya da İslam'ın Protestanlığa benzer bir dönüşüm, bir tür reform geçirme ihtimali) çerçevesinde yapılan tüm bu çalışmaların ve tartışmaların göründüğünden çok daha geniş boyutları var. Öyle ki yalnızca Protestan İslam ya da Kalvinist İslam tamlaması bile tüm bir sosyal bilim pratiğini çapraz kesen ve çok temel epistemolojik ve metodolojik sorunlara doğrudan gönderme yapan içerimlere sahip.

Peki, durum gerçekten öyle mi? Yani bazı Anadolu kentlerinde, Kayseri'de ya da Hacılar'da yaşanan ekonomik gelişme ve sanayileşme süreçlerini, Weber'in ünlü *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışmasından esinlenerek benzer bir biçimde dini bir motivasyonla bir tür "İslami Kalvinizm"

25 Özcan 1995.

26 Mutlu, 1990.

27 Ülgener 2006a, 2006b (yeniden basımlar).

28 Türkdoğan 1994, Çelik 2003, Hanioğlu 2005, Ayengin 2005, Çiğdem 2006.

29 *İslami Araştırmalar* dergisi, cilt 16, s. 4; cilt 18, s. 4 (*İslam ve İktisat*, I ve II no'lu sayılar).

30 Kıvanç 1997, Can 1997, Arslan 1997, İnsel 1997.

31 Swatos 1995, Roberts 2007.

32 Sarıbay 2006, Aktay 2000.

ya da "Protestan İslam" yaklaşımıyla açıklamak mümkün müdür? Bu soruya verilecek kapsamlı bir yanıt[33] hem metodolojik hem teorik hem de olgusal anlamda geniş bir çerçeve gerektiriyor.

İşte bu çalışmada, Hacılar özelinde bir yönüyle bunu da yapmaya çalışacağım. Tarihsel materyalist bir kuramsal ve epistemolojik çerçeveden hareket ederek; meseleyi çok basite indirgediğini ve Weber'in kendi kuramsal çerçevesinden yola çıkılsa dahi açıklama gücünün zayıf ve uygunsuz bir tanımlama olduğunu düşündüğüm "Kalvinist İslam" argümanına karşı çıkacağım. Buna karşı, Hacılar'ı bir sanayi kasabası haline getiren sürecin birtakım tikel tarihsel ve maddi nedenlerin ve etkenlerin bir bileşkesi olduğunu iddia edeceğim. Hacılar'daki bu sanayileşme sürecini, tarihsel, toplumsal, ekonomik ve coğrafî olmak üzere farklı boyutlarıyla inceleyip analiz etmeye çalışırken, dini de içerecek biçimde kültür boyutunu bu genel çerçevenin içine yerleştireceğim.

Öte yandan bu meselenin bir diğer boyutunu da başta değindiğim gibi Anadolu Kaplanları ya da İslamî/Yeşil Sermaye tartışmaları oluşturuyor. Kabaca özetleyecek olursak bu kişilerden, şirketlerden veya gruplardan genellikle son 20 yılda yükselişe geçen Gaziantep, Denizli, Kayseri, Malatya, Konya, Çorum gibi Anadolu'nun farklı kentlerinde[34] esnaflıktan, zanaatkârlıktan, işçilikten, ticaretten ya da çeşitli serbest mesleklerden kazandıkları sermayeyi, bilgi birikimini ve deneyimi emek yoğun sanayilere yatırıp, imalat ve ihracat yoluyla artı değer üretip biriktiren, dindar ve muhafazakâr değerleriyle öne çıkan Anadolu kökenli sermaye sahipleri kast ediliyor.[35] Bu yüzden benimsediğim kuramsal yaklaşıma da uygun olarak bu kişilerden ve gruplardan genel olarak "Anadolu Sermayesi" olarak; bu yazıda odaklandığım yerel sermaye grubundan ise "Hacılar Sermayesi" olarak bahsedeceğim. Biraz daha açacak olursam Hacılar Sermayesi'nden de kendine ya da ailesine ait bir üretim tesisinde gerek ulusal gerekse uluslararası pazar için üretim yapan Hacılarlı sanayicileri kast edeceğim.

Anadolu Sermayesi ile ilgili literatür gözden geçirildiğinde özetle şöyle bir resim ortaya çıkıyor:

- Öncelikle Anadolu'daki bu Sermaye'nin Türkiye Ekonomisi'nin geçirdiği yapısal dönüşümün bir sonucu olarak ithal ikamecilikten ihracata dönük birikim rejimine geçişle birlikte ortaya çıktığı ifade edili-

33 Bu konudaki görüşlerimin ilk taslağını daha önceki çalışmalarımda geliştirmeye çalıştım. Bkz. Cengiz 2008a, 2008b, 2010, 2011.

34 Pamuk 2011: 301-302.

35 Can 1997a; Can 1997b; Demiralp 2009; Özel 2010; Atasoy 2009; Demir, Acar ve Toprak 2004; Filiztekin ve Tunalı 1999, Durakbaşa 2010; Yavuz 2006; Köse ve Öncü 1998; Demiralp 2009, Doğan 2007, Özcan ve Çokgezen 2003; Jang 2005.

yor.[36] Özal'ın, 24 Ocak 1980'den başlayarak mimarı olduğu neo-liberal reformlarla birlikte bu dönüşümde kilit bir rol oynadığının altı çiziliyor.[37]

- Fordizm'den Post-Fordizme geçiş ile birlikte ortaya çıkan esnek üretim sürecinin küreselleşmeyle birlikte dünyaya yayıldığı; özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinin endüstri bölgelerinde birbirleriyle hem rekabet edip hem dayanışan, dini değerlerden ve yerel ilişkilerden güven,[38] bağlılık ve kişisel ilişkiler oluşturmak için yararlanan küçük ve orta boy işletmelerin yeşermesine ve önem kazanmasına yol açtığı ifade ediliyor.[39] Dolayısıyla, Türkiye'de tarihsel olarak Milli Görüş[40] geleneği partileri tarafından temsil edilen bu tarz işletmelere sahip olan taşradaki küçük zanaatkârlar ve işadamlarının da bu konjonktürde gelişmek için verimli bir zemin yakaladıkları söyleniyor.[41]
- Genellikle zanaat kökenli olan bu sanayicilerin, kendi çaba ve girişimcilikleriyle genellikle küçük ve orta boy aile işletmeleri olarak ortaya çıktıkları;[42] emek yoğun sektörlerde "düşük ücret, uzun çalışma saatleri ve esnek çalışma rejimleri"[43] çerçevesinde rekabet ederek küresel pazarda kendilerine bir yer edindikleri ve genellikle ihracat sayesinde büyüdükleri belirtiliyor.
- Sendikal örgütlenmelere izin vermedikleri, işçilerini sigortasız çalıştırdıkları, şirketlerini "gayri resmi ve kişisel ilişkilere dayalı, otoriter paternalist ilişkilerin" hâkim olduğu bir tarzda yönettikleri; bunun karşılığında emek süreçlerini zekât, fitre, sadaka ve hayır işleri yoluyla denetledikleri; böylece sosyal ilişkilerini genişlettikleri ve toplumda meşruiyet kazanma çabasına girdikleri gözleniyor.[44]
- Bu sermaye gruplarının farklılaşan biçimleri olduğu; zaman içinde küçük kasaba ya da küçük şehir tüccarı, esnafı, imalatçısı olmaktan dünya çapında büyük holding olmaya giden yolda ilerledikçe homojenliğini kaybettiği, katmanlaştığı ve daha da heterojen hale geldiği tespiti[45] yapılıyor.

---

36 Pamuk, 2011: 302; Tuğal, 2002: 92.

37 Demir, Acar, Toprak 2004: 169-170; Pamuk 2009: 274, Yavuz 2004: 227; Jang 2005, 2006; Varol 2011: 74.

38 Atasoy 2009: 8; Özcan ve Çokgezen 2003: 2078; Tok 2011: 237-241, Özoral 2011: 234.

39 Buğra 1998: 524; Özoral 2011: 122; Tok 2011: 237-8.

40 Toprak 1981: 105, Sarıbay 1985, Yücekök 1983, Şen 1995.

41 Gülalp 2001: 435-437.

42 Buğra 2002: 194, Yavuz 2003: 278.

43 Pamuk 2011: 302, Buğra 2002: 191.

44 Doğan 2007: 54; Tok 2011: 241; Özoral 2011: 236.

45 Can 1997, Doğan 2007: 53-63; Adaş 2003.

Ancak oldukça yetkin sosyal bilimcilerin çalışmalarından derlediğim ve bazı yönleriyle doğru tespitler içeren bu resim etrafında giderek hegemonik bir söylem olmaya doğru giden ve Özuğurlu'nun yerinde bir tespitle yeni-liberal retorik[46] olarak adlandırdığı bir kanon oluşmuş durumda. Genellikle muhafazakâr ve liberal araştırmacılardan oluşan bu kanon[47] zımni olarak Türkiye'de 1980'lerden önce kapitalist bir üretim yokmuş gibi devletin Anadolu'daki Müslüman girişimcileri baskı altında tuttuğunu;[48] Özal'ın bu girişimcileri devlet baskısından kurtardığını iddia ediyor. Dini oluşumlar da görece olarak serbest bırakılınca, devletten destek almayan[49] ve dinin manevi motivasyonundan[50] ve geleneksel sosyal ilişkilerden[51] yoğun bir şekilde yararlanan Anadolu'nun hızla yükseldiği; dinden kaynaklı bir sanayileşme ve sermaye birikimi oluştuğu; bunun da Türkiye'de ılımlılaşma[52] ve liberalleşmeye[53] yol açtığı varsayılıyor. Öte yandan Şen'in[54] tespit ettiği gibi bu söylem, Anadolu-İstanbul Sermayesi çatışması ekseninde serbest piyasa-devlet müdahalesi meselesini de başka bir şekilde kurmaya çalışıyor. Yani, bir yanda gerçek serbest piyasa savunucuları ve uygulayıcıları, diğer yanda devletten beslenen batılı-seküler-israfçı-açgözlü İstanbul Sermayesi. Özal'ın neoliberal politikalarının zengin ve yoksul arasında boşluklar (*gap*) ve dini ve laik (*secular*) gruplar arasında alanlar (*space*) yaratarak birlikten ziyade farklılıkla şekillenen daha çoğulcu bir topluma yol açtığını söyleyebilecek kadar ileri giden Yavuz[55] ise bu kanonun baskın sesi durumunda. Oysa ki bu söylem, bazı olguları kısmi olarak açıklıyor gibi görünse de birçok düzeyde yanıltıcı tespitler de içeriyor ve bazı tarihsel ve ampirik gerçeklerle de hiç bağdaşmıyor. Nitekim Özuğurlu'nun[56] aktardığı gibi o hep şikâyet edilegelen hantal merkezi devlet, sınai üretiminin mekânsal altyapısını inşa etmenin

46 Özuğurlu bu retoriği şöyle tarif ediyor: "Hantal merkezi devlete rağmen dönemin icaplarına uygun olarak ihracata dönük rekabetçi üretim performansını sürekli geliştiren, dinamik, girişimci, değişen koşullara hızla uyum sağlayabilen bir girişimci sınıf Anadolu'da boy vermiştir. Devlet gölge etmesin yeter, bu dinamik girişimciler Türkiye ekonomisini rekabetçi kılacak potansiyele sahipler" (Özuğurlu, 2008: 122).

47 İlgili çalışmalar için bkz. Yarar 1996; Demir, Acar, Toprak 2004; Yavuz 2003, 2006; Kösebalaban 2007; Kutlu 2007; Gunter ve Yavuz 2007.

48 Kösebalaban 2007: 236; Yavuz 2003a, 2006; Varol 2010: 74.

49 Öniş 2001: 290; Keyman ve Lorasdağı 2010: 37-8. Satoğlu 2008.

50 ESI 2005.

51 Satoğlu 2008, Tok 2011.

52 Ilımlılaşma, "Batı'ya dost bir gündeme sahip olma, dini çekinceler koymadan pazar ekonomisinin ve liberal demokrasinin temellerini benimsemek" anlamında kullanılıyor (Demiralp, 2009: 316).

53 Özoral 2011: 235.

54 Şen 2010

55 Yavuz 2003: 277.

56 Özuğurlu 2008: 122-3.

ötesinde işçi hareketinin bastırılması, ihracat gelirlerine yönelik yoğun bir vergi iadesi ve teşvik sisteminin uygulanması, işgücü piyasalarının giderek marjinalleştirilmesi ve özelleştirme gibi mekanizmalarla sermaye sınıfına sürekli bir servet transferi gerçekleştirmiştir (Yeldan 2001: 102). Devletin korumacı işlevi yeni liberal evrede ortadan kalkmış değildir, sadece biçim değiştirmiştir. İthal ikameci dönemde kâr transferinin sektörel kayırmalara dayalı olan bürokratik formu, 1980 sonrasında yerini klientalist[57] bir forma bırakmıştır (Boratav 1993).

Dolayısıyla, 1980'lerde ve 1990'larda yaşanan bu gelişmeleri, Anadolu'da yaşanan bu dönüşümün tarihsel kökenlerine ve bu sürece ilişkin farklı dinamiklere, kariyer çizgilerine, sanayileşme yönelimlerine bakmadan anlayabilmek ve doğru değerlendirebilmek pek mümkün değildir. İşte bu kitapta bunu yapmaya çalışacağım. Anadolu'daki bu dönüşümün Hacılar örneğinde tarihsel, sosyal, ekonomik ve kültürel kökenlerini göstermeye; böylece, İslami Kalvinizm tarzı dinsel açıklamaların gerçeği yansıtmadığını ve yanıltıcı tespitler içerdiğini ampirik veriler yardımıyla kanıtlamaya çalışacağım. Ancak yapacağım şey genel bir sanayileşme tarihi olmayacak. Ben özel bir vakaya, o vakanın tarihsel evrimine odaklanacağım. Vaka etrafında anlatacağım sanayileşme tarihi ise, başta ortaya koyduğum kuramsal perspektifin problematiği ekseninde şekillenecek ve onunla sınırlı olacak.

Bu çerçevede, ilerleyen bölümlerde önce Kayseri'nin kuzey güney ve doğu batı akslarının tam merkezinde yer alan binlerce yıllık bir ticaret ve zanaat merkezi olduğunu; aynı zamanda Cumhuriyetin kuruluşundan sonra devletin büyük çaplı girişimleri sayesinde ciddi bir sanayileşme tecrübesi edindiğini; bu yüzden yeni gelişen ve yükselen bir sanayi şehri, bir kaplan değil Türkiye'nin geleneksel sanayi mıntıkalarından biri olduğunu aktarmaya çalışacağım. Ardından ise Hacılar'ı bu genel çerçeve içine oturtarak, coğrafi konumu, tarım arazilerinin kıtlığı, nüfusunun yoğunluğu ve kente yakınlığı gibi etkenlerin kasabayı her daim alternatif iş olanaklarının sıkı kollayıcısı haline getirdiğini; bu çerçevede de Hacılarlıların eşkıyalık, çerçilik, dokumacılık, halıcılık, manifaturacılık, Ankara'da otelcilik, dolmuşçuluk, Almanya'da işçilik, sanayide çıraklık gibi çok farklı kariyer çizgilerini sanayileşme süreci yönünde nasıl birleştirdiklerini hem tarihsel hem de ampirik düzeyde açıklamaya ve yukarıda özetlemeye çalıştığım iddiaları olumsuzlamaya çalışacağım. Çalışma boyunca yanıt aradığım bazı temel sorular ise şunlar olacak:

57 Bu duruma AKP döneminden iki mükemmel örnek verilebilir. Biri 2003 yılında çıkarılan vergi affıdır. Bu affa genel olarak büyük burjuvaziden küçük ve orta ölçekli burjuvaziye yaklaşık 8 milyar dolarlık bir kaynak aktarıldığı hesaplanmaktadır. İkincisi ise kamuoyunda genellikle "Nereden Buldun Yasası" olarak bilinen uygulamanın ötelenmesidir. Bu iki uygulama da AKP'nin sınıf ittifakları bağlamında en önemli sosyolojik zeminlerinden biri olan küçük ve orta ölçekli işletmelere verdiği önemi gösteriyor (Demiralp 2009: 328-9).

- Neden başka bir yerde değil de Hacılar'da böyle bir sanayileşme gerçekleşti? Bu sürecin ardındaki tarihsel, sosyo-ekonomik ve kültürel dinamikler nelerdir?
- Hacılar'ın sanayileşmesi, Türkiye'nin ve Kayseri'nin ekonomisinin ve sanayileşme sürecinin neresinde yer alıyor?
- Hacılar'daki sanayinin, imalat, teknoloji, yönetim ilişkileri, AR-GE kapasitesi, emek süreçleri, ihracat kapasitesi gibi alanlardaki temel özellikleri nelerdir?
- Dinin, dinsel cemaatlerin ve geleneksel ilişki ve dayanışma ağlarının bu sanayileşme sürecinde etkileri var mıdır? Varsa bu etkiler, hangi noktalarda ortaya çıkmakta ve önem kazanmaktadır? İslam, ekonomik gelişmenin ve sanayileşmenin neresinde durmaktadır?
- Hacılar'da bu sanayileşme ve ekonomik gelişmeye paralel olarak nasıl bir toplumsal değişim ortaya çıkmıştır? Bu değişim hangi alanlarda belirginleşmektedir? Bu değişim Türkiye'nin modernleşme sürecinin neresinde yer almaktadır?
- Dünya pazarında rekabet eden Hacılarlı girişimcilerin küresel kapitalizm ve modernite ile yoğun ilişkileri ve temasları onları, siyasal, kültürel ve ideolojik yönelimleri açısından ne ölçüde değiştirip dönüştürmektedir?

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM VE EPİSTEMOLOJİK YAKLAŞIM

Esasen her alan çalışması, bir araştırma olmanın ötesinde araştırmacı için heyecan verici bir yolculuk ve farklı bir yaşam deneyimi demektir. Fakat bu çalışmanın benim için başka bir anlamı ve ontolojik bir önemi var. Hacılar benim memleketim. Burada memleket'i bizim ülkenin sosyolojisine has tüm anlam ve çağrışımlarıyla birlikte kullanıyorum. Kayseri'de Üniversite Hastanesi'nde doğmuş olmakla birlikte ben gözlerimi Hacılar'da açtım. Dünyaya ilişkin ilk anılarım ve çocukluğuma ilişkin en harikulade deneyimlerim Hacılar'a aittir. Bununla birlikte, 1984 yılında benim ilkokula başladığım sene solcu, aydınlanmacı ve modernist öğretmenler olan annem ve babam, çocukları bu muhafazakâr taşra kasabasında yetişmesinler, daha modern bir çevrede büyüsünler diye 1.000 kilometre öteye Türkiye'nin en batısına İzmir'e taşınmaya karar verdiler. Bu radikal karar, hemen fark edileceği gibi Batı'ya dönük hem coğrafi hem de kültürel mutlak bir tercihi işaret ediyordu. Dolayısıyla ertesi yıl İzmir'e göçtük ve ben Karşıyaka'da büyüdüm. Önce Bornova Anadolu Lisesi'nin Almanca Bölümü'ne, ardından da ODTÜ'ye İngilizce siyaset bilimi okumaya gittim. Nihayetinde, onların istediği gibi "eğitimli ve modern" biri oldum. Ancak 25 yıl sonra Anadolu'daki sanayileşmeyi, ekonomik gelişmeyi ve modernleşmeyi araştırmak için köyüme döndüğümde ise bambaşka bir manzarayla karşılaştım: Benim okumakla geçirdiğim sürede hemşerilerim büyük bir sanayi imparatorluğu kurmuşlar.

Genel olarak Kayseri'de ve de tabii Hacılar'da zeki ve yetenekli çocukları ticarete ve zanaata, bunları beceremeyenleri de okula göndermek gibi çok ciddi bir eğilim olagelmıştır. İşte bu satırların yazarı da sanırım bu ikinci gruba girenlerden. Zira ben 25 yıllık eğitimin sonunda bir üniversitede öğ-

retim görevlisi olup 2.000 lira maaşa talim ederken ve söz gelimi senede bir kere yurtdışına çıkmak için üniversitenin vereceği yolluk ve yevmiyeyi beklerken; yaşıtlarımın birkaç trilyonluk ciro yapan fabrikaları yöneten, ayın yarısını dünyanın farklı ülkelerinde iş bağlamakla geçiren küresel girişimcilere dönüştüklerini fark ettim. Acaba hangimiz daha modern olmuştuk? Aslında bu çalışmanın devamında biraz bu manzarayı anlatmaya/tartışmaya çalışacağım. Bu aslında ekonomik modernlik ve kültürel modernlik olmak üzere Cumhuriyet tarihimizdeki iki farklı modernlik projesinin/modelinin somut hayatlar üzerinden deneysel bir örneği gibi de okunabilir: Hem Cumhuriyet Tarihi'nin hem de şu anki Türkiye siyasetinin en can alıcı sorunlarından ve çatışmalarından biri de bu değil mi zaten?

İşte tez çalışmamı kapsayan tüm bu ontolojik ve epistemolojik çerçeve içinde ben alanda hem içerden hem de dışardan biri olarak bulundum. İçerden biriydim çünkü akrabalarımın çoğu hâlâ Kayseri'de ve hatta bazıları Hacılar'da yaşıyorlardı. Dedemin 93 yaşına kadar yaşadığı, 3 ayrı kadından farklı zamanlarda toplam 10 çocuk sahibi olduğu göz önüne alındığında; şehirde toplumun her düzeyinden çoğunu tanımadığım onlarca akrabam olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. Öte yandan, biz İzmir'e göçmüş olmakla birlikte memleketimizle bağımız hiç kopmadı, aralıklı da olsa gidip gelmeyi sürdürdük. Bunun yanı sıra, kimi zaman babamın kardeşlerinin bitmek tükenmek bilmeyen ailevi sorunlarıyla kimi zaman Anadolu'daki tüm ailelerin belası olan ve artık bir yılan ve de kuyruklu yalan hikâyesine dönüşen miras tartışmalarıyla kimi zaman çok sevilen dostların, arkadaşların ansızın gelen hastalık, ölüm, düğün, dernek, çoluk çocuk haberleriyle ve bizi ziyaret edip bunların tüm ayrıntılarını aktaran hemşerilerimiz sayesinde bizimle birlikte yaşamaya devam etti Hacılar. Deyim yerindeyse Hacılar'da kuş uçsa haberimiz oldu. Bu yüzden ben daha alana gelmeden Hacılar'ın kültürü, toplumsal yapısı, hikâyeleri ve efsaneleri hakkında epey bilgi sahibiydim.

Öte yandan, köyümden 25 yıldır ayrı yaşayan biri olarak ben elbette dışardan biriydim. Zira coğrafyası, iklimi, değerleri, yaşam biçimi ve habitusu ile Kayseri'den çok farklı ortamlarda büyüdüm ve eğitim gördüm. Belediye başkanı bir görüşmemizde bunu benim de yanımda babama şöyle aktardı: "Ahmet Abi, yalnız senin oğlan farklı bir kumaştan dokunmuş". Dolayısıyla, köydeki ilişkileri gözlemek ve topladığım verilerden soğukkanlı yorumlar yapmak için gerekli olan etnografik uzaklığa da sahiptim. Bu yüzden bu hem içerden hem dışardan olma durumu, çalışma sırasında bana birçok avantaj sağladı. Görüştüğüm neredeyse bütün insanlar kendimi tanıttıktan sonra büyük bir içtenlik gösterdiler. Birçok kez görüştüğüm kişilerin tanımadığım yakın ya da uzak akrabalarım olduğunu onların uyarılarıyla sonradan fark ettim. Bunun yanı sıra akrabam olmayanların çoğu da ya babamın ya da ya-

kın akrabalarının sınıf arkadaşları, ev ya da bağ komşuları, çıraklık arkadaşları idi. Esasen Pekdemir'in[1] veciz bir biçimde ifade ettiği gibi taşrada zaten: "dağ dayım, davşan emmim" durumu söz konusudur. Dolayısıyla insanlarla ilişki kurma konusunda hiçbir sıkıntı yaşamadım. Dahası, birçok insan benimle biriyle mülakat yapıyormuş gibi değil de yeğeniyle muhabbet ediyormuşcasına samimi bir biçimde konuştu ki bu birçok durumda zaten öyleydi.

Bu yüzden yaptığım birçok görüşme zaman sınırını aştı; öğlen ya da akşam başlayıp bağ evlerinde gece yarılarına kadar beş, altı, hatta on saat süren görüşmelerim oldu. Bu süre zarfında genellikle akrabalarımda ve tanıdığım ailelerin yanında konakladım. Yani sabahtan gece yarısına kadar kelimenin tam anlamıyla alandaydım. Derinlemesine görüşmeler dışında akşam sohbetlerine, ziyaretlerine, yemeklere, düğünlere, dini oturmalara, arkadaş oturmalarına ve birçok başka etkinliğe katıldım. Tabii bu arada köy, şehir ve akraba dedikodularına da dahil oldum ki bu faaliyetlerden kasabam, sülalem hatta bazen kendim hakkında çok şey öğrendim.

Dolayısıyla, çalışma boyunca birçok farklı veri toplama tekniğini bir arada kullandım. İlk olarak önceki araştırmalardan ve köyün tarihi ile ilgili çalışmalardan yararlandım. Bu konuda çok şanslıydım çünkü tam benim çalışmaya başladığım sene 11-13 Mayıs 2007 tarihleri arasında Hacılar Belediyesi, 1. Hacılar Sempozyumu düzenledi. Bu sempozyuma ben de dahil 61 araştırmacı katıldı ve Hacılar ile ilgili çok değişik konularda bildiriler sunuldu. Bir yıl sonra kitap olarak basılan bu bildirilerin arasında özellikle Hacılar'ın tarihi ile ilgili olan ve Osmanlı arşivlerine dayanan çalışmalar benim için çok kritik önemdeydi. Dolayısıyla bu konuda emeği geçen herkese teşekkür borçluyum. Zira bu bilgilere kendi başıma ulaşmam mümkün değildi.

Literatür çalışmasından sonra doğrudan alan çalışmasına başladım. Özellikle yaz ve şubat tatillerinde olmak üzere 2007 ve 2009 yılları arasında alanda aşağı yukarı altı ay kaldım. İlk taslakları yazdıktan sonra; bulgularımı tartışmak üzere bir kere daha Kayseri'ye gittim ve yazdıklarımı okuyan bazı kişilerle yeniden görüşüp fikirlerini aldım. Çoğunluğu Hacılarlılarla olmak üzere toplam 100 civarında derinlemesine görüşme yaptım. Bunların yetmişini ses cihazına kaydettim, kırk yedisinin ise kayıtlarını çözümlettirdim ve ATLAS Ti. isimli bir niteliksel veri analizi programına girip analiz ettim.

Bununla birlikte çalışmanın esas odak noktası Hacılarlı sanayiciler idi. Bu nedenle, Hacılar Sanayici ve İş Adamları Derneği ile ilişkiye geçtim. Bana verdikleri üye listesindeki 72 kişi arasında sanayicilikle alakası olmayanlar da bulunuyordu. Bunun üzerine, Hacılar'ın önde gelen bazı sakinleriyle bir araya geldim ve bu 72 kişi arasında sanayi üretimi yapan 35 kişiyi tek tek tespit ettirdim. Ardından bu kişilere tek tek telefon ettim, kendimi tanıtıp ran-

1 Pekdemir 2010: 83.

devu istedim ve hepsiyle ortalama 1,5 saat olmak üzere kimi zaman da çok daha uzun derinlemesine görüşmeler yaptım. Aralarında birkaç defa daha görüştüğüm insanlar da oldu. Bazı kişilerle farklı zamanlarda yaptığım görüşmelerden toplamı 10 saati aşan bile oldu. Öte yandan kuşaklar arası ilişkileri anlamak üzere 2. kuşak sanayiciler (birinci kuşakların oğulları ve yeğenleri) ile de fazladan görüşmeler yaptım. İşlerinin kötü durumda olduğunu bu yüzden görüşmek istemediğini söyleyen bir firma sahibi ile, şehir dışında bulunduğu için bir türlü ulaşamadığım bir diğer firma sahibi dışında HASİAD listesinde bulunan en küçüğünden en büyüğüne kadar Hacılar kökenli tüm sanayicilerle görüştüm.

Araştırma etiği nedeniyle yaptığım görüşmelerin listesini veremiyorum. Bunun birkaç nedeni var. İlk olarak görüşme yaptığım insanlara kimliklerini gizleyeceğime dair söz verdim. Ayrıca Hacılar küçük bir yer olduğu için zaten herkes herkesi tanıyor ve sanayiciler de en çok göz önünde olan insanlar. Bu yüzden özellikle verdiğim alıntılardaki üstü kapalı bazı imalar bile kişilerin kimliğini ortaya çıkarabileceği için; yalnızca vefat etmiş olan kişilerin ya da HES Kablo gibi artık tarihi bir nitelik kazanmış ve bir sembol haline gelmiş olan bazı kurumların adını açıkça andım. Diğer kişi ve kurumlar içinse; yaşlı bir sanayici, ikinci kuşaktan bir sanayici ya da bir kanaat önderi, bir siyasetçi, bir esnaf, bir tüccar gibi daha genel ifadeler kullandım. Çalışma boyunca alıntıladığım mülakatlarda "K" harfi benim konuşmalarımı, "G" harfi ise görüştüğüm kişinin konuşmalarını göstermektedir.

Tüm mülakatlara önce görüştüğüm kişinin dedesinin ve babasının eğitimini ve mesleğini ve yaşamını sorarak başladım, daha sonra da kendi iş hayatlarının ve şirketlerinin tarihini sorarak devam ettim. Şirket tarihi bittikten sonra firmadaki üretimle (üretim biçimi, yönetim, teknoloji, ARGE, organizasyon vb.) ile ilgili sorular sordum. Sanayicilerin din, siyaset, ekonomi, aile, boş zaman, küreselleşme, modernite vb. çeşitli konulardaki görüşlerini ise mülakatın son safhalarında aldım. Mülakatları, konuşmanın sonunda sorduğum bazı demografik ve nicel bilgilerden oluşan küçük bir anket formunu doldurarak bitirdim. Görüşmelerin kaydı konusunda görüştüğüm herkesten izin aldım. Kayıtları kapatmamı söyledikleri noktalarda kapattım. Kayıt dışı koşuluyla söylenen sözleri kayıtlara geçirmedim. Bazı görüşmelerin sonunda sanayicilerden bana fabrika ve atölyelerini gezdirmelerini ve süreci anlatmalarını rica ettim. Birçok fabrikayı ve buralardaki üretim sürecini bu şekilde doğrudan gözlemleme, hatta üretim sürecine ilişkin bazı fotoğraflar çekme şansım oldu. En sonunda ise ayrılmadan önce bazı sanayicilerle hatıra fotoğrafı çektirdim.

Sanayicilere odaklanan bu görüşmeler dışında, neredeyse onların iki katı kadar görüşmeyi de Hacılar'ın tarihi, toplumsal yapısı, kültürel özellikleri,

dini yapısı vb. konularda bilgi veren diğer Hacılarlılarla yaptım. Bunlar arasında eski ve yeni yerel yöneticiler, milletvekilleri, resmi kurum temsilcileri, esnaflar, yaşlılar, işçiler, öğretmenler, diyanet görevlileri ve hiçbir sıfatı olmayan halktan kişiler yer aldı. Elbette, Hacılar Kayseri'nin bir parçası olduğu için bu görüşmelerden bazıları Kayseri'deki bazı kurum ve kuruluşların (Ticaret Odası, Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkârlar Kooperatifi vb.) temsilcilerini de kapsamak durumunda kaldı.

Çalışma sanayileşme sürecine ve dolayısıyla da sanayicilere odaklandığı için görüştüğüm kişiler büyük oranda erkeklerden oluştu. Bu kapsamda kadınlarla yaptığım görüşmelerin sayısı oldukça sınırlı kaldı. Öte yandan, bazı işçilerle görüşmekle birlikte, çalışmam işçiler ve emek süreçleri üzerine yoğunlaşamadı. Bu konudaki kısıtlı gözlemlerim ve tespitlerim kendi görüşme ve gözlemlerimle birlikte büyük oranda sanayicilerle yaptığım görüşmelere ve onların aktarımlarından elde ettiğim verilere dayanmaktadır.

Derinlemesine görüşmeler dışında, Kayseri'de kaldığım süre boyunca çok renkli ve eğlenceli katılımlı gözlemler yapma imkânım oldu. Yukarıda yerel kimliğimin bu konuda bana sağladığı avantajlardan bahsetmiştim. Bunun yanı sıra, tez çalışmam TÜBİTAK tarafından desteklenen ve Prof. Dr. Bahattin Akşit tarafından yürütülen 108K202 no'lu "Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Din"[2] adlı Türkiye çapında bir projenin de bir parçası idi. Bu yüzden Kayseri'de kendi tez konumun daha doğrusu odağımın dışında kalan başka görüşme ve gözlemler yapma şansım da oldu. Bu kapsamda şehirde her düzeyden insanlarla, resmi ve sivil kurum temsilcileriyle, cemaat önderleriyle, tüccar, esnaf ve işçilerle başka görüşmeler de yaptım. Böylece oturmalar, ziyaretler, düğünler, nişanlar, sünnetler, hamam eğlenceleri, doğum kutlamaları, asker uğurlamaları, hasta ziyaretleri, görücü geliş gidişleri gibi birçok etkinliği içeren ve benim "genişletilmiş aile yaşamı" olarak adlandırdığım Kayseri'deki toplumsal ilişkilerin; ne denli yoğun, girift, dinamik ve canlı olduğunu bizzat gözleme, dinleme ve bazen de deneyimleme şansım oldu. Öyle ki başlı başına heyecan verici olan bu konuyu tez dışında başka bir çalışmamda[3] ele aldım.

Katılımcı gözlemlere ek olarak ve önce kendi ailemden başlayarak aile tarihi ve sözlü tarih yöntemlerini de kullandım. Özellikle bazı kanaat önderleri, tipik sanayici ve tüccar ailelerinin 3 kuşağı ile de görüştüm. Aile şirketleri içindeki kuşaklar arası ilişkileri sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak tar-

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. 2012.

3 Kurtuluş Cengiz, "At the Borders of Public and Private: The Old Traditional Sittings (*Oturmalar*) as the New Public Spheres in Kayseri City". *Emerging Fault Lines and New Public Spheres: Political Alliances and Identity Formations in Contemporary Turkey Conference*, Bildiri sunumu. The New Islamic Public Sphere Programme, University of Copenhagen, Danimarka, 19-21 Mart 2010.

tışacağım. Aslında tüm görüşmelere önce görüştüğüm kişinin hayat hikâyesini alarak başladığım için çalışmamın tamamı kasabanın bir tür genel sözlü tarihi olarak da değerlendirilebilir.

Öte yandan, olayların ve süreçlerin genel tarihsel materyalist analizi ve yorumunun ötesinde; sosyolojik, antropolojik ya da etnografik her alan çalışması araştırmaya konu olan insanların kişisel görüşlerini, duygularını ve yaklaşımlarını da içermek durumundadır. Öyle ki Weber'den beri bu sosyolojik çalışmalar için önemli ilkelerden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, çalışma boyunca "sosyolojizm" ve "Weberizm" tuzağına düşmemeye çalışarak Weber'in İslam'a bakarken ihmal ettiği[4] kendi perspektifi olan *verstehende* sosyoloji yaklaşımından da oldukça faydalandım. Bu anlamda görüştüğüm insanların kendileriyle ilgili yazılanlar ve anlatılanlar hakkındaki kişisel fikirlerini, algılarını ve yorumlarını dinlemek için ciddi bir zaman ve emek harcadım. Bunu yaparken elbette konuyla ilgili teorik tartışmaların alanı ne kadar yansıtıp yansıtmadığına özel olarak dikkat ettim.

Öte yandan başta da ifade ettiğim gibi bu çalışmanın en kritik problemlerinden birisi Kayseri'de ve Hacılar'da yaşanan ekonomik gelişme ve sanayileşmenin Protestan Ahlakı ya da İslami Kalvinizm türü kavramlarla açıklanıp açıklanamayacağı idi. Dinin ekonomik gelişmeye ve sanayileşmeye etkisi oldukça kapsamlı ve çok boyutlu bir konu. Bu yüzden bu noktada dine ilişkin yaklaşımımı da netleştirmem gerekiyor.

Daha önceki bir çalışmamızda[5] ifade ettiğimiz gibi din meselesi literatürde çeşitli ikilikler etrafında tartışılmaktadır. Bunlardan bazılarını kitabi (metinsel) din/yaşanan (popüler) din; senkretik yaklaşımlar /ortodoks yaklaşımlar ya da tekke İslamı/medrese İslamı şeklinde sıralayabiliriz. Bununla birlikte din olgusu, literatürde sıklıkla siyaset, toplumsal cinsiyet ve ekonomi gibi diğer önemli alanlarla olan ilişkisi çerçevesinde de ele alınmaktadır. Bu durumda yukarıdaki ikiliklere modern/geleneksel,[6] seküler/İslamcı,[7] İslamcı/laik[8] (Batı yanlısı) gibi farklı siyasal pozisyonlar da eklenmektedir. Dolayısıyla din hakkında yapılan tartışmalar genellikle bu kutupsallıklara hapsolmuş durumdadır. Bu durum din alanının kendisinin zaten birçok farklı gerilimi içinde barındırdığını ve hatta bu gerilimlerle birlikte var olup kendini yeniden üretebildiğini gözden kaçırmaktadır. İşte bu yüzden bu tezin de bir parçası olduğu "Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Din" adlı araştırma boyunca biz ülkemizde din olgusunu oluşturan, ona hayat veren, yeniden üreten ve

4 Bkz. Turner 1997: 35 ve Ülgener 2006: 56-7.

5 Bkz. Akşit ve diğerleri 2012: 72-84.

6 Wuthnow 2003.

7 Bayramoğlu 2001.

8 Navaro-Yashin 2003.

sürmesini sağlayan ve birbirleriyle iç içe geçmiş 5 farklı gerilim alanı tespit ettik: Gündelik olana karşı uhrevi olan; geleneksel olana karşı modern olan; kamusal alana karşı özel alan; kitabi İslam'a karşı yaşanan İslam ve dinsel bilgiye karşı bilimsel bilgi olarak sıraladığımız bu gerilimlerin din alanına içkin olan ve ona şekil veren dinamikler olduğunu varsaydık. Dolayısıyla, bütün çelişkileriyle, ironileriyle, paradokslarıyla birlikte bu dinamiklerin içinde bulunduğumuz özgül tarihsel bağlamda dini sürekli bir değişim ve dönüşüme uğrattığını iddia ettik.

Bu değişim süreci sonunda ortaya çıkan bazı melez desenler[9] farklı toplum kesimleri tarafından zaman zaman olumlu, olumsuz, gülünç veya tutarsız olarak görülebiliyor. Hatta farklı kesimler bu süreci dejenerasyon, eklektizm ve hatta Protestanlaşma gibi kavramlarla da yorumlayıp eleştirebiliyorlar. Oysa bu dar çerçevelerin ötesinde modern dünyada İslam ya da farklı İslam pratikleri[10] tam da bu gerilimlerle birlikte ve onlar sayesinde var oluyor. Ortadoğu ve özellikle de Türkiye, Doğu ile Batı arasındaki siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik fay hatlarının tam ortasında yer aldığı için bu gerilimlerin belki de en çok hissedildiği ve en keskin ve şiddetli bir biçimde yaşandığı özel bir coğrafya. Dolayısıyla, bu gerilimli var oluş hali Türkiye toplumundaki her düzeyden insanın kimlik oluşumuna nüfuz ediyor, onu belirliyor. Bu yüzden de genel olarak din ya da özel olarak din alanı kültür kavramının kendisi gibi dinamik ve oluşsal (*contingent*) bir süreç olarak ele alınmak durumunda.

Hacılar'daki sanayileşme ve modernleşme sürecini analiz ederken din alanını[11] diğer alanlarla bu etkileşimi bağlamında değerlendireceğim. Bu anlamda hem bu gerilimleri hem de toplumsalın ilişkisel[12] (*relational*) karakterini gözeterek İslam'ın tecrübe edilişine ilişkin ikili kutupsallıklara dayalı (*binary oppositions*) yaklaşımların ötesine geçmeye çalışacağım. Bourdieu tarafından geliştirilen düşünümsel (*self reflexive*) sosyoloji[13] yaklaşımının, toplumsal formasyonların geçişken karakterini anlamak için çok verimli ve kritik bir kuramsal zemin oluşturduğu kanısındayım. Bu yüzden Hacılar'da yaşanan deneyimi bu pratik kuram[14] temelinde değerlendireceğim. Ancak yapacağım şey Türkiye'deki sanayileşmenin genel bir tarihini yazmak olmayacak. Çalışma, genel bir sanayileşme tarihinden ziyade Hacılar'ın endüstri öncesi küçük bir köy cemaatinden başlayıp bir sanayi odağı olmaya uzanan

9 Göle 2000.

10 Al-Azmeh 1993.

11 Bourdieu 1991.

12 İlişkisellik kavramını Bourdieu'ya referansla kullanıyorum. Bkz. Bourdieu 1984, 1987, 1999.

13 Bkz. Bourdieu ve Wacquant 2003.

14 Bourdieu 1977.

hikâyesini; yerel, ulusal ve uluslararası dinamikler çerçevesinde açıklamaya çalışacak. "İslami Kalvinizm" türü teolojik argümanlara karşı Hacılar'daki endüstriyel gelişmeyi; Türkiye'nin sanayileşme süreci bağlamında tarihsel, bölgesel, coğrafi, ekonomik, toplumsal ve kültürel nedenler ve faktörler çerçevesinde ve tarihsel materyalist bir kuramsal yaklaşım içinden analiz etmeye çalışacağım.

Öyleyse, bir dahaki bölüme Weber'in hem tüm dünyadaki derin ve çok boyutlu "Protestan Ahlakı" tartışmasına hem de Türkiye'deki "İslami Kalvinizm" tartışmasına ilham veren temel metniyle ve onun eleştirileriyle başlamak uygun olacak.

PROTESTAN AHLAKI TEZİ VE TÜRKİYE'DE İSLAM PROTESTANLIĞI (İSLAMİ KALVİNİZM) TARTIŞMALARININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Esasen, hem dünyada hem de Türkiye'de sanayileşme ve din ilişkisi üzerine yapılan tartışmaları iki temel iddia üzerinden değerlendirebiliriz. Bunların birincisi dinin insanlara verdiği moral/ahlak ve motivasyonun onların ekonomik başarıları üzerinde etkisi olduğu yönünde teolojik bir argüman. Dinin koyduğu kurallara göre yaşayan inançlı ve imanlı bir insanın hayatın her alanında olduğu gibi ticarette ve sanayide de daha başarılı olacağı varsayımı. İkinci iddia ise, dinin kendisinin değil de daha ziyade sosyolojik etkilerinin; yani geleneksel ve dini örgütlenmelerin, ilişkilerin ve ağların ekonomik yaşam üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerine vurgu yapmaktadır. Öyleyse önce ilkinden başlayarak tartışmayı derinleştireyim.

Teolojik argüman (Weber'in tezi)

Yukarıda da ifade ettiğim gibi ilk argüman genel olarak dinin kurallarına uyan ahlaklı ve inançlı bir kişinin hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ticaret ve sanayide de başarılı olacağı varsayımına dayanmaktadır. Özellikle mütedeyyin kesimler arasında oldukça yaygın bir kabul gören bu argümanı: "Manevi kalkınma olmadan maddi kalkınma olmaz" şeklinde özetlenebilecek slogan ile Türkiye'de siyasal bir proje olarak savunan ilk önemli hareket Milli Görüş[1] olmuştur. Erbakan'ın 1970'lerde 100 bin uçak ve tank üretmeye dönük ağır sanayi hamlesi hayalleri hâlâ akıllardadır. Zaman zaman Türk Sağı'nın diğer kesimlerini de içine alan bu yaklaşımın MNP'den AKP'ye uza-

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıbay 2005: 576-590, Yavuz 2005c: 591-603, Çalmuk 2005: 550-567.

nan çizgideki dalgalı seyri ise hâlâ devam ediyor. Son günlerde Erdoğan tarafından aynı anda gündeme getirilen "tablet bilgisayar" ve "dindar nesil yetiştirme" tartışmalarını bu yaklaşımın bir uzantısı olarak okumak mümkün. Ancak maddi kalkınmanın altyapısını oluşturacağı varsayılan bu manevi kalkınma ve "Altın Nesil" yetiştirme girişiminin son 30 yıldaki en güçlü temsilcisinin Gülen Cemaati olduğu şüphesizdir.[2]

Bu temel argümanın bir diğer versiyonu ise ilginç bir biçimde bu fikri, başka bir tarih, kozmoloji ve değerler dünyası çerçevesinde yeniden üretenler tarafından öne sürülmüştür. Nitekim geçmişten beri muhafazakâr ve İslamî niteliği ağır basan Anadolu'daki sanayicilerin ya da sermaye sahiplerinin faiz, kredi, leasing gibi dinen caiz olmayan ekonomik enstrümanlardan uzak durup öz kaynaklarıyla büyümeye çalışıkları, bu sanayileşme sürecinde dini ve manevi değerleri bir payanda olarak kullandıkları, tarihteki Protestan, püriten cemaatlere benzer biçimde gösterişsiz sade bir hayat yaşayıp kazandıklarıyla yatırım yaparak sıkı bir iş ahlakına dayalı bir tür Kalvinist İslam[3] yaklaşımı/yorumu geliştirdikleri iddia edilmiştir. Görüldüğü gibi bu iddianın iki versiyonunun da ortak noktası dinin ya da dinselliğin "kendinde şey olarak" ekonomik başarıya, gelişmeye veya sanayileşmeye neden olduğu düşüncesidir. Şimdi bu argümanı ilgili literatür çerçevesinde ele alalım.

Öncelikle şu tespiti yaparak başlayayım. İnancın, imanın ve dinin koyduğu kurallara göre yaşamanın bu dünyada ekonomik başarıyı getireceğine ilişkin argüman teolojik bir iddia olduğu için bu tür iddialar ancak algılar düzeyinde ele alınabilir. O yüzden ben de bu iddiaları ileriki bölümlerde görüştüğüm insanların algıları düzeyinde ele alacağım. Yani, "insanlar ekonomik faaliyetlerini yürütürken bugünü, gündelik çıkarlarını düşünerek ve bu dünyadaki mal ve hizmetlere ulaşmak için mi çalışıyorlar; yoksa çalışmalarının ardında öteki dünyaya ilişkin daha uhrevi bir motivasyon var mı?" Ancak ampirik materyale geçmeden önce hemen fark edileceği gibi bu soru bizi doğrudan Weber'in Protestan Ahlakı tezine ve günümüzde de İslam Protestanlığı[4] ve İslamî Kalvinizm[5] tartışmalarına götürüyor. Öyleyse önce Weber'in kendisinden ve tartışmaya neden olan kitabından başlayarak ilgili literatüre bir göz atalım.

Yukarıda da değindiğim gibi Weber'in 1905 yılında yayımladığı ve sosyal bilimler literatüründe hâlâ tartışılan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* ki-

---

2 Bu konuda yeni yapılmış bir çalışma için bkz. Turam 2011: 83-109. Ayrıca bkz. İnsel 1997: 67-77.

3 ESI 2005, Yavuz 2003b: 281, Özdemir 2006: 255.

4 Bu konuda İslam ve Hıristiyanlığı karşılaştıran ve bir İslamî Reform ihtimalini tartışan ayrıntılı bir analiz için bkz. Loimeier 2005: 216-254 ve Nafissi 2005: 408-38.

5 Bu konudaki akademik kaynakları ilerleyen sayfalarda tartışacağım, ancak bazı gazete ve dergi makaleleri için bkz. Can 2006, Bilefsky 2006, Barlas 2006, Emre 2006, Judson 2006, Babaoğlu 2006, Özkök 2006.

tabının temel meselesi aslında "Batı'ya özgü ve yalnızca orada ortaya çıkmış, kültür olgularının yine de evrensel anlam ve geçerliliğe sahip bir gelişim çizgisi içinde yer almalarına, koşulların ne tür bir aradalığı yol açmıştır?" (Weber, 1997: 13) sorusudur. Aslında Weber'e göre "tahmini para girdisi ile tahmini para çıktısı arasındaki karşılaştırmaya olgusal olarak bağlı kalmak" ve "sermaye hesabının ussallaştırılması" (*a.g.e.*: 19) anlamında kapitalizm ve kapitalist girişimler, daha önce de dünyanın birçok yerinde ve belli başlı uygarlıklarında (Çin, Hindistan, Babil, Mısır vb.) vardı. "Bütün dünyada deniz ticareti ile uğraşan tüccarlar vardır, ön ödemesiz satışın her türü yapılmaktadır, hiç olmazsa bizim 16. yüzyıldaki bankalarımıza benzer işlevler yerine getiren çeşitli bankalar vardı; deniz kredileri, deniz ticareti ve bunun yol açtığı tür alışveriş ve birlikler sürekli ilişkiler olarak yaygındı (*a.g.e.*: 19). Öte yandan, "sivil pazar olanakları, loncalar ve kent ve köy arasındaki her türlü hukuki fark her yerde ortaya çıktığı halde; Batı dışında hiçbir yerde 'burjuva' ve 'burjuvazi' kavramları gelişmemişti. Ayrıca sınıf olarak proletarya da yoktu ve olamazdı da; çünkü her şeyden önce özgür emeğin, bir işletme içinde ussal bir örgütü yoktu" (*a.g.e.*: 22). Bu yüzden Weber'e göre, Batı'ya özgü çağdaş kapitalizm, "biçimsel özgür emeğin, ussal kapitalist işletme olarak örgütlenişi" sayesinde gerçekleşmiş, "teknik olanakların gelişmesiyle de büyük ölçüde belirlenmiştir" (*a.g.e.*: 23). Bu süreçte, ev ve iş birbirinden ayrılmış, rasyonel kayıt tutma sistemi ortaya çıkmış, iş ya da satış yeri yerleşim yerinden mekânsal olarak ayrışmıştır. Dolayısıyla, Batı'daki kapitalizme esas karakterini veren süreç, Weber'e göre daha çok özgür emeğin ussal bir biçimde örgütlenmesini içeren ve burjuvaziye dayalı işletme kapitalizminin ortaya çıkmasından kaynaklanmış; "bu tür bir hukuk sistemi, bu tür bir işletme, ekonomik etkinlikler açısından böyle bir hukuk tekniğine ve biçimsel mükemmelliğe yalnız Batı'da yol açmıştır" (*a.g.e.*: 24). Bu yüzden de Batı'daki kapitalizm, bu anlamıyla Batı'ya özgüdür ve Batı kültürüne özgü bir ussallıktır.

Weber'in kalkış noktası burası; peki bu durumun Protestanlıkla ilgisi nedir? Weber ilgiyi şu soruyu sorarak kurmaktadır? Acaba bu ussallığın ortaya çıkışı neyle açıklanabilir ya da daha doğrusu neyle bağlantılandırılabilir? Weber'in yanıtı, ekonomik düşünce biçiminin ortaya çıkışının koşullarını, ya da belirli bir inanç içeriğine bağlı olarak ekonomik bir biçimin ethosunu, yani çağdaş ekonominin ethosunu, asketik Protestanlığın ussal ahlakı ile bağlantılandırmaya yöneliktir. Kitabının "Mezhepler ve Toplumsal Tabakalaşma" başlığını taşıyan birinci bölümünde Weber buna ilişkin bazı gözlemlerini bize aktarır. Nedir bunlar: "Sermaye sahipleri ve işverenler, hatta işçi sınıfının eğitim görmüş yüksek tabakasının, özellikle çağdaş iş kollarında, yüksek düzeyde teknik ya da ticari eğitim görmüş personelin Protestan özelliklere sahip olması. Zengin kentlerin çoğunun 16. yüzyılda Protestanlı-

ğı kabul etmiş olması ve ekonomik olarak gelişmiş bölgelerde aynı zamanda kilise devriminin gerçekleşmiş olması" (*a.g.e.*: 31).

Aslında bu noktada Weber'in kapitalizme ilişkin öngördüğü şey "ticari zekâdan" daha fazlasıdır. Bu, "bir yaşama tekniği değil, özel bir ahlaktır" (*a.g.e.*: 45). Yani "kapitalizm, kendine özgü bir ahlak ve bir ethosun içinden çıkmaktadır ya da onun içinde işlemekte ve gelişmektedir. Burada "kazanmak insan yaşamının amacıdır, yoksa maddi yaşam gereksinimlerini karşılayacak araç değildir. Bu ihtirassız, duyguların bütünüyle, doğal diyebileceğimiz olgulara anlamsız dönüşümü kapitalizmin açık ve bir o kadar da temel ilkesidir" (*a.g.e.*: 47). Yine doğrudan Weber'den dinleyelim:

> Düşünceyi belirli bir noktada odaklaştırabilme yeteneğinin yanında, "işe karşı ödevlendirilmiş olma" temel davranışını hissetme, burada kârları ve daha fazlasını hesaplayan, güçlü bir ekonomi ve aklı başında bir özdenetim, olağandışı bir biçimde üretme yeteneğini yükselten ölçülülük ile birleşmiş olarak ortaya çıkar. Kapitalizmin ilerlemesine yarayan ve işi kendi içinde amaç olarak, "meslek" olarak gören anlayış için de en uygun temel budur; geleneklerin sürüklenmesini aşma şansı, dini eğitimin sonucuna bağlı olarak artar (*a.g.e.*: 56).

Peki, bu farklı ussallık biçimini doğuran şey nedir? Weber'e göre burada ideal üst yapı içindeki maddi koşulların yansımasından[6] söz emek bütünüyle saçma olur. Çünkü burada "tamamen kazanca yönelik bir uğraşının, kişilerin kendilerini ona karşı ödevlendirilmiş hissettikleri bir meslek kategorisi altında ve belirli bir ekonomik ussallık çerçevesinde düzenlenmesi" söz konusudur (*a.g.e.*: 67). Öyleyse bu meslek anlayışını ya da mesleğin kazandığı bu yeni anlamı incelemekte fayda vardır.

Weber bu noktada "dünyevi mesleklerde ödevin yerine getirilmesinin ahlaki eylemin en yüksek içeriği olarak farz edilmesinin" yeni bir hadise olduğuna dikkat çeker. Almanca *Beruf*, İngilizce *Calling* sözcükleri dini birer tasarımdır ve "dünyevi eylemlere dini bir özellik, ve meslek kavramına ilk kez bu anlamın verilmesi" bu sırada yani kapitalizmin doğuşuyla ve ona paralel olarak Protestanlığın (Lutherciliğin) doğuşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Katoliklerin tersine reformun etkisiyle, öncelikle, yalnızca dünyevi mesleğe yönelik, iş ile ilgili ahlaki vurgu artmıştır (*a.g.e.*: 69-70).

O zaman Weber'e göre yapmamız gereken şey: Dini inanç ve dini yaşam pratiğinin yarattığı ve yaşam biçimini yönlendiren ve bireyi sıkı sıkı orada tutan psikolojik güdüyü araştırmaktır. İşte bu güdünün geldiği yer ise Weber'in asketik Protestanlık olarak tanımladığı şeydir.

6 Weber'in bu yaklaşımı, genellikle onun Marksizmin anti-tezi olarak sunulmasına yol açmıştır.

> Püriten asketizmi, her ussal asketizm gibi, insanları 'değişmeyen güdüsüne' özellikle de ona öğrettiklerine göre, 'duygulara' karşı durmayı becerebilmelerine ve saygıdeğer olmalarına çalıştı. Böylece sözcüğün biçimsel psikolojik anlamında bir 'kişiliğe' sahip olabilmeleri için eğitmeye çalıştı. Yaygın tasarımların tersine, uyanık, bilinçli, aydınlık bir yaşam sürebilmek asketizmin amacıydı. En birinci ödev güdüsel yaşam zevklerinin, vurdumduymazlığını yıkmak; en önemli araç, taraftarlarının yaşam biçimine bir düzen getirebilmekti (*a.g.e.*: 106).

Ancak Weber'in önemle vurguladığı nokta şudur: Kalvinizm, gelişimi boyunca bu püriten asketizmine 'olumlu' bir şeyi –dünyevi meslek yaşamı içinde, inancın ispatının gerekliği düşüncesini– eklemiştir (*a.g.e.*: 108). Böylece, Weber'e göre Kalvinizm, dinsel eğilimli geniş kitlelere, asketizmi ve meslek ve çalışma ahlakını içeren ve çalışmayla ibadeti birleştiren yeni bir zemin sunmuş; "daha çok kazanç için özel ekonomik enerjinin, serbest bırakılması yönünde" (*a.g.e.*: 133) çok önemli katkılarda bulunmuştur. Weber iddialarını şu şekilde özetlemektedir:

> Çağdaş kapitalist ruhun birçok bölümleri gibi bu yaşam biçiminin kaynağı da birkaç kök halinde Ortaçağ'a uzanır; fakat, en önemli ahlaki temellerini asketik Protestan ahlakında bulur. Kapitalizmin gelişmesindeki anlamı çok açıktır. Dünyevi asketik Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, tüketimi özelikle lüks tüketimi sınırlandırmıştır. Buna karşılık mal kazancını psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasalarından kurtarmış, kazanç uğraşısının zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca doğrudan doğruya Tanrı'nın isteği olarak görmüştür.... Çünkü asketizm, Eski Ahit'e uygun olarak ve "iyi iş" anlayışının ahlaki değerlendirmesi de tam bir analoji içinde kalarak zenginlik peşinde koşmayı reddedilmesi gereken; fakat mesleki uğraşının ürünü olarak zenginliğe ulaşmayı Tanrı'nın kutsaması olarak görmekle kalmamış, ayrıca daha önemlisi, durup dinlenmeden sürekli sistematik dünyevi meslek öğretisinin dini değerlendirilmesinin asketizme ulaştıracak en yüksek araç olması ve bunun aynı zamanda insanın yeniden doğmasının ve geçek inancının en emin ve açık ispatı olması, bizim burada kapitalizmin ruhu olarak adlandırdığımız yaşam biçiminin yayılmasının en büyük manivelası olmuştur. Tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılmasını birlikte ele aldığımızda ortaya çıkacak pratik sonuç çok açıktır: Asketizmin tasarrufu zorlamasıyla biriken sermaye" (*a.g.e.*: 151).

Üstelik Weber'e göre "dini asketizmin gücü, bir de bunun üstüne emrine ölçülü bilinçli, olağanüstü çalışkan ve işe Tanrı tarafından istenen yaşam amacı olarak bakan işçiler yanında bir de bu dünya nimetlerinin eşit olmayan dağılımının Tanrı inayetinin özel bir takdiri olduğu ve Tanrı'nın bu farklarla bizi bilinmeyen hedeflere götürdüğü yollu rahatlatıcı güveni de verdi" (*a.g.e.*: 155). İşin meslek olarak görülmesi, bu yüzden hem işçinin hem de kazanç kavramı ile orantılı olarak işverenin bir özelliği haline geldi. Dolayısıyla da Weber, "yalnız kapitalist ruhun değil, çağdaş kültürün en temel öğelerinden olan meslek kavramı üzerine kurulu ussal yaşam biçiminin de Hıristiyan asketizminin ruhundan doğduğunu" (*a.g.e.*: 158) iddia etmektedir. Ona göre "asketizm, manastır hücrelerinden meslek yaşamına taşınınca ve dünyevi ahlaka egemen olmaya başlayınca kendi açısından çağdaş ekonomik düzenin teknik ve ekonomik varsayımları üzerine kurulu mekanik-makine üretimine bağlı büyük evrenin kurulmasına yardımcı oldu" (*a.g.e.*: 159).

Öte yandan Weber, bu sürecin paradoksal olarak ters bir etkiye yol açtığını ve dünya mallarının tarihte daha önce hiç görülmedik bir biçimde insanlar üzerinde artan kaçınılmaz bir güce dönüştüğünü de iddia etmiştir. Ona göre, "bugün asketizmin ruhu, kimbilir belki de en sonunda, bu kafesten kaçmıştır. Şimdi mekanik temele dayanan muzaffer kapitalizmin artık bu desteğe ihtiyacı yoktur. Güler yüzlü takipçisi aydınlanmanın gül rengi de, en sonunda sanki soluklaştı ve 'mesleki ödevi' düşüncesi ise bir zamanların dini düşünce içeriğinin bir hayaleti gibi sinsi sinsi yaşamımızda geziniyor" (*a.g.e.*: 159).

İlginçtir, Weber bütün bu muazzam analizlerinin sonunda ise din/inanç içeriğinin yaşam biçimi, kültür ve ulusal karakter açısından önemini tek taraflı olarak açıklamayacağını ve yaptığı çalışmanın da tek taraflı "materyalist" bir nedensel kültür ve tarih açıklaması yerine manevi bir açıklamayı koymak hedefi olmadığını da açıkça ifade etmektedir. Kendisinden dinleyelim:

> Kapitalizm ruhunun ... yalnızca Reform'un belirli etkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkabileceğini ya da bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin Reform'un bir ürünü olduğu gibi aptalca ve doktriner bir tez öne sürmek gibi bir niyetimiz filan yoktur (aktaran Alan Macfarlane 1993: 204).

Dolayısıyla onun vurguladığı şey, "kapitalist dönemin gelişiminin, her yerde ister engelleme olarak ister ilerleme olarak Hıristiyanlığın etkisiyle koşullandığıdır" (Weber 1997: 161). Macfarlane'nin sözleriyle ifade edecek olursak;

> Protestanlık Kapitalizmin nedeni değildi ama daha eski ve derindeki eğilimler için zorunlu bir koruma sağladı. Muktedir kılan güçtü o. Protestanlığı genç bitkinin büyümesine izin veren bir tür korugan olarak gören bu anlayış Weber tarafından pek çok yerde gösterilir. Örneğin Weber, Protestan anlayışın modern ekonomik insanın beşiğinde yer aldığını yazarken, burada doğuran bir anneden değil, küçük bebeğe destek veren ve onun için dua eden bir dosttan, belki de bir vaftiz babası ya da annesinden söz eder (Maclarlane 1993: 204).

Weber'in en önemli yorumcularından olan Bendix de aynı kanıdadır ve Weber'in konumunu şu şekilde özetler: "O halde dünya çapındaki bu tarihsel dönüşüm, Püritenliğin bir ürünü değildi; tersine Püritenlik, çok uzun zamandır Avrupa toplumunu farklı kılan eğilimleri pekiştiren, daha geç bir gelişmeydi" (*a.g.e.*: 204).

Weber'e yönelik eleştiriler

Weber'in yukarıda oldukça ayrıntılı olarak aktardığım ve alıntıladığım çalışması, sosyal bilimler litaratüründe kuşkusuz çığır açan bir katkı olmuştur. Ancak çalışmanın gücü ve etkisinin Weber'in senelerdir tartışılan ve kısmen de çürütülen argümanlarının içeriği dışında iki büyük nedeni vardır. İlki Weber'in çalışması, "ruhun maddeyi değil de maddenin ruhu belirlediğini" söyleyen en temel materyalist ve tabii Marksist iddiaya karşı çıkanlar tarafından senelerdir Marx'ın anti-tezi olarak öne sürülmesidir.[7] Şimdi buna neden olan *Kapital*'deki ünlü pasajı hatırlayalım:

> Din dünyası, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Mal üretimi üzerine kurulmuş, içinde üreticilerin birbirleriyle ürünlerini mallar ve değerler olarak ele almak suretiyle toplumsal ilişkilere giriştikleri, böylece kendi bireysel özel işlerini homojen insan emeği ölçüsüne (standardına) indirgedikleri bir toplumda soyut insan inancıyla Hıristiyanlık, özellikle onun burjuvaziye ait gelişmiş biçimleri yani Protestanlık, Deizm vs. en uygun din şekilleridir (Marx 1966, Cilt 1: 88).

Yukarıda da görüldüğü gibi Kapitalizm ile Reformasyon (Protestanlık) arasında bir tür ilişki olduğunu, Protestanlığın, Hıristiyanlığın Burjuvaziye

---

7 Aslında bunda genel anlamda Weber'i Anglo-Sakson dünyasına tanıtan ve onu muhafazakâr Amerikan sosyolojisinin tepe noktasına vardığı 1950'li yıllarda anti-Marksist bir pozisyona indirgeyen Talcott Parsons'un büyük katkısı vardır. Bu konuda ciddi bir analiz için bkz. Wood 2008, özellikle Bölüm 5, s. 176-210.

en uygun düşen formu olduğunu; yani genel anlamda iktisadi, siyasal, entelektüel ve dinsel olguları güçlü eliyle ilk kez birbirine bağlayan kişi Karl Marx olmuştur (Febvre 1995: 89). Marx bunu Weber'den neredeyse 40 yıl önce[8] tespit etmiş; ancak ilgilendiği ve odaklandığı mesele din değil sermayenin tarihsel hareketi olduğu için ve dini de bu altyapının bir yansıması olarak ele aldığı için bu meselenin üzerinde fazla durmamıştır. Öte yandan, Weber'in kendi çalışmasını Marx'ın anti-tezi olarak sunmak niyetinde olmadığını da bir önceki paragrafta zaten belirtmiştim. Weber'in büyük dinlerin toplumsal psikolojisiyle ilgili bir çalışmasındaki şu sözleri konumunu daha da açıkça ortaya koyuyor. "İnsanın davranışlarını düşünceler değil doğrudan maddi ve ideal çıkarlar yönetir. Yine de hayli sık olarak 'düşünceler' tarafından oluşturulan 'dünya imajları' tıpkı demiryolu makasçısı gibi eylemin çıkarın dinamiği ile sevk edildiği rayları belirler" (aktaran Turner 1997: 50).

Weber'in kitabının etkisini arttıran ikinci çok önemli ve kritik neden ise Weber'in aslında bütün çalışmalarının ana motivasyonu olan modern endüstriyel toplumu anlama ve açıklama çabasının ve bu bağlamda kullandığı yöntemin ve epistemolojinin *Protestan Ahlakı* kitabı da dahil olmak üzere sosyal bilimler literatüründe ve pratiğinde "Batı merkezciliği" perçinlemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda, *Protestan Ahlakı* kitabı da daha onu ilk yayımladığı yıl olan 1905'ten itibaren birçok açıdan eleştirilmiştir. Bu eleştiriler, temelde iki yönden ilerlemektedir: Tarihsel, kronolojik ve karşılaştırmalı çalışmalara dayanan ampirik ve olgusal eleştiriler ve Weber'in Batı merkezciliğine yönelik epistemolojik eleştiriler. Öyleyse ilkinden başlayalım.

Olgusal eleştiriler

Weber'e yönelik bu tür eleştirilerin birincisi, Weber'in analizinin içeriğine ilişkin ve doğrudan onun argümanını çürütmeye yönelik olgusal nitelikli eleştirilerdir. Bunlardan ilki Sombart'tan gelmiştir. 1911 yılında yayımladığı *Kapitalizm ve Yahudiler* adlı eserinde, Weber'e cevaben "Yahudi dininin genelde yaşam, özeldeyse ekonomik yaşamı yönlendirme ve örgütleme konusundaki etkisinin diğer dinlere oranla daha da güçlü ve derinlemesine olduğunu"[9] tespit etmektedir. Dolayısıyla Sombart'a göre kapitalizmin doğuşuna ilişkin olarak dini bir etkiden bahsedilecekse Yahudiliğin kapitalizmle ilişkisi[10] Protestanlıktan çok daha belirgindir. Zira Avrupa'da kapitalizmin uç vermeye başladığı 15. yüzyıldan beri, ticaretin ve para piyasalarının geliştiği tüm kentlerde İspanya'dan kovulan ve Avrupa'nın muhtelif kentle-

8 *Kapital* 1867'de, *Protestan Ahlakı* 1905'te yayımlanmıştır.

9 Sombart 2008: 240.

10 Bu konudaki ayrıntılı analizleri için bkz. Sombart 2005.

rine dağılan Yahudilerin izi vardır. Hatta sömürgecilik süreçleri ve ABD'nin kapitalist bir imparatorluk olma sürecinde de Yahudiler kritik bir rol oynamışlardır. Ona göre Yahudiler ile modern kapitalizm arasındaki bu ilginç bağın nedeni kapitalizme uygun bir ahlaki anlayışı neredeyse 1000 yıl önce geliştiren Yahudi dinidir. Ortaya çıkışlarından itibaren daha ziyade ticaret ve finans gibi entelektüel faaliyetlerle geçimlerini sağlayan Yahudiler, dışarıdan evlilik yasağı yüzünden ırki bağlılıklarını da korudukları için gittikleri her yerde aralarındaki bağı bir uluslararası ticari ağ olarak kullanmayı başarmışlardır. Sombart'a göre Yahudi dininin kapitalizm açısından en önemli etkisi de baştan beri yabancılara (Yahudi olmayanlara) karşı takındığı ve birçok konuda çifte standart ilkesi üzerinden işleyen bu özel tavırdadır. En eski metinlerinden itibaren Yahudilerle yabancılar arasına kalın bir sınır çeken ve en açık ilkesini: "Yurttaşına faiz karşılığı ödünç para vermeyeceksin ama bir yabancıya vermek zorundasın" ilkesinde bulan bu anlayış, tefeciliği teşvik ederek Yahudilerin kendi ırklarından olanlara karşı daha korumacı ama diğer ırklara karşı ahlaken daha serbest olmalarına yol açmıştır. Bu durum, özellikle de Doğu Avrupalı Yahudiler arasında genelde ticari ahlakta sınırsız bir gevşemeye yol açmış; böylelikle onları ticaret ve sanayide daha özgürlükçü bir tutum geliştirerek kapitalizmin öncüsü olmaya itmiştir (Sombart 2008: 267-275).

Sombart, Yahudiler üzerine geliştirdiği bu iddialı tezlerden iki yıl sonra 1913'te yayımladığı *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemi'ne Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı* adlı kitapta ise yazdıklarını gözden geçirme ihtiyacı duyar. Yahudiler üzerine yazdığı sırada Thomasçı etik (Ortaçağ Skolastikleri) konusunda yeterince bilgi birikimine sahip olmadığını; bu yüzden yaşamın irrasyonel ilkelere boyun eğmesinin ve zenginliğin koşul tanınmadan kabul edilmesi gibi Yahudi dinine ait kimi özel koşulları (püritanizm öncesi) Hıristiyanlık din anlayışlarıyla karşılaştırdığında bunları yalnızca Yahudiliğe özgü şeyler olarak değerlendirdiğini ve bu konuda yanıldığını ifade eder (Sombart 2008: 268). Dolayısıyla bu yeni çalışmasında kendi geliştirdiği tezleri revize eder ve kapitalizmin doğuşunda Katolik mezhebinin rolüne de ciddi bir vurgu yapar.

> Bu durumda bana kapitalizmin neden Püriten ve Quaker etik anlayışına borçlu olmadığını söylemek kalıyor. İlk olarak Püritanizm ortaya çıktığı sırada burjuva erdemlerinin iki yüzyıllık bir geçmişe sahip olduğunu biliyoruz. ... Bu erdemlerin ortaya çıkmasına elverişli bir ortam yaratmış olan bir din sistemi varsa o da Katolik mezhebidir. Protestan ahlak anlayışı Thomasçıların yaratmış olduklarını kendi hesabına geçirmekten başka bir şey yapmamıştır. Sınırsız bir kazanç mantıksız bir para tutkusu, işler konusunda kişisel mi-

zaç özellikleri gibi en üst aşamaya ulaşmış bir kapitalist zihniyetin tüm belirgin niteliklerinin yaygınlaşarak gelişmesinden de Püritanizm sorumlu değildir. ... Püriten ahlak hiç kuşkusuz zengin olmak için utanmazca yollara başvurulmasına yüzsüzce bir yanşa destek olmamıştır. ... Son olarak Püriten kökenli bir nüfusa sahip ülkelerde Püritanizm sonrasına ait bir dönemde, Püriten dünya görüşü ve girişimcilik zihniyetinde görülen büyük gelişme arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurmaya kalkışmanın yanlış bir şey olduğunu düşünüyorum. Püritanizm, yandaşlarını büyük çaplı ve serüvenci girişimlerde bulunmaya teşvik etmediği gibi; onların sıradan ve uslu dükkân sahipleri zihniyetine sahip olmalarıyla yetinebiliyordu.

Katolik dininin kapitalist zihniyetin oluşması ve gelişmesinde oynadığı rol konusunda kesin bir fikir edinebilmek için akılcılığa özgü temel düşüncenin zaten kendiliğinden akılcı ve amaçları olan kapitalist zihniyetin gelişmesini destekleyecek özelliklere sahip olduğunu düşünmek yeterlidir. Kazanç düşüncesi ve ekonomik akılcılığın aslında dinin yaşamın geneli konusunda önerdiği kuralların ekonomik yaşama uygulanmasından başka bir anlama sahip olmadıkları söylenebilir. Kapitalizmin serpilip gelişmesi için içgüdülerine boyun eğen doğal insanın ortadan kaybolması ve yaşamda doğal ve özgün ne varsa hepsinin yerlerini kesinlikle akılcı olan ruhsal bir mekanizmaya bırakması, kısaca, kapitalizmin serpilip gelişmesi için bütün değerlerin yıkılarak mutasyona uğraması gerekiyordu. Değerlerin yıkımı ve dönüşüme uğraması *homo economicus* denilen şu yapay ve yaratıcı varlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. ... Kapitalist zihniyetin ekonomik yaşamda gerçekleştirmesi gereken, yaşamanın geneli konusunda gerçekleştirme eğiliminde olan Kilise öğretiminin bu akılcı oluşuma büyük bir destek sağlamış olduğu düşüncesine içtenlikle katılıyoruz. Kiliseye özgü ahlak anlayışı ekonomik dünyanın etkisi altında kalırken; Kilisenin yüce otoritesine dayanarak en küçük ayrıntılarına kadar oluşturulmuş akılcı bir kurallar sistemi olmadan, ekonomik akılcılık da asla kan bir biçime bürünemez ve içselleştirilemezdi (Sombart 2008: 246).

Benzer biçimde Birnbaum da, Kalvinist teolojinin "dünyanın otonomisi" yaklaşımının Weber'in rasyonalizasyon olarak adlandırdığı süreçle bir bağlantısı olduğunu kaydetmekle birlikte "dünyanın otonomisi için geliştirilen laik görüşler arasında Katolik kaynaklı olanlar da olduğunu ve modern bilimin ruhani kökenlerinin Kalvinizm'de bulunabileceği kadar, Skolastizm ve panteizmde de bulunabileceğini belirmektedir (Birnbaum 2002: 134).

Öte yandan, 1913'te yayımladığı *Lüks ve Kapitalizm* kitabında ise Sombart bu sefer kapitalizmin doğuşuna ilişkin başka fikirlerle ortaya çıkar. Ona göre zaman içinde Avrupa'da kadın erkek ilişkilerinin dinamiğinde yaşanan ve aşk ve evlilik gibi konularda yankısını bulan değişim, Protestanlıkta vurgu-

lanan tutumluluğun aksine gösterişçi tüketimi öne çıkarmış; kadınları etkilemek için yapılan aşırı harcamalar, kazanç isteğini kamçılayarak üretimin artmasına yol açmıştır (aktaran Aktay 2000: 130-1). Sombart, art arda yayınladığı bütün bu kitaplar boyunca Katolik, Protestan ve Yahudi inanç ve ahlakının modern kapitalizm üzerindeki etkilerini ayrıntılı bir biçimde ele aldıktan ve ciddi bir epistemoloji tartışması yaptıktan sonra, "pek çok durumda, kapitalist zihniyetin çeşitli görünümleri ve kimi felsefi ve dini öğretiler arasında bir koşutluk bulunduğu sonucuna" varır. Ona göre ahlaki güçler kapitalist zihniyetin gelişmesine üç şekilde katkı yapmaktadırlar:

1. Kapitalizme ve özellikle de temelinde akılcı düşünce ve her şeye bir yöntem kazandırmanın bulunduğu bir yaşam anlayışına elverişli bir ortam oluşturmuşlar ve bu ortamın geliştirilmesinde erken Antik Çağ Felsefesi ve üç temel din eşit düzeyde rol oynamışlardır.
2. Burjuva erdemleri kültürünün oluşmasına neden olmuşlar ve bu kültür hem Antik Çağ bilgeleri hem de üç din istemi tarafından desteklenmiştir.
3. (Yahudi ahlak anlayışı hariç) Kazanç aşkını frenleyerek ekonomik zihniyete kimi sınırlandırmalar getirilmesine katkıda bulunmuşlardır (Sombart 2008: 279).

Öte yandan kapitalist gelişmeyi yalnızca ahlaki güçlere bağlamanın da abartılı bir yaklaşım olacağının altını çizen Sombart, bu güçlerin sınırlarını da şu şekilde çizer. İlk olarak ahlaki değerler insanlar onları kabul ettiği, onlara inandıkları, onları benimsedikleri sürece bir etkide bulunurlar. Yani, inancın etkisinde öznel bir sınır söz konusudur. İkincisi ise "insanların ahlaki değerlere inanıyor olmaları bunların dışında başka etkenlere maruz kalmadıkları anlamına gelmez". Nitekim aynı dini sistem İtalya ve İspanya'da farklı kapitalist zihniyetlerin oluşuma yol açarken, farklı dini sistemlere bağlı ülkelerde (İtalya, Almanya, Amerika) aynı kapitalist zihniyet doğmuştur (Sombart 2008: 280). Özetleyecek olursak Sombart, ahlaki güçlerin hakkını teslim etmekle birlikte yerinde bir tespitle "kapitalizmin (ekonomik bir istem olarak) ortaya çıkışında en önemli faktörün servet birikimiyle oluşan kapitalist zihniyet olduğunu düşünmektedir". Ona göre "salt ahlaki özlemler hiçbir şekilde ekonomik biçimlerin ortaya çıkmasını sağlayamazlar" (Sombart 2008: 281).

Sombart'ın öncü ataklarının ardından Weber'in çalışmasına yönelik en kuvvetli olgusal eleştiriler Henri Pirenne, Lucien Febvre ya da Eric Hobsbawm gibi ünlü Avrupa tarihçilerinden gelmiştir. Örneğin Pirenne, "Kapitalizmin Toplumsal Tarihinin Dönemleri" adlı ünlü makalesinde, yalnızca Protestanlığa ilişkin değil Kapitalizmin doğuşuna ilişkin genel kabul gören ve Sombart,

Bücher ve hatta Marx tarafından da genel hatlarıyla paylaşılan; Kapitalizmin, Ortaçağ'da mevcut olmadığı; Rönesans ve Reform dönemleri civarında yani yaklaşık olarak 16. yüzyılda doğduğuna ilişkin genel postülaya karşı çıkmıştır. İtalyan (Venedik, Cenova, Floransa) ve Flaman (Gand, Ypres, Bruges, Tournai, Douai vb.) şehirlerinin toplumsal tarihinden ve zengin arşivlerinden yola çıkan Pirenne, ticaret sayesinde yükselmiş olan bu kentlerde ilk kapitalist tüccarların ortaya çıkışını 11. ve 12. yüzyıla kadar geri götürür. Ona göre 13. yüzyıla doğru kentler arasında birincil ve ikincil adını verdiği bir kategorileşme çoktan başlamış, yerel bir piyasaya sahip olanlarla ışıklarını uzaklara saçan ve gerçek uluslararası piyasa merkezleri haline gelen büyük kentler ve kapitalistler oluşmaya başlamış; kapitalizm buralarda "varlığını sürdürmekle kalmamış, gelişmiş ve hızlıca mükemmelleşmiştir" (*Febvre* 1995: 67-81). Pirenne'in bu noktadaki en önemli vurgularından biri de her dönemin farklı niteliklere sahip kendi kapitalistini yaratmasıdır. "Bu başkalaşım, eski tüccarları kent ekâbirleri haline dönüştürmekte; bunlar da piyasayı başka yetenekleri, başka becerileri olan yeni adamlara bırakmaktadır... bu yeni adamlar çabuk ve ölçüsüz kâr olanaklarının önüne çıkan engelleri, kentsel düzenlemeleri, Kilise yasaklamalarını atlatmakta kullanmak zorundaydılar. Başka zamanlar, başka zihniyetler, başka yeni zengin kuşakları... Onlarla bir önceki dönemin zenginleri arasında hiçbir bağ yoktur" (*a.g.e.*: 81-83). Yani ona göre tarihin her dönemine bir anlamda yeni bir kapitalistler sınıfı karşılık gelmektedir. Pirenne'in *Ortaçağ Kentleri* adlı kitabında aktardığı meşhur Finchaleli Ermiş Godric'in (kendi yazdığı hayat) hikâyesi, söylediklerinin cisimleşmiş örneğidir. Ona göre 11. yüzyılın sonunda yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak doğan, ancak seyyar satıcılığa başladıktan sonra hızla yükselerek uluslararası deniz ticaretinden yüklüce bir servet biriktiren, işadamlığı sezgisine, ticaret içgüdüsüne ve kâr tutkusuna sahip bir hesap adamı olan Godric'de "Rönesansta başladığına inanmamızı istedikleri o ünlü 'kapitalist' ruhu (spiritus capitalisticus) kolayca görmek mümkündür" (Pirenne 2006: 91).

"Kapitalist ruhun Ortaçağ ve Rönesans ile özdeşleştirilebileceğini" savunan Pelliciani'nin Kapitalist ruhun Weber'in zannettiğinden daha eski olduğuna ve Katolikliğin kapitalizme nüfuz ettiğine dair görüşleri[11] hem Sombart'ın hem de Pirenne'nin bir sentezi olarak değerlendirilebilir. Kapitalist ruhun en az tarih kadar eski olduğunu, Kalvinizmin ise bu alanda en fazla bir ivme kazandırmış olabileceğini söyleyen Tawney ve Cenevre'de faiz uygulamasına Kalvinizmin doğuşundan 1,5 asır önce Katolik psikopos Fabri tarafından cevaz verildiğini tespit eden Luethy'nin eleştirileri[12] de bu minvaldedir. Şükrü Hanioğlu da aynı kanıdadır. Ona göre de

11 Aktaran Aktay 2000: 132.

12 Aktaran Hanioğlu 2005: 474.

> Kapitalizmin Kalvinizm'e sonuna kadar bağlı kalan Hollanda kasabalarında değil, Arminizm'i benimseyen Amsterdam'da ve günümüzde bile bu geleneğin en saf haline sarılmayı bir iftihar vesilesi sayan İskoçya dağ kasabalarında değil, Glasgow'da gelişmiştir. Aynı şekilde Katolik Flanders, Avrupa kapitalizminin önde gelen merkezlerinden biri haline gelirken, bazı şehirler istisna edilirse, Presbiteryen İskoçya ciddi bir iktisadi gelişmeye sahne olmamışsur. Diğer bir ifadeyle, Protestan tarihini Cenevre cemaati, Püritanizm, Metodizm, Baptist Kiliseler gibi seçme misallerle yaratılan bir süreç olarak ele alarak, üç asır içinde Amerikan kapitalizminin nasıl doğduğunu açıklayabilmek ve Benjamin Franklin'e ulaşan bir ruhtan bahsedebilmek mümkün değildir (Hanioğlu 2005: 474).

"Devrim Çağı" olarak adlandırdığı 1789-1848 yılları arasında İslam ve Mezhepçi Protestanlığın yayılma konusunda özel bir yetenek gösterdiğini tespit etmekle birlikte Hobsbawm (2005: 243-253) da iddia edilenin aksine Sanayi Devrimi'nin ilkin Protestan değil Katolik olan bölgelerde doğmuş olduğuna dikkat çekmektedir.

> Protestan Reformu'nun da ne doğrudan doğruya, ne de dolaylı olarak –Protestanlığın neden olduğu özel bir 'kapitalist ruh' ya da iktisadi davranış biçimlerindeki bir başka değişikliğin– Sanayi Devrimi'ne yol açtığı söylenebilir. Hatta bunlar Sanayi Devrimi'nin neden Fransa'da değil de, İngiltere'de gerçekleştiğini bile açıklayamaz. Bu Reform, Sanayi Devrimi'nden iki yüzyıl önce meydana gelmiştir. Protestanlığa geçen tüm bölgelerin Sanayi Devrimi'nin öncüsü olduğu hiçbir zaman söylenemez ve –çok belirgin bir örnek olarak vermek gerekirse– Hollanda'nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığa geçen bölümünden (Hollanda) daha önce sanayileşmiştir (Hobsbawm 2008: 35).

David S. Landes ise benzer biçimde Kuzeybatı Avrupa'nın ticari alanı içerisinde Protestanların ticaret ve imalatta sayılarının oranından çok daha büyük bir rol oynadıklarının inkâr edilemeyeceğini ancak aynı dönemde Flanders'in yün kasabaları ve köyleri ya da Liege maden şehri gibi başarılı enerjik Katolik merkezlerin de pek zorlanmadan örnek gösterilebileceğini işaret etmektedir (Landes 1998: 13). Nitekim Hill'in altını çizdiği gibi Kalvinizmin klasik biçimiyle geliştiği İskoçya ve Macaristan gibi ülkelerin bazılarının ekonomik olarak geri kalmış olması da bu bağlamda tersten verilebilecek dikkat çekici tarihsel ve olgusal örneklerdir (Hill 1998: 31). Yukarıda sıraladığım bütün bu eleştiriler Weber'in meşhur tezinin içeriğine ilişkin daha ziyade olgusal ve kronolojik boyutlara dikkat çekmektedir.

Bir diğer eleştiri öbeği ise tezin Protestanlıkla kapitalizm arasında kurduğu neden sonuç ilişkisine yönelik kavramsal mantığa ve kapitalizm tanımına karşı çıkanlardır. Örneğin, Febvre din ve ekonomi arasında kurulan ilişkinin yönünü eleştirerek Protestanlık ve Musevilik gibi dinlerin, mensuplarının ekonomik etkinlikleri üzerinde nasıl bir etkisi olduğuna dönük oldukça başarısız veya önyargıya dayalı araştırmalardansa tam tersine "insanların çeşitli dönemler ve farklı toplumlardaki ekonomik zihniyetlerinin, mensupları oldukları dinlerin üzerinde ne gibi etkilerinin olduğunu" araştırmanın daha yararlı olacağı kanısındadır. Ona göre:

> Eğer bu yapılsaydı herhalde bu etkinin hiç de düşük bir kapsama sahip olmadığı görülür ve belki de 16. yüzyıla ilişkin olarak Reformasyon'un karakterlerinin ve başarılarının bir bölümünün, zihniyetleri yeni doktrinin bazı çizgileriyle tam bir şekilde uyuşan bu yeni zenginlere borçlu olduğu anlaşılabilirdi. Çok iyi bilindiği üzere, yeni zenginler Alçak Ülkeler'de[13] olduğu gibi, Fransa'da ve başka yerlerde de, bu aynı Reformasyon hareketinin en kararlı ve en ateşli çömezleri arasında yer almışlardır (Febvre 1995: 87).

Bu çerçevede yapılan eleştiriler ise daha çok materyalist ve Marksist araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Örneğin hocası Pirenne'nin görüşlerini; "çok yüce ve dikkat çekici derinlikteki bir gözlemcinin bir teorisyene (Büchner) karşı tam ve doğal itirazı" şeklinde yorumlayarak ziyadesiyle takdir ettikten sonra; Febvre "her şeye rağmen içinde bir şeyin 12. yüzyıl insanlarının adlarına ve eserlerine yapıştırılan şu 'kapitalist' sıfatına direndiğini" söyler. "Çünkü, bu şekilde bu sıfata çok bulanık ve çok genel bir anlam verilmiş olmaktadır ve bu durumda kapitalizmden değilse bile, kapitalistlerden söz etmek için 13. yüzyıla kadar gitmek yeterli olmaz. Antik Çağ'a ve daha gerilere gitmek gerekir" (Febvre 1995: 84). Kolayca anlaşılabileceği gibi buradaki esas sorun kapitalizmin nasıl tanımlanacağı sorunudur.[14] Febvre, bu anlamda sermayenin ekonomik tanımıyla çakışmayan bir tarihsel "kapitalizm" tanımı olabileceğini söyler.[15] Ona göre:

---

13 Benelüks ülkelerini kastediyor.

14 Burada yalnızca Reformasyon'la ilişkisi bağlamında değindiğim bu mesele çok daha derin bir biçimde feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları içerisinde ele alınmıştır. Ancak, burada bu tartışmaya yer vermenin konuyu iyice dağıtacağını düşünüyorum. Tartışmanın derli toplu bir özeti için Bkz. Hilton 1976, Aston ve Philpin 1985, Mooers 1997, özellikle 1. bölüm, s. 16-60.

15 Febvre'e göre Pirenne, Sombart'ın tanımından yola çıkmıştır. Sombart "kârlı bir şekilde yeniden üretmek kastıyla sahipleri tarafından işletilen malların bulunduğu yerlerde kapitalizm vardır" demektedir.

> Kapitalizmin veya daha doğrusu kapitalistin psikolojisi konusunda biraz daha ileri gitmek, modern kapitalizmin parayı esas alarak harcamak ve bolluk içinde kaygısız bir hayat sürdürmek için değil de (bu kapitalist zihniyetin bizatihi reddidir) tasarruf etmek, parayı çalıştırmak, üretmek ve çoğaltmak için kendini gerektiğinde birçok şeyden yoksun bırakmak üzere kazanmaya dayalı olan modern kapitalizmin gerçek zihniyetini iyice tanımlamak herhalde doğru olacaktır (*a.g.e.*: 85-86).

Wood'a göre de Weber, ilk çağlardan beri bir kapitalist özün var olduğunu, bu özün Ortaçağ boyunca iktisat dışı nedenlerle (siyasal, ideolojik) engellendiğini ancak feodal düzenin çatlaklarında yaşamaya devam ettiğini; Rönesans, Reform ve kentlerin gelişimi süreciyle birlikte yeniden yeşerdiğini ve bugünkü modern kapitalizme ulaştığını düşünen teleolojik bir yaklaşıma sahiptir. Yani ona göre zaten baştan beri en mükemmel halini arayan ve ona doğru yönelmiş çağlar aşan bir kapitalizm vardır ve onu Ortaçağ boyunca baskılayan çeşitli faktörler ortadan kalkınca büyük bir hızla gelişmiş ve modern haline bürünmüştür. Dolayısıyla ona göre Weber'in teziyle ilgili esas problem, iktisat dışı unsurların (burada Protestan ahlakı) Kapitalizmi etkilemede önceliği ve özerkliği değil, tam tersine mevcut ekonomik sisteme (modern kapitalizm) ilişkin bir üretim biçimini anakronik ve teleolojik bir biçimde çağlar aşırı bir form olarak düşünmesidir. Zira Weber, "çalışmayı kapitalistin iktisadi faaliyetiyle, iktisadi faaliyetin özünü de üretken emek ile değil mübadeleyle tanımlamaktadır.[16] 'İktisadi' faaliyetin piyasa değiş tokuşu olduğu, 'emeğin' kapitalistçe sahiplenildiği, üretimin kâr amacıyla yapıldığını içeren kavramsal çatı Weber'in çalışma ahlakı ve kapitalizmin yükselişi kavrayışının temelini oluşturur" (Wood 2008: 189). Dolayısıyla, burada sorun Protestan Ahlakının kapitalizmin doğuşuna yol açması değil; Protestan Ahlakı tezinin öne sürülmesi için kapitalizmin zaten var olduğunun varsayılmasıydı ki Weber'in yaptığı da zaten bu oldu. Yani "belirli piyasa öğelerinin varlığına dayanan özel bir ekonomi türü için geliştirilmiş analitik yöntemin evrenselleştirilmesi". Dolayısıyla Wood, Weber'in 'iktisadi davranış' tanımının Polanyi'nin 'iktisaden yanlış' dediği şey, yani tarihsel olarak özgün bir biçimin, eleştiri süzgecinden geçirilmeden, genelleştirilmesi olduğunu düşünmektedir. Bu çerçevede Protestan Ahlakı'nın

16 Yani "Weber'e göre 'iktisadi' eylem piyasa değiş tokuşudur ve üretken faaliyet ancak piyasada işlem görürse 'iktisadi' olur. "Weber üreticilerin artı-emeğinin başkasının mülkü olması süreciyle ilgilenmekten çok zaten bu yolla edinilmiş mülklerin nasıl kullanıldığıyla ilgilidir. Onları pasif tüketim için mi yoksa aktif kâr etmek için mi kullanılıyor olması asıl ilgilendiği konudur. Aynı eğilim ekonomiyi piyasa ile tanımlamasında da görülür: bu özellikle sınıf kavramında iyice açığa çıkar. Bütünüyle 'iktisadi' bir kategori olarak sınıf piyasayla tanımlanır; mülk sahibi ile üreticiler arasındaki sömürü ilişkileri olarak değil eşit olmayan piyasa fırsatları olarak tanımlanır (Wood 2008: 199).

bu rolü ise "sadece var olan süreci hızlandırmış ve kentlilerin servetlerini geliştirmek için özgür kılmak" olmuştur (Wood 2008: 204).

Protestanlıkla Kapitalizm arasındaki ilişkiyi karşılıklı etki ve güçlendirme ilişkisi olarak ele alan Christopher Hill'in yaklaşımı ise, materyalist bir perspektifle yazılmış; aynı zamanda bütüncül ve dengeli bir analizdir. Hill'e göre Protestanlığın merkezi doktrini, amelin (eylemin) değil imanın meşrulaştırıcılığıdır. Bu durum, insanların inançlarını hiçbir aracı dünyevi kurum olmadan doğrudan Tanrı'ya hamledecekleri yeni bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır ki ilahiyatın doğası gereği de bu Roma Kilisesi'ne karşı bireyci bir başkaldırı anlamına gelmiştir (Hill 1998: 32-3). Ona göre Protestanlığın Kapitalizmin ortaya çıkışına yaptığı büyük katkı da (kendisinin) merkezi teolojik tavrına karşın işte buradadır. Luther'in sözleriyle söyleyecek olursak:

> Bir kişi kendi kuralını oluşturabilir ve bedenini hakir görmek hakkında kendisi için karar verebilir. Ne Papa, ne piskopos ne de herhangi bir kimse kendi rızası olmaksızın bir Hıristiyana tek bir mecburiyet bile empoze etme hakkına sahiptir. Çünkü biz her şeyden önce özgürüz. Bu Hıristiyan özgürlüğü bizi her şeyin üzerinde olan bir güçle kral ve rahip yapar (*a.g.e.*: 34).

Aslında Febvre'nin açıkça gösterdiği gibi Luther'in derdi burjuvazinin burjuva zihniyetlerinin ihtiyaçları doğrultusunda bir din getirmek asla değildir. Hatta ona göre Luther'in kişisel dini yüzyılla oldukça uyumsuzdur. Febvre'den dinleyelim:

> Luther'e bakınız: ... Doğmakta olan kapitalizmin hararetli bir yandaşı mı? Elbette hayır! O eski fikirlerin ve eski önyargıların yandaşıdır. O çağın Rothschildleri olan Fuggerlere yağdırdığı lanet ve ettiği bedduanın haddi hesabı yoktur. Luther tutkulu bir şekilde anti-finansçı, anti-banker, anti-kapitalisttir. Azgın bir Yahudi düşmanıdır. Ortaçağ doktrinlerine bağlıdır ve bunlardan asla taviz vermemektedir. Ama ne önemi var? Anversli büyük tüccarlar tereddüt etmemişlerdir. Fuggerlerin acenteleri, temsilcileri, akrabaları veya rakiplerinin hepsi de Lutherci olmuşlardır. Doktor Martin Luther olmasına rağmen, halkı Fugger'e karşı kışkırtmayı sürdüren Martin biraderin lanetlerine bir an için bile kulak asmaksızın. Acaba Luther'in doktrini bu insanlara ne getirmektedir. Her şeyden fazla arzuladıkları şeyi. Üstelik bunlar, bu doktrini yavaş yavaş değiştirmekte, düzenlemekte, kendi ihtiyaçlarına uyarlamaktadırlar (Febvre 1995: 99).

Hill'in vurguladığı gibi bu merkezi ve bireyci tavrıyla birlikte Protestanlık, çağrısına kulak veren kentlerdeki zanaatkârlara ve küçük tüccarlara kendi

kalplerinin yönlendirdiği şeylere davranışlarının standardı olarak güvenmesine de yardım etmiştir. Böylece,

> 16. ve 17. yüzyılların Cenovalı, Amsterdamlı ya da Londralı işadamları kendi kalplerine baktıklarında Tanrı'nın kalplerine özel mülkiyet ilkesi için derin bir saygı yerleştirmiş olduğunu gördüler... Böyle kimseler ekonomik pratiklerinin eski kilisenin geleneksel kanunuyla çatışma halinde olsalar da Tanrı'ya karşı bir şey olmadığına ilişkin oldukça samimi ve güçlü bir duyguya sahiptiler. Bunun tam tersine Tanrı onları kutsamıştı. Çünkü burada Protestan ilahiyatçılar, biçimsel ve iyi amel arasında yaptıkları temel ayrımla ve bireyin kalbini nihai hakem yapmakla yolu açmışlardı (Hill 1998: 41-2).

Açılan bu yol, bir anlamda kalbinin sesini dinleyip ona ikna olduğu sürece "herkese istediğini yapma izni ve özgürlüğünü" verdi. Dolayısıyla, Protestanlık faiz gibi en netameli meselelerde bile daha esnek bir yaklaşıma sahip oldu. Kamu yararına olacaksa bu tarz eylemlere cevaz verdi, hatta bu tür ekonomik faaliyetleri kutsadı ve bir anlamda manevileştirdi. Örneğin, "Luther, faiz karşılığı borcu mahkûm etme konusunda inat etse de laik kökenli Calvin, hukukçu oğlu Calvin, daha açık ve dıştan gelen etkileri kabule daha yatkın Calvin, bu cari uygulamayı kabul etmiş, meşru olduğunu ilan etmiştir" (Febvre 1995: 104). Böylece,

> 16. ve 17. yüzyıl Avrupa'sında Roma Kilisesi'ne muhalefet başlıca gücünü büyük şehirlerden edindiğinden Protestanlık, kapitalizmin ortaya çıkışını kolaylaştıran biçimlerde gelişebildi. Fakat Protestanlıkta otomatik olarak Kapitalizme yol açan hiçbir şey yoktu. Onun önemi daha ziyade Katolikliğin bir hayli katı kurumlarının ve ayinlerinin empoze ettiği engelleri kaldırmasında yatıyordu... Protestan ayaklanma toplumu eski şekliyle bir arada tutan katı ideolojik çerçeveyi yıktı. Kapitalizmin zaten var olduğu yerlerde daha serbest bir alan buldu. Fakat insanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, kapitalist olduklarından dolayı Protestan oldular. Kapitalistleşmeye başlamış bir toplumda da yeni değerlerin zafer kazanmasını kolaylaştırdılar. Tutumlu olmak, çok çalışmak ve birikim üzerine Protestan vurgunun hiçbir içsel teolojik nedeni yoktu. Fakat bu vurgu, kapitalist endüstrinin gelişmekte olduğu bir toplumda kalp dininin doğal bir sonucuydu. Eğer denebilirse bir rasyonelleştirmeydi; bu vurgu yine de doğal olarak Protestan teolojiden ortaya çıkmıştı. Halihazırdaki amacımız bakımından bu teolojinin başlıca önemi herhangi bir toplumda dinin, topluma egemen olanlar tarafından şekillendirilmesini mümkün kılmasıydı (Hill 1998: 41-3).

Uzun vadede Protestanlığın kapitalizme katkılarını teslim eden ve günümüzün laik dünyasından farklı olarak atalarımızın kendi kültürlerini, toplumsal deneyimleriyle ilgili yorumlarını dini terimlerle ifade ettiğini hatırlatan Birnbaum da benzer bir biçimde akıl yürütmekte; Protestan ahlakının Kapitalist ruhu yaratmasından ziyade iktidarı için mücadele eden burjuvazinin bu süreçte kendisine uygun olan Protestanlık doktrinini ve pratiğini 'keşfettiğini' söylemektedir. Ona göre:

> Kutsallığı bozulmuş bir dünyada 'iş'in sıradan ekonomik rutinleri dinsel bir değerle donatacak biçimde takdis edilmesi; tüm insanların birer rahip olduğu, hiyerarşi temeli üzerine kurulmuş Ortaçağ toplumunun hareketsizliğini temelden çürüten bu doktrin; bedensel ibadete karşı duyulan ve siyaset içerisinde geleneksel olmayan neticeler doğuran Kalvinist kibir; belki de her şeyin ötesinde dünyayı sürekli disiplinli, yenilikçi bir işgücü alanı olarak sunan tanım (yine Kalvinist doktrinde ve onun psikolojik destekçilerinde) bunların tamamı, burjuvazinin kültür fabrikasında dokunmuştu... Protestanlık çeşitli varyasyonlarıyla erken dönemin modern burjuvazisinin deneyimlerine uyum sağladı ve bir inançlar dizgesi, törensel bir pratik dünya üzerindeki pozisyonlarını sağlamlaştıran ve onaylayan bir örgütlenme oluşturdu... Protestanlık burjuvazinin toplumsal hiyerarşideki pozisyonunu sadece ekonomik çıkarlarının doğrudan korunması gibi dar anlamda değil burjuva hayatındaki pek çok unsurun sembolik entegrasyonunu içeren geniş bir anlamda belirledi (Birnbaum 2002: 130-3).

Bu çok boyutlu ve derin tartışmanın bu boyutunu çok iyi sentezlediğini düşündüğüm için yine Febvre'e müracaat ederek konuyu şu şekilde özetlemek istiyorum. "Reformasyon Kapitalizmin çocuğudur veyahut Kapitalizm Reformasyon'un eseridir: Hayır bin kere hayır. Bu kadar basit bir yorumun dogmatizminin yerine bir şey koyalım. Acaba modern bilimin ihdas ettiği, 'olguların karşılıklı bağımlılıkları' konusundaki genç kavram mı demek gerekir. Genç mi? Fakat bunun en basit formülü Pascal'da değilse nerede bulunabilir. 'Dünyanın kısımları birbirleriyle öylesine bir ilişki ve bağlantı içerisindedir ki, birini diğeri olmadan ve bütün olmadan tanımanın olanaksız olduğuna inanıyorum'" (Febvre 1995: 107). Dolayısıyla, kapitalizm ve Protestanlık arasında olan şey basit bir birbirini doğurma ilişkisi değildir. Febvre'in de vurguladığı gibi derin bir karşılıklı etkileşim ve karmaşık bir etki-tepki ilişkisidir. Önce tarihin her aşamasında toplumsal âdetlere hatta düşüncenin genel yönelişine ve hatta ruhani güçlerin yönelişine hükmeden ekonomik yapısında önceki yüzyıllarda başlayan ama 16. yüzyılda doruğuna ulaşan devrimci bir dönüşüm meydana gelmiştir. Bu dönüşümün hazırladığı

koşulların üzerinde önceki yüzyıllarda kendisiyle benzer fikirleri söyleyenlerin şiddetli bir biçimde cezalandırıldığı hatta asla barındırılmadığı nitelikte bir kişi olan Luther ortaya çıkabilmiştir. Çünkü artık onu himaye edebilecek bir toplumsal ortam oluşmuştur. Ardından onun fikirlerini kendi yaşam biçimlerine uygun gören ve benimsedikçe de kendi eğilimlerine göre değiştirip ihtiyaçlarına uygun hale getiren destekçileri türemiştir. Bu yeni biçimiyle insanlara ulaşan doktrin kısa zaman içinde yayılmış ve ortaya çıkışındaki öz niteliğini aşarak 17. yüzyılda Fransa'da Kalvinizmin doğuşuna yol açmıştır. Geri kalanı doğrudan Febvre'den dinleyelim.

> Bu hareket kısa sürede İngiltere'de ve kısa bir süre sonra da Amerika'da tüm çabasını görevini yerine getirmeye başarılı olmaya yöneltüğü için babalarının yola çıktıkları aksiyomları yavaş yavaş terk eden şu püritenler tipine can vermiştir. Bu maske çıkartıldığında, bankerin, tüccarın, kazanan, kâr eden ve biriktiren, altına inatla saldıran kişinin gerçek çehresi belirmektedir (Febvre 1995: 105).

Epistemolojik eleştiriler

Weber'in tezlerine ilişkin ikinci ve daha kritik olan eleştiri alanı ise yukarıda da değindiğim gibi Weber'in çalışmalarının genel bağlamını da içerecek biçimde yönteminin Oryantalizmine ve Batı merkezciliğine ilişkindir. Bir kere Weber'in *Protestan Ahlakı* çalışması, daha en başta "Kapitalizm neden Batı'da ortaya çıktı?" sorusunu sorarak tam da Batı'nın "kendine özgülüğü"nün nedenlerini anlamaya dönük bir çabanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Aslında bu çaba, Weber'in modern kapitalizmi anlamaya dönük bütün sosyolojik çalışmalarının genel izleğini oluşturur. Elbette bu çabanın kendisinde bir sorun yoktur; ancak sorun bu varsayımın aynı zamanda doğrudan Doğu'nun (burada elbette İslam'ın) da "kendine özgülüğü"nü ima etmesinde ve böylece de iki farklı ontolojik konumu hatta "özü", ikili bir karşıtlıkta sabitlemesinden kaynaklanıyor. Zaten Weber'e günümüzde yapılan en ciddi eleştiriler[17] de buradan geliyor. Turner, Weber'in İslam ile ilişkisini eleştirel bir perspektiften incelediği klasikleşmiş çalışması *Max Weber ve İslam*'da tam bu noktada ilginç bir iddiada bulunuyor. Ona göre, Weber'in dinsel inançlar ile kapitalist kurumların ortaya çıkışı ve devam edişi arasındaki ilişki hakkındaki argümanı, Weber'in İslam hakkındaki yorumunu anlamak için temel teşkil eder. Ancak Turner, bilinenin aksine Weber'in İslam'ı ele alış ve yorumlayışının *Protestan Ahlakı*'nda geliştirdiği Kalvinizmle ilgili özel tezle olan bağlantısının çok zayıf olduğunu; Weber'in İslam'ı patrimonyal hâkimiyet ve

17 Turner 1974a, 1974b, 1997.

prebendal feodalizm açısından değerlendirdiğini ve bu noktada da Marx'ın sosyolojisiyle uygunluk gösterdiğini iddia etmektedir. Ona göre, evet bir açıdan Weber'in İslam'ı püritanizmin karşı kutbu olarak ele aldığı; kadınlar, lüks ve mülkiyet konularında tamamen hazcı bir din olarak betimlediği; ahlaki emirler ile dünya arasında bir çatışma bulunmayan uyumlu bir din olarak gördüğü söylenebilir. Buradan kalkarak da Weber'in çileci ahlakın İslam'da ortaya çıkmayacağını düşündüğü; bunun da onu nihayetinde Müslüman toplumlarda rasyonel kapitalizmin oluşmayacağı sonucuna götürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Örneğin aşağıda Weber'in *Din Sosyolojisi* adlı eserinden verdiğim alıntılar bu kapsamda değerlendirilebilir:

> Muhammed Peygamber'in eskatolojik dini dünyadan çekilme eğilimi sergileyen dindar gizli kent cemaatlerinde gelişti. Fakat Medine'den sonraki gelişmelerde ve erken Müslüman toplulukların oluşumunda din kendi saf formundan bir ulusal Arap savaşçı dinine ve hatta daha sonra, çok güçlü statü vurgusuna sahip bir dine dönüştü... İslam başka dinlerden vergi alarak dünyanın sosyal skalasının zirvesine yükselene kadar savaş dini idi. ... İslam'ın ekonomik ahlakının nihai unsurları dahi salt feodal idi... Savaş ganimetleri ve İslam'daki siyasal büyüme vasıtasıyla artan zenginlik tarafından oynanan rol, Püriten dinindeki zenginliğin oynadığı rol ile taban tabana zıttır. Müslüman geleneği, dindarın gösterişli kıyafetini, kokusunu ve özenli sakal biçimini memnuniyetle tasvir eder... Antik İslam'da ne bireysel bir kurtuluş arayışı ne de mistik bir yönelim vardı. İslam'ı en erken dönemindeki dinsel vaatler bu dünyayla ilgiliydi. Servet, güç ve şeref tamamen askeri vaatlerdi ve öteki dünya dahi İslam'da askerin tensel cenneti olarak tasvir edilir... İslam ayırt edici bir feodal ruhun başka niteliklerini de sergiler. Köleliğin, serfliğin ve çok eşliliğin açık biçimde sorgusuz kabulü, kadınların hor görülmesi ve bağımlı kılınması, dinsel yükümlülüklerin temel törensel karakteri ve son olarak da dinsel yükümlülüklerin büyük sadeliği ve mütevazı ahlaki emirlerin daha da büyük sadeliği... İslam Yahudiliğin aksine kapsamlı bir yasa bilgisi gerekliliğinden ve Yahudiliğin rasyonalizmini besleyen vaka çözümlemesi yönteminde entelektüel eğitimden yoksundu. İslam dinindeki ideal kişilik tipi fıkıh bilgini (liteart) değil savaşçıydı (Weber 2012: 410-413).

Ancak Turner, bu yorumun ancak Weber'in rasyonel kapitalizmin zorunlu koşullarını sabit tuttuğu gösterilirse mümkün olduğunu düşünmektedir (Turner 1997: 38). Oysa ona göre durum tam tersidir.

> Weber'in İslam toplumuyla ilgili görüşünün merkezinde özellikle hukuk, bilim ve sanayi alanında olmak üzere Batı toplumunun rasyonel ve sistematik

> karakteri ile Doğu uygarlıklarının özellikle de İslam uygarlığının keyfî, istikrarsız, siyasi ve ekonomik koşulları arasındaki bir karşıtlık vardır. Bu karşılaştırmayı yaparken de Weber, 19. yüzyıl siyasi kuramcıları, filozofları ve klasik iktisatçılarında ortak olan Doğu-Batı farklılıkları görüşünü tekrarlamış, aynı zamanda da özenle işlemiştir (Turner 1997: 40).

Turner, bu yüzden oryantalizm yönelimleri açısından Weber'in bu patrimonyalizm ve prebendal feodalizm yaklaşımı ile Marx'ın ATÜT tezinin birbirine çok yakın olduğunu savunur. Dolayısıyla ona göre Weber'in asıl derdi "rasyonel, formel hukukun, özerk şehirlerin, bağımsız bir şehirli sınıfın ve politik istikrarın İslam'da bütünüyle eksik olduğunu" göstermektir. Yani Turner, Weber'in İslam ile ilgili çalışmalarındaki asıl argümanın teolojik değil (yani İslami etikle ilgili değil) Batı'yı temel alan sosyo-ekonomik bir argüman olduğunu düşünmektedir. Weber'in kendi sözleri de bunu doğrular niteliktedir.

> Sanayileşme, bireylerin dini olarak İslam tarafından değil –Rusya Kafkasya'sındaki Tatarlar çoğunlukla çok "modern" girişimcilerdir– fakat İslam devletlerinin dinsel olarak belirlenmiş yapısı, onların kırtasiyecilikleri ve fıkıhları tarafından sekteye uğratılmıştır (aktaran Turner 1997: 39).

Dolayısıyla Turner'a göre "Weber, Abbasi, Memluklu ve Osmanlı hanedanlıklarının karakteristiği olan prebendal feodalizm ve patrimonyal bürokrasi nedeniyle rasyonel kapitalizmin önkoşullarının oluşmadığını gösterir. İslam toplumunun askeri ve ekonomik koşulları kapitalizmin gelişmesine elverişli değildir" (Turner 1997: 38).

Zubaida'nın Turner'dan iki yıl önce yayımladığı *İslam'da Ekonomik ve Siyasal Aktivizm*[18] adlı eserinde de çok benzer bir argüman savunulmakta; İslam ahlakı ya da ruhunun ona inananları pasifleştirdiği buna karşın Hristiyan ahlakının Avrupalıları aktifleştirdiği tezi eleştirilmektedir. Zubaida'ya göre zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan Müslüman burjuvazi, özellikle Abbasilerin çok güçlü bir merkezi bürokratik askeri devlet kurduğu zamanda ortaya çıkmıştır. Hatta bu dönemde devlet genişlemesine paralel olarak tüccarların önünü açmış, onları zenginleştirmiş ve itibar da kazandırmıştır. Ancak zengin tüccarların etkisi kişisel düzeyde kalmış, Batı'daki gibi kolektif bir temele dayanan sınıfsal bir nitelik arz etmemiştir. Onun yerine tüccarlar askeri bürokratik sınıfların himayesine (patronajına) bağımlı kalmış; siyasal grupların otonomisine düşman olan Bizans ve Çin gibi pre-kapitalist imparatorluk merkezlerinde olduğu gibi bunların gelişimini çeşitli mekanizmalar

18 Zubaida 1972: 308-338.

(müsadere gibi) aracığıyla engellemiştir. Dolayısıyla Zubaida buradaki burjuvazinin bir sınıf olarak güçlenememesini; dindar Müslümanlığının onu pasifleştirmesine değil, Müslüman burjuvazinin ve kentlerin devlet ve gücü elinde bulunduran askeri sınıf karşısındaki güçsüz ve bağımlı konumuna bağlamaktadır (Zubaida, 1972: 326-328). Görüldüğü gibi Zubaida, İslam'ın geri kalmışlığına ilişkin tartışmayı Turner'ınkine benzer bir perspektiften; ancak Weber'in çerçevesinden de çok uzaklaşmadan ele almaktadır. Hemen fark edileceği gibi Zubaida'nın Weber'e de çokça referans veren bu görüşleri Osmanlı Türk toplumu bağlamında da sıkça tartışılmaktadır.[19]

Weber, İslam hakkında bağımsız bir eser yazmamıştır. İslam'la ilgili yorumları dünya dinleri hakkındaki incelemeleri içine genellikle de *Ekonomi ve Toplum* adlı eserinin içine serpiştirilmiş durumdadır (Swatos 1995: 47). Bu yüzden Batı dışı toplumlara karşı bu tutumu, esas itibarı ile onun Asya toplumlarını ve Doğu dinlerini ele aldığı çalışmalarında[20] olanca açıklığıyla ortaya çıkar. Kapitalizmin neden oralarda ortaya çıkmadığına ilişkin yaptığı yorumlarda Weber, örneğin sıkı akrabalık bağlarıyla karakterize edilen Çin tipi toplum yapısının, ataerkillik ve gelenek, ayrımcılık ve iltimasla yönetilen Çin devletinin ve Çin dilinin kapitalizmin yükselişine yapısal olarak engel olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde Hindistan için de kast sistemini ve re-enkarnasyon inancını orada kapitalizmin ve ussal bir ekonomik ve toplumsal sistemin yerleşmesi için engel olarak tanımlamaktadır (Özcan 1995: 2-3). Öte yandan Çin'de Konfüçyanizm ve Taoizm gibi inanç sistemlerinin rasyonel ve disiplinli bir çaba ile daha çok kazanma amacına yönelik sistematik, rasyonel, uzun vadeli, kâra dönük bir tutumu teşvik etmediğini, tam aksine törpülediğini düşünmektedir. Ona göre Asya'daki mevcut olan kapitalizm de zaten kendiliğinden değil Batı etkisiyle gelişmiştir[21] (Alatas,1963: 28). Yine doğrudan kendisinden okuyalım:

> Her halûkârda Budist, Taocu ya da Hindu dininden yaşamın metodik kontrolü için rasyonel bir sisteme yönelik hiçbir güdü kaynaklanmadı... Asya'nın tüm bu popüler dinleri tüccarın kazanç güdüsüne, zanaatkârın geçim kaygısına ve köylünün gelenekçiliğine yer bıraktı. Bu popüler dinler, hem felsefî düşünüşe hem de imtiyazlı grupların statü yönelimli geleneksel yaşam kalıplarına dokunmadı. İmtiyazlıların bu statü yönelimli kalıpları Japonya'daki feodal karakteri; Çin'deki patrimonyal-bürokratik ve dolayısıyla güçlü biçimde faydacı özellikleri ve Hindistan'daki soylu, patrimonyal ve entelektüel niteliklerin bir karışımını ortaya çıkardı. Ancak, Asya'nın bu kitle dinlerinin

19 Bkz. İnalcık 1995, 1998; Mardin 1990a, 1990b, 1995a, 1995b.

20 Bkz. Weber 2012, 2008.

21 Acaba Weber, Çin ve Hindistan'ın kapitalizm içinde bugünkü ilerleyişini görse ne derdi?

hiçbiri yaratılmış bir dünyanın ilahi buyruklara uygun olarak rasyonel ahlaki dönüşümüne ilişkin güdüler ve yönelimler sağlamadı. Daha ziyade hepsi bu dünyayı ezeli olarak belirlenmiş ve dolayısıyla tüm mümkün dünyaların en iyisi olarak kabul etti... Kapitalizm tüm bu dinler arasında Batı Antikite'sinde ve Ortaçağ döneminde olduğu gibi var oldu. Fakat modern kapitalizme yönelik bir gelişme ve hatta o yönde herhangi bir kıpırtı bile yoktu. Daha da önemlisi, asketik Protestanlık'a özgü bir "Kapitalist Ruh" da gelişmedi. Fakat Hindu, Çinli ya da Müslüman tüccar, esnaf, zanaatkâr ya da vasıfsız işçinin asketik Protestan'dan daha zayıf bir "kazanç güdüsü" ile yaşadığını varsayınak hakikatleri hiçe saymaktır. Aslında aksinin gerçek olduğu görülecektir; çünkü Püritenizm'e özgü olan şey kâr arayışının rasyonel ve ahlaki olarak sınırlandırılmasıdır... Dünya asketik Protestanlık'ın aksine Asya'nın çeşitli popüler dinleri için büyük büyülü bir bahçe olarak duruyor (Weber 2012: 417-418).

Böylece, Weber modern rasyonel kapitalizmi analiz eden tüm çalışmalarının çerçevesini çizen bu epistemolojik ve metodolojik yaklaşımıyla, adı daha sonra Said tarafından 'Oryantalizm'[22] olarak konacak olan bu mevcut 'egemen söylemin'; sosyoloji alanındaki temellerinden birini (sosyolojik oryantalizm) atmıştır (Nafissi 1998: 98) diyebiliriz. Burada oryantalizmden kısaca "Aeschylus'ten Marx'a[23] kadar Batı'yı ve Doğu'yu birincinin ikinciye baskın olduğu bir çerçevede kategorileştiren ayırt edici bir ontoloji ve epistemolojiyi" (Bromley 1994: 11)[24] anladığımı belirtmeliyim. Weber'in bu özcü[25] oryantalizmi ile şekillenen karşılaştırmalı din sosyolojisi yaklaşımı ve onun sonucunda akademide gelişen Webercilik (Weberism) 1960'ların sonuna kadar hem Batı'da hem de Batı dışında İslam'ı anlamak için en merkezi kuramsal zemini teşkil etmiştir (Salvatore 1996: 457). İşte bu yüzden, Weber'den sonra onun yaklaşımından yola çıkanlar özellikle de Doğu'da neyi araştırıyorlarsa araştırsınlar (kapitalizm, başarı yönelimi, girişimcilik, demokrasi, sivil toplum, vatandaşlık vb.) hep bir ideal Batı modeli/tipi ve o modelin pratik ve teorik olarak sınandığı bir varlar-yoklar listesi üzerinden Doğu'ya bakmışlardır. Modernleşme okulu bir bütün olarak bu yaklaşımın dünya genelindeki en etkin temsilcisi oldu. Bromley'in vurguladığı gibi Modernleşme kuramından beri Ortadoğu'nun niteliğine ilişkin yürütülen toplumbi-

22 Said 1999.

23 Marx'ın ve Engels'in oryantalizmiyle ilişkili olarak özellikle sömürgecilikle ilgili gazetecilik dönemlerinde yazdıkları bazı yazıların Althusser ve Balibar'cı bir teorik temel üzerinden yeniden değerlendirilmesi ve reddedilmesi gerektiğini söyleyen Turner, bu konuda ayrıntılı bir analizi bir sonraki kitabında yapıyor. Bkz. Turner 2001. 16.

24 Bromley 1994: 10.

25 Weber'in kültürel özcülüğü konusunda ayrıntılı bir analiz için bkz. Asgari 2004: 293-312.

limsel tartışmalar, İslam ve moderniteyi birbirlerinin karşı kutbuna yerleştiren bu biçimlendirici oryantalist entelektüel tarihin kapanına sıkışıp kalmıştır (Bromley 1994: 10). Akbar'ın[26] ve Gellner'in[27] çalışmalarının farklı derecelerde bu yaklaşımın izlerini taşıdığını söylemek mümkündür (*a.g.e.*: 10). Swatos,[28] örneğin Geertz[29] ve Gellner'in[30] klasikleşmiş antropolojik araştırmalarını da "Weber'i aklında tutup" (*with Max Weber in mind*) sonradan kendine özgün bir yol bulan nitelikli çalışmalar arasında saymakta ve Bellah'ın[31] çalışmalarını da bunlara eklemektedir (Swatos 1995: 48).

Daha spesifik olarak bu tezin de ana odaklarından biri olan ekonomik gelişme ve din ilişkisi açısından bakacak olursak bu tür Weberyan çalışmaları "PA (Protestan ahlakı) pozitif" ve "PA negatif" olarak ikiye ayırabiliriz. Yani, Weber'in yaklaşımını benimseyip dünyanın farklı coğrafyalarındaki çeşitli vakalara onun tezinin temel önermeleri çerçevesinde bakıp "evet buralarda da Protestan ahlakına benzer tutumların ekonomik gelişme ve kalkınmaya pozitif yönde bir katkısı var" diyenler ya da yine Weber'in temel yaklaşımını benimseyip "bu toplumlar geri kalmış çünkü buralarda Batı'daki çeşitli değerler yok" şeklinde bunun tersini (negatif) iddia edenler. Üçüncü bir ara kategori ise çeşitli versiyonlarıyla birlikte din ile ekonomik gelişme arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu kabul eden ancak bunun Weber'in Protestan ahlakı tezinde tanımladığı yönde olmadığını iddia eden eleştirel yaklaşımlardır. Şimdi sırayla bakalım.

Güney Asya'daki İslam'ı ve Müslüman toplulukları PA pozitif bir yaklaşımla (yani Weber'in söylediklerinden burada da değişik biçimlerde var tarzında) inceleyen çalışmalar daha çok Doğu ve Güneydoğu Asya'ya dönük araştırmalardır. Bu tür araştırmacıların öncüsü Bellah'ın Japon kalkınmasını Weberyan bir perspektifle değerlendirdiği ve Japon toplumunda Protestan Ahlakına benzerlik bulduğu meşhur *Tokugawa Dini*[32] isimli çalışması ve ardından buradaki yaklaşımlarını Asya topluluklarına uyarladığı makalesidir.[33] Bellah özellikle bu ikinci çalışmasında Protestanların Avrupa'da neden olduğu gibi tüm toplumun dönüşmesine yol açan derin bir etki biçiminde olmasa da Güney Asya'da da Protestan ahlakına benzer eğilimler gösteren birçok farklı tüccar grupları olduğundan bahsetmektedir. Bir diğer araş-

26 Akbar 1992.
27 Gellner 1992.
28 Swatos 1995: 47-62.
29 Geertz 1963: 49, Geertz 1968.
30 Gellner 1963: 71-86.
31 Bellah 1963: 52-60.
32 Bellah 1957.
33 Bellah 1963.

tırmacı Dator'ın adeta Bellah'ın argümanlarının sağlamasını yapar gibi Tokyo'da 20 yaş üzeri yaklaşık 1.000 Japon ile yaptığı ve Japonların değerlerini ve başarı yönelimlerini ölçen anket çalışması[34] ise Protestan Ahlakı analojisinin Japonya için uygun olup olmayacağı sorusuna "evet" demekle birlikte; Protestan Ahlakı'nın sadece "Protestan" bir ahlak olmadığını ve illa ki ilahi ve aşkın bir referansa dayanması gerekmediğini tespit etmesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim Dator'un bu çalışmasında deneklerin % 80'inin dinsiz olduğunu söylemesi bunun en açık kanıtıdır. Zira anket sonuçları, çok sıkı ve sebat ederek çalışma gibi niteliklerin Japon toplumunu yansıtmakla birlikte bunun dinden değil aile ve arkadaş gruplarını kapsayan sosyalleşme süreçleri, kültürel değerler, eğitim sistemi gibi farklı etkenlerden kaynaklandığını göstermektedir (Dator 1966: 37).

Yine bu alanın öncülerinden Syed Alatas'ın aynı yıl (1963) yayımlanan çalışması[35] da bize oldukça ilginç bilgiler vermektedir. Alatas'ın aktardığına göre daha 1920'lerin başında Hollanda hükümetine Java'dan oradaki mevcut duruma ilişkin raporlar gönderen Koch adlı bir görevli, Java'daki küçük kapitalist sınıfın gelişimiyle onun Avrupa'daki muadilinin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişimi arasında bağlantılar kurmuştur. Koch, daha sonra 1956'da yazdığı anılarında Weber'e referans da vererek küçük sanayilerdeki Java'lı Müslüman kapitalistlerin yaklaşımlarının Luther ve Calvin'in öğretilerinde cisimleşen modern bakışla kıyaslanabileceğini ifade etmiş; ayrıca İslam'ın buralarda Hristiyanlık'a kıyasla yayılma konusunda gösterdiği başarıyı da yine yapısal sosyo-ekonomik faktörlerle temellendirmiştir. Koch'un gözlemleri çerçevesinde hem Batı Avrupa'daki Protestan ahlakını hem de Java'daki Müslüman ahlakını, "sosyal ve ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak ahlakın kapitalist ruha uyarlanması" olarak değerlendiren yaklaşımı; Alatas tarafından, Marksçı anlamda olmasa da ekonomik faktörün tarihin itici gücü olduğunu öne süren sosyalist felsefeye uygun bir tutum olarak ve Weber'in tezinin reddi olarak değerlendirilmiştir (Alatas 1963: 29). Burada Hollandalı gözlemcinin derin bir içgörüyle hem Marksist hem de Weberci yaklaşımları birleştirdiğini görmek doğrusu çok ilginç. Koch'un raporundan birkaç yıl sonra Batı Sumatra'daki komünizm hakkında rapor yazan bir başka Hollandalı görevli (B. J. O. Schrieke) de Weber ve Sombart'a doğrudan referans vererek burada pirinç yerine daha lüks mallar üretip satmayı tercih eden; böylece Avrupa'daki kapitalist ruha benzer eğilimler içine giren köylülerin olduğunu tespit etmiştir.[36]

34 Dator 1966: 23-40.

35 Alatas 1963: 32.

36 Bu ufak tefek değinilerin ötesinde Güneydoğu Asya'ya toplumlarını dinin rolünü çok vurgulamasa da Weberci bir metodoloji ile inceleyen ilk çalışma yine bir Hollandalı (J. C. van Leur) tarafından sosyoloji ve ekonomi tarihi alanında erken dönem Asya ticaret ve toplum yapısını Endonezya örneğinde inceleyen bir doktora tezi olarak yapılmıştır (*a.g.e.*: 30).

Sukidi'nin Endonezya'da 20. yüzyıl başındaki Reformist İslami hareketlerden Muhammediye içindeki Müslüman Püritenlere odaklanan oldukça yeni tarihli çalışması[37] da benzer bir anlayış içindedir. Sukidi'ye göre Muhammediye'nin erken dönemlerindeki İslami reform anlayışının temel ilkeleri (kutsal metne dönüş, Tanrı önünde bireysel duruş, büyüden bidat'tan uzaklaşıp İslam'ın özüne dönüş, rasyonelleşmenin artışı ve dış dünyadan kaçmadan içe dönük (*innerwordly*) olan asketizm gibi özellikleriyle) Protestan Reformu'nunkilere çok benzemektedir (Sukidi 2006: 200-201). Hareketin kurucusu olan reformist Püriten Ahmad Dahlan'ın (1868-1923) hayatını anlatan ve tüccar oluşuna vurgu yapan; bu hareketin takipçilerinin Yogyakarta'da ve Pekadjangan'daki batik endüstrisine aktif katılımlarını örnek veren Sukidi, Müslüman Püritenlerin ortaya çıkışı ile girişimcilik özellikleri arasında da benzer bir yakınlık (affinity) olduğunu iddia etmektedir. Dünyaya dönük mal mülk edinmek onlar için günah olarak görülmezken, özellikle Muhammediye'nin ilk aktivistleri dindar kimliklerinin yanı sıra kendilerini işlerine ve toplumsal faaliyetlere adamışlardır (*a.g.e.*: 204-5).

Swatos'un benzer çizgide ilerleyen ve Weber'in Protestan Ahlakı tezinin "doğruluğunu" Endonezya ve Malezya örnekleri üzerinden savunan çalışması da bu kapsamda güzel bir örnektir. Ona göre Pasifik'in kenarında farklı tarihsel süreçlerle bağlantılı olarak[38] daha ziyade tüccar dini (*trader religion*) şeklinde biçimlenen daha rasyonel ve alternatif bir İslam anlayışı gelişmektedir. Güneydoğu Asya'da kendisini Arap İslam'ından (İslam'ın Araplığından da diyebiliriz) ya da Arap milliyetçiliğinin beklentilerinden ve dolayısıyla Weber'in iddia ettiği "İslam'ının savaşçı etiğinden" ayıran, kapitalist hegemonyayı pekiştiren ve bunu da aynı Püritenlikte olduğu gibi öze dönüş şeklinde meşrulaştıran bir tür Tüccar İslam'ı (*merchant Islam*) ortaya çıkmaktadır (Swatos 1995: 57-58).

> Kendini savaşçı ahlakından (gerçek adam ticaret yapmaz) sıyıran Güneydoğu Asyalı Müslüman, Peygamberin tüccar ahlakını yeniden edinme ve onu kapitalizmin değerleriyle uyumlu hale dönüştürebilmektedir... Bu, Weber'in Ortadoğu patrimonyalizminin genişleme dönemine referansla söylediği İslami etik anlayışının çürütülmesi değil; tam tersine Protestan Ahlakı tezine içkin olan bir sürecin, ekonomik gelişmeyle kültürün karşılıklı ve karmaşık ilişkisiyle karakterize edilen Weber sosyolojisi çerçevesinde bir vaka çalışmasında doğrulanmasıdır (*a.g.e.*: 59).

37 Sukidi 2006: 195-205.

38 Örneğin İslam Endonezya'da geleneksel yapı karşısında modernitenin bir ajanı (*agent*) olarak rol oynamakta, Malezya'da ise Çin'e karşı muhalefet kimliğini pekiştirmektedir (*a.g.e.*: 58).

Stone'nun Tunus'un güneyinde yer alan çöl niteliğindeki Jerba adasında yaşayan ve ülkenin kuzey bölgesine göç ederek ülkedeki perakende ve toptan ticaret sektörünü neredeyse tümüyle ele geçiren (bakkal, manav vb.) Jerbalı tüccarlara odaklanan çalışması[39] da benzer çizgideki bir örnektir. Stone'a göre, İslam'ın İbadi mezhebine mensup olan bu kişilerin; Güney Tunus'tan kuzeye göç eden ve aile, kültür, sosyalizasyon vb. açılarından ortak olan bütün diğer meslek gruplarından anlamlı tek farkları mezhepleridir. Dolayısıyla bağımsız bir değişken olarak ele alındığında onların müteşebbis karakterini belirleyen yegâne nitelikleri, Protestan ahlakında olduğu gibi onlara asketizm ve başarı yönelimi sağlayan mezhepleridir (Stone 1974: 270-271). Özcan'ın çalışması[40] da bu çerçevede değerlendirilebilir. Weber'in teorisindeki iki yönlü metodolojik bir soruna dikkat çeken Özcan, Malezya'nın Kelantan eyaletindeki geleneksel bir Müslüman toplumda yaptığı bir tür değer ve başarı güdüsü araştırmasının sonunda oldukça azgelişmiş ve yoksul olmalarına karşın orada yaşayan insanların da kapitalistler kadar hırslı, kararlı ve başarı yönelimli kişiler olduğunu niceliksel olarak "ispatlayarak" Weber'in tezine karşı çıkmaktadır.

Şimdi de PA negatif olan çalışmalara bakalım. McClelland'ın[41]'ın Müslüman toplumlarda (özellikle Arapların) başarı güdüsüne ilişkin negatif yorumları, Sutcliffe'in[42] Ürdün'de, Parkinson'un[43] Malezya'da yaptığı çalışmalar yine Weberci yaklaşımın etkisinde şekillenmiş olup bu sefer tam tersi bir istikamette buralarda yaşayan Müslüman toplulukların geleneğe ve İslam'a bağlılıkları ve kaderci yaklaşımları yüzünden gelişemediklerini ve pasif kaldıklarını iddia etmektedir. Yine, Weber'in izinden gidip onun kavramlarını; özellikle de ekonomik etkinlik ve dini etik arasındaki karşılıklı ilişki ile ilgili olanları (özellikle de Kalvinizm ile) Tanzanya'daki İsmaili toplumu üzerinden değerlendiren Bocock'un çalışması ise yukarıda saydıklarımdan daha masumane bir girişim olmakla birlikte tipik olarak şu sonuca varmıştır: "Rasyonel kapitalizm İsmaililer arasında kendinden neşet etmemiştir; zira dünya ile olan gerilimin inanç sistemlerindeki derecesi düşüktür. Dinlerinde dünyanın aktif hâkimi (efendisi) olmak için gereken itki fazla değildir. Ancak, Ağa Han gerekli yönelimi onlara verdikten ve rasyonel kapitalizm bir kere geliştikten sonra İsmaililerin dini, modern ticari ve profesyonel etkinliklerle güçlü bir yakınlık göstermeye başlamıştır" (Bocock 1971: 373).

Öte yandan, elbette İslam toplumları ile ilgili olarak bu oryantalist yakla-

39 Stone 1974: 260-273.

40 Özcan YS 1995.

41 McClelland 1961

42 Sutcliffe 1975: 77-81.

43 Parkinson 1967: 31-46.

şımlara karşı çıkan hem kuramsal hem de ampirik birçok eleştirel çalışma da yapılmıştır. Örneğin yukarıda ayrıntılı aktardığım Turner (1974) ve Zubaida'nın (1972) çalışmaları bunlara örnektir. Bunlar da kendi aralarında Weber'e yakın olanlar ile Marx'a daha yakın olanlar şeklinde ikiye ayrılabilir. Ancak, ortak özellikleri din ve ekonomik gelişme meselesini var-yok şeklinde bir kutupsallıktan ziyade; toplumsal düzeyler arasında değişen bir karşılıklılık ilişkisi biçiminde kavramış olmalarıdır. Örneğin Malay-Endonezya toplumunu Weber'in din sosyolojisi çerçevesinde değerlendiren ilk çalışma, W. F. Wertheim tarafından yapılmış olup; ilginçtir, Asya'da dini hareketleri sınıf çıkarlarının belirlediğini tespit ederek ve sınıf analizini öne çıkararak Weber'in Avrupa için önerdiği tezin burada geçerli olmadığı sonucuna varmıştır. Bu çalışmayı aktaran ve Güneydoğu Asya'yı İslam ve Kapitalizm ilişkisi çerçevesinde inceleyen karşılaştırmalı araştırmaların Weber'in tezlerini pek doğrulamadığını tespit eden Alatas'ın yaklaşımını bu üçüncü kategori içinde düşünebiliriz. Ancak, Alatas Weber'in tezinin zayıflığına rağmen yine de onun argümanlarını bu bölgede doğrulayan bazı unsurların da mevcut olduğunu altını çizmiştir (Alatas 1963: 29-30). İkinci Dünya Savaşı öncesi gibi erken bir tarihte Arabistan'ın kapitalizmin etkisi altında olmayan kısımlarından gelen bazı Arap tüccarların ve küçük sanayicilerin Endonezya ve Malezya'da kapitalist ruhun bazı izlerini yansıttığını tespit eden Alatas, bu ruhun buralarda ilk olarak hem "erken İslam'ın" tüccar ethosu biçiminde hem de kolonyal dominasyona karşı bir yanıt olarak ortaya çıktığını göstermeye çalışmıştır (Alatas 1963: 32-33). Ona göre Güney Asya'da dinin ekonomik yaşam üzerinde kesinlikle bir etkisi vardır ve Kapitalist ruh bölgede hâlâ gelişme sürecindedir; ancak, bu Weber'in tezinde ifade edilenden farklı bir biçimde gerçekleşmekte; daha çok kültürel ve dini gruplaşmalara paralel bir biçimde işleyen ekonomik etkinliklere dayanmaktadır (Alatas, 1963: 33-34). 1953 ve 1954 yılları arasında Doğu Java'daki Modjokuto kasabasında dini inanç ve ekonomik davranış arasındaki ilişkiyi inceleyen Geertz'in antropolojik araştırmasını[44] da benzer biçimde Weber ile başlayıp mevcut durumun mikro ölçekte onun tespit ettiğinden daha karmaşık olduğu sonucuna varan bir çalışma olarak değerlendirebiliriz. Ona göre kasabada *Abangan*, *Santri* ve *Prijaji* olarak tespit ettiği 3 farklı kültürel yönelimin hiçbiri; kesin sınırları olan, tamamıyla mantıklı ve tutarlı bir biçimde eklemlenmiş görüşler değildir. Geertz Batılılarda olduğu gibi buradaki kişilerin davranışlarının da yalnızca metafizik ve etik varsayımlardan değil ideolojik, kültürel, ekonomik, siyasi, ailevi ve tamamen bireysel eğilimlerin karmaşık bir bileşkesinden oluştuğunu gözlemlemiştir. Modjokuto'da olan şey mesleki rol tiplerinin, tarımsal formların, ticari ve endüstriyel örgütlenmenin iç içe geçtiği

44 Geertz 1956: 134-158.

ve dinsel olarak meşrulaştırılmış bir toplumsal ahlak (etik) biçimleriyle kesişmesidir (Geertz 1956: 157). Ancak 7 yıl sonra görüşlerini daha ılsah ederek düzenlediğini söylediği meşhur *Peddlers and Princess* kitabında[45] ise Geertz, Modjokuto'daki işadamı topluluğunu oluşturan küçük kapitalist grupların liderlerinin reformist Müslümanlar olmasının tamamen şaşırtıcı olmadığını; İslam içinde Reformun entelektüel rolünün bazı biçimleriyle Protestanlık'ın Hristiyanlık içindeki rolünü anımsattığını da kaydetmiştir. Ona göre "1912-1920 yılları arasında Java'nın kentli tüccar sınıflarına yayılan Reformizm, orada hakiki bir burjuva ahlakının (ethic) oluşturulmasının temelini atmıştır. Bu Reformizm, Endonezya Islam'ını Hindu kökenli, animist mistik ve ritüelistik birikimlerden arındırarak ve dikkati dogmaya ve ahlaka kaydırarak; Müslüman cemaatin her türlü formel örgütlenmeye dönük geleneksel hoşnutsuzluğunu ciddi biçimde eleştirerek ve onu imanın klasik fatalizmi doğrultusunda ilerlemeye dönük bir iradecilikle (*a progress oriented self-determinism*) ikame ederek pazara (*pasar*) yeni bir dinamik enjekte etmiştir (Geertz 1963: 49). Böylece bir tür Müslüman Püritenizmi olarak İslami Reform, Endonezya'da girişimcilerin ezici çoğunluğunun doktrini haline gelmiştir (*a.g.e.*: 49, 150).

Yüzeysel "Protestan Ahlakı" analojilerini bir yana bırakarak Asya toplumları içindeki farklı tarihsel etnik, siyasal ve ekonomik unsurlara odaklanmamız gerektiğini vurgulayan; bu çeşitliliğin, buradaki toplulukların İslam'ı yaşama biçimini de farklılaştırdığını iddia eden Clammer'in yaklaşımı[46] da, bu alandaki öncü araştırmacılardan Rodinson'un 1973 yılında yayımladığı klasikleşmiş çalışması *Islam ve Kapitalizm* de, sosyolojik ve tarihsel perspektifleriyle eleştirel çalışmalar kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin Rodinson, Weber'in kapitalizmin Avrupa'da gelişmesini Avrupalıların kendine özgü ussallığına atfeden tezinin, gerekçesi incelendiğinde, yani kapitalizmin gelişmediği –İslam uygarlığı örneği– diğer uygarlıklarda ussallık düzeyinin düşük olduğu görüşü açısından bakıldığında, hiçbir noktada tutarlı görünmediğini belirtmekte ve tarihsel olarak İslam içinde kapitalist ethosa uyabilecek Mozabitler, Abadite'ler Maliki'ler gibi "İslam'ın Püritenleri" olarak nitelendirilebilecek bazı gruplar hakkında birçok örnek vermektedir (Rodinson 2002: 153). Ona göre: "Müslüman dünyanın modern kapitalizm yolunda gelişmesini İslam dininin engellediği ve Hıristiyanlığın da Batı Avrupa dünyasını bu yola ittiğini kesin olarak gösteren hiçbir şey yoktur" (*a.g.e.*: 153). Nihayetinde Rodinson'un ana argümanı, her ne kadar Ortaçağ İslam toplumlarında egemen bir rol oynayan kapitalist bir sosyal formasyondan söz edilemese de kapitalistik bir sektörün mevcut ve yaygın olduğu yönün-

45 Geertz 1963.

46 Clammer 1985: 102-14.

dedir (*a.g.e.*: 155). Nitekim Braudel, *Uygarlıkların Grameri* adlı olağanüstü eserinde 820'li yıllarda halifenin yıllık gelirinin Bizans İmparatoru'nun o sıralardaki gelirinin beş katı kadar olduğu bilgisini verdikten sonra bağlantıları Çin, Hind, İran Körfezi, Habeşistan, Kızıldeniz, İfrikiya, Endülüs'e kadar uzanan erken bir ticari kapitalizm sayesinde devasa bir servetin oluştuğunu tespit etmektedir. Ona göre:

> "Kapitalizm" kelimesi, o kadar da anakronik değildir. İslam aleminin bir ucundan diğerine eğer terim yerindeyse, sonsuz bir spekülasyon vardır. Hariri adında bir Arap yazar toptancı bir tüccara şöyle dedirtmektedir: "Çin'e İran safranı götürmek istiyorum, orada çok para ettiğini duydum. Sonra Yunanistan'a Çin porseleni götüreceğim. Yunanistan'dan brokar alıp Hind'e, Hind'den çelik alıp Halep'e, Halep'ten cam alıp Yemen'e, Yemen'den çizgili kumaş alıp İran'a götüreceğim (Braudel 2006: 105).

Literatürde Kalvinizm meselesinin bu bağlamda tartışıldığı bir başka ilginç coğrafya da büyük oranda Calvinist Hollandalılar, Fransız Huguenot'ları ve Alman Protestanları tarafından oluşturulan Güney Afrika toplumudur.[47] Weber'in, dinin seküler/dünyevi hayat üzerinde etkili olduğuna ilişkin görüşüne katılmakla birlikte onun Avrupa'daki Kalvinizme ve onun ekonomiye etkisine ilişkin özel tezlerinin Güney Afrika toplumunu açıklamakta yetersiz kaldığını söyleyen Stokes;[48] oraya özgü toplumsal ve tarihsel nedenler yüzünden Avrupa Kalvinizminin dinamik, toplumsal, ekonomik ve psikolojik potansiyelinin Güney Afrika'da olumsuzlandığını ve nihayetinde ortaya Kalvin'in doktrinlerine zıt popüler yorumların ortaya çıktığını göstermektedir. Stokes'a göre burada bireysel seçilmişlik yerine kolektif seçilmişlik inancına dayanan; bireyselleşme ve rasyonelleşmeyi sınırlayan; geleneksel davranışlara ve değerlere ilişkin ahlaki buyrukları cisimleştiren ve Güney Afrika toplumunun modernleşmesini engelleyen çok katı bir seküler ortodoksi oluşmuştur (Stokes 1975: 79-80).

Afrika Kalvinizmine ilişkin tartışmayı 19. yüzyıl bağlamında ve yukarıda saydığım unsurlardan oluşan Trokboer toplumu özelinde inceleyen bir başka çalışma[49] da bu tür Weberci yaklaşımların tarihsel olarak ne kadar abartılı ve temelsiz olduğunu göstermektedir.

Yine Afrika'da Uganda sınırları içindeki Buganda Krallığı'nda yaşayan Balokole toplumuna ilişkin bir başka incelemede[50] de, orada Protestan ahlakı-

47 Güney Afrika'da bu üç gruptan oluşan beyaz göçmenlere Trokboer toplumu deniyor.

48 Stokes 1975: 62-81.

49 Du Toit 1985: 234.

50 Winter 1983: 58-73.

na bağlılığın ve bu çerçevede yaşanan dini canlanmanın yukarı doğru sosyal hareketlilik ve sosyo-ekonomik durumda bir gelişmeye yol açtığına ilişkin çeşitli tezlerin Weber'in argümanları çerçevesinde ampirik olarak doğrulanmadığı gösterilmiştir (Winter 1983). Benim tartışmam açısından özellikle Güney Afrika'daki örneklerin önemi ise şudur: İslami bir toplumu bir yana bırakalım, doğrudan Kalvinistler tarafından sıfırdan oluşturulan yeni bir toplumda bile Kalvinizm gibi dini bir inanç ya da yorum olduğu gibi kalamamış; oradaki tarihsel ve toplumsal dinamiklerle eklemlenip biçim ve içerik değiştirmiştir. Dolayısıyla Protestanlık bağlamında kırmızı elma (Avrupa Kalvinizmi) ile yeşil elmayı (Trokboer Kalvinizmi) kıyaslayan Güney Afrika örneği, elmayla (Kalvinizm) armudu (İslam) kıyaslayan karşılaştırmalı çalışmalardan çok daha aydınlatıcıdır.

Türkiye'de "İslam Protestanlığı" tartışması

Gelelim Türkiye'ye. Kalvinizm ya da İslam Protestanlığı tartışmaları Giriş Bölümü'nde kısmen değindiğim gibi, Türkiye için de elbette yeni değildir ve bu mesele aşağı yukarı 100 yıldır çeşitli boyutlarıyla tartışılmaktadır. Esasen bu Protestanlık tartışmaları II. Meşrutiyet'e kadar geri götürülebilir. Bora'nın[51] aktardığı üzere Kazanlı Ayaz İshaki, daha o dönemde "Protestanlıktan ilhamla dinin sadeleştirilmesi ve her milletin diline ve seviyesine indirilmesi gerektiğini" (Bora 1998: 118) yazmıştır. Yusuf Akçura'nın dinin millileştirilmesi önerileri; Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun "İncil'i Almanca'ya çevirerek hem yeni bir mezhep, hem yeni bir dil ve millet ibda etmişti" sözleriyle belirginleşen Luther hayranlığı; Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun Kur'an'ın ve ezanın Türkçeleştirilmesi, camilere ayakkabı çıkartılmadan girilmesi, oturma sıraları konulması vb. öneri ve uygulamaları; Bora'nın işaret ettiği gibi dinin bir ahlak eksenine oturtularak millileştirilmesi projesine bağlıydı (*a.g.e.*: 118-120). Ali Suavi ve Ziya Gökalp'in dinin millileştirilmesi ve rasyonelleştirilmesi konusundaki kimi fikirlerini de bu çerçevede düşünmek mümkündür (Yıldırım 1993: 132-3). Aktay da bu dönemde "yeni bir milli dine ulaşma yönündeki arayışların önünde Protestanlık seçeneğinin ya da İslam'ın Protestan bir versiyonunun üretilmesi seçeneğinin bir imkân olarak" ortaya çıktığını ve bunun iki yönü olduğunu tespit etmektedir: "Bir yanda İslam'ın siyasal iddialarından hayatın her alanına müdahale eden geleneksel yapısından sıyrılması, siyasetin emrinde bir din haline gelmesi yönündeki siyasi arzuları temsil etmiştir. Diğer yandan da kalkınmada motive edici bir unsur olarak milli kimlik harcına bir çeşni olarak katmak istenmiştir" (Aktay 2000: 177). Protestanlaşmanın İslam'ı millileştirme

51 Bora 1998.

projesinin güdük kalan pozitif/yapıcı yüzü olduğunu vurgulayan Bora, projenin daha fazla revaç bulan negatif yüzünün ise İslam'ı Arap ve Acem etkisinden arındırma arayışı olduğuna dikkat çekmektedir (Bora 1998: 121). Bu bağlamda, genellikle İslami eğilimli araştırmacılar arasında Kapitalizm, modernite ve İslam arasındaki ilişkileri,[52] Protestanlık üzerinden okuyan; özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu biraz da abartılı bir şekilde İslam'ın bir anlamda Protestanlaştırılması çabası olarak değerlendiren ciddi bir eğilim[53] vardır. Örneğin İslami kesimin önde gelen kalemlerinden Bulaç şöyle yazmaktadır.

> ... Modernitenin, şimdi kendisine en güçlü saldırıları yönelten İslam'a karşı geliştirdiği kontra saldırılardan biri Hıristiyanlık ve Musevilik üzerinde denenip olumlu netice aldığı sekülerleştirilmiş din tanımını öne çıkarmaktır. Buna İslam'ın Protestanlaştırılması girişimi adını verebiliriz. Geçmişte nasıl sıcak cephelerde savaşı kazanan Müslüman toplumlar "onlardan görünen ve dillerini konuşan" elitler eliyle maliyeti hayli yüksek acılı deneylerden geçtikten sonra bunun farkına vardılarsa şimdi de modernitenin anlam ve amaçlarını İslam'ın içine taşımak ve ona dini bir meşruiyet kazandırmak isteyen yeni elitler aracılığıyla aynı tuzağa düşürülmek istiyorlar. Bu yeni ajanlar da "Müslümanların milletindendirler ve onlarla aynı dili konuşuyorlar" (Bulaç 1993: 20-1).

Çelik de benzer bir yaklaşımı savunmaktadır ve Hıristiyanlıkla savaşıp zafer elde eden modernliğin, şimdilerde İslam ile yeni bir dil üzerinden bir uzlaşma aradığını düşünmektedir.

> İslam'ın modernleşmenin yan etkilerinden dünyayı kurtaracağını söyleyen ve modernleşmenin tatmin edemediği alanları doldurabileceğini söyleyen bir dil bu. Mesele çok açık: İslam'a modernliğin zayıflıklarını güçlendirme payesi veriliyor.....Bu yeni dil Protestan bir dildir... (Çelik 1993: 80)

Hatta Aktay, Türkiye'de İslam'ın bu dönemde özellikle Protestanlığa değil ama en genel anlamda Hıristiyanlığa benzetilmeye çalışıldığını düşünmektedir. Ona göre:

> Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devletin din politikasında aranan durum İslam'ın Hıristiyanlığın Avrupa'daki misyonunu gerçekleştirecek bir versiyonu olmuştur. Bu çerçevede 1928'de İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu başkanlı-

52 Bkz. *İslami Araştırmalar*, Cilt 16, s. 4; cilt 18, s. 4 (*İslam ve İktisat*, I ve II no'lu sayılar).

53 Bkz. Canatan 1993: 38; Yıldırım 1993: 135; Çelik 1993: 67-83; Dursun 1993: 97-107.

> gındaki Darülfünun İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden müteşekkil bir heyetin hazırladığı dinde reform paketinden, köylerde halka dağıtılan dini görevler cümlesine, hatta bizatihi laikliğin Türk toplumuna uygun resmedilmesine kadarki tüm dini uygulamalarda bir Hıristiyanlık arayışı vardı (Aktay 1993: 58-59).

Falih Rıfkı'nın "Kemalizm aslında büyük ve esaslı bir din reformudur" sözlerini hatırlatan Dursun[54] da aynı kanıdadır. Ancak gerek Tunçay, gerekse Bora, bu yaklaşımın abartılı olduğunu; bu dönemde dinin, diğer her şey gibi modernleştirilmesi gereken bir olgu olarak görüldüğünü düşünmektedirler.

> Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kimlik politikasından dini büsbütün dışlamadığı da biliniyor. İslamcı yakın tarih yazımının yorumu hilafına rejime ateist daha doğrusu deist bir çehre kazandırmak isteyenler, yönetici elit içinde minik bir azınlıktı. Kemalist modernleşme cehdi içinde hâkim görüş, dini, tarihe gömülmüş bir çağdışılık olarak değil; her şey gibi modernleştirilmesi gereken bir olgu olarak gördü... Zira Türk aydınlatmacıları, esas itibarı ile Reformasyon'un dini makul bir "doğal din" –veya 'genel olarak Tanrı' inancı, Deizm– olarak yeniden kurmasından, işlevsel bir kurum haline getirilmesinden etkilenmişlerdi, özel olarak Hıristiyanlığın şu ya da bu biçiminde değil (Bora 1998: 118).

Bununla birlikte Bora, "Cumhuriyet elitinin Reformasyon'dan ilhamla dine değil kiliseye karşı çıkmanın İslam'daki muadilini arama noktasında, böyle bir arayışa kapıldığı ölçüde Hıristiyanlığı model aldığının (belki) söylenebileceğini" de belirtir. Hatta, 28 Şubat 1997 Müdahalesi'yle yürürlüğe konan yeniden laikleştirme operasyonunun da bu çerçevede bir yeniden Protestanlaştırma girişimi olarak değerlendirilebileceğinin de altını çizer.

> İslam'ı namütenahi 'kolay', 'pratik', 'çağdaş' kılmak üzere içtihat kapılarını yumruklayan Yaşar Nuri Öztürk'e dört koldan verilen destek, keza Fethullah Gülen'in devletine bağlı ve itaatkâr, kalifiye çalışan meslek erbabı yetiştirme projesinin pek çoklarınca –ve bu arada Attilâ İlhan gibi 'millici solcularca' da– "Türk (-İslam) Protestanlığı" olarak kutsanması bana kalırsa bunu gösteriyor (Bora 1998: 119-120).

Yukarıdaki tarihsel bağlamın yanında son dönemlerde konunun yeniden gündeme gelmesi ise kanımca biraz daha konjonktürel nedenlerden kaynak-

54 Dursun 1993: 106.

lanıyor. Özellikle 11 Eylül'den sonra Batı dünyasında artan İslam düşmanlığı bir ölçüde Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerini de etkiliyor. Bu çerçevede özellikle Türkiye'nin AB içinde yer almasını isteyen kişi ve grupların da Türkiye'yi Batılılara kendi bildikleri literatür üzerinden açıklama çabaları yoğunlaşıyor. Örneğin ESİ'nin raporunun her sayfasında AB'ye girmek isteyen Anadolu'nun Batılıların korktuğu gibi fakir ve radikal bir İslam coğrafyası olmadığı; ticaretiyle, sanayisiyle, ekonomisiyle AB standartlarına yaklaştığını Batılılara anlatma ve kanıtlama çabasını çok açık bir biçimde görmek mümkün. Bunda elbette Hanioğlu'nun vurguladığı gibi "muhafazakâr İslami bir çevrede ciddi bir zihniyet dönüşümü gerçekleşmeden iktisadi girişimciliğin mümkün olmadığı varsayımının" (Hanioğlu 2005: 475-6) hâlâ güçlü olmasının büyük rolü de var. Oysa "İslami Kalvinistler benzeri bir ötekileştirmeye en ziyade uyan Vahhabilerin varsayılan iktisadi ruhtan uzak olmaları bile böylesi bir tartışmanın ne denli anlamsız olduğunu ortaya koyabilirdi" (*a.g.e.*: 476).

Protestanlıkla ilgili ülkemizdeki tartışmanın genel bağlamını kısaca özetledikten sonra bu alanda yapılan tikel araştırmalara dönebilirim. Bu çalışmaları da, analitik olması açısından yukarıda yaptığım sınıflandırma çerçevesinde yine üçe ayıracağım. Öyleyse PA negatif olan ilk çalışmadan başlayalım.

Tipik bir Weberci olan Ülgener'in artık bir klasik haline gelmiş olan eserlerini[55] PA negatif çalışmaların ülkemizdeki ilk örneklerinden sayabiliriz. Zira, din ve ekonomik kalkınma meselesiyle tikel olarak ilgilenen Türkiye'deki ilk araştırmacı; Şemsettin Günaltay'ın İslami çalışma etiği ile ilgili yazılarını (Yıldırım 1993: 133) bir yana koyarsak, Weber'in izinden giden ve meseleyi onun kavramlarını kullanarak eleştirel bir biçimde tartışan Sabri Ülgener'dir. Bilindiği gibi Ülgener, akademik hayatının büyük bir bölümünü Weber'in kurduğu modeli izleyerek "Osmanlı'nın neden kapitalizme geçemediği" sorusunu incelemeye ayırmış ve Osmanlı Türk kültürünün iktisadi meseleler konusundaki "atıl tutumunu ve pasif zihniyetinin" kökenini tarihi olduğu kadar sanatsal ve kültürel kaynaklardan da göstermeye çalışmıştır.

İşe İslam konusunda Weber'in başını çektiği önyargılı yaklaşımları eleştirerek başlayan ve din meselesine tam anlamıyla sosyolojik bir açıdan bakan Ülgener, dinin yüzyıllar boyu gerek dogma ve doktrin tarafının gerekse iktisat ahlakının o ara dinin tipik temsilcisi kimse, onların ağırlığı ile belirlendiğini düşünmektedir. Ona göre, topluma ağırlığını koyan tabaka bir ölçüde veya zaman diliminde ortamın din anlayışına da damgasını vurur. Bunun gibi ağırlığın zamanla bir gruptan öbürüne kayması da arada renk değiştir-

55 Ülgener 2006a, 2006b.

melere yol açabilir (Ülgener 2006a: 75). Bu bağlamda İslam'da da benzer bir gelişme yaşanmış ve Mekke döneminin Kureyş asıllı zengin ve soylu tüccar, kervan ve arazi sahiplerinin ağır bastığı dönemin İslam anlayışı Medine dönemi ile birlikte yerini dışa açılma ve yayılmanın (kalplerinde hulus ve fetih heyecanının İslam saflarına kattığı öncü kuvvetler: Çöl mücahitleri) fetih ve gaza erlerinin İslam'ına bırakmıştır. Dolayısıyla, Mekke devri ayetlerinin derin vecd ve uluhiyeti yerlerini fetih ve yayılma devrinin hamaset ruhuna bırakmışlardır (*a.g.e.*: 75-76). Ülgener'in sözleriyle "İslamiyet yeniden Mekke'ye geldiğinde artık kapalı bir zühd ve takva dini değildir. Emevi saltanatının baş döndürücü ihtişamı içinde ise zühd ve takva dünyasına giderek yabancılaşacaktır" (*a.g.e.*: 77). Dolayısıyla ona göre aslında İslamiyet'in doğuşundan beri içinde iki zıt güdü "mürüvvet" ve "diyanet" sürekli bir çatışma içinde olmuş; biri feodal cengâver ruhun dışa, öbürü inziva ve itikâfın içe dönük değerlerini temsil edegelmiştir (*a.g.e.*: 78). Fırsat buldukça su yüzüne çıkan bu zıt kuvvetler, aynı zamanda İslam'ın şehirli ve göçebe dinamikleri arasındaki gerginliği de yansıtmaktadır. Baştan beri şehirli bir din olan ve göçebeliğe teslim olmaya hiçbir zaman razı olmayan İslam, şehirlinin zekâ ve organizasyon gücü ile çölün vurucu gücünün bir kaynaşımı olarak ortaya çıkmıştır (*a.g.e.*: 79). Bu anlamda nihai sonuç İslam'ın bu iki zıt dinamiği arasında kurulan hassas bir denge olmuştur (*a.g.e.*: 80). Esasen Ülgener'e göre "her büyük din değişik durumlara ve ihtiyaçlara göre farklı ve bazen –hiç değilse ilk bakışta– birbiri ile çelişir görünen hüküm ve iddiaların buluştuğu karmaşık bir gövde olarak düşünülebilir. İslam da bu kuralın dışında kalmıştır denemez" (*a.g.e.*: 86). Ancak tarihin akışı içerisinde ileri geri oynamalarla birlikte bu denge "içe dönüş ve kapanış" yönüne girmiştir (*a.g.e.*: 88). Dolayısıyla İslami inançların aktif iradeci tarafına rağmen kaderci ve tevekküle ağırlık veren görünümü öne çıkmıştır. Ülgener'e göre bu içe dönüş ve kapanışta Emevilerin başını çektikleri dünya saltanatına karşı güçlü bir tepki ve protesto hareketinin de büyük bir rolü vardır.

Osmanlı Devleti'nde ise, tasavvuf ve tarikatların güç ve etkinlik kazanmasıyla başlayan süreç önce "nisbeten dar çevresiyle esnaf topluluklarında (fütüvvetlerde) sonra da genişliğine toplum katları arasında yaygınlık kazanmış ve zihniyet dünyamızı derinden etkilemiştir. Ülgener'e göre her iki koldan yayılan etkinin batını kanada ağırlık vererek ilerlemesi; "tasavvufun kalabalık yığınlar ve iş çevrelerine daha çok batını bir yorum çizgisinde hulul etmesi, ayrı bir davranış türüne ve onun da ötesinde değişik bir düzene *–rant kapitalizmine–* yatkın bir mana iklimini yaratmaktan geri durmamıştır" (*a.g.e.*: 137).

Bu bağlamda "dünya malının gelip geçiciliği, acelenin kötü bir huy oluşu, pir sözünden ve izninden çıkmanın hüsranlı sonuçlar yaratacağı, yarının-

dan ve rızkından emin bir güven ve telaşsızlık içinde işleri ağırdan almak gibi düşünce ve davranış kalıplarının yerleşmesinde en büyük etken tasavvuf olmuştur" (*a.g.e.*: 138-139). Seçkin tasavvuf çevrelerinde oluşan inanç ve itikatlar, zamanla kolay ve basit ifade kalıpları içersinde halk inançları katına yayılmış; zamanla mistik derinliğini kaybederek basitleşmiş, içi boşalmış; kaçınılmaz biçimde tevekkül ve teslimiyetle sonuçlanmıştır (*a.g.e.*: 142). Nihayetinde, bu sürecin yarattığı Osmanlı insanı tipi ise "bol ve ferah yaşamanın tattıracağı haz ve zevke (ya da özleme) hiçbir zaman yabancı olmamakla birlikte; o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde göreneğe bağlı, işinde ve hesabında götürü bir insan" (*a.g.e.*: 6) olarak şekillenmiştir.

Ülgener'in genel yaklaşımını Aydın'a ve Hanioğlu'na referansla şöyle toparlamak da mümkün: Ülgener'e göre, Osmanlı'da İslam konusunda biri "mistik" diğeri "asketik" olmak üzere iki anlayış ortaya çıkmıştır. İlki, dünyadan kaçışı, içe dönük bir Müslümanlığı benimseyen ve geniş halk kitlelerince benimsenen Sufilik, diğeri dışa dönük daha kitabi ve onu çevreleyen siyasi hukuki yapı ile uyumlu, ulema tarafından benimsenen bir anlamada Ortodoks İslam. Ancak ona göre geniş toplulukların zihniyetini yansıtan eğilim Sufizm, zaman içinde "hak kapısına gitmek için halk kapısının kapanmasını tavsiye eden kapalı bir tevekkül felsefesine" dönüşerek asketik değil mistik öğelerin egemen olduğu bir eğilim baline gelir. Melamilik gibi püriten değerleri öne çıkaran bazı ahlaki anlayışlar gelişse de bunlar hegemonikleşemez ve nihayetinde "sığ, içine kapanık pasif ve kaderci bir anlayış topluma hâkim olur" (Aydın 1993: 50-52). Dolayısıyla da Ülgener, özellikle de çöküş döneminde egemen olan bu Ortaçağ ahlakı (Hanioğlu 2005: 475) ya da özetle batını tasavvufun telkin ettiği ethos yüzünden Osmanlı'nın kapitalizme geçemediğini (Sarıbay 2006: 90) düşünmektedir.

Mardin'in çalışmalarını da genel olarak bu Weberci gelenek içinde değerlendirebiliriz. 1969 yılında yayımladığı *Din ve İdeoloji* kitabında, İslamiyetin "Volk İslam" biçiminde yumuşak bir ideoloji olarak halk tabakaları arasında nasıl şekillendiğini analiz ederken sıkça Weber'e referans veren Mardin, diğer çalışmalarında da Weber'in özellikle patrimonyalizm analizini[56] Osmanlı Türk toplumunu açıklarken çok kullanır. Mardin'e göre Weber'in tezi temelde 3 katlı bir analizdir ve şu özelliklerden oluşur: a) Calvenist ethos b) Calvenist toplumun örgütlenme özellikleri c) ekonomik yapıyla alakalı erken kapitalist özellikler (Mardin 1998: 111). Bu açılardan bakıldığında İslam toplumları ve tabii Osmanlı toplumu da bu özelliklerden yoksundur.

56 Tanzimat'la birlikte patrimonyal bürokrasiden rasyonel bürokrasiye geçiş için bkz. Mardin 2003: 250-1.

> Eğer karşılaştıracak sosyal nitelikler bulmak gayesiyle İslam toplumlarına bakacak olursak buna benzeyen hiçbir şey bulamayız. Özellikle babadan oğla geçen idare (c)'deki gelişmeye engel teşkil eder. (b)'de ise tarikatların modern tarihine ilişkin olarak bazı zayıf benzerlikler kendini gösterir.... Bununla birlikte tarikatların İslam dünyasında toplumun enerjisi üzerine yoğunlaşmanın yeniden tasviriyle elde ettikleri şeyler siyasidir.... Sonuç olarak kapitalizmin İslam ile alakası konusunda daha genel bir netice yukarıda söylenenlerden çıkartılabilir. İslam toplumları ve özellikle Osmanlı toplumu kapitalizmin gelişmesi karşısında üç açıdan dezavantajlı idiler ki bu üç dezavantajın neticede toplu sonuçları olduğu düşünülebilir. Öncelikle bu toplumlar dağılmış toplumlardı. İkinci olarak babadan oğla geçen idarenin kaprislerine maruzdular... Üçüncü olarak İslam içinde faaliyet gösteren "ikincil" örgütlerin Calvenist cemaatlerin mevcut hiyerarşi ve otorite ilişkisine karşı kendilerini örgütlemelerine müsaade eden ideolojik "açıklık" niteliği yoktur. Öyle görünüyor ki İslam toplumlarındaki kapitalist gelişme ihtimallerine ilişkin olarak, İslam ve Osmanlı toplumlarındaki gerçek farklılık işte bu noktadadır (*a.g.e.*: 113).

Püritenizm meselesine de bu çerçevede değinen Mardin, Ülgener'in çizdiği Osmanlı insanı tipini doğrulayan fikirler öne sürmüştür.

> Dinin beraberinde getirdiği bir diğer fark kapatıcısı Müslüman püritanizmidir. İslam hikâyelerinde şehir üst tabakasının eğlencelerinin anlatılmasında buruk bir his vardır. Alt tabakalar bu yaşam tarzına gıpta ederler. Fakat israfın ve eğlencenin kötü bir yönelim olduğu da en geçerli inançlardan biridir. Safahata dalmış olanlar er geç cezalarını bulacaklardır. Başkent esnafı arasında ve başkent dışında küçük şehirlerde oturanlar arasında yaygın olan bu püritanizmin özel şekillerinden biri, mahallenin orada oturanların ahlakına nezaret etmesidir (Mardin 1986: 76).

Mardin, Türkiye siyasetinde bu tür püritenizmin temsilciliğini tipik bir Anadolulu "taşralı İslam" davranışı olarak geçmişte MSP'nin yaptığını tespit etmektedir.

> ... Böyle bir kuruluşun karşısına MSP'yi koyduğunuz zaman "İslam Felsefesi" yerine Kadı Birgevi'ye kadar giden taşra mahsulü bir püritanizm buluruz. Bu da içki yasağı, büyüğe hürmet, tesettür ve vatandaşların cinsel hayatı üzerinde kontrolün konması gibi dar, popülist ve felsefi içeriği olmayan bir değerler kümesinden oluşur (Mardin 1998: 35).

Son dönemde Başbakan Erdoğan tarafından başlatılan ve sıklıkla dile getirilen kürtaj, üç çocuk, içki ve cami tartışmalarını rahatlıkla bu çizginin bir devamı olarak değerlendirmek mümkündür.[57]

Yine Weber'in yaklaşımını izleyen ancak PA pozitif bir yaklaşımla konuyu ele alan çalışmalar ise çoğunluktadır. Örneğin Weber'in tezine karşı yukarıda da değindiğim gibi "ama bunlar İslam'da var, hem de alası var" tarzı savunmacı anlayışın tipik bir ifadesi Mutlu'nun çalışmasıdır (Mutlu 1990). Weber'in anlattığı Protestan ahlak değerlerini: Rasyonellik, bireycilik, çok çalışma ve tasarruf ederek teşebbüsçü olma olarak özetleyen Mutlu, herhangi bir alan çalışmasına dayanmadan ve teorik bir çerçeve içinden de konuşmadan yalnızca Kur'an'daki ayetlerden örnekler vererek "bakın bu değerler İslam'da da var!" demektedir.[58] Ayengin'in çalışması[59] da çok benzerdir. Yine Kur'an ve hadislerden örneklerle İslam'ın özel mülkiyete, zenginliğe ve servete karşı olmadığı tam tersine İslam'da çalışmanın, zenginliğin övüldüğü, teşvik edildiği ifade edilmektedir.

Öte yandan yine aynı yoldan giden ancak görüşlerini daha ampirik bir yöntemle kanıtlamaya çalışan yaygın bir pozitivist eğilim de vardır. Bu tür çalışmalar çoğunlukla psikologlar, işletmeciler ve ilahiyatçılar tarafından yapılan "değerler" çalışması kapsamındadır. Genel olarak pozitivist anlayışla yoğrulmuş olan bu araştırmalar, standartlaştırılıp anket haline getirilen verili Protestan Ahlakı "değerlerinin" bazı gruplar üzerinde niceliksel olarak uygulanmasına dayanmaktadır. Aslan'ın İngiltere, İrlanda ve Türkiye'den 100 Protestan, 103 Katolik ve 74 Müslüman yöneticiyi bu çerçevede karşılaştırdığı çalışmasını bu tür araştırmaların iyi bir örneği olarak ele alabiliriz. Protestan çalışma ahlakı (PÇA) ve dini bağlılık (*affiliation*) ile ilgili olarak 1960'lardan bugüne dek dünyada yapılmış olan bu tür niceliksel çalışmaların önde gelenlerini "PÇA'dan yana" (*pro*), "PÇA'ya karşı" (*anti*) ve "PÇA ile ilgili" (*related*) olarak üç kategoriye[60] ayıran Aslan, literatürde PÇA'dan yana çalışmaların daha çok olduğunun altını çizmektedir. Aslan'ın kendi çalışmasında[61] da Müslüman yöneticiler en yüksek PÇA değerlerine sahip çıkmış, onları Protestan ve Katolik gruplar izlemiştir. Yorumları hayli tartışmalı olmakla birlikte ona göre Türk yöneticilerin yüksek PÇA göstermesi Osmanlı despotizminin negatif etkilerinin demokratik reformlarla ve gelenek-

57 "Bu beyefendiler; Boğaz'a karşı keyif çatarken, televizyonlarının karşısında, çerezlerini alkollü içkileri ile yudumlarken, orada vali, kaymakam, asker, polis, korucu, istihbaratçı canını ortaya koyuyor". İlgili haber için bkz. *Zaman*, 9 Eylül 2012.

58 Ancak kendisinin de fark ettiği üzere neden İslam'daki bu hasletlerin "ülkemiz kültüründe yeterince kaynaştırılamamış" olması sorusunu yanıtsız bırakmaktadır.

59 Ayengin 2005: 463-472.

60 Literatürdeki bu tür çalışmaların gayet fonksiyonel bir listesi için bkz. Aslan 2001: 324.

61 Arslan 2001: 321-339.

sel Sufizmin girişimcilik ideolojisine dönüşümüyle açıklanabilir. İslami hayat tarzı alkol, kumar, içki ve dans gibi bazı boş zaman etkinliklerini yasaklamakta ve bu İslami Püritenizm, tüketimi azaltıp biriktirmeye dönük bir tutum oluşturmaktadır (Aslan 2001: 324-335). Aygün, Aslan ve Güney'in 2008 yılında yaptıkları, 266 Amerikalı ve 211 Türk üniversite öğrencisini yine PÇA değerleri üzerinden karşılaştırdıkları çalışma[62] da bir öncekinin çok benzeri biçimde, Türk öğrencilerin çalışma ile ilgili olan değerlerinin Amerikan öğrencilere göre daha yüksek çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Kurt'un Bursalı işadamlarına (9 kadın, 199 erkek) işadamı derneklerinin yönetim kurulları aracılığıyla gönderip yanıtlamalarını istediği oldukça yüzeysel anketlerin sonuçlarını yalnızca yüzde karşılaştırmalı tablolar üzerinden "analiz" ettiği çalışma[63] da bu türün, ilahiyatçılar arasında oldukça yaygın olan oldukça primitif örneklerinden biridir. Burada da tahmin edilebileceği gibi "bütün iş gruplarında dini değer yargılarının işadamlarının çalışma tutumları üzerinde olumlu bir desteği olduğu" sonucu çıkmıştır (Kurt 2009: 155). İşin ilginç yanı, çalışmaya BUSİAD Başkanı'nın sözlerine atfen: "Bu araştırma yapılmalı ki kamuoyu bizim dine uzak olmadığımızı anlamalı" (*a.g.e.*: 7) niyetiyle başlandığı çalışmanın önsözünde tuhaf bir biçimde ve açıkça ifade edilmektedir. Bu koşullar altında çalışmanın başka türlü sonuçlanmasını beklemek sanırım abesle iştigal olacaktır.

PA pozitif çalışmalar arasında diğerlerinden düzey ve nitelik olarak farklılık gösteren ve literatürde sıklıkla referans verilen bazı önemli çalışmalara da bu başlık altında mutlaka yer vermek gerekiyor. İlk başta, yukarıda analitik nedenlerle PA negatif yaklaşım kategorisinde ele aldığım ancak çalışmalarının derinliği basit sınıflandırmaları aşan Mardin yer alıyor. Nitekim kendisi, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı" adlı çalışmasında yukarıda onu yerleştirdiğim çerçevenin biraz dışına çıkarak açıkça Protestan etiğinde kapitalizmin itici gücü olan neyse; ölçülü, bütünleşmiş, disiplinli ruhani uygulamalarıyla Nakşibendi tarikatında da Müslümanların toplumsal hareketliliğini sağlayan şeyin o olduğunu ifade etmektedir (Mardin 1993: 74). Benzer biçimde Özdalga da Fethullah Gülen'in dindarlığı ve eylemciliğini ele aldığı çalışmasında benzer bir yorumda bulunmaktadır. Ona göre Gülen'in fikirleri ve siyasi iktidar arayışının geleneksel İslam ile pek ilgisi olmayıp Weber'in dünyevi çilecilik ile ilgili görüşleriyle benzeşmektedir.

> Gülen tarafından öğretilen perspektif dindarlıkla teşvik ve aynı zamanda kontrol edilen eylemciliğe dayalıdır. Bu eylemci dindarlık'ın (ya da Weber'in "iç dünyevi çilecilik") Türk dini yaşamında yeni bir özelliği tarif ettiğini iddia

62 Aygün, Aslan, Güney 2008: 205-223.

63 Kurt 2009.

> ediyorum. Weber'in "iç dünyacı çilecilik" analizine uygun olarak, Gülen'in buna benzeyen "eylemci dindarlık"ının genel etkisi, sosyal ilişkilerin rasyonelleşmesi yönünde oldu (Özdalga 2007: 238).

Özdemir'in MÜSİAD'la ilgili çalışması[64] doğrudan Protestanlık meselesiyle ilgili olmamakla birlikte Anadolu Sermayesi'nin dönüşümünü MÜSİAD üyesi sanayiciler ve işadamları üzerinden incelediği ve Anadolu'da yaşanan modernleşmeyi sosyo-kültürel düzeyde de ele aldığı için bu Protestanlık tartışmasına tam oturmaktadır. Özdemir, her ne kadar İslam'ın Protestanlaşmaya benzeştirilmesine gerek olmadığının; gerek ortaya çıkış koşulları gerekse yaygınlaşma dinamikleri açısından insanlara dünyeviliği dışlayan metafizik münzevi bir yaşam tarzı dayatmamış olduğunun" altını çizse de Protestan Etik teziyle dinden kaynaklanan pratikler, inanç kalıpları, ve kural normlar bütününün yeniden ele alınması bağlamında bir paralellik kurulabileceğini de tespit etmekte (Özdemir 2006: 248-9) ve çalışmasının sonunda da bu ilişkiyi şu şekilde kurmaktadır:

> ... Bütün bunlar, din alanında yaşanan "modern olanla" eklemlenme süreci açısından, rasyonelleşmenin önemini ortaya koyan, onu önceleyen ve zorunlu kılan koşullardır. Bu anlamda Batı'da yaşanan Protestanlaşma süreci nasıl bir işlev görmüşse, İslam bağlamında yaşanan bu gelişmeler de benzer bir sürece işaret etmektedir (*a.g.e.*: 255).

Demirpolat ise Konya'daki sanayiciler üzerine odaklanan tez çalışmasında İslam'ın Protestanlaşması meselesine daha çok dinin rasyonalizasyonu açısından bakmaktadır. Ona göre, özellikle 1970'lerden sonra mühendislik eğitimi almış yeni orta sınıflar üzerinden yükselen Anadolu'daki İslamcı burjuvazi, hem iç pazarla hem de uluslararası pazarla bütünleşme sürecinde giderek önceden sahip olduğu İslami niteliğini (esnaf İslamı ya da tasavvufi İslam) kaybetmiş; çıkar ve kazanç odaklı ekonomik rasyonaliteyi benimsemiş ve bu çerçevede de dini kendi kişisel çıkarları çerçevesinde yeniden yorumlayarak (liberal İslam) araçsallaştırmıştır. Demirpolat, bunun daha ziyade Batı karşısında alınan yenilgilerin ve bu yenilgilere karşı yeniden "güç istencinin" bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünmektedir. Böylece, Batı'nın tekniği yanında kültürünün de alınması gerektiğini savunan Batıcılar'a karşı; muhafazakâr ve dini çevrelerin Batı'nın tekniğini alıp kendi geleneksel dini değerlerimizi, kültürümüzü koruyalım söylemine sarıldıklarını; ancak kapitalizmle eklemlenme sürecinin sonucunda giderek geleneksel İslami değerlerden daha doğrusu İslami iktisat anlayışından kopup rasyonelle-

64 Özdemir 2006.

şerek bir anlamda Püritenleştiklerini iddia etmektedir. Nihayetinde ona göre, "dini meşruiyet girişimleri sadece var olan modern kapitalizmi ve kapitalist tüketim kültürüne meşruluk temin etme amacı gütmektedir" (Demirpolat 2002: 331-344).

Yavuz ise Türkiye'de Islami anlam dünyasını, Islami kimliği ve Islamcıların modern kapitalizm içinde kendilerine yarattıkları fırsat alanlarını tartıştığı makalesinde[65] Nakşibendi Hareketi'ne değinirken; yürüttükleri cihadın sadece devlete ve siyasete ilişkin değil daha çok sivil topluma ve pazara yönelik olduğunu vurgulamaktadır. Yavuz, Esad Coşan'ın "çok çalışma ve iş ahlakına dayanan güçlü bir ekonominin ancak Islam'dan neşet edebileceğine" ilişkin sözlerine referans vererek Nakşibendilerin 17. yüzyılın İngiliz Püritenleri gibi dünyevi başarı ve çok çalışmayı ilahi takdirin bir tecellisi olarak değerlendirdiklerini düşünmektedir (Yavuz 2003: 281). Yine aynı yıl Türkiye'deki Islami siyasal kimliğin oluşumunu incelediği bir başka çalışmasında ise doğrudan "Türk Müslüman Reformu" olarak adlandırdığı sürecin Batı'daki Protestan Reformu'nun dengi olduğunu savunmaktadır. Ona göre Türkiye'de dinin yeni lehçesi, bireyi kendi benliğini şekillendirebilecek biçimde kavramsallaştırmakta ve onu yabancılaştırıcı yapısal koşullardan özgürleştirmektedir. Kurtuluş, bu dünyadan iç dünyaya doğru çekilmek değil, onun yerine *(siyasal ve kamusal alanda)* tanınma ve yer kazanma mücadelesi haline gelmiş durumdadır (Yavuz 2003a: 11). Yavuz'a göre, liberalleşme ve sanayileşme Islami komünalizm (communalism) ile bir arada giden ve dini bağlantılar (bağlılıklar) içerisinde ifade edilen ortak bir siyasal ve ekonomik ethos; bir nevi Protestan ahlakı formunun oluşmasına yardımcı olmuştur. Bu komünalizm de taşradaki bazı merkezlerin kendi ekonomik ve toplumsal tabanlarını güçlendirip yavaş yavaş eski finans ve sanayi merkezleriyle yarışır hale gelmelerine imkân tanımıştır (*a.g.e.*: 90-1). Ancak Özal'ın liberalleşme politikaları sayesinde mümkün olan bu süreçte Yavuz'a göre örneğin MÜSİAD Anadolu Burjuvazisi içinde din ve ekonominin karmaşık bir kesişim noktasını temsil eden bir örnektir. Bu siyaset, aynı zamanda püriten ve bu dünyaya dönük değerleri vurgulayan Islami bir Protestan ahlakının oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Böylece, bu yeni burjuvazi, batıl inançları eleştiren, inancı sürpriz bir şekilde rasyonel biçimde anlayan ve Islam'ı bir ilerleme dini olarak tanımlayan Nurcu ve Nakşibendi gruplar etrafında örgütlenmeye başlamıştır (*a.g.e.*: 95). Nakşibendi ve Nurcuların kapitalist kâra olumlu bakan bu asketizmleri; Yavuz'a göre, Türkiye'de sermaye birikimi ve ekonomik kalkınmanın oluşmasında anahtar bir rol oynamıştır. Tanrı, kapitalist pazarın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden icat edilmiştir. Ancak, kapitalist erdemler üzerindeki bu vurgular Weber'in Protestan Ahlakı ile ilgili

65 Yavuz 2003: 281.

olarak işaret ettiği gibi uzun vadede bu asketizmin altını oymaktadır (*a.g.e.*: 98). Dolayısıyla, Anadolu'daki bu dini-ekonomik pratikler Weber'in Protestan Ahlakı Tezi'nde ifade ettiğine çok benzemektedir (*a.g.e.*: 187). Hatta Yavuz, 19. yüzyıldaki Amerikan Protestan misyonerlerine benzer biçimde Yeni-Nurcu öğretmenlerin Tanrı ile birlikte Türk milliyetçiliğini yaydıklarını ve bu eğitim şebekelerinin muhafazakâr işadamı çevreleriyle çok yakın ilişki içinde olduğunu vurgulamakta; ticari çıkarların ve Gülen'in fikirlerinin kombinasyonunun hem Türkiye'de hem de dünyada oldukça güç kazandığının altını çizmektedir (*a.g.e.*: 194).

Son olarak Faik Bulut'un çalışması ise doğrudan pozitivist bir çerçevede olmasa da Protestan Ahlakı ve İslam ahlakı arasında paralellilikleri kurma açısından PA pozitif kategorisinde ele alınabilir. "Tarikat Sermayesinin Yükselişi" adlı incelemesinde İslam ekonomisi diye bir şeyin olmadığını ve olamayacağını savunan Bulut; İslam'ın tüm koordinatları ve bileşenleri ile kapitalist ekonomi içinde yer aldığını ve "İslami Ekonomi" olarak adlandırılan sistemin aslında serbest piyasacı olduğunu tespit etmektedir (Bulut 1997: xvi). Bulut'a göre İslam ekonomisiyle Batılı (kapitalist) ekonomilerin birleştikleri birçok nokta vardır; İslam ahlakı ile Protestan ahlakının buluşma noktası ise serbest piyasadır (pazar) (*a.g.e.*: 45).

Pozitif ve negatif versiyonlarıyla birlikte bu iki yaklaşım, kısaca şöyle değerlendirilebilir: Esasen, bu iki yaklaşım da (yani "Batı'nın özgüllüğü olarak sunulan şeylerin Doğu'da bulunmadığı" ya da "aslında bu şeylerin Doğu'da da olduğu" yönündeki çalışmalar) toplumsal gerçekliğin kimi yönlerini, yüzeysel karşılaştırmalar çerçevesinde açıklıyor gibi görünseler de Weberci ve genel anlamda Batı merkezci bir paradigma içinde kalmakla maluldürler. Yukarıda özcü oryantalizm olarak adlandırdığım epistemolojinin içerisinden konuşup bir şeylerin eksikliğini tespit ederken de ya da ona muhalefet etmeye çalışıp bunların bizde (Doğu'da) de olduğunu ispat etmeye çalışırken de yine aynı zihni kalıplar içinden konuşmakta ve Oryantalizmi tersinden yeniden üretmektedirler. Nitekim Sarıbay, Dirlik'e referansla[66] bu noktayı "İslam'ın Weberleştirilmesi" olarak değerlendirmektedir. Ona göre "modern kapitalizmin gelişimine sadece dinsel bir perspektife yerleştirerek bakmak, ister istemez abartılmış ve yüzeysel benzeşmelerden bizleri sonuç çıkarmaya mahkûm edecektir" (Sarıbay 2006: 91). Kanımca ESI'nin raporundaki "İslami Kalvinistler" tamlaması tam da bu yüzeysel benzeşmelere bir örnektir. Bu yüzden bu iki yaklaşımın dışında buna muhalefet eden farklı varyasyonlarıyla birlikte daha eleştirel eğilimler de bulunmaktadır.

66 Arif Dirlik son dönemlerde Çin'de yapılan bazı çalışmalarda Çin'deki kapitalist gelişimenin Protestanlık örneğine benzer biçimde Konfüçyanizme atfedilişini göstermekte ve bunu "Weberleştirilmiş Konfüçyanizm" olarak adlandırmaktadır (Sarıbay 2006: 86).

Bu eleştirel eğilimlerin ilki –en az, eleştirdikleri oryantalistler kadar özcü olan– İslamcı ya da milliyetçi araştırmacıların yaklaşımıdır. Mardin ve Ülgener'in derinliğinden yoksun olmakla birlikte genel olarak Weber'i izleyen Türkdoğan[67] bunun en belirgin örneklerinden biridir. İslami ekonomik sistemin kendi norm ve değerleri içinde bir bütün olduğu ve *sui generis* bir kimliği olduğunu iddia eden Türkdoğan; İslam ile kapitalist model arasında önemli bir metodoloji farklılaşması olduğunu düşünmekte, İslam'ın ilahi bir düzeni temsil ettiğini genelleyici ve evrenselliğinin sosyal şartlardan değil bu niteliğinden kaynaklandığını söyleyerek bir İslami özün mevcut olduğunu ima etmekte ve onu, öteki sistemlere benzetmek için eğip bükmenin bir yanılgı[68] olduğunu savunmaktadır (Türkdoğan 1994: 121-2). Türkdoğan'a göre Osmanlı'dan sonra ve Cumhuriyet ile birlikte manevi niteliğini yitiren Türk İktisat Sistemi'nin dini ve milli değerlerle dolu bir etikası kalmamıştır; oysa "bu tür manevi direnç noktaları, kalkınmanın itici gücü ve dayanışmanın temel ilkelerini oluşturmaktadır". Bu yüzden, Türkdoğan'ın Türk-İslam sentezci yaklaşımında analitik bir analizden ziyade "gelişeceğiz derken aman milli ve dini niteliklerimizi yitirmemeliyiz" kaygısı öne çıkmakta; bu çerçevede milliyetçi muhafazakârların bayıldığı başta Japonya olmak üzere Asya ekonomileri övülmekte ve İslam'ın geleneksel bir değer olarak Türk ekonomi sistemine enjeksiyonu önerilmektedir (Türkdoğan 2005: 322-3).

> Avrupa Birliği sürecinde Türk ekonomi sistemine Batılı düşünce geleneğini de göz önüne alarak, etikal değerler kazandırmada İslam'ı devreye koymanın hiçbir sakıncası olmayacağı açık ve kesindir. Üst aydının veya gelenekli burjuvazinin din karşıtı tarihsel tutumlarının artık geçerliliği kalmayacağı hususunda milli aydınlarımızın uyanması ve bilinçlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Türk sosyo-ekonomik sistemi –etikal değerlerden yoksun olmasından ötürü– dar girdaplara sürüklenmekten kendisini kurtaramayacaktır (*a.g.e.*: 330).

Daha çok İslamcı ve milliyetçi yazında kendini gösteren "kalkınalım ama milli ve manevi değerlerimizi de kaybetmeyelim" tarzı çalışmaların başka örnekleri[69] de gösterilebilir. Bunlarla birlikte meseleyi pozitivizmin sınırlarını aşarak daha geniş bir çerçevede tarihsel, ekonomik ya da sosyolojik perspek-

67 Türkdoğan 1994, 2005.

68 Esasen İslam'ın diğer dini, felsefi ya da iktisadi sistemlerle çeşitli açılardan kıyaslanması konusunda İslam'ın her şeyden farklı, kendine yeterli ve "reforma" ihtiyacı olmayan karşılaştırılamaz bir "öz" olduğu düşüncesi oldukça yaygındır. Bu konuda bkz. Özcan (2005) İslam'ın bir reforma gereksinimi duymadan zamanın ruhuna, şartlarına uygun olarak kendisini yenileme potansiyeli (tecdid) olduğunu savunan bir yazı için bkz. Aktay 2006.

69 Bu konuda yapılmış geniş çaplı bir derleme için bkz. Şentürk 2008.

tillerle değerlendiren daha derinlikli yaklaşımlar da elbette mevcuttur. Örneğin Hanioğlu'nun konuyu oldukça analitik bir çerçevede ele aldığı çalışması buna örnektir. "İslamiyet'in kapitalizmin yeşermesine uygun bir ortam yaratamaması" tezini Weber'in 4 temel nedene bağladığını tespit eden Hanioğlu bunları şu şekilde sıralamaktadır: "İslamiyet'in gerçek anlamda 'gufran' (bağışlanma) temeline dayanmaması; feodal ahlakı nedeniyle bağımsız şehirler yaratamaması; kadı tarafından dağıtılan adaletin vakaya bağlı olarak değişen standart olmayan bir karakter taşıması; İslam şeriatının elastik karakteri nedeniyle kapitalizmin temel şartı olan sistemli bir hukuk geleneği tesis edememesi ve İslami toplumların 'Sultanizm' olarak tanımlanan patrimonyal idarecinin karakuşi kararlarıyla yönetilmesidir" (Hanioğlu 2005: 474). Hanioğlu bu iddialarının hiçbirinin İslam toplumları açısından tam olarak gerçeği yansıtmadığını savunmaktadır. Ona göre birinci iddia için İslam'ın temel kaynaklarına bakmak yeterlidir. İslam'ın tarihsel olarak özde şehirli bir din olarak ortaya çıkışı ikinci iddiayı geçersiz kılmaktadır. Sultanizm ise gerçekte hiç var olmamış bir ideal tiptir. Hanioğlu'na göre Weber'in tespitlerine o da kısmen olmak üzere bir tek hukuk noktasında katılınabilir. "Hukuk konusundaki eleştirinin gelenek yaratılamaması kısmına katılmak zorsa da uygulamada mesela 18. asır sonrası Osmanlı kadısının bağımsızlığını kaybetme sürecinde görüldüğü gibi standartlıktan uzaklaşma eğilimleri kabul edilebilir" (Hanioğlu 2005: 474). Ancak bu da Weber'in iddialarını doğrulamaya yetmez.

Uygur'un 2009 yılında hem dindar hem de laik 32 Türk işadamı ile yaptığı derinlemesine görüşmelere dayanan araştırmasını[70] da eleştirel çalışmalar arasında saymak mümkündür. "İslami çalışma etiğinin" dindar işadamlarının ortaya çıkışında tahmin edildiği kadar çok önemli bir etken olmadığını ortaya koyan bu çalışma, aynı dergide önceki yıllarda yapılan niceliksel çalışmalara[71] da doğrudan bir yanıt olarak okunabilir.

Kösebalaban'ın[72] çalışması ise Kalvinizm ile İslam arasında ilişki kurmanın abes olduğunu tespit ederken eleştirel olmakla birlikte; Anadolu'nun modernleşmesinde Kemalist otoriteryan sekülarizmin ve bürokratik yapının bir engel teşkil ettiği argümanı (Kösebalaban 2007: 236) açısından sonraki bölümde ayrıntılı bir biçimde açıklayacağım nedenlerle tarihsel ve olgusal olarak yanlıştır. Otoriter olduğu doğru olmakla birlikte Kemalist bürokrasi, Kayseri'nin ekonomik gelişmesini ve modernleşmesini engellemediği gibi tam tersine teşvik etmiştir. Kayseri bugün bir sanayi şehri ise bunu büyük oranda o dönemde yapılanlara borçludur. Bunu değerlendirmenin en kestir-

70 Uygur 2009: 211-225.

71 Bkz. Aygün, Aslan, Güney 2008; Aslan 2001.

72 Kösebalaban 2007: 229-240.

me yolu; Kayseri'yi, komşusu ve ona Osmanlı döneminde sosyo-ekonomik açıdan çok benzeyen rakip bir şehir olan ancak Cumhuriyet Dönemi'nde yeterince devlet yatırımı almamış olan Sivas ile kıyaslamaktır.

Aktay'ın yaklaşımı ise hem dini motivasyon-ekonomik teşebbüs meselesine doğrudan negatif yanıt verdiği için hem de Protestanlaşma açıklaması yerine sosyolojik temelli bir "Yahudileşme" kavramı önerdiği için iki argümanın kesişme noktasında yer alıyor. Ancak bir sonraki eleştirel yaklaşıma zemin de teşkil ettiği için Aktay'ın argümanını burada ele almak benim açımdan daha işlevsel olacak. Saf bir inanç olarak Protestanlığın Kapitalizme yol açması iddiasının mümkün olmayacağını söyleyen Aktay, onun yerine dinin daha çok cemaat dayanışması yönünü ortaya koyan daha sosyolojik bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Ona göre:

> Bütün bunlar Protestanlığın kalkınmaya veya kapitalizmin oluşumuna hiçbir katkısı olmadığı anlamına gelmemelidir. Esasen bütün bu anlattıklarımız, Weber'in tasvir ettiği zanaatçı tipine denk düşen bir Protestanlığın son derece zahidane ve Allah ile kul arasında tabir caizse dikey ilişkiyi düzenleyen bir saf dindarlık olarak kapitalist bir teşebbüse yol açmasının mümkün olmayacağıdır. Buna mukabil Protestanlık eğer tarihi bir rol oynamışsa bu rolünü bu tür bir dikey ilişki yoluyla değil olsa olsa cemaatin yatay dayanışması için sağladığı "ruh hali" olma yoluyla oynamış olduğuna dikkat çekmek gerekiyor (Aktay 2000: 134-5).

Dolayısıyla Aktay, Anadolu Kaplanları ile ilgili tartışmada da aynı mantık çizgisini izleyerek İslami olarak adlandırılan sermayenin gelişimini güdüleyen şeyi, bu girişimcilerin Allah ile aralarındaki dindarca ilişkiden ziyade; kendini "öz vatanında sürgün, öz vatanında parya", hissettiği bir ortamda, aşkın bir kimliğe atıfta bulunan muhayyel veya somut cemaat algısının sağlayacağı motivasyonda" aramak gerektiğini düşünmektedir. Ona göre,

> Eğer Müslümanlar için bir Protestanlaşmadan söz edilebiliyorsa, Sombart'ın izinden giderek belki de daha makul olanı, "Yahudileşmeyi" görmektir. Yahudileşmenin belirgin özelliği, burada yarattığı püriten ticaret etiği değil, bunu da yaratan bir diaspora koşulunda tutunma kaygısı ve mücadelesidir...Dolayısıyla Anadolu kaplanlığında İslam'ın bir çeşit Protestan versiyonunun bir motivasyon olarak devrede olduğu iddiasının geçerliliği de ancak Protestanlığın mensuplarına sağlamış olduğu ve kökeni Yahudilik olan bir diaspora algısı ve veya cemaat içindeki yatay dayanışma lügatçesinin geçerliliği nispetinde söz konusu olabilir (Aktay 2000: 137-9).

Aktay'ın Protestanlık meselesiyle ilgili olarak dini duyguların kapitalist bir teşebbüse yol açmasının mümkün olmayacağı noktasındaki tespitleri ve meseleyi daha sosyolojik bir zeminde tartışma çabası kayda değerdir. Ancak, doğrusunu söylemek gerekirse ben bu "öz vatanında sürgün, öz vatanında parya", edebiyatını çok basit ve biraz da "arabesk" bir yaklaşım olarak değerlendiriyorum. Hacılar'ın kapitalizmle eklemlenme sürecini ayrıntılı olarak tartışacağım bölümde de görüleceği gibi, ben bu sürecin hiçbir noktasında böyle bir ruh halinin izine rastlamadım. Aksine Hacılar'ın başarısı, uzun uzun tartıştığım tarihsel süreçlerin yanı sıra tam da Kalaç'ın taa 1910'da tespit ettiği gibi başından beri "lakaydane ve hodserane" tutumundan, kaybedecek hiçbir şeyi olmayan, cesur hatta biraz da şuursuz gözüpekliğinden ve bütün bu tutumunu özetleyen "eşkıyalık" sıfatını girişimcilik yönüne kanalize etmesinden kaynaklanmıştır. Zaten Kayseri şehrindeki siyasetin dinamikleri açısından da "mazlumluk", tarihsel olarak pozitif bir değer olmamıştır. Kayseri tarihi boyunca her zaman zengin ve güçlü bir şehir olmuş; popüler siyasetin önü açıldığı günden beri de hiçbir zaman mazlumluk edebiyatına oy vermemiş; hep kendisine daha fazla zenginlik vaat eden siyaseti ve siyasetçileri desteklemiştir. Bugün de hâlâ Kayseri'deki toplumsal ve siyasal söylem, mazlumluk değil tam tersine "mağrurluk" üzerinden kurulur. Kayserili kimseye muhtaç olmamakla övünür. Bu Hacılar'da daha da fazladır. Bu noktada Fethi Açıkel'in bu mazlumluk söylemine ilişkin harikulade tespitlerine başvurmanın çok yerinde olduğunu düşünüyorum. Zira yukarıda saydığım eleştirel çalışmalar arasında bence en etkilisi ve derinliklisi Açıkel'in çalışmasıdır.

"Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi" adlı çarpıcı makalesinde Açıkel, "kapitalizmin gelişiminin, 'Türk İslam Mazlumluğu' özelinde nevrotik bir siyasal toplumsal yapının ortaya çıkışının altyapısını sağladığını" düşünmektedir. Ona göre "klasik Weberyan tezin tam tersi biçimde kapitalizmin eşitsiz gelişimi, kültürel dönüşümün ve radikal mülksüzleşmenin yol açtığı hem bireysel hem de toplumsal nevrotik süreçlerin oluşumunun koşullarını hazırlamıştır" (Açıkel 1996: 185). Ezik öznenin çileciliği ile püriten çilecilik arasında bir ayrım yapan Açıkel'e göre 1980'li yıllardan itibaren Türk-İslam sentezi ideolojisinin kurucu bileşenlerinden biri olan mazlumluk, bir ideoloji olarak pozitif sublimasyon içinde (sıkıntı, mazlumluk, çile söylem ve pratikleri) dönüştürülmüş; ancak bu yüceltme, çoğunluğun özgürleştirilmesi niteliğinde değil başkalarının yoksunluğu pahasına gerçekleştirilmiştir. Ancak içinde nevrotik bir güç istenci barındıran bu sentez, kapitalizmin bu coğrafyadaki gelişimin sonucudur ve yükselen sınıfların söylemiyle eklemlendiği sürece de kapitalizmin bir başka düzeyde yeniden üretilmesine aracılık etmektedir. Yani, klasik Weberyan argümanın aksine, mazlumluk söy-

lemi püritenizme (Türk-İslam püritenizmi) dönüştüğü noktadan itibaren de bu coğrafyada kapitalizmin bir nedeni olarak değil, tersine onun patolojilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Açıkel 1996: 187-188). Tam burada Açıkel'den uzun bir alıntı vermek daha aydınlatıcı olacaktır.

> Kutsal sentezin belli yorumlarının gerek sosyal organizasyonlar (tarikat, kapalı devre vakıflar, yardımlaşma cemiyetleri) aracılığıyla gerekse modern yaşam biçimini belli ölçüde yadsıyan ideolojileri ve obsesif çalışma ve ibadet pratikleri yoluyla bir püritenizm yaratıkları söylenebilir. Bunu farklı hayır cemiyetlerinden, açılan özel okullara, yeni ticaret söylemlerine kadar pek çok biçimde gözlemlemek mümkün... İslami püritenizmin geleneksel yapının kapitalizmle karşılaşması sürecinde içinde obsesif nevrotik öğeleri de barındırır bir biçimde ortaya çıkışı, Weberyan ifade ile kapitalizmin ruhu ile İslami püriten ahlak arasındaki ilişkinin doğası hakkında bize ipuçları veriyor. Daha açık bir ifade ile *İslami püritenizm* –mevcut haliyle– kendinden menkul bir pratik/söylem olarak değil, tam tersine kapitalizmin Türk İslam coğrafyasındaki patolojik gelişiminin ve geleneksel yapıyı radikal biçimde dönüştürmesinin bir sonucu olarak karakteristik kazanıyor. Genel anlamda püriten obsesif pratikler de kapitalizm, kentleşme ve yeni kömüniteryen süreçler göz önüne alındığında anlamlı hale geliyor. Özellikle büyük kentlerde püriten özellikleri öne çıkan "Türki-İslami Ahlakla" kapitalizmin eklemlenişini gözlemlemek mümkün. Bu yönüyle denilebilir ki kapitalizmin belli bir gelişim aşamasında Türk İslam Püritenizmi iki farklı yaşam sembolik sosyal ve ekonomik alanın geçiş noktasında ortaya çıkmış ve her iki alanı birbirine dikişlemeye çalışmıştır. Yani *kapitalizmin maddi doğası* ile *geleneksel toplumun* (sembolik kültürel) *tinini*; modern güç istemi ile modern öncesi kültürel formasyonları kaynaştırmaya çalışmaktadır. Başlangıçtaki "anakronik eklemlenme" nitelemesini de bu şekilde anlamak gerekiyor; içinde söylemsel ve ideolojik olarak *Türk milliyetçiliğinin, İslami değerlerin ve kapitalizmin güç isteminin* eklemlendiği bir sentez. Sosyolojik açıdan ise bu eklemlenmeyi, yoksul kitlelerin kentleşme, ağır kapitalist rekabet, liberal bireycileşme ve modernleşme karşısında muarızlığının, gücü önemli ölçüde artan Türk-İslam burjuvazisinin ekonomik ereğiyle örtüştürebilmesinde aramak gerekir (Açıkel 1996: 188-9).

Sosyolojik argüman

Birinci argümanın literatürdeki yerini yukarıda oldukça ayrıntılı bir biçimde incelediğimi düşünüyorum. Dolayısıyla şimdi ikincisine yani sosyolojik argümana geçebilirim. Buradaki temel iddia, dini inancın kendisinin değil de

onun çarpan etkilerinin yani geleneksel ve dini organizasyonların, ilişkilerin ve ilişki ağlarının ekonomik hayatta çeşitli biçimlerde etkili olduğu yönünde. Konumuz bağlamında ise Anadolu'da ortaya çıkan yeni burjuvazinin "sermaye birikimi ve emek süreçlerinde din başta olmak üzere geleneksel kültürel değerleri ve ilişki ağlarını kullanması"[73] şeklinde ifade ediliyor. Yani Bourdieu'nun kavramıyla söylersek dinin bir sosyal sermaye olarak ya da Granovetter'in tabiriyle "zayıf (ya da güçlü) bir bağ"[74] olarak kullanılması söz konusu. Bu bağlamda ifade edilen görüşleri biraz da kısaltarak şu şekilde sıralayabilirim:

- Her düzeyden tarikat ve cemaat bağlantılarının, örneğin Nurcu okuma gruplarının ve Sufi ağların pazarda karşılıklı güven ve bağlantı örüntüleri yaratılmasında bir tür sosyal sermaye olarak işe yaradıkları, bu grupların aynı zamanda iş kulüpleri olarak işlev gördükleri iddia ediliyor.[75] Daha da genel anlamda bu dayanışma ilişkilerinin bu kişilerin kendi aralarında bir İslami alt-ekonomi[76] oluşturduğu tespiti yapılıyor.
- Bu büyüme sürecinde, bazı Arap ülkelerinden sağlanan fonların kullanıldığı İslami Bankacılık ve Finans Kurumları aracılığıyla bu küçük girişimcilere, cemaat ve tarikat bağlantıları üzerinden, bu fonlardan yararlanma imkânı sunulduğu ifade ediliyor.[77] 1990'lı yıllarda "İslami kâr payı sistemiyle ve dini duyarlılıklarını kullandığı yurtiçi ve özellikle yurtdışındaki tasarruf sahiplerinden resmi geçerliği bulunmayan hisse senetleri satarak para toplayan, KOMBASSAN, YİMPAŞ, İTTİFAK KİMPAŞ, JET GROUP gibi holdingler"[78] buna örnek gösteriliyor.
- Esasen birçoğu hatta Koç ve Sabancı[79] grupları gibi en önde gelen temsilcileri bile yine Anadolu kökenli olmalarına rağmen Türkiye'nin sanayileşme tarihinde Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren devletin kanatları altında büyüyen; ithal ikameci dönemde de koruma duvarları arkasında rakipsiz olarak gelişen İstanbul etrafında yoğunlaşan ve genellikle TÜSİAD tarafından temsil edilegelen bir İstanbul Sermayesi ol-

73 Doğan 2007: 53.

74 Granovetter 1973.

75 Yavuz 2003: 279.

76 Kuran 2002, Bulut 1997.

77 Yavuz 2004, Atasoy 2009: 135-7; Doğan 2007: 53-63.

78 Doğan, 2007: 53-63.

79 Koçların Ankara kökenli olduğu herkesçe bilinir. Sabancılar ise işlerini Adana'da kurdukları ve büyüttükleri için kamuoyunda genellikle Adanalı olarak tanınırlar. Ancak Sabancılar da aslen Kayserlidir ve köyleri Kayseri Kent Merkezi'ne yakın Zincidere İlçesi'ne bağlı Akçakaya'dır. 1970'lerde o köyde öğretmenlik yapan annem, Sabancı'nın adamlarının her sene gelip evleri tek tek gezerek tüm köylünün ihtiyaçlarını tespit ve tedarik ettiklerini anlattı.

duğu tespit ediliyor. Buna karşın, devletten bir fayda veya teşvik görmediği[80] gibi tam aksine devletin sınırlamalarından kurtulup küresel kapitalizme entegre olmaya başladıkça hızla gelişen Anadolu kökenli tüccar ve sanayicilerin; ekonomik çıkarlar bir yana, gündelik yaşam ve alışkanlıklardan siyasi tercihlere kadar birçok alana yansıyan bazı farklı eğilimler, davranışlar ve tercihler sergiledikleri[81] belirtiliyor. Yerel (Anadolu) sermayenin merkezdeki (İstanbul) sermayeye bir tepki olarak ortaya çıktığı;[82] AKP'nin dayandığı toplumsal zeminlerden birinin de Anadolu'daki bu yeni sermaye grubu olduğu[83] söyleniyor. Bu ikinci grubun MÜSİAD,[84] HÜRSİAD, İŞHAD, TUSKON, ASKON ve illerdeki SİAD'lar gibi çeşitli kuruluşlar çerçevesinde örgütlendiğine ilişkin tartışmalar[85] yapılıyor.

Bu bölümde iki ana başlık altında din ve sanayileşme ya da ekonomik gelişme arasındaki ilişkilere odaklanan hem dünya hem de Türkiye literatüründeki bazı temel çalışmaları ve yaklaşımları değerlendirdiğimi düşünüyorum. Çalışmanın başında meseleye temel olarak tarihsel ve materyalist bir perspektiften yaklaşacağımı söylemiştim. Bu yüzden endüstri öncesi bir köy cemaatinden bir sanayi odağı olmaya doğru giden süreçte Hacılar'ın sanayileşme sürecinin ayrıntılı bir analizini yapmaya ve yukarıda tartıştığım teolojik ve sosyolojik argümanları; alandan elde ettiğim veriler ışığında hem tarihsel hem de ampirik olarak sınamaya çalışacağım.

Bunu en iyi bir biçimde yapabilmek için çalışmayı şu şekilde organize ettim. Bir sonraki bölümde köyün Osmanlı Dönemi'nden başlayarak tarihine kısaca değinip Cumhuriyet Dönemi ile birlikte de sanayileşme ve önce ulusal ardından da uluslararası kapitalizme eklemlenme süreçlerini aktaracağım. Bunun için önce belgelere dayalı tarihi kaynaklara ardından da sözlü tarih ve derinlemesine görüşme tekniklerini kullanarak topladığım kendi verilerime başvuracağım. Daha sonraki bölümde, Hacılar sanayisinin üretim

80 Yavuz, 2003: 227.

81 Gülalp 2001: 433-438.

82 Tugal 2007: 5-34.

83 Kahraman 2008a, 2008b, 2008c, 2008d.

84 Yalnız bunun birbirine denk bir ayrışma olmadığının da altını çizmek gerek. Zira, görüşme yaptığım eski bir MÜSİAD üyesinin (sanayici) MÜSİAD üyelerini kast eden şu sözleri bu dengesizliği çok net ortaya koyuyor: "Bunlar ne ki bakkal çakkal. Hepsini toplasan bir TÜPRAŞ ediyor mu?!" Bu aradan oldukça uzun bir zaman geçmesine rağmen Kemal Can'ın yıllar önce yaptığı saptamanın hâlâ geçerliğini koruduğunu gösteriyor: "Bugün yeşil sermayeyi en genişinden kucaklayan en uzun listeyi yazın ve alt alta toplayın, daha bir tane 'KOÇ' bile etmez" (Can 1997a).

85 Bkz. Çınar 1997; Buğra ve Savaşkan 2010; Buğra 1998; Buğra 2002: 187-204; Gülalp 2001: 439-440; Özdemir 2007: 63-83; Özdemir 2006; Özdemir 2004: 837-869; Koyuncu 2002; Uğur ve Alkan 2000: 133-5; Öniş 2001: 290; Atasoy 2009: 128-146; Doherty 2007.

biçimi ve üretim ilişkileri açısından halihazırdaki durumunu inceleyeceğim. Ardından da teolojik ve sosyolojik argümanlara ilişkin bulgularıma dayanarak; sanayileşme sürecinin din de dahil olmak üzere dayanışma dinamikleri, siyasal yönelimler, küreselleşme ve moderniteye karşı takınılan tutumlar gibi kültürel boyutlarına ışık tutmaya çalışacağım. Sonuç Bölümü'nde ise alan bulgularımı mevcut literatürle karşılaştırarak tartışmaya, özetlemeye ve rafine etmeye çalışacağım. Öyleyse önce, Hacılar'ın da içinde yer aldığı Derin Anadolu'nun metropolü Kayseri'ye bir göz atarak başlayabilirim. Çünkü, bütün hikâye burada dönüyor.

HACILAR'IN SANAYİLEŞMESİNİN VE KAPİTALİZME EKLEMLENMESİNİN TARİHİ

Derin Anadolu'nun metropolü: Kayseri

Öncelikle şuradan başlayayım. Bir kere Kayseri yeni ortaya çıkmış, kaplanlaşmış veya zenginleşmiş bir şehir değildir. Anadolu'nun kuzey güney ve doğu batı akslarının tam merkezinde yer aldığı için neredeyse Asurlulardan beri Anadolu'dan yapılan ticaretin en önemli duraklarından biri olmuştur. Dünya tarihindeki ilk ticari belgelerin Kayseri sınırları içindeki dünyanın ilk alışveriş merkezi olan Karum'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuş olması rastlantı olmasa gerek. Bu kalıntılarda ortaya çıkan ve çivi yazısı ile kil tabletlere yazılı borç senetlerinden Kayserililerin ta o zamanlardan beri işini, hesabını, kitabını iyi bilen insanlar olduğu anlaşılıyor.[1] Sırasıyla Hititlerin, Perslerin, Romalıların, Selçukluların ve Osmanlıların hâkimiyetine girmesi durumu değiştirmemiştir. Daha önce "Mazaka" ve "Eusebeia" olarak anılan kentin adını Kapadokya Kralı Arhilaios M.Ö. 12-9 arasında Roma İmparatoru Augustus'un onuruna *Ceasarea olarak* değiştirmiş; 7. yüzyılda Araplar kenti ele geçirince de bu adı Kayseriyye'ye dönüştürmüşlerdir. (*Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 4685). Türklerin 1071'de Anadolu'ya girişinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğine geçen ve Anadolu'da Türkler tarafından kurulan ilk devletin başkentliğini yapan şehir; kısa bir süre Moğol istilasına maruz kalsa da 1474 yılında Karamanoğulları Beyliği'nin sona erdirilmesiyle Osmanlı topraklarına katılmıştır.[2] 1924 yılında vilayet merkezi yapılan Kay-

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Albayrak 2000: 35-42 ve Gökçek 2000: 183-192

2 Bilgiler Kayseri Büyükşehir Belediyesi internet sitesinden alınmıştır. Bkz. http://www.kayseribld.gov.tr/tarih/kayseri.htm Erişim tarihi: 22 Mart 2009

seri, genç Cumhuriyet'in en çok önem verdiği; altyapı ve sanayi yatırımları yapılığı şehirlerin başında gelmiştir.

Kayseri, yüzyıllar boyunca gerek Bizans gerek Selçuklu gerekse bir Osmanlı yerleşimi olarak, Doğu'dan gelen İpek Yolu'nun Anadolu'da İzmir'den önceki en önemli durağı olmuştur. Hatta bu yüzden 1850 yılında yazdığı eserinde[3] Halil Abbasizade, Kayseri'yi şu sözlerle İzmir'e benzetir ve "iskele manendi bir şehir" olarak nitelendirir.

> ... bu civarın azim biladı olmağla İzmir-i sani ve mal ve tüccar yatağı iskele manendi bir şehr olduğundan İslambol ve İzmir ve Konya ve Ankara ve Bursa ve Adana ve Maraş ve Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Erzurum ve Sivas ve Tokat ve Amasya ve Kastamonu vesair biladi meşhureden beher yevm karbanlar gelüb ve gidüb ve İslam (ve) reayasında külliyetli ve maldar tüccarlar bulunup esvakat-ı ma'mure ve mecmu'-ı mal ve mahal-i ticareti uzma' olduğundan başka debbağhane-i cesimesinde meşhur olan sarı Kayseri sahtiyanı ve bagat ve meralarında Erzurum ökûzleri tesmin olmağla mevsiminde salhanelerinde külliyetli hayvanat zebh olunub bastırınahanelerinde binihaye meşhur olan Kayseri basturması takdir olunmağla daima İslambol ve diyarı saireye karbanlar ile sevk ve külli ticaret olunur ve basmahanelerinde enva' cinsler? basılub ve boyahanelerinde külliyetli bezler boyanub her bir diyara irsal olunur ve bu şehirde ulema ve dersi'am ve talebe kesir olub ekser ahalisini İslambol'da enderun-ı hümayun aşçılarından ve pastacı ve kibar çukadarları ve manav ve kûfeci ve lağımcı ve sahtiyancı ve kefereleri sarraf ve pasturmacı ve keresteci ve değirmenci ve habbazlık itmeleriyle bilcumle ahalisi deniü'l mizac ve hilekâr ve sarik ve eşirra ve müzevirlik ile şöhret-şiar olduklarından naşi kavm-i Yahud Kayseriyye'de iskân eylememişlerdir deyu meşhurdur (Bulduk 1998: 97).

Bu yüzden de Kayseri tarihi boyunca hep çok canlı, hareketli ve zengin bir şehir[4] olmuş; ilk dönemlerde siyaseten önem kazanmış olsa da genelde bir ticaret, zanaat ve kültür merkezi olarak öne çıkmıştır.

Sencer Hoca, "Türkiye'deki şehirleri yalnızca nüfuslarına ve ekonomik yapılarına göre ya da sayısal verilere bakılarak karşılaştırmak doğru değildir; her birinin kendine has, biricik sosyo-kültürel ve tarihsel karakteristikleri vardır; hatta bazen birbirine komşu iller bile birbirinden çok farklı ve zıt olabilir" derdi. İşte Kayseri, tam da bu kategoriye uyan karakteristik illerden biridir. Nitekim kamusal söylemde Kayseri ve Kayserililik hakkında oldukça

3 Abbasizade'nin kitabının adı *Hülasatü'l Ahvalt'l-Bültan fi Memalik-i Ali Osman*'dır. İlgili bölümü aktaran Bulduk 1998: 98-9.

4 Osmanlı döneminde Kayseri'deki ticari hayatın canlılığı ve gayrimüslimlerin ticaret ve zanaattaki yerleri için bkz. Tuzcu 2000.

zengin bir folklorik repertuar vardır. Çok eskiden beri "Kayseri'nin insanları dini ortodoksileri ve ticari zekâlarıyla bilinirler" (Jennings 1999: 18). Bu o kadar öyledir ki Jennings, yukarıda Abbasizade'den aktardığım pasajda olduğu gibi seyyahların anılarında şehirde Yahudi yaşamamasının Kayserililerin ticari zekâ ve yeteneklerinin bizatihi bir kanıtı olduğuna ilişkin şakacı ifadeler yer aldığını kaydetmiş; bir başka seyyah olan Polonyalı Simon'un meşhur eşek boyama (*dyers of ass*) hikâyesine dikkat çektiğini göstermiş ve bugün de Türkiye'de Kayserililerin ticaret (*business*) konusunda özel bir yetenekleri olan, çok çalışkan ve işine düşkün insanlar olduklarına inanıldığını belirtmiştir (*a.g.e.*: 18). Kayserilerin ticari zekâsına ve becerisine ilişkin birçok fıkra da[5] anlatır. "Okumam yazmam yok ama Kayseriliyim", "Öğünmek gibi olmasın ama Kayseriliyim", "Kayserili eşeği boyayıp babasına satar", "Kayserili hesabını bilir" gibi popüler tabirleri bu niteliğin kamusal söylemde kristalize olduğu deyimler olarak değerlendirebiliriz.

Kayseri'nin eski belediye başkanı Şükrü Karatepe, Kayserililer hakkındaki gözlemlerini şu sözlerle dile getirmiştir:

> Demokratik siyasi rejimlerde iktidarı belirleyen en etkili kitle orta sınıftır. Bu kitle Kayseri'de küçük esnaf ve sanayicilerden oluşur. Ortalama Kayserili gündelik hayata küçük esnaf ve sanayici gözüyle bakar. Bu hayat anlayışının temel özelliği, yaptığı işten, harcadığı emekten, sattığı maldan en kısa dönemde en fazla kâr sağlamaktır. Küçük esnaf sonuç almada acelecidir; pratik düşünür, gördüğüne inanır ve tedbirli davranır... Geleneksel Kayserilinin ömrünün çoğu; aldığım, sattığını, borcunu, alacağını, gelirini, giderini hesap etmekle geçer... Hayatını hesap üzerine kuran ortalama Kayserili riski göze alamadığından siyasete şüpheyle bakar, siyaset yaparak sıkıntıya girmek yerine işini ilerletmeyi tercih eder. Siyasete girdiğinde ise, riski olmayan, tehlikesiz bölgelerde gezinip günü kurtarmayı tercih eder... Fincancı katırlarını ürkütmemeye gayret gösterir, mevcut iktidar odakları ile uyumlu çalışır (Karatepe 2003: 250-1).

Korat'ın şehirdeki gündelik hayata ilişkin gözlemleri de benzerdir:

> Gündelik hayatın programı küçük esnafın ve tüccarın kavrayışına göre düzenlenirken, yaşamın genel seyri finansal sermayenin yatırımlarına göre şekilleniyor. Deyim yerindeyse büyük burjuvazi siyasete, küçük esnaf ise ideolojiye basınç yaparak gündelik yaşamı kodluyorlar. Bu basınçtan doğan enerji tüm toplum katmanlarını bir örnek haline getiren siyasal eylemlere, herkesin Müslüman ve Türk olmasına, herkesin aynı ilahiye ağlamasına, herke-

5 Bu fıkraların bazıları, *Kayserililerin Ticaretteki Başarı Sırları* adlı kitapta toplanmıştır. Bkz. Satoğlu 1995: 146-172. Ayrıca bkz. Birol ve Yerlikhan 2007: 216-225.

sin aynı zekâ fukarası adamların fetvalarıyla titremesine yol açıyor. Toplumsal işbölümünün derinleşmesine zıt bir biçimde toplumsal çeşitlenmeyi reddeden bir kök faşizm büyüyor...Kayseri bir işçi cenneti olsa bile sosyalist politikacıları hüsrana uğratacak kadar "kendinde" bir işçi sınıfıyla maluldür. Muhafazakârlığın kaynağı olan tüccar sınıfı ve orta sanayi erbabı ise dindardır. Büyük sermaye sahipleri ise sermayedar olmanın verdiği oportünizmi en iyi biçimde değerlendiren bir siyasal "şekilsizlik" görünümü vermeyi becerirler... Kayseri'nin oportünist siyasetçiliğinin hakkını yemeyelim. Kadı Burhaneddin zamanından beri herhangi bir siyasal tavır netliği gösterememiş olan kentin Cumhuriyet dönemiyle birlikte rengi pek değişmemiştir. Kayserililer, "her daha büyük ve daha gürleyerek akan" suyun yanında yer alırlar. Örneğin Kayseri 1950'lerde Menderesçi, 1960'larda CHP'lidir. 1977 Seçimlerini CHP, 1987 yerel seçimlerini SHP kazanmıştır (Korat 1996: 138).

Daha önceki bir çalışmamızda[6] da değindiğimiz gibi Kayseri, aslında Erzurum, Sivas ve Konya ile birlikte Selçuklu ruhunun ağır bastığı bir şehirdir.[7] "Durum o kadar belirgindir ki Klasik Osmanlı Mimarisi'nin dev ismi Sinan, Kayserili (Ağırnas Köyü) olduğu halde şehirde onun eseri olan Kurşunlu Camii ve 19. yüzyılda yapılan Kapalı Çarşı dışında Osmanlı Dönemi'ne ilişkin kayda değer anıtsal eser sayısı çok azdır.[8] Buna karşın şehir ve etrafı çoğunluğu Selçuklu Dönemi'nden kalma hanlar, hamamlar, külliyeler, camiler, medreseler, kümbetlerle doludur"[9] (Akşit vd. 2012: 113). Bu durum, askeri ve siyasi önemini yitiren şehrin, Anadolu Selçukluları döneminde yaşadığı ihtişamı Osmanlı Dönemi'nde uzun müddet yaşayamamasıyla açıklanıyor ve Osmanlı klasik dönemine ait tahrirlerde vasat bir sancak durumunda kalan Kayseri'nin; ancak 17. yüzyıldan sonra iktisadi bakımdan büyümeye başladığı ifade ediliyor (Bulduk 1998: 95). Tarihsel olarak doğru mu emin değilim ama bu belki de tarımsal artı değere el koyan merkezi bir İmparatorluk olarak kendini kuran ve merkez dışında sermaye birikimini pek de hoş karşılamayan bir yapıya sahip olan Osmanlı ile, ekonomisi Anadolu'dan geçen uluslararası transit ticarete[10] dayanan bir devlet olan Selçuklu'nun farkın-

6 Akşit vd. 2012: 113. Şehirle ilgili ayrıntılı gözlemlerimiz için bkz. s. 111-131.

7 İşin ilginç yanı, "tutuculuk" denince de ilk akla gelenlerin de bu şehirler olmasıdır (Korat 1996: 138).

8 Şehrin "Anadolu Selçuklu geleneğinde bir çehreye sahip olduğunu" belirten Cantay, esasen "Osmanlı Dönemi'nde Kayseri'ye çok sayıda cami, mescid, hamam, medrese, çarşı, bedesten, han hamam yapıları inşa edildiğini ancak bunların tamamına yakın bir bölümünün günümüze ulaşmadığını" kaydetmektedir (Cantay 2003: 104).

9 Kayseri'deki tarihsel mekânlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Göde 2000: 165-171.

10 "Selçuklu Türkiyesi'nin milletlerarası ticaretten en çok kazandığı iş sahasının doğu ile batı hattı kuzey ile güney arasındaki ticari alışverişi sağlayan Anadolu yollarında yapılan kervan ulaştırımı olduğuna hiç şüphe yoktur. Bugün bizce bilinen o meşhur kervansaraylar, zamanının en

dan kaynaklanıyordur. Bu yay üzerinde yer alan şehirlere karşı olan bu belirgin ilgisizlik, bana Osmanlı Devleti'nin ticaretin verdiği zenginlik ve kendine güvenle bir ölçüde merkezden bağımsızlığını koruyabilen bu şehirlere ciddi biçimde mesafeli yaklaştığını hissettirmiştir.

Ticarete ve zanaata dayalı yapılarının hem bir gereği hem de bir sonucu olarak bu şehirlerin bir diğer özelliği de Birinci Dünya Savaşı'na kadar büyük ölçüde gayrımüslim nüfus barındıran kozmopolit yerleşimler olmalarıdır. 11. yüzyıla kadar Rumların ağırlıklı olarak yaşadığı bir şehir olan Kayseri'nin demografik yapısı, önce "Bizanslıların 11. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'yu istila ederek buradaki bütün Ermeni Krallıklarını yok etmesi ve bu krallığın halkı olan önemli bir Ermeni grubunu Sivas, Kayseri ve Fırat Bölgesi'ne nakletmeleriyle"[11] (Büyükmıhçı 2005: 19) sonra da Türklerin yine 11. yüzyılda Anadolu'ya gelişi ile değişikliğe uğramıştır. Hatta Karatepe'nin aktardığına göre, Selçuklular Dönemi'nde ticaretle uğraşan İtalyan ve İranlı bir nüfus da varmış ve topluca bir mahallede oturan bu İtalyanlara "Pizzalılar" denirmiş (Karatepe 2003: 92). Zaman içinde savaşlar, göçler, ticari ilişkiler gibi faktörlerle daha da zenginleşen ve çeşitlenen bu renkli nüfus yapısı, Kayseri'ye kültürel olarak kozmopolit niteliğini kazandıran en önemli dinamik olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve 1915'teki Tehcir'den önce 1914 yılında yapılan Osmanlı Genel Nüfus Sayımı Resmi Sonuçları'na göre Kayseri'de 184.292 Müslüman (% 70,05) ve 78.782 gayrimüslim (% 29,94) Osmanlı vatandaşı yaşıyordu. Bu sayımda Gürcüler, Kürtler, Çerkezler gibi farklı etnik gruplara mensup Müslümanlar tek bir kategori altında toplanıp sayılırken, gayrımüslim nüfus ise kendi içinde 26.590 Rum, 48.659 Ermeni, 1.515 Katolik, 2.018 Protestan olarak dağılıyordu[12] (Büyükmıhçı 2005: 19-20). "Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Surp Kirkor 4. yüzyılda Kayseri'de yaşadığı" (ESI, 2005: 7) ve Ortodoksluğun Basiliten kolu Kayseri kaynaklı (Korat 1995: 106) olduğu için kent, aynı zamanda Ermenilerin Ruhani Merkezi konumundaydı (Büyükmıhçı 2005: 1). Dolayısıyla da Kayseri'de çok ciddi bir gayrımüslim kültür mirası[13] bulunmaktaydı. Örneğin, Cumhuriyet Döne-

---

zenginleri olan Selçuklu sultanları, vezirler emirler veya başka zenginler tarafından kendileri için bir gelir kaynağı olarak yaptırılmışlardı... Ticari faaliyetler başta Konya, Sivas ve Kayseri üzerine yoğunlaşmıştı. Buralardaki bu faaliyetler Yunanlı ve Ermeni halı tüccarlarının denetimindeydi" (Yerasimos 1986: 136). Ayrıca bkz. Güçlüay 1996: 103-109.

11 Benzer bilgiler için bkz. Adıbelli 2003: 4.

12 Bu konuda Müslümanların çoğunluk olduğu sabit olmakla birlikte değişik rakamlar mevcuttur. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 4697-8; Nazif 1987: 27; Güler 2000: 201-218 ve Korat 1996: 137.

13 Önce milliyetçi-modernleşmeci sonra da İslamcı-muhafazakâr belediyecilik anlayışının yıllar süren talanına maruz kaldıkları için çoğunlukla yıkılıp yağmalanmış ya da ortadan kaldırılmış olan bu mirasın Kayseri'nin kentleşme ve belediyecilik tarihindeki yeri ve gayrımüslimlerin eserlerine karşı takınılan olumsuz tutumlara eleştirel bakış için bkz. Doğan 2007 ve Korat 1996, 1997. Yapılanları savunan bir yaklaşım için bkz. Karatepe 2003.

mi'nden önce "yöredeki ticareti elinde tutan ve gerek ticaret ilişkileri, gerek deneyim açısından üstün durumda olan Gregoryen Ermenilerin kitle halinde Müslüman olmasının, Kayseri'de ticaretin dönemin başka hiçbir Anadolu İslam kentinde görülmemiş ölçüde gelişmesine yol açtığı iddia edilmektedir (*Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 4727). Öyle ki zaman içinde dünya ticaret yollarındaki değişmelere paralel olarak, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki düşüşe rağmen Kayseri bu gelişkin ve zengin yapısı sayesinde bünyesindeki ticari hareketliliği, uluslararası pazarla ilişkilerini ve kozmopolit yapısını Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar korudu.

1800'lerin Kayseri'sine bu perspektiften ve Tuzcu'nun[14] çalışmasını temel alarak baktığımızda, oldukça yoğun ve etkin bir tarımsal üretim, zanaat ve ticaret faaliyeti olduğunu anlıyoruz. Toprakları tahıl üretimine uygun olan Kayseri'de bu yıllarda buğday, arpa, çavdar, darı ve burçağa ek olarak kendir, keten tohumu, tütün, nohut, mercimek, zeyrek ve cehri üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca, genellikle şehir etrafındaki sulak bölgelerde; lahana, patates, sakız kabağı, soğan, salatalık, ıspanak, pancar, pırasa, havuç, maydanoz, domates, patlıcan, bamya, taze ve kuru fasulye, turp, bezelye, şalgam, tere, elma, armut, ayva, şeftali, erik ve dut gibi yaş sebze meyve de yetiştirilmekte ve daha çok yerel pazarda tüketilmekteydi (Tuzcu 2000: 536).

Ancak tarımsal üretimdeki esas değişim, 19. yüzyılda Avrupa'da daha çok tekstil, kimya ve eczacılık sanayilerinde hammadde olarak kullanılan alaca boya, geven otu, kitre ve cehri gibi ürünlere olan dış talebin artmasıyla başladı (*a.g.e.*: 535). Bu yoğun taleple birlikte klasik tahıl üretimi bir yana bırakılarak bu bitkilerin üretimi ve Avrupa'ya ihracı önem kazandı. İngiliz Konsolosluk görevlilerinin raporları 1840'larda Kayseri ve yöresinde 450 ton cehri elde edildiğini göstermektedir. (*Yurt Ansiklopedisi*; 1983: 4698). Öyle ki Tuzcu'nun aktardığına göre "1825 ve 1914 arasında cehri üretimi ve ticareti sebebiyle Kayseri halkı göreceli bir refah yaşamıştı... Bu nedenle esnaf ve zanaatkârların önemli bir kısmı işlerini terk ederek cehri üretimine ve ticaretine başlamışlardır (Tuzcu 2000: 539). Cehri üretimi 1861 yılında Almanların kök boyayı sentetik olarak elde etmeyi başarmasıyla giderek önemini kaybetse de bu ticaret 1930'ların sonuna kadar devam etti.

Öte yandan, Talas, Germir, Gesi, Endürlük, Develi, Bünyan gibi gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde gayrımüslim tüccarlar tarafından satın alınıp bazı vergilerden muaf tutulmaları sebebiyle çevredeki kilise ve manastırlara devredilerek bir nevi tarımsal işletmeye dönüştürülen tarla ve bahçelerde misyonerlerin de katkısıyla oldukça gelişkin bir bağcılık kültürü de oluşmuş; üretilen üzüm, şarap ve rakılar çevre vilayetlere satılmaya başlamıştı (*a.g.e.*: 536).

14 Tuzcu 2000.

Kayseri'nin adıyla özdeşleşmiş bir diğer önemli ürün pastırma idi. Uzunca bir süre iç pazara dönük olarak üretim yapan pastırma ve sucuk üreticilerinin de aynı dönemde İstanbul, İzmir ve Avrupa pazarlarına yöneldikleri tahmin edilebilir; ama bu konuda elimizde kesin veriler bulunmuyor. Hatta Ahmet Nazif Efendi'nin *Mir'at-ı Kayseriyye* adlı eseri 1900'lerin başında sucuk ve pastırma ihracatının olmadığını;[15] ihracatta baş sırayı yılda on bin adet satılan ve elli milyon lira getiren halının aldığını gösteriyor (Korat 1996: 137).

Dolayısıyla kökenleri 12. yüzyıla dek giden ve tarihsel olarak Rum ve Ermeni halı tüccarlarının denetiminde yapılan halıcılık bu dönemde en önemli üretim kolu durumundaydı (Yerasimos 1986: 136). Bu alanda da başı çeken Ermeni imalatçılar ve tüccarlar, bölgedeki nüfusu bu alanda Avrupa'dan gelen talebe göre eğittiler ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa pazarlarına yönelik yünlü ve ipekli halı ihracatına başladılar. "1890'lı yıllarda Kayseri'de 3.300 halı tezgâhında 3.800 kişi çalışıyordu. 1913-1914 yılları arasında Kayseri'de pazar için hane içi tüketime yönelik halı ve pamuklu, yünlü, ipekli dokuma imal eden toplam 15.000 tezgâh vardı" (Tuzcu 2000: 547). Tuzcu'nun vurguladığı gibi şehir zaten geleneksel olarak Osmanlı Dönemi'nde ordunun ihtiyacı olan güherçile, çadır, tüfek, kılıç, kalkan ve yelken bezi gibi malların üretildiği merkezlerden biriydi. Bunun yanında; "kentte yapılan madeni eşyalar, mutfak eşyaları, tarım aletleri, altın, gümüş, süs eşyaları, saraciye malzemeleri (semer, eyer, koşum takımları), halı ve kilim, sucuk, pastırma, kuru kayısı, üzüm gibi mamul maddelerinin ve tarım ürünlerinin ucuzluğu ve kalitesi ile İmparatorluğun her yanında ve yurt dışında kolaylıkla tercih ediliyor ve geniş pazarlar buluyordu" (Tuzcu, 2000: 528).

Özetleyecek olursak 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken Kayseri, yabancı şirketlere ait birçok şirket ve acenteleriyle; 2.692 modern tarzda dükkân, 4.500 orta kalitede kapıları önüne tezgâh açan dükkân, 3 büyük han ve 28 küçük handa dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen her türlü mamul maddeyi bulmanın mümkün olduğu (Tuzcu 2000: 544) ve bu ticari ve sınai hareketliliğe bağlı olarak da üretim, nakliye, pazarlama, bankacılık, çek, senet, faiz, kambiyo, sözleşme, noterlik, emek, sermaye gibi temel ekonomik kavram, araç ve ilişkilerinin geliştiği kozmopolit bir metropol haline gelmişti[16] (Büyükmıhçı 2005: 31).

Bu çok canlı ticari ortam içinde Kayseri'de Yahudilerin pek bir etkisini göremiyoruz. Buna karşın Kayseri'de ağırlıklı olarak yaşayan Ermenilerin hiz-

15 1911 yılında Kayseri'nin ekonomik durumu ile ilgili kitap yazan Kalaç da, bu konuda benzer gözlemler yapmıştır: "Yün, memaliki Osmaniye'nin haricine Avrupa'ya gönderildiği halde pastırma memaliki Osmaniye dahilinde bilhassa İstanbul'da sarf olunmaktadır (Kalaç 2007: 21)

16 18-19. yüzyıllarda Kayseri'nin ticari hinterlandını Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine dayanarak ayrıntılı olarak inceleyen bir çalışma için Bkz. Bayrak 2003: 73-81.

met sektörü, kuyumculuk, marangozluk, terzilik, kavaflık, halıcılık ve pastırmacılık gibi el sanatları ile uğraştıkları;[17] daha 17. yüzyıldan itibaren Batı Asya ile Avrupa arasındaki uluslararası ticarette aracı konuma yerleşip ticaret erbabı haline geldikleri, hatta, "yeryüzünün en ünlü tüccarları olup çıktıkları" ifade edilmektedir (Yerasimos 1986: 437). Öyle ki bu dönemde Kayseri'den Simyanoğlu, Turabyan, Seliyan Gülbenkyan, Şahbender, Emirhenyan gibi dünya çapında zengin birçok Ermeni tüccar ailesi çıkmıştır (Tuzcu 2000: 543). Rumlar ise, "19. yüzyıl başlarında küçük çapta halı ve yünlü kumaş ticareti yapan ve ekonomik durumları çok da iyi olmayan bir grup iken Endüstri Devrimi ile birlikte Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ticaretin aracısı konumuna yerleşip zenginleştiler" (Büyükmıhçı 2005: 31). Gayrimüslimlerin yaşadığı iki köydeki insanların mesleklerini gösteren kayıtlara bakarak gayrimüslimlerin sadece ticarette değil zanaat dallarında da ne kadar etkin olduklarını görmek mümkündür. "1831 nüfus sayımı kayıtlarına göre Tavansun (Tavlasun) ve Reşadiye (Istafana) adlı köylerde çeşitli mesleklerden 116 kişi meslek sahibidir. Bu mesleklerin adları şunlardır: Sandalyacı, keresteci, dülger, doğramacı, nakkaş, yapıcı, taşçı, ziraatçı, abacı, oymacı, astarcı, tüccar, tarakçı, odabaşı, dökmeci, istidacı" (Kars 1998: 280).

Bu dönemde esas işleri olan tarım (toprak sahipliği) ve askerlik dışında genelde iç ticareti elinde bulunduran Türklerin[18] (Müslümanların) ise, özellikle 1838'de imzalanan Balta Limanı Antlaşması, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimler karşısında hem ekonomik olarak fakirleştikleri hem de ayrıcalıklı siyasi ve hukuki statülerini kaybetmekten kaynaklanan moral bir çöküntü içerisine girdikleri birçok araştırmacı[19] tarafından dikkat çekilen bir hususdur. 1914'e doğru gelinirken gerek Osmanlı Mülkü'nün tamamındaki gerekse Kayseri'deki genel manzara bu şekildeydi. Bu oldukça renkli, zengin ve kozmopolit manzara önce Birinci Dünya Savaşı, onun bir sonucu olarak Ermeni Tehciri (1915), ardından Kurtuluş Savaşı (1919-1922) ve onu takip eden Nüfus Mübadelesi (1923-1927) sonunda ortadan kayboldu. Anadolu'daki gayrimüslim nüfus 1927 yılında % 1'e düştü. Oysa 1914 yılında yapılan nüfus sayımına göre Anadolu'da (Kars ve Artvin dışında) yaşayan 15.9 milyon insanın % 20'sini (% 11 Rumlar, % 8 Ermeniler) gayrimüslimler oluşturuyordu. Anadolu'yu yangın yerine çeviren bütün bu olaylar neticesinde, toplam nüfusla birlikte özellikle Türkiye'de kent nüfusu çok büyük oranda azaldı. Tezel'in verdiği rakamlar durumun vahametini göstermektedir. Örneğin 1912 yılında toplam 52 ilde 3 milyon civarında olan kent nüfusu, 1927 yılında-

17 İmamoğlu 1997: 123.

18 İmamoğlu 1997: 123.

19 Keyder 2010: 86-92; Ahmad 205: 40-1; Kurmuş 2007: 77-79 ve 146-147.

ki sayımda % 35'lik bir azalmayla 2 milyon civarına düştü. Bütün bu etkenler; yani "toplam nüfusun azalması, etnik yapının değişmesi ve kentleşme olgusunun gerilemesi Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkiledi" (Tezel 2000: 101). İmparatorluğun sanayi ve ticaretini elinde tutan gayrımüslim unsurların neredeyse tamamının çeşitli vesilelerle yurtdışına gönderilmesi, ülkedeki, sanayi, ticaret ve zanaat birikimini neredeyse sıfıra indirdi.

> 1912 yılında iç ticaretle uğraşılan 18.000 işyerinin yalnızca % 15'i Türklere % 49'u Rumlara, % 23'ü Ermenilere, % 19'u da Levantenlere diğer gayrimüslimlere ve diğer Müslümanlara aitti. Artizinal dükkânlar da içinde olmak üzere 6.500 kadar imalat işyerinin % 12'si Türklerin, % 49'u Rumların, % 22'si Ermenilerin, % 10'u diğerlerininidi. Doktor, mühendis, muhasebeci gibi 5.300 kadar serbest meslek sahibinin % 14'ü Türk, % 44'ü Rum, % 22'si Ermeniydi. Mesela 1910'lu yıllarda İzmir'de gayrimüslimlerden 88 Türklerden ise yalnızca 7 doktor vardı. 1922 yılı İstanbul'unda dış ticaret işletmelerinin sadece % 4'ü, taşımacı firmaların % 3'ü, toptancı mağazaların % 15'i ve perakendeci mağazaların % 25'i Müslümanlara aitti. 1919 yılında Batı Anadolu'da çalışmakta olan 330 imalat sanayi işyerinin % 73'ü Rumların olup bu işyerlerindeki 22.000 işçinin % 85'i de gayrimüslimdi. Anadolu tarımında ihracata yönelik üretimin geliştirilmesi, yeni tekniklerin kullanılmasında da Rum ve Ermeni çiftçiler önde gelmekteydi. Gayrimüslimlerin (Hıristiyanlar) okuryazarlık, eğitim ve sağlık koşulları Türklerin ve Müslümanlarınkinden çok daha iyiydi (Tezel 2000: 98-99).

Durumu kısaca aşağıdaki iki tabloyla özetlemek mümkündür. Tablolar[20] ilki 1915 yılında Türk sanayisindeki azınlık ve yabancıların paylarını, ikincisi ise azınlıklar ve yabancılar neredeyse tamamen gönderildikten sonra 1927 yılındaki sanayi sayımı sonuçlarını gösteriyor.

TABLO 1
Türk Sanayisinde Azınlık ve Yabancıların Payları (1915)

Milliyet	*Sermaye %*	*Emek %*
Türk	15	15
Rum	50	60
Ermeni	20	15
Yahudi	5	10
Yabancı	10	–

20 Tablolar, Aktar 1993'ten alınmıştır. s. 141.

TABLO 2
1927 Yılı Sanayi Sayımı Sonuçları

Sanayi türleri	*Sanayi sayısı*	%
Maden işleme	556	0.85
Tarım	28.439	43.59
Dokuma	9.352	14.34
Orman	7.896	12.10
Kâğıt ve türevleri	348	0.53
Maden çıkarma	14.752	22.61
İnşaat	2.877	4.41
Kimya	697	1.07
Çeşitli	16	0.02
Diğer	311	0.048

İşte bütün bu şartlar altında Hacılar örneğindeki gibi özellikle Anadolu'daki Türk Müslüman girişimcilerin sıfırdan başlayıp onların bıraktığı boşluğu doldurması, bu alanlara girmeleri ve başarı elde etmeleri için 1980'lerin hatta 1990'ların ortalarına kadar yaklaşık 80 yıl beklemek gerekecektir. Çünkü "eğitim düzeyi düşük Müslüman Türkler, azınlıklardan yalnızca girişimcilik yeteneğinden yoksun olmakla ayrılmıyordu; her türlü zanaat becerisinden de yoksundular. Terzilik, mobilyacılık, ayakkabıcılık gibi el becerilerine dayanan basit üretim faaliyetleri de azınlıkların elindeydi" (Kazgan 1999: 72).

2008 yılında burada aktarmaya çalıştığım bazı bilgilerin ilk taslağını sunmak için Hacılar Belediyesi tarafından düzenlenen 1. Hacılar Sempozyumu'na katıldım. Katıldığım oturumda milliyetçi ve muhafazakâr bir profesör gururla şöyle sözler sarf etti: "Ermeniler gitmeseydi bugün fabrikalarımızın başında Kirkor'lar, Agop'lar olacaktı. Allah'a şükür ki, artık kendi vatandaşlarımız bu işleri ellerine aldılar". Profesörün söyledikleri esasen yukarıda özetlediğim ve kendisi tarafından da çok iyi bilindiği anlaşılan tarihi gerçekliğin ırkçı ve zenofobik ifadesinden başka bir şey değildi. Buradan, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi önceden ciddi yoğunlukta gayrimüslim nüfus barındıran kozmopolit illerimizdeki milliyetçi-muhafazakâr ve reaksiyoner ideolojinin tarihsel zeminini çok net olarak görebiliriz. Korat, Kayseri'nin ticaret kaynaklı suçluluk duygusu taşıyan insanların kenti olarak oldum olası dindar olduğunu söylüyor.[21] Şimdilerde yeni yeni kabuğunu kırmaya çalışan Derin Anadolu, bana gayrimüslimler gitmeden önce hiç de o kadar içine kapanık, dindar, milliyetçi, reaksiyoner ve muhafazakâr bir yermiş gibi gelmiyor. Tarihsel çalışmalar, özellikle de yabancı ve yerli seyyahların anı ve gözlemleri[22] bunu çok net kanıtlıyor. Ancak Korat'ın da altını çizdiği gibi gayri-

21 Korat 1995: 138.

22 Bu gözlemlerin aktarıldığı eserler için bkz. Büyükmihçi 2005 özellikle s. 41-74. Ayrıca Karpat 1998, Tuzcu 2003.

müslimlerin "temizlenmesinin" ardından; Cumhuriyet ile birlikte yapılmaya başlanan milliyetçilik dozu çok yüksek anti-Hıristiyanlık propagandasının, daha sonra Türk İslam sentezi ideolojisiyle perçinlenip bu kadar etkili olmasında en önemli faktörün bu basit tarihsel gerçeklik olduğunu düşünüyorum. Kayseri'deki herkes kentin geleneksel olarak güçlü olduğu imalat sektörleri olan dokumacılığın da halıcılığın da pastırmacılığın[23] da, taş ustalığının da, metal işlemeciliğin de, bağcılığın da Ermenilerden miras kaldığını ve kendisinin de o mirasın üstünde oturduğunu biliyor. Bence, Kayseri, Erzurum ve Sivas gibi kentlerdeki bu aşırı milliyetçi/dinci reaksiyonerliğin, gayrimüslim kültür mirasına yapılan hoyratça saldırılarda cisimleşen teyakkuz[24] halinin altında bilinen ama katlanılamayan ve bastırılamayan bu duygu yatıyor. Yaptığım mülakatlardan aldığım aşağıdaki alıntılar durumu apaçık göstermektedir.

Aşağıdaki alıntı 80 yaşında eski bir tüccar ve yerel yönetici ile yaptığım görüşmeden.

> G: Hacılar'a eşkiya deniyo eskiden beri ya, Kayserililer de Ermeniden bozma. Kayserililer öyle, Ermeninin şeyi. Hacılarının birisine demişler ki: "Sen işte Hacılar'dansın, şöylesin böylesin" diyince: "Siz de İstanbul'a gidin sizin aslınız İstanbul'da" demiş, "Ermenisiniz" demiş. Onun dediği gibi.
>
> K: Bu peki Kayseri'deki ticaret şeyi Ermenilerden mi geliyor gerçekten zanaat ticaret?
>
> G: Halıcılık Ermenilerden kalma, etlikçilik Ermenilerden kalma. Etlikçilik mesela pastırma sucuk, o da Ermenilerden kalma. Hep bunlar Ermenilerden kalma.

Bu görüşme ise şehrin önde gelen STK'lardan birinin temsilcisinden.

> K: Kayseri'de gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşamasından bahsediliyor, bu nedir sizce, bunun (sanayiye) etkisi olmuş mudur gerçekten?
>
> G: Mutlaka olmuştur. Bizim mevcut içinde yaşadığım sektörde değil ama işte pastırma sucuk, demircilik, bıçak gibi şeylerin gayrimüslimlerin temeli üzerine devam eden işyerleri vardır. O insanlar baya sanatkâr insanlarmış, biz de gençliğimizde onlarla birkaç yıl yaşadık.

---

23 İmamoğlu, Cumhuriyet ile birlikte birçok valinin Müslüman nüfusun sanat ve hizmet sektörlerinde yetişmesi için önlemler aldığını; örneğin Vali Nazmi Toker'in pastırma işliklerinde en az iki Müslüman işçi çalıştırılmasını zorunlu kıldığını not etmiştir (İmamoğlu 1997: 123)

24 "Kayseri'de Hitler'in Ruhu İçin Helva Dağıtıldı", *Radikal*, 16.02.2009; "Türk Eğitim Sen'den Kayseri'de Ermenilere Karşı Çirkin Kampanya", *Radikal* 19.04.2009; "Belgesel için Kaleye Bizans Bayrağı Çekilmesine Büyük Tepki", *Milliyet*, 17.09.2008.

Bir diğer tanıklık, bu mirasın 1980'lere kadar sanayide tek tük de olsa yaşadığını göstermesi açısından ilginç.

> Valla ben doğrusunu söyleyecek olursam ben işte 1975 yılında eski sanayide 3. Cadde'de 26. Sokak'ta imalat döneminde soğuk demir döneminde Horis diye Ermeni asıllı bir ağabeyimiz vardı yaşlı başlı. Biz genç idik o yaşlı başlıydı. Allah selamet versin çok güzel ilişkilerimiz vardı. Bir kardeşimiz daha vardı bıçakçıydı. O sıcak demirciydi. Bir kardeşimiz daha vardı Zadik diye bıçakçıydı. Bunlarla çok güzel ilişkilerimiz vardı. Herhangi bir saklı gizli bir şeyimiz olmazdı. Hatta zaman zaman öyle olmalarına rağmen adamların oruç yediklerini görmezdik biz. Ramazanda nasıl yerler, ne yaparlar, oruç yediklerini görmezdik öyle de saygılılardı.

Bu örnek ise sadece sanayi kollarında değil, el becerisi gerektiren mesleklerdeki mirası göstermesi açısından kayda değer.

> K: Eskiden diyorlar ki bu Kayseri'nin sanayi ticaret iş zekâsı onlardan miras kaldı?
>
> G: Yok. Onlar sucuk pastırma gibi şeyler yaparlardı. Mesela benim kızım bir Ermeni kadının yanında öğrendi terziliği. Benim kızım terziliğe gittiğinde Ermeniydi kadın. Biz de orda oturuyorduk. Hanımdı. Ama aslı Ermeniydi. Terzi, özel terziydi. Benim kızım orda öğrendi terziliği.

Bu sonuncu örneğin ise bu mirasın yok oluşu karşısındaki kayıtsızlığı ve suskunluğu çok iyi açıkladığını düşünüyorum.

> K: Peki bu gayrimüslimler gitmişler ya, gitmeseler Kayseri sanayide, ticarette daha gelişkin, gelişmiş olur muydu?
>
> G: Onlar ticaretle ilgileri yoktu ki. Sucuk pastırma yaparlardı. Ermeni zihniyeti farklıydı.
>
> K: Nasıl yani anlayamadım?
>
> G: Senin benim akıl edemediğim bir iş çıkarırlardı ortaya.
>
> K: Nasıl? Daha zeki, acar adamlar mıydı?
>
> G: Tabi tabi.
>
> K: Peki onlar gitmemiş olsaydı Kayseri daha gelişmiş bir yer olur muydu?
>
> G: Onlar zaten barınamazdı ki. Barınamazdı. Barındırmazlardı. Zamanında Develi, Talas, Hisarcık bütün Ermeniydi. Şu bağlar, Karadere Bağları tüm Ermeni bağlarıydı. Zamanında Ermeniler burada yaşamış oturmuş. Ondan sonra çekip gitmişler.
>
> K: Peki gitmesi iyi mi olmuş sence yoksa kötü mü olmuş?

G: Valla bilemem onu. Bilmiyorum iyiyi kötüyü. Gitmişler işte yani.

Şimdi hikâyenin devamına bakalım. Savaşlar bitince, gayrimüslimler de gönderilince, bütün ülkede ne üretim ne de ticaret yapacak neredeyse kimse kalmadı. Hal böyle olunca ülkenin tümünde gayrimüslimlerden kalan bu iktisadi, sosyal, kültürel ve ideolojik boşluğu doldurmak da Cumhuriyet ile birlikte devletin eline kaldı. İşte Kayseri, ticarete ve zanaata ilişkin tarihi mirasını bu süreçler sonucunda büyük oranda kaybetmiş[25] olsa da hem elde kalanın[26] hem de stratejik coğrafi konumu sayesinde Cumhuriyet'in sanayi atılımının merkez üslerinden biri; yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, en çok önem verdiği ve sanayi yatırımı yaptığı kentlerin başında geldi. Dolayısıyla ben ileride daha ayrıntılı açıklayacağım bu yatırımların Keyman ve Lorasdağı'nın aksine[27] kentin ekonomik kalkınmasında çok kritik bir rol oynadığını düşünüyorum.

Bugün de Kayseri kenti özellikle ticari açıdan Anadolu'daki merkezi konumunu sürdürmekle birlikte son yıllarda sanayi alanında gerçekleştirdiği atılımlarla ve küresel kapitalizme eklemlenme konusundaki başarılarıyla gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında öne çıkıyor. Şehirle ilgili bazı temel göstergeler için önce TÜİK'in 2000 verilerine bakalım: "Kayseri tüm iller arasında kişi başına düşen 2.308 dolarlık GSYİH'yla 35.; GSYİH'ya 2,4 milyar dolar katkısıyla da 17. sırada yer alıyor. Türkiye iller bazında 2008 yılı verilerine göre ise Kayseri gelişmişlik hızıyla 16. sırada yer alıyor".[28] Aynı dönemde % 11,1 işsizlik olan kentte; tarım, ticaret ve sanayi işkollarında çalışanların toplam istihdama oranı ise sırasıyla % 46, % 8 ve % 16. DPT tarafından 2002'de hazırlanan İl Gelişme Raporu'nun[29] bazı verilerine göre ise Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla içindeki % 1,22'lik payıyla ve % 69'luk şehirleşme oranıyla Kayseri

25 Karatepe'nin aktardığına göre Lozan Antlaşması gereğince yapılan nüfus mübadelesi sonrasında şehrin toplam nüfusu 198.107'ye düşmüştür. Bunun 196.082'sini Müslümanlar, 1.025'ini Ermeniler oluşturmaktadır. Bölgede hiç Rum Nüfus kalmamıştır (Karatepe 2003: 103).

26 Bu konuda yapılmış güvenilir bir tarih çalışması var mı bilmiyorum; ancak, örneğin *Yurt Ansiklopedisi*; "Ermeni Tehciri sırasında Kayseri'deki yerel ekonomik yaşamı denetleyen 30 000'i aşkın Ermeni nüfusun Suriye'ye tehcir edildiğini; ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra kısa sürede Kayseri'ye döndüklerini; nitekim Kayseri'nin en büyük kazalarından Develi'nin savaş sonrasındaki nüfusunun yarı yarıya Ermenilerden oluştuğunu" (*Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 4699) iddia etmektedir. Bence araştırılmaya değer bir iddia. Zira bu iddia eğer doğruysa şehirdeki Ermeni varlığının ihtida mekanizmasıyla korunmuş olabileceği anlamına da gelir. Örneğin Bayraktar'ın eski Kayseri Belediye Başkanı Rıfat Çalıka'nın anıları üzerine yaptığı çalışmada geçen şu satırlar bu tarz durumların yaşandığına örnek teşkil edebilir: "Kayseri yöresinde hatırı sayılır oranda kimi Ermeni ailelerin Müslümanlığa geçmek suretiyle Türklerden himaye gördükleri de anılarda yansıtılır" (Bayraktar 2003: 85).

27 Keyman ve Lorasdağı 2010: 37-8.

28 Keyman ve Lorasdağı 2010: 48.

29 Özarslan ve Şeftalici 2002.

sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında ikinci derece gelişmiş iller kapsamında 19., imalat sanayi sıralamasında ise 15. sırada bulunuyor. 2009 yılında *CNBC-e* dergisi tarafından ekonomi, sağlık, eğitim, güvenlik, kent hayatı, kültür ve sanat gibi yaşanabilirlik ölçütlerine göre hazırlanan bir başka endekste[30] Kayseri'nin Türkiye'nin tüm illeri arasında 2008 yılında 35. sıradan 2009'da 19. sıraya yükseldiği görülüyor.

Kayseri Sanayi Odası'nın[31] verdiği rakamlara bakacak olursak Kayseri, halihazırda 1.500 üretim merkezi, yaklaşık 200 bin istihdam, 5 milyar doların üzerinde üretim, 2,5 milyar dolarlık dış ticaret hacmi ve Türkiye'nin en geniş Serbest Bölgesi (7 milyon metrekare) ile Anadolu'nun en büyük sanayi ve ticaret kentlerinden biri olarak görünüyor. Bunu İstanbul Sanayi Odası'nın yaptığı en büyük sanayi kuruluşları sıralamasından da anlayabiliriz. Buna göre ilk 500'de 18, ikinci 500'de 24 Kayserili firma yer almakta ve bu sayılarla büyük sanayi kuruluşları açısından Kayseri, Türkiye'de 6. sırada bulunmaktadır. Bunun yanında Kayseri, Türkiye'deki iller arasında tekstil ihracatında 8., patent tescilinde 4., markalaşma becerisi ve yenilikçilikte 5., rekabetçi iller sıralamasında ise 9. sırada. KAYSO sicil kayıtlarına göre Kayseri'deki imalatın halihazırdaki sektörel dağılımı ise şöyle: % 27,15 metalden mamul eşya, % 17,61 mobilya ve orman ürünleri, % 12,23 tekstil, % 10,66 kimyasal plastik ürünler, tanıtım malzemeleri, % 9,73 inşaat ve altyapı malzemeleri, % 8,43 gıda, % 4,9 elektrikli ev aletleri, % 4,73 madencilik, % 4,54 makine.[32]

Kayseri'ye ilişkin genel manzarayı ileride ayrıntılandırmak üzere kısaca özetledikten sonra objektifimizi biraz daha döndürerek Kayseri'nin bir köyüne odaklanalım ve bu oldukça sıra dışı köyden çıkan girişimcilerin sanayileşme serüvenine biraz daha yakından bakalım.

Erciyes'in havadar sinesine yaslanmış lakaydane (kayıtsız) ve hodserane (dikbaşlı) Hacılar Köyü

Hacılar Köyü, Kayseri kent merkezine yaklaşık 14 kilometre uzaklıkta Erciyes Dağı'nın kuzey yamaçlarına yaslanmış, oldukça yüksek ve verimsiz topraklar üzerine kurulmuş; eski, kalabalık ve kendine has özellikleri olan oldukça ilginç bir Sünni Türk yerleşimidir. Stirling'in araştırma yaptığı Sakaltutan ve Elbaşı köylerine kuş uçuşu 25-30 km uzaklıktadır.[33]

30 Mavi 2009: 35.

31 http://www.kayso.org.tr Erişim Tarihi 02 Temmuz 2011.

32 http://www.kayso.org.tr/folders/18480/categorial1docs/12234/Neden%20Kayseri%20TR.pdf, Erişim Tarihi 24 Aralık 2011.

33 Stirling 1965.

Osmanlı tahrir defterlerine bakıldığında Hacılar'ın tarihinin 15. yüzyıla kadar gittiği görülüyor. Tapu tahrir defterlerinde yaptığı çalışmada İnbaşı, 1484 tarihinde Kayseri Sancağı'nda Hacı adını taşıyan 4, Hacılu ismini taşıyan 2 cemaat tespit etmiştir. 1500'e gelindiğinde ise Hacı ve Hacılu ismini taşıyan cemaatlerin sayısı 14 olarak görünmektedir. Dolayısıyla İnbaşı'ya göre bu tarihlerde Kayseri Sancağı'nda Hacılar ismini taşıyan bir cemaatin olduğu; bu cemaatin 15. yüzyılda Cebeli Erciyes Nahiyesi'ne[34] bağlı bir köyde yerleştiğini ve 1520 yılında mevcut 50 hanede toplam 265 nüfus olarak yaşadığını (İnbaşı 1992: 96) söylemek mümkündür.

Faruk Sümer, daha da geri giderek Hacılar'ı, Oğuzlar'ı teşkil eden 24 boydan Kayı boyuna bağlı olan Ağcalı cemaatine bağlı olarak göstermiştir. Ona göre cemaatin önemli bir kısmını Hacılar oymağı oluşturmaktadır. 1071'de başlayan ve muayyen zamanlarla 16. yüzyılın ortalarına kadar süren bu göçler esnasında Hacılar oymağı, başta Çukurova bölgesi olmak üzere Türkiye'nin dört bir yanına dağılmıştır. Bugün Türkiye'de Hacılar isimli elliye yakın yerleşim biriminin olmasının sebebi budur. Dolayısıyla ona göre Hacılar ismi Türkistan kaynaklı bir isimdir.[35] Türkiye'dekiler dışında bugün hâlâ Ermenistan, Azerbaycan, İran ve Irak sınırları içerisinde de Hacılar isimli yerleşimlerin bulunması Sümer'i doğrular görünmektedir. Demir ise, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki 1530 tarihli tapu tahrir defterleri üzerinden yaptığı bir çalışmada Hacılar cemaatinin çeşitli yerleşim birimlerine iskân ettirildiğini; 1834 Tarihi Kayseri Temettuat Defterinde Hacılar Cemaati'nin isim ve lakapları da gözden geçirildiğinde, bu cemaatin Oğuz Boyu'nun büyük kolu olan Dulkadiroğulları'na mensup olduklarında herhangi bir tereddüt bulunmadığını ifade etmektedir (Demir 2008: 267-268).

Alan'a göre ise, 16. yüzyılda Adana, Çukurova çevresine yerleşen Hacılar oymağı, muhtemelen oymak içindeki bazı iç sorunlar nedeniyle Kayseri'ye gelmiş ve Erciyes Dağı civarındaki Sakar, Eşmecik Bağları civarında bulunan Dört Kuyular mevkiine yerleşmiştir. Ancak, oymak, önce sel gibi bazı doğal afetler ardından da bazı atlı Avşar grupların saldırıları neticesinde hem su sıkıntısı hem de güvenlik gibi nedenlerle bir iki kez yer değiştirip en sonunda 1726 yılında bugünkü Hacılar'ın bulunduğu yere taşınmıştır[36] (Alan 2008: 46).

---

34 Hacılar Köyü'nün de bağlı bulunduğu Cebeli-Erciyes Nahiyesi'nin 1850'lerdeki genel durumu ise Abbasizade'nin anlatımıyla şöyledir: "Cebeli-Erciyes Kayseriyye'ye üç saat ve gayet mürtefi bir kuh-ı bülend-i bi-şecer olmağla nısfından yukarısında asla berf zail olmayub civar kazalara berf vakt-i sayfda bundan gitmekle zeyl-i cebel-i mezkûrda bi-nazir soğuk sular ve bazen behirecikleri olub mutalesem olmağla hayat-ı kesiresi haric-i hudud-ı cebele mürûr edemez deyu meşhurdur (Bulduk 1998: 99).

35 Sümer 1992'den aktaran Alan 2008: 44.

36 Kâmil'in çalışmasında (1982) da benzer bilgiler mevcuttur.

Bu kayıtlardan Hacılar'ın hem çok eski hem de çok kalabalık bir kırsal yerleşim olduğunu anlıyoruz. Örneğin 1834 tarihli Temettuat Defterlerine göre Hacılar'ın nüfusu 2.150 kişidir (Demir 2008: 269). 1875 nüfus sayımında Hacılar'da 574 hane olup 1.558 erkek nüfus bulunmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait vergi kayıtlarında bu rakam 616 hane olarak görünmektedir. Bunun iki katını aldığımızda yaklaşık 3.116 gibi bir rakama ulaşılmaktadır (Cömert 2008: 152).

Hacılar'la ilgili yukarıda ve aşağıda anılan tarihi kaynakların büyük çoğunluğu[37] Sünni bir Türk köyü olarak kurulan Hacılar'da gayrimüslimlerin yaşamadığını iddia etmektedir. Ancak, bu konuda tek istisna vardır. Osmanlı Şeriye Sicilleri'ne ve sicillerdeki bazı mal mülk davalarına dayanarak yaptığı çalışmada Öztürk, köyde Yahudi ve Rum nüfus bulunduğuna dair belgeye ulaşılamamakla birlikte; köyde Müslüman ve (gayrımüslim) Ermeni nüfusun birlikte yaşadığını iddia etmektedir (Öztürk 2008: 560). İddia dikkate değer olmakla birlikte, ben bunun bağ komşuluğundan kaynaklanan bir durum olduğunu düşünüyorum. Zira Kayseri'de yaşayan Ermenilerin bağlarının ve evlerinin sınırı Hacılar'ın sınırına bitişiktir. Hatta o bölge halk arasında hâlâ "Gâvur Çukuru" olarak da adlandırılır. Nitekim HES Kablo'nun kuruluşu sırasında bu bölgedeki bağlardan bazılarının kurucular tarafından o yıllarda İstanbul'a göç etmiş olan bazı Ermenilerden fabrika arazisi olmak üzere satın alındığını öğrendim. Ancak, yaptığım görüşmeler, bana Hacılar'da bir Ermeni varlığı olduğuna ilişkin ne fiziksel ne de kültürel bir veri sağlamadı. Hacılar hakkında kitap yazan bir yerel tarihçi de bunu doğruladı.

> Hacılar'ın içinde kesinlikle yabancı gayrimüslim diyelim Müslüman olmayan birisi yaşamamış. Hacılar'ın alunda Armutluk denen mevkiden itibaren başlar, HES Fabrikası'nın bulunduğu Gâvur Çukuru falan derler buralar eskiden Rumların ve Ermenilerin bağlarıymış ama Hacılar'la irtibatı yokmuş yakın ama irtibatlı olmamış. Kesinlikle kız alıp verme, beraber çalışma yok. Sadece Hacılarlı, onların bağlarına amelelik yapmış ücret karşılığı. Yani o bölge yakın olmasına rağmen hiçbir sosyal ilişkiler olmamış. Sadece onların (Ermenilerin) ameleliğini yapmışlar yevmiye karşılığı çalışmışlar.

Hacılar'daki ekonomik hayata ilişkin tarihsel verilere baktığımızda ise, Hacılar'ın son 50 yılı hariç neredeyse kuruluşundan başlayarak yaklaşık dört yüz elli yıl boyunca çok benzer bir ekonomik yapı içerisinde yaşadığını görebiliriz. Jennings'in 16. yüzyılda Erciyes Dağı ve çevresindeki ekonomik ve toplumsal faaliyetleri ve bölgenin nüfus durumunu incelediği çalışmadan

37 Selçuk 2008: 590.

Hacılar'ın 15. yüzyılın ikinci yarısında oldukça zengin bir köy olduğunu ve bu refahın sonraki 50 yılda da devam ettiğini anlıyoruz.

> 1492 yılında köyün ödediği verginin % 52'si tahıldan kaynaklanıyordu... Küçükbaş hayvan üretimi başlarda küçük çaplıysa da yüzyılın ortalarına doğru göze çarpacak denli belirgin hale gelmiş; bal üretimi ise çok daha fazla önem kazanmıştı. Ancak köyün ekonomisindeki en belirleyici etken köyün yukarılarındaki bağlarda ve meyve bahçelerinde istikrarlı bir biçimde ve büyük miktarlarda üretilen meyve ve sebzelerdi...Köy ekonomisi diğer köylere kıyasla büyük oranda sebze, meyve ve üzüm hasadına dayanıyordu. Hacılar Köyü 1490'da oldukça mürefleh bir köydü. Yalnızca kendine tahıl, bal, et, yün, üzüm ve diğer meyve ve sebzeleri sağlamakla kalmıyor bunları ciddi miktarlarda satıyordu da... Köy ekonomisi 1550'den önce çok ciddi bir gelişme gösterip toplamda ve nefer bazında tepe noktasına çıktı. O dönemde Hacılar aşırı mürefleh bir köydü (Jennings 1999: 86-7).

Benzer şekilde 1500 ve 1520 yıllarına ait Osmanlı tahrir defterlerinde araştırma yapan İnbaşı da, Hacılar'daki tarımsal üretimi şu şekilde anlatmaktadır.

> Burada 1500'de 25, 1520'de 50 hane bulunmaktadır. Köyden ayrıca avarız (sefer) vergisi alınmaması hakkında padişahın hükmü bulunmaktadır. Köyde arpa buğday, bağ, meyve, ceviz, badem ve sumak yetiştirilip arıcılık ve hayvancılık yapılmaktadır. Köyden alınan genel vergi 1500'de 4.495 akçe 1520'de 4.827 akçedir. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde yaklaşık 12 akçe (dirhem) 3 gram ağırlığında bir altın paraya eşit olduğu göz önüne alınırsa, Hacılar'ın o günkü toplam gelirinin bugünkü rayice göre (1 gram altın 30 TL[38]) 4.827: 12x30x3= 36.180 TL olduğu ortaya çıkmaktadır (aktaran Çayırdağ 2008: 178).

Refah seviyesini bir süre daha korusa da 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra köyün ekonomik durumunun nüfus artışı yüzünden giderek bozulduğunu görüyoruz.

> 1550 ve 1584 arasında Hacılar'da nüfus % 56 artmasına karşın ekonomi sabit kaldı ve mahsulde bir artış olmadı. 1584'te Hacılar, şüphesiz hâlâ Tomarza'dan çok daha kuvvetli bir durumdaydı. Köyün hâlâ iyi bir yaşama standardı, iyi kalitede ve bol gıdası vardı. Ancak eğer daha önce değilse 1550'den sonra köyün refahında hüyük bir düşüş olmalı ki yaşanan nüfus artışı ile birlikte sonradan köyü ekonomik bir felakete sürüklemiş olsun (Jennings 1999: 87-8).

38 Şu anda (24 Aralık 2012) 1 gram altın 96 TL'dir.

19. yüzyıla gelindiğinde bu yoksulluk artık iyice açığa çıkmıştı. Örneğin, 1834 Tarihli Kayseri Temettuat Defteri'ne göre Hacılar'ın meskûn 3 mahallesinin emlaklerinin toplam değeri sırasıyla Aşağı Mahalle için 73.775, Orta Mahalle için 70.389 ve Yukarı Mahalle için 99.325 kuruştur (Demir 2008: 269). Hacılar'ı komşu yerleşimlerle kıyaslayan bir başka çalışmanın verilerine bakınca durum daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

> 1875 yılı vergi kayıtlarına göre köydeki ev fiyatları 250 kuruş ile 7.500 kuruş arasında değişmektedir. Bu 7.500 kuruşluk ev Aşağı Mahalle halkından Kürt Mustafa'ya aittir. Köyde fiyatı 3.000 kuruş ve üstündeki kıymetli bina sayısı toplam 70'tir. Aynı kayıtlarda Talas'ta 2.303 adet ev, köşk ve bahçeli ev kayıtlıdır. Talas'ta yer alan ve fiyatları 5.000 kuruştan daha yukarı değere sahip olan ev sayısı 471 adettir. Talas'ta en pahalı ev 70.000 kuruş değerindedir. Hacılar'da 5.000 kuruş ve üzerinde değere sahip olan ev sayısı 8 adettir. Bunu genele oranlarsak % 1,3'tür. Halbuki Talas'ta 5.000 kuruş ve ve yukarı değere sahip ev sayısının genele oranı % 20'dir. Bu rakamlar mukayese edildiği zaman Hacılar, 19. yüzyılda çevrede bulunan Talas, Akçakaya, Zincidere, Germir, Tavlusun gibi yerleşim bölgelerine göre oldukça fakir bulunmaktadır (Cömert 2008: 147).

Sadece gelirde değil eğitimde de benzer bir durum söz konusudur. Yine aynı kayıtlardaki 616 hane sahibinin unvanlarına bakıldığında; bunlar arasında okuryazar olan 11 kişi bulunduğu görülmektedir. Yani 1875 yılında Hacılar'da okuma yazma oranı % 1,8'dir. Dolayısıyla, 1900'lere gelindiğinde Hacılar, elektriği ve şebeke suyu, yolu ve okulu olmayan, oldukça kalabalık, yoksul ve perişan bir haldedir. Örneğin Hacılar'ı Kayseri'ye bağlayan şose yol bile ancak İttihat ve Terakki döneminde 1910-1911 yılları arasında yapılabilmiştir (Kars 2008: 491). Hacılar'ın yoksulluğu bu dönemde yerel gazetelerin de ilgisini çekmiş; bu konuda bazı yazılar yayınlanmıştır. 1908 (1326) yılında *Erciyes* gazetesinin 4. sayısında "Hacılar Köyü" başlıklı yazısında Ahmet Hilmi Kalaçşunları söylemektedir:

> Erciyes'in havadar sinesine yaslanmış lakaydane ve hodserane hayat geçiren Hacılar köyü gazetemizde bir iki sütun yer tutacak ehemmiyeti haizdir. Kayseri'yle Erciyes'in tamamıyla arasında şehre iki saat kadar mesafede bulunan bu köy 1.045 haneye 4.409 nüfusu havi halde maariften terakkiden mahrum denecek bir halde bulunduğunu söylersek mübalağa edilmemiş olur... Bu kadar büyük olan bir köyün ticaret hayatı ve içtimaiyesini tetkik edersek meşhudumuz (gözle görülmüş) olacak sefalet levhası müştaktır (gözler önüne serilmiş olur).

Tabiatın meccani olan havasından nasiplerini bol bol alıyorlarsa da suyundan istifade edemiyorlar. Erciyes'in ağzında yaşıyorlar da içtikleri su kuyu suyundan ibaret oluyor. Hatta öyle seneler oluyor ki, suları bitiyor da susuzluktan ne müşkülata maruz kalıyorlar... Fakat zavallıların istifadesi pek mahdut ibtidaidir; yaz mevsiminde şehre kar nakletmeyi, çalı çırpıdan ibaret olan mahrukatı (yakacağı) toplayarak satmayı kendilerine medar-ı maişet (geçim vasıtası) ittihaz edinmişlerdir. Bu ufak ticaretten başka bütün mevcudiyetleri amelelikle münhasır (sınırlı) kalıyor. Ziraat ise yok mesabesindedir. Hâlbuki Hacılarlılar pek kavi, çevik adamlardır. Bulundukları mevki onların beden kuvvetlerini temin ediyorsa da, bu hal istihsal-i servet ve saadetlerine değil mücadeleler ile dolu hayat ve sıkıntılar içerisinde bulunmalarına masruf olur...." (aktaran Kars 2008: 492-495).

Hacılar'ın bu aşırı yoksul hali, zaman içinde değişime uğramış olmakla birlikte genel olarak 1970'lerin sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir denebilir. Örneğin Ayata, çalışma yaptığı 1979 yılının Hacılar'ını şu sözlerle anlatmaktadır:

Denizden yüksekliği 1.600 metreye ulaşan bu yerleşim biriminde kışlar çok soğuktur, tarıma elverişli arazi yok denecek kadar azdır ve ekilen toprakların kalitesi çok düşüktür. Tarımsal faaliyet sınırlı bahçe-bostan tarımı ile ve ondan fazla sınırlı tarla tarımından ibarettir. Arazi toprağın derine inen kayalarla kaplı olduğundan traktörden de yararlanılamamıştır... Hacılar'ın bir başka özelliği toprak kıtlığıdır. Anket yaptığım Hacılarlıların hiçbirisinin 10 dönümden fazla toprağı yoktu. Anket verilerine göre, kardeş sayısı ortalama 6 olduğuna göre bu toprağın altıya bölüneceğini düşünmek toprak kıtlığı hakkında iyi bir fikir vermektedir. İşte tarımın bu cılızlığıdır ki, Hacılar nüfusunu geleneksel olarak da günümüzde de alternatif iş olanaklarının sıkı takipçisi ve kollayıcısı yapmıştır (Ayata 1987: 69).

Altmış dört yaşındaki bir sanayicinin sözleri bu durumu gayet iyi özetlemektedir:

Biliyorsun daha önceki, bizden önceki ağabeylerimiz, babalarımız, amcalarımız bizde şeydi, neticede amelelik yapıyordu. Babam ameleydi. Şehirli bağına gidiyordu, zaman zaman da bizi götürüyordu yanında. Bağı buduyordu bağın toprağını belliyordu, ev sahibinin istediği yeri şey ediyordu. Şey yapıyorduk, böyle bir ezilmişlik vardı, yoksulluk vardı, bir yokluk vardı.

İşte bütün bu yaşam dünyası içinde Hacılar'da özellikle Balkan Savaşları'nın çıktığı 1911'den başlayarak İkinci Dünya Savaşı'nın izlerinin sona erdiği 1950'lere kadar savaşların daha da derinleştirdiği yoksulluktan ve işsizlikten kaynaklanan ve yakındaki kasabaları ve kent merkezini de ürküten şiddetli bir gerginlik hüküm sürüyordu. Bu yüzden, Hacılarlılar, özellikle çevre yerleşimlerde sert mizaçlı, kavgacı, hakkını asla yedirmeyen, biraz da kabadayı insanlar olarak tanınmışlardır. Bu gerginliğin bir yönünü namus töre, kan davası vb. oldukça şiddetli içsel toplumsal baskı mekanizmaları oluşturuyordu. Örneğin, 1938'de *Halkevi* dergisinde yayımlanan bir gezi yazısında[39] gezinin yapıldığı tarihlerde köyde kan davası âdetinin hâlâ yaşadığı aktarılmıştır. Gerginliğin diğer bir ucunda ise aşırı yoksulluk ve işsizliğin doğal sonucu olan kaçakçılık ve eşkıyalık yer almaktaydı. Görüştüğüm yaşlılar bu yüzden bu yılları biraz da bıyık altından gülerek "eşkıyalık yılları" olarak nitelendirdiler. Yaptığım görüşmelerde bu eşkıyalığın içeriğine ve kapsamına ilişkin oldukça renkli ve ilginç bilgiler edindim. En başta da kendi ailemden ve akrabalarımdan öğrendiklerime şaşırdım.

Örneğin, kendi halinde yoksul bir çiftçi olarak bildiğim dedemin asıl mesleği tütün kaçakçılığı imiş. Babamın aktardığına göre Birinci Dünya Savaşı'na katılmadan önce bir şekilde tütün kaçakçılığına başlayan dedem, savaştan döndükten sonra da ve neredeyse 60'lı yaşlarına, yani 1940'lı yılların sonuna kadar bu işi yapmış. O yıllarda dedem at üstünde Halep ve Şam'dan kaçak tütün, kumaş ve bazı değerli eşyalar getiriyor; bunları Antep, Adana, Maraş, Kayseri, Sivas hattında satıyormuş. Her ne kadar yukarıda andığım gezi yazısında Tümer, "köyde artık tütün kaçakçılığı ile uğraşan kimsenin kalmadığını" tespit etmiş olsa da bu işin malum nedenlerle bir süre daha yani yaklaşık bir 10 yıl kadar daha gizli olarak devam ettiği anlaşılıyor.

Bana çok ilginç gelen bu kaçakçılık hikâyesini biraz deşince, bunun aslında Osmanlı Devleti'nden kalan sorunlardan biri olduğunu anladım. Literatürde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün kaçakçılığının başlaması esasen Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılın sonunda iflas etmesi, borçlarını ödeyemez duruma gelmesi ile alakalandırılıyor. Bu durum, yabancılara bazı ekonomik imtiyazlar verilmesi ve gelir kaynaklarının bir kısmının yabancılara satılması sonucunu yaratmış; bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde bu imtiyazlardan yararlanan ve ekonomiyi doğrudan yönlendiren bazı kurumların doğmasına yol açmış. Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye İdaresi, İmtiyazlı Demiryolu şirketleri, başta Deutsche Bank olmak üzere yabancı bankalar ve Fransız Reji İdaresi'nin tütün tekeli bunlara örnek ve-

39 Tümer'den aktaran Aydoğdu 2008: 85.

rilebilir (Kazgan 1999: 46). Ancak bu kurumlar, Osmanlı ekonomisine zarar vermeye başlayınca halktan çok ciddi tepkiler gelmeye başlıyor. Örneğin, 1895'te İstanbul soſtaları (kendilerine atſedilen bir ifadeye göre) Fransız tütün tekeli Reji İdaresi'nden şöyle şikâyet ediyorlar:

> Neden Düyun idaresi ve reji bizi mahvediyor. Reji tütünümüzü okkası 60 paradan (40 para eşit bir kuruş olduğuna göre 1,5 kuruş) alıp 30 kuruşa satıyor. Her devletin borcu vardır ama sadece bizde Düyun İdaresi var. Neden buraya her gün yüzlerce Avrupalı gelip bizim zararımıza servet yapmakta? Sanki bizim işçilerimiz yokmuş gibi bayındırlık işleri için bize işçi göndermekteler? (Quateri 1987'den aktaran Kazgan 1999: 48)

Avcıoğlu ise tütünün Reji'ye bırakılması hikâyesini şöyle anlatıyor:

> Düyunu Umumiye, tütün tekelini 1884 yılında Osmanlı Bankası, Credit Anstalt (Viyana) S. Bleichröder (Berlin) bankalarının kurdukları bir şirkete bırakmıştır. Kısaca "Reji" olarak bilinen: Müşterekülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye adlı bu şirket, tütün alım satımına el koyuyordu. Tütün artık kendi tespit ettiği fiyatla reji tarafından alınacak, işlenecek ve satılacaktı. ... Oysa daha önce tütün imalatı ve ticareti serbestti. Devlet yalnızca "bandrol" usulü ile tütün satışını vergilendirmekteydi. Reji'nin kuruluşu ile imalat ve ticaret ona geçiyor, tütün tüccar ve imalatçıları açıkta kalıyordu. Böylece de tütün inhisarı Türkiye'de tütün sanayini mahvetmiştir. ... Zira Reji, tütün alım fiyatlarını düşük tutmuş, satış fiyatlarını arttırmıştır. Mesela, 1885-1886 yılında tütün alış fiyatı 7,6 kuruş satış fiyatı 26,1 kuruştur. 1912-1913 yılında ise alış fiyatı 10,3 kuruş satış fiyatı 35,03 kuruştur. Bu fark tabiatı ile kaçak tütün ticaretini körüklemiştir. Reji kaçakçılıkla mücadele için bir kanun taslağı hazırlamış, Hükümet bunu kanunlaştırmıştır. Kanunun uygulanması fiilen Reji İdaresi'ne bırakılmış ve Reji de bu amaçla bir cins "jandarma örgütü" kurmuştur (Avcıoğlu 1974, cilt 1: 132-3).

Niyazi Berkes'in aktarımına göre: "bir köylü bu idarenin tekeli altında kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese, reji kolcusu tarafından küt diye alnından vurulurdu" (Berkes 1963: 90 92). Reji kolcuları ve kaçakçılar arasındaki mücadelede binlerce insan ölmüştür. Şikâyetler, II Abdülhamid'e kadar çıkmış; durum incelenmiş, Reji'nin faaliyetlerinin hazineye faydadan çok zarar getirdiği anlaşılmış, ancak imtiyaz süresi bitmediğinden ve buna ek olarak Reji'nin kaldırılması sonucu oluşacak yurtdışı baskısının yaratacağı sıkıntılar yüzünden Reji kaldırılamamıştır. 1913 yılında tam Reji'nin imtiyaz süresi dolacakken bu sefer de başka olağanüstü şartlar imtiyazın

uzamasına yol açmıştır. Zira, bu sefer iktidarda İttihat ve Terakki vardır. Birinci Balkan Savaşı'nda İmparatorluk topraklarının Balkanlar'daki önemli bir kısmı kaybedilmiştir. Ancak bari Edirne'yi geri almak kararlılığında olan İttihat ve Terakki yönetimi savaş için gerekli olan parayı bulmak için çareyi yine Reji'nin imtiyaz süresini hem de çok ağır şartlarla uzatmakta bulur.[40]

İşte dedemin mesleği olan tütün kaçakçılığının ekonomik ve siyasal bağlamı genel anlamda buymuş. Babamın dedemden aktardığına göre Hacılar'da o zamanlar bu işi yapan epeyce bir insan varmış ve bu yüzden jandarmayla sık sık çatışmalar yaşanırmış. İlhan Başgöz,[41] dedemin aktardıklarının arka planını şu şekilde açıklıyor.

> Genç Cumhuriyet, ekonomik bağımsızlık olmadan gerçek bağımsızlık olmayacağını iyi biliyordu. Bağımsızlığımızı Düyun-u Umumiye'nin esaretinden kurtarmak için yeni devlet yabancı şirketleri birer birer satın almıştır... Tütün rejisi 4 milyon franga satın alınınca bu sefer ayınkacılar bayram etmişti. Ayınkacı, tütün kaçakçısı demektir. Köylümüz, yetiştirdiği tütünün denklerini eşeğine yükletip, pazara indiremezdi. Tütün ille de bir yabancı tekele, bu tekelin biçtiği fiyattan satılacaktı. İndirse kaçakçı sayılıyor, ya hapse atılıyor veya tütün kolcuları ile çatışıyor ve vuruluyordu. Bir ayınkacı türküsü şöyle der:
>
> Hacılar köyüne bastığım oldu,
> Tütünümün dengi yastığım oldu,
> Aman dostlar bakın benim çareme,
> Tütünün tozunu basın yareme

İlhan Başgöz'ün alıntıladığı türkünün tamamı aşağıda, hikâyesi de dipnota[42] verilmiştir.

---

40 Quatert 1987: 23-43; Avcıoğlu 1974: 132-137; Kazgan 1999: 48.

41 İlhan Başgöz, "Güngör Uras'a Açık Mektup", *Radikal*, 08.09.2009.

42 Aktarılanlara göre olay şöyle gerçekleşir: Çerkez Mahmut, tütün kaçakçılarından Tütüncü Bey diye tanınan birinin kızıyla içgüveyi olarak evlenir. Kaynatasına pek saygılıdır. Onun işleriyle ilgilenir, gösterdiği her şeyde büyük bir yüreklilikle başarı gösterir; kaçak tütünü alır, bölüştürür, satar, parayı Tütüncü Beye getirir. Bir gün yine epeyi tütün gelmiştir. Mahmut bunları alır, arkadaşlarıyla beraber Hacılar Köyü'ne götürür. Satış için dağıtımını yapar, elinde biraz kalır. Onu da satmak için birkaç gün bekler. Olayı haber alan kolcular Hacılar Köyü'nü altüst etmeye başlarlar. Mahmut dağa çıkar. Birkaç gün de dağda kalır iki arkadaşıyla. Yerlerini tespit eden kolcular etrafını sararlar. Yedekteki mermileri yanlarına alarak kaçan iki arkadaşı Mahmut'u cephanesiz bırakmışlardır. Çaresiz kalan Mahmut teslim olmak ister, fakat kolcular onun bu hareketini anlayamazlar. Mahmut gizlendiği yerden çıkınca kolcuların kurşunuyla yere serilir. Çerkez Mahmut, namert ve çıkarcı kişilerin kurbanı olmuştur. Kaynatası onu en tehlikeli işlere koşmuş, ondan kazandığı parayla devran sürmüştür. Dağda gizlendikleri sırada yerlerini, en yakın dostu, tütün satığı Balağın Ali söylemiştir. Aşağıdaki türkü, Çerkez Mahmud'un kolcular tarafından vurulması üzerine yakılır (Aydemir 1966: 4228-4229). Ayrıca bkz. Özbek 1994.

Hacılar Köyüne Bastığım Oldu[43]

Hacılar köyüne bastığım oldu
Tütünün dengi de yastığım oldu
Zalim arkadaşların kaçtığı oldu

Gelin ahbablarım gelin yanıma
Sebebim tütünü basın kanıma

Bilseydim de Hacılar'a varmazdım
Tütüncü beyinin kızını almazdım
Gelen belalara karşı durmazdım

Gelin ahbablarım gelin yanıma
Sebebim tütünü basın kanıma

Ne yaptım Balağın Ali sana ne yaptım
Yerimi gösterdin ciğerim yaktın
Beş yüz alunla da açığa çıktın

Dost bildiğim Ali bûktün belimi
Lal eyledin bülbül gibi dilimi

Erenler erenler kanlı erenler
Erenler içinde Çerkez vuranlar
Teslimim deyince cana kıyanlar

Gelin ahbablarım gelin yanıma
Sebebim tütünü basın kanıma

Sonuç olarak Osmanlı Dönemi'nin ağır ve tütün üreticileri bakımından acı, hatta kanlı miraslarından biri olan tütün rejisi 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirilmiş (Boratav 1988: 35); ancak, görüldüğü gibi o yıllarda Hacılar, tütün kaçakçılığında türkülere konu olacak kadar önemli bir merkez haline gelmiştir.

Hobsbawn, sosyal tarihçilik alanında çığır açan çalışması *Eşkıyalar*'da; eşkıyaların "iktidarı elinde tutanlar ya da iktidar üzerinde hak iddia edenlere, aynı zamanda hukukun işleyişinin ve kaynak dağıtımının denetimini elinde bulunduranlara meydan okuyarak; ekonomik, toplumsal ve siyasal düzene de kafa tuttuklarını; sınıf ayrılıklarının ve devletlerin belirlediği toplumlarda eşkıyalığın tarihsel anlamının burada yattığını" tespit etmektedir (Hobsbawn; 2008: 8). Öte yandan, ona göre;

43 http://www.turkuyurdu.com/turku-hikayeleri/hacilar-koyune-bastigim-oldu-1375.htm (Erişim tarihi 8 Ocak 2011) Türkünün biraz daha uzun bir versiyonu için bkz. Özdemir 2012: 24-25.

> Eşkıyalık, yalnızca sınıflı olmayan toplumların sınıflı toplumların yükselişine ya da kendini dayatmasına karşı direnç gösterdikleri zamanlarda değil bunun yanı sıra, geleneksel kırsal sınıflı toplumların başka kırsal (örneğin göçebe ya da yayla kırcılığına karşı yerleşik tarıma geçmiş) ya da kentsel ya da yabancı sınıflı toplumlar, devletler ya da rejimlere karşı direnç gösterdikleri zamanlarda da kendisini gösterebilir... Böylesi kolektif bir direnişin ifadesi olarak eşkıyalık, tarihsel olarak çok yaygın rastlanan bir fenomen olmuştur; hatta bazı koşullarda geleneksel toplumun bütün unsurlarından, iktidar sahiplerinden bile destek gördüğü vakidir. Zaten Balkanlar'da ve Anadolu'da geleneksel olarak önemli bir eşkıya yatağı olan hayvan yetiştiricilerinin yarı-göçebe ekonomisi ile on dokuzuncu yüzyılda Arjantin'de ovalarda –kendi aşiret reislerinin yanı sıra– şehir ve burjuva mülkiyet yasalarına karşı koyan özgür kovboyları ve yirminci yüzyılda Kolombiya'da kendi eşkıyalarını kollayan kahve yetiştiricilerini bağlayan halka budur (*a.g.e.*: 10).

Bununla birlikte, eşkıyalığın köylü toplumlarında sınıf, servet ve güç dağılımı bağlamında ortaya çıkışı, kapitalizmin bütün dünyada gelişimine paralel olarak dönüşümü ve farklı devletler ve toplumsal rejimler içindeki macerası boyunca Çin'den İngiltere'ye, Brezilya'dan Anadolu'ya kadar "eşkıyalığın temel yapısını belirleyen şey açlık eğilimiydi" ve bir Çin deyişinde söylendiği gibi "açlıktan ölmektense kanunu çiğnemek evladır" diye düşünülüyordu (*a.g.e.*: 11-2).

Hobsbawn'dan bu uzun alıntıları vermemin nedeni yukarıda özetlenen neredeyse tüm eşkıyalık biçimlerinin ve eşkıyalığın oluşması için gerekli tüm şartların 20. yüzyılın başlarında Erciyes bölgesinde zaten mevcut olması ve Hacılar'ın da bu ilişkilerin ve koşulların tam ortasında yer almasıdır. Tarihsel olarak baktığımızda bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi olarak güç kaybedip dağılmaya başladığını, ekonomik kriz içinde debelendiğini, devlet otoritesinin sarsıldığını, halkın dış ve iç savaşlardan harap bitap düştüğünü ve iyice yoksullaştığını, asker kaçaklarının Anadolu'da cirit attığını görüyoruz.

Öte yandan bölge hem tarihsel ve coğrafi olarak ticaret yollarının kesişme noktasında yer aldığı için, hem hayvan yetiştiricilerinin yarı göçebe ekonomisinin ana hattında (Erciyes-Toroslar-Çukurova-Maraş-Antep) bulunduğu için, hem de zengin bir ticaret merkezinin hinterlandında yaşanan derin yoksulluk nedeniyle çok uzun bir eşkıyalık geçmişine[44] de sahipti ve bu du-

---

44 Osmanlı Dönemi'nde Kayseri ve civarındaki eşkıyalık faaliyetleri için bkz. Hülagü 1998: 193-202; Gündüz 2000: 223-229 ve Öztürk 2000: 387-401. Osmanlı Dönemi'nde eşkıyalar ve devlet ilişkisi konusunda yetkin bir değerlendirme için bkz. Barkey 1999. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Ege'deki eşkıyalık faaliyetleri için bkz. Yetkin 2003.

rum çok yakın bir zamana kadar da devam etti. Örneğin, 1970 yılında Kayseri'nin Sarız İlçesi'nin Binboğa Dağları'na yakın Tavla adlı bir Kürt köyünde ilk öğretmenliğini yapan annem, kendisiyle birlikte köye ilk kez öğretmen olarak atanan iki kadın öğretmen arkadaşı ile birlikte gece yarısı sohbet ederlerken kapılarının çalındığını; kapıyı açınca elinde tüfeği boynunda fişekliği ile adeta romanlardan fırlamış gibi duran tam teşekküllü bir eşkıyayı karşılarında görünce çok korktuklarını ve kapıyı yüzüne kapattıklarını anlattı. İlginçtir, annem, sonradan adının "Yıldız" olduğunu ve halk tarafından sevilen ve korunan bir eşkıya olduğunu öğrendikleri bu kişinin: "Hocanımları korkutmak istemezdim karanlıkta tek yanan ışık olduğu için yanlışlıkla onların kapısını çaldım" diyerek kendilerinden muhtar aracılığıyla özür dilediğini, kısa bir süre sonra da bu eşkıyanın öldürüldüğünü öğrendiklerini söyledi. Dolayısıyla eşkıyalığın çeşitli formları, çok yakın bir zamana kadar bölgede devam etmiştir.

Bu bağlamda, yukarıda değindiğim kaçakçılık faaliyetlerinin Hacılar'da yapılmasının en önemli nedeni dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi nüfus fazlasından kaynaklanan aşırı yoksulluk ve açlık, ikincisi ise şüphesiz köyün coğrafi konumuydu. Yetkin'in de ifade ettiği gibi,

> eşkıyalığın en önemli kaynağını, bütün yetişkinlerine iş verecek kadar zengin olmayan kırsal kesim ekonomisi ve kırsal çevre, diğer bir deyişle kırsal kesim nüfusundaki fazlalık oluşturur. İşte bu kır ekonomileri ile dağlık ve verimsiz toprağa sahip bölgeler bu türden sürekli bir nüfus fazlası yaratırlar. "Minifundism" sistemi yani bir aileyi geçindirmek için çok küçük olan toprak parçalarının yaygınlığı ve topraksızlık da nüfus fazlasıyla aynı etkiyi doğurabilir (Yetkin 2003: 9).

Önceki bölümde aktardığım üzere Hacılar, bu şartları eksiksiz bir biçimde sağlıyordu. Öte yandan Hacılar, sırtını Erciyes'e yaslayan ve Kayseri ovasına hâkim bir tepede kurulan bir dağ köyüydü. Bu yüzden de, tarihi boyunca Hacılarlıdan başka pek kimsenin gelip gitmediği bir kör nokta, dışarıya kapalı bir yerleşim olarak kalmıştı. Bu, hem köydeki nüfusun hem de Hacılar'ı Kayseri'ye bağlayan yegâne yolun denetimini son derecede kolaylaştırmıştı. Saklanmak için oldukça elverişli imkânlar sunan Toros Dağları'nın da oldukça yakın olduğu düşünüldüğünde Hacılar'ın neden bu işle uğraşan merkezlerden biri olduğu rahatça anlaşılabilir. Zira Braudel'in de dediği gibi "çünkü dağ bir engeldir ve aynı zamanda bir sığınak, bir özgür insanlar ülkesi ve kuraldışı yaşamanın yeridir" (Yetkin 2003: 17).

Emiroğlu, coğrafyası ve iklim koşulları tamamen farklı olmakla birlikte yüksek, yalıtılmış, verimsiz ve kalabalık dağ yerleşimi olmak açısından Ha-

cılar'a çok benzeyen ve sonradan İstanbul'da mafya babası haline dönüşecek kabadayılarıyla meşhur olan Trabzon/Maçka örneğinde iş ve erkekliğe yönelik benzer örüntüleri tespit etmekte; burada da kıtlık, hastalık vb. dönemlerde erkeklerin eşkıyalık, kaçakçılık ve kiralık katillik yapabildiklerini dile getirmektedir.

> Eşkıyalıkla iç içe geçen anlatılar kaçakçılık, kiralık katillik, kabadayılıktır ve hikâyelerin can alıcı yeri vurgunlardır. Vurgun adı verilen cinayet bir yanıyla başa gelen anlaşılır bir durum, ama teknik yönüyle, ya o yana ya da bu yana bir yaşam dengesinde sorundan sıyrılmak için gerekli bir beceridir. Yani ya öldürülmek ya öldürmek; ya aile akraba kucağında köylü olmak, sıradan olmak, sahip oldukları için baş eğinek, ya da kanun dışına çıkıp baş eğinemek tek olmak sahip olamayacaklarına sahip olmak ama su testisi olmak yalnız, kaçak ve korkulu olmak (Emiroğlu 2009: 101-3).

Kabaca söylersek, 20. yüzyılın ilk yarısındaki Hacılar, biraz böyle sıra dışı bir yerleşimdi ve bu sıradışılık ya da "eşkıyalık" durumu uzunca bir süre daha devam etti. Ancak bu eşkıyalık Hobsbawn ya da Yetkin'in odaklandığı türde Robin Hoodvari ya da Çakırcalı Mehmet Efe kıvamında zenginden alıp fakire veren bir "sosyal eşkıyalık" şeklinde değil; kaba bir eşkıyalık, soygunculuk biçiminde gerçekleşti. Hacılar hakkında kitap da yazan bir yerel tarihçinin köyün eşkıyalık dönemi hakkındaki düşünceleri; bu şiddetli yoksullukla birlikte, sınıfsal farkların, köylü kentli geriliminin ve bunun yarattığı hıncın da altını çizmektedir.

> Eşkıyalık döneminde şu Hacılarlı, demin anlattığım gibi eskiden yoksulluk hâkimmiş. Yoksulluk, eşkıyalığı tetikleyen en önemli sebeplerden birisidir. Bunu ne yapıyor? Yokluk yapıyor. Onların eşkıyalığı şu şekildeymiş. Demin dediğim gibi işe giderlermiş, işe gittikleri yerlerde bunlara tam yevmiyesini vermek istemezlermiş "bunlar nasıl olsa köylü aklı yetmez" diye. Şehirli, Hacılarlıyı hor görürmüş. Bunlar da ufak bir haksızlık gördüklerinde orda olay çıkarırlar gerekirse kendilerine iş veren insanları döverlermiş yani. Bu olaylar çok olmuş. O yüzden Hacılarlıdan çok çekinirlermiş. Eşkıyalığın biri bu: Zorbalık. İkincisi de yoksulluktan dolayı bilhassa bağlarda olaylar olmuş. Hacılarlı mal besliyor. Tek geçim kaynağı çiftçilik. Bir iki tane de inek, eşek olurmuş karnını doyurması lazım, o hayvanların. Ne yapacak? Kapıp koyverirlermiş, şehirlilerin bağlarına yayarlarmış. O yüzden şehirlilerden çok bağını satıp gidenler olmuş. Hayvanları kapıp koyveriyorlar. "Bize zarar veriyor yapmayın" dedikleri zaman Hacılarlı bunlara hakaret ediyor, dövüyor. O yüzden korkarlarmış. Eşkıyalık bu yöndeymiş yoksa gidip de çevreyi soyayım, para-

sını alayım, bilmem tecavüz edeyim bu konular hiç olmamış. Eşkıyalığı bu yönde olduğu için eşkıya demişler. Başka kötü bir hareket olarak, eşkıyalık yok yani soygun olarak diyorum.

Öte yandan, hem kendi ailemin tarihinden hem de diğer yaşlılardan öğrendiklerim Hacılar'daki eşkıyalığın yukarıdaki alıntının sınırlarını oldukça aştığını da gösterdi. Nitekim Hacılar tarihi ile ilgili babamla görüşme yaparken yoksulluğun en dibe vurduğu özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında ya da hemen sonrasında en büyük amcamın Sümerbank'tan kumaş götüren trenlerden birini soyduğunu öğrendiğimde şaşkınlıktan ağzım açık kalmıştı. Amcamın daha ileriki yaşlarında 1970'lerin sonlarına doğru Kayseri'nin Kiçikapı semtinde kahve işletirken müşteriler çay parasını ödemiyor diye üstlerine bir şarjör mermi boşalttığını dinlediğimde ise şaşkınlığım iki kat artmıştı.[45] Babamın aktarımına göre o kıtlık yıllarında büyük amcam tren (Kayseri) Himmetdede civarında bir yerlerde yavaşlayınca, basma yüklü vagonlardan birine atlayıp her nasılsa vagonu soyuyor, aldığı malları atına yüklüyor ve başka şehirlere götürüp satarak ailesinin geçimini sağlıyor. Öte yandan, ailenin fotoğraf arşivinde bulunan ve ortanca amcamı elinde tabancasıyla kalabalık arasında at üzerinde gösteren fotoğrafın Demokrat Parti döneminde Kayseri gezisi sırasında saldırıya uğrayan İnönü'yü gönüllü olarak korumak için gittiği sırada çekildiğini de yine çok sonra öğrendim. Bu yüzden babam şakayla karışık: "Eğer en büyük amcan biraz akıllı olup kardeşlerini etrafında toparlayabilseydi şimdi belki de Türkiye'nin en etkili mafya ailelerinden biriydik" tespitini yapmıştı Hacılar'ın geçmişiyle ilgili görüşmeleri yaparken. Gerçekten böyle olur muydu? Bilmek mümkün değil; ancak Hacılar'da altmış, yetmiş yaşının üzerinde kiminle konuşulsa buna benzer birçok anı ve hikâye dinlemek mümkündür. Örneğin görüşme yaptığım yaşlı bir esnaf o dönemlerin genel havasını şöyle aktarmıştır.

> Eskiden köyün önü deriz şurada (meydanı kastediyor) bir sürü adam olur böyle bir aşağı bir yukarı volta atardı. Ondan sonra da yok omuz attın, yok önümü kestin ayağıma bastın, güvercinimi çaldın diye haftada bir kavga olur adam vurulurdu. Şimdi yok Allaha şükür böyle şeyler, millet işinde gücünde.

45 Bu olayın çok benzeri İstikbal Fırınası'nın kurucularından Hacı Mustafa Boydak'ın başından geçmiştir. Firmanın tarihinin anlatıldığı kitapta Boydak, başından geçenleri şu sözlerle nakletmiştir: "O dönemde babamın bir ortağı bana marangozluk takımları satın almıştı. Böylelikle hem bakkal hem de kahvehane olarak çalıştırdığımız dükkânı işletirken, diğer yandan da marangozluk yapıyordum. Bir gece saat 01:00 civarında kahvehaneye biri geldi ve silahını rastgele boşalttı. O tarihte 17, 18 yaşlarındaydım. Belimden ve sırtımdan vurulmuşum. Aynı olayda ölen dahi oldu. Bu olay üzerine babam 'kahvehane oğlamın hayatına mal olacaktı' diyerek burayı devretti ve ben de 1952 yılında gönlümün işi olan marangozluğa tamamen dönmüş oldum" (Vardar 2008: 36).

Babamın dedemden aktardıklarına çok benzeyen hatta aynı dönemde aynı coğrafyada geçen eşkıyalık ve kaçakçılık hikâyelerinin en canlı, heyecanlı, renkli ve ayrıntılı olanları Yaşar Kemal'in Röportajları'nda bulunur. 1951 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Antep'te kendisini "Adanalı Kaçakçı Hasan Ağa" olarak tanıtan Yaşar Kemal, kaçakçılar arasında bir aya yakın yaşar, Suriye sınırını jandarma kurşunu altında kaçak geçmek de dahil olmak üzere kaçakçılık faaliyetlerine bizzat katılır ve yaşadıklarını Bu Diyar Baştan Başa adlı röportajlarında anlatır. Bu röportajlarda, kaçakçılık faaliyetlerinin 1951 gibi yakın bir tarihte bile ne kadar yaygın olduğunu görürüz:

> Neden sonra öğrendim ki bu kahvede oturanların yarısı, öbür kahvede oturanların tümü ve bu Antep şehrinin yüzde otuzu kaçakçıymış. Bu yüzde otuz taraflımdan şişirilmiş değildir. Öyle bir şeyi kabul edemem. Bizler kaçakçı milletiyiz. Yalan bizden ırak olsun... (Kemal 2008: 49)

Belli ki o dönemlerde ya da biraz öncesinde Antep kahvelerinde oturup kaçak mal ya da müşteri bekleyenlerden biri de benim dedemdir. Üstelik, Kemal'in anlattığı üzere kaçakçılık, yalnızca erkeklerin yaptığı değil kadınların da katıldığı bir faaliyettir.

> Onlar dellal kadınlardır. Bohçacı kadınlar. Biz malı getiririk, onlar ev ev dolaşıp satarlar. Satıklarından ücret alırlar. İşte pazarda bunun için beklerler. ... Sonradan öğrendim bu bohçacı kadınların sayısı bini buluyormuş. Serbest zamanlarda bohçalar doldurup eşyaları ev ev dolaşıyorlar. Zabıta sıkıştırdı mı onların da çalışma tarzları değişiyor. Bu sefer bellerine kemer gibi bir ip bağlayıp ipeklileri fır dolayı takıyorlar ipe, giyiyorlar üstünden çarşafı dalıyorlar evlere kadın hamamlarına. Nerede kız evlenecek, bunlar bilir. Nerede bir düğün bunlar orada... Bu kadınlar, kıymetli ipeklileri sarıp bellerine Malatya'ya, Elazığ'a daha başka yerlere götürüyorlar. Yalnız ipekli mi, yükte hafif pahada ağır ne varsa bu kadınların ellerinden geçiyor... Çok zengin... İnci getirir Halep'ten. Neresinde getirir kimse bilmez.... Gümrük bilir onun kaçakçı olduğunu.. Anadan doğma soyup ararlar. Gene getirir. Neresinde getirir kimse bilmez... (Kemal 2008: 57-66)

Görüldüğü gibi kaçakçılık ekonomisi sadece Antep'ten değil Halep'ten başlayarak Kilis, Urfa, Diyarbakır, Malatya, Sivas, Kayseri, Adana, Elazığ, Diyarbakır, Ankara, Bursa ve İstanbul'a kadar uzanan oldukça karmaşık bir ilişkiler ağına dayanmaktadır.

> Yakında işe başlayacağız. Kilis'ten malları gelince alıp, Adana'da Malatya'da satacağız... Üç kişiler, Bursa'dan Antep'e afyon götürüyorlar. Afyonu jelatinli kâğıtlara sarıp yerleştirmişler sepetlere... Beraberce Halep'e gidip mal getireceğiz, sonra Kayseri'de Ankara'da İstanbul'da satacağız. Halep'e gidip gelmeyi elli Türk lirasına kestik. Elli lira ücretle afyon yüklü bir at götüreceğim. Halep çarşısı bir kalabalık ki... Büyük bir dükkândan bizimkiler mal alıyorlar. Aldıkları da hep ipekli. Daha çok şifon kadife. Şimdilik Türkiye'de en çok gidenler bunlarmış. Mağaza sahibi soruyor. "Ne oldu? ...cinin hiç afyon göndermediği yok. Bu sorduğu adam Antebin en büyük kaçakçısıdır. Yılda on beş ton afyon stoku yapar ve bunu Halep'e gönderir. Konuşmalarından da bu çıkıyor. Süleyman: "Topluyor" diyor. "Bursa'ya adamlar yolladı. Yakında bir parti yollayacak. Selam söyle dedi" (Kemal 2008: 52-87).

Yine, Yaşar Kemal'den dedemin hikâyelerine çok benzeyen bir alıntı yaparak kaçakçılığın genel havasını[46] aktarmaya çalışayım:

> Kaçakçı Mamet yaptıklarını başından geçenleri anlatmayı çok seven bir adam. Zaten bütün kaçakçılar öyle. Bir ağızlarını açmasınlar. Hep hudut hep pusu... Hep kaçmak hep kovalamak. Mamet atlı kaçakçılardandır. Bu işten binlerce lira kazanmış, binlerce lira batırmış. Kâr zararın ortağı. Mamet söylüyor: "Kaçakçıya, yer düşmandır, gök düşmandır. Çoban düşmandır, köylü düşmandır. Askerler pusu kurar, muhbirin kulağı delik gözü keskindir. Ne diyem sana! Gökteki kuş, yerdeki karınca düşmandır. Atı, atı bile... Arkadaşı, arkadaşı bile düşmandır." (Kemal 2008: 77).

Ben babam aracılığıyla öğrendiğim bu bilgileri derinleştirmek için genellikle yaşlılarla görüştüm. Ancak hem Hacılar'da o dönemleri hatırlayan yaşlı insanların sayısı çok azalmıştı hem de Hacılarlılar şimdi geldikleri noktada artık o günlerden pek de fazla bahsetmek istemiyorlardı. Yine de yaptığım görüşmelerden aşağıda aktardıklarım, Hacılar'ın "eşkıyalık dönemi" olarak adlandırılan bu dönemin genel havasını, sınır kaçakçılığı dışındaki "eşkıyalık" örüntülerini de oldukça açık bir biçimde yansıtıyor.

---

46 Benim bu bölümü yeniden gözden geçirdiğim günlerde Şırnak'ın Uludere İlçesine bağlı Roboski (Ortasu) Köyü'nde çoğu çocuk 34 sınır kaçakçısının 28 Aralık 2011 tarihinde Türk Hava Kuvvetleri tarafından açılan ateş sonucu öldürülmesinin üzerinden yaklaşık olarak bir yıl geçmiş ve hâlâ sorumlular ortaya çıkarılmamıştı. Bu durum aradan geçen 50 yıla rağmen Türkiye'de bazı şeylerin hiç değişmemesi açısından çok uzunlu vericidir. Roboski'de olanlarla ilgili iç burkan gerçekçi bir belgesel için bkz. Kıvanç 2012, Ağlama Anne Güzel Yerdeyim, http://vimeo.com/49397486

K: O yıllar nasıldı biraz onları dinleyelim sizden?

G: Pek tadı yoktu dövüş kavga eksik olmazdı fakat bu sanayiye adım atıldıktan sonra Hacılar kuzuya döndü kuzuya. Başını ezsen "ne dedin" dediği yok. Diyemiyor, daha doğrusu adam gayet sakinleşti.

K: Diyorlar ki eskiden eşkıyalık dönemi vardı Hacılar'ın neydi o?

G: Onları ben de bilmiyorum, ben de duyarım yani. Yol kesmişler, adam soymuşlar öle dirlerdi ama ben rastlamadım yani bilmiyorum.

80 yaşının üzerinde önde gelen bir Hacılarıdan aktardığım bu tanıklık ise sadece sınıfsal değil kaçakçılığın aynı zamanda etnik niteliğini 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Türk-Ermeni ilişkileri açısından da apaçık gösteriyor.

K: Mesela 1920'lerde 30'larda daha bu dokumacılık gelmeden önce ne iş yapıyordu Hacılarlı?

G: Katillik yaparlarmış, gezerlermiş bolca. Birbirinin önünü kestim mi, çeker onu vururmuş. Katillik çoğaldığından Hacılar'a iş getirmişler o iş getirilince katillik azalmış.

K: Peki bu katillik dediğin bu eskiden Hacılar hep eşkıyaydı diyorlar. Ne o eşkıyalık nasıl bir eşkıyalık bu?

G: Eşkıya işte birbirini vururmuş.

K: Evet bu hani eşkıyalık dedikleri neymiş mesela bir yerden hırsızlık mı yapıyorlarmış ne yapıyorlarmış?

G: Eşkıya yol keser, hırsızlık yapar, aldığını vermez, verdiğini almaz o şekilde. Eşkıya dediğimiz mesela Tekir'e, Develi'ye gidenleri soyarlarmış.

K: Bizim Hacılarlılar?

G: He pusu kurar soyarlarmış birbirini şikâyet (ihbar) ederlermiş.

K: Başka var mı öyle hatırladığın duyduğun hikâyeler Hacılarlının eşkıyalığına dair?

G: Hacılarlı Halil Ağa vardı, eee şey vardı Osman Ağa vardı. O Halil Ağa eşkıyalık yaparken... Hem eşkıya hem de askerden kaçmış... Askerler bunu yakalamak için gece giderlermiş. Jandarmalar Develi tarafında bu da şeylen asker elbisesiylen gezermiş. Hisarcık tarafında jandarmaları görmüş: "Bizim askerler gitti mi buradan" diye sormuş onlara. Onlar da: "gitmedi şu ilerde bi jandarma ne gördük" demişler "tamam öyleyse" demiş onlardan ayrılmış aksi tarafa yürümüş.

K: Yakalamışlar mı sonra?

G: Yakalamamışlar. Yakalansa, asker zaten orda. Bir şey varmış. Ermeni sarrafmış. O sarrafa: "Şu yaptığın siparişlerden bakıyım da yeni nişanlandım İstanbul'a" demiş. "Nişanlıma şey yaptırıcam bilezik yaptıracam daha yok mu daha yok mu çeşidin?" diye diye her çeşidini çıkarmış. Kasayı açtırmış, o Er-

meni'nin şeyini doldurmuş torbaya, atın torbasına çekmiş tabancayı: "Ağzını açarsan vururum seni" demiş dudağını bağlamış şöyle şeylen atların şeyleri var. Dudaklarını bağlamış konuşamaz olmuş. Ordan geçmiş gitmiş akşam namazıymış ya herkes camiye gitmiş bu da: "Sen ne duruyon burada" demiş "Sen evine git hadi". Evi bayırdaymış onun ordan sürmüş gitmiş çünkü bu şeyin altınlarını almış bütün.

K: Bu Ermeni sarrafın.

G: Ermeni.

K: Hisarcık' ta mı?

G:Hisarcık'ta ama daha ileri köylerde almış. O Hisarcığın ilersindeki köylerdenmiş. O adam orda almış atınan sürmüş gitmiş.

K: Bizim Hacılarlı bu yani!

G: Hacılarlı bu Halil Ağa böyle anlatırdı ara sıra.

K: Var mı bunun gibi böyle başka bizden böyle şeyler yapan Halil Ağa gibi aklına gelen?

G: Halil Ağa gibi şimdi başka yok. Halil Ağa yapardı. Kardeşleri hep eşkıyaydı onun. Halen bu şeyde Taçın[47] tarafında şimdi Tacın derim ya Tacın tarafında Halil Ağa'ya demişler ki: "Bir Ermeni varmış o Ermeni sıra gönderirmiş, sıra gönderirmiş şeyleri yoklarmış kızlarını mızlarını getirir hizmet ettirirlermiş. Bi zenginin kızı varmış o zengine sıra gelince demiş ki: "Sen bilin Halil Ağa bizim şeyler var kızlar, bunlar onları elde edecekler ben de razı değilim ne yaparsan yap bunları" ne diyince: "Bana demiş bi kaç kişi bul ordan Taçın'dan. Kamaları olsun ellerinde bana da bi kama bul ben onları hallederim" demiş. Orda çokça yedirmişler içirmişler. Bunlar rakı içermiş o adamları öldürmüşler gece hepsini öldürdükten sonra kaçmışlar gelmişler bu tarafa.

K: Bu şeyi tam anlayamadım şimdi bu orda Taçın tarafında bir şey yapıyolar, eğlence yapıyolar.

G: Eğlence yapıyolar.

K: Bunu yapan kim?

G: Halil Ağa şey diyor onlar yaparmış eğlenceyi.

K: Ermeniler mi yapanlar?

G: Ermeniler yaparmış. Halil Ağada onları hallediyor orda hepsini öldürüyo, kaçıyo bu tarafa.

K: Bu Ermeniler milletin kızlarını toplayıp oynatıyorlarmış yani?

G: Onlar oynatırlarmış.

K: Şikâyet ediyorlar bizim şeye Hacılarlı Halil Ağaya: "Gel bizi kurtar" diyorlar, "Ağam gel bizi kurtar" diyorlar. Halil Ağada kurtarıyor onları, buna benzer şeyler olurmuş evvelde.

47 Kayseri'nin Bünyan İlçesi'nin bir köyüdür. Şimdiki adı Topsöğüt.

Yukarıda anlatılanlara benzer şeyler yaşandığını babam da doğruladı ve benzer bir hikâyeyi bizzat yukarıda bahsi geçen Halil Ağa'nın kendi ağzından dinlediğini söyledi.

> Behiye'nin Halil Ağa derler bir adam vardı. Eskiden babamgil akşamları yaşlılarla otururlardı. Ben de küçükken onlara hizmet ederdim çay falan getirirdim. Halil Ağa'nın bizzat kendisinden duydum. Pozantı mıydı yoksa Çukurova mıydı tam hatırlamıyorum ama Adana taraflarında en az 10 Ermeniyi öldürdüğünü söyledi. Zengin bir adamdı. Çok pahalı ve iyi atlara binerdi. Belki de zenginliği buradan geliyordu.

Birinci kuşaktan bir sanayicinin aktardıkları da yine bu eşkıyalığın etnik boyutunu sınıfsal boyutu ile birlikte oldukça net bir biçimde yansıtmaktadır.

> K: Ya bu dönemde yani eşkıyalık denen şey nedir tam olarak, ne yapıyor, neymiş yani?
>
> G: Şimdi onun kendi içerisinde şeyi var, fetvası var. Ne o? Biliyorsun, Kayseri'deki Ermeniler daha ziyade Kayseri'nin en havadar yerlerini seçmişler. Mezarlığın arka taraftaki yerleri. Ve Kayserilinin yani Ermeni mi değil mi, çok da fark edilmeyen ama ticari mentalitesini Ermenilerden aldıkları için köylülere, çevredeki insanlara karşı çok da insancıl davranmadıklarından dolayı oraya gelenlere, efendime söyleyeyim, zamanla tarımı, hayvancılığı olmadığından dolayı (Hacılarlılar) zaman zaman gelip işte ufak tefek yol kesmişler, adam vurmuşlar. Bu şekilde nafakalarını temin etmişler.

Ancak burada bir noktanın altını çizmem gerekiyor. Doktora jürisi sırasında Ayşe Hoca, Hacılar'ın sanayileşme süreci bağlamında aktardığım eşkıyalık örüntülerinin Andre Gunder Frank'ın Latin Amerika'nın kalkınma süreci ile ilgili çalışmalarında dikkat çektiği gibi metropol ülkelerin çevredeki ülkelerin mal ve servetlerine el koyarak zenginleşme stratejisi ile benzerlik taşıyıp taşımadığını sordu. Çok benzer bir soruyu Doç. Dr. Maria Mavropulu Atina'da 6-7 Eylül Olayları ile ilgili bir konferansta Baskın Oran'a şu şekilde sormuş: "Azınlıkların sermayesinin etnik-dinsel temizlik yoluyla Müslüman eşrafa transfer edildiğini söylediniz. Anadolu Kaplanları ortaya çıkmak için neredeyse bir asır niye bekledi?" Bu çok kritik soruya Oran'ın yanıtı, tamamına katılmasam da oldukça kapsamlı ve açıklayıcıdır:[48]

> Uzun bir süreci anlatmak gerekti tabii. Bu sermayenin 1915 ve sonrasında esas olarak gayrimenkullerden oluştuğunu, önce yastık altındaki altınlara,

48 Baskın Oran, "Atina'da Türkiyeli Rumlarla", *Radikal* 2, 16.09.2012.

1950'den sonra da Menderes'in karayolları sayesinde ticarete, en nihayetinde de Özal'ın ucuz Halk Bankası kredileri sayesinde sanayiye yatırıldığını, laikçiliğin önemli bir engel oluşturduğu ortamda bu sermayenin ancak RP, sonra da AKP zamanında zirve yapabildiğini, şu anda da AKP 'nin sosyo-ekonomik temeli olduğunu anlatım (Oran 2012).

Öyleyse ben konu bağlamında biraz daha derine ineyim. Oran'ın da belirttiği gibi Kayseri'de Ermenilerden kalanlar,[49] büyük çoğunlukla gayrimenkul (ev, arsa, bahçe) varlıklardı. Bunların da en değerlileri şehir merkezindekilerdi. Ticari değeri bir yana mimari açıdan da çok önemli olan bu sivil kültür mirası, savaş sonrasının tozu dumanı arasında kültürel sermayenin de yokluğunda hem halk tarafından hem de önce milliyetçi-modernist sonra da muhafazakâr-modernist yönetimler tarafından uzun yıllar boyunca yıkılıp yağmalandı ve tahrip edildi. Yıkılıp yağmalanan arsa ve emlake genelde şehirliler tarafından el konulurken herhangi bir sermayesi olmayan köylüler, bu yağmanın ancak kırıntılarından faydalanabildiler. Örneğin, babam 1960'lı yıllarda şehir merkezindeki eski binaların yıkım işlerinde taşeron olarak çalışan amcamın eski Ermeni ve Rum evlerinin sanat eseri niteliğindeki ahşap kapı ve tavanlarını, pencerelerini, kapı tokmaklarını, mobilyalarını bu işle uğraşanlara haraç mezat sattığını hâlâ hatırlıyor. Yağma ve talan uzun süre devam etmesine rağmen bu binalardan bazıları 1980'lerin başına kadar dayandı. Annem, 1980'lerin ilk yarısında Kayseri Kent Merkezi'ne yakın İstiklal İlkokulu'nda öğretmenlik yaparken hâlâ Ermeni öğrencileri vardı ve artık yıkık dökük hale gelmiş bu mahallelerde tek tük Ermeni ailelere rastlanıyordu. Ancak 1990'lardan sonra şehir merkezinde Ermenilerden geriye iki kilise ve birkaç yapı hariç neredeyse hiçbir şey kalmadı.

Dolayısıyla, Kayseri'nin yerlileri açısından daha sonraki yıllarda zenginlik kaynağı olacak olan bu emlak-ı metruke, Hacılarlılar gibi köylülere daha çok da bağlardaki bu metruk evlerden ve bağlardan çıkardıkları yakacak odun, alet edevat, kapı pencere, taş vb. malzeme sağlamak dışında pek fazla bir katkıda bulunmadı. İleriki bölümlerde ayrıntılı olarak tek tek göstereceğim gibi fabrika sahibi olmuş Hacılarlı sanayicilerin hiçbirinin sermayesinin kaynağında bu tarz bir birikim yoktur. Dolayısıyla, Hacılarlılar açısından bu eşkıyalık döneminin en önemli etkisi ekonomik değil sosyal sermaye oluşturmak yönünde gerçekleşti; çünkü eşkıyalık faaliyetleri daha sonraki yıllarda gelişecek olan ticari ilişkilerin altyapısını oluşturdu. Zira, kaçakçılık ve eşkıyalık yasal olmasa da, yukarıda gördüğümüz gibi nihayetinde ciddi ilişki ağlarına dayanan, girişimcilik, cesaret ve beceri isteyen oldukça karmaşık

49 Ermenilerden kalan gayrimenkullerle ilgili yeni yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Akçam ve Kurt 2012 .

ticaret biçimleridir ve ileride Hacılar'ın evriminde önemli bir rol oynayacak başka ama benzer bir ekonomik faaliyetin oluşumuna da çok ciddi katkıda bulunmuştur: Çerçilik. Takip eden bölümde Hacılar'ın oldukça uzun süren çercilik dönemini inceleyeceğim.

Eşkıyalıktan çerçiliğe

Hacılar'da eşkıyalıktan çerçiliğe doğru evrilen süreci yine kendi ailem üzerinden anlatmaya devam edeyim. Çerçilik, çeşitli biçimleri olmakla birlikte benim bahsedeceğim çerçevede; önce at ve eşek üzerinde daha sonraları ise arabayla yakın köy ve ilçeler dolaşılarak ortalama 10-15 günlük dönemlerde yapılan ilkel bir ticaret ve mübadele biçimidir. Bu yüzden ikisinde de mantık ve işleyiş aynıdır. Hatta çoğu zaman bu iki iş birbirinin içine geçmiştir. Üstelik çerçilik ya da gezici satıcılık dünyada yüzyıllardır yapılan yaygın bir ticaret biçimidir ve Anadolu'da da uzun bir tarihe sahiptir. Bizim sülalemiz bu işi Hacılar'da ilk yapanlardan olduğu için dedemin, babamın, amcalarımın ve sonrasında da kuzenlerimin hikâyelerinden devam etmek bu ticaretin 3 kuşak içerisindeki evrimini izleyebilmek açısından çok elverişli bir zemin sunuyor. Bu yüzden aşağıda belirlediğim dönemler ekseninde bu ticaretin nasıl bir dönüşüm geçirdiğine ayrıntılı olarak yer vereceğim.

Dedem 1940'lı yıllarda, yani altmışlı yaşlarının ortalarına doğru geldiğinde artık kaçakçılık işlerini bırakmak durumunda kalır ve 1940 ve 1950 yılları arasında bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak anlatacağım dokumacılık işi yapar. Ancak, aile içi anlaşmazlıklar yüzünden dokumacılık işini fazla ilerletemez ve bırakmak durumunda kalır. Ancak hem bu işteki hem de daha önceki kaçakçılık işindeki tecrübesini enformel olsa da legal bir alan olan çerçiliğe kaydırır. Bir süre bu işi oğluyla (ortanca amcamla) birlikte yaparlar. Daha sonra amcam dedemden ayrılıp kendi işini yapmaya başlar. Hatta, çerçilikten kazandıklarıyla 1965'lerde Sivas'ta bir manifatura dükkânı açacak kadar işleri ilerletir. Amcamdan sonra dedeme yardım etme sırası babama gelir. 1960'ların sonlarına doğru artık yetmişli yaşlarının sonlarına yaklaşan dedem bu sefer onlu yaşlarındaki babamla birlikte at sırtında ve yürüyerek çevre ilçe ve köylere çerçiliğe gider.[50] Babam, çercilik yaptığı yılları, yolculukları, mal ve para değiş tokuşunu ve o dönemki ortamı ayrıntılı bir biçimde şu sözlerle anlattı:

50 Bu noktada, çerçilikten o dönemde dükkân açacak zengin olmuş olan amcamın neden 70 yaşının üzerindeki dedemin ve onlu yaşlarındaki babamın sefil şartlarda çerçiliğe gitmesine izin verdiği sorusu akla gelebilir. Hikâyeden de anlaşılacağı üzere aile içi birliğin olmaması bizim ailenin sanayileşememesinin en önemli nedenidir. Sülalemizin adının "Deliomeroğulları" ya da "Deli Zöhreler" olmasına şaşmamak lazım. Bu sorunun yanıtı ileriki bölümlerde başarılı olmuş sanayici ailelerin hikâyesi anlatılırken çok daha net olarak ortaya çıkacaktır.

Çocukluğumda babamla çerçilik yapmaya giderdim... Babam da iki amcam da bu işleri yaparlardı. Bir dönem ortaokul ve lise yıllarımın (1962-1967) yaz aylarında ben de bu işleri yaptım. Babam Tomarza, Develi, Yahyalı, Bünyan ilçelerine ve köylerine giderdi. Amcalarım da başka ilçe ve köylere. Hacı Mehmet Amcam biraz daha teknik çalışırdı. Giysi boyama işi yapardı. Yani gittiği köylerde kazak, gömlek, yelek, yün ceket vb. eşyalar boyayarak kök boyalarla para kazanırdı.

Babam önceleri kaput bezi, tıril, savan basma pazen gibi manifatura ürünlerini atına yükler, bir hafta ile 15 gün arasında köyleri dolaşır gelirdi. Çok para kazanamazdı. Bazen heybesinden torbasından bir çömlek peynir ya da bir çuval yün bulgur vb. yerel ürünler de çıkardı ekstradan. Daha sonra yükte hafif pahada ağır başka ürünler satmaya başladı manifaturaya göre. Örneğin, kadın bluzları, parlak sehpa örtüleri, danteller yazma eşarp gibi hafif çeyiz diyeceğimiz mallar.

14 yaşından itibaren (1964) ben de yaz tatillerinde babamla köylere çıkardım. Babam malları atın palanına yükler üstüne de biner öylece yola çıkardık. O yaşlı olduğu için ben yaya yürüyordum. Bu yolculuklarımız 20 ila 60 km arasında değişiyordu günlük olarak. Köyler arasındaki yollardan başka köyün içinde bohçalarımız ve çantalarımızla da dolaşarak satış yapıyorduk. Hacılar'dan çıktıktan sonra Hisarcık, Endürlük, Kıranardı, Zincidere geçtikte sonra Başakpınar'da ya da Kuruköprü'de duruyorduk. Her köyün arasında 5 ila 10 km mesafe var. Babamın daha önce tanıdığı aileler vardı her bir köyde. Onlardan birisinin odasına iniyor, biraz dinleniyor, ev sahibinin genellikle peynir, soğan, yoğurt, pekmez gibi sundukları yiyecekleri yiyor, köyün içinde dolaşmaya çıkıyorduk. Eğer satış iyi olursa orada kalıyor olmazsa bir sonraki köye devam ediyorduk. Mesela ertesi gün Ermin, Kuruköprü, Güllüce köylerini dolaştıktan sonra Süksün'de konaklıyorduk. Bir seferinde Ermin köyünde bir kadın babamı atın üstünden kucaklayarak indirdi. "Bu çocuk da senin mi" diye sordu başımı okşayarak "sen ne keleş bir çocuksun anan da keleş mi" dedi. Ben de ona "anam kelek de babam kavun" dedim. Kahkahalarla güldüler. Her gidişimizde bana böyle takılırlardı.

Evlerine indiğimiz kişilerin babama ve bana gösterdikleri ilgi beni çok şaşırtırdı. Nedenini babama sorduğumda bu dostluğun eskiye; kendisinin tütün kaçakçılığı dönemlerine dayandığını; ayrıca Anadolu köylüsünün konuksever olduğunu, bu nedenle insanların kısa misafirliklerinin onlar için sevinç kaynağı olduğunu söylerdi. Gerçekten de indiğimiz eve akşamları komşu amcaların da geldiğine, babamla koyu sohbetler ettiklerine çok tanık oldum... Nitekim o insanlar da daha sonra heybesini torbasını doldurarak ailemizi ziyarete gelirlerdi. Onlar yağ, peynir, çökelek, yün vb. yiyecekler getirir,

annem de onlara elma, armut, erik, kayısı kurusu, ceviz, badem, pekmez vb. yiyecekler doldurup gönderirdi.

Mal satışları şöyle olurdu. Biz çantalarımız ve bohçalarımızı alıp sokaklarda dolaşmaya başlardık. Sokak başlarında kümelenmiş kadınlar pazar ortamımızdı. Oyaları, yazmaları bluzları, örtüleri çıkarıp gösterirdik. Pazarlıklar yapılırken zaman zaman hırsızlıklar da olurdu. Özellikle de Avşar köylerinde. Babam beni bu konuda şöyle uyarmıştı: Bir seferinde Güllüce köyündeymiş. Kadınlar etrafına toplanmış. Birkaç metre bir şeyler satmış sonra kadınlar etrafından dağılmış. Duvarın dibinde eteklerini yayarak oturmuş orta yaşlı bir kadın babamı çağırmış: "Mustafa Ağa bizimkiler seni sever ama yine de sen dikkat et, al şu malını" deyip eteğinin altındaki 36 metrelik savan topunu babama uzatmış. O nedenle kadınlar mallara bakarken ben de onları dikkatle izlerdim. Yine de babam köylülerin çok fazla zarar vermediklerini, genelde çerçileri kendilerinden saydıklarını hatta koruduklarını söylerdi. Bir seferinde benim de başıma geldi. Koca memeli bir kadın bir top oyayı çaktırmadan göğsüne soktu. Ben de hemen atlayıp elimi göğsüne sokarak oyanın topunu tuttum. Kadın çok kızdı. Diğer kadınlar da; ama oyanın topunu bırakmadım. Hızla çekip çıkarınca bir şey diyemediler.

Zaman zaman harman sonuna kadar veresiye verdiğimiz de olurdu. Babam tanıdığı ve tanındığı için sakınca görmezdi. Nitekim daha sonraki gelişlerimizde borçlarını öderlerdi. Özellikle evlenecek kız anneleri ve yeni evli gelinler önemli müşterilerimizdi.

Bu gezilerimiz genellikle 7-15 gün arasında değişirdi. Eğer işler iyi gider mallar biterse bir hafta içinde dönerdik. Mallar bitmezse bir hafta daha diğer köylere uzanır gelirdik. Birkaç gün dinlenir, yeni mal alıp yollara düşerdik. Bu süreç Haziran, Kasım ayları arasında işlerdi. En çok da Ağustos Eylül aylarında, hasat zamanı yani. Çok küçük paralar kazanırdık. Herhangi bir birikim söz konusu olmazdı. Zaten ihtiyaçlarımızı ancak kıt kanaat karşılayabilirdik. Örneğin bugünkü paraya vuracak olursak bir seferde 100 ila 200 TL arasında bir paraya denk gelirdi. Yani ayda 500 TL civarında bir para kazanmış olurduk babam, atımız ve ben ki yemek, yatak ve konaklama köylüler tarafından karşılanırdı.

Biz: "Oyalar, bluzlar, takımlar geldi! Çerçi geldi!" diye bağırmaya başlayınca kızlar, kadınlar avlulardan çıkıp gelirdi. Sanki bir şenlik gibi olurdu. Zaman zaman babama takılır, hoşbeş ederlerdi. Babam da onları hoşnut edecek sözler söylerdi. Bana genç kızların davranışları ilginç gelirdi. Birbirlerinin omzuna vurarak sürekli kikirdeşirlerdi. Ben komik bulduranlara veremezdim. Babam "seni beğendiler de ondan" diye takılırdı.

Bu arada başka çerçilerle de karşılaşırdık. Örneğin uzüm, pekmez getiren, kayısı, erik, elma, armut getiren çerçiler olurdu. Hele yırtık fötr şapka-

lı bi Halil Amca vardı, çok ilginç bir tipti. Eşeğinin üstüne iki telli dolap gibi yüklediği cıncık, boncuk naylon alüminyum bilezik gibi süs eşyalarını iğne iplik düğme gibi zerzevatı doldurur "Boncukçu geldi!" diye bağırarak eşeğinin yularını çekerek dolaşırdı. Çocuklar onun etrafında küme küme bağırıp çağrışırlardı. Biz satuklarımızın karşılığı olarak para alırdık. Ama meyve vb. şeyleri satanlar peynir, yağ çökelek yün gibi şeylerle değiştirirlerdi kendi mallarını.

Babamın öğretmen olmak üzere 1967'de Eğitim Enstitüsü'ne gitmesiyle dedem bu işi bırakır. Ama çerçilik ortanca amcam, onun çocukları ve dedemin diğer bazı yeğenleri tarafından 2000'li yıllara kadar devam ettirilir. Tabii zaman geçtikçe çercilik yapma biçimi de değişecektir. Örneğin 1970'lerin sonuna doğru gelindiğinde at ve eşeğin yerini araba alır. Ancak, ticaretin genel mantığı değişmez sadece alınıp satılan ürünlerin içeriğinde bazı değişiklikler olur. Bunun yanı sıra arabanın sağladığı olanaklar ticaretin hacmini ve kazanılan parayı büyük oranda arttırır. Yaptığım görüşmede amcamın çerçiliğe devam eden oğlu 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başındaki durumu şöyle aktardı:

G: Emmimin zamanında yayan yapılırdı. Eskiden Sümer Bez Fabrikası vardı oradan malları çıkartırlardı, kaput çıkarturlardı onları da parka, yorgan yüzü, nevresim işte bohçalarlardı. Yayan yapıldak 30-35 kilo yükle yayan buradan çıkılır, işte Tomarza'nın köylükleri Başakpınar, Tomarza onun köylükleri, Pınarbaşı'na kadar yürüye yürüye gidilirdi. İşte bazı köylere kamyonlar çalışırdı. Araç bulursa köyden köye binerdi. Sadece merkezi yerlere kazalara araç olurdu ondan sonra köylere hep yayan gidilirdi. Ondan sonra aradan biraz zaman gecti araba çıktı. Bizim bi 124 oldu.

K. Ne alıp getiriyordunuz?

G: Yav şimdi burada da nohut olur köylerde de olur. Babam leblebi götürür, keçi boynuzu götürür, çeyizlik işler götürürdü: Sofra bezi, perde, çamaşır, yazmaların kenarlarına çekilen danteller... onları satar gelirdi. O ilk kuşaklar, atnan eşeknen yayan yapmışlar. Sonrakiler arabayla, minibüsle.

K: Malı nereden alıyordunuz

G: Kayseri'de toptancılar da vardı ama Sümer'den ağırlık Sümer'den. Bez işleri Sümer'den çıkardı. Fabrikada sıraya girilirdi. Belli bir standartta verirlerdi. Üç kuruş beş kuruş verip insanlar sıraya sokulurdu. Bir sene aynı adama ikinci kez mal verilmezdi yani. Onlar da başka adamları sıraya sokarlardı yani malı daha çok alıp köylere kazalara gitmek için.

K: Peki ne kadar bir para kazanılıyordu o işten bugünün parasıyla.

G: Valla bugünün paralarıyla çok kazanıyorduk. Eskiden kâr oranları yük-

sekti % 200, 300 kazanabiliyodun. 10 liraya aldığını 50 liraya satıyodun. Bir gün bir minibüsle Kapuzbaşı'nın (Tomarza) oraya gittik orada dağ köyleri var. O köylülerde para çokmuş mesela bir arabayı boşalttık geldik. Perdeler, nevresimler, danteller... araba boşaldı komple.

K: Niye, o insanlar ulaşamadığı için mi o kadar yüksek satıyordunuz?

G: Ulaşamıyor, bulunamayan mallar oluyor icabında. Ayağına gitmiş oluyorsun o an için, ihtiyacı oluyor. Malın değerini bilmez ki! Şehir bilmez, yurt bilmez. Kazalara da inecek altı ayda bir senede bir inecek. O köylerin ulaşım sorunu var. Zaten bir erkekler iner, erkekler de ne alacağını bilmez, fiyatını da anlamaz.

K: Nerelere giderdi baban?

G: Gesi, Pınarbaşı, Tomarza, Yahyalı, Yeşilhisar.

1980'lere gelindiğinde ise tüm Türkiye ekonomisinde yaşanan dönüşüme paralel olarak çerçilik işinde de önemli bazı değişiklikler olur. En kritik olay göç süreçleridir. Bu göçler aslında çok yönlüdür. Ancak, göçün çerçilik bağlamında bizi en çok ilgilendiren boyutunu ise Kayseri'nin çevre köy, ilçe ve kazalarından kent merkezine doğru olan yerel iç-göçler oluşturmaktadır. Zira bu iç göçlerle birlikte çerçilik de zamanla nitelik değiştirecektir. Önce yaya ve at sırtında sonrasında ise arabalarla köylerde yapılan çerçiliğin pazarı ve müşterisi artık yer değiştirmiştir. Köylüler, 1980'lerden günümüze gelen süre içerisinde önce Kayseri'nin çevresindeki gecekondu mahallelerine sonra da kentsel dönüşüm projeleriyle yeni oluşturulan kent çevresindeki toplu konutlara yerleşirler.

Hacılarlı çerçiler ise bu yeni değişime hızla ayak uydururlar. Zira hem müşteri bu sefer ayaklarına gelmiştir hem de tüketim kalıpları ve alışveriş alışkanlıkları aynı hızda değişmemiştir. Öyle ki Almanya'ya giden işçilerin eşleri bile yazın geldiklerinde köylere gelen çerçilerden çeyizlik işler almaya devam ederler. 1980'lerin ortalarına doğru başlayan bu yeni süreçte, önce kır ve kent bir süre bir arada gider. Hacılarlı çerçiler, bu sefer ellerinde bavullarla önce kent çevresindeki gecekondu mahallelerinde sonra ise kent içindeki apartmanlarda dolaşmaya başlarlar. Köylerde olduğu gibi Kayseri Kent Merkezi ve çevresinde yapılan çerçilikte de Hacılarlıların tartışılmaz bir ağırlığı vardır ve bu pazarı da kimseye bırakmazlar. Bu süreç, 1990'lara doğru yeni bir aşamaya evrilir. O zamana dek yeterli tecrübe ve sermaye biriktiren Hacılarlı çerçiler, 1990'ların ortalarına doğru artık kent merkezinde çeyiz ve manifatura dükkânları açmaya ve kentli esnaf olmaya başlarlar. Böylece at sırtında veya yayan olarak köylerde başlayan çerçilik macerası 20. yüzyılın son yıllarında yerleşik ticaret hayatına geçişle son bulur. Hacılar köylüsü, köyünün kuruluşundan yaklaşık 500 yıl sonra kentli esnaf, tüccar haline

gelir. Babamın yeğenlerinden biriyle yaptığım aşağıdaki görüşme, kentteki çerçilik süreçleri ve çerçiliğin evrimini anlamak açısından çok aydınlatıcıdır.

K: Ne satıyordunuz?

M: İğne oyaları, yaygı oyaları, iplik oyaları, içinde dantel olan masa sehpa örtüleri el işleri... Valize doldurur valizle bağları, dağları dolanırdık. Sakar bağları, Eşmecik, Beğendik... Bu fazla sürmedi 15 yaşlarına kadar (1985). Ondan sonra da Kayseri'ye başladık. Orada ben abimle beraber çalıştım. Şehirde dükkân yoktu, araç da yoktu, sonradan oldu araç. Önce valizlerle satardık abimle. Abimin valizi vardı. Valiz sürte sürte iki pantolumun şurası eskimişti. Mahalle araları... ondan sonra ince işlere dönüldüğünde binalara girmeye başladık. Kalın işlerde Boğazlıyan'a (Yozgat'ın ilçesi) giderdik mesela Almancı döneminde (Haziran-Eylül arası). Orada mahalle mahalle başlardık. Mesela, bir yere giderdik bir yerde valizin yarısı boşalırdı. Yani mesela bir memurun aldığı maaşı 10 dakika içinde alırdık. İki milyar diyelim bir memur maaşı. 10 dakikada alırdık onu. Bazen gün boyu çalıştığında valizi boşaltırdın dolu dolu gelirdin. O dönemler bitti ama.

Boğazlıyan'a el oyaları satıyorduk. Talas'ta, aşağı Talas'ta oya yapanlar vardı. Sırf bu işi yapar para kazanırlardı. Kadınlar el oyaları örerler. Ayda bir abimle ben Talas'a giderdik. Çok satılırsa 15 günde bir giderdik. Talas'a gidip oyaları kadınlardan satın alırdık. 3 liraya 2 liraya o zamanın şeyiyle akşam seçerdik onların güzellerinden valize koyardık, sonra da doğru Boğazlıyan'a ya da Kayseri'nin bina değil de böyle gecekondu türündeki mahallelerine: Yeşilyurt, Şeker, Yenimahalle. Bir de oralarda böyle: "El oyalarııııı, iğne oyalarıııı masa örtüleriiiiii oyacı geldiiiii!" diye sokaklarda bağıra bağıra giderdik. Kadınlar oradan çıkardı: "Bi dakka bekleyin, Oyacıı falan" derdi. Biz orada durur, hemen valizi açardık. İki üç beş kadın, mahalle toplanırdı oraya. Oraya gelen kadınlara satışı yapardık. Bir iki aya kadar veresiye de verirdik. Üçte biri peşin, üçte ikisi 2 taksit yapardık. Önce peşin almaya çalışırdık. Olmazsa veremeyecek durumda olup da çok istekli olunca; alacağına gözün kestiği zaman da iki taksit yapardık. Taksitin şöyle bir şeyi olurdu; götürünce arkası geliyordu. Taksite giriyon, son taksiti kalmış üç tane kızı var bir daha alıyor. Böyle yani müşteri tutuyon genişliyon. O işlerde çok güzel para kazanılırdı o zaman. Mesela 1 liraya alıyodun 4,5 liraya satıyordun. Yüzde 100 garantiydi zaten.

K: Bugünün parasıyla ne kazanıyordunuz mesela ayda?

G: Ayda 10, 15 milyar kazanılırdı.

K: Çok iyi para ya!

G: Şimdi o dönemler kapandı, ama kazanılırdı. Mesela ben bir günde 45 takım sattığımı bilirim şu anda en ucuzu 100 milyon lira. 4,5 milyar yani. Bu-

nun 1 milyarı maaliyeti olsa net 3,5 milyar. Yani 1 günde birkaç milyar kazandığın çok olurdu. Ama bazı günler bir hafta hiç satamadığını da hatırlarım. Bir anda da bi bakardın bir haftada satamadığını bir saat içerisinde 5 tane komşu gelmiş hepsini boşaltmış gitmiş. İşte esnaflıkta bu tür haller var. Bunun sırrı sebat, bıkkınlık gelmeyecek çekinme olmayacak, yırtık olmak zorundasın. Bir de müşteri camiasını genişletmek noktasında çok efendi ve dürüst davranman lazım. Çünü icabında genç erkeksin ve hep kadınlarla iş yapıyorsun anlatabildim mi! Yanlış bir şey yaparsan tutunamazsın. Çünkü Kayseri küçük. O ona der, o buna der. Oyacı Memet, oyacı Mustafa bilinir zaten. Herkes herkesi bilir. Burada güven olayı çok önemli. Eğer hakikaten senin güzel kaliteli mal sattığını bilirse o ona o ona söyler. Birine 3 liraya verdin ötekine 1 liraya verirsen o akrabası çıkar, tanıdığı çıkar, eltisi görümcesi çıkar duyulur.

K: Daha sonra ne oldu peki?

G: Sonra mahalle olayı bitti ince işlere döndük. Bu ince iş iğne oyası.

K: Bu ikisinin farkı ne?

M: El oyası şu yaygılara çekilen kalın örgü. Sedirlerin falan üstüne konuyor. Masalara fiskoslara falan da konur. İğne oyaları da iğneyle yapılan. Öteki tığla yapılıyor bu iğneyle yapılıyor. Onda 1 haftada çıkardığını iğne oyasında bir ayda çıkarıyor kadın. Daha ince iş, vitrinlere konur, masalara konur. O yüzden de daha değerli. Şimdi o iğne oyalarına başlayınca da herhalde Antakya Hatay tarafında yapılıyor onlar. Samandağ'dan Samandağ'ın köylerinden. Diyarbakır'dan da gelirdi oya çuvalla. Oralardan toplanıyor. Orada peşin olur. Ben gitmedim oralara ağbim giderdi. Onların belirli yerleri vardı.

K: Peki o iş niye bitti alan kalmadı mı el işini?

G: Yok hocam, şimdi onu da alan var da; devran dönüyor ya, yeni yeni bir şeyler çıkıyor aynı bu zamandaki gibi. Yeni şeylere karşı rağbet daha fazla. Bir de bu çeyiz işlerinin sonu da gelmiyo... Bir de Kayseri'nin halkı da buna düşkün olduğu için.

Sonra işte onu buralardan toplayıp binalara başladık. Yıl bu arada 1985 falan. 1985-1995 arasında 10 sene binalarda güzel satış yaptık. Ne yapardık binalarda? Girerdik hocam binalara, kapıcılarla çok atışırdık. "Satıcı ve dilenci alınmaz" diye yazı olurdu. Adamlar haklı yani, eline almışsın bir şeyleri bina sakinlerini rahatsız ediyorsun. Adam uyuyor mu, bilmem ne mi yapıyor. Sen gidiyon en tepeye çıkıyon 8 katlı bir binanın. Orada zillerin dördüne beşine birden basıyon zır zır. Asansör de yoksa yandın. İş çok zor iş. Artık binalara alınmıyor, o zaman gene alıyorlardı. Şimdi çıktığın zaman binanın en üst katına çıkan, fizik yapısı güçlü olmayan yapamazdı bir de suratımıza çok kapı çarpılırdı. Zile basacan, o anda işte "dantelci geldi oyacı geldi" falan derdik. O zaman fiziki konumu güzel, itici olmayan tipler binalarda güzel mal satıyor-

du. Açıyor kapıyı, kabul etmeyen de oluyor: "Get kardeşim almıyom" diyen de oluyor. Zor iş, kolay değil. Belki binada bir alıcı çıkacak belki 10 binada bir alıcı çıkacak. Bütün Kayseri'yi dolaşıyorduk. Sivas Caddesi'nde (eskiden kentin en lüks caddesi) girmediğim hiçbir apartman yoktur.

K: Peki sizin gibi dolaşan başkaları yok muydu?

M: Yav onu herkes yapamazdı ki. Tutunamadılar. Yok bizim sülale yapıyordu başka kimse yoktu. Bir iki kişi daha var onlar da bizden öğrenip de çıkma onlar da. Ama yüzlerce kişi geldi geçti yapamadılar, tutunamadılar. Geçen abim söyledi 130 kişi yanında çalışmış. Girmiş çıkmış. 130 kişiden kimse yok mesela şimdi.

K: Nasıl yani bizim sülale dışında yapan yok mu?

G: Şöyle, yapan var yani ama mağazasına koymuş satan var.

K: Ondan sonra sizin dükkâna geçiş süreci nasıl oldu peki?

G: Yani böyle böyle biraz ilerleme oldu ondan sonra gelir seviyesi artmaya başladı. Binalar artı, nüfus artı, ihtiyaç artı. Yani kalemleri çoğaltma ya da ufuk genişlemesi oldu. Elde de sermaye varsa tabii bunla beraber çevre genişliyor. Çevreye bakıyosun değişik şekillerde.... Ona göre kafanda nedir uygun bir zeminde bir mağaza... Ondan sonra belli başlı markaların distribütörlüğünü alıp ona göre herkes kendine göre bir mağaza açtı.

K: Dükkân ne zaman açıldı?

G: 10-12 sene oldu. Ama dükkân açıldıktan sonra da bir iki sene gidilip gelindi dükkânın tezgâhın tanıtımı yapıldı, adresi verildi. Çünkü güven şeysi var. Mesela eski müşteriler çeyiz ihtiyaçlarında hep arar bulur gelirler.

K: Peki veresiye veriyor muydunuz apartmanda da?

G: Tabi canım defterin olur adresi yazarsın.

K: Peki senet sepet bir şey yok mu?

G: Senet olayı yok söz ya! Bizde söz. % 2, 3 kaçak olur. O da dokanmaz yani farklı illerden gelen, taşınan falan olur. Mesela hiç unutmam, Tokat Zile'ye kaçan biri vardı ama abim dişini söke söke ta Zile'ye gitti, belki alacağının iki katı masraf yaptı ama alacağını aldı.

K: Gezme olayı ne zaman bitti.

G: Şöyle söyleyeyim 2000'den sonra gezme olayı bitti. Arz talep de kalmadı. Mağazalar da kapanıyor artık, insanlar zor ayakta kalıyor krizde. Bitti yani o bizim çerçilik dönemi bitti. 2000'den sonra artık tarih oldu.

K: Dükkân sahibi mi oldu artık eski çerçiler?

G: Dükkân da olsa artık eski iş yok.

K: Millet çeyiz almıyor mu artık?

G: Alıyor da, satan da çoğaldı. Bak pazarcılar satıyor, hâlâ seyyar satanlar var, büyük mağaza ve marketler de satıyor artık. Her mahallede üç beş dene oldu. Pastada dilim küçüldü, tadı tuzu kalmadı artık.

Sonuç olarak önce eşkıyalık ve kaçakçılık ardından da çerçilik, ilkel şartlarda köyler arasında yapılan çok sınırlı bir ticaret formundan başlayarak giderek karmaşıklaşan ve ülke çapına yayılan ticari ilişki ağlarının kurulmasına yardımcı olmuştur. Ancak, burada çerçiliğin etkisini yalnızca ekonomik ilişkilerle sınırlamak doğru değildir. Bu ticari hareketler, Hacılarlılara ekonomik olmanın yanı sıra, kültürel ve sosyal faydalar da sağladı. Pazar ilişkilerinin yanında onların vizyonlarını, ilişki ağlarını dolayısıyla sosyal sermayelerini de genişletti. Ayrıca, çerçilik onlara pazarın sosyolojisini anlamaya ve hızlı bir biçimde değerlendirmeye dönük iyi koku alma, hızlı davranma, talebi tespit etme, müşteri kitlesini ve pazarı tanıma vb. çok kritik beceriler ve hassasiyetler armağan etti. Hacılarlılar bu becerilerden sonraki bölümlerde aktaracağım dokumacılık ve halıcılık dönemlerinde yoğun bir biçimde yararlandılar. Öyleyse şimdi yeniden biraz daha geriye, 1930'lara giderek bu kritik dönemlere bir göz atalım.

Tekstil dönemi: Hacılar'ın dokumacılıkla tanışması (1930-1950)

Yukarıda anlattığım bütün bu işsizlik ve yoksulluk kıskacında kıvranan ve kendine yeni fırsatlar arayan Hacılar, aradığı fırsatı 1930'lu yılların ortalarında buldu. Hacılar'ın sanayileşmesinde belki de en kritik eşiklerden biri, işte bu yeni ekonomik faaliyetle, dokumacılıkla tanışması oldu. Ancak bu tanışma çok da rastlantısal değildi ve Cumhuriyet'in sanayileşme politikalarıyla doğrudan ilgiliydi. Bu yüzden, genel resmi daha iyi görebilmek için bu noktada durup Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki ekonomik durumuna bakmakta fayda var.

Türkiye'de 1923 ile 1930 yılları arasında, hatta daha da geriden başlatırsak 1908'den 1920'lerin sonuna dek uygulanan ekonomi politikası temelde devletin bireyleri zenginleştirecek ortamı ve desteği sağlamasına dayanıyordu. Yeni oluşan ya da oluşması arzulanan Müslüman-Türk burjuvazinin yabancı sermaye[51] ile de işbirliği içinde ülkede sanayileşmeyi sağlayacağı umuluyordu. Ancak bu hiç kolay bir hedef değildi. Zira, İmparatorluğun sanayi ve ticaretini elinde tutan gayrımüslim unsurların neredeyse tamamının çeşit-

51 Mustafa Kemal Paşa 1922 Mart'ında Mecliste: "Eğer kısa sürede milletimizi mutluluğa ve refaha kavuşturmak istiyorsak yabancı sermayeyi mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde çekmek ve ülkemizin refah ve zenginliği, milletimizin mutluluk ve refahı için gerekli olan her türlü yabancı beceriden azami ölçüde yararlanmak zorundayız; bugünkü mali durumumuz kamu işletmeleri kurmak ve işletmek için yerli değildir" (Ahmad 1999: 186) demişti. İzmir İktisat Kongresi'nin açılış nutkunda ise Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe götüren kapitülasyonlardan onca yakınmasına rağmen: "Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye hazırız" diyerek yabancı sermayeye karşı olmadıklarını açıkça ifade etmiştir (Boratav 1988: 30).

li vesilelerle yurtdışına gönderilmesi, yukarıda aktardığım gibi ülkedeki, sanayi, ticaret ve zanaat birikimini neredeyse sıfıra indirmişti.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, bu hedeflere ulaşmak için 1923-1930 yılları arasında öncelikli olarak da sanayileşmeyi kolaylaştırması düşünülen "ölçülü ve ılımlı" bir korumacı rejim tercih edildi (Boratav 1988: 47). Ahmad bu dönemi, Lozan Antlaşması'nın geçici kısıtlamalarıyla sınırlı olsa da serbest girişime dayalı bir ekonomik model olarak tanımlamaktadır (Ahmad 1999: 195). 1920'lerdeki bu gelişme politikasının ana özelliklerini yetkin iktisat tarihçilerinin[52] çalışmaları çerçevesinde kısaca şu başlıklar altında özetlemek mümkündür.

- Özel mülkiyetin kapitalist bir hukuk sistemiyle pekiştirilmesi (1924 Anayasası, 1926 tarihli Medeni Kanun, 1926 ve 1929 tarihli Türk Ticaret Kanunu çıkarılması).
- İktisat politikası ile ilgili yeni örgütlerin kurulması (ticaret ve sanayi odaları, Al-i İktisat Meclisleri, İktisat Vekâleti, İstatistik Umum Müdürlüğü vb.).
- Bankacılık sisteminin geliştirilmesi (İttihat ve Terakki'nin kurduğu İtibarı Milli Bankası'nı da bünyesine katarak 1924'te İş Bankası'nın ve onun dışında 29 bankanın daha kurulması, Ziraat Bankası'nın devlet bankası olmaktan çıkarılıp anonim şirkete dönüştürülmesi, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1928'de daha sonra Emlak ve Kredi Bankası adını alacak olan Emlak ve Eytam Bankası'nın kurulması.
- Ulaştırma altyapısının geliştirilmesi (iç pazarın bütünleştirilmesi için demiryollarının yapımına öncelik verilmesi).
- Gümrük Politikası (yüksek gümrüklerle korunan bir iç piyasa yaratarak sanayileşmeyi hızlandırmak).
- Özel sermaye birikimine sağlanan doğrudan destekler. (1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması ve girişimcilere geniş teşvik ve yararlar sağlanması, millileştirilen altyapıda (limanlar gibi) kibrit, çakmak, sigorta vb. alanlarda tekelci imtiyazlar verilmesi. İş Bankası ve diğer bankalardan bürokrat, siyasetçi ve işadamlarına krediler dağıtılması vb.).

Sonuç olarak, bu dönemde izlenen ekonomi politikaları, istenen neticeye ulaşmamış yine de kısıtlı bir girimci zümresini zengin etmeyi başarmıştır. Ancak bu sefer de siyasetçi-işadamı-bürokrat üçgeninde kayırmacılığa (teşvik ve krediler yoluyla) ve arsa spekülasyonuna dayanan bir yozlaşmaya[53]

52 Kazgan 1999: 70 ve Tezel 2000: 228-237.

53 Bu yozlaşmayla ilgili en güzel anekdotları Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya ve Barış Yılları* adlı ese-

yol açmış; ülkede topyekûn ekonomik kalkınmayı sağlayacak üretimi artıracak, tarımı geliştirecek ve sanayileşmeyi gerçekleştirecek bir girişimci sınıfı yaratmamıştır.

Devlet eliyle zengin yaratma sürecini, o dönemki bürokratların hatıratına dayanan oldukça renkli örneklerle anlatan ve "Özel Teşebbüsçü Tekelcilik ve Milli Kapitalizmin Yabancı Ortakları" gibi başlıklarla eleştiren Avcıoğlu, bu süreçte bazı inhisarların yabancı şirketlere verildiğine de ayrıca dikkat çekmektedir. Ona göre "evet bazı Türk iş adamları öne çıkmıştır, Türk olmayan çıkar çevreleri ikinci plana geçmiştir ancak eski ticaret yapısı değişmemiştir. Zira, dışarıdaki güçlü ilişkileriyle ticaret hayatına yön veren çoğu azınlıklara mensup kompradorlar Türk tüccarı ile çıkar ilişkileri kurarak eski düzeni yeni koşullar alınnda devam ettirmişlerdir" (Avcıoğlu 1974: 379-442).

Tezel'in analitik bir biçimde açıkladığı gibi bunun anlaşılır nedenleri vardı. Türkiye ekonomisi tarımsal ürünlerin dünya piyasasına satılmasına ve karşılığında büyük oranda tüketim malları (pamuklu bez, şeker, gazyağı vb.) alımına dayanıyordu. İktisadi kalkınmayı hızlandırmak için de daha çok sermaye ve ara malı ithal etmek gerekiyordu; ancak, bunun için elde döviz bulunmuyordu. Türkiye'nin ürünlerinin dış satın alma gücü dünya piyasasında düşmeye başlayınca, zaten ithalat lehine dönük olan alım satım dengesi iyice bozuldu. Türkiye'nin dış ticaret hadlerindeki bu bozulma neticesinde 1929'da ülkede ciddi bir para buhranı yaşandı. Böylece, ülkenin bu şekilde kalkınamayacağı açıkça anlaşılmıştı. Yani Türkiye 1929'daki Büyük Dünya Ekonomik Krizi'nin etkileri hissedilmeden önce yeni bir iktisat politikası arayışına girmiş bulunuyordu. 1930'daki Büyük Buhran ise dış ticaret hadlerini bozarak, ithalat hacmini daraltarak ve hükümetin bütçe gelirlerinin cari değerini düşürerek durumu daha da derinleştirdi (Tezel 2000: 238-240). Üstelik Lozan Antlaşması'na göre 1929'da ödenmeye başlayacak Osmanlı borçları durumu daha da dayanılmaz hale getiriyordu. (Kazgan 1999: 70).

1929 Buhranı'nın Türkiye gibi çevre ülkelere verdiği zarar, son 20 yıldır uygulanmakta olan ekonomi politikasında güçlü bir değişime gidilmesi gereğini şiddetli ve acil bir biçimde ortaya çıkardı. Çünkü bu modelde Türkiye ekonomisi dünya ekonomisi ile "serbest ticaret-açık kapı" ortamı içinde eklemleniyordu ve hele de ekonominin dünya ölçeğinde daraldığı 1929 Buhranı koşullarında bu modelde sanayileşme imkânı neredeyse hiç bulunmuyor-

ri ile Yakup Kadri'nin şu satırlarında görmek mümkündür. "O sıralarda bence bu hadiselerin en önemlilerini teşkil eden dünkü milli mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakteri taşımaya başlamasıydı. Bunların kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi azalıkları kimi taahhüt işleri, kimi de her türlü şekillerde komisyonculuk peşine düşmüş bulunuyordu" (aktaran Avcıoğlu 1974: 414). Orhan Pamuk'un ilk romanı *Cevdet Bey ve Oğulları*'da Cumhuriyetin bu tipik yeni zengin ailelerinden birinin 3 kuşağa yayılan hikâyesini anlatmaktadır.

du. Dolayısıyla, 1929 Buhranı'nın yol açtığı ekonomik kriz, devlet müdahalesine keskin bir ivme kazandırdı ve hükümeti karşı önlemler almaya zorladı (Ahmad 1999: 195). Elimizdeki rakamlar da bunu kanıtlamaktadır. Örneğin, 1927 Sanayi sayımına göre Türkiye'de imalat sanayinde çalışan 237.000 işçinin % 46'sı 4'ten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmekteydi. 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerinin oranı ise % 3 civarındaydı. Var olan sanayinin de % 60'ı dokuma ve gıda sanayinde yoğunlaşmıştı (Kazgan 1999: 85). Dolayısıyla bu dönemin sanayisi büyük oranda geleneksel zanaatlar, el tezgâhları ve küçük sanayi faaliyetlerinden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nden kalan toplam 6 adet fabrika haricinde (Hereke İpek Dokuma, Feshane Yüniplik, Bakırköy Bez, Beykoz Deri-kundura, İzmir Mensucat İplik Fabrikası ve 1894 kuruluşlu 50-60 işçi çalıştıran bir porselen fabrikası) devlete ait sanayi yatırımı neredeyse hiç yoktu. Ülke geneline baktığımızda ise sanayileşme hızının ekonominin diğer bütün sektörlerinin gerisinde kaldığı açıkça görülüyordu (Boratav 1988: 39-48). Bu yüzden izlenen ekonomik politikaların istenen sonucu tam olarak vermemesi ve 1930 yılında Serbest Fırka'ya duyulan heyecanda kendini gösteren halktaki hoşnutsuzluk, Cumhuriyet'i yeni bir yol arayışına itti. Zira, 1930 Buhranı'nın bir sonucu olarak iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine yaşanan % 30'luk bozulma, büyük köylü kitlesini perişan etmişti. Bu yüzden başta Atatürk olmak üzere yöneticiler, iktisadi gelişmeyi hemen hızlandırabilecek bir şeyler yapılmazsa sadece halkın refahının değil, rejimin siyasi güvenliğinin dahi tehlikeye düşeceğini anlamış bulunuyorlardı (Tezel 2000: 240). Bu arayış bir zaman sonra doğal olarak yeni zenginler sınıfı yaratma politikasından vazgeçilmesine ve gözlerin Sovyetler Birliği'ne ve orada uygulanan merkezi planlamaya dayalı devletçi ekonomik modele çevrilmesine yol açmıştır (Tekeli ve İlkin 1981, cilt 3: 137). Zira, devlet denetimi sistemiyle Sovyetler Birliği, buhrandan etkilenmemiş gözüküyordu (Ahmad 1999: 185).

Ancak Tekeli ve İlkin'in (1981, cilt 3: 80-81) ayrıntılı bir biçimde ortaya koyduğu gibi neredeyse yüzyıl başından beri tartışılagelen devletçilik ilkesi konusunda temelde iki ana görüş vardı. Bunlardan ilki, o dönemde iktidar bloku içinde bulunmayanlar tarafından savunulan (*Kadro* dergisinin[54] "devletçilik" anlayışı ve Ahmet Hamdi Başar'ın "İktisadi Devletçilik" görüşü) görüşler, diğerleri ise iktidar bloku içinde yer alanlar tarafından savunulan gö-

54 Bu noktada, Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tekin gibi bir kısmı doğrudan Sovyetler Birliği'nde okumuş olan (bazıları eski sosyalist) yeni Kemalist entelektüellerden oluşan *Kadro* dergisinin bu yeni devletçi ve korumacı ekonomi politikasının hazırlanmasında ciddi bir katkısı olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Bu katkı büyük oranda o dönemki milli iktisat yaratma çabalarına o zamanlar için yeni bir ilke olan planlama anlayışını eklemelerinden kaynaklanıyordu ve bu da büyük oranda sosyalist geçmişlerinin bir ürünüydü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkeş 1999 ve Yanardağ 2008.

rüşlerdi. Bu ikinci grup da kabaca kendi içinde ikiye ayrılıyordu. Bunlardan ilki, gerçekte liberal iktisat politikasını benimsemiş olan ve devletçiliği "kişilerin yapamadığını devlet yapar" düşüncesiyle geçici bir süreliğine benimseyenlerden (Ali İktisat Meclisi, T. İş Bankası çevresi, İstanbul Darülfünunu, Celal Bayar, Ahmet Ağaoğlu); diğeri ise yukarıdaki görüşün ötesinde devletçiliği sürekli bir ekonomik çözüm olarak önerenlerden (İsmet İnönü, Recep Peker, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya ve çevresi) oluşuyordu. *Kadro* dergisinin 1933 yılı Teşrinevvel sayısında başvekil İsmet Paşa tarafından yazılan: "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" adlı kısa makalesinde söyledikleri, iktidarın devletçiliği nasıl değerlendirdiği konusunda bir özet niteliğindedir.

> Biz, iktisatta devletçilik'i inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz. Demek istiyorum ki, yalnız müdafaa gibi muhafazakâr bir noktainazardan değil, ilerlemek ve inkişaf etmek gibi genişleyici politika için de müspet ve en müessir vasıta sayıyoruz.

Böylelikle 1930'lardan itibaren devletçi, korumacı ve planlı bir ekonomi politikası tercih edildi ve uygulanmaya başlandı. Esasen Boratav'ın isabetle tespit ettiği gibi,

> Bu durumda, ithalatı denetleyen koruma önlemlerine gidilmesi, kısacası dışa kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak, durgunluğu aşmanın ön koşulu oluyordu. Koruma duvarları arkasında, yaygın (ve eskiden ithal edilen) sınai tüketim mallarından (üç beyazlar olan un şeker ve kumaştan) başlayan ithal ikameci yatırımlar, 20. yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda ilk sanayileşme hamlelerini oluşturdu (Boratav 1988: 49).

Yine de bu, aslında oldukça radikal bir karardı. Zira, Türkiye SSCB'den sonra dünyada planlı ekonomiye geçen ilk ülke oldu. Elbette bu korumacı-devletçilik özel sektörü reddetmeyen, ona her zaman açık ve destek olan hatta kol kanat geren bir anlayış olarak kurgulanmıştı. Burada amaç, "yol göstererek ve zayıflığı nedeniyle kendisinin alamayacağı ekonomik önlemleri gerçekleştirerek, özel sektörün büyümesine ve olgunlaşmasına yardım etmek" (Ahmad 1999: 195) idi. Atatürk İzmir Fuarı'nın açılışına gönderdiği mesajda bu politikayı çok açık bir biçimde şu sözlerle ifade etmiştir:

> Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik .... Sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden ..... tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş.... bir sistemdir. Devletçiliğin .... manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve ge-

niş bir memleketin iktisadiyatını devletin eline almak. ... Devlet ....hususi teşebbüslerle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi (aktaran Tezel 2000: 246).

Bir başka ifadeyle, bu yeni devletçilik anlayışı, "ideolojik kaynaklı bir yeniden yapılanma değil var olan sorunlara pragmatik bir çözüm olarak ortaya çıktı" (Kazgan 1999: 85). Böylece Türkiye'de devlet, 1930'larla birlikte doğrudan planlayıcı ve yatırımcı bir aktör olarak iktisadi hayatı kontrol eden ana unsur haline geldi ve bu politika, daha sonra CHP'nin 6 okundan biri haline geldi.

Sanayi alanına devlet müdahalesinin çeşitli aşamalarına denk gelen bu sürecin öncelikle ekonomide planlama anlayışı konusundaki tartışmaların yoğunlaşması ve genel kabul görmesi ile başladığını[55] söyleyebiliriz. Nitekim bu yıllarda SSCB'de sanayi ve planlama alanında yaşanan gelişmeler, genç Cumhuriyet tarafından oldukça dikkatli bir biçimde izleniyordu. Önce, 1930 yılı sonlarında Hariciye Vekili Tevik Rüştü Aras, Sovyetler'e bir ziyarette bulundu. Ardından 25 Nisan ile 10 Mayıs 1932 tarihleri arasında daha kalabalık bir heyet, SSCB'ye geniş kapsamlı[56] bir inceleme gezisi için gitti ve Türk Sovyet ilişkileri bu gezi ile yeni bir aşamaya evrildi. Gezinin ilk somut sonucu, Sovyetler'den makine alımı için faizsiz ve 20 yıl süreyle mal ihracatıyla ödenecek 8 milyon altın dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir kredi[57] anlaşması yapılması oldu. Buna ek olarak geziye katılan uzmanlar heyeti, "Sovyetler'deki ağır sanayinin fevkalade bir gelişme göstermiş olduğunu... Türkiye'de tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinelerin % 90 nispetinde Sovyetler'den sağlanabileceği kanısına erişmişler, ayrıca da muhtelif mütehassıslardan oluşan bir Sovyet heyetinin (ne gibi imalata ihtiyaç olduğunu ve bunları memleketimizin şeraitine göre en muvafık nerelerde ne evsaf ve cesamet üzerine kurulması lazım geldiği hususunun tetkik edilmesi için) Türkiye'de inceleme yapmasını önermişlerdir" (Tekeli ve İlkin 1981: 137-142).

Ardından benzer bir ziyaret İtalya'ya yapılmış ve İtalya'nın Türkiye'ye 300 milyon liret (yaklaşık 32 milyon lira) bir kredi vermesiyle sonuçlanmıştır. Bunu 3 yıllık sanayi programı hazırlama çalışmaları takip etmiş, sonrasında da Devlet Sanayi Ofisi (3 Temmuz 1932) ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası (7 Temmuz 1932) kurulmuştur. Sovyet uzmanların Türkiye'deki incele-

55 Bkz. Aytemur 2010: 90.

56 Gezi kapsamında: "müteaddit ilmi sınai enstitüler makine fabrikaları ve bu fabrikaların yaptığı makinelerle tesis edilmiş ve işletilmekte bulunan toplam 70 kuruluşta inceleme yapılmıştır (Tekeli ve İlkin 1981: 140).

57 Bu kredinin Kayseri Bez ve Nazilli Basma fabrikalarının kuruluşunda kullanıldığı not edilmiştir (Aytemur 2010: 91).

meleri ve hazırladıkları raporlarla ilerleyen süreç, Celal Bayar'ın başbakanlığı döneminde Amerikan iktisat uzmanları heyetinin Türkiye'ye çağrılmasıyla devam etmiş ve nihayetinde DSO'nun ve TSKB'nin kapatılarak yerine 3 Haziran 1933'te Sümerbank'ın kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bütün bu çalışmalar sırasında 1932-1933 yılları arasında hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın 8 Ocak 1934'te açıklanmasıyla birlikte ise devletçilik artık belirli bir program[58] dahilinde yürürlüğe konmuş olacaktır. Bütün bunlara ilaveten devlet, plan dışında da çeşitli illerdeki (şeker, içki, mühimmat fabrikaları, havacılık ve demiryolu tesisleri gibi) birçok sanayi kuruluşun[59] yapımına önayak olmuş ve özel kesim sanayinin gelişimi konusunda da ek önlemler[60] almıştır. (Tekeli ve İlkin 1981, cilt 3: 134-220). Devlet öncülüğünde gerçekleştirilen ve yukarıda özetlenen,[61] bu sanayileşme süreci devletçiliğin 1937'de anayasal güvence altına alınmasıyla hukukileşmiştir.

İşte bu genel plan ve yaklaşım çerçevesinde devlet 1930'ların başından itibaren farklı bölgelere o güne kadar Türkiye tarihinde görülmemiş büyüklükte sanayi tesisleri inşa etmeye başladı.[62] Devlet eliyle girişilen bu sanayileşmede, sanayi kuruluşları yeni demiryolları üstündeki küçük Anadolu kentlerine yayıldı (Tekeli 1982: 42). Bütün bunlara ek olarak, devlet öncülüğünde gerçekleştirilmesi planlanan sanayileşmenin altyapısını (maden, su, elektrik vb.) oluşturacak diğer kurumlar da sırayla açılmaya başladı. Bunlar arasında 1935 yılında kurulan Etibank, MTA (Maden Tetkik Arama Enstitüsü), Elektrik İşleri Etüt İdaresi ve DSİ'yi sayabiliriz.

Devlet öncülüğündeki bu hızlı sanayileşmenin boyutlarını rakamlardan da takip etmek mümkün. Örneğin 1923-1929 yılları arasındaki % 8,5 ile kıyaslanınca 1930-1939 yılları arasındaki % 11,6'lık büyüme hızı (sabit fiyatlarla) oldukça dikkat çekicidir. Benzer biçimde 1929 yılında cari fiyatlarla milli hâsılanın % 9,9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı, 1939'da % 18,3'e çıkmıştır. Sonuç olarak bu politikalar büyük oranda başarılı olmuş; 1930-1939 yılları arasında sağlanan ortalama büyüme hızına bir daha Cumhuriyet Tarihi boyunca hiç ulaşılamamıştır (Boratav 1988: 50-58). Devlet öncülüğünde gerçekleştirilen bu hamlelerin ve bu çerçevede kurulan kamu iktisadi teşekküllerinin Türkiye'nin sanayileşmesine yaptıkları katkıları, saygın iktisat tarihçilerinin eserlerine referansla[63] şu şekilde özetleyebiliriz.

58 Birinci 5 Yıllık Sanayi Planı'nda Verilen Sanayi Yatırım Kararları Tablosu için bkz. Tekeli ve İlkin 1981, cilt 3: 192.

59 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli ve İlkin 1981, cilt 3: 201-208.

60 Özel kesim sanayinin gelişimini yönlendirmek için alınan önlemlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli ve İlkin 1981, cilt 3: 208-250.

61 Bu bölüm büyük oranda Tekeli ve İlkin'in (1981, cilt 3: 130-220) çalışmasından özetlenmiştir.

62 İlgili sanayi yatırımları, fabrikalar ve yapıldıkları yerlerle ilgili harita için bkz. Ek 1.

63 Bkz. Boratav 1988: 50-62; Kazgan 1999: 84-90, Tezel 2000: 237-248.

Öncelikle bu yatırımlar, neredeyse hiçbir sanayi tesisine sahip olmayan Türkiye'nin o dönemki tüm sanayi altyapısını oluşturmuşlardır. Öte yandan, bu çerçevede kurulan büyük iktisadi işletmeler, yalnızca verimlilik prensibi üzerine değil kamu yararı da gözetilerek kurulduğu için, mümkün olduğunca Türkiye'nin dört bir yanına dağıtılmış ve kuruldukları bölgelere ve illere endüstriyel ilişkileri taşıyarak canlılık kazandırmıştır. Bu da bu iller için belirli bir ölçüde istihdam, refah ve gelişme olanakları sağlamıştır. Özellikle az gelişmiş kentlerdeki bu endüstriyel kuruluşlar, çoğu zaman bu bölgelerde lider ve taşıyıcı ekonomik aktör görevi görmüştür.

Devlet öncülüğünde imalat sanayinde gerçekleştirilen bu gelişme daha sonraki yıllarda özel sektördeki sanayileşmenin de altyapısını oluşturmuş ve bu sektöre motivasyon ve büyük katkılar sağlamıştır. İlk olarak, demir-çelik gibi özel sektör sermayesi ile kurulamayacak büyük sanayi kompleksleri özel sektöre temel girdi, hammadde ve bazı ara malları sağladılar.

Kazgan'ın ifade ettiği gibi bu ara mallar, düşük satış fiyatları ile maliyetin altında özel sektöre satıldığı için doğrudan özel kesimin kâr oranlarını artırıcı bir etkide bulundu. Buna ek olarak da bu kuruluşların çevresinde bu girdileri kullanarak ve alıp satarak büyümeye başlayan KOBİ'ler doğmaya başladı. Ayrıca Boratav'ın altını çizdiği gibi kamu kesiminden doğan ek talep, devlet yatırımlarının girmediği yan ve küçük sanayi kollarında da canlanmaya yol açtı. Buna ek olarak, bu KİT'ler bünyelerinde eğittikleri vasıfsız işçileri nitelikli işçilere dönüştürerek kentlerin sosyal sermayesine büyük katkıda bulundu. Aynı etki daha üst pozisyonlarda çalışan tekniker ve yönetici kadroları için de geçerliydi. Kazgan'ın ifadesiyle: "Bunlar KİT'lerden ayrılıp özel kesime geçtiklerinde 'dışsal fayda' sağladılar. Yani yetişmesi için yatırım yapmadıkları becerikli işgücünü istihdam edebildiler. Aynı şey teknolojik bilginin yayılması açısından da geçerli oldu" (Kazgan 1999: 87). Sonuç olarak, finans kapitalin denetim altında tutulduğu, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulandığı, özel sektörün teşvikler yoluyla desteklendiği, kamu iktisadi teşekküllerinin öncülüğünde gerçekleşen kapalı bir ekonomik sistemde imalat sanayi, özel sektör için çok kârlı bir sektör haline geldi. İzlenen bu devletçi politikalar, Türkiye'deki özel imalat sanayinin doğuşundaki en temel faktör oldular. Böylece Türkiye'de özel sektörde imalat sanayine dayanan bir sermaye birikimi oluşmaya başladı.

İşte bu genel çerçeve içinde Kayseri, yeni Cumhuriyet'in sanayi açısından en çok önem verdiği ve en çok sanayi yatırımı yaptığı kentlerin başında geliyordu. Kayseri'de devletin öncülüğünde başlatılan ilk büyük sanayi işletmesi 1926 yılında yapılan Tayyare (Uçak Montaj) Fabrikası'ydı.[64] Sonrasında ise

64 Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün babası Ahmet Hamdi Gül'ün bu fabrikadan emekli bir tornacı olması dikkate değer bir ayrıntıdır.

sırayla şu yatırımlar[65] yapılmıştır: Kayseri-Ankara Demiryolu (1927), Kayseri-Sivas Demiryolu (1930), Ulukışla-Kayseri Demiryolu (1933), Bünyan Yünlü Dokuma Fabrikası[66] (1934), Tank Tamir Fabrikası (1935), Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası[67] (1935), Kayseri Şeker Fabrikası (1955), Çinkur (1968). TAKSAN Takım Tezgâhları Fabrikası[68] (1975).

Bunların yanı sıra Kayseri'de az da olsa tamamıyla özel sektör tarafından yapılan sanayi yatırımları[69] da vardı. Örneğin Cıngıllızade ailesi tarafından 1926 yılında kurulan Kayseri ve Civarı Elektrik T.A.Ş. Cumhuriyet'in ilk özel şirketi idi. Şirket iki yıl sonra Bünyan Hidroelektrik Santrali'ni (1928) inşa etti. İkincisi 1927'de çıkarılan Sanayi Teşvik Kanun'dan yararlanarak kurulan Bünyan Halı İpliği Fabrikası (1928) idi ki bu şirket de 1933'te Sümerbank'a devredilmiştir. Özel sektöre ait üçüncü fabrika ise 1932'de kurulan Değirmencilik İşletmesi idi. Yerel girişimciler tarafından kurulan bu tesis, şehrin ilk modern un fabrikasıydı (Satoğlu 1998: 85). Bunlar dışında da yerel girişimcilerin kurduğu bazı şirketler oldu ancak gerek sermaye yetersizliği gerekse 1929 Bunalımı nedeniyle şehir ekonomisinde fazla bir etkinlik gösteremediler.

Bu yatırımlar için Kayseri'nin öncelikli olarak seçilmesinin çok açık ve rasyonel nedenleri vardı. İlk olarak savaştan yeni çıkmış bir ülke açısından, düşünden tırnağından artırarak kuracağı ağır sanayi yatırımlarının güvenliği çok önemli idi, bu noktada Kayseri Anadolu'nun ortasındaki en güvenli ve stratejik yerleşimlerden birini teşkil ediyordu. İkincisi, Kayseri doğuyu batıya, güneyi kuzeye bağlayan yolların tam ortasında bulunduğu için stratejik açıdan tarihi İpek Yolu'nun en önemli duraklarından biri konumunda idi ve bu avantajı dolayısıyla da tarihsel olarak ticaret ve imalat açısından belirli bir deneyime ve sosyal sermayeye sahipti. Üçüncüsü ise Kayseri'nin daha sonra yapılacak olan Ulukışla tren bağlantısı ile Türkiye'nin en önemli tarım alanlarından biri olan Çukurova'ya ve Mersin Limanı'na bağlanabilir oluşuydu. Elbette Kayseri'nin morfolojik koşulları da sanayi tesisleri için uygun bir zemin teşkil ediyordu. Kayseri'nin neden baştan itibaren bir sanayi merkezi olarak seçildiğini; Sümerbank Bez Fabrikası'nı kurmak için Sovyetler Birliği'nden davet edilen ve Afyon, Tire, İzmir, Ödemiş, Adana, Saraykör, Denizli, Burdur, Eskişehir, Konya, Malatya, Nazilli ve Ereğli'de incelemelerde bu-

65 Bilgiler *Yurt Ansiklopedisi*'nden alınmıştır. Bkz. s. 4701-2.

66 1933'te dokuma ünitesi eklenen Bünyan Halı İpliği Fabrikası Sümerbank'a devredilerek bu adı aldı.

67 Bu fabrika dönemi itibarı ile Türkiye'nin en büyük bez fabrikasıydı.

68 Kayseri Şeker Fabrikası ve ÇİNKUR halka açık bir anonim şirket olarak devlet tarafından kurulmuştu. TAKSAN ise yine aynı şekilde özel hisselerin de olduğu merkezi Ankara'da olan bir kamu iktisadi teşekkülü olarak kuruldu.

69 Ayrıntılı bilgi için bkz. Satoğlu 2008: 85-6.

lunan ve fizibilite çalışmaları yapan Rus uzmanların raporu[70] net bir biçimde göstermektedir.

Doğan'ın ve diğer araştırmacıların[71] da ifade ettiği gibi bu büyük çaplı sanayi yatırımları, 1950'lerden sonra başlayıp bugünlere gelen özel sermaye öncülüğündeki yeni sanayileşme dalgasının kimi açılardan (nitelikli işgücü ve hammaddeyi sağlamak gibi) altyapısını oluşturdu. Bu kapsamda kurulan fabrikalar ise şunlardır: 1950'de Birlik Mensucat İplik Fabrikası, 1953'te Orta Anadolu İplik ve Dokuma Fabrikası, 1970'te MEYSU, 1974'te HES Kablo Fabrikası. Böylece 1970'li yılların sonunda şehir Türkiye'nin 9. büyük sanayi merkezi durumuna gelecektir.[72] Nitekim Köse ve Öncü, 2002 yılı rakamları ile 50'den fazla işçi çalıştıran işyeri sayısının 237'yi bulduğu Kayseri'yi "KOBİ'lerle kalkınmış bir Anadolu kaplanı" kategorisinde ele almanın doğru olmayacağını belirtmekte ve şehrin; İstanbul, İzmir, Adana, Ankara, Bursa, Eskişehir, Kocaeli, Manisa, Sakarya, Samsun ve Tekirdağ gibi Türkiye'deki geleneksel sanayi mekânlarından biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar (Köse ve Öncü 2000: 144).

Öte yandan, bu yıllarda özellikle taşra kentlerine yapılan sanayi yatırımları, bünyelerinde eğitim atölyelerini, sinema ve tiyatro salonlarını, yüzme havuzlarını, spor alanlarını, sosyal tesisleri de barındıran bir tür modern hayat modeli sunuyorlardı ve uzun yıllar neredeyse 1980'lerin sonuna kadar[73] da Türkiye'nin taşrasında modernitenin taşıyıcısı rolünü üstlendiler. Örneğin kasabada görüştüğüm 50 yaş üstündeki kişilerin çoğu hayatlarında sinemayı ilk kez Sümerbank Bez Fabrikası'nın sinema salonunda izlediklerini söylediler. Bu bağlamda, Eldek'in de ifade ettiği gibi özellikle Sümerbank Bez Fabrikası,[74] kurulduktan sonra kısa bir süre içinde Kayseri'de bir tür sanayi okulu işlevi görmüş, kendi üretim faaliyetleri dışında; bünyesinde açtığı kurslarla ve çıraklık okulları ile Kayseri'deki emeğin nitelik kazanmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur (Eldek 2007). Aynı işlevleri, Ana Tamir Fabrikası ve Tayyare Fabrikası da uzunca bir süre sürdürmüştür. Bu kurslarda eğitim görenler arasında Hacılarlı gençler de bulunmaktaydı.

> 1936'da Ruslar Sümerbank'ı kurunca. Babam tezgâh ve dokuma öğrenmek için Kayseri'de teyzesinin oğlunda kalıp 6 ay kursa gidiyor. Dokuma kursu

70 Raporun tamamı için bkz. Tekeli ve İlkin 1981: Ek 5.

71 Bilgili 2001, Özaslan ve Şeftalici 2002, Van Velzen 1978.

72 Doğan 2007: 94-95.

73 Şeker Fabrikaları gibi eski devlet yatırımlarının hâlâ ayakta olduğu Susurluk, Çorum vb. bazı taşra kentlerinde KİT'lerin bu işlevi 2000'li yıllara kadar kısmen de olsa devam etmiştir.

74 Ayrıntılı bilgi için bkz. Aytemur 2010 ve Toprak 1988.

alınış Sümerbank Bez Fabrikası'nda. Bir de Kayseri zenginleri el dokuma tezgâhı işinin Hacılar'da iş yapacağını keşfediyorlar.

İlkokuldan sonra Tayyare Fabrikası'nda hem eğitim görüp hem de 6 yıl süreyle çalışan Hacılarlı bir mühendis,[75] o tesislerin Kayseri sanayisine katkılarını ve bu tesisler bünyesinde kurulan çıraklık okullarının müfredatını ayrıntılarıyla şu şekilde yazıp gönderdi:

> Kayseri'de tesis edilen ve gerçek anlamda seri üretim yapabilen ilk tesisler Türk Alman ortaklığı ile kurulan Tayyare Fabrikası, Ruslar tarafından kurulan Sümerbank Bez Fabrikası ve 1955 yılında yerli imkânlar ile kurulan Ana Tamir Fabrikası'dır. Her üç fabrikada, üç yıllık eğitim veren çırak okulları mevcut idi. Bu okullara ilkokul mezunu öğrenciler alınmakta idi. Üç yıl süre ile yarı gün okulda ders ve yarı gün atölyelerde pratik eğitim verilmekte idi. Öğretim üyeleri, bahsi geçen fabrikalarda çalışan mühendisler ve diğer yöneticilerdi. Örneğin Tayyare Fabrikası'ndaki Çırak Okulu, fabrikanın kuruluşunu müteakip başlamış, kesintisiz olarak 1960 yılına kadar tedrisata devam etmiştir. Kayseri'de metal/makine sanayinin gelişmesine katkı sağlayan, işgücü temin eden hassaten Tayyare Fabrikası sonra Ana Tamir Fabrikası olmuştur. Tekstil sektörüne eleman ve nitelikli personel ise Kayseri Sümerbank'tan sağlanmıştır. Anılan üç tesisteki çırak okullarından mezun olanlar, fabrikanın kendi yöneticileri tarafından eğitildikleri ve mezuniyeti takiben hemen işe başlayacakları için çok katı bir disiplinle kesinlikle, bilerek ve öğrenerek ve bizzat yaparak sınıf geçme esasına göre eğitilirlerdi. Örneğin tesviye atölyesini tamamlayabilmek için öğrenci 25 adet temrini tamamlamak mecburiyetinde idi. Temrin, detaylı olarak, teknik resme bağlanmış tüm ölçüleri belirlenmiş metal imalatıdır. Ağırlıklı olarak, elde ve kısmen de torna freze tezgâhları kullanılarak yapılan imalatları kapsamakta idiler. Öğrenciler, mezuniyetten sonra açık olan kadrolara dağıtılırlardı. Eğitim, atandıkları atölyelerde yine uzunca süre devam ederdi. Kademe ve ücret ilerlemesi, disiplinle birlikte; 1. sınıf, usta yardımcısı, usta, posta başı, usta başı, şef ve uzman olarak kademelere ayrılmıştı ve her iki yılda bir sözlü ve yazılı bir imtihan yapılır ve hak eden ilerlerdi. 1960'lı yıllarda, belirlenen üç fabrikada çalışmak, gerçekten ayrıcalıklı bir konumdu. Özetle, her üç fabrikadan birisinde çalışan, kesinle konusuna hâkim olmak ve asgari yöneticiliği bilmek durumunda idi. Hassaten, 1960 yıllardan itibaren Tayyare Fabrikası'ndan emeklilik yoluyla ayrılanlar, Kayseri'de imalat sektörünün gelişmesine gerçekten büyük katkılarda bulunmuştur.

75 Kendisine teşekkür borçluyum.

İşte Hacılar'ın sanayileşme hikâyesi de tam bu zamanlarda başladı. Zaman içinde bu fabrikalarda, dokumacılık, tekstil, torna vb. kurslar alan bu gençlerden bazıları öğrendiklerini Hacılar'da uygulamaya karar verdiler ve Hacılar'a bir şekilde dokuma tezgâhını getirdiler. Hacılar'a dokuma tezgâhını ilk getirenin kim olduğu konusu çok net değil. Yetmiş, hatta seksen yaşının üzerindeki kişilerle yaptığım görüşmelerde Hacılar'a dokuma tezgâhının gelmesinde İstanbul, Bursa ve/veya Denizli-Buldan bağlantısı olduğuna ilişkin bazı veriler de edindim. Örneğin, 80 yaşında bir eski tüccar Hacılar'ın dokumacılık geçmişiyle ilgili şunları anlattı:

> G: Hacılar'ın birinci dokumacılığı Alman Harbi esnasında. İsmail Efendi'nin kardeşi halıcının Mustafa Efendi vardı. O Mustafa Efendi getirmiş bunu İstanbul'dan. Gitmiş orada kursunu görmüş, o el dokuma tezgâhını oradan bellemiş, gelmiş burada Hacılar'a bu el dokuma tezgâhını belletmiş, aşılamış. Ondan sonra da Hasan Emmi, o da Buldan mı o yana bir yere gitmiş, Denizli tarafında falan. Onun hanımı da oralıydı zaten. Oraya tezgâh kursuna gittiğinde dört ayaklıyı o getirdi. Dört ayaklı tezgâh dokumayı. Bir elin şöyle tepe çeker, bir elin de ip çeker...
>
> K: Bu kursu nerede görmüş, İstanbul'da mı görmüş Buldan'da mı?
>
> G: Bu kursu, Bursa'da var. İstanbul'da var. Babadağı, Buldan, Denizli oralarda var. Ama Hasan Amcan o Babadağı Denizli tarafından o dört ayak dokumayı o getirdi. Öteki, Mustafa Efendi'ninki de İstanbul'dan gelse gerek. Herhalde hısımı, akrabası onların İstanbul'da da varmış. İstanbul'da Hacılar'a bu yenilik meydana gelecek şekilde bir incelemişler, düşünmüşler, gitmişler. Yani adamlardan Allah razı olsun, o el dokuma tezgâhını getirmişler. Yani ticarete başlamak oradan, ilk defa.

Yine de Sümerbank ve kentteki diğer fabrikaların sanayileşme konusunda hem kentteki hem de Hacılar'daki ana itkiyi ve dinamiği oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan, Sümerbank'ı kurmadan önce Sovyet uzmanların hazırladıkları rapordan zaten Kayseri şehrinde mevcut bir halıcılık birikimi olduğu tespit edilmiştir. Raporda: "Orada çok miktarda dokumacılar (halı dokuyanlar) vardır. Bunların işsizleri de çoktur. İlk zamanlarda mesken inşasına ihtiyaç düşmeden fabrika için bunlardan istifade edilebilir" (Tekeli ve İlkin 1982: E, 189) denmektedir. Sümerbank'ın açılması, işte bu dokumacılık birikimine büyük bir sıçrama yaptırdı. Zira, bu tezgâhlarda dokunacak bezler için hammadde olarak kullanılan iplikler de Sümerbank'tan temin edildi.

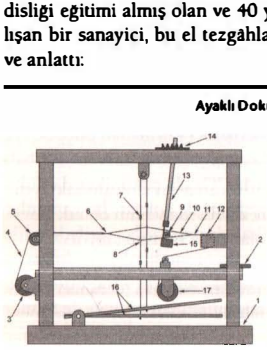
Ek olarak, Hacılar'a el tezgâhlarının gelişinde gelişmeleri yakından takip eden Kayserili zenginlerin el dokuma tezgâhı işinin Hacılar'da tutaca-

ğına ilişkin öngörülerinin ve teşviklerinin de etkisi olduğu anlaşılıyor. Zira bu kişiler, daha sonraları dokumacılık yaygınlaştığında, Hacılar'da dokunan bu kumaşların ham madde tedarikçileri (ipliklerini veren) ve (dokunduktan sonra) toptan pazarlamacıları olacak Kayserili tüccarlardır. Bu tüccarlar, buradan edindikleri sermayenin de katkısıyla 1953'te Kayseri'nin ilk özel dokuma fabrikaları olan Birlik Mensucat ve Orta Anadolu Mensucat fabrikalarını kuracaklardır ki bu da ileride Hacılar'da dokumacılığı öldüren temel nedenlerden biri olacaktır.

Sonunda, büyük ihtimalle yukarıda aktardığım süreçlerin bir bileşkesi neticesinde ilk dokuma tezgâhı 1930'ların ikinci yarısında bir şekilde Hacılar'a geldi ve Hacılar halkı dokumacılıkla tanışmış oldu. Ancak coğrafî, iktisadi ve sosyal koşulları ve nüfus yapısı Hacılar'la büyük benzerlik gösteren ve dokumacılık tecrübesi 1840'lara kadar giden Babadağ[76] ile karşılaştırıldığında bu 100 yıl kadar gecikmiş bir tanışmaydı. Yine de Thompson'un *İngiliz İşçi Sınıfı'nın Oluşumu* adlı devasa eserinin "dokumacılar" bölümünde Yorkshire ve Lancashire'lı dokumacılardan bahsederken söylediği gibi burada da "dokumacı topluluğun yaşam biçimini toplumsal muhafazakârlık, yerel gurur ve kültürel kazanımların kendine özgü bir birleşimi" oluşturuyordu (Thompson 2006: 359). Aradaki tek fark, İngiliz dokumacıların 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı sefalete kıyasla dokumacılığın 20. yüzyılda Hacılar'a yaptığı olumlu katkıydı. Bu belki de Hacılar'ın zaten kaybedecek hiçbir şeyi olmamasından kaynaklanıyordu.

Evlere kurulan bu dokuma tezgâhları dünyanın her yerinde olduğu gibi yoğun emek ve uzun saatler isteyen basit bir mekanizmaya dayanıyordu. Hacılar'da çocukluğunda bu tezgâhlarda çalışmış, sonradan makine mühendisliği eğitimi almış olan ve 40 yıldır da Kayseri'deki tekstil sanayisinde çalışan bir sanayici, bu el tezgâhlarının mantığını benim için şu şekilde çizdi ve anlattı:

Ayaklı Dokuma Tezgâhının Parçaları

1. Ağaç iskelet
2. Dokumacı oturağı
3. Çözgü, çözgü bırakma
4. Çözgü iplikleri
5. Sırt balyanı
6. Ağızlık açma çubukları
7. Gücü çerçeveleri
8. Gücü boncukları
9. Atkı taşıyan mekik
10. Ağızlık
11. Dokunmuş bez
12. Göğüs köprüsü
13. Taraklı tefe
14. Tefe ayağı
15. Tefe alt tabanı
16. Ağızlık açma levyeleri
17. Dokunmuş kumaş sarma balyanı

76 Özuğurlu 2008: 141-3.

Çizimde görüldüğü gibi el tezgâhı basit bir mekanizmaya dayanmaktadır. Önce iplikler hazırlanır, boyanır ve haşıllanır (*sizing*). Haşıllama ya da yerel adıyla şoylama, daha sonradan tezgâhta dokunacak ipliğin mukavemetini arttırmak için yapılan basit bir kimyasal işlemdir. Bu işlem o yıllarda patates tozunun sıcak ortamda ipliklere sürülmesi suretiyle yapılmaktadır. Haşıllamanın amacı, ipliğe kayganlık ve mukavemet vermektir. Ancak iplikler bez olarak dokunduktan sonra bu maddenin kumaştan uzaklaştırılması gerekmektedir. Bunun için daha sonra yıkama işlemi yapılmaktadır. Şahin'in makalesinde, şoylama işlemi şu şekilde tarif edilmiştir: "Şoylama denilen işlem ise şöyleydi. Un ve sudan ayran kıvamında hamur elde edilen iplikler, elde edilen hamura batırılıp çıkarılır kurutulurdu. Böylece iplikler sertleşir ve daha rahat dokuma yapılırdı" (Şahin 2008: 605). İplikler bu şekilde hazırlandıktan sonra tezgâha takılır. Bu tezgâhın ebatları 1,5 metreye 2 metre civarındadır. Dokumacının oturduğu bir yer vardır. Dokumacı, oturduğu yerden ayaklarıyla *gücü çerçevesini* hareket ettirir. Tezgâh hareket edince iplikleri taşıyan atkı ve çözgü mekanizmaları inip kalkarak bezi dokunmaya başlar. Sonuçta 90 santime 36 metre boyutlarında bir kumaş ortaya çıkar. El tezgâhlarının en temel özelliklerinden biri de hem kadınlar hem de erkekler tarafından dokunmuş olmasıdır. Ancak Şahin'in aktarımına göre, esas dokumacılar erkekler olup kadınlar ve çocuklar ise masura sarma işleminde çalışarak dokuma yapan kişinin daha fazla kumaş dokumasını sağlar (Şahin 2008: 605). Dokumacılığın aile ilişkilerine etkisi 18. ve 19. yüzyıldaki İngiliz dokumacılarınınkine çok benziyordu.

> Dokumacılık, eğirme işi evden çıktıktan sonra bile bütün aileye istihdam sağlamıştı. Küçük çocuklar bobinleri sarıyorlar, daha büyükleri hatalara bakıyorlar, kumaşın üzerinde ayıklama yapıyorlar ya da geniş tezgâhta mekiğin atılmasına yardım ediyorlardı. Yetişkinler ikinci ya da üçüncü tezgâhı çalıştırıyorlar; evin hanımı ev işlerinin yanı sıra dokuma işinde nöbetleşe çalışıyordu (Thompson 2006: 378).

Hacılar'daki bu basit el tezgâhlarında çeşitli kumaşlar dokunmaktaydı. Ancak en yaygın olanı kaput beziydi. Bu ürün, o yıllarda yoğun olarak Hacılar'da dokunduğu için piyasada Hacılar bezi olarak da bilinmekteydi.

> Buna Hacılar bezi derlerdi. Bizim evde vardı 5 tane tezgâh. O zaman savan dokunurdu, dırıl dokunurdu dırıldan ne olurdu bugün şu giydiğimiz gömlekler pijamamız olurdu. Bezlerden ne olurdu: Gömleğimiz olurdu, kaput denirdi.

Bunun dışında bu tezgâhlarda ince bir yer örtüsü olarak kullanılan savan ve genelde iç çamaşırı, gömlek, pijama vb. ürünlerin yapımında kullanılan tırıl da dokunmaktaydı. Şahin, Hacılar'da dokunan kumaş türlerini şu şekilde aktarmaktadır:

> Genellikle kaput bezi denilen dokumaların eni 90 cm ya da 1 metre olurdu... Kareli çar adı verilen kumaşlar ünlüdür. Bunları bayanlar manto gibi üst giysi şeklinde kullanırlardı. Boyuna çizgili kumaşlara "diril ya da tiril" denilmektedir. Bu kumaşlardan pijama, gömlek gibi kıyafetler elde edilmiştir. Siyah beyaz renkte dokunan kumaşlara "kırzet" denir. Sofra bezi şeklinde kullanılır. Savan adı verilen dokumalar halıların üzerine serilerek kullanılır. Ayrıca kış hazırlıkları yapılırken, bulgur kaynatılır, çorba kesilir savan üzerinde kurutulur (Şahin 2008: 605).

Dokuma işlemi tamamlandıktan sonra, tezgâhtan çözülen bu kumaşlar, Hacılar meydanında Cuma günleri kurulan pazarda satılmaktaydı. Bu kumaşlar ise önceleri Kayserili sonradan ise Hacılarlı tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı. Bunun karşılığında dokumacılar da ip ihtiyaçlarını yine bu tüccarlardan temin etmekteydiler. Tüccarlar tarafından alınan bu kumaşlar, Kayseri'de ya da İstanbul'da silindirden geçirilmekte, düzeltilip ütülenmekte ve 36 metrelik toplar halinde dışarıya pazarlanmaktaydı.

Yaptığım görüşmelerde, bu tezgâhların genellikle sonbahar ile ilkbahar arasında kalan 7 aylık zaman diliminde dokunduğunu; bir kişinin bir günde ortalama 20-25 metre civarında bez dokuyabildiğini; bu konudaki maksimumun ise 36 metre olduğunu öğrendim.

> Hacılar'da adam el gücüyle 25 metre 30 metre dokuyordu. En fazla bir top sökene madalya verirlerdi işte 'bugün filan ağa top sökmüş işte 36 metreyi sökmüş, dokumuş' diye.

Bununla birlikte, görüşme yaptığım kişilerin birçoğu metre başına ne kadar para kazanıldığını bugünün parasıyla net olarak söyleyemedi. Ancak, bir kişinin durmadan dokuma yaptığında yaklaşık olarak bir inşaat işçisi yevmiyesi kadar para kazanabildiği ifade edildi ki bu o dönemde çok ciddi bir gelir anlamına geliyor Hacılar için. Kabaca ortaya çıkan geliri bugünün parasıyla şu şekilde hesaplayabiliriz. Tezgâh sayısı 1, ayda çalışılan işgünü sayısı 20, çalışılan ay sayısı 7 olsa; dokumacı olarak çalışan bir Hacılarlının bu işten edindiği ortalama yıllık toplam gelir: 1 (tezgâh) x 140 (iş günü) x 50 TL (yevmiye) = 7.000 TL'dir. Bu rakam, önceki bölümde bahsettiğim fakir Osmanlı köyü/Cumhuriyet nahiyesi için inanılmaz bir rakamdır. Nite-

kim, çok kısa bir zaman sonra bu işin bu kadar çok gelir getirdiği anlaşılınca, dokumacılık çok gelişmiş ve el tezgâhları neredeyse her eve girmiştir. Öyle ki 1940'lı yıllarda Hacılar'ı ziyaret eden bir bakan, Hacılar'da 1.500 bez dokuma tezgâhı bulunduğunu ve el dokumacılığındaki teknik kapasitenin, orta çapta iki mekanize tekstil fabrikasına eşit olduğunu belirtmiştir (Özdoğan'dan aktaran Ayata 1987: 70). Bu durumda Hacılar'ın bu işten edindiği yıllık toplam geliri yaklaşık olarak: 1.500 x 7.000 = 10.500.000 TL olarak hesaplamak mümkündür. Üstelik burada yapılan hesapta herkesin işçi olarak çalıştığı varsayılmıştır. Oysa kısa bir zaman sonra bu üretim biçimi, Hacılarlılar arasında da kendi aracılarını, tüccarlarını ve pazarlamacılarını yaratmıştır.

Bu aşamada en önemli gelişmelerden biri de Hacılar'da dokumacılığın gelişmesine paralel olarak bir süre sonra bir dokumacılık kooperatifi kurulması fikrinin gündeme gelmesidir. Hacılarlılar, zamanla bu işi çeşitli avantajlar getireceği düşüncesiyle daha kurumsal bir çatı altında yapmaya karar verirler ve 482 ortaklı, Hacılar Küçük El Sanatları Kooperatifi 5.500 TL sermaye ile 31 yıl süreli olarak 9 Şubat 1942 tarihinde kurulur (Kartın 2008: 506). Kooperatif, Hacılar'ın sanayileşmesinde çok kritik bir eşik oluşturmuş, edinilen pratik faydaların ötesinde bu kurumlaşma tecrübesi ileride HES Kablo Fabrikası'nın kuruluşunda yeniden ortaya çıkacak ortaklık modelinin de sosyal ve moral zeminini kurmuştur.

Ayata'nın aktardığına göre bakanın ziyaretinin ardından devlet desteğiyle kurulan bu kooperatifin en önemli işlevi, devlete ait iplik fabrikasından Hacılarlı bez dokuyucusuna aracısız hammadde sağlanmasıdır. 1949 yılında Hacılar'a gelen Kâzım Yedekçioğlu, *Erciyes Halkevi* dergisinin 73. sayısında yazdığı makalede Hacılar'daki dokumacılık faaliyetini ve Kooperatif'in işlevini şu sözlerle anlatmaktadır.

> Yazın amelelik, taş kırıcılık, ustalık yapan Hacılarlı, boş durmaz el tezgâhları ile bez dokur. Bugün köyde 482 ortaklı bir dokumacılar kooperatifi mevcuttur. Bu Kooperatif'in 1.374'ü köyde, 482'si hariçte 1.856 tezgâhı vardır. Her tezgâh günde ortalama olarak 25-30 metre bez dokumaktadır. Bu günde 20 bin; yılda 1 milyon metre bez eder. Bu yekûn bir bucak için küçümsenemeyecek bir sanayi faaliyetidir. Bazı tezgâhlar ince tülbent de dokumaktadır. Hacılar'ın bezini İstanbul kapışarak alıyor; onu boyuyor silindirliyor. Kayseri'ye tüm Anadolu'ya tekrar satıyor (Şahin 2008: 604).

Hacılar'da dokumacılık 1950'li yılların ortalarına kadar büyük bir hızla devam eder ancak yukarıda da değindiğim gibi özel mensucat fabrikalarının kurulmasıyla, tekstil sanayisindeki hızlı mekanizasyon bez dokumacılığını

bir süre sonra öldürür. Böylece, Babadağ'da[77] olduğu gibi altın yıllarını 30'ların sonu ile 40'lı yılların ilk yarısında yaşayan dokumacılık Hacılar'da 1950'li yılların başında biter. Görüştüğüm sanayiciler bunun bir nedeninin de elektriğin Hacılar'a geç gelmesi ve bu yüzden Hacılar'ın dokumacılıkta mekanizasyona zamanında geçememesi olduğunu belirttiler. Zira Hacılar'a elektrik ancak 1961 yılında gelmiştir. Her ne kadar Kayserililerin Hacılar'ı bilerek elektriksiz bıraktığına ilişkin bazı yorumlar yapılmış olsa da; sanayicilerin birçoğu, elektrik olsaydı da Hacılar'ın o yıllarda fabrikalaşmaya geçebilecek yeterli paraya, tekniğe, bilince ve sosyal sermayeye sahip olmadığı noktasında birleşmektedirler. Örneğin o yıllarda, Hacılar'da üniversite okumuş insanların sayısı bir elin parmaklarını biraz geçmektedir ve onların birçoğu da avukatlık, doktorluk, hâkimlik gibi kamu sektöründeki mesleklerde yoğunlaşmışlardır. Bu yüzden dokumacılık bitince bu alanda yoğunlaşan işgücü bir süre bocalayıp sonra başka işler yapmak üzere dağılacak, yeni ve benzer bir işkolu olan Halıcılığın Hacılar'a gelmesiyle ise yeniden toparlanacaktır. Birinci kuşaktan bir manifaturacı o zamanki durumu şu sözlerle resmetti:

> Böylece el tezgâhı bitiyor Hacılar'da. Ama Hacılarlı durmuyor babam anlatırdı. 'Yav işte fabrikalaşak' falan. O kadar kısır bir düşünce oluyor ki işte Kayseri'den arsa almayı düşünmüyorlar, Hacılar'a kuracağız diyorlar. Hacılar'a kurarsan nasıl kuracan! Cereyan isteyecen, cereyan olmayan bir yerde makine çalışır mı, çalışamaz! Bunu düşünemiyorlar yoksa o gün de Kayseri'de arsa bedavaydı. Ama belki de şöyle açalım; tahsilli, bi önünü açacak adamı da yoktu Hacılar'ın. 5-6 tane üniversite bitirmiş talebesi vardı. Biri hukukçu. Biri ziraat mühendisi, diğeri doktor. Bunlar da zaten zor okuduğu için kar (Erciyes'ten kar getirip satma) parasıynan, amelya parasıylan adam avukat hâkim olmuş oraya sıkı sarılmış. Geri dönersem eski perişanlığıma dönerim diye müteşebbis olmamışlar. O yüzden Hacılarlı sanayileşememiş o yıllarda 1950-1960 arasında. Hacılar'a 1961 yılında geldi cereyan. O 10 yıl içerisinde Hacılarlı dağıldı. Şöyle dağıldı. Şehre göçenler oldu işini değiştirenler oldu. Halıcılık başladı sonra.

Ancak, Ayata'ya göre bez dokumacılığı tecrübesinin Hacılar'da ondan sonra gelişen ciddi ekonomik etkinlik olan halı dokumacılığı açısından iki kalıcı etkisi olmuştur:

> Birincisi dokumacılık konusunda tecrübeli ve beceri sahibi bir nüfus yaratmış olmasıdır. Bez dokumacılığı halıcılıktan farklı olarak hem erkekler hem de kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Geleceğe dönük olarak evlerde ha-

77 Özuğurlu 2008: 144.

lı dokumaya yatkınlığı olan kadın nüfus ve usta aracı olarak çalışmaya yatkın bir erkek nüfus böylece ortaya çıkmıştır. Nitekim Kayserili halıcıların ilk aracıları Hacılarlı bez dokumacıları ve onların oğlan çocukları arasından seçilmiştir...

İkinci olarak da bez dokumacılığı Hacılar'ın ekonomik yapısında bir iç farklılaşmaya yol açmış, küçük bir kesim ip ve kumaş tüccarı olarak ortaya çıkmıştır. Tekstil ürünleri ticareti çerçevesinde edinilen bilgi ve tecrübe ona yakın bir alan olan halıcılıkla uyum sağlamayı kolaylaştırmıştır (Ayata 1987: 71).

Yaptığım görüşmelerden aktardığım aşağıdaki alıntılar Ayata'nın tespitlerini doğrulamaktadır. Buradaki dokumacılık tecrübesi içinden Hacılar'da bir grup ip ve kumaş tüccarı doğmuş ve bu tüccarlar Hacılar'da dokunan bezleri pazarlamak üzere Türkiye'nin dört bir yanına dağılmışlardır. Yani önceki dönemde etraftaki köy ve kasabalarda küçük ölçekte ve al sat şeklinde yapılan çerçilik; böylece yap sat biçiminde ulusal ölçeğe taşınmıştır. Bu durum bu kişilere ciddi bir sermaye kazandırmanın yanı sıra, Türkiye'nin farklı kentleriyle, ticari ve beşeri ilişkiler kurmalarını, ulusal pazarı, arz ve talep dengesini tanımalarına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla, ileride Hacılar'ın sanayileşmesinde kilit rolü üstlenecek aktörlerden bazıları ilk sermayelerini bu işten oluşturdular. Bu işi ilk yapan ailelerden biriyle yaptığım görüşme bu tüccarları ve gittikleri yönleri net bir biçimde gösteriyor.

Bu pazarlama işini de belirli insanlar vardı onlar yapardı. Bir tanesi babam Samsun tarafına giderdi. Bir tanesi Gürdoğanlar var Mehmet Gürdoğan şimdiki Hacılar Yardımlaşma Derneği Başkanı Hasan Hüseyin Gürdoğan'ın amcası, onun amcası Hafız Mustafa Amca Ankara tarafına gittiler. Kayınpederim, Belediye Başkanı'nın babası Hamdi Herdem vardı, Fikret Ayvaz vardı, onlar da Tokat tarafına giderlerdi Hacılar'da çıkan bezi pazarlamak için. Bu şekilde Hacılar'ın tezgâhı gelişmeye başladı. Kooperatife iplikler bugünkü Birlik Mensucat'ın ve Orta Anadolu'nun ortakları tarafından verilir; onlar Hacılar'da dokurlar, dokudukları bezleri o Kayserili tüccarlara iplik borcunun karşılığında bir maliyet kârı koyup verirler, onlar da alırlar. Bu ne zamana kadar devam etti. 1944 yılından 1952 yılına kadar.

Hacılar bezini pazarlamak için geriye kalan tek yön olan güneye, yani Adana tarafına giden 75 yaşın üzerinde eski bir tüccarla yaptığım görüşme de dokumacılık faaliyeti ve onun etrafında dönen dinamik ilişkileri anlamak açısından oldukça aydınlatıcıdır.

Ticarete atılmam esnasında dayımın yanına Kayseri'ye gittim 1 yıl orada çalıştık tezgâhtar olarak. Yani, Hacılar'ın ev dokuma tezgâhları vardı ya, onların imal ettiği bezlerin alınıp satılması. O yönde ticareti, yani almaya satmaya oradan başladık biz dayımın yanında. Dokumacılık devam ediyor Hacılar'da. Ben de dokuttum dokumayı. Ben fiilen kendim dokumazdım da işçilik olarak dokuturdum. Ben onların dokuduğu malları değerli satardım dışarıya, içeriye. Yani ucuza mal toplayanlara vermezdim. Onlar ucuza alırdı, ben onların sattığı fiyatlara satardım. O şekilde ticareti belledik, ticarete atıldık. Bu Kapalıçarşı'da amcamgilin dükkânları vardı. Ben hem Adana'ya gider gelirdim, hem oradan manifatura getirirdim, hem de buradan oraya bu Hacılar'ın dokunan bezleri var ya, o silindire verilir de oraya yorgancılara götürürdüm dedim ya, oraya o bezlerden götürürdüm. Onu satınca da oradan Sümerbank malı alarak, Sümerbank'ın yatak yüzü, dirili, kaputbezi, daha başka basması, pazeni, onlardan da alırdık, buraya getirirdik, burada esnaflara satardık. Ben ticarete öyle başladım. Dayımın yanında kursu gördüm, ondan sonra da alma satma mevzusuna devam ettim. Ondan sonra Kapalıçarşı'da iplik, pamuk işi üzerine çalıştık. Halıcılara iplik imal ettik. Direzin, o köylülerin dokuduğu kilimlere çözgü ipi bunlar. Onları imal ettik, sattık. Ondan sonra ben sanayiye geçtim.

Bütün bu süreci gözden geçirdiğimizde gerek Babadağ'da gerekse Hacılar'da yaşanan sanayileşme süreçlerinde dokumacılığın oynadığı özel rolün, Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği Britanya topraklarında yaşananlarla[78] 200 yıllık bir gecikme dışında neredeyse aynı olduğunu görüyoruz. Sanayinin ve kapitalizmin bu evrensel dinamiklerini hatırlamak sanayileşme ile ilgili tartışmalarda Kalvinist İslam gibi tarih ve toplum dışı açıklamaları doğru değerlendirmek açısından oldukça kritik bir önem taşıyor.

Hacılar'da halıcılık[79]

Armuda dal olayım
Dalına gül olayım
Halıyı dohuyup da
Bir bilezik alayım[80]

78 Bkz. Hobsbawn 2008: 28.

79 Bu bölümü yazarken büyük oranda Ayata'nın 1987 çalışmasından yararlandım

80 1927 Hacılar doğumlu Zümrüt Avcı'dan 2004 yılında derleyen Dr. Bayram Durbilmez (aktaran Zaripova Çetin 2008: 189).

Halı dokurum halı
Bitmiyo gâvur malı
Şu halılar çıkalı
Kızların benzi sarı[81]

Eni kenar bitmiyo
Çividisi yitmiyo
Şu halılar çıkalı
Kızlar gelin gitmiyo[82]

Anadolu'da halıcılığın bir kapitalist ev sanayi formu haline gelmeden önce de geleneksel bir halk sanatı ve zanaatı olarak uzunca bir tarihi vardır. Yetkin, her ne kadar halıcılığın kökenini Orta Asya'ya Türklerin yaşadığı bölgelere kadar götürse de (Yetkin, 1991) elimizde bulunan ve Türklere ait oldukları kesin olan halılar Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nden kalmadır ve Konya'da bulunmuştur. Dolayısıyla genel olarak Anadolu'da Türk halı sanatının, 13. yüzyıldan başlayarak mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Quataert'e göre Anadolu'ya halıcılık göçer Türk aşiretlerinin Ortaçağ'da Anadolu'ya gelmesiyle başlamış; örneğin "Kaçar aşireti Uşak'a yerleşerek halı dokumacılığı yapmıştır... Efsaneye göre Kanuni Sultan Süleyman Azerbaycan'dan dokumacı ustalar getirtmiş, bu ustalar Uşak'a özgü yeni tarz halılar dokumuştur" (Quataert 2008: 241). Ancak geleneksel bir zanaat olarak yapılan bu üretim faaliyeti yüzyıllar boyunca ihtiyaçlarla sınırlı kalmış ve uzunca bir süre ticarileşmemiştir.

Bununla birlikte Quataert, Osmanlı halı üreticileri ile Batılı tüketiciler arasındaki ilişkilerin 16. yüzyıla dek uzandığını; 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise özellikle Batı Anadolu'da ihracata yönelik geniş iyi örgütlenmiş bir halıcılık sektörü bulunduğunu ve 19. yüzyılın ilk yarısında yarı-kitlesel pazar ölçülerine ulaştığını tespit etmektedir (*a.g.e.*: 241). Ayata'nın Braudel'den aktardığına göre de Avrupa'nın Doğu'dan halı talebi 19. yüzyılda itibaren artınca; bunun bir sonucu olarak Anadolu'da ihracat için yapılan halı üretimi 19. yüzyılda doruğa ulaşıp ilk kez Anadolu'nun bazı bölgelerinde geleneksel aile üretimini geride bırakmıştır (Ayata 1987: 38). Nitekim 1840'ların başından itibaren örneğin İzmir'den ABD'ye halı gönderildiği; 1850'lerin ortalarında İzmir'den toplam halı ihracatının 5,7 milyon kuruş değerinde 1.096 balyaya ulaştığı; 1913'e gelindiğinde bu rakamın sekize katlandığı; 1906 yılı civarında Anadolu'da ticari amaçla halı dokuyan yaklaşık 15.000 tezgâhın bulunduğu bildirilmektedir (Quataert 2008: 242-6). Ticari halıcılığın bu ilk dönemlerinde Osmanlı topraklarında sektöre dışarıdan ilk önce

81 Aktaran Zaripova Çetin 2008: 188.

82 Aktaran Mustafa Özdemir 1984: 9.

(1864) İngilizler girmiş ve kısa sürede Anadolu'daki sektörü ele geçirmişlerdir. Örneğin, 1880'lerde öne çıkan Şark Halı Şirketi adlı bir İngiliz kuruluşu, Batı Anadolu'da kurduğu dokuma atölyeleri ve iplik eğirme fabrikalarında 1880'den 1920'lerin ortalarına kadar faaliyet göstermiş ve 1913'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda halı tekeli haline gelmiştir. Nitekim 1913 yılında İmparatorluk topraklarında üretilen tüm halıların % 70'i bu şirket tarafından üretilmiştir (Kurmuş 2007: 178-9). 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de Aliotti'ler ve Spartali'ler tarafından bine yakın işçi çalıştıran bir halı imalathanesi açıldığı; 1900 yılına gelindiğinde İzmir halı ticaretinin % 90'ını 6 ticarethanenin (Spartali ve ortakları, P. de Andria ve ortakları, Sydney la Fontaine, W. Griffith, Partridge ve Habib ile Polako) elinde tuttuğu (Quatert 2008: 267) ve benzer girişimlerin Konya, Bursa, Bilecik, Mersin ve Tarsus'ta da gerçekleştiği belirtilmektedir (Avcıoğlu 1974: 112).

Kaniş (Kültepe) kazılarında ortaya çıkan araç ve gereçler, dokumacılığın Kayseri'de MÖ 2000'lere kadar gittiğini gösteriyor (*Yurt Ansiklopedisi*, 1983: 4761). Ancak konumuz açısından baktığımızda geleneksel bir halk sanatı ve zanaatı olan Kayseri'deki halıcılığın diğer şehirlerde olduğu gibi Anadolu Selçuklu Devleti dönemine kadar gittiği söylenebilir (*Kayseri İl Yıllığı*, 1973). Ancak, sarayın ihtiyaçları için kurulan atölyeler dışında yüzyıllar boyunca halı üretimi genellikle köylerde Yahyalı[83] halıları örneğinde olduğu gibi köylüler tarafından yapılmıştır. Köylüler, halının hammaddesi olan yünü genellikle kendi koyunlarından kırkarak, boyayı da çiçeklerden ve cerhi gibi çeşitli bitkilerden elde ederek üretiyorlar ve bu ürünü de daha ziyade çeyiz vb. kendi ihtiyaçlarını karşılamak doğrultusunda kullanıyorlardı. Örneğin, çerçilik bölümünde aktardığım gibi o yıllarda benim akrabalarım arasından da köyleri gezip para karşılığı kök boya imalatı ile uğraşan kişiler vardı. Buna paralel olarak, 19. yüzyılın ikinci dönemine ait kayıtlarda Erciyes çevresinde ve Hacılar'da boya imalatında ve boya sanayinde kullanılan ve ciddi bir ihraç kalemi haline gelen cerhi bitkisinin üretiminin de yapıldığını görüyoruz (Cömert 2008: 148). Bütün bunlar bize o yıllarda kayda değer bir geleneksel halı imalatı olduğunu gösteriyor. Ancak, 19. yüzyıl sonlarına kadar Ayata'nın "yöresel halı imalatı" olarak adlandırdığı bu geleneksel üretim, çok fazla ticarileşmemiş, gereğinden fazla üretildiğinde yerel pazarlarda alınıp satılmakla birlikte henüz pazara bağımlı hale gelmemiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru gelindiğinde ise Batı'dan gelen yoğun talep üzerine Batı Anadolu'da olduğu gibi ihracata dönük bir halı üretimi yaygınlaşmaya başlar. Halk arasında "Bünyan halısı" imalatçılar tarafından ise "Manchester halısı" olarak adlandırılan bambaşka bir halı türü, bir ihraç

83 Kayseri'nin bir ilçesi.

ürünü olarak ortaya çıkar. Bu halıya Mancester halısı denmesinin nedeni halı yapımında kullanılan ipin İngiltere'den ithal edilmesidir.

> Mancester halısının belkemiği birbirine paralel uzanan pamuk iplerden oluşan çözgüdür... Çözgü ipleri tezgâhın alt ve üst direklerine sarılır. Yaklaşık 10 santim uzunluğundaki ip parçalarıyla (yün, ipek, pamuk vs.) her bir çözgü ipine ve bir sıra boyunca tek düğüm atılır... Bir sıra böyle tamamlandıktan sonra atkı denilen bir ip çözgü iplerine doksan derecelik bir açı oluşturacak şekilde enlemesine yerleştirilir... Birkaç sıra böyle dokunduktan sonra dişleri çözgü iplerinin arasından geçen madeni bir tarakla atkının üzerine vurulur. Taraklama dokunan kısmı sıklığını sağlamak içindir. Son önemli işlem ise, yüzeye dik olan düğüm uçlarının halının dibine kadar kesebilecek şekilde yapılmış özel bir makasla derinden kesilmesidir... Dokuyucu hangi renk ipi kullanacağına kâğıt üzerine işlenmiş ve genellikle tezgâha asılı duran bir modele sık sık bakarak karar verir (Ayata 1987: 46).

Ayata'nın kapitalist ev sanayi olarak ele aldığı bu halı imalatının üretim organizasyonu ise şu şekildedir: Üretim belirli aşamalara bölünmüştür. Birinci aşamada dünyanın herhangi bir yerinde ipek, pamuk ya da yünden oluşan hammaddeler üretilir. Sonra bu maddelerden halı ipi üretilir ki bu ip Kayseri'ye başlarda genelde İngiltere'den ithal edilmiş; sonraları ise Türkiye'de açılan ip fabrikalarından tedarik edilmiştir. Bu ithalatı İstanbul'daki büyük tüccarlar yapar. Daha sonra büyük toptancılar ipleri bu tüccarlardan alıp Kayserili tüccarlara satarlar. Kayseri'deki halı imalatçıları da bu ipleri Kayseri'deki tüccarlardan alıp aracıları aracılığıyla köylerdeki dokumacılara ulaştırırlar. "Aracılar, üretimi denetleyen, dokumacıları kontrol eden, gerekirse üretim sürecine müdahale eden, dokunmuş halıları toplayıp imalatçıya ulaştıran beceri sahibi ustalardır" (Ayata 1987: 43). Sonrasındaki süreçler ise şunlardır:

> (Tamamı kız çocuklar ve kadınlardan oluşan) dokumacılar, kendi evlerinde çalışırlar. Çalışma yoğunluğu ve süresi dokuyucu tarafından belirlenir. Gerekli aletler ve hammaddeler halı imalatçısı denilen kapitalist girişimci tarafından dokuyuculara ulaştırılır. Dokuyucular ürünlerini halı imalatçısına teslim ederler ve çalışmaları karşılığında kendilerine parça başına tespit edilen belirli bir ücret ödenir. Halı imalatçısı genellikle topladığı halıların halı tüccarı aracılığı ile pazarlamasını yapar. Bu sanayide kullanılan temel girdi iptir. Yaygın olarak kullanılan yün, ipek, suni ipek ve pamuk ip, bazıları büyük çaplı ve sermaye yoğun şirketler olan ip eğirme fabrikalarında üretilir. Halı imalatçıları, ipi bazen doğrudan doğruya bu fabrikalardan bazen de ip tüccarları aracılığı ile temin ederler (Ayata 1987: 43).

İşte bu yüzden Ayata'nın işaret ettiği gibi Mancester halıcılığı, başlangıcından itibaren yerel pazarın sınırlarını aşmayı hedefleyen; hem ulusal hem de uluslararası pazar için ortaya çıkmış ister kapitalist ev sanayi, ister emek yoğun atölye türünde olsun kapitalist bir biçimde örgütlenmiştir (Ayata 1987: 41-42). Örneğin, yukarıda değindiğim İngiliz şirket, bu halı türünün ortaya çıkışından sonra Kayseri'de de dokuma atölyeleri kurmuş ancak bunlar çok uzun ömürlü olmamış; buradaki halı üretimi kapitalist ev sanayi ile özdeşleşmiştir (a.g.e.: 38-42). Nitekim Sümerbank Bez Fabrikası kurulmadan önce şehirde fizibilite çalışması yapan Rus uzmanlar da şehirde ciddi bir dokumacılık mirası olduğunu tespit etmişler ve bunun fabrika açısından maliyet düşürücü bir avantaj teşkil ettiğini raporlarında ifade etmişlerdir (Eldek 2007: 30 ve 118).

İşte bu genel çerçevede 20. yüzyılın başına geldiğimizde, Kayseri halı üretimi alanında önemli kentlerden bir haline gelmiştir. Nitekim yüzyıl başında Kayseri'de 3.500 tezgâh olduğu, bu sayının 1930'a gelindiğinde 7.500'e ulaştığı, örneğin o yıl 11.000 parça ihraç halısı üretildiği belirtilmiştir (Özdoğan 1948: 131).

Öte yandan, yukarıda da bahsettiğim gibi Kayseri, Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı Anadolu'daki en önemli kentlerden biriydi. Cumhuriyet'in kuruluşundan önce gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarındaki üretim, zanaat ve ticarette ne ölçüde etkin olduğunu yukarıda rakamlarla belirtmiştim. Bu durum Kayseri'deki halı sanayi için de büyük oranda geçerliydi. Tarihsel kayıtlar bir yana; yaptığım görüşmelerde de sadece dokumacılık ve halıcılık gibi alanlarda değil, bıçakçılık, demircilik, nalbantlık, kuyumculuk, pastırma imalatı vb. geleneksel zanaatlarda ve ticaretin birçok dalında da Ermenilerin büyük bir etkinliği olduğu ve bu tür zanaatların Kayserililere Ermenilerden miras kaldığı ifade edildi. Üstelik benim konuştuğum insanların tamamı 1915'teki Tehcir'den sonra doğmuş insanlardı. Aktarılanlar, Kayseri'deki halı imalatının, Tehcir'den önce büyük oranda Ermeniler tarafından yönlendirildiği; hatta Tehcir'den sonra bile bu durumun bir süre devam ettiği yönündedir. Aşağıda 75-80 yaşının üzerindeki kişilerle yaptığım görüşmelerin ilgili bölümleri halıcılıktaki Ermeni mirasını açıkça göstermektedir. Aşağıdaki alıntı 75-80 yaşlarında eski bir tüccardan:

> Halıcılık devrinin birincisine benim aklım yetmez. Halıcılık da yine şeyden, Halıcı İsmail Efendi'nin anasından, Ermenilerden belleyip de Hacılar'a yayma. Halıcı İsmail Efendi vardı ya, bildiğiniz o mahallemizdeki, onun anası Ermenilerden bellemiş. Hani buraya da Hacılar'a göçüyor ya, buraya Hacılar'a göçtüğünden mütevellit, bu 1940'lardan evvel, yani Atatürk şeyinden de evvel belki Devrimi'nden de evvel. O Hacılar'ın yine sanat yönünden o Halıcı İsmail Efendigil halıcılıkta da önderlik yapmışlar, el dokuma tezgâhlarında

da önderlik yapmışlar... Halıcılık olayı Kayseri'deki Ermenilerden gelmiş...Bu pastırmacılık, sucukçuluk da Ermenilerden geçme. Buradaki Kayseri'deki Ermenilerin çokluğu, Ermeniler çokmuş o zamandan ve Kayseri'deki ticari yönden, bakırcısı da varmış, yani Ermeniler Kayseri'nin ekonomisini elinde tutacak durumdalarmış. Öyle varlıklı zümre olmuşlar onlar.

Bu ise halıcılık sektöründe çok uzun yıllar çalışan bir mühendisten:

G: Kayseri'de üretim ve ticaret şeylerin elindeymiş Rumlarla yani Ermenilerin elindeymiş Kayseri'deki bu. Ermeniler gidince en büyük halıcılar Hasoğulları, Hasoğulları'nın ortak oldukları kişi bir Ermeniymiş, hep Ermenilerden öğrenmişler.

K: O Hasoğulları dediğiniz Kayserili mi?

G: Kayserili onlar yani öz be öz Kayserili bunlar. Mustafa Hasoğlu, Ismail Hasoğlu yani şimdi İstanbul da devam ediyor hâlâ. Ailenin bir bölümü Hasoğlu Halıcılık, Osmanlı Halıcılık filan diye onlar hep Ermenilerle filan çalışmışlardı. Tabii üretici lazım mümkün olduğunca yayılmışlar.

Aşağıdaki görüşme ise dokumacılık ve halıcılık konusunda önde gelen yerel politikacılardan biriyle yapılan görüşmeden:

Hacılar bezi olarak bi kalite yakalanmış olmasına rağmen sönmek zorunda kalıyo. O sırada yine Ermenilerden el halısı öğreniliyo, el halısını Hacılar'a getiriyorlar bi harıma öğretiyolar. Ondan sonra yerleştiriyolar tezgâhları, çoğaltmaya başlıyolar. Ondan sonra tüm Hacılarlı bu öğrendiği sanatı çevre köylere ilçelere yaymaya başlıyolar.

Ancak Ayata'nın da belirttiği gibi bu dönemde Halıcılık henüz kırsal kesime çok girmemiş, kapitalist ev sanayiinin emek ihtiyacı büyük oranda Kayseri şehir nüfusunca karşılanmış; halı üretimi genellikle büyük imalatçılar tarafından organize edilmiştir. Kayseri Ticaret Odası Meslek Defterlerine göre 1928-1945 arasında 24 firma faaliyette bulunmaktadır ve en büyük firma 3.000 dolayında tezgâha sahiptir (Ayata 1987: 42). Halıcılığın köylere yayılması, küçük miktarlarda da olsa ilk 1930'larda başlamış olmakla birlikte; esas 1950'li yıllarda gerçekleşen bir süreçtir. Aşağıdaki alıntı, 1950'li yılların başında halıcılığa başlayan Hacılarlı bir girişimciyle yapılan görüşmeden:

G: 1951 yılında 52 yılında halıcılığa girdik. Burda birkaç sene çalıştıktan sonra, 2 sene mi ne çalıştım orda. Hacılar da Hasoğulları'nın işlikleri vardı. Orda tezgâhı veriyorduk biz evlere. Tezgâh verilirdi. Herkes evinde dokur ge-

tirir teslim ederdi. İşin ipliğini verirdik biz. İşlik derler ona işlikten ipin ipliğini verirdik, makasını bilerdik, makaslan kesilirdi, onu verirdik. Getirirler teslim ederlerdi, kestikten sonra. Ben şeydim, işçiydim işlikte çalışıyordum. Ondan sonra köylere gittik biz köylere öğrettik halıyı öğrettik köylülere. Halı öğretmeye gittik ayrıldık burdan biz orayı halıyı öğretelim dokutalım dedikte halıyı öğrettik ve dokuttuk.

M: Ama bu sefer patron siz oldunuz!

G: Patron olduk biz.

K: Hangi yılda oldu bu?

G: 54'ten sonra başladık.

K: Yani sen 52'de döndün 2 sene buradaki Hacılar'daki işlikte çalıştın, öğrendin işi.

G: İyice öğrendikten sonra köylere gittim.

K: Köylere öğrettiniz sonra iş verdiniz, dokutturdunuz sonra ondakileri toplayıp Kayseri'de satıyor muydunuz?

G: Onları da getiriyoduk, bu şeylerlen Kayserililernen ortak olduk sonradan. Oraya teslim ederdik, onlardan ip ipliği götürürdük biz de halıcılığımıza devam ederdik.

K: Bi dükkân tuttunuz yani Kayseri'de o zaman.

G: Kayseri'de vardı o şeylerin ortaklarımızın dükkânıydı. Onlar tuttular yerini merini.

K: Ne kadar süre bu iş sürdü kaç sene devam ettin bu işe?

G: Bu işe 54'ten 80'e kadar devam ettim.

M: Yani bizzat halı satıyordun yani 80'e kadar.

G: Halıyı dokutuyordum, getiriyordum, burada satıyordum. Onlar satıyordu, ben de para alıp gidiyordum, iplik alıp gidiyordum. O şekilde devam etti.

M: Nerelere hangi şeylere dokutuyordunuz?

G: Hacılar'daydı, Girveli köyüne, Pazaröreri o civar o köylere ben dokutuyodum. Başka köylere başka Hacılarlılar gittiler, her tarafa yayıldılar.

M: Nerelerdi mesela yayıldıkları yerler?

G: Bünyan şey, Girveli,[84] Everek.[85] Çerkezler'e giden oldu Pınarbaşı'na giden oldu derken oraları hep öğrendik.

M: Bu Tomarza'ya İlan da gidildi mi, Develi'ye Tomarza'ya?

G: Tomarza'ya da gidenler oldu. Tomarza tarafına köylere kızları gönderirlerdi. Öğrenirlerdi, o kızlara tezgâh verirdik biz. Tezgâhları çözerdik ipliğini üstüne atardık o şekilde dokurlardı.

M: Peki mesela bütün bu halıcılığı yapan Hacılarlılar mıydı yoksa başkaları da var mıydı Kayseri'de bu işi yapan?

84 Kayseri İli Bünyan İlçesi'ne bağlı bir köy.

85 Kayseri İli Develi İlçesi'nin eski adı.

G: Daha çok Hacılarlılar, Hisarcıklılar yapardı. Hacılarlılar en çok yapardı
M: Halıcılık Hacılarlıların elindeydi yani?
G: Hacılarlıların elindeydi, Hisarcıklı ile Hacılarlının elindeydi.

Halıcılıktaki bu patlamanın belli başlı nedenleri vardır. Öncelikle, halıya olan hem yurtdışı hem yurtiçi talep artmış ve bu durum halı üretimini kamçılamıştı. Ancak buradaki esas talep iç pazardan gelmişti. Kayseri bağlamında ele alacak olursak, önceki bölümde aktardığım Sümerbank örneğinde olduğu gibi tekstil alanına yapılan devlet yatırımları ve 1950'li ve 1960'lı yıllarda bunları izleyen Birlik Mensucat ve Orta Anadolu Mensucat Fabrikaları gibi özel sektör yatırımları bu sektördeki hammadde ihtiyacını karşılamaya başlamıştı. Buna, nüfus artışı, ekonomideki canlanma ve kişi başına düşen ortalama gelirdeki artış eklenmiş; kırdan kente göçlerle birlikte demografik değişiklikler baş göstermişti. Kentleşme ile birlikte, inşaat sektöründeki canlanma, yeni yapılan konutlardaki diğer ihtiyaçlarla birlikte halı ihtiyacını da artırmış bu da talebi fırlatmıştı. Buna mukabil kent ekonomisi ile giderek daha fazla eklemlenen köylülerin ek gelir sağlama ihtiyaçları da ciddi bir biçimde artmıştı. Örneğin Ayata, bu noktada halı imalatındaki artışın en önemli nedeninin kır nüfusunun daha çok ek gelire ihtiyaç duyması ve ücretli işçiliğe daha yaygın bir biçimde başvurması olduğunu düşünmektedir. Bunda, Hacılar örneğinde olduğu gibi kırdan kente göçmeyip küçük tarım üreticiliğini, mevsimlik işçilik ve tarım dışı alanlarda küçük çaplı girişimcilikle birleştirme faaliyetlerinin de önemli bir rolü vardır. Ayata'ya göre bir diğer önemli etken de üretim organizasyonundaki değişikliktir. Birinci dönemde büyük imalatçılarca yapılan halı üretimi bu dönemde sayıları hızla artan ortalama 50-70 tezgâhı kontrol eden küçük imalatçılarca üstlenilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda köy imalatçısı denebilecek; 10-15 tezgâhı kontrol eden daha küçük ve çok daha yaygın küçük girişimciler ortaya çıkmışlardır (Ayata, 1987: 43-44). Aşağıdaki alıntı 40 yıldan uzun bir süredir halıcılık sektöründe çalışan Hacılarlı bir mühendisin doğrudan gözlemeleri.

> En büyük yani üretici olarak üç dört tane falan yani Kayserilinin şeyi vardı onların hep Hacılar'da işlikleri vardı. Bu boyacının Mustafa vardı rahmetli oldu. Mustafa Amca vardı, Naylon Yusuf derlerdi Yusuf Üzgün vardı ve şey Hacılar'da Hacı denen Amca vardı bunlar şeydi. Yani şehirdeki büyük üreticilerin yani Hacılar'daki frençayzingi gibi. Birincisi şey Bulamacın Mustafa derlerdi lakabıyla söyleyeyim de. Bir de aşağı mahallede Hacı Celal vardı. Hacı Celal derlerdi o üç kişi vardı Hacılar'daki yani bütün tezgâhlar bunların adına çalışırdı. Belki birkaç tane ufak üretici de olabilir de ama bu üç kişi. Bunlar taşeronlardı onlar avans verirlerdi genelde. Örneğin evimize birer halı tez-

gâhı koydular, çözdüler modelini ipliği vs.'yi verdiler. Size para verirler avans ve şey yaparlardı yani yaptığınız işten hemen şey olurdu yani ne kadar çok yaparsan sıra hesabı olurdu. Yani 700 ilmeğin fiyatı ayrı 500 ilmeğin, 600 ilmeğin. 300'den başlardı. 300 ilmek, 500 ilmek, 600 ilmek, 700 ilmek, 800 ya da 1.000 ilmek olurdu. Elindeki malların mat sayısı yani düğüm sayısı. Yani 700 olunca yani metrede 350 düğüm olur ve şey ona göre hesapla yani 1.000 olunca 3 metre olurdu o zamanlar üçe dört olurdu yani büyük taban (halı) dokunurdu ve onun fiks bir parası vardı 300'den başlar 1.000'e kadar giderdi.

Bütün bu gelişmeler neticesinde 1955 ile 1975 arasında tüm Türkiye'de el halısı üretimi 4 kat artmıştır (Ayata 1987: 40). Dolayısıyla Kayseri'de de 1945-1975 döneminde tezgâh sayısı 40.000-45.000 civarına yükselmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında tüm Türkiye'deki tezgâh sayısının 160.000 dolayında olduğunu düşünürsek (Ayata 1987: 8) bu oldukça ciddi bir rakamdır. Ayata, araştırmasını yaptığı 1977 yılında Kayseri'de yalnızca KTO'ya kayıtlı 500 halı imalatçısı olduğunu, imalatçı başına düşen tezgâh sayısının 70 civarında olduğunu ve kayıtlı firmalara bağlı 35.000 tezgâh bulunduğunu aktarmaktadır. Her tezgâh başına ortalama 3 kişi çalıştığı varsayıldığında bundan şu sonuç çıkmaktadır:

> O halde Kayseri ilinde 40.000 tezgâhı esas alırsak (kayıtlı olmayanlar da dahil) 120.000; 45.000 tezgâhı esas alırsak 135.000 halı dokuyucusunun olduğunu öne sürmek mümkündür. Bu ise ilin toplam nüfusunun yarısına eşittir. Faal değil de toplam kadın nüfusundan bahsetmemin nedeni bu sanayi dalında çalışanların çoğunlukla 6 ila 35 yaşları arasındaki kadınlar olmasıdır. Kısacası, Kayseri ilindeki her iki kadından birisi halı dokumaktadır ve çoğu ücretli işçi statüsündedir (Ayata 1987: 43).

Yukarıda, halıcılığın 1930'larla birlikte Kayseri'nin yakın köylerine yayılmaya başladığını ve bu sürecin 1950'lerde hız kazandığını ifade etmiştim. İşte dokumacılığın 1950'lerin başından itibaren sona ermesiyle birlikte ve halı talebindeki patlamayı takiben, Hacılar, inanılmaz bir süratle halıcılığa kaydı. Zira Kayseri'ye en yakın, en kalabalık, dokumacılığa en yatkın ve ek gelire en çok ihtiyacı olan yerleşimdi. Aslında dokumacılık açısından bu sadece Hacılar'a has bir durum da değildir. Örneğin:

> Thirsk'in 16. ve 17. yüzyıl İngiliz trikotaj sanayi, Chambers'in 17. ve 18. yüzyıllardaki Midlends (İngiltere) tekstil sanayi ve Coleman'ın Tudor ve Stuart İngilteresi kırsal sanayi çalışmalarının sonuçları şu noktalarda birleşmektedir: Kapitalist ev sanayinin kırsal bölgelerdeki gelişimi, tarımda işsizlik, nü-

fus baskısı ve toprak kıtlığı, mirasla toprak parçalanması/toprağın yalnızca büyük çocuğa geçmesi ve işletme çapının küçüklüğü gibi tarımın iç yapısından kaynaklanan nedenlerin sonucudur (Ayata 1987: 59).

Yukarıda sözü edilen nedenlerin neredeyse tamamının Hacılar[86] için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Böylece, çok kısa süre içinde Hacılar'daki tüm evlerde halı tezgâhları kurulmaya başlandı. Her ne kadar 1945-1950 yıllarında Hacılar'a halıyı getirenin İsmail Köker adlı girişimci olduğu söylense[87] de anladığım kadarıyla Hacılar'a ilk halı tezgâhını getirmek gibi bir durum pek de söz konusu olmamıştır. Çünkü halı imalatı Hacılar'da zaten 20. yüzyılın başından beri az da olsa vardır. Kayseri ile iletişimin artması, göç, evlilik, komşuluk gibi süreçlerle Hacılarlı kadınlardan bazıları Kayserililerden halı dokumayı öğrenmişlerdir. Ancak bu imalat o yıllarda dokumacılık kadar yaygınlaşıp ticarileşmemiştir. Aşağıdaki tanıklık bunu kanıtlamaktadır.

> G: Annemin anlattığına göre mesela genç kızlığında halı varmış ama o kadar fazla değilmiş. Çünkü annem bir ara genç kızken amcasının bu Duran Hocalar tanırsın o da Uluyer'de oturuyor. Onun kız kardeşi vardı, öldü herhalde. O öğretmiş anneme. Yani "şey yapardık" diyor. O herhalde annemden 3-5 yaş büyüktü: "Hem öğretir hem döverdi beni" diye annem anlatırdı yani. Halıyı yani onla öğrendiğini söylerdi ki annem herhalde 75-80 yaşına yakındı öldüğünde yani 1989'da öldü annem ki 1910 filan o doğumlu yani.
>
> K: Demek ki 20'lerde 30'larda vardı yani!
>
> G: Hacılar'da varmış ama fazla değilmiş.

Bununla birlikte Hacılar'da zaman içinde tedricen artan halıcılık faaliyetlerinde 1950'lerden sonra patlama yaşanmış; daha önce dokumacılık işi yapan aracılardan, ustalardan, küçük girişimcilerden bazıları, büyük bir iştahla doğrudan halıcılık sektörüne kaymışlardır. Öyle ki Ayata'nın tespitlerine göre 1977 yılında Kayseri'de bu alanda faaliyet gösteren tüm girişimcilerin % 40'ı ve imalatçıların % 60'ı Hacılarlıdır (Ayata 1987: 69). Önde gelen halıcılardan birinin gözlemlediği gibi süreç şöyle gelişmiştir:

> Sonra 1970'ten sonra tekel kırıldı gibi bu 3'ü (yukarıda bahsedilen 3 aracı) tekeldi herkes şey yapmaya başladı. Örneğin kendi adına dokumayıp halıyı satmaya başladılar. O uzun süre devam etti ve de ipek halıya dönünce yani kalite biraz daha artınca şey oldu. Daha çok kendi hesabına üretim yapıp biraz da

86 Hatta bu etkenler, Türkiye'de diğer ünlü dokumacılık merkezleri olan Denizli/Babadağ ve Buldan ve Manisa/Demirci için de geçerlidir diyebiliriz.

87 Bkz. Şahin 2008: 605; Gençoğlu 2008: 379.

tabii finansal olarak Hacılarlılar zenginleştiler açıkçası yani 60'lı yılların 70'li yılların yani Hacılarlısı değildi yani bu. 75'ten 80'den 85'ten sonra deyim, şeyi Hacılarlı gitti birkaç yerden sordu ya da ipeğin metresi kaç lira, yünün fiyatı kaç lira, hep sordu modeli beğendi ona göre iplikleri aldı. Yani gitti direzini aldı, atkıyı aldı ve evinde de üretici var. Tezgâh yaptırmak o kadar önemli değil yani bir tane tezgâh olunca kendi hesabına yani kendi üretici oldu. Aynı öbür dokumaya döndüğü gibi.

Sektörün Hacılarlı dokumacılara ve girişimcilere katkısını anlamak açısından halı sanayisindeki ücret ve kâr oranlarından da bahsetmek gerekiyor. Ayata'nın yaptığı hesaplara göre günde 8 saat halı dokuyan bir dokuyucu 1977 yılında günlüğü 120 lira olan düz bir inşaat işçisinin yarısı kadar, yaklaşık 63 lira para kazanmaktaydı. İki kişinin ortak olduğu ve yirmi otuz civarında tezgâhı olan küçük bir halı imalathanesi ise yılda ortalama 236.500 TL kazanmaktaydı ki bunu ikiye böldüğümüzde (tek bir imalatçı için) bu 1977 yılında geçerli olan asgari ücretin 6 katı; Kayseri'deki vasıflı bir işçinin de iki, iki buçuk katı aylık gelir anlamına gelmekteydi (Ayata 1987: 73-83).

Ancak, Hacılarlı imalatçılar zaman içinde, halı ticareti, toptancılık ve bayilik gibi halı sanayisinin değişik süreçlerinde yer aldıkları için bu alandaki sermaye birikiminin mahiyetini anlamak açısından sektörün diğer süreçlerindeki kâr marjlarına da göz atmakta fayda vardır. Bu çerçevede yine Ayata'nın yaptığı hesaplardan yararlanacak olursak şöyle bir tabloyla karşılaşıyoruz:

> 1977 fiyatlarıyla orta kalite 6 metrekarelik bir yün halının üretimi 14.000 TL'ye mal olmaktaydı. İmalatçı böyle bir halıyı 16.000 TL'ye elden çıkartırken % 12,5 kâr sağlıyordu. Vergilendirmenin hemen hemen hiç olmadığı bir ortamda bu oranı net kâr olarak düşünebiliriz... 16.000 TL karşılığı aldığı bu halı için tüccar 20.000-21.000 istemektedir. Bu durumda da net kâr % 25'e yaklaşmaktadır... Ankara ve İstanbul perakendeci tüccarlarının dükkânlarında bu tip halılar 30.000 TL'nin biraz üzerinde bir fiyata satılmaktadır. İmalat maliyetini esas alarak bir hesap yapacak olursak kâr marjının % 100'ü bulduğunu ve çoğu durumda bunu geçtiğini iddia edebiliriz. Bu orandan, küçük miktarlarda da olsa nakliye, depolama ve ticaretteki işçilik masraflarını düşmemiz gereklidir (Ayata 1987: 92).

1970'lerde iyice yaygınlaşan ve yukarıda görüldüğü gibi ciddi anlamda gelir getiren bir üretim faaliyetine dönüşen halıcılıkta zaman içinde Bünyan halısından floş halılara oradan da ipek halı dokumacılığına[88] doğru bir kay-

88 Hacılar ve yöresinde dokunan halıların nitelikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin 2008: 603-614.

ma da yaşanır (Şahin 2008: 606). Zira ipek halılar dokuması daha zor olup buna mukabil de daha çok kâr getiren bir üründür.

> G: 70'lerde, halıcılık daraldı ipek halıcılığı başladı. Gerçek halı dediğimiz Mancaster, Bünyan denilen halı ortadan kalkmaya başladı. Daha hâlâ devam ediyor da hızını kaybetti. 70'li yıllarda ipek halının şeyi arttı.
>
> K: Burada yapmıyordunuz di mi?
>
> G: Yok Bursa'da yapılır. Orada ipek böceği ipleri yün haline getirilir, halıcılar satın alır işçiye verir dokutur o halılar daha değerlidir, pahalıdır.
>
> K: 70 li yıllarda mı, bugün de öyle?
>
> G: Tabii tabii onun bir kelle halısını almak çok pahalı, onu sadece Arap şeyhleri alır. Makine halısının bir kellesi 1 milyar, Bünyan 4-5 milyarsa ipek böceği halısı 60-70 milyar.
>
> K: Dokuma farkı ne kadardır. Bi kadın oturup 2'ye 3 ya da 3'e 2 bir ipek halıyı ne kadar zamanda da dokur?
>
> G: İpeği 2 senede dokur, Bünyan'ı 3 ayda dokur. Santimetrekaresinde birisinde 200-300 ilmek sayısı, yani gözünle göremeyecek kadar ince ipek liflerinden yapılır, çok ince. Onun için çok büyük zaman gerektiriyor, hata affetmiyor. O yüden çok değerli, pahalı, antika. Esas iş de o. Kayseri'de var belki 3-5 tane halıcı. Birisi Mancaster halı yapıyorsa 3, 4'ü ipek halı yapıyor.
>
> K: Kârmarjı daha yüksek çünkü di mi?
>
> G: Tabii tabii kâr marjı, onu da kim alıyor turist, mesela bu kadarcık halı 1 milyar. Turist geliyor Türkiye'den hediye olarak şu halıyı alıyor. Tabii bunun da üretimi tüketimi çok cüzi, lüks (ÖB).

Halıcılık 1980'lerde hâlâ önemli bir sektör olma özelliğini koruyordu. Örneğin 1984-1985 yıllarında ben 7-8 yaşlarındayken Hacılar'da yaşadığımız avluda (hayat) neredeyse bütün kadınlar kapılar açık takır tukur halı dokurdu. Bu yıllarda en sevdiğim oyunlardan biri arada bir yanlarına gitmek "kaç sıra yaptınız?" diye sormak, üç beş düğüm atmak ve sıra bitmişse halı tezgâhına bir iki tarak sallamaktı. İp ihtiyaçları olduğu zaman da beni kasaba meydanına yakın bir işlikten ip almaya gönderirlerdi. Öte yandan, biz ailecek 1984 yılında Hacılar'dan İzmir'e göç etme kararı aldığımızda babam taşınma masraflarını evdeki Bünyan halılarından birini satarak karşılamıştı. Buradan, 1980'li yılların sonuna kadar halıcılığın Hacılar için hâlâ çok önemli olan bir ekonomik faaliyet olduğunu anlayabiliriz. Zira o dönemde sadece bizim avluda değil Hacılar'da birçok evde halı dokunduğunu ben de hatırlayabiliyorum. Ancak ilerleyen yıllarda özellikle 1990'lardan sonra çeşitli nedenlerin bir bileşkesi olarak halıcılık Türkiye genelinde ve tabii Hacılar'da giderek güç kaybetti. Örneğin bugün halıcılık, ki o da daha çok bir

metrekarelik ipek halı biçiminde, Hacılar'da ancak ekonomik olarak çok zor durumda olan kadınların yaptığı marjinal bir üretim faaliyeti haline gelmiş bulunuyor. Halıcılığın son dönemlerinde en büyük halı toptancısı haline gelen ve sonradan başka bir sanayi dalına geçen Hacılarlı bir sanayicinin oğlu halıcılığın son dönemlerini şu şekilde anlattı

> Bizimkiler bir süre imalatla uğraşıyorlar. Kayseri'nin civar köylerine gidip oralara işte ipek tedarik ediyorlar. Oradaki insanlardan dokunmuş ipek halıyı topluyorlar, ürünü alıp İstanbul'da, Kuşadası'nda Marmaris'te, turistik bölgelerdeki şirketlere pazarlama satış yapıyorlardı. Ama bir büro da vardı bir yazıhane de vardı yani. Kayseri'de biz son zamanlarda en büyük halı şirketi, halı toptancısı bizdik yani amcamdı daha doğrusu. Çok riskli bi işti yani halıları topluyorsun 500 bin dolar 4-5 tane senet parçası, çok sağlam olmayan bir şekilde bunları götürüyorsun birilerine satıyorsun. Ama 3-4 tane senet kâğıt parçası hiç bi garantisi yok alacağınızın. "Napalım öyle ki biz Kayseri'de hiç olmayan bir iş yapalım" diyorlar. İnsanlar hep der ki: "Komşum yapıyorsa para kazanıyor ben de yapayım". Bizim halıcılıktan çıkış noktamız bu 1993 yılında. Bu sebeptendir bizimkiler demiş ki: "Biz ne yapalım, hiç olmayan bir şey. Ne hiç yok Kayseri'de o zaman kaç tane şey akıllarına gelmiş. En sonunda burayı 15-20 kişiyle kuruyorlar.

Kayseri Halıcılar Odası Başkanı Mehmet Yeşiltaş'ın[89] verdiği şu rakamlar da durumu açıkça ortaya koyuyor: "1992 yılında odamızın 400'ün üzerinde üyesi bulunurken, bugün için (2008) 117 aktif üyemiz bulunmaktadır. 1 üyemiz kilim imalatı ile iştigal etmekte, 5 üyemiz de halı ve kilim tamirciliği yapmaktadır. Geri kalan üyelerimiz el dokuması veya makine halısı ticareti ile iştigal etmektedir." Yeşiltaş'la yapılan ayrıntılı mülakatı özetleyecek olursak halıcılığın gerilemesinin nedenlerini şu faktörlere bağlayabiliriz.

1990'lardan sonra Kayseri'de el halıcılığının gerilemesinde en temel etken daha kalitesiz olan ancak çok daha ucuza satılan makine halılarının pazarı ele geçirmesidir. Bu durum el halılarına olan talebi azaltmıştır. Öte yandan, zaten tamamıyla sigortasız, neredeyse vergisiz ve kayıtsız bir sektör olan el halıcılığında çok yoğun bir biçimde ve ağır şartlarda çalışan kadınların durumu da göreli olarak kötüleşmiş; aldıkları ücretle asgari ücret arasındaki fark da giderek açılmıştır. Yeşiltaş'ın sözleriyle: "6 metrekare halıyı 45-50 günde dokuyan dört bayanın, bugünkü değerlerle almış olduğu 800-900 TL ücretin yetersizliği de ayrı bir neden olarak gösterilebilir." Zaman içinde genel anlamda Türkiye'de gelir, eğitim, ulaşım, haberleşme gibi alanlarda yaşanan gelişmeler neticesinde sosyal güvenlik kavramı ile tanışan ve kendilerinin bundan yoksun

89 Bkz. http://www.hali.com.tr/arsiv/haber/dergi/12/kayseri.htm Erişim Tarihi 21 Haziran 2011.

olduklarını kavrayan kadınların çalışma motivasyonu azalmış, istedikleri ücret ise artmıştır. Öte yandan, demografik bir gerçeklik olarak kırdan kente göçün artması köy ve kasabalardaki dokumacı sayısını azaltmıştır. Halı üretiminin kent ve özellikle de apartman yaşamına uygun olmaması da bu durumu derinleştiren bir etki yaratmıştır. Her şeye rağmen köy ve kasabalarda devam etmek isteyen dokumacılar için ise çok ciddi bir pazarlama sorunu ortaya çıkmış; sektörün daralması imalatçıların sayısını azaltınca, kadınların ürünlerini pazarlama imkânları ortadan kalkmıştır. Bunlara ek olarak halı üretiminde, halı modellerinin tasarımında ve çiziminde gerekli AR-GE çahşmalarının yapılmaması; modelistler, desinatörler vb. bu alanda çalışanların iyi eğitilmemiş olmaları, Türkiye'nin halı imalatındaki rekabet gücünü kırmıştır.

Diğer nedenler ise daha çok küreselleşme ve dünyadaki ekonomik işbölümünde yaşanan değişikliklerle ilgilidir. Öncelikle, 1980'lerle birlikte halıcılıkta dünyada daha efektif olan atölye sistemine geçilmiş; ancak Türkiye'de çok büyük imalatçılar tarafından organize edilen atölye üretimi sınırlı kalmıştır.[90]

Öte yandan 1989'da Sovyet Bloğu'nun çöküşü ve Çin'in küresel kapitalizme hızlı bir giriş yapması diğer sektörlerde olduğu gibi halı imalatında da bazı radikal değişimler yaratmıştır. Bilgi ve teknoloji yoğun sektörler bir yana, özellikle emek yoğun sektörler, hızlıca nüfusu kalabalık olan Çin, Bangladeş, Hindistan, Pakistan gibi ülkelere kaymıştır. Özellikle 2000'li yıllardan beri giderek artan bir biçimde her alanda dünya pazarını ele geçirme mücadelesi veren Çin, yün ve ipek halı imalatında da egemenliğini ilan etmiş durumdadır. Yaklaşık 40 yıldır halıcılık sektöründe çalışan ve tüm dünya pazarını çok iyi tanıyan Hacılarlı bir makine mühendisinin bizzat Çin'de yaptığı gözlemler durumu çok net bir biçimde ortaya koymaktadır:

> K: Peki mesela bu "Çin öldürdü" diyorlar ya bu nasıl oluyor bu Çin olayı?
>
> G: Çin çok ucuz yani ben Çin de herhalde 2-3 ay kaldım. Hep işimiz vesilesiyle gittiğimde Güney Çin'i Doğu Çin'i, ortayı ve kuzeyi dolaştım. İşçilik inanılmaz derecede ucuz ve hâlâ ucuz ve paranın alış değeri yüksek ve nüfus çok fazla ve halıda yani belirli yörede konsantre olmuşlar hem devlet sektörü hem şey özel sektör. Yani çok güzel halı üretiyorlar ve inanılmaz fiyatlara. Yani Türkiye'de filan o fiyatlarla mümkün değil yani üretilmez. Bu işçiliklerle yani satılmaz da ama orada çok büyük güzelce satıyorlar. Şöyle söyleyeyim size bir örnek 15 metrekare çok yüksek kalitede yani bir santimetrekaresinde 225 düğüm var. Fiyat yani 5.500 dolar bu halının fiyatı ve ipek bu halı ama yani büyüklüğü unut 1 santimetrekaresinde 225 tane düğüm var.

90 Atölye üretiminin Kayseri'de neden gelişmediğine ilişkin ayrıntılı bir analiz için bkz. Ayata 1987: 113.

K: O kadar kaliteli yani...

G: O kadar kaliteli. Biz lupla büyüterek saydık; o kadar düğüm var. Hakikaten doğru dedikleri ve sertifikası da var. Bu mal 5.500 dolar. Burada yani çarşıda hâlâ halıcı dükkânları var. Birisi mesela söylese: "Bu fiyata bu halı" diye "çıldırmışsın" derler yani, hiç olacak iş değil. Türkiye'de yani 2 metrekaresini o fiyata alamazsın. Yani el üretiminde bugün bilemiyorum hiçbir ülkede Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Tibet yani Çin'le yarışabilir. Ama yani Türkiye gibi sanayileşmiş yani bugünün refah düzeyini yakalamış, alternatif kazanç kapısında olan toplumların Çin ile yani el işinde rekabet etmek akıl işi değil. Çünkü Çin'de yani inanılmaz sıklıkta halı dokuyorlar. Örneğin bir tanesi tam şeye oturmuş affedersin yani kazık gibi oturmuşlar etrafında oturacağı bir şey var. Hiç model kullanmıyorlar. Tüm talimatı oradan hoparlörle veriyorlar: "5 tane kırmızı" diyor. Herkes 5 tane kırmızıyı tık, tık, tık. Ondan sonra da diyor ki: "2 tane beyaz". İki tane beyaz takıyor dokumacı ve tüm oradan gelen talimata göre bitiriyor, bu baştan başlıyor öbür başa kadar gidiyor. Hani Çin'deki dokumada böyle yani.

İşte, tüm bu nedenlerin bir bileşkesi olarak hem makine halılarına hem de ithal halılara yenilen ve üretimi azalan el halılarının fiyatı yükselmiş ve bu halılar günümüzde ancak üst sınıflar tarafından tercih edilen bir ürün haline gelmiştir. Öte yandan, dışarıdan gelen halılar, yerel tüketicinin beğenilerine tam olarak uygun olmadığı için pazar kayıplarına yol açarken dışarıdan gelen talepler de yerel imalatçılar tarafından yukarıda sunulan nedenlerle karşılanamaz hale gelmiştir. Sonuç olarak, halı imalatçılarının birçoğu işlerini değiştirmek ya da tamamen bırakmak durumunda kalmıştır. Bundan da en çok Hacılarlı imalatçılar etkilenmiştir. Aşağıdaki alıntılar sektördeki küresel eğilimi ve halıcılığın Kayseri'deki mevcut durumunu gayet net bir biçimde özetlemektedir. İlki yukarıda referans verdiğim mühendisle, ikincisi ise halen halıcılık sektöründe çalışan Hacılarlı bir tüccarla yaptığım görüşmeden:

> Halıcılığın ölmesinin sebebi Çin ve bir de başka bir sebep vardı. Başka bir anekdot anlatacağım size. Sene 1981 idi. Atlas'ta (Halı fabrikası) çalışıyordum... Almanya'nın en büyük alıcısı vardı "Samet ve Oğulları" diye İran kökenli bir halıcı. 16 bin metrekareymiş Stuttgart'taki mağazaları. Yani Almanya'nın belli başlı tüm şehirlerinde yani showroomları olan yani çok, çok büyük kuruluştu. Onun sahibi vardı Samet diye bana söylediği şu: "Çok İran halısı dokunuyor Türkiye'de ve potansiyel çok iyi" derdi. "Eskiden de Yugoslavya'nın tüm bölgelerinde, Avusturya'nın bazı yan bağ köylerinde, Romanya'da da çok çok iyi halı dokunurdu" dedi. Hatta "Çekoslovakya'da, Macaristan'ın bazı bölgelerinde de çok çok iyi el halısı çıkardı" dedi. Yani bu dediği

tarihler 1900 senesinden sonraki tarihler. Hele ki Yugoslavya, Romanya yani 50'li yıllara kadar devam etti ve şey dedi ki: "Türkiye'de halı ne zaman bitecek biliyor musun?" dedi, yani onun öngörüsü şeydi: "2000'lerde filan yani müze için ararsın bir el dokuma halıyı, dokuyucu insanı" dedi. "Türkiye hızlıca sanayileşiyor ve halıdan gelen paranın yerine kaim olacak ve daha kolay kazanılacak; yani kazanç kapıya geldiği an herkes halıyı kaldırır atar" dedi. Öyle de oldu.

1989'dan sonra Orta Asya ülkeleri ve Çin, Hindistan ve Pakistan'ın Batı'ya açılışından sonra oradaki el emeği ucuz olduğundan rekabet edemez hale geldik. Türkiye'deki halıcılık mecburen geriledi. Şu anda çok kötü bitik sayılır. Hatta ara mal diyorlar şimdi dışardan geliyor burada satılıyor. Üretim çok geriledi % 5'e 1'e düştü. Şimdi Pınarbaşı ağırlıklı, Bünyan'da ve Tomarza'da dokunuyor.

Genel olarak değerlendirecek olursak sonu kötü bitse de bütün bu halıcılık macerasının Hacılar'ın sanayileşmesine çok önemli katkıları olmuştur. Hatta denilebilir ki Hacılarlılar fabrika kavramı ile ilk kez halıcılık sayesinde tanışmıştır. Çünkü, köyün sanayileşme sürecinde bir Hacılarlı girişimci tarafından kurulan ilk tesis (ATLAS Halı Fabrikası) bir halı fabrikasıdır. Şimdi bu girişimcinin öyküsü ekseninde Hacılar'ın sanayileşme sürecine ve halıcılığın bu süreçteki mirasına biraz daha yakından bakalım.

1950'lerden sonra Hacılarlıların çok yoğun bir biçimde halı imalatına kaydıklarını ve özellikle de üretimin büyük imalatçılardan küçük imalatçılara geçmesiyle birlikte el halı sanayinde Hacılarlı girişimcilerin egemen olmaya başladığını yukarıda ifade etmiştim. İşte bu küçük imalatçılardan biri olan ve zamanla işleri büyüterek Kayseri'deki ilk halı fabrikasını kuracak olan öncü ve yetenekli girişimcinin adı Lütfü Özden'dir.

Halıcılığın kahramanlarından Ahmet Özden Amca vardı İbik Yusuflardan. O çığırı açan o. Bünyan'a gitmiş. Bünyan halıları diye orada meşhur bir dönem varmış zaten. Bünyan halıları orada dokunurmuş. Ahmet Amca oraya gider onun eğitimini alır, halıcılık eğitimi ve Türkiye'nin en güzel ip takan renkleri birbirleriyle böyle varyantlarıyla süsleyen sanatı varmış Ahmet Amca'nın. Kardeşi Lütfü Özden Amca'yı götürmüş yanında.

1977 yılında Lütfü Özden ile görüşme yapan Ayata, Özden'in sıra dışı hikâyesini Yusuf kod adıyla ve "Fabrika, Atölye, Ev Sanayi ve Tipik Olmayan Bir Girişimci" başlığıyla kitabın ekinde ayrıntılı olarak aktarmıştır. Buradan anlıyoruz ki ilkokul mezunu olan Özden, erken yaşta halıcılıkla ilgilenmeye

başlamış, üstün yeteneği ile halıcıların dikkatini çekmiş, ilk firmasını kardeşi ile birlikte Kayseri'de kurmuş, baştan itibaren yüksek kaliteli halı üretimini hedeflemiş, hatta üretiminin büyük bölümünü de zengin Kayserililer için ürettiği özel sipariş halılar oluşturmuştur. "Birçok imalatçıdan farklı olarak, Yusuf (Özden) halıcılığın sanat yönüne eğiliyor, çabalarını yeni modeller ve desenler geliştirme, yeni tür halılar yapma gibi alanlarda yoğunlaştırıyordu" (Ayata 1987: 119). Lütfü Özden'i çok yakından tanıyan sektörde uzun yıllar çalışan bir Hacılarlı onu şöyle anlattı.

> 1969'da Kayseri'de önde gelendi kendisi. O zamanlar iyiydi yani en eşraf en kaliteli halı üreten insan, halıcı. Ondan şöyle bir halı almak için şey yani 3 ay, 5 ay, 6 ay belki 1 yıl önce sıraya yazılmak, belirli bir kaparo ödemek lazımdı. Yoksa Lütfü Abi'nin malını alamazdın. Bu Lütfü Amca şey, uzun yıllar şehirdeki en iyi halıcılarla çalışmıştı, iyiydi. Yani açıkçası Lütfü Amca'nın motif zenginliği olarak tartışmasızdı. Şey yani bir halısını almak gerçekten şeydi, ayrıcalıktı. Bir halı o üretiyordu. Herkes üretiyordu da ama onun halısı desen renk uyumu ordinaryüs seviyede şeydi. Rengi, deseni, ipliği yani her şeyi bilen birisiydi. İlkokul mezunuydu ama inanılmaz derecede tecrübesi olan uzun yıllar şey Ermenilerle çalışmış. En iyi desenci, yani Kayseri'deki dizaynır olan kişi Ermeniymiş. Uzun yıllar burada çalışmış Kayseri'deki bu biraz önce isimlerini söyledim ya Hasoğulları 3 tane daha büyüğün yanında dizaynır (tasarımcı) olarak çalışan kimseler Ermeniymiş ve onlarla uzun yıllar beraber çalışmış bu Lütfü Amca. Lütfü Amca'ya 3 tane renk ver ya da şuradaki renklerle bana bir halı yap de, size en uyumlu halıyı yapar. Hangi renk nerede kullanılacak çok güzel bilir. İnanılmaz yani, sanki kafasında bilgisayar var yani şey anında desen her şey yapardı. ATLAS'ı kuran kişi de bu.

Bir zaman sonra kardeşi ile yollarını ayıran Özden, işletmesini Bünyan'a taşır ve ilk halı fabrikası kurma girişimini Bünyan'da gerçekleştirir. Şimdi bu fabrikanın kuruluş hikâyesini uzun yıllar bu fabrikada Özden ile çok yakın çalışmış bir mühendisten dinleyelim:

> G: Bir yurtdışı seyahatinde o yıllarda. Yo, yo, belki de ya da İstanbul'da bir yerde bir tane halı görüyor, bakıyor halıya. Halıcı ya, kendisi merak ediyor. Baksa ki şey: Bu önce şey zannediyor el dokuması zannediyor. Baksa ki değil! Makine dokuması. "Ya! Bu makinede dokunuyor mu?" diyor araştırıyor, araştırıyor ondan sonra. Dünyada o zaman iki tane üretici var birisi İngiltere'de Wilson yani şeyde Bradford'da kuzeyde herhalde. Londra'dan herhalde trenle 2 saat mecbur kaldık gittik oralara da fazla uzak değil Londra'ya. Bir de Teksima'nın ürettiğini öğreniyor tezgâhlarında. O da Doğu Almanya'da.

Bir tane de Michael Van de Wiele var Belçika'da. Çok şeydi Doğu Almanya'ya girmek vize almak yani çok zor. Orayı hiç düşünmüyor. Michael Van de Wiele ile görüşüyor. Onlar da şey, kaba tezgâh üretiyor. Bu da sapına kadar alıcı yani. Amiyane tabirle beğenmiyor onları. İngiltere'ye geçiyorlar Atlas kurulduktan sonra. Tabii onlar diyorlar ki enli kalite 1 metre ende 500 ilmek olan yani tezgâh üretimi yapıyorlar o zaman diyor ki: "Tamam aldım" diyor. Bir tane 3 metrelik tezgâh alıyorlar. Firma 2 tane tezgâh yapmış o yıl daha o yıl daha 1969. İngiltere deki firma 2 tane tezgâh yapmış birini İsrail'e satmış biri de işte müşteri gelir diye bekletiyorlar. Türkiye'den müşteri olunca onu da bize satıyorlar yani bize derken Kayseri'ye Atlas Halı'ya satıyorlar.

K: Peki Atlas Halı'nın kurulma hikâyesi nasıl?

G: Kurulma şeysi, Lütfü Amca o halıyı görünce İstanbul ya da yurtdışında gördüğünü bilemiyorum buradakilere konuyu açıyor diyor ki: "Bu halılar makinede üretiliyor. El halısı bir gün gelip ölecek ama bu halılar baki kalacak ve bu halılar her halükârda yaygınlaşacak biz şey yapamayacağız, baş edemeyeceğiz vakitken ele alalım yani el halısını. Hani belki darbe vuracak ama bize de ekmek kapısı belki... Bu halıları makinede üretiriz" diyor. O zaman Kayseri'de Lütfü Özden yani Atlas'ı kuranlar: Lütfü Özden, Çetinkayalar, şehirden (Kayseri'den) de Mustafa Susal, Rüştü Özkarakaya, Tahta Sakal hep gruplar bunlar yani. 5-6 grup oluyordu bunlar ve kuruyorlar. Hepsi de şey. Lütfü Amca'ya şey yapıyorlar destek veriyorlar. Anonim şirketi kuruyorlar yani herkes paylarını alıyor ve şey oluyor. Öncelikle yani şirket kurulduktan sonra yani "bu tezgâhı nerden alacağız". Tabii öbürleri tezgâhı bilmiyorlar Lütfü Amca kadar. Tabii halıdan da bihaber kişiler. Onu yetkilendiriyorlar. O da ekipte var ve bu tezgâhı alıyorlar. Tezgâh ikinci tezgâh. Biraz önce anlatmaya çalıştığım tezgâh problemli. Yani rahat çalıştıramamışlar. Rahat üretim alamamışlar İngiltere'den gelen tezgâhtan. Ama ondan sonra şey Teksima'dan almışlar Doğu Almanya'dan. Onlar şey yani inanılmaz derecede rahat ve bol üretim verince o iki tezgâh, ben işte Atlas'tan 1988'in başında ayrıldıydım işte o yıllarda 35 tezgâh vardı Teksima'dan gelen? Yani 2 tezgâh 35 tezgâh oldu. 4 tane de şeyden aldıydık o kadar talep olduydu ve Türkiye'de herhalde şey sonra 90'lı yıllara kadar belki 500 tane Teksima tezgâh satıldı. Kayseri Saray Halı, Niğde Viriko, İstanbul Dünya Halı ve Antep'te kurulanlar hep herkes Teksima'dan aldı. ATLAS'ın kuruluş hikâyesi o yani (BO).

Atlas Halı Fabrikası kurulduktan sonra hızla gelişir ve şirket çok para kazanmaya başlar. Ancak bir süre sonra ortaklarla Özden arasında sorunlar yaşanmaya başlanır ve Özden ekibiyle Atlas'tan ayrılarak önce Kayseri Tekstil adlı bir firma ardından da Saray Halı Fabrikası'nı kurar. Aslında hayati bir problem söz konusu değildir; ancak aktarılanlara göre sorunlar genel-

de şirketin kurulmasına öncü olan girişimci ile daha sonra ona katılan paralı ortaklar arasında yaşanan anlaşmazlıklardan kaynaklanmıştır ki bu sorunu Hacılar'da daha sonra kurulan fabrikaları tartışırken de yeniden ele alacağım.

> G: Oradan ayrılmaları onların farklı... Onlar yönetimsel olarak yani daha doğrusu kabullenememişler. Yani Lütfü Amca şey yani beşeri münasebetlerinde iyiydi yani oldukça iyiydi. İnsancıl yani oturup kalkmasını çok iyiydi ben fazla detaya girmeyeyim öbürleri kabullenememişler. Bir de herkes onu tanıyor. Herkes ortak olmasına rağmen 10-15 tane ortağı olmasına rağmen orayı Lütfü Özden'in fabrikası diye biliyorlar. Halkta öyle bir imaj var. O kurdu ya, fikir babası o. Herkes öyle diyince diğer ortaklar da rahatsız oluyor. Yani bundan dahi rahatsız olan kişiler olmuş. Onlar ayrılıyorlar Kayseri Tekstil diye bu Erkilet yolu üzerinde çok devasa bir pamuk tesisi var orayı kuruyorlar. Lütfü Özden, Fahrettin Arar ve ekibi orayı kuruyorlar. Orası bitince bu Demirbank'ın sahipleri var uzun yıllar ellerinde tuttular orayı yani Kayseri Tekstil'i onlar işlettiler ve onlara devir ediyorlar. O zaman yeni ekip halıda iyice koşuyor, yani maraton koşacak kadar geleceği iyice belli oluyor. Tabii bunlar girişimci. Onlar diyorlar ki: "Hâlâ sermaye yatırım için istek olan kesim var. Bir daha halı fabrikası kuralım. 1'i değil 3'ü de kaldırır 4'ü de kaldırır" diyorlar. Lütfü Amca da şey, yani isteyerek ayrılmadığı için hâlâ şey yani gönlü halıcılıkta. Saray Halı'yı kuruyorlar oradan ayrılan ekiple ve yenilerin de katılımıyla. Saray Halı kuruldu sene kaç 75 yani 2 yıl sonra Develi tarafına orada yatırım teşvikleri falan da varmış. Onun için devlet beleş vermiş araziyi onun için oraya kurdular.

Ayata ise Özden'e referansla ad vermeden Saray Halı'nın kurulma öyküsünü şu şekilde aktarmaktadır:

> Yusuf (Lütfü Özden), Bünyan'da iken oluşturduğu halı fabrikası kurma planını bu defa da Develi'de denedi. Daha önceki girişim sırasında tanıdığı üniversite mezunu tecrübeli bir işletmeci ile ilişki kurdu. Her ikisi de el halısı üretiminin artan iç talebi karşılayamayacağı ve fabrikaya geçişin kaçınılmaz olduğu görüşünde birleştiler... Bu amaçla ham yapağının işlenmesinden başlayıp tüketiciye satacak biçime sokuluncaya kadar geçen tüm süreçleri bünyesinde toplayan bir fabrikanın kurulmasına karar verildi. Proje çevrede ilgi uyandırdı ve çeşitli kimselerden aktif destek gördü. Üç büyük ortağın yanı sıra 3.600 kişi hisse senedi alarak yatırıma katıldı. 1977 yılında ziyaret ettiğim fabrika bir idare heyeti tarafından yönetilmekte, otuzun üzerinde yüksek okul ve üniversite mezunu teknik ve idari eleman ile 1.000 dolayında iş-

çi çalışurmaktaydı. Aynı yıl fabrikanın vergi öncesi kârı 99 milyon TL'yi bulmuştu (Ayata 1987: 119).

Görüldüğü gibi Hacılar'ın dokumacılıktan başlayan sanayileşme süreci, 1969, 1973 ve 1975'te sırasıyla Bünyan'da, Erkilet Yolu'nda, Develi'de Hacılarlı bir girişimcinin önderliğinde 3 ayrı fabrikanın kurulmasına yol açacak kadar ilerlemiştir. Bu fabrikaların Hacılar ile doğrudan bir bağlantısı yoktur. Ancak, zaten çoğunlukla halı imalatı ile uğraşan Hacılarlıların birçoğu, Özden sayesinde fabrika mefhumu ile otomasyonla, büyük çaplı üretim süreçleri ile tanışır; bunun çok kârlı bir girişim olduğunu görür. Her şeyden öte bunun mümkün olabildiğini görür ve önlerinde yeni bir ufuk açılır. Sırf "bir inat uğruna bile" fabrika kurulabileceğini gören Hacılarlıların kendi köylerinde kendi fabrikalarını (HES Kablo) kurmaları çok uzun sürmeyecek aşağı yukarı aynı dönemlere denk gelecektir. O dönemi ayrıntılı olarak anlatmaya başlamadan önce son olarak durup bir de Hacılarlıların Ankara ve Almanya'daki girişimlerine bakmakta fayda var. Zira bu dönemler de Hacılar'ın sanayileşme sürecinde tamamlayıcı bir rol oynamıştır.

Hacılar'ın Ankara'ya açılması, başkentin imkânları ile ve hizmet sektörü ile tanışması

Ankara yılları, Hacılar'ın kalkınma öyküsüne ilişkin anlatılarda genellikle ihmal edilen bir dönemdir. Ben bu dönemi genel olarak Hacılar'ın büyük kentle ve hizmet sektörüyle tanışması olarak adlandırıyorum. Ancak, aşağıda anlatacağım gibi bu dönemin, başkentin her türlü imkânlarından yararlanmak bir yana; sanayi üretimi ile ilgili bilgi ve deneyim aktarımı açısından da Hacılar'ın kalkınmasına çok önemli katkıları olmuştur.

Daha önce aktardığım gibi dokumacılık dönemiyle birlikte Hacılarlılar içinden bazı aracı ve tüccarlar çıkmış ve bu kişiler Hacılar'da üretilen kaput bezini Türkiye'nin dört bir yanına pazarlamak için dağılmışlardı. Bu kişilerden bazıları da ta 1940'lı, 1950'li yıllardan itibaren Ankara'ya geldiler, yerleştiler, işlerini burada kurdular ve hatta bir zaman sonra da bazı akrabalarını ya da arkadaşlarını buraya getirdiler. Ankara, görece olarak Kayseri'ye yakın bir yer olduğu için ilişkiler ve ziyaretler sıklaştı. Sonraları özellikle 1960'lı yıllarda sayıları giderek artan Hacılarlılar, Ankara'da beş farklı sektörde/alanda çalışmaya başladılar.

İlk giden gezgin pazarlamacılar, kaput bezi satışı ve ticareti ile başlayıp oradan manifaturacılığa kaydılar ve yerleşik tüccarlar haline geldiler. Ankara'da Ulus'ta, Samanpazarı'nda ve Çıkrıkçılar Yokuşu'nda dükkân açılar ve zaman içinde ticaretten oldukça zenginleştiler. İlk giden bu manifatura-

cılardan bir kısmı daha sonra Kayseri'ye ve Hacılar'a Ankara'da kazandıkları sermaye ile dönüp HES'e ortak olacak ve manifaturacılıktan (onu hâlâ devam ettirerek) sanayiciliğe geçeceklerdir. Bu grubun dışında ama yanında ve onunla ilişki içinde Ankara'ya ailesini de getirerek yerleşen Hacılarlılar, zamanla Anafartalar Caddesi'nde, Samanpazarı'nda, Bent Deresi, Yenidoğan civarında, Gülveren'de, Dışkapı'da ve Keçiören'de küçük dükkân ve tezgâhlar açtılar ya da bazı küçük memuriyetlerde ve serbest işlerde çalışmaya başladılar. Ankara'da kalan bu ailelerin, sayısı bana aktarılanlara göre 20,30 civarındadır. Daha fazla olması da mümkündür. Aralarında benim de bazı akrabalarımın da olduğu bu ailelerden bazıları hâlâ Ankara'da genellikle Keçiören'de yaşamakta, yazlarını ise Hacılar'da geçirmektedirler.

Sonraki dönemde aralarında babamın da olduğu başka Hacılarlılar da bu kişileri takip ederek Ankara'ya ve civarına pazarlamacı olarak çalışmaya gittiler. Bu yerler arasında Kırıkkale, Keskin, Kırşehir, Yozgat gibi yerleşimler de vardı. Bu Hacılarlılar, 1 haftayla 1 ay arasında bu kent ve ilçelerin semt pazarlarında tezgâh kurup satış yapan ve Kayseri'ye geri dönen gezici pazarlamacılar olarak çalıştılar. Örneğin Ankara'da bu kalışlar yaz dönemi ya da kış dönemi gibi uzun periyotlara da yayılabilmekteydi. Bu şekilde pazarlamacılık yapan Hacılarlılar, genelde, evleri olmadığı için ya Ankara'daki akrabalarının yanında ya da Ulus'taki bekâr odalarında kalmaktaydılar. Ankara çevresine gittiklerinde de üçüncü sınıf kasaba otellerinde kalıyorlardı. İyi ve peşin para kazanmakla birlikte ciddi bir sefillik çekmekteydiler. Örneğin, daha sonra sanayici olacak yetmiş yaşının üzerindeki Hacılarlı girişimcilerden biri o yıllarda Kayseri'den Ankara'ya gidişini, Ankara'da yaptıkları ticareti ve yaşadığı sıkıntıları şöyle dile getirdi:

G: 61'de askerden geldiydim zaten. Biz o günde parça işinden başladık. 25-75 parça.

K: Nedir o?

G: Bildiğin tekstil parçaları yani. 25 santim en küçüğü, en büyüğü 75 santim eninde yani.

K: Peki ne bunlar? Yani örtü mü?

G: Parça, yani yok bildiğin o günkü kadın elbiseliğine yama, erkek elbiseliğine yama.

K: Yamalık olmak üzere?

G: Tabii tabii, yani herkes bir yanda bir metre alıp da dikilmesi çok zor.

K: O zaman pahalıya mı geliyor?

G: Pahalı değil yav para yoktu.

K: Ha para yoktu, anladım.

G: Yani para kazanma şekli yoktu. Ondan sonra biraz daha öyle devam et-

tik. Ondan sonra Orta Anadolu (Kayseri'deki Orta Anadolu Mensucat Fabrikası) faaliyete geçti. İp yapıyorlardı. Şimdiki kadınların ördüğü iç fanilalar falan... Çuvallarla alır dükkânın önüne getirirdik. Burada barakalar vardı. 5 liraya alırdık 6 lira, 7 liraya akşama kadar 2 çuval satardık. Onu da kadınlar iç fanilası örerdi o iplerden. Öyle devam etti etti sonra o da bitti. Biz tekstile devam ettik. 2-3 yıl da Ankara'da seyyar pazarları takip ettik.

K: Ne yapıyordunuz? Normal Ankara esnaf pazarları mı bu?

G: Hepsi düzenli, hani şimdi çadır kuruyorlar ya aynı öle çadır devam ettik yani

K: Peki ne satıyordunuz o zaman?

G: Manifatura, yani her türlü manifatura.

K: Yani elbiselik kumaş satıyordunuz?

G: Elbiselik yok. Sırf kadın işi. O günde efendim, nevresim işi, yalnız şu yorgan yatak için... Kadın elbiselikleri.

K: Ne yapıyordunuz? Buradan arabayla çıkıp?

G: Yok, orda öyle şey de imkânsızdı yani orada Denizciler Caddesi vardı. O caddede iki tane yazıhane vardı. Kayseri Ankara hattı, iki yazıhane vardı terminal falan yoktu tabii. Sabahlan giderdik bi daha oradan kalkar Kayseri'ye giderdik. Başka yoktu gidiş-geliş yoktu. Biz orda ardiye tutardık. Ev tutardık orda evimiz burada bekâr olaraktan yaşardık. Sabah azenleri kalkar pazara çıkardık. Azenler okunduktan sonraya kalırsak pazara giremen kalabalık olur. Sabah azenleri okunmadan gece yarısı gideceksin.

M: Mesela hangi pazara gidiyordunuz? Hep Ulus'a mı gidiyordunuz?

G: Her gün 7-8 yerde pazar olur Ankara'nın.

M: Siz mesela nerelere gidiyordunuz?

G: Samanpazarı, o fakültelerin orda vardı. Dışkapı'da vardı böle çoktu pazar. Akşam 10'da 11'de topluyorduk, akşama doğru geç kalıyorduk.

K: Kaç gün kalıyordunuz oralarda?

G: Orda 3 sene kaldık 3 yıl.

K: 3 yıl sürekli kaldınız? Aile falan burada o zaman. Baya meşakkatli bir şey?

G: Tabii tabi çok zor.

K: 3 sene hiç kesintisiz kaldınız orda?

G: Kesintisiz, geldik gittik de, 2 ayda 3 ayda böle yani geliyorduk Kayseri'ye.

K: Bu arada bir dükkânınız var mı? Açmış mıydınız daha o zamanlarda?

G: Dükkân yoktu seyyardı. Sonra Anafartalar'dan bir yer tuttuk. Döner merdivenler Ankara'da ilk defa icat edildi. Bizim de ortağımız vardı tabii.

K: İlk dükkânı Ankara'da açtınız yani?

G: Yok dükkânı ilk burada (Kayseri'de) açtık. Birtakım çalıştık epey çalış-

tık mücadele yaptık yalnız pazarlarda para peşin kârın iyi olduğunu söyler-ler gittik kontrol ettik hakkaten öyleymiş buradan (Kayseri'den Ankara'ya) gittik yani.

K: Buradaki dükkânı kapattınız o zaman?

G: Kapattık. Efendim, neyse Anafartalar'ın altıncı katından yer tuttuk. Millet döner merdivenden çıkıyor. Biz dükkânı doldurduk fakat bizim orda emtia hiç para etmiyor. Çeşit koyamamışsın o müdür kişiyi de koyamamışsın ters bir kişi koymuşsun. Anafartalar en iyi yeriydi yani. Döner merdiven ilk defaydı yani demek istediğim şerit üzerinden? Ordan iş yapamadık efendim 6 ay sonra orayı kapattık. Bir gün Samanpazarı'nda sabah azenleri okunuyordu 1. ayın 15'leriydi. Çadır kazığı çakıyorduk çivilerle iplerle bağlamak için. Çekici başparmağımın şuraya vurdum. Çekiç şurayı şöyle yapıştı, sıyırdı, kemik gözüktü yani kan akıyor böle. Soğuk da şeyinde kan akıyor böle. 1. ay dedim ya. Kan şuraya gelmeye de donuyordu yani o kadar soğuktu yani? Azenler okunuyordu. "Ya Rabbi, şu azenlerin yüzü suyu hürmetine. Şu benim rızkımı Ankara'dan kes" dedim. Allah'a nasıl yalvardıysam kurban olduğum. O gün ben kesin dönüş kararını aldım. "Bu hayat değil" dedim yani, efendim. O zaman arkadaş dedi: "Sen gidersen ben de giderim."

M: Ortak sizin, o da Kayserili miydi o da?

G: O Hacılar'dandı. Ondan sonra o gün Allah'ın hikmeti ilahisi tezgâhı sattık o gün elimizde ne var ne yok hepsini sattık.

K: Dua kabul oldu yani?

G: Çünkü canım çok acıdı yani buranın eti (elini gösteriyor) kalktı böyle. Oradan döndük Kayseri'ye evimize. Evimize geldik, yine aynı burada (Düvenönü) şu aradan bir yer bulduk. Tekstile yine başladık devam ettik kâr ettik, zarar ettik devam ettik, bugüne geldik.

Bu arada, Hacılar'dan Ankara'ya gelenlerin bir kısmı ve onların çocukları da doğrudan sanayide ve özellikle de Ankara'nın mobilya üretim merkezi olan Siteler'de işçi olarak çalışmaya başladılar. Siteler'in hâlâ Türkiye'deki mobilya üretiminde oynadığı merkezi rolü düşünürsek; bu durum ileride Kayseri'ye taşınacak olan üretim, pazarlama ve satış ilişkilerine ilişkin bilgilerin (know-how transferi) doğrudan yerinde öğrenilmesi anlamına geliyordu. Şu anda mobilya fabrikası olan sanayicilerden biri o günleri şu şekilde anlattı:

G: Biz bu işe 1980 başında başladık. Daha önce mesela Hacılar'da ilkokulu, ortaokulu bitirdim daha sonra Ankara'ya gittik. Dedemin oteli vardı Ankara'da, orda çalışıyordu babam. Hacılarlıların otel işletme furyası oldu. Bazılarının şeyi oldu. Dolmuşçuluk falan yaptı Skoda'sı vardı. Ben o zaman daha çocuktum. 17 yaşlarında falandım.

K: Babanızın asıl mesleği neydi?

G: Babamın asıl mesleği olmadı. Oteldeydi. Sonra bir ara ayrılıp Ankara'da 3 yıl pazarda çalıştı. Ben de onun yanında pazara gittim bir ara 1,5 yıl kadar. Sonra Kayseri'de bir adam vardı marangoz babamın arkadaşı. Babam o adamla ortak oldu. Derken biz Ankara'da Siteler'e geçtik. Ankara'da Siteler'e geçtikten sonra sehpalar falan yaptık, salon sehpaları falan. Sonra ortak ayrıldı sonra babamla devam ettik. Ben askere gittim. Geldikten sonra orayı sattık. Sonra ben 5-6 ay kadar manifaturada Gülveren'de çalıştım Ankara'da. Burası Siteler'den Ulucanlar'a doğru giderken bir yer. Daha sonra orda çalıştım. Sonra Kayseri'ye geldik. Kayseri'de Şark Mobilya'da çalıştım 11 ay.

Ankara'da dolmuşçuluk yaparken kardeşini mesleğin inceliklerini öğrenmek üzere Ankara'ya getirtip bir anlamda staj yaptıran sonra da Kayseri'ye dönüp onunla birlikte şirket kuran bir diğer sanayicinin sözleri Ankara'nın Kayseri mobilya sanayisine doğrudan katkısını anlamak açısından çok aydınlatıcıdır.

G: Ben daha önce, dönmeden önce kardeşimi o buradaki döşemeciye Ankara Siteler'e getirttirdim. Herhalde bir sene çalışturtum onu da. Yanıma geldi, Site'ye geldi, Site'ye getirttirdim. Orada mesleği konusunda biraz gelişti. Daha iyi, daha güzel bir iş öğrendi. Siteler'de çalıştı. Sonra biz burada (Kayseri'de) şey yaptık beraber. Bizim biraz işimiz fevkalade bir ivme kazandı, iyi bir yere getirince. İşte enişteminin işi kötüye gitti burada, onu yanımıza aldık. Ağabeyimizin işi kötüye gitti onları da yanımıza aldık. Ve neticede... Şirket kurduk

K: Ne zaman, yıl kaç?

G: Sene 71, mesleğe döndük.

K: Döşeme mi yapıyordunuz?

G: Döşeme yapıyorduk.

Sitelerin dışında sanayinin çeşitli kollarında çalışan, hatta meslek, zanaat ve ustalık öğrenmek için bilinçli olarak Ankara'ya çalışmaya gelen Hacılarlılar da vardı. Bunlardan, örneğin damperciliğin inceliklerini öğrenmek ve daha sonra Kayseri'de aynı işi kurmak için Ankara'ya gelen ve kendisi usta olduğu halde alanında iyi bir dampercinin yanında (kendisini gizleyerek) çırak olarak işe giren bir Hacılarlı sanayicinin öyküsü oldukça ilginçtir:

G: İşte ilkokuldan sonra sanayide bir usta yanında pratikten sanat öğrenmek için o zaman kamyonların o şase dediğimiz iskelet kısmı, o şase kısmı üzerinden tamirat işleriyle, onların işte deforme olduğunda takviyelenmesi

doğrulmasıyla ilgili o sanatla başladık ustamla. Aşağı yukarı 10 yıl böyle beraber çalıştık. Askere gidip gelip gelinceye kadar 9 yıl askerden evvel askerlikten sonra da 2 yıl. 11 yıl ustamla beraber çalıştık fakat askerlikten dönüşümde ustam bana kendi işini bize verdi, işine beni ortak etti. O zaman o tamirat işini bıraktık biz imalatı düşündük beraber. Tamirat ikimizi tatmin etmedi. İmalat yapalım ama ne yapalım? Kamyonlar üzerine karoser damperli karoser üzerine biliyorsunuz. Bu işi de Kayseri'de yapan hiç yoktu o zaman. Fakat Türkiye'de yapılıyor, Ankara'da yapılıyor İzmir'de yapılıyor, İstanbul'da yapılıyor. Şimdi ben tabii gencim ustam biraz yorgun yaşlı. Benim o işi yapmamı anlaştık karar verdik ama bunu yapan bir firmada gidip ihtisas yapmam lazım. Yani öğrenmem lazım. Ankara'da bir damper yapan ustanın yanına ben askerliğimden sonra işte 22 yaşından sonra çırak olarak iş istedim, bana iş verdi adam.

K: Tekrar çıraklığa başladınız orada?

G: Gizli yaptım o işi orada. Biraz yanlışım var. Ben sanatkâr falan olduğumdan bahsetmedim, iş istedim. Onların da biliyordum metalci olduklarını. İşçi alacaklarını falan da önceden öğrendim. Orada işçi olarak gittim orada 2,5-3 ay kadar da çalıştım. Sanatkârın mesleğine yakın başka bir sanata intibak etmesi kolay, temeli varsa. Sonra ben bu abiden müsaade istedim ama o zaman gerçekleri de konuştum kendisiyle. O zaten anladı benim sanatkâr olduğumu. Onun sorularına cevap verirken ben bu işi kendimden bahsettim,

K: Ne dedi o zaman peki o?

G: Bana tebessüm ederek "keşke bana öyle gelmeseydin" dedi. "Samimi gerçek olsaydın". Ben de dedim ki: "Mahcubiyetimden, gençliğimden kusura bakma falan" diye böyle özür diledim. O bana çok yardımcı oldu kataloglardan verdi.

K: Sonra o şeye rağmen yani olaylara?

G: Tabii yani. Bu işi Kayseri'de yapacağımı söyledim, Kayseri'de yapacağım için pek beni rakip gibi görmedi yani geldim ve o işe başladık Kayseri'de.

K: Yıl kaç bu arada?

G: Yıl 1968.

Bu işler dışında, o yıllarda Ankara'ya gelen Hacılarlıların çalıştıkları bir diğer iş kolu da otelciliktir. Bana aktarılanlara göre Hacılarlılar, 1960'ların başından itibaren 1970'lerin sonuna, hatta 1980'lerin başına kadar Ankara'da Ulus ve civarında (Rüzgârlı Sokak, Çankırı Caddesi, Hamam Önü ve Samanpazarında) 10-15 civarında otelin işletmeciliğini yaparlar. Bunu Hacılar'ın hizmet sektörü ile tanışması olarak değerlendirmek mümkündür. Bu durum, Hacılarlıların bir şekilde o dönemde Ankara'nın en önemli iş merkezi konumunda olan Ulus'taki varlıklarının kurumsallaşmasına da yol açar. An-

kara'ya giden Hacılarlılar, zaman içinde bu otellerde kalmaya başlar. Hacılarlıların aralarındaki ilişkiler, bilgi ve haber akışı hızlanır. Hatta bu dönemde Ankara'da yaşayan ve iş nedeniyle sürekli gidip gelen Hacılarlıların sayıları o kadar artar ki Samanpazarı'nda bir odada Hacılar Yardımlaşma Derneği bile kurarlar. Aktarılanlara göre dernek çok faal olmamıştır ve bir süre sonra kapanır ancak derneğin varlığı bile Ankara'da o dönemdeki ilişkilerin yoğunluğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Hacılarlıların Ankara'daki macerası bununla da bitmez. Yine sayılarının 15 civarında olduğu söylenen bir grup Hacılarlı da Ankara'ya gelip dolmuş şoförü olarak çalışmaya başlar. Çalıştıkları hatlar genelde Ankara'nın kuzeyi ve doğusu doğrultusunda uzanan Ulus-Etlik-Dışkapı-Keçiören; Ulus-İçaydınlık-Site-Yıldız ya da Ulus-Yenidoğan-Siteler gibi ikincil hatlardır. O yıllarda, Kayseri'de esas mesleği olan döşemeciliği bırakıp Ankara'ya bu hatlarda dolmuş şoförlüğü yapmaya gelmiş olan bir sanayici, o dönemdeki atmosferi biraz da gülerek şu şekilde yad etti:

> G: Askere gittik. Askerde bizim kardeşimiz işi devam ettirdi burada (Kayseri'de). Sonra geldik biz. Belediye Durmaz Işhanı'nın altına ben atölye açtım... Kısa bir zaman için, 5-6 ay durduk. Hatta oradan dolayı da para da kazanamadık 5-6 ay zarfında. Neticede kazandıysak da masrafımıza gitti... kızdık. Ankara'ya gittim ben. Ankara'dan dolmuş aldım. Taksitle. Dayım aldı aslında. Dayım aldı, bize verdi, biz de ona ödedik. Başlangıçta biz 3.000 lira verdik, kalanı bizim dayı ödedi, verdi.
>
> K: Hangi hatta çalıştınız?
>
> G: Ben İçaydınlık'ta çalıştım. Ulus, İçaydınlık, Site, Yıldız'da çalıştım. Tabii çalışanlar orada çok. Yani isim şey yaparız ama çok insanlar orada dolmuşçuluk yaptı. Ve neticede ben orada dolmuşun borcunu verdim. Dayıma vardım dedim ki: "Dayı ya ben bu arabayı satacağım, ben steyşın almak istiyorum, daha büyüğünü". Kendisi dedi ki, "Oğlum bak" dedi, "bizi bu Ankara bozdu. Otelcilik bozdu, galericilik bozdu. Bozdu yani. Senin sanatın var" dedi ya. "Senin sanatın var, sen sanatını yapsana ki" dedi. "Sen dolmuşçuluk yapma ya" dedi, "Şey yapıyorsun daha iyi" dedi. "E ben alırım gene ama sen şey yap" dedi, "dolmuşçuluğu bırak sen".
>
> K: Steyşın dediğiniz?
>
> G: Dolmuş steyşın. Uzun steyşınlar vardı, 64, 65 model Chevrolet steyşınlar vardı. Onlar biraz daha şey çalışıyordu, hızlı. Ayrancı-Çankaya çalışıyordu. İyi hatta çalışıyordu. Bu hat, biraz daha böyle üçüncü dördüncü hat. O hat, bir numaralı hattı biliyor musun. Neticede "Yok dedi ya sen şey yap, sen sanatına bak" dedi. "Yani sen bu işle karın doyınaz. Bir yere kadar gider ama bir yerden sonra biter bu iş". Öyle oldu ya. Arabayı sattım, geri döndüm.

Görüldüğü gibi Ankara tecrübesinin Hacılarlılara birçok açıdan faydası olmuştur. Öncelikle çoğu okumamış köylü çocukları olan Hacılarlılara bilgi, görgü ve vizyon kazandırmıştır Ankara. Gelenler Ankara'nın ticaret, sanayi, zanaat pazarlama vb. imkânlarından yararlanma olanağına kavuşmuşlardır. Ayrıca sanayiye ya da Siteler'e işçi olarak gelenler, ileride kuracakları atölyeler ve sonrasında da fabrikalar için pek çok konuda çok kritik bilgiler alıp geri dönmüşlerdir. Kalıp dükkân açanlar büyük esnaf ve tüccar olmuş ciddi miktarda sermaye biriktirmişlerdir. Bunun yanı sıra Hacılarlılar hizmet sektörü ile de tanışmış ve ticaret hayatının farklı boyutlarını görme imkânına kavuşmuşlardır. Son olarak da henüz siyasetle ilişkiye geçemeseler de köydeyken dini cemaat ve tarikatlarla ilişkisi olmayan Hacılarlılar; Ankara'da bazı dini oluşumları tanımış, onunla irtibata geçmiş, hatta onlara dâhil olmuşlardır. Bu ilişkiler etkisini daha ziyade ilerleyen yıllarda gösterecektir.

Sanayiye yönelimin başlaması (1950-1974)

Önceki bölümlerde aktardığım üzere, toprak kıtlığı ve ek gelir ihtiyacı yüzünden Erciyes'ten kar getirip satarak, at üstünde dantel oya satarak, şehirlilerin bağında amele olarak çalışarak, kuyu temizleyerek, DDY inşaatlarında geçici işçilik yaparak, Hacılar bezini ülkenin dört bir yanına pazarlayarak, şehirde dükkân, tezgâh açarak ya da halı dokuyup satarak Hacılar halkı, daima şehir ekonomisinin hatta ülke ekonomisinin bir parçası olmaya çabalamıştı. 1950'lerden 1960'lara doğru gelindiğinde ise hem yukarıda saydığım faaliyetlerin verdiği tecrübelerin bileşkesi olarak, hem de Türkiye ve Kayseri sanayisinin gelişmesine paralel olarak Hacılarlıların ilgisi de sanayiye kaymaya başladı. 1950'lerde başlayan süreç 1970'lerde çok hızlandı. Hacılar Kayseri'ye en yakın yerleşim birimlerinden biri olduğu için 1960'lardan sonra artan sanayileşmenin gereksindiği iş gücü, büyük oranda Hacılar, Hisarcık, Erkilet, Kıranardı gibi yerleşimlerden tedarik edildi. Bunlar arasında en yoksulu, en kalabalığı ve ek gelire en çok ihtiyacı olan ise şüphesiz Hacılar'dı. Önce ilk kuşak sanayicilerden birinin geçmişe ilişkin hatırladıklarına bakalım:

> 1960'ta yani her gün yani biz şehre yeni çıkmaya başladıydık. Eski sanayi bölgesi yeni açılıyordu. Orada çalışan Hacılarlı herhalde 10 kişi 15 kişi değildi 60'larda. 1960'ta atölyesi olan bir tane Aydemir diye Recep Aydemir onları hatırlayabiliyorum yani onlar çok eskiydi. Yani başka da şey atölyesi olan bakım tamir motorcu derlerdi o zaman yani imalatta değil de motor tamircisi. Yani bir onlar vardı herhalde en eski. Bir de Ayhan Usta vardı onlar çok eski 60'lı yıllarda bunlar vardı. Yani 57'li yıllarda onlar yani şehirde çalışmaya başlamışlar ondan sonra kendi işyerlerini kurmuşlar. Özetle 5 tane kapalı

çarşıda manifaturacı en maksimum da 5 tane de atölye vardı 1960 yanı 65'lere kadar yani. Onun ötesinde Kayseri'de (Hacılarlı) hiç kimse yoktu. Ama şeye doğru 70'li yıllara doğru sanayi bölgesine anormal bir akım oldu.

Simdi ise bu yönelimin bağlamını anlamak ve Hacılar'ı onun içine yerleştirmek için hem o dönem Türkiye ekonomisinin genel durumuna hem de Kayseri sanayisinin gelişimine 1950'lerden başlayarak kısaca göz atalım.

1950 yılında yapılan seçimler, Türkiye tarihinde birçok açıdan dönüm noktası olmuştur. 1946'daki çok partili hayata dönüş kararı ile birlikte siyasetin önünün açılması ve muhalefet imkânının oluşması, nihayetinde siyasetin topluma yayılmasına ve popüler taleplerin siyasete doğrudan yansımasına yol açmıştı. 1950 seçimleriyle iktidara gelen muhalefetin ise Keyder'in tabiri ile iki temel direği vardı; biri devlet karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğeri siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahalli gelenekleri savunan din özgürlüğü (Keyder 2010: 147). Dolayısıyla "din" ve "pazar" o yıllarda burjuva muhalefetinin iki temel boyutunu oluşturdu. Hacılarlı sanayicilerin, pazar ve cemaat arasındaki geniş sahada nasıl at koşturduklarını ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğim; ancak tarihin bu noktasında henüz sanayici olmamış; büyük bölümü küçük köylü ve geçici işçi, az bir bölümü de esnaf, tüccar, aracı, zanaatkâr olan Hacılarlıların, DP'nin gelişini neden heyecanla karşıladıkları konusunda açıklayıcı olduğunu düşündüğüm bir anekdota yer vermek istiyorum. Babam, DP'nin askeri darbeyle iktidardan devrilişinden 5 yıl sonra yapılan 1965 seçimlerine ilişkin bir anısını anlatırken çok ilginç bir noktayı işaret etmişti.

> 1965 seçimleri var o zaman, biz de lisede öğrenciyiz. TİP yeni kurulmuş biz de köyde bir avuç öğrenci arkadaş TİP'in çalışmasını yapıyoruz heyecanla herkes başta anasına babasına akrabasına tanıdığına oy attırmaya çalışıyordu. Hacılar'dan TİP'e 56 oy çıkartmıştık. İşte o seçim döneminde bir akşamüzeri köy kahvesine Demirel'in adamları geldi propaganda yapıyorlar. Adamın biri kahvede bir sandalyenin üzerinde konuşma yapıyordu biraz da içkili gibiydi. Hiç unutmuyorum aynen şöyle diyordu: "Arkadaşlar, CHP amele hükümeti kuracağız" diyor, "biz kurdurmayacağız". Oysa, inan orada adamı dinleyen biz öğrenciler hariç herkes ameleydi. Hatta bağdan, bahçeden, inşaattan yeni gelmiş adamlar akşamüstü, ter adamların götünden damlıyordu. Adam, "biz amele hükümeti kurdurmayacağız" dedikçe oradaki ameleler adamı alkışlıyorlardı. Biz, "Yav hepiniz amele değil misiniz zaten" diye itiraz etmeye başlayınca köylü dönüp bize homurdanmaya başladı. Baktık işler gerginleşiyor 3, 5 arkadaş orayı terk ettik. Yolda giderken arkadaşlarla önümüzde ne kadar uzun bir yol olduğunu, konuştuk durduk o saf halimizle.

İşte tam burada babam ve arkadaşlarının yanıldığı nokta şuydu. Kendisi amele olsa da halk amele hükümeti istemiyordu. Ucundan da olsa dokumacılıktan, halıdan, amelelikten, çerçilikten, manifaturacılıktan, şehirdeki ve pazardaki imkânların ve paranın kokusunu almış olduğu için; kendisine daha çok iş, para, imkân ve hizmet vaat eden bir hükümeti istiyordu ve teorik olarak bilmese de bunun belirsiz bir gelecekte kurulacak amele hükümeti ile değil hemen gerçekleşmesini istiyordu. Üstelik "amele hükümeti kurdurmayacağım" diyen adam, bir de kendi dilinden konuşuyor; geleneksel kültüre, dine ve dinsel sembollere alan ve özgürlük vaat ediyordu. Keyder, kendi sınıfının çıkarlarını bilinçli ve programlı bir biçimde savunan burjuvazi bir yana sözgelimi Hacılarlı amelenin de neden o dönemde (ve de aslında hâlâ) burjuvazinin programını desteklediğini ve "basit pazar toplumu ideallerine bağlandığını" çok parlak bir biçimde şöyle analiz ediyor:

> Özerk ekonomi vaadi, bürokratik kontrol olmadan serbestçe rekabet eden üreticiler imajını içeriyordu. Zaten kapitalist ilişkiler içinde yaşadığı söylenebilecek nüfus sadece küçük bir azınlıktı. 1950'de 20 milyon olan nüfusun % 80'i köylüydü ve bunların büyük çoğunluğu küçük üreticiydi. Şehirlerdeki perakende ticarette ve hizmetlerde en yaygın istihdam biçimi kendi adına serbest çalışmaydı. Sanayi sektöründe bile işçilerin % 37'si kendi işlerinde ya da aile işletmelerinde çalışıyorlardı. İşverenler için çalışan ücretlilerin sayısı 400.000 kadardı. Bu rakamlar, toplumun ezici çoğunluğunun basit pazar toplumu ideallerine bağlanması kolayca beklenebilecek küçük üreticilerden oluştuğunu gösterir. Yani Türk siyasi aritmetiğinde pazar idealine denk düşen nesnel unsurlar vardı. Bu yüzden de serbest piyasa ideali sırf kapitalist üretim ilişkilerinin mistifikasyonunu sağlayan bir ideolojik örtü olmakla kalmadı. Öznel olarak da bu küçük üreticiler, çoğunlukla geleneksel toplumsal dengelerden bir çıkış yolu olarak pazar özgürlüğünü kabul etmeye hazırdı. Yani tercihleri bürokratik müdahaleye karşı duyulan bir tepkiden ibaret değildi; iktisadi kalkınmadan ve kişisel zenginleşmeden yararlanmaya başlamışlardı ve bu gelişmenin hızı özellikle 1945'ten sonra artmıştı. 1945 ile 1950 arasında kişi başına gelir % 15 oranında tarım gelirleri ise % 30 civarında artmıştı (Keyder 2010: 148-149).

Menderes'in, Amerika'dan gelen bu uzmanların hazırladığı raporlar uyarınca "verimsiz büyük kamu yatırımları yerine hükümetin kamu kaynaklarını karayolları ve diğer altyapı projelerine tahsis etmesi; tarım makineleri ve işlenmiş gıda sektörüne önem vermesi, devletçilik dönemindeki sanayileşme çabasının maliyetinin kitlelere yüklenirken yararlarının seçkinlere mal olduğunun farkında olan milyonlarca küçük üreticinin özellikle de köylülerin özlemleriyle de çakışıyordu" (Keyder 2010: 150).

Öte yandan, Şerif Mardin'in[91] yıllardır anlatmaya çalıştığı gibi, Kemalist merkez, Türkiye toplumunu oluşturan geniş yığınlar için benimsenecek, kabul görecek bir "iyi, güzel ve doğru" anlayışı içeren toplumsal felsefe ve ethos geliştirememişti. Keyder'in sözleriyle: "Merkez şehir ve kasaba küçük burjuvazisini ve köylülüğü derin tarihi kökleri olan yaşam dünyaları dışına çıkarabilecek iktisadi ve toplumsal dinamiği üretemedi. İdeolojik baskı artıkça, köylüler ve küçük burjuvazi daha da azimle geleneklere sarıldı. Bürokrasi ise bu davranışa irtica etiketini yapıştırdı" (Keyder 2010: 151). Dolasıyla da, önüne seçenek konduğunda halkın büyük bölümü; küçük üreticiler, esnaflar, zengin çiftçiler, küçük şehir burjuvazisi, burjuvaziyle ortak bir cephe kurdular ve DP'yi desteklediler.

Esasen, Boratav'ın belirttiği gibi, 7 Eylül 1946'da yapılan Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu ve 1947 yılında Türkiye Kalkınma Planı'nın hazırlanması gibi çalışmalarla, ekonomiyi dünya ekonomisine entegre etmeye yönelik liberalizasyon tedbirleri uygulamaya konulmuş ve dış yardım arayışlarına girişilmişti (Boratav 1988: 77). Yani bu tür yönelimler, 1946'dan itibaren CHP tarafından çoktan başlatılmıştı; ancak 1950 Seçimleri ile iktidara gelen Menderes liderliğindeki DP'nin 10 yıllık iktidar dönemi bu yönelimi daha da derinleştirdi. Bu dönemin çalışmamın odağı açısından en belirgin özelliği Kılıçbay'ın (1991: 104) da işaret ettiği gibi, karma ekonomi modelinin temel felsefesi değişmese de özel teşebbüs lehine ekonomik liberalizasyona ağırlık verilmesiydi. Nitekim DP'nin iktidara gelir gelmez yaptığı ilk iş, devlet eliyle ağır sanayi kurma girişimlerini içeren 1946 tarihli Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı bir yana bırakıp tarımı ve altyapıyı (karayolları ve elektrik enerjisi) serbest piyasa içinde geliştirme önlemlerini içeren bir programa geçmek oldu (Kazgan 1999: 98).

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonraki Soğuk Savaş konjonktüründe Türkiye zaten Amerika'ya yaklaşmış, onun nüfuz alanına girmiş ve 1948'den sonra da Marshall Planı çerçevesinde hem askeri hem de ekonomik yardım almaya başlamıştı. Bu tarihten sonra gelişen Türk Amerikan ilişkileri çerçevesinde Türkiye'ye birçok ABD'li uzman gelip gitmeye başladı. Özellikle "Max Thornburg önderliğinde ABD'li uzmanlar tarafından Dünya Bankası için hazırlanan raporda ülkenin tek demir-çelik tesisi de dahil olmak üzere devlete ait çok sayıda üretim tesisinin sökülmesi, özel girişime daha çok önem verilmesi, yabancı sermayenin teşvik edilmesi, daha liberal bir kambiyo ve ticaret rejimine geçilmesi ve tarıma daha çok dayanan bir kalkınma modelinin benimsenmesi öneriliyordu" (Pamuk ve Owen 2002: 142).

Bunların da ötesinde bu dönem, Türkiye tarihinde önceki dönemlerde eşi görülmemiş bir toplumsal hareketlilik ve sosyolojik dönüşüm sürecini baş-

91 Bkz. Mardin 1986 ve 1990a. Ayrıca son dönemdeki tartışmalar için bkz. Çakır 2009.

lattı. Bunda da en çok Amerikan hükümetinin desteğinden yararlanarak yapılan karayolu yatırımları ve tarımda makineleşme[92] etkili oldu. Türkiye zaten 1949'dan itibaren Marshall Yardımı çerçevesinde traktör ithal ediyordu. Bu dönemde süreç hızlandı, Türkiye'nin tarımsal genişlemesini tamamlamak üzere karayolu yapımı, ABD'li uzmanların yardımıyla ve kurulan Karayolları Müdürlüğü'nce gündeme getirildi, demiryolu yapımı ise gündemden düştü (Kazgan 1999: 98).

Karayollarına ağırlık verilmesi, iç pazarın bütünleşmesi açısından kritik önem arz etmiş, tarımda makineleşmeyle birlikte ekilen dikilen toprakların oranı artmıştı. Örneğin, 1946 ile 1955 arasında toplam ekili alanlar 9,5 milyon hektardan 14,2 milyon hektara genişleyerek % 50 oranında artış gösterirken nüfus sadece yüzde 20 arttı (Keyder 2011: 160-170). Pamuk ve Owen'ın verdiği rakamlar da bunu doğrulamaktadır. "1947 ile 1953 arasında tarımsal üretim iki katından fazla artmıştır. Bu yüksek performansın en önemli nedeni verimsiz toprakların tarıma açılması sayesinde toplam ekili alan yüzölçümünde sağlanan % 55 oranındaki artıştı (Pamuk ve Owen 2002: 144). Dolayısıyla, gerek yoksul gerekse zengin köylerde görülen hâkim eğilim, köylü mülkiyetinin genişlemesi oldu. 1950'de sahiplerinin ekip biçtiği işletmelerin sayısı 2,3 milyonken bu sayı 1961'de 3,1 milyona ulaştı. Topraksız köylü ailelerin oranı ise 1950'de % 16 iken 1960'ta % 10'a düştü (Keyder 2011: 160-170).

Bununla birlikte Menderes hükümetinin ilk 3 yılında hava koşullarının da etkisiyle tarım ürünleri üretimindeki % 83'lük anormal artış genel bir iktisadi büyümeye yol açtı. Kişi başına gelir 1950 ile 1958 arasında % 28 yükseldi ve ihracat da % 50 arttı. Artan ihracat gelirleri dış yardımla (Marshall Yardımı) birleştirilerek traktör, yol yapım makineleri ve motorlu taşıtların alımında kullanıldı. Öyle ki 1948 ile 1953 arasında binek arabalarının sayısı 8.000'den 28.000'e, ticari taşıtların sayısı ise 14.000'den 34.000'e çıktı (Keyder 2010: 165).

1946-1953 dönemini birlikte ele alan ve olaya bölüşüm perspektifinden bakan Boratav, bu yılları: "Tüm sosyal grupların mutluluk durumlarının ve yaşam koşullarının düzeldiği, reel gelirlerinin arttığı; buna karşılık ücretli maaşlı grupların göreli durumlarının gerilediği; genel olarak mülk gelirlerinin ve özellikle ticaret sermayesinin milli hasıladan paylarının arttığı; geniş köylü kitlelerinin ise fiyat hareketleri nedeniyle bozulan bölüşüm ilişkilerini üretim dinamizmi içinde fazlasıyla telafi edebildikleri bir dönem" olarak resmetmektedir (Boratav 1988: 84). Nitekim Pamuk ve Owen da, 1947-1953 arasında GSMH'nın yılda ortalama % 8,7 artış gösterdiğini tespit et-

92 Tarımda makineleşmenin ve tarımdan elde edilen artı değerin yarattığı toplumsal değişimlerin en etkili olduğu yer olan Adana'daki toplumsal dönüşümün izleri en iyi Yaşar Kemal'in ve Orhan Kemal'in Çukurova romanlarında görülür.

mekte; 1957 yılına kadar iç ticaret hadlerinin tarım sektörü lehinde kalmayı sürdürdüğüne işaret etmekte ve her ne kadar bunun kırsal ekonomi içindeki gelir dağılımını nasıl etkilediğini saptamak zor olsa da DP döneminde esas kârlı çıkan tarafın tarım sektörü olduğunu belirtmektedirler (Pamuk ve Owen 2010: 145-149).

Bütün bu gelişmeler, köyden kente göçü ve gecekondulaşmayı hızlandırdı, buna mukabil kentlerde yeni istihdam imkânları ortaya çıktı ve kentlere göçen kitlelerin tüketim ihtiyaçları arttı ve çeşitlendi. Örneğin çimento ve pamuklu dokuma üretimi, 1951 ile 1955 arasında iki katına çıktı. Özel konut yapımında ve bayındırlık işlerinde bir patlama yaşandı ve 1951-1953 döneminde inşaat sektörü % 23 oranında büyüdü (Keyder 2010: 169). Yine Keyder'in verdiği rakamlara göre: "1954'ten sonra önce hizmet sektörü, sonra sanayi önemli istihdam kaynakları oldular. Önce küçük sanayi istihdam yarattı; 1950'lerin ikinci yarısında büyücek fabrikalar ortaya çıkmaya başladı ve ondan fazla işçi istihdam eden fabrikalarda çalışanların sayısı 163.000'den 324.000'e yükseldi" (Keyder 2010: 169). Bu gelişmeler, Menderes hükûmetinin plansız ve savruk bayındırlık projeleriyle birleşince her ne kadar 1950'li yılların sonuna doğru enflasyon, dış ödeme sıkıntıları ve devalüasyona yol açsa da (Kılıçbay 1991: 103-112) genel olarak tüketim eğilimlerini arttırdı ve ekonomiyi canlandırdı.

Her ne kadar dönemin yukarıda saydığımız genel değişim dinamikleri devam etse de 1953'ten sonra işler tersine dönmeye başladı ve ekonomi bir durgunluk içine girdi. Zira bu dönemde "Kore Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte uluslararası pazarın talepleri yavaşlarken ihraç maddelerinin fiyatları da gerilemeye başladı" (Pamuk ve Owen 2010: 145). İhraç mallarına olan talep ve kullanılan dış kaynaklarda ciddi bir azalma oldu. Bu da ithalat sınırlamalarına gidilmesine yol açtı. İthal mallarındaki daralma, Boratav'ın tabiriyle mal yoklukları, kıtlıklar ve karaborsaya yol açınca; hükûmet mecburen önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına angaje olmak durumunda kaldı (Boratav 1988: 85-86). Böylece, "bir iki yıl önce ithal edilen mallar bazıları ülke içinde üretilmeye başlandı. İhtiyaçtan doğan *de facto* değişimle ithal ikameciliğe geri dönüş başladı. İmalat sektöründeki yıllık büyüme oranı 1947 ile 1953 arasında % 6,5 iken 1954-1962 arasında % 7,6'ya çıktı" (Pamuk ve Owen 2010: 147). Dolayısıyla Kazgan'ın da dikkat çektiği gibi 1950'de iktidara gelmeden önce devletin ekonomik etkinliğini daraltma ve özel girişimi genişletme amacını programına koyan, iktidara gelince de, buna uygun olarak bazı devlet fabrikalarını satışa çıkaran DP bu politikalarında başarılı olamamış işler tersine dönmüştür. Fabrikalar satılamadığı gibi "1950'de toplam yatırımların % 57'sini yapan özel kesimin payı 1959'da % 38'e kadar düşmüş buna karşılık kamu ik-

tisadi kuruluşlarının payı % 15'ten % 20'ye hatta bazı yıllar daha da yükseğe çıkmıştır" (Kazgan 1999: 103). Bu çerçevede; enerji, kömür, çimento, şeker gibi üretim kollarında kamu kesiminin sürüklediği önemli gelişmeleri takiben, özel sınai üretiminde de önemli bir genişleme gerçekleşmiştir... Özel işyerlerinde çalışan işçilerin artış hızı kamu işyerlerindeki işçilerin artış hızından fazla olmuştur (Boratav 1988: 86). Bu durumu, Türkiye'nin büyüme sürecinde olayların sanayileşmeyi çok kârlı hale getirmesi ile açıklanmaktadır. 1954 ve izleyen yıllarda ithalatın krediler kısılınca düşmeye başlaması, iç ticaret hadlerini hızla sanayi lehine değiştirmiş; dış konjonktürün tarım aleyhine ve sanayi lehine değiştirdiği fiyatlar da bu eğilimi desteklemiştir (Kazgan 1999: 102). Öyle ki Keyder, Türkiye'nin nüfuzlu sanayicilerinin çoğunun iş hayatına atıldıkları ya da asıl birikimlerini sağladıkları dönemin 1950'ler olduğunu iddia etmektedir (Keyder 2010: 171). Buğra'nın *Devlet ve İşadamları* adlı çalışması da bunu kanıtlamaktadır. Buğra 1950-1960 dönemi için şunları söylemektedir: "Gerçekten de devletten proje almak özellikle mühendisler açısından dönemin en kârlı işlerinden biriydi. Sahipleri ya da profesyonel yöneticileri ile görüştüğüm pek çok müteahhit firma 1950'lerde ya bir devlet sözleşmesiyle işe başlamış ya da böyle bir sözleşmeyle bir dönüm noktasına ulaşmış firmalardı. ENKA, TEKFEN, ALARKO ve DOĞUŞ gibi büyük holding şirketleri başta gelen örnekler arasında sayılabilir" (Buğra 2008: 180). Özetleyecek olursak, 1950'li yılların ikinci dönemi, "geniş kamu kesiminin destekleyici özelliği ön plana çıkarak özel sermaye birikimi ile işlevsel bir bütünlük içinde eklemlendiği bir ekonomik yapının yerleştiği yıllardır" (Boratav 1988: 87).

1960'lara doğru gelindiğinde yukarıda değindiğimiz gibi Türkiye'de toplumsal hareketlilik artmış, serbest girişim ve pazar ekonomisine dönük bir birikim oluşmaya başlamış, hem köylü hem de özellikle sanayi burjuvazisi güçlenmişti. Ancak bu gelişmelerle birlikte Türkiye'yi 1960 darbesine ve ondan sonra yapılan düzenlemelere götüren süreç, temel olarak dünya sisteminin gerekleri çerçevesinde dünyadaki birikim rejiminde yaşanan değişikliklerin iç siyasete etkisi ile ilgiliydi. Çünkü Keyder'in tespit ettiği gibi 1960'lara doğru gelinirken Türkiye'deki temel sınıfsal bölünme; şehirlerdeki ve köylerdeki küçük burjuvazi, küçük sermaye ve ticaret burjuvazisi ile öte yanda sanayi burjuvazisi arasındaydı. Yani burjuvazinin küçük burjuva pazar ideolojisini savunan kesimiyle sanayi kalkınmasına dönük bir ideolojiyi savunan kesimi arasında (Keyder 2010: 177). Ancak, "sanayi burjuvazisinin uluslararası bağlantılarıyla birlikte gelişmesi, birikim sürecinin artık devlet tarafından düzenlenmesini gerektiriyordu. Bu, son yıllarında iyice politize olmuş DP yönetiminin yerine getiremeyeceği bir görevdi"[93] (Keyder 2010: 177).

93 Bu yoruma eleştirel bir katkı için bkz. Buğra 2008: 192.

Öte yandan, dünyadaki genel eğilim de bu süreci destekler nitelikteydi. Tüm dünyada, ulus-devlet bazlı ve Keynezyen ekonomik politikalar doğrultusunda ithal ikamesi yoluyla sanayileşmenin altın dönemi yaşanıyordu (Pamuk ve Owen 2010: 150). Kazgan'ın tabiriyle bu yıllar, ABD'nin bile kendini karma ekonomi diye nitelendirdiği, bütün Batı kampında da planlamanın yayıldığı ve geliştiği, ülkelerin başarılarının; büyüme hızı, sanayileşme ve gelir bölüşümünün düzeltilmesiyle ölçüldüğü yıllardı (Kazgan 1999: 111-12). Dünyadaki hegemonik güçler ve finans kurumları de bu süreci destekliyorlardı. Bu yüzden Boratav bu dönemi "içe dönük dışa bağımlı genişleme dönemi" olarak tarif etmektedir (Boratav 1988: 94). O dönemde dünyada egemen olan bu bu ithal ikameci birikim rejiminin temel özelliklerini ise şu şekilde özetleyebiliriz:

Bu model, temelde daha önce yurtdışından dövizle ithal edilen malların yurtiçinde üretilmesine dönük bir sanayileşmeyi; bunu üretecek sanayi burjuvazisinin de selektif bir biçimde yüksek gümrük duvarları ile uluslararası rekabetten korunmasına dayanıyordu. Böylece, ekonominin kıt kaynakları yani döviz ve krediler, oluşturulacak planlama üniteleri ve mali teşvikler aracılığıyla, yani siyaset dolayımıyla, büyük sanayi sermayesine tahsis edilecekti. Türkiye'de bu DPT aracılığıyla yapılacak, özel yatırımların bu teşvikleri alıp alamayacağına DPT karar verecekti (Kazgan 199: 112). Öte yandan da sanayinin ürettiği bu ürünlerin iç pazarda tüketilmesini sağlamak için ücretlerin ve maaşların yüksek tutulmasına dönük; yani gelirin yeniden dağılımına dönük bazı düzenlemeler yapılacaktı. Henüz bu derece güçlenmemiş ve bu tür talepleri güçlü bir biçimde dillendirecek duruma gelmemişken; 1961 Anayasası ile sağlanan özgürlük ortamında işçilere verilen grev ve toplu sözleşme hakkı (1963), sendikal haklar, toplumun bütününü kapsayan örgütlenme özgürlüğü, sosyal güvenlik kurumlarının genişlemesi vb. düzenlemeler hep bu yeniden dağıtım mekanizmasını tabana yayma ile ilgili gelişmelerdi. Üstelik, dönemin ruhuna uygun olarak ulusal kalkınma, sanayileşme ve sosyal devlet gibi idealler çerçevesinde algılanan ve değerlendirilen bu yaklaşım, Menderes döneminde maddi ve manevi kayba uğrayan entelektüellerin, bürokratların ve askerlerin de ateşli bir biçimde savunduğu fikirlerdi. Zira, Menderes döneminde "devlet memurlarının özellikle de askeri personelin yaşam standardının ve toplumsal statüsünün gerilemesinin, silahlı kuvvetlerin hükümete karşı örgütlenmesinde ve 1960 darbesinde çok önemli bir rolü olmuştur (Pamuk ve Owen 2001: 149). Öte yandan, bu yeni strateji sonraki 20 yılda daha da güçlenecek işçi sınıfının taleplerine de çok uygun düşüyordu. Nitekim, "1964 ile 1978 arasında ortalama ücretler iki kat arttı ve bu dönemde Türkiye İşçi sınıfı aynı ölçüde az gelişmiş toplumlardaki işçilerden çok daha ileri ayrıcalıklar ve haklar elde etti... Her düzeyde neredey-

se ücretsiz sağlanan sağlık ve eğitim hizmetleri alanında Türkiye, orta gelirli diğer ülkelerden daha iyi bir durumdaydı. Sosyal güvenliğin emekli aylıkları biçiminde kurumsallaşması açısından ise kesinlikle çok daha ileriydi" (Keyder 2010: 196-198). Kılıçbay, daha teknisist bir yaklaşımla bu dönemin temel iktisadi felsefesini, "iktisat politikalarının yapım ve uygulanmasına düzen getirmek, iktisat politikalarını bilimselleştirmek, karar üniteleri arasında koordinasyon sağlamak, rasyonelliğe dönmek ve iktisat politikalarına amaç ve yöntem itibarı ile istikrar kazandırmak" (Kılıçbay 1991: 113) sözleriyle özetlese de 1960 darbesinin yaptığı şey aslında sanayi burjuvazisinin yukarıda anlatmaya çalıştığım ithal ikameci sanayileşme yoluyla birikim sağlama projesini vaktinden önce gerçekleştirmek oldu (Keyder 2010, 178-180).

Böylece, 1960 darbesi ile birlikte Türkiye ekonomisinde yeni bir döneme, planlı ekonomiye geçildi. Nitekim, iktidarı ele alan askerlerin ilk icraatlarından biri 1960 yılında DPT'yi kurmak oldu (Pamuk ve Owen 2010: 150). Bu çerçevede genel olarak bu dönemin karma ekonomi politikalarını, kamunun gücünü ve etkinliğini özellikle de KİT'ler aracılığıyla arttırma yönünde, devam ettirdiği bir dönem olarak değerlendirebiliriz (Kılıçbay 1991: 113-125). Bu dönemde sanayiciler, dış rekabetten yüksek gümrük duvarları ile korundukları için iç pazarda tekel veya oligopol yapılar oluşturuyorlar ve yüksek kâr marjları ile çalışıyorlar; öte yandan da çeşitli sübvansiyon programları ile düşük fiyatlı girdilerden, tercihli fiyatlardan, düşük maliyetli kredilerden ve vergi iadelerinden yararlanıyorlardı (Keyder 2010: 203). İşte daha sonraki yıllarda sürekli şikâyet konusu olan KİT'ler, bu birikim rejimindeki en önemli fonksiyonlarından biri, sanayi burjuvazisine düşük maliyetli girdiler ve ara mallar sağlamaktı. "Devlet iktisadi teşekkülleri büyük ölçekli sanayi aramalı üretimine yönlendirirken, özel kuruluşlar sıkı biçimde korunan ve çok daha kârlı olan tüketim malları sektörünün avantajlarından yararlanıyorlardı. 1950'li yılların gıda işlenmesi ve tekstil sanayinden giderek radyo, buzdolabı, televizyon, otomobil ve diğer dayanıklı tüketim malları üretimine bir geçiş yaşanmaktaydı" (Pamuk ve Owen 2010: 151). Yukarıda, çerçilik bölümünde aktardığım gibi nasıl Hacılarlı çerçi, Sümerbank'tan düşük fiyata bez alıp köylere ya da semt pazarlarına götürüp daha pahalıya satarak para kazanıyorsa, sanayici de fiyatları özel sektörün lehine belirlenen ve KİT'lerden sağlanan ucuz girdiyi ve ara malları iç piyasada pahalı ürünlere dönüştürerek kazanıyordu.

İthal ikameci sanayileşme stratejisi, çeşitli handikaplarına rağmen neredeyse 1970'lerin son çeyreğine kadar başarılı oldu diyebiliriz. Rakamlar da bunu kanıtlar niteliktedir. Örneğin, GSMH, 1963-1977 yılları arasında yılda ortalama % 6,8 oranında artış göstermiş, reel ücretler de ikiye katlanmıştır. "İmalat sanayindeki büyüme çok daha yüksek olmuş ve 1963-1977 arasında

yılda ortalama % 10'un, 1963-1979 arasında ise yılda ortalama % 9'un üzerinde gerçekleşmiştir" (Pamuk ve Owen 2010: 151). Sanayi üretimindeki bu büyüme, ihracata da yansımış; sınai üretimin çeşitlenmesi ve genişlemesinin bir sonucu olarak toplam ihracattaki sınai ürünlerin payı 1960'lı yıllarda % 13-18 arasında oynarken; bu pay, 1970'li yıllarda % 20-39 arasında oynamaya başlamıştır" (Boratav 1988: 98). Bu dönemdeki kişi başına düşen yıllık ortalama GSMH büyüme oranı da oldukça yüksek (1963-1977 arasında % 4,3; 1969-1973 arasında ise % 3,5) olarak gerçekleşmiştir. "Bu performans, aynı dönemle ilgili Dünya Bankası verilerine göre, orta gelir düzeyindeki ülkelerin kişi başına yıllık ortalama büyüme oranı olan % 3,6'ya yakın, sanayileşmiş ülkeler için verilen % 3,4'ten ve düşük gelir düzeyindeki ülkeler için verilen 1,4'ten yüksektir" (Pamuk ve Owen 2010: 152).

Sonuç olarak, "taa İttihat ve Terakki'den başlayan 'milli burjuva' yaratma hedefi 1960'lı yıllarda ürününü vermiş; 1950'li yıllarda zenginleşen büyük toprak sahipleri, yabancı şirketlerin temsilciliğini alan tüccarlar, genişleyen eğitilmiş insan gücü tabanından gelen meslek sahipleri (başta KİT eğitiminden geçmiş mühendisler) yeni sanayi burjuvazisini oluşturmuştur. Getirilen vergi kolaylıkları da holdingleşme sürecini[94] başlatmış ve büyük girişim olgusu gündeme gelmiştir" (Kazgan 1999: 115). Bu dönemde ekonomiye, Sabancı ve Koç aileleri gibi büyük aile şirketleri imalat ve dağıtım şirketlerinden meydana gelen büyük şirket toplulukları ve bankalar ile hizmet sektöründe yer alan diğer kuruluşlar önderlik ediyordu (Pamuk ve Owen 2010: 151). Bu çerçevede, ithal ikameci birikim modelinin birincil kazananları da İstanbul, İzmir, Adana, Mersin bölgesinde yoğunlaşan en büyük sanayi kuruluşları ve aynı zamanda bu fabrikalarda çalışan örgütlü işçilerdi. Kabaca o dönemde 1.000'den fazla işçi çalıştıran kuruluşlar[95] diyebiliriz. Bunun yanında, "kaderleri birinci gruba bağlı olan bir ikinci kademe kapitalist ve işçi grubu da vardı". Bu ikinci grup 50 ile 500 arasında işçi çalıştıran 1.278 işyerinde çalışan 186.000 işçiden oluşmaktaydı. Keyder, 500 ile 1.000 arasında işçi çalıştıran 130 işyerinde çalışan 93.000 işçiyi ise bir tür geçiş kategorisi olarak değerlendirmektedir (Keyder 2010: 212).

Bir de bu birincil ve ikincil grupların dışında hızla gelişen ve yaygınlaşan küçük sanayi vardı ki sanayi sektöründeki toplam işgücünün % 66'sı burada çalışıyordu. Bu küçük sanayi de yukarıda aktardığım birinci grubun yer aldığı bölgelerde üretim yapanlar ile Anadolu'daki küçük şehirlerde üretim yapan geleneksel sanayiler olarak ikiye ayrılıyordu. İşte Hacılarlıların 1960'lar-

94 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli 2010: 59-88.

95 Rakamlara bakarsak durum daha da netleşecektir. Örneğin "1971 yılında tüm sanayi sektöründe 1,3 milyon işçi çalışırken birinci gruptaki işyerlerindeki işçi sayısı 173.626'dır ve bunların da % 67'si de kamu sektöründe çalışmaktadır" (Keyder 2010: 212).

da ve 1970'lerde yeni yeni dahil olmaya çalıştığı Kayseri sanayisi, bu grupta yer alıyordu ve Ayata'nın tabiriyle "özellikle tekstil, madeni eşyalar ve gıda maddeleri ticaretinde gelişmiş sanayi kentleri ile bazı Doğu şehirleri arasında bir köprü rolü oynamaktaydı" (Ayata 1991: 70).

1950'lerden sonra, Menderes hükümetinin özel sektörü destekleyen politikaları ile birlikte kentte özel sektör öncülüğünde birçok sanayi yatırımları yapılmaya başlandı. Örneğin, Kayseri özelinde yerel tüccarların (manifaturacıların) ortaklığıyla 1954'te kurulan Birlik Mensucat Fabrikası'nı devlet dışında özel girişimciler tarafından başlatılan sanayileşmenin başlangıcı olarak değerlendirebiliriz. İplik ve dokuma üreten bu fabrika, "11 manifatura mağazasının 20 ortağı tarafından, Sümerbank'ın ürünlerini satmak amacıyla 1949 yılında kurulmuştu ve ortaklık, 1951 yılında halka açık bir şirkete dönüşmüştü" (Özsaslan ve Şeftalici 2002: 25). Kayseri Sanayi Odası'nın bir çalışması,[96] 1950 ve 1970 arasındaki bu yatırımların en önemlilerini şu şekilde sıralamaktadır: Birlik Mensucat, Orta Anadolu Mensucat, Sarıyıldız Un Fabrikası, Termo, Adaşlar, Asya Makine, Mavi Çelik ve Dökümı, Süntaş. Bu sanayi yatırımlarıyla birlikte önceleri tekstil ve gıda üzerine yoğunlaşan Kayseri sanayisinin giderek metal eşya sektörüne[97] doğru kaymış ve çeşitlenmiştir.

Öte yandan, bu görece büyük yatırımların dışında kentte kökleri Osmanlı dönemine giden, ancak Ermeni Tehciri ve Nüfus Mübadelesi ile birlikte büyük bir darbe alan yaygın bir küçük üretim (zanaat) de vardı. Yani, 1950'li yılların Kayseri sanayisi Ayata'nın tabiri ile 1.000-2.000 kişi üzerinde işçi çalıştıran dev tesisler ile yüzlerce cüce geleneksel zanaat atölyelerinden oluşan ikili bir yapı arz ediyordu ve henüz küçük ve orta çaplı kapitalist firmalardan oluşan bir sanayi mevcut değildi (Ayata 1987: 70-71). Ayata'nın bahsettiği küçük ve orta çaplı kapitalist firmalar ise 1960'lardan sonra ortaya çıkacaklardır. Nitekim rakamlar da bunu doğrular niteliktedir. Buna göre 1950 yılında Kayseri'de 10 ve üzeri işçi çalıştıran özel sanayi işyerleri sayısı 9 iken bu rakam 1963'te ancak 37'ye çıkabilmiştir (Avcıoğlu 1974, 2. Cilt: 724).

1950'li yılların başında Kayseri'nin Hausman'ı[98] olarak anılan Kayseri'nin DP'li Belediye Başkanı Osman Kavuncu tarafından bu küçük atölyelerin ve küçük sanayinin belirli bir alanda toplanması için kent merkezinin batısına Çorakçılar Yazısı denilen bölgeye Sanayi Çarşısı yapılmış ve bu küçük atölyeler oraya taşınmaya zorlanmıştır. Başlangıçta şehir merkezinden o bölgeye fiyatı yarı yarıya düşük özel otobüs hattı konmasına rağmen bölge zanaatkârlardan rağbet görmemiş; ancak birkaç yıl süren çatışmalı ve zorlu sü-

96 Kayseri Sanayi Odası 2004: 37-40.

97 Ayata 1991.

98 Doğan 2007: 128.

reç sonunda zanaatkârların büyük çoğunluğunun sanayi bölgesine taşınması sağlanmıştır (Doğan, 2007: 136). Çarşının ilk yerleşenleri de bakırcılar, demirciler ve sobacılar olmuştur. İşin ilginç yanı, ilerleyen yıllarda (1970'lerde) şehir içinde kaldığı için rant değeri aşırı yükselen bu bölge, hâlâ metal sanayinin en altında bulunan görece yoksullaşmış bu zanaatkârların elinde bulunmaktaydı (Ayata 1987: 72). Bilgili, Kayseri'deki imalat sanayini ele aldığı çalışmada Kayseri sanayisinin 1950 ve 1960'lı yıllardaki durumunu oldukça ayrıntılı bir biçimde şu şekilde çizmektedir:

> 1950'li yıllarda genelde kapı, pencere gibi doğrama işi yapan marangozların bazıları, 1959 yılında döşemeli mobilya yapmaya başlamışlardır. O sıralar bu tür mamuller, Kayseri için yeni sayıldığı için döşemelik malzeme bulmak sorun olmuştur. Döşemelik için önce kurutulmuş kıtık otu, daha sonra da sünger kullanılmaya başlanmıştır. 1960'ların başında, mobilya imalatında önemli bir yeri olan formika kullanılmaya başlanmış ve mobilya imalatı önemli ölçüde artmıştır. Mobilya imalatındaki artma ile birlikte destekleyici yan faaliyetlerdeki artışa paralel, Kayseri'de sünger, deri, suni deri, tutkal, sunta gibi girdi satan ticaret erbabı da ortaya çıkmıştır. Yine bu yıllarda bir grup girişimci, yaylı sünger yatak gibi demirden mobilya eşyası yapımına başlamıştır. 1964 yılında, Türkiye'de masa, sehpa ve sandalye imalatında elverişli olan yuvarlak ya da köşeli boru imal eden fabrikanın kurulmasıyla birlikte, yeni mal çeşitleri ortaya çıkmış ve birçok yeni işyeri kurulmuştur. Ağaç ve metal işlerinde görülen gelişme üzerine, ortaklarının çoğu yurtdışındaki işçilerden oluşan iki tesis faaliyete geçmiştir. Bunlardan birincisi, boru üretimi için kurulan Erbosan ve diğeri döşemelik mobilya kumaşları üretimi için kurulan Lüks Kadife tesisleridir (Velzen 1978: 78-82).
>
> Mobilya ve ağaç işleri yanı sıra, Kayseri'de 1950'li yıllarda, bakır işlemeciliğinin de yaygın olduğu görülmektedir. Bu dönemde, bakır cevheri eritilip küçük kalıplara döküldükten sonra bakıra istenen şekli vermek üzere çekiç sistemi yerine merdane sistemi kullanılmaya başlanmıştır. 1960'lı yıllarda bakır madeninin azalması ve pahalılaşması üzerine bakırın yerine, hem daha ucuz olan hem de işlenmesi daha kolay olan alüminyum kullanılmaya başlanmıştır. Tava, tencere, su kapları gibi mutfak eşyalarının yapılmasında alüminyum kullanılmaya başlanması, bunların imalatında değişikliğe yol açmış ve alüminyum döküm tezgâhlarında imal edilmeye başlanmıştır. Diğer yandan yapımı teknolojik açıdan çok basit olan alüminyumdan elektrikli fırın imalatına başlanmıştır. 1962-63 yılında alüminyumu kalıba döken hidrolik presin çıkmasıyla birlikte kitle üretime geçilmiş, pek çok kimse düdüklü tencere imalatına başlamıştır. Bu dönemde dökümhanelerin birinde dikiş makineleri gövde ve ayaklarının dökümüne başlanmış, daha sonra da sütten yağ çı-

kartan yayık imalatına başlanmıştır. Kayseri'de ana kısımları dökme demir, şaseleri sacdan yapılan yeni tür soba imalatı da yayık imalatına paralel gelişme göstermiştir. Daha sonra emaye fırınlama işinin yapılmaya başlanması ile sobaların emaye ile kaplandığı görülmektedir. Mobilya yanında, elektrikli fırınlar, düdüklü tencere, emaye soba ve yayık makineleri, Kayseri'deki birçok girişimcinin işini genişletmesini sağlamış (Velzen 1978: 83-88), bunlar ileride Kayseri'de gelişecek olan metal sanayine temel teşkil etmişledir (Bilgili 2001: 87-88).

1960'lı yıllara bu çerçeve içinde genel olarak baktığımızda Kayseri sanayinde en önemli sektörlerin; gıda, dokuma ve metal eşya ve makine olduğu ortaya çıkmaktadır. Gıda sanayi büyük oranda geleneksel yerel gıda ürünleri olan sucuk ve pastırma üretimine yoğunlaşırken belirli sayıda un, makarna, irmik ve bisküvi imalathaneleri de bulunduğunu; bunlara ek olarak, 1960'larda Kayseri'de bir meyve suyu ve 3 yem fabrikasının açıldığını görüyoruz (Bilgili 2001: 88 ve Özaslan ve Şeftalici 2002: 24). Doğan, "SSK kapsamına giren işyeri sayısının neredeyse on kat artmasının da (567'den 5.595'e çıkmışur) gösterdiği gibi ciddi bir ekonomik canlılık yaşanan 1960-1970 dönemini, kentteki esnaf, tüccar (ticaret burjuvazisi) ve müteahhit gibi değişik ölçeklerdeki sermaye sahiplerinin de hızla sanayi yatırımlarına giriştikleri yıllar" (Doğan 2007: 95) olarak tanımlamaktadır.

1970'ler ise sanayinin büyük bir hızla geliştiği bir dönem oldu. Öyle ki zaman içinde eski Sanayi Çarşısı, artan küçük ve büyük sanayi işletmelerine yetmeyince biraz daha uzağa 1972'de yeni bir sanayi yapıldı. 1979'da Orta Sanayi, 1985'te de Ağaç İşleri Sanayi hizmete girdi. Bütün bu süreçte 1970'li yıllardan itibaren sanayideki yoğunlaşmaya paralel bir biçimde sanayi üretimi için daha geniş bir mekân ihtiyacı ortaya çıktı. Buna mukabil 1973 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla şehrin batısına Yılanlı Dağı'nın arkasındaki Karasaz denen verimsiz bölgede 12 milyon metrekare üzerine Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nin[99] kurulması kararı alındı (Özaslan ve Şeftalici 2002: 116).

Kayseri'nin 1970'li yıllarda gerçekleştirdiği bu sanayileşme atılımının arkasında Türkiye ekonomisine de can veren çok önemli bir dış faktörün büyük bir etkisi vardı: İşçi dövizleri.

Bilindiği gibi 1961 yılında Almanya ile imzalanan İşgücü Göçü anlaşmasını takiben Türkiye'den önce Almanya'ya sonra da Fransa, Belçika, Avusturya, Hollanda gibi ülkelere ciddi bir işçi göçü başladı. "Avrupa'daki Türk işçilerinin sayısı 1962'de 13.000 iken, 1970'de 480.000'e ve 1974'te 800.000'in üzerine çıktı" (Keyder 2010: 223). Avrupa'ya giden bu işçiler bir zaman sonra birikim yapmaya ve bu birikimleri Türkiye'ye göndermeye başladılar. Bu

99 1977 yılında temeli atılan bu 1. OSB, ancak 1990'da faaliyete geçmiştir.

paralar 1960'ların sonlarına doğru Türkiye ekonomisi açısından önem kazanmaya başladı.

Yukarıda da aktardığım gibi bu yıllarda Türkiye ekonomisi ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir birikim stratejisine yönelmişti. Ancak, Türkiye ekonomisi ve sanayisi o yıllarda gerek teknoloji gerekse temel girdiler açısından dışa bağımlı olduğu için bu sürecin dış kaynak olmadan sürdürülmesi mümkün değildi.

> Aşırı ithal bağımlılığı ve ihracattaki göreli durgunluğa rağmen 1962-1976 arasında düzgün ve yüksek bir büyüme temposunun sürdürülebilmesinin temel nedeni, ekonomiye önemli boyutlarda dış kaynak enjekte edilmesi olmuştur. Kısa ve uzun vadeli krediler ve dış yardım 1962-1974 döneminde genellikle 300-500 milyon civarında seyretmiş, 1975-1976 yıllarında ise 1 milyar dolara yaklaşmıştır. Bir diğer "dış" kaynak ise Avrupa'daki Türk İşçilerinin gönderdiği dövizlerdir... 1965-1969 arasında 100 milyon dolar civarında oynayan işçi dövizleri 1970'li yıllarda hızla artarak 1 milyar dolar eşiğini aşmış ve dış ticaret açığının kapatılmasında en önemli kalem haline gelmiştir (Boratav 1988: 98-99).

Örneğin işçi dövizleri, 1971-1973 dönemindeki bütün dış ticaret açığını kapatacak bir düzeye ulaşmış ve Türkiye'nin ödemeler dengesi sorununu neredeyse tek başına çözme noktasına gelmişti (Keyder 2010: 224). Dolayısıyla, işçi dövizlerinin Türkiye ekonomisi açısından kritik bir hale gelmesine paralel bir süreç, Kayseri ekonomisi ve sanayisinde de yaşandı. Zira Kayseri, Anadolu'da Avrupa'ya en çok göç veren illerden biriydi. Tarihi boyunca ticari zekâsı ve pragmatik niteliği ile meşhur olan Kayseri şehri, hemen bu durumu lehine çevirmeye koyuldu. İşte tam bu noktada, ağırlıkla yurtdışında çalışan Kayserili işçilerin dövizlerini bir araya getiren ve devlet kredilerinden de ciddi biçimde yararlanan çok ortaklı anonim şirketler, Kayseri'de sanayileşmenin motoru işlevini üstlenmeye başladılar (Doğan 2007: 95). Sonraki bölümde özellikle Hacılar'da sanayileşmenin ana dinamiğini oluşturan HES Kablo Fabrikası'nın kuruluşunu anlatırken ayrıntılı olarak değineceğim bu süreç, bu sanayileşme örüntüsünün yalnızca Hacılar'a olmadığını ve dönemin konjonktürünü yansıttığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu bağlamda, Kayseri'de 1970'lerde işçi dövizleri sayesinde çok ortaklı bir dizi firma kurulmaya başladı. Bunlardan başlıcaları şunlardı: Döşemecilik ve mobilya kumaşları üreten Lüks Kadife, makine halıları üreten Saray Halı, deri ürünleri üreten Türktaş Deri ve boru üretimi için kurulan Erbosan (Doğan 2007: 96.) Aslında Kayseri'de bu çok ortaklı yatırım yapma süreci yukarıda da değindiğim gibi 1950'lerde başlamıştı. İşçi dövizleri, 1970'lerde bu eğili-

mi yeniden öne çıkardı ve popüler hale getirdi. Buna mukabil yukarıda anılan fabrikaların dışında Kayseri Yem Sanayi, Meysu, Garipsu, Kireç ve Tuğla Sanayi AŞ, HES Kablo, Panter Plastik, Sermest Halı, Atlas Halı gibi başka çok ortaklı firmalar da kuruldu (*Yurt Ansiklopedisi* 1983; Kayseri Sanayi Odası, 2004). Bu fabrikaların kuruluşunda da kamu etkisine dikkat çeken Doğan, özellikle 1973 Seçimleri sonrasında biri "yerel sermayeye dayalı ağır sanayi hamlesini" diğeri "sermayenin tabana yayılması sloganıyla" ücretli kesimlerin küçük tasarrufları üzerinden yaratılacak "halk sektöründen"[100] bahseden iki partinin koalisyon iktidarında, kamu ve özel olarak da DPT uzmanlarının bu yatırımlara öncülük ettiğini aktarmaktadır (Doğan 2007: 96).

Öte yandan, 1970'li yıllarda hızla gelişen Kayseri sanayisinde, su motorları, traktör, redresör, matkap, pres, bisiklet gibi farklı dallarda imalata başlanmış, üretim çeşitlenmiş; "ilde üretilen ürünleri ilde ve il dışında pazarlayan ve ilin ihtiyaç duyduğu ürünleri il dışından temin edip ilde pazarlayan çok sayıda büyüklü-küçüklü işletmeler Kayseri'nin ticari yaşamına hareketlilik kazandırmışlardır" (Özaslan ve Şeftalici 2002: 24-25). Bu süreçte, metal eşya sanayi ağırlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. Ayata'nın verdiği rakamlara göre:

> 1978 yılında Kayseri Sanayi Odası'na kayıtlı 350 dolayında firma bulunuyordu ve bunların yaklaşık % 90'ı metal, madeni eşya, tekstil ve gıda sanayinde faaliyet gösteriyordu. Toplam işletmelerin % 10'u tekstil dalındadır ama bunların bir bölümü büyük çaplı olduğundan bu sanayi dalında toplam 22.000 kişi istihdam edilmektedir. 2.000 üzerinde işçi çalıştıran yedi firmadan beşi tekstil dalında faaliyet gösterirken birisi çinko diğeri ise şeker üretmektedir. Bunlara Kayseri metal sanayinin gelişmesinde çok önemli rol oynamış iki resmi kuruluşu ekleyebiliriz. Uçak onarımı yapan Hava İkmal Merkezi ve başta top tank olmak üzere çeşitli askeri araçların onarıldığı Ana Tamir Fabrikası. Çinko üreten Fabrika (ÇINKUR) ile tekstil sanayindeki firmalardan biri dışında dokuz dev ölçekli sanayinin yedisi 1960'tan önce kurulmuştu (Ayata 1987: 70-71).

1979 yılında yapılan Yıllık İmalat Sanayi Anketi sonuçlarına dayanarak verilen rakamlar ve bilgiler da durumu doğrulamaktadır. Buna göre,

> İldeki işyerlerinin dağılımı açısından yüzde 41 ile metal eşya-makine imalat sanayi birinci, yüzde 20,6 ile dokuma sanayi ikinci ve yüzde 18,6 ile gıda sanayi üçüncü sırayı almaktadır. 1970'li yıllarda, ilde, imalat sanayi dalında birkaç büyük işletmenin yanında, küçük ve orta ölçekli çok sayıda işletme bulunmaktadır. Büyük işletmelerin başında, metal eşya-makine dalında; HEMA

100 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tekeli 2010: 285-341.

Traktör Fabrikası, TAKSAN Takım Tezgâhları Fabrikası, ÇİNKUR Çinko-Kurşun Fabrikası, HES Kablo Fabrikası, Erciyes Boru Fabrikası, Bünyan Döküm Makine Alet Fabrikası, Asya Madeni Eşya ve Emaye Fabrikası gibi fabrikalar yer almaktadır.

Dokuma alanında; Birlik Mensucat, Karsu Tekstil, Atlas Halı Fabrikası, Saray Halı Fabrikası, Lüks Kadife gibi işletmeler, gıda dalında ise; Meysu, Kemsan, Garipsu, Kayseri Yem Fabrikası ve birkaç un fabrikası önde gelen işletmelerdir (Özaslan ve Şeftalici 2002: 24-25).

Yine de bütün bu gelişmelere rağmen 1970'li yılların sonunda Kayseri sanayisi, teknolojik imkânlar, yan sanayi, pazar olanakları, tedarik koşulları ve malların kalitesi vb. birçok açıdan oldukça geri ve bağımlı idi. Öyle ki, Kayseri'deki sanayi organizasyonunu 1978 gibi oldukça geç bir tarihte inceleyen Van Velzen bu sanayinin geleceği konusunda hiç de umutlu bir tablo çizmemiş; Kayseri'deki sanayinin Batı'daki sanayi kapitalizmi doğrultusunda gelişmesine yönelik bir dinamizm içerisinde bulunmadığını tespit etmiştir (Van Velzen 1978: 184). Kayseri'deki imalat sektörünün yapısıyla ilgili olarak Velzen'i bu sonuca götüren nedenler şunlardır:

a. Kayseri'deki üretim hammaddeleri alanındaki kıtlık yüzünden şehirdeki sermaye birikiminin kökeninin ticari faaliyetlerde bulunuşu.
b. Şehirde dikey sermaye birikimi başlamış olsa da fazla sürükleyici bir etkisinin olmaması; egemen olan yatay sermaye birikimin mevcut ticari kapitalizmi pekiştirmeyi amaç edinmesi.
c. Teknolojik yenilenmeler ve hammadde tedarikinde Kayseri'nin bütünüyle dışa (dışarıdaki büyük sanayi merkezlerine) bağımlı olması.
d. Kayseri'deki ekonomik büyümenin talep tüketim yanından neşet etmesi; üretim faktörlerinin organizasyonunu temel alan herhangi bir sanayileşme veya sınailerarası bir yapının söz konusu olmaması (*a.g.e.*: 181-184).

Öte yandan, Kayseri'deki sanayileşme sürecine başka bir perspektiften, işçiler açısından baktığımızda da büyük devlet fabrikaları hariç durumun pek parlak olmadığını söylemek mümkündür. Hobsbawn, Endüstri Devrimi'ni anlatırken İngiltere'den başlayarak yerel düzeyde duyulan sermaye sıkıntısının yol açtığı sorunlardan şu şekilde bahseder: "Bu yeni endüstriler, faaliyetlerine çoğu zaman küçük tasarruflarla ya da borçlarla başlamış ve kârı yeniden üretime yatırarak gelişmişlerdi. Yerel düzeyde duyulan sermaye sıkıntısı ise ilk endüstricileri –özellikle de kendilerini yetiştirmiş olanları– daha sert, daha tutumlu ve haris yapmıştı. O yüzden işçileri de buna uygun olarak daha fazla sömürüye uğradılar (Hobsbawn 2005: 61). Dolayısıyla Keyder'in,

hem merkezdeki birincil sanayi kuruluşları etrafında kümelenen diğer küçük üreticiler hem de Anadolu'daki geleneksel sanayi için söyledikleri Kayseri için de aynen geçerlidir:

> İşçiler ağır bir biçimde sömürülüyordu. İşçiler genellikle sigortasızdı ve asgari ücret mevzuatına uyulmuyordu. Çeşitli geleneksel uygulamalarla ve çıraklık kurumu yoluyla çocuk emeği yaygın bir biçimde kullanılıyordu. Çalışma şartları ilkel, çalışma saatleri keyfiydi. İşçilerin işe alınması ve atılması işverenin isteğine bağlıydı. Ücretler ise örgütlü sektöre göre çok düşüktü. 10 veya daha az işçi çalıştıran işyerlerindeki ücretler 100 veya daha fazla işçi çalıştıran ücretlerin % 40'ı civarındaydı. Ya da birbirine bitişik iki kategoriyi karşılaştırmak gerekirse 10 ile 50 işçi çalıştıran işyerlerindeki ortalama ücret 0-10 işçi kategorisindeki ortalamadan % 50 yüksekti... Başlangıçta çok küçük kârlarla ve büyük bir emek sömürüsü ile çalışan, hatta yeni birikim rejiminin kaybedenleri tarafında yer alan bu küçük sanayi yine de sayı itibarı ile büyüdü. Örneğin 1963'te 10'dan az işçi çalıştıran 158.000 işyeri varken bu sayı 1970'te 170.000'e çıkmıştı (Keyder 2010: 214).

Keyder'in örneklediği bu dönem, tam da Hacılarlı çocukların Kayseri sanayisine akın ettiği, yoğun bir emek sömürüsü altında çırak, kalfa ve sonra da usta olarak çalıştığı; ardından da küçük küçük dükkânlar açmaya başladığı yıllara denk gelmektedir. Aşağıdaki bölümde bu dönemi o yıllarda çırak olarak çalışmaya başlayıp şimdilerde fabrikatör olan Hacılarlılar açısından daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağım.

Yukarıda çerçevesini çizdiğim genel ve özel/yerel koşullar çerçevesinde Hacılarlı aileler, kısa yoldan meslek sahibi olacakları bir "sanat" öğrenmeleri maksadıyla çocuklarını 1950'li yıllardan itibaren çok ağır şartlarda da olsa kente çalışmaya göndermeye başladılar. Bu çocuk işçi akışı zamanla çok hızlandı, yaygınlaştı ve "normalleşti". Bir zaman sonra okumayan çocukların yegâne istikameti sanayi oldu. Bu dönemde çocuklar genelde ilkokulu bitirdikten sonra, sanayiye gönderilmekteydi; ancak, ilkokulu bitirmeden ya da ortaokulu terk edip gidenler de vardı. Hâlâ da kısmen devam eden bu süreçte o dönem yüzlerce çocuk sanayiye gönderildi.[101] Aşağıda o dönemde sanayiye gönderilen ve sonradan sanayici olan çocuklardan ikisinin gönderilme süreci yer alıyor.

> Babam dedi ki: "Sen ortaokuldan sonra gitmeyeceksin" dedi. "Niye?" "Olmaz yok gitmeyeceksin sen liseye. Ortaokulu bitir sen liseye gitmeyeceksin!" "Ya

101 O dönemde sanayiye gönderilen belki bu 300-500 çocuktan 30-40 yıl sonra ancak 30-35 kadarı fabrikatör olacaktır.

bütün arkadaşlarım liseye gitti olur mu!" falan. "Yok gitmeyeceksin!" dedi. Gitmedik bizi kulağımızdan tuttu doğru döşeme ustasının yanına mahallede tanıdığı atölyede bir adam vardı tanıdığı götürdüler bizi onun yanına çırak olarak verdiler oraya da vardık ki ilkokulu beraber bitirdiğimiz arkadaş kalfa olmuş. "Ooo *** nasılsın" falan. "Ulan sen çıraksın dümbük" dedi. "Git şu ortalığı temizle eline süpürgeyi al bakalım". Ama iyi ki öyle etmiş, iyi ki öyle etmiş. Niye biliyor musun refah maraz doğuruyor sen sosyologsun diye anlatıyorum bunu.

Okuyamadım ben, okuyamadım. Okumamamın sebebi de babam dedi ki: "Okutamam oğlum ben seni dedi, biz okutamayız, sen sanata git". Aslında sanata git demesi de zoraki, zorlamayla oldu. Babam beni amele yapacaktı. Beni amele yapacaku. O Eşek Meydanı'nda, Zincirli'de, Karacaören'de, Oluk'ta, o muhitlerin isimleri. Bu bağcı muhitleri babamın gittiği, oralarda temizlemediğimiz kuyu kalmadı. Babam amele yevmiyesi, bana yevmiye verirdi. Ben baktım ki babam beni amele edecek. Ben dedim ki anama: "Ana ben gitmem bir daha, Napam! Ben sevmem o işi. Anlıyor musun?" Neticede biz, anam sağ olsun. Kadın babamı buna ikna etti, anlattı, benim sevmediğimi, gitmek istemediğimi ve neticede burada biz sanata başladık.

Yukarıdaki ikinci alıntıda sözlerine yer verdiğim 1946 doğumlu sanayici, sanata amelelikten bir kurtuluş olarak yönelmek zorunda kalmıştır. Ancak o gün için sanatta ya da sanayide de şartlar daha hafif değildir. Çocuklar, bu gün için (hatta belki o gün için bile) tüm dünyadaki uluslararası sözleşmelere ve İLO'nun belirlediği ilkelere göre apaçık çocuk emeği sömürüsü sayılacak ağır koşullarda çalışmışlardır. Hiç abartıya kaçmadan, onlarca sanayiciden defalarca dinlediğim bu koşulları aynen şu şekilde tarif edebilirim. Sabah gün ağardıktan sonra yola düşen, ceplerindeki harçlıkları ancak gidiş dönüş ve en fazla bir simit almaya yeten, sanayinin ayazında ve sıcağında sürekli aşağılanarak, küfredilerek ve zaman zaman da dövülerek toz pis içinde çalıştırılan bu çocuklar, yemeklerini (çoğunlukla karpuz ekmek, çaman ekmek, üzüm ekmek vb.) tezgâhlara serilen gazete kâğıtları üstünde ayaküstü yemekte, işler bitmediğinde ise gece yarılarına kadar çalışmakta; hatta, işlerin yoğunlaştığı bazı dönemlerde atölyelerde ya da Kayseri'nin kenar mahallelerindeki evlerde, ardiyelerde yatıp kalkmaktadırlar. Kayseri'deki küçük sanayide çalışan bu çıraklar için, beklenebileceği gibi, onları koruyacak ne bir örgütsel şemsiye ne de sosyal güvence ve haklar vardır. Olduğu zaman da zaten genel norm sigortasız çalışmaktır. Hele ilk başlarda bu atölyelerden bazılarının ruhsatı bile olmadığı düşünülürse, durumun vahameti daha da ortaya çıkar. İşin en kötü yanı, bu çocuk emeği sömürüsünün taşra

şehirlerinde ve gecekondu bölgelerinde kanunen onaylanmış yaygın çıraklık sistemi sayesinde kamufle edilerek devlet tarafından da onaylanması ve kabul görmesidir (Keyder 2010: 197). Aşağıdaki örnekler o dönemde sanayide çırak olarak çalışmaya gönderilen şimdinin sanayicilerine ait.

> Benim haftalığım anca araba paramla tek bir simide uc ucuna geliyordu. Hiçbir şey yemeden geldiğim de çok olurdu.

> Ondan sonra sanatta karın tokluğuna diye tabir edilen hatta otobüs olmadığı için gerek ulaşım aracı olmadığı için atölyelerde yatarak, Kayseri'de kenar mahallelerdeki evlerde kalarak işyerinde kalarak tabiri caizse Hacılarlı 8 saat yerine 18 saat çalışarak meslek sahibi oldu. Bakın bekçiler çalıştırmazlardı bizim dükkânları. Şeyden dolayı: "Işte şu saatte kapanması lazım akşamleyin hırsızlık oluyo başka bi şey oluyo çalışamazsın!" diye. (Hacılarlılar) Dükkânı kapatırlar lambayı kısık yakarlar saat 12'lere kadar iş yetiştirmeye çalışırlardı. Sebebi de şundan kaynaklanıyo. Hacılarlı pek sermayesi olmadığı için işin 10 saatini sermayesine ya da başlı başına getireceği rakam için çalışır. Ondan sonraki 6-8 saatini ekmek parası için çalışır böyle böyle kazandı yani bu işten.

> Ilk zamanlar çırakken gidiş geliş karşılamaz. Çırak kalfa arası karşılar, kalfa olunca artık kendine de para harcayabilir hale gelebilir. Usta olunca artık arttırmaya başlar. Usta onu parça başı yaparsa biriktirebilir para biriktirebilirsin.

> Benim başlangıç tarihim 1963 ilkokulu bitirdim başladım. Çırak olarak başladım, döşemeci çırağı. Fidan Mobilya vardı eskiden burada meydana varmadan sağda Kent Oteli'nin olduğu yerde orda başladım 2.5 TL haftalıkla. Haftalığım 2.5 liraydı araba param 6 lira düşüyordu ve yemek bana aitti. Haftalık 1 yıl 2.5 lirayla en fazla 5 lirayla devam ederdim o zaman çırakken. Tabii o günleri bedava çalıştık ama yoktu... Allah'tan sonra babamdan anamdan korkmadım ustadan korktum. Bir de buradan çıktın şimdi. Işçi buradan çıkıyor. Çırak kendi gitti yanından ayrıldı gitti sizin yanınıza vardı. Oradan telefon ederler: "Falan çocuk senin yanında çalışıyormuş sen mi bu adamı çıkardın kendi mi çıktı, bir yaramazlık hareketi mi var?" "Yok bi sıkıntısı yok al yanında çalışsın!" derse alır. "Yok alma!" derse almaz, boşta gezse almaz o zamanlar öyleydi. Ben aşağı yukarı 6 yıl çalıştım orada.

> Yani evde babaları atölyede ustaları baba atölyeye verirken çırak olarak verirken "eti senin kemiği benim" derdi ilk defa. Çocuk yanında "eti senin kemiği benim" diyor bu bir baba sözüdür diye ilk defa böyle dedi ama o anda her

şeyi ile oraya teslim olduğun ve oranın kurallarına uyacağın bir sefer belleğine yazılırdı.

O dönemlerde Hacılar halkı o kadar fakirdir ki çoğu zaman çırakların sanayiye ya da az sayıdaki öğrencinin liseye gitmesi için gereken para bile sorun olmaktadır. Örneğin 1965'te Kayseri Lisesi'ne başlayan babam, bilet parası olmadığı için okula çok defa devamsızlık yaptığını, bahar ve yaz aylarında hava güzelse 14 kilometrelik mesafeyi arkadaşlarıyla yürüyerek gittiklerini ve döndüklerini bu sayede artan parayla ancak bir simit alabildiklerini söyledi. Çıraklar için durum daha da vahimdir. Zira onların devamsızlık yapması da mümkün değildir. Durumun vahametini gören o zamanki (1963-1968) Belediye Başkanı Hamdi Baktır, Belediye Encümeni'nden sabahları öğrencileri liseye, çırakları sanayiye ücretsiz götürüp akşam geri getirecek bir sefer konulması kararını çıkartır. Bu karar, çocukların sanayiye gidişini hem rahatlatır hem de sanayiye gönderilen çocuk sayısında ciddi bir artışa neden olur. Aslında 75-80 yaşlarında uzun yıllar sanayide çalışmış eski bir tüccar ile yaptığım görüşmede Hacılar'dan Kayseri'ye çırak olarak gitme sürecinin 1945'lerde başladığını ancak o zaman giden çırak sayısı az olduğu için belediye başkanının bu çıraklara ücretsiz gidip gelmeleri için paso çıkarttığını öğrendim. Ancak çıraklara tanınan bu ayrıcalık o dönemde kasabada bazı sorunlara yol açmış, Belediye Başkanı Hamdi Baktır ise bu soruna sistematik bir çözüm getirmiştir. Neredeyse görüştüğüm herkes tarafından hayır duasıyla anılan bu karar; birincisi Hacılar'ın o dönem için ne kadar fakir olduğunu, ikincisi de çok küçük bazı düzenlemelerin 10.000-15.000 nüfuslu bir nahiyenin hayatında ne kadar önemli değişikliklere yol açabileceğini göstermesi açısından okuyucunun tahmin edeceğinden çok daha kritik bir önem arz etmiştir. Öyle ki, görüştüğüm birçok kişi bu uygulamayı, önceki tecrübeleri unutarak, neredeyse Hacılar'ın sanayileşmesini başlatan adım olarak anmıştır.

Kayseri'deki küçük sanayiye, atölyelere çırak olarak gönderilen bu çocuklar 3-5 sene içinde kalfalığa, askere gitmeden önce de ustalığa terfi ederler ve askerden dönüşte de biriktirdikleri küçük sermaye ile kendi dükkânlarını açarlar. Görüştüğüm bu eski çıraklar arasında kendi dükkânlarını daha 16-17 yaşındayken açan hatırı sayılır sayıda insan da vardı. Dolayısıyla, dükkân açarken gerekli ilk sermayenin esasen o güne kadarki çalışmalardan biriktirilen sosyal sermaye olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Zaten bu şekilde açılan dükkânlar için öyle çok da büyük bir sermayeye gerek yoktur. Bir alet takımı dışında en gerekli ve bulunması en zor şey, dükkânın peşin alınan yıllık kirasıdır. Bu bir şekilde sağlandığında, torna, hızar vb. diğer aletler ve sunta, kereste gibi hammaddeler zaten senelerdir içinde bulunulan sanayideki ağ ilişkilerinden uzun veya kısa vadeli borçlarla temin edilebil-

mektedir. Bununla birlikte, başlangıç için gereken sermayenin evde kadınların dokudukları halıdan ya da şehirde başka işlerde çalışan akraba ve yakınlardan alınan desteklerden temin edildiği durumlar da olmuştur. Böylece aşağı yukarı 8-10 yıllık bir zaman dilimi içinde Hacılar'dan ilk ustalar çıkmaya başlamıştır. Kayseri sanayisinde uzun yıllar çalışan eski bir tüccarın gözlemleri bize süreç hakkında net bir görüş kazandırmaktadır:

> Çocuk sanatı belledi. Sanatı belleyince mobilya dalında belledi. Bir, araba tamiri dalında belledi. İki, daha başka çeşitli elektrik dalında belledi. Su tesisatı dalında belledi. Ondan sonra burada mobilyacı çırak olarak çalışan adamlar Kayseri merkezinde Sanayi'de, o eski Sanayi bildiğimiz yerlerde imalat açtılar. Sermayeleri yok ama o günde kereste alandan kerestеyi alıyordu. Bunları kesip biçecek makinaları taksitle alıyordu. Dükkânı taksitle tutuyordu. İşe başlıyordu. Öyle o şekilde işe başladılar. Alıp satarken bu mobilya iskeletiydi şuyuydu, döşemesiydi bilmem falandı, dekorasyon yapmaydı derken Hacılarlı bu ticari yönde bir adım atmış oldu. 60'lardan sonra da Sanayi, herkes buraya çıraklığa gelen insanlar iş sahibi oldular. Dükkân açtılar. İmalata başladılar. İmalata başladıktan sonra bunlar kademe kademe büyüdüler. Caddenin üstlerine perakende mağazalar açmaya başladılar. Dışarıya imal ettikleri malı, Türkiye'nin şimdiki mobilyanın aynen devam ettiği gibi ferdi olarak Türkiye'nin doğu illerine, batı illerine mobilya imalatı yaparak toptan iş görmeye başladılar.

Şimdi Hacılar kökenli 35 firmanın sahiplerinin hayat öykülerinden çıkardığım tabloyu inceleyerek; şu anda hepsi birer fabrika sahibi olan bu eski çırakların mesleki kökenlerine ve sanayileşme süreçlerine babalarından başlayarak daha yakından bakalım. Ancak, konuyu aydınlatmak için öncelikle bazı bilgiler vermekte fayda var.

Hacılar'da yaptığım diğer görüşmeler bir yana, Hacılarlı olan ve imalat yapan her firmadan, firmanın kurucusu öncelikli olmak üzere en az bir kişiyle görüştüm. Kuşaklar arası ilişkileri anlamak açısından bazı firmaların ikinci ya da üçüncü kuşaklarıyla özellikle ve birden çok kez görüştüm. Bu şirketlerin kurucuları 30-35 kişi olmakla birlikte, aile şirketi oldukları için aslında bu firmaların yönetiminde abi, kardeş, ortak, amca, yeğen, damat ve torun gibi akrabalardan oluşan 100-150 kişilik bir çember daha var. Ayrıca çoğu firma birden fazla işi bir arada yaptığı için ve ortaklık temelinde kurulduğu için de durum biraz karışık. Örneğin, bir firma aynı zamanda makine parkı işletip bir tekstil firmasına ortak olabiliyorken; bir başka firma bir tekstil fabrikasının ortağı, bir kamyon firmasının bayisi, aynı zamanda da bir market ve benzinliğin işletmecisi olabiliyor. Bir kişi aynı zamanda kardeşleriyle manifaturacılığa (ticarete) devam ederken bir yandan da bir tekstil fabrikasını

işletebiliyor. Öte yandan, babanın bir fabrikayı oğlunun ailenin sahibi olduğu başka fabrikayı yönettiği durumlar da var. Dolayısıyla, buradaki birimin, yani 35 girişimcinin, aslında 30 aile şirketini temsil ettiğini düşünmek okuyucu açısından daha anlaşılır olacaktır. Bu yüzden de karışıklık olmasın diye aynı aileden diğer girişimcilerle yaptığım görüşmeleri listeden çıkardım. Bu durumda tablo oluştururken benim izlediğim yol, şirketi kuran bu kişiyi; yani, dedesi ve babasından sonra gelen sanayiciyi (eğer o kişi yoksa onun oğlu, kardeşi vb. bir yakını üzerinden onun hakkında bilgi edinmek suretiyle) temel birim alarak bilgi vermek oldu.

Mülakatlara önce o kişinin (temel birim) dedesinin babasının eğitimini ve mesleğini sorarak başladım daha sonra da kendi iş hayatlarının ve şirketlerinin tarihini sorarak devam ettim. Şirket tarihi bittikten sonra firmadaki üretimle (üretim biçimi, yönetim, teknoloji, organizasyon vb.) ile ilgili sorular sordum. Sanayicilerin din, siyaset, ekonomi, aile, boş zaman, küreselleşme modernite vb. çeşitli konulardaki görüşlerini ise daha sonra konuştum. Bu şekilde elde ettiğim verilerin analizinden de bu 30 birime (aile/şirket) ilişkin büyük bir tablo oluşturdum ancak izlemesi kolay olsun diye tabloları ikiye ayırdım. Tabloların ilki aşağıdadır. Tablodaki ilk sıra firmayı kuran kişinin dedesinin ardından da babasının mesleğini içeriyor. 3. ve 4. sıra görüştüğüm girişimcinin doğduğu yılı ve eğitim durumunu gösteriyor. Bu tablonun arkasından da mesleğe ilk başladığı pozisyon, yıl ve dükkânını/atölyesini ilk açtığı tarih geliyor.

TABLO 3
Hacılarlı Sanayicilerin Mesleğe İlk Başlama Süreci

Girişimci	*Dede mesleği*	*Baba mesleği*	*Doğum*	*Eğitim**	*Mesleğe başlama*	*Yıl*	*İlk atölye*
G1	Dokumacı	Manifaturacı	1952	İ	Döşemeci	1963	1969
G2	Çiftçi	Çiftçi, besici	1960	İ	Damperci	1974	1982
G3	Çiftçi	Manifaturacı	1950	İ	Manifaturacı	1974	1974
G4	Çiftçi	Otelci, dolmuşçu	1955	O	Satışçı, tezgâhtar	1966	1978
G5	Çiftçi	Çiftçi	1952	Ü	Makine müh.	1973	
G6	Dokumacı./pazar.	Manifaturacı	1967	İ	Manifaturacı	1979	
G7	Çiftçi	Bağvat	1955	İ	Soğuk demirci	1967	1975
G8	Çiftçi	Amele	1946	İ	Döşemeci	1960	1968
G9	Çiftçi	Amele	1950	Ü	Jeoloji mühendisi	1973	
G10	Çerçi	Dokumacı	1933	Yok	Manifaturacı	1950	
G11	Çiftçi	Bağvat	1933	İ	Koltuk/ marangoz	1952	1955
G12	Çiftçi	Sıvacı	1950	İ	Damperci	1962	
G13	Çiftçi	Çiftçi	1956	U	Halıcı, öğretmen	1978	
G14	Çiftçi	Kunduracı	1958	AÖ-Ü	Oto elek./oymacı	1979	1983

Girişimci	Dede mesleği	Baba mesleği	Doğum	Eğitim*	Mesleğe başlama	Yıl	İlk atölye
G15	Çiftçi	Amele	1958	İ	Soğukdemirci	1960	1975
G16	Çiftçi	Halıcı	1958	İ	Döşemeci	1972	1973
G17	Çiftçi	Bakkal	1954	İ	Sandıkçı	1965	1968
G18	Çiftçi	Çiftçi	1945	L	Damperci karoserci	1957	1971
G19	Çiftçi	Dokumacı	1938	İ	Manifaturacı	1950	1962
G20	Çiftçi	Kamyoncu	1954	İ	Kamyoncu	1966	1985
G21	Çiftçi	Çiftçi	1958	O	Döşemeci koltukçu	1970	1977
G22	Emekli çavuş	Halıcı	1948	Dok.	Hukukçu	1976	1980
G23	Çerçi, duvarcı	Halıcı	1960	Ü	Makine müh. halıcı	1968	
G24	Dokumacı	Halıcı, manifaturacı	1950	Ü	Elektrik mühendisi	1970	
G25	Otelci (Ankara'da)	Halıcı	1957	İ	Döşemeci	1971	1975
G26	Çiftçi	Çiftçi	1967	İ	Döşemeci	1979	
G27	Çiftçi	İmam	1950	L	Kaporta/çelik eşya	1962	1972
G28	Çiftçi	Çarşıda tuhafiyeci	1955	O	Döşemeci	1968	1979
G29	Zücaciyeci/bakkal	Vaiz	1968	O	Sunta kereste tic.	1980	1980
G30	Çiftçi	At arabacı	1950	L	Demirci/çelik eşya	1964	1970

(*) Kısaltmalar şunları ifade ediyor. İ: İlkokul; O: ortaokul; L: Lise; Ü: üniversite; AÖ-Ü: açık öğretimden üniversite; Dok: doktora.

Bu tabloyu başından başlayarak incelediğimizde gördüğümüz en net durumlardan biri şimdiki girişimcilerin dedelerinin neredeyse tamamının çiftçi olduğudur. Birinci kuşak içinde Ankara'da otelcilik yapan ve Kayseri ve Hacılar'da bakkallık ve zücaciyelik yapan iki kişi dışında herkes Hacılar'daki küçük tarlasında geçimlik tarım yapmaktadır. Bu dönemde dokumacılık yapan 3 kişinin ticaret konusunda öncü olduğu, çocuklarının doğrudan manifaturacılığa geçişinden anlaşılıyor. Bunlara ticari etkinlik gösteren (biri duvar ustalığı da yapan) 2 çerçiyi de dahil etmek gerekiyor. O dönemde sabit geliri olan tek kişi ise emekli bir başçavuştur. Bir sonraki kuşakta ise yapılan işlerin niteliği oldukça çeşitlenmiştir.

İkinci kuşağa; yani, girişimcilerin babalarına baktığımızda ise şunları görüyoruz: İlk dönemde dokumacılık yapan 3 kişinin çocuklarının üçü de manifaturacılığa geçmişler. Bunun dışında bu dönemde dokumacılığa başladığı görülen iki kişinin doğum tarihleri (1933 ve 1938) incelenirse onları da aslında birinci kuşak içinde ele almak mümkün. Zira dokumacılık 1950'lerde bitmiş ve yerine halıcılık başlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde dokumacıların yerini büyük oranda halıcıların aldığını 5 kişinin halıcılık yapmaya başladığından anlayabiliriz.[102]

102 Ancak bu dönemde halıcılık yapan 5 aileden sonraki kuşağa (3. kuşak) halıcılık işini aktaran yalnızca bir aile vardır. Öğretmen okulu bitirip halıcılık yapmaya başlayan girişimciyi de eklersek Hacılarlı sanayiciler arasında halıcılık kökenli yalnızca iki kişi kalmaktadır.

Bu iki meslek grubu dışında ikinci kuşakta Hacılarlıların genelde çok çeşitli küçük, serbest mesleklere dağıldığını görüyoruz. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Marangozluk, sıvacılık, kundura tamirciliği, kamyonculuk, tuhafiyecilik, at arabacılığı, bakkallık. 6 kişi çiftçiliğe devam ederken bunlardan biri sabit besicilik de yapmaya başlamış. Bunun yanı sıra 5 kişinin de ikisi bağvat olmak üzere işçilik/amelelik yaptığı anlaşılıyor. Son olarak ikinci kuşaktan bir imam bir de vaiz çıkıyor. Bu dağılım, 1950'li yıllarda iç pazarın genişlemesi ve pazar toplumuna geçiş sürecini de gayet güzel bir biçimde yansıtıyor.

İkinci kuşakla ilgili söylenecek son dikkat çekici nokta şu: Bu kuşakta edindiği zanaatı sonraki kuşağa da aynen aktararak ailenin şimdiki üretimine (mobilya üretimi) doğrudan altyapı hazırlayan yalnızca 1933 doğumlu bir kişinin (aslında iki kardeşler ama ben listede bir kişi olarak yer verdim) olması. Zaten bu kişinin çocukları ve yeğenleri şu anda Hacılar'ın en büyük holdingini yönetiyorlar. Dolayısıyla bu tablodan ailenin başarısında mevcut mobilyacılar ve hatta zanaatçılar arasında en eskisi ve deneyimlisi olmalarının çok açık bir rolü olduğunu tespit etmek mümkün.

Üçüncü kuşağa, yani tez kapsamında incelediğimiz girişimcilerin ortaya çıktığı döneme baktığımızda ise daha da renkli ve çeşitli bir tabloyla karşılaşıyoruz. Öncelikle, 1940'ların ikinci yarısında dünyaya gelen 3 kişi dışında çoğunun (19 kişi) 1950'li yıllarda doğduğu anlaşılıyor. 1960'lı yıllarda doğan 5 kişi ise aslında 4. kuşak (şu anki çocuklar) ile aradaki köprüyü oluşturuyor. Özetle, 1930'lu yıllarda doğan 3 kişi hariç Hacılar'ın sanayici kuşağı 1945 ile 1968 tarihleri arasında doğmuş girişimcilerden oluşuyor diyebiliriz. Dolayısıyla, bu girişimcilerin sanayiye yöneldikleri tarihler de daha çok yukarıda değindiğimiz 1960-1980 yılları arasına denk geliyor.

Döşemecilik, 7 kişiyle bu yönelimdeki en belirgin motifi oluşturuyor. Döşemecilik ile aynı ağırlığa sahip bir diğer sektör ise demir/çelik ve metal eşya sektörü. Burada 3 soğuk demirci, 1 kaportacı/çelik eşyacı, 3 de damperci (karoserci) bulunuyor. Bir diğer zanaat öbeği ise 3 kişiyle ahşap işçiliği. Bu öbeğin içerisinde 1 marangoz, bir oymacı, bir de sandıkçı bulunuyor. Bunlar dışındaki dağılım ise şöyle: Manifaturacılık yapan 4, mühendislik yapan 3, halıcılık yapan 2, tezgâhtarlık yapan 1, avukatlık yapan 1 kişi.

Ancak burada bir parantez açıp verdiğim bilgileri biraz derinleştireyim. Zira, yukarıda imalatın dışındaymış gibi görünen bazı mesleklerde çalışanlar da çeşitli biçimlerde imalat sektörünün bizzat içinde yer alıyorlar. Örneğin adı geçen 3 mühendisin ikisi kablo diğeri halı imalatında (küçük de olsa) hisseli olarak çalışmaya başlamışlar. 4 manifaturacının dördü de kuruluşundan itibaren HES'e ortaklar. Tezgâhtar olarak çalışmaya başlayan kişi, kısa süre sonra imalatın başına geçerken, avukatlık yapan kişi de önce HES'in

kuruluşunda aktif olarak yer alıyor sonra da bir tavuk çiftliği kurma girişiminde bulunuyor. Yani bu dönemde bu 30 kişi içinde imalatla doğrudan uğraşmayan yalnızca iki aile var: Biri sunta, kereste ticareti ile diğeri ise kamyonculuk ve hafriyat işleri ile uğraşıyor.

Yukarıdaki tabloda Hacılarlı sanayicilerin mesleki kökenleri açıkça görülüyor; ancak, süreci daha derinlemesine anlamak için bu noktada durup, bu dönemde Hacılar'ın sanayileşme tarihine damgasını vuran çok kritik bir olayı ayrıntılı bir biçimde anlatmak gerekiyor. Bu olay, 1974 yılında 832 Hacılarlının ortaklığıyla HES (Hacılar Elektrik Sanayi) Kablo Fabrikası'nın kurulmasıdır. HES'in kuruluşunun Hacılar'ın sanayileşmesinde çok özel ve kurucu bir yeri var. Örneğin, yukarıdaki kategorilerdeki ailelerin neredeyse tamamının çeşitli dönemlerde HES'de hissesi vardır. Dolayısıyla, HES'in kuruluşu yukarıdaki tüm kategorileri çapraz kesen, doğrudan ilgilendiren ve Hacılar'daki sanayileşmeyi sürükleyip bugüne getiren esas süreci; yani, Hacılar'daki sanayileşmenin toplumsal şifrelerini işaret ediyor. O yüzden de aşağıda ayrı bir bölümde ayrıntılı olarak ele alınmayı hak ediyor.

Hacılar'da sanayileşmenin başlaması: HES Kablo Fabrikası'nın kuruluş süreci (1974)

1970'li yıllara gelindiğinde 1950'lerde başlayan ve 1960'larda hızlanan sanayiye akın en üst noktasına ulaşmıştı. Bir yandan bir önceki dönemin önce dokumacılık ardından halıcılık oradan da manifaturacılığa geçen ilk aracı ve tüccarları arasından ilk zenginler çıkmaya; yavaş yavaş bir sermaye birikimi oluşmaya başlamıştı. Öte yandan da sanayiye gönderilen Hacılarlı çıraklar, askerlik (bazen öncesinde de) dönüşü ilk atölyelerini açıp küçük üretim yapmaya ve para kazanıp sermaye biriktirmeye başlamışlardı. Girişimcilerin ilk dükkân/atölye açılışları tarihe bakmak durumu daha da aydınlatıyor. Tablo 3'e göre on yıllar bazında açılan atölyelerin sayısı şöyledir: 1950'lerde 1, 1960'larda 3, 1970'lerde 11, 1980'lerde 4. Tabii bu noktada şunu akıldan çıkarmamak gerekiyor. Bunlar, yalnızca daha sonra sanayici haline gelen zanaatkârların sayısı. Bunun dışında belki yüzlerce Hacılarlı genç[103] erkek de bu yıllarda sanayide çırak, kalfa ya da usta olarak çalışmaktaydı.

Bu arada yukarıda halıcılık bölümünde aktardığım gibi 1969, 1973 ve 1975'te Kayseri'de Hacılarlı girişimci Lütfü Özden'in girişimleriyle ve bazı Hacılarlı ailelerin de ortak olduğu ilk fabrikalar kurulmaya başlamış ve Hacı-

103 Bazıları hâlâ sanayide bu şekilde işçi olarak çalışan bu Hacılarlıları pratik nedenlerle tez kapsamına dahil etmedim. Ancak hikâyenin öteki kısmını anlamak için yani sanayileşmeyi başaramayanların ne olduğunu görmek için bu kişilerle de bazı görüşmeler yaptım. Bu görüşmelerden edindiğim bazı izlenimlere Hacılar'ın sanayileşmesini etkileyen faktörleri tartışırken yer vereceğim

larlılar dolaylı da olsa endüstriyel üretimle tanışmaya başlamışlardı. O yıllarda manifaturacılıktan sermaye biriktiren girişimciler arasında, daha çok da Birlik Mensucat ya da Orta Anadolu örneklerini izleyerek çok ortaklı tekstil (iplik ya da kumaş) fabrikası kurma fikri tartışılıyordu. Bu tartışma, mobilyacılığın Hacılarlılar arasında yaygınlaşmasıyla 1970'lere doğru giderek mobilya fabrikası kurma yönüne kaymıştır. Yine 1970'li yılların başında Hacılar'ın üniversite okumuş ikinci kuşakları[104] okulu bitirip Kayseri'ye dönmüş ve sanayi alanında alternatif iş imkânlarının peşine düşmüşlerdi. Buna Almanya'daki fabrikalarda çalışmaya giden Hacılarlı işçilerin üretim deneyimleri ve birikimleri de eklenince sanayi üretimine geçiş için eksik kalan tek şey: Bunu örgütleyecek öncü bir girişimdi.

Bugün herkes tarafından hayırla anılan bu girişimi, 1973 yılında Saadettin Erkan adında ODTÜ Elektronik Mühendisliği mezunu genç bir Hacılarlı mühendis başlattı. Ancak görüldüğü gibi, o bu işte başarılı olmasaydı da bir iki sene içerisinde Hacılarlılar arasında bir fabrika girişimi mutlaka başlayacaktı, hatta başlamıştı bile. Zira, bunun için şartlar yeterince olgunlaşmıştı. Bana aktarılan fabrika kurma girişimleri bu yargımı doğrulamaktadır. Şimdi Erkan'ın örgütlediği bu sürecin ayrıntılarını aktararak Hacılar'ın pre-modern bir köy yerleşiminden bir endüstri odağı olma yönünde evrilen hikâyesinin bu en önemli adımını inceleyelim.

Babamın ortaokul ve lise boyunca altı yıl sınıf ve sıra arkadaşı olan Saadettin Erkan'ın zekâsını, hırsını ve kişisel yeteneklerini bir tarafa koyarsak; esasen Hacılar'ın sanayileşme sürecinde öncü rol oynaması da bir rastlantı değildi. Zira Erkan o dönemde zaten ticaretin ve sanayinin içinde olan; maddi durumu da Hacılar'daki diğer akranlarına göre çok daha iyi bir aileden geliyordu. Hatta Erkan'ın babası dokumacılık, manifaturacılık, halıcılık çizgisinde ilerleyerek ATLAS Halı'nın ortaklarından biri olmuştu. Dolayısıyla Erkan'ı 2. kuşak sanayici olarak değerlendirmek bile yanlış olmayacaktır. Yani daha küçük yaşlardan beri ticaretin, üretimin ve pazarlamanın yapıldığı bir ortamda yetişmişti. 1968'de ODTÜ Elektronik Mühendisliği Bölümü'nü kazanarak Ankara'ya gittiğinde de, dilini geliştirmek için İngiltere'ye gittiğinde de kafasında hep Kayseri'ye dönüp üretime ve sanayileşmeye dönük bir iş kurmak arzusu vardı. Onunla aynı dönemde ODTÜ'de okumuş olan Hacılarlı arkadaşları onun üretim ve buluş merakını hatta "takıntısını" şu sözlerle anlattılar:

> Hacılar'ın bu hale gelmesinde Saadettin'i başa koymak lazım. ODTÜ'de beraberdik o elektrikte ben jeolojide ama hep görüşürdük. Onun şöyle bir yapısı

104 1970'lerden önceki dönemde üniversite okuyup profesyonel meslek sahibi olan ve bana aktarılanlara göre sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen kişiler ise genelde hâkimlik, doktorluk gibi kamu sektöründeki meslekleri tercih edip Kayseri'ye geri dönmemişlerdir.

vardı her oturduğumuzda: "Yav bi şey üretsek!" Bu ODTÜ'de okurken 1. sınıfta İngiltere'ye gitmiş orada görmüş ki otomatik çay yapma makinesi var. Bu kafayı takardı rahmetli. Her oturduğumuzda aklına bir şey gelirdi: "Yav şöyle bir şey yapsak altında elektrikli ocağı olsa falan filan" kafasından tasarım yapardı. Hacılarlıların bir derneği de vardı Ankara'da orada da açardı konuyu.

O 1973'te bitirdi ben 1974'te ama bitirmeden de müteşebbis olacağı belliydi. Adamın biraz da imkânları bize göre daha iyiydi. Babası Çetinkayalar'la ne ortaktı. Okulu bitirdiğinde dedi ki "ben kondüktör yapıcam, kesici yapıcam falan" böyle şeylerle geldi. Mustafa Derin'le tanışmışlar falan TEK'e girdi. Bir 6 ay falan çalıştı. HES'i kurma teşebbüsü başlamış: "Hacılar'da bi şey yapak". Bu, girişime başladı. Bu arada Hacılar'da bi grup insanda bir şeyler yapmak azmi de doğdu. Üretim özlemi de vardı, halıcılık hâlâ devam ediyordu. O yıllarda bir grup da Almanya'ya gitti Orada da üretimi gördüler (işçi olarak gidenler). Hacılarlının bi şansı Almanya'da fazla kalmadı. Geriye döndü birçoğu Saadettin'in geliştirdiği projeye destek verdiler. 1.000, 2.000, 5.000 mark ama orada maddiden çok manevi destek önemliydi. Seksiyoner, kesici falan derken kabloya karar vermiş bunlar. Kablo biraz daha üretimi yeknesak bir ürün yapılacak işlem belli işte o zaman...

Görüldüğü gibi Erkan üniversite yıllarından itibaren bir şeyler üretip satmayı kafasına koymuştur. Ankara'dan dönünce TEK'in Kayseri Şubesi'nde çalışmaya başlar. Çalıştığı Şube'nin müdürü de yine Hacılarlı bir elektrik mühendisi olan Mustafa Derin'dir. 6 ay gibi kısa bir sürede memuriyette çalışamayacağını anlar ve alternatifleri araştırmaya koyulur.

Yukarıda değindiğim gibi 1970'lerin ortalarına doğru gelindiğinde, bazı Hacılarlıların elinde hatırı sayılır bir sermaye, bazılarının elinde ise teknik bilgi ve beceri birikmiş ve yavaş yavaş bu birikimlerin sanayi üretiminde nasıl değerlendirileceğine ilişkin bir tartışma da başlamıştır. Hacılar'ın önde gelen esnaf ve tüccarları da üretim konusunda istişare ve kısmi bir işbirliği halindedirler. Hatta sanayi faaliyetlerine girmeden önce Hacılar kökenli dört mobilyacı atölyelerine hammaddeleri daha ucuza almak için bir malzeme/hammadde şirketi kurarlar. Her ortak o şirketten malzemesini (kereste, sunta, koltuk kumaşı, yay, kıtık vb.) alıp mobilyasını yapıp satmaya başlar ve bu şirket gelişip ilerler. 1973'te Hacılar'da Arınutluk'ta yapılan bir oturmada, dönemin önde gelen tüccarları[105] toptan alıp sattıkları bu malzemeleri kendileri üretmeyi tartışmaya başlarlar. Sunta fabrikası kurma düşüncesi ile başlayan oturma, mobilya fabrikası kurma kararı ile sona erer.

105 Muhittin Tatar, Şükrü Kılıç, Ahmet Gündüz, Mustafa Boydak, İbrahim Kılıç, Ferhat Barut, Necmettin Velioğlu.

Herhalde Lütfü Özden'in müteşebbis olmasının açtığı çığır şu oldu: Eskiden mobilyada işlemeler ve süslemeler hep elde yapılırdı. Dediler ki "Yav bu sunta yeni çıktı. Yav sunta fabrikası mı kursak!" Yani fabrika kurma lafı konuşulmaya başladı aramızda. Mobilya fabrikası kursak, şunu etsek, bunu etsek derken mobilya fabrikası kurmaya karar verdik ve İzmir'e 1973 yılında eylül ayında Mustafa Boydak, Necmettin Velitoğlu, Şükrü Boydak, Şükrü Baktır, Şükrü Kılıç, İbrahim Kılıç ile hep beraber İzmir'e Fuar'a sunta ve oymacılık makinelerini görmeye gittik.

İzmir'e giden bu ekip dönüşte mobilya fabrikası kurmak için Hacılar'ın Armutluk Bölgesi'nden arsa bakmaya başlarlar. Bu süreçten haberdar olan Mustafa Derin ve Saadettin Erkan, 1974 kışında bu kişilerle görüşmeye gider ve "Türkiye'de enerji açığı var, % 80 köyde elektrik yok, enerji kablosu çok para kazanıyor. İki Yahudi var, bunlar Türkiye'yi sömürüyor: biri SIEMENS biri SURTEL" diyerek mobilya fabrikası kurmaya karar vermiş bu girişimcilerin aklını çeler ve enerji kablosu üretecek bir fabrika kurmaya onları ikna ederler. Esasen Erkan'ın en büyük başarısı, okumamış ama ticaretin içinden gelen eli oldukça sıkı zengin ve hırçın tüccarlarla, okumuş profesyonel Hacılarlıları vizyoner bir projede bir şekilde birleştirmesidir. Birinci ve ikinci kuşaktan Hacılarlı iki sanayicinin bu konudaki görüşleri bu ortak noktayı işaret etmektedir.

Rahmetlik Saadettin Erkan çok ciddi meziyeti olan bir adam bana göre. Çok farklı, çok enteresan insanları bir araya getirdi ki, bunların hiçbirisinin cebinden bir kuruş alamazsın. Mıhçı'dan alabilir misin? Feyyaz Mercan'dan alabilir misin? Sait Özbek'ten alabilir misin? Bunlar öyle enteresan insanlar ki, bunların paralarını aldı.

Eee şimdi kim ne derse desin Hacılar'da ilk okumuş mühendis, babamın da sınıf arkadaşı, Saadettin Erkan. Çok önemli bir aşamadır, kabul etsen de etmesen de... Bence çok önemli bir aşama. Çünkü insanları önce başına toplayıp, çünkü insanlarda mutlaka önce bir irade varmış, o nesil demiş ki "fabrika kuralım ortak olalım falan" demiş sahiplenmiş... Çok da karizmatik bir insan, iyi bir yönetici, eskilerin şahin yöneticilerinden, çünkü o yaşta çok iyiymiş adamlar. Bir sürü ortakla uğraşıyor etrafında, 8-10-15 tane ortağı var, bir sürü adamla uğraşıyor, bir sürü adamın üstünü çiziyor... Ama teknik kafa var. ODTÜ mezunu bir elektronik mühendisi. O niye önemli. Diyorum ben size? Hani ikisi bir arada olmuyor diyorum ya ben size, yani eğitimle ticaret kabiliyeti ya da işadamlığı. O ikisi Saadettin Amca'da birleşiyor çünkü ara geçiş yok. Hem de okumuş olduğu için müthiş bir iki şeyi birden taşıyan bir melez ortaya çıkıyor.

Böylece 1974 kışında Armutluk'ta yapılan bir başka akşam oturmasında kablo fabrikası kurma kararı alınır, sabahına Türk Ticaret Bankası'nda ortak hesap açılır ve köyde yoğun bir kampanya başlatılır. Kampanya o kadar etkili olur ki, ineğini danasını, karısının kızının kolundaki bileziği, halısını satan Hacılarlı, bir umutla HES'e ortak olmak için başvurur. Kısa bir zaman sonra bana aktarılanlara göre 832 Hacılarlı HES'e ortak olmuştur ve yaklaşık 30 milyon TL para toplanmıştır. Bu arada o oturmada kurulacak fabrikanın adının Hacılar Elektrik Sanayi'nin kısaltması olarak HES olmasına, fabrikanın köye kurulmasına ve "Kayserililere inat" Hacılarlıdan başka ortak alınmamasına da karar verilir. Fabrika yalnızca Hacılarlılara ait olacaktır. O toplantıda bulunan kurucu ortaklardan biri bunun nedenini çok güzel anlattı:

> Yani Kayserili ortak olmayacak. Hani bizim Kayseriliye bir intikamımız var ya! Hani adamlar bizim Hacılar'daki o tezgâhlarımızı dağıttılar, cereyanı vermediler ya! Kayseri'ye fabrikaları kendileri kurdular ya! Onun için "Kayserililer alınmasın" dendi toplantıda ve Hacılar'dan ortak arandı.

Ancak bu sürecin genellikle ihmal edilen ve birbiriyle ilişkili başka önemli boyutları da vardır. Bunlardan ilki, yurtdışındaki işçi dövizlerinden yararlanma konusu diğeri ise onunla da bağlantılı olan ancak kurulacak fabrikanın hisse rejimi ile ilgili olduğu için herkesi ilgilendiren ortaklık konusudur. Şimdi birbiriyle bağlantılı olan bu iki konuyu derinleştireyim.

Saadettin Erkan, bir yandan fabrika kurulması için Hacılar'ın önde gelen tüccarlarını ve zenginlerini örgütlemeye çalışırken bir yandan da alternatif birikimleri işin içine katmak derdindedir. Zira; o dönemde toplanan sermaye, fabrikanın kuruluşu için yeterli olamamıştır. Sermaye yetersizliği sorununa çözüm arayışı, Erkan'ı ve diğer arkadaşlarının gözünün Avrupa'ya özellikle de Almanya'ya çevrilmesine yol açar.

Bilindiği gibi 1961'de Türkiye ile Almanya arasında imzalanan İşgücü Göçü Anlaşması'nı takiben 1970'li yılların sonuna kadar Türkiye'den başta Almanya olmak üzere Fransa, Hollanda, Belçika gibi ülkelere ciddi bir işçi göçü yaşandı. Kayseri de yurtdışına göç veren iller arasında idi. Dolayısıyla Hacılar kasabası da bu göçten payını aldı. Her ne kadar Emirdağ gibi çok yoğun göç veren bazı yerleşimlerle karşılaştırılmaz ise de, Hacılar'dan bazı insanlar da çalışmak üzere Avrupa'ya özellikle Almanya, Fransa ve Belçika'ya göçtüler. Bunlar arasında benim bazı akrabalarım da bulunuyordu. Tezimin odağı, Avrupa'ya göç olmadığı için bu konuya özel olarak yoğunlaşmayacak, konuya yalnızca Hacılar'ın sanayileşmesine katkısı bağlamında değineceğim.

Hacılar'dan işçi göçüyle ilgili bir iki temel husus vardır. Bunlardan ilki göçün başladığı 1961 yılında Hacılar'ın zaten Kayseri Kent Merkezi'ne doğru

bir göç sürecine girmiş olmasıdır. Bu göçün de iki formu vardır. Birincisi o dönemin koşullarında hali vakti yerinde olan ya da çeşitli bağlantıları olan ailelerin yavaş yavaş Kayseri'ye göçüp orada küçük dükkânlar ya da tezgâhlar açmaya başlamaları ve zaman içinde yerleşik esnaflara dönüşmeleridir. Göçün ikinci biçimi ise Hacılarlıların fabrikalarda veya kentteki çeşitli sektörlerde işçi olarak çalışmak üzere Kayseri'de çalışmaya başlamalarıdır. Bu kişiler, işten sonra akşamüzeri Hacılar'a geri dönmektedirler. 1960'lardan sonra Hacılarlı çocukların genellikle ilkokulu bitirdikten sonra sanayide çırak olarak çalışmaya verilmeleri de bu sürecin bir uzantısıdır. Dolayısıyla Almanya işçi almaya başladığında Hacılarlılar zaten Kayseri'ye doğru göç etmeye, kentleşmeye ve yavaş yavaş işçileşmeye başlamışlardı. Bu yüzden de diğer bazı bölgelerde olduğu gibi Hacılar'dan Avrupa'ya çok yoğun bir göç olmamıştır. Gidenlerin tam sayısını öğrenemedim ancak yaptığım görüşmelerden edindiğim izlenim bunların sayısının 50-60 aile kadar olduğu yönünde. Genellikle Almanya'ya giden Hacılarlılar, Stuttgart, Mannheim, Dortmund gibi farklı şehirlere dağılmışlardır. 10-15 yıl boyunca Almanya'da kendi hesabına çalışan bu işçilerin birçoğunun sonradan 1980'lerde geri döndüğü ifade edilmiştir. Bu işçilerin Hacılar'ın sanayileşmesi sürecine dahil olmaları ise 1970'lerin ortalarına doğru HES'in kuruluşu sırasında gerçekleşecektir.

HES'in kurulması noktasında kasabanın gerek ekonomik gerek sosyal gerekse insan kaynağı olarak tüm sermayesinin bir araya getirilmesi söz konusu olmuş; bu doğrultuda neredeyse tüm Hacılarlılarla iletişime geçilmiştir. Tam bu sıralarda devreye o sırada Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapan genç bir Hacılarlı[106] girer.

> Bu arada bizim Almanya'da bizim bir arkadaşımız vardı. Orada bursla okuyordu. O da orada böyle bir müteşebbislik yapmış idi. Başına adam toplamış bilmem ne yapmış. Saadettin Bey'e demiş ki "beni de ortak ederseniz ben de buradaki kolunuz olayım parayı buradan toplayım falan". Bunlar buradan oraya giderler falan. Ne konuştular ne yaptılar bilmiyorum ama Saadettin biraz rahmetlik ayak oyununa onu getirdi, orada gidip para toplayıp getirdi ama o arkadaş ortak olmadı.

Almanya'da 150 bin işçinin çalıştığı ve aynı zamanda ortak olduğu bir asbest fabrikasında hukuk stajı yapan, bu sırada gördüklerinden çok etkilenen ve böyle bir fabrika oluşumunun benzerinin mevcut kooperatif ya da yeni kurulacak bir kooperatif vasıtasıyla Hacılar'da da gerçekleştirilebileceğini düşünen bu genç, bu fikrini hem orada çalışan 50 civarındaki Hacılarlı işçiy-

106 Hacılar'ın önde gelen ailelerinden olan ve 1972 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitiren bu kişi, o yıllarda yüksek lisans düzeyinde eğitim gören sanırım birkaç Hacılarlıdan biridir.

le paylaşır ve onların desteğini alır hem de Hacılar'da kendi vizyonunu anlayacağını düşündüğü 5-6 kişiye mektup yazıp fikirlerini anlatır. Aşağıda bu hukukçuyla yaptığım mülakatın önemli bir kısmı yer alıyor. Alıntı uzun ancak süreç hakkında çok değerli bilgiler içeriyor:

G: Orada yüksek lisans çalışması yaptım Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde iş hukuku dalında ve "işçilerin yönetime katılımı" (*Arbeitsmitbestimmung*) konusunda doktora çalışması yaptım 1975'te. 5 sene orada okudum, kütüphanede part time çalışıyordum. O zamanda Türkiye az gelişmiş ülke Almanya'nın 150 bin işçi çalıştıran en büyük kimya sanayi fabrikası vardı. Asbest fabrikası. Bizim hukuk fakültesi de fabrikanın hukuk müşavirliğini yapardı. Bizim kurs gezdirirdi oraları, giderdik. İşletmeler nasıl olur anlatırlar, hem fabrikayı gezersin hem de görürsün. Mesela Cenevre'ye gittik o İLO toplantıları var ya dünyaca ünlü Cenevre'ye giderdik. İşte orada delegasyonlar, tüm dünyadaki işçileri orada konferansları takip ederdik. "Allahım" dersin "işte orada Türkiye'mizde de şöyle fabrikalar olsa!" 150 bin işçi çalıştırıyor düşün. 3 tane istasyon var fabrikanın içinde bizim Kayseri'nin oturumu kadar fabrika. 150 bin işçi çalıştırıyor düşün artık Kayseri de 150 bin kişi çalışmıyordur belki toplamda şu anda, nereden çalışacak. Yani böyle bi yer, 3 tane istasyon var. "Bir de bizim Türkiye'mizde şöyle fabrikalar olsa, Hacılar'ımızda olsa". Politik durum da o zaman şey 70'lerde MHP'nin "Millet Sektörü", CHP'nin "Halk Sektörü" vardı bilir misin sloganları bunlar. Birlik sloganları bunlar. Ne demek: Sermayenin tabana yayılması demek. Yani, sermaye hareketi yok ama ne var: Eğer küçük sermayeler toplanırsa büyük potansiyel olur demek. Mesela Volkswagen'in şu anda 200 bin ortağı var. Alman arabaları var ya onların. Almanya'da ki büyük firmaların çoğu halka yayılmış anonim şirketlerdir. Hisseleri halka yayılmış, sahibi kim belli değil, 150 bin ortağı var. Ama o profesyonel insanların elinde taa Adolph Hitler zamanında kurulmuş, savaşlar bilmem neler görmüş ama Almanya'ya ruh vermiş. Almanya'da her büyük fabrika da üç aşağı beş yukarı böyle.

K: Siz bu fikirleri çalıştığınız *Arbeitmitbestimmung* zihniyetinden mi edindiniz?

G: O da içinde, bulunduğum politik durum da öyleydi. Dedim ya MHP "Millet Sektörü" CHP'nin "Halk Sektörü"[107] de aynı şeye dayalıydı. Çünkü

107 Örneğin Tekeli, bu tarz "hemşeri şirketlerinin halk sektörü içinde yer alışını, Türk kapitalizmini daha yaygın bir tabana oturtmak ticaret kapitalizmindeki gelişmelerle oluşan ilkel sermaye birikimini (Anadolu sermayesi) diğer ara tabakaların (serbest meslek, esnaf, memur, işçi) gönüllü tasarruflarıyla birleştirerek üretim sürecine sokmak" (Tekeli 2010: 301) olarak açıklamaktadır. Nitekim 1970'li yıllar Türkiye'de her alanda kooperatifçiliğin de patladığı yıllar olmuştur. Dolayısıyla bu tarz teşebbüsler, hem sağ hem de sol hükümetlerce de dönemin konjonktürü gereği desteklenmektedir.

sermaye hareketi yok Türkiye'de. Mesela Hacılar'da 1-2 kapitalist var yada hiç yok hepsi esnaf. Ee bunlar ne olacak ne yapacak? Bu sınıf kavgaları ne yüzden oluşuyor, sermaye yüzünden di mi? Sömürüye dayanıyor. Sen bunu bütün millete yayarsan sömürüyü ortadan kaldırırsın değil mi? Mantık buydu. Bu da bana hırs veriyor, cesaret veriyor bu görüş. Daha hâlâ da aynı fikirdeyim sermayenin tabana yayılması. O zaman Türkiye'de bu hareketler yavaş yavaş filizlenmeye başladı. Yozgatlılar YİBİTAŞ diye bir çimento fabrikası kurdular. Yozgat'a YİBİTAŞ, Yozgatlı İşçiler Birliği bilmem ne anonim şirketi. Ben de dedim Hacılar'da da olsun Hacılar bilmem ne olsun. Çünkü eğer Hacılar'da da bu potansiyeli birleştirirse büyük bir güç olur, fabrikasyon hareketi olur, Hacılar'da biz okuyanlar yavaş yavaş filizleniyoruz ya. Hacılılarlılar da çalışır, hem sermaye sahibi olur, refah düzeyi yükselir, sosyal düzey yükselir iyi olur. Hatta bir de çırak okulu kurayım dedim Hacılar'a. Burada okuyanlar ara eleman olsun bizim fabrikalarda da çalışsın. O zaman bu fikir oluşmaya başlamıştı.

K: Yıl kaç?

G: Yıl 1973-1974 falan, ben Almanya'dayım, üniversitede öğrenciyim. Üniversiteye girdim fakat kafamda burgu gibi devamlı işliyorum. Ben Almanya'da okudum Türkiye'ye de bunu yapıcam dedim. Burada (Kayseri'de) Mustafa Derin var, TEK elektrik işletmesinde müdür Hacılarlı. Bir de Saadettin Erkan var baban da bilir o da onun yanında çalışan mühendis. Mehmet Doğan vardı sizin komşunuz. O Hacılar Kalkınma Kooperatifi'nin Başkanı.

K: Bu dokumayla mı ilgili kurulan bu kooperatif?

G: Yok işçi gönderiyordu bu Almanya'ya işçi gönderiyordu onların parasıyla da burada halıcılık yapıyordu o da. Bir de Belediye Reisi Halil Çavuşoğlu. Bunlara bir iki kişi daha vardı mektup yazdım. Dedim ki: "Böyle böyle. Benim düşüncem bu. Ben burada örgütleyeyim siz de orada örgütleyin bu fabrikasyon hareketinden başka Hacılar'ı kurtaracak hiçbir şey yok. Esnaflık hikâye, ancak karnını doyurursun. Sermaye yok. Sermaye olabilmek için kapital lazım. Kapital yoksa birleşmek lazım. Ben buradan işçileri örgütleyeyim onlardan da para toplayayım, sermayeyi tabana yayak, kavga dövüş olmasın, Hacılılar'ı 3-5 sene içinde süper bi Almanya yapak. Bu Almanlar, başka bir şey değil geri zekâlı adamlar bunlar ya! Öyle ahım şahım bişi değil. Onların 100 senede yaptıklarını biz 10 senede yapak. Amerika'sı da bu Alman'ı da bu Fransız'ı da bu". Tabii onlara mektup yazarken bunları da örgütledim. Dortmund'dan heyetler geldi.

K: Orada ne örgütlüyorsunuz?

G: İşçileri, Hacılarlı işçileri, beni tanıyan adamları.

K: Ne diyorsunuz onlara?

G: Onlar da zaten fabrikada çalışıyorlar. Her söylediğimi hap gibi yutuyorlar. Biliyorlar çünkü hepsi de fabrikada çalışıyorlar. Mesela size 150 bin ki-

şi çalışan fabrikayı söylemem biraz hayal gelir ama onlar onun içindeler, çalışıyorlar görüyorlar.

K: Peki çok Hacılılarlı işçi var mıydı?

G: Toplasan hepsi 50 kişiyi bulmaz toplamda. Ama hepsini tanıyorum. Bunlara mektup yazdım dedim ki: "Yav ben böye böyle düşünüyorum, para oluk gibi akar ama bir düsturumuz olacak bunu halka yayacaz". Verdiğin söz de çok önemli Hacılar'da. Namus sözü. "Öyle dalavere olmayacak. Biz sermayeyi tabana yayıcaz. Hacılarlılara öncelik vericez, fabrikayı Hacılar'a kuracaz. Hacılarlının sanayi hamlesine atılım yapıcaz". Yazdım benim genel düşüncem bu sayfalarca yazdım. Bunların hepsinde de bir biçimde girişimcilik var ya, onlar da heyecanlandı.

K: Kaç kişiye yazdınız bu mektubu?

G: 4 kişiye işte bir de rahmetli Mehmet Özenç vardı vardı o öldü. O da iktisat mezunuydu muhasebe işlerinden falan anlardı, Mehmet Özenç, Mustafa Derin, Sadettin Erkan, Halil Çavuşoğlu, Mehmet Doğan. Bunların hepsine dedim ki "birleşin" 2,5 sene de gelmedim Türkiye'ye. "Dönünce sizlere anlatacağım ben varmaya da o altyapıyı oluşturun herkese söyleyin" dedim. Sağ olsunlar başladılar bana hemen yazdılar "tamam" diye. Girişimlere hemen başladılar. Bana da "tamam dediler, dediğini hemen yapıyoruz". Ben de orada mesela Mannheim'dayım. Stuttgart'a gidiyorum, Dortmund'a gidiyorum Münich'e gidiyorum. İşte oralara gidiyoruz, hafta sonları anlatıyoruz arkadaşlara şöyle yapacaz böyle yapacaz.

K: İnsanlar destek veriyorlar mı peki?

G: Tabii nasıl hem de tapıyorlar çünkü burada ırgat, köle, ikinci sınıf vatandaş *Auslander*. Yabancı ülkelerde ne olursan ol yabancısın, yabancı, böyle ikinci sınıf vatandaş. Ondan sıyrılma gayreti var ya. Onun için dayanışma biraz daha iyi. Buraya (Kayseri'ye) geldik fakat azıcık üç kuruş parası olan burada kral. Dünyayı gözü görmüyor. Ama ah bizim o tilkiler! İlk defa ihaneti Saadettin Erkan'da gördüm. Söylediğimiz her şeye "evet evet" diyorlar bize: "Sermayeyi tabana yayalım, belli kişilerin eline sermaye hâkimiyetini vermeyelim. Bütün Hacılarlı ortak olsun". Sermayenin toplanması basit; fakat eğer 1 kişinin hâkimiyeti olursa, o diğerlerini yarın teker teker yok eder. Bastırır sermayeyi, % 51 anonim şirketlerde zaten hâkim sermaye olduğu anda diğerleri ona tabi olur. Bu genel düsturumuzdu. Bizim yüzümüze "evet evet" diyorlar yani bu temel düsturumuzdu, arkamızdan bunlar gene bildiklerini okumuşlar.

Ancak, görüldüğü gibi fabrika kurmak için yola çıkan bu öncü Hacılarlıların hepsinin motivasyonu ve kurulacak fabrikaya ilişkin tahayyülleri aynı değildir. Kısa bir süre sonra bu durum ortaya çıkar. Fabrikanın kurulması-

na önayak olan ekiple yukarıda söz ettiğim bu genç hukukçu arasında kurulacak fabrikanın hisse düzeni konusunda anlaşmazlık patlak verir. Aktardığı kadarıyla, Almanya'daki fabrikalarda olduğu gibi herkesin eşit hissesi olması gerektiğini savunan genç hukukçuya karşı diğerleri, kurucuların ayrıcalıklı hissesi olmasını talep ederler. Bu anlaşmazlık üzerine bu kişi bir müddet sonra bu fabrika girişimi ile yollarını ayırır. Ancak fabrikanın kuruluş sürecinde yapılan tartışmalara ilişkin çok kritik bilgiler veren bu ilginç süreç şu şekilde gerçekleşir:

K: Peki nasıl, siz geldiğinizde kurulmuş muydu fabrika?

G: Yok canım işte onu anlatıyorum esas önemli olan konu bu. Buraya geldim, şirketi kuracam anonim şirketi. Benden başka da hukukçu yok. Bu beyler, kurucu hissesi istiyorlar. İmtiyaz hakkı demek, kurucu hissesi. "Kârın şu kadarını kurucular alır, kurucular daima yönetimde kalır" falan filan gibi.

K: Böyle şeyler istiyorlar, imtiyazlar istiyorlar kendilerine?

G: He, imtiyaz istiyorlar ama olmaz! Çünkü ben orada "herkes eşit olacak dedim sermaye hâkimiyeti olmayacak." Gözümde Almanya'daki fabrika var. Volkswagen var bilmem ne. Eğer bi tane yamuk yaparsak o işçi adam alın teriyle kazanıyor bana niye versin para, vermez. Bunlar: "İşte şöledir böledir, fabrika üçümüzün olur, dördümüzün olur" hemen kıvırmaya başladılar. "Yahu üçünüzün dördünüzün olması için bunun olması için teşebbüs etmedim ki". Bunu söylediğim zaman da en az 1 senelik şey yaptık, altyapı yaptık burada da akıyor para hesaplara, bankalarda açtılar hesap, akıyor para.

K: Millet veriyor para yani. Şirket kuruldu o zaman?

G: Yok canım, teşebbüs daha. Senin adına burada hesap açtırdık daha müteşebbisiz ya. Mesela orada da hesap açıldı resmen Deutsche Bank'ta akıyor para. O adamlara ihanet edemem ben.

K: Adamlar nereye yatırıyorlar parayı?

G: Daha resmi bir şey yok, güven üzerine yatırıyor parayı yani.

K: Sen kendin adına mı hesap açtın Almanya'da?

G: Yok canım benim adıma değil. Başka bir işçi arkadaşın adına, Mehmet Güllaç diye bi işçi arkadaşın adına açıldı herkes varıp oraya yatırıyor. Burada (Kayseri'de) da mesela Saadettin adına mı Mustafa Derin'in adına mı ne açıldı. Herkes o hesaplara para yatırıyor. Neyse, geldik bunlar: "Yok" dediler. İlk defa toplandığımızda şey: "Ne yapacağımız ne fabrikası kuracağımız?". Bunlar elektrikçi ya, "elektrik fabrikası açalım" dediler "kabul dedim ben teknik konu bilmiyorum".

K: İlk baştan kablo mu dendi?

G: Kablo dendi tabii ben amenna dedim karışmadım, yeter ki rantable olsun fizibilite etütleri yapılsın, kârlılık durumunun ispat edilmesi lazım ran-

tableyatırımın. Tamam dedim ben. Yeter ki benim taviz vermek istemediğim konuda sermayenin halka tabana yayılması tek kişinin uşaklığının yapılmaması. Sömürünün ortadan kalkması. Bunlar orada (Almanya) yüzüme: "Evet evet" dediler mektuplarında. Buraya geldik: "yok" dediler. Ee n'olcak? İmtiyaz istiyorlar. "Belli kişilere istediği kadar sermaye koyma imkânı vericez" dediler. "O zaman olmaz ne olur Ahmet'in Mehmet'in oyuncağı olur. % 51'i iki üç beş kişi o işi aldıktan sonra benim esamem okunmaz ki". "Yirsen bu" dediler. İlk hayal kırıklığı... Biz gelmedik tabii bunlar temeli attılar fabrikanın rahmetli Turhan Feyzioğlu attı: O temelde de aynı Turhan Feyzioğlu'na falan da işte "halk hareketi, bu sermayenin tabana yapılması" mahiyetinde konuşma yaptırmışlar. Çünkü öyle lanse etmişler dışarıda. Ama içteki bu adamlar bu Saadettin denen adam, kendi egosunu tatmin edebilmek için böyle bir oluşuma öncülük etti. "Yapmayın, Saadettin aman şu Hacılarlının tez elden sanayileşme hareketini baltalıyorsun!" (dedim) ve bu esnada da 800 kişi ortak oldu hisse aldı düşün.

K: Bu arada siz Türkiye'ye geldiniz şirket kuruldu mu bu peki arada?

G: Buraya geldim ben dedim ki "bu şartlarda ben imza atmam" dedim. "Peki dediler biz onları ikna ederiz" dediler Almanya'daki işçileri. "Biz anlatıcaz" dediler. Yav nasıl anlatıcan işçilere. Adam içinde bu işin içinde zaten fabrikada çalışıyor sen fabrikanın f'sini bilmiyorsun...

Fabrikanın kuruluşu ile ilgili bir başka anlaşmazlık da fabrikanın kurulacağı yer konusunda ortaya çıkar. Zira, Almanya'da 150 bin işçinin çalıştığı fabrikada staj yapan ve orayı model alan hukukçu ile Hacılarlı zengin tüccarların kafasındaki somut fabrika tahayyülü de oldukça farklıdır. Bu farklılık da ilk anlaşmazlık noktalarından biridir. Yukarıdakinin devamı olan aşağıdaki alıntı, bu tahayyül farkının ötesinde Anadolu'nun sanayileşme tarihine, fabrika imgesine, yerel kültür, cemaat, bireysel çıkar, ortaklık ve sanayileşme ilişkilerine ilişkin çok zengin veriler sağlıyor.

G: Fabrikayı kuralım diye toplantı yapıyoruz. Bunlar "Hanif Kuyu" deriz bilir misin Hacılar'ın bittiği yer şu anda şehre doğru. Oranın tapularını almışlar bizim eve geldiler Memet Doğan, Mustafa Derin, Saadettin Erkan. Gelmişler, 5-6 tane bağ bahçe tapusu almışlar. Toplasan 5-10 bin metrekarelik yer, fabrika için. İlk kavgamız oradan çıktı. "Yav dedim ben orada 150 bin işçi çalıştıran fabrika diyorum buraya ancak bir tane atölye kurulur. Fabrika demek içerisine girip trenin indirebileceği yer demek. Çünkü biz bakır getireceğiz, lastik getirecez bunların vasıtalarla taşınması falan güç. 1 metredeki nakliye maliyeti fiyatının maliyetin tamamına etkisi nedir bilmen lazım, üretime ne kadar etki edecek bilmem lazım. Yani genişlemeye müsait olacak alan". "Ne

olacak" dediler. Şimdiki sanayinin bulunduğu Karasaz deriz biz "oraya yapak" dedim. Orada ot biçilirdi. "Yav" dediler "Hacılallı fabrikayı görecek, tütününü görecek" onların deyimiyle söyleyeyim". "Yav Hacılarlıyı dolduruyum kamyonlara ben götürürüm, gösteririm fabrikayı, tekrar geri getiririm; ama sen bu fabrikayı buraya (Hanif Kuyu'ya) kurarsan boğan (boğarsın) Hacılallıyı. Hacılallı onun üstünden atlar, fabrika da şehrin, köyün içinde kalır, adına da fabrika denmez bunun" dedim. Orada ilk ihtilaf oldu "bi toplanak" dendi. Rasim Çetinkaya'nın Kayseri'deki mağazasının üstünde orayı HES'in ilk bürosu yaptık, toplandık. Hacılar'ın bütün sermayedarları ekâbirleri Sami Kaya'dan tut Ömer Mutlu'ya kadar.

K: Kimler vardı mesela?

G: Sami Kaya vardı, Ömer Mutlu, Mahmut Baktır, ben vardım, Saadettin vardı, Mustafa Derin vardı, Mehmet Üstündağ, Mustafa Boydak vardı. Ondan sonra Kılıçlardan Şükrü Kılıç, şey Şükrü Duman vardı, Rasim Çetinkaya vardı. Toplandık anlattım "Almanya'da fabrikaların devamlı genişlemeye müsait olması gerektiğini, arazinin gelecek vaat etmesi gerektiğini, içine trenin muhakkak girmesi gerektiğini, arazinin şimdi olmasa bile gelecekte muhakkak ham madde ve mamul madde sevki için trenin fabrika içinde olması gerektiğini, bunun için yer seçiminde de bu özelliklerin göz önünde bulundurulması gerektiğini aksi takdirde bu yatırımın mantıklı olmayacağını" söyledim. Rasim Çetinkaya o zaman da ATLAS Halı'nın sahibi kalktı rahmetli: "Yeğenim" dedi bana "bir de başıma tren miren çıkartıcan." Kendi fabrikası var ya onun fabrikasında da tren miren yok ya. Onun fabrikası bir atölye gibiydi. "Yav", dedi "bir de tren mi çıkartacan" dedi "yav, biz müsaade et de" dedi "trensiz mirensiz bişi yapak". Mustafa Derin de şey dedi: "Hacılallı dedi görsün şunun tütününü" dedi. Ne olacak? "Hanif Kuyu'ya kurak". Böyle dediler mi, ben de deliriyorum çünkü küçücük yer. Karar verecek de onlar. Ben kaç yaşındayım o zaman 23 yaşında bir talebeyim. "Başka önerin ney" dediler. Onlar karar verecek. Ben de şeyde inek yayardım şimdiki HES'in kurulduğu yerde.

K: Dikin Tepe'de!

G: He Dikin Tepe, orada inek yayardım. Dedim ki: "Yav illa Hacılallı görecekse Dikin Tepesi'ne bakın" dedim. Hanif'in Kuyu'dan 10 misli daha büyük orası biliyor musun. "İyi" dediler sevindiler. "Madem ki orayı biliyorsun sabahtan götür göster bizi madem. Sabahınan sen şeye gel Deli Memet'in Yokuş'a biz de Kayseri'den gelek şu saatte bize Dikin Tepesi'ni göster". Allahın lütfu sabahınan o gece bir kar yağmış 30 cm. Dikin Tepesi dediğim yer taşlık çakıl çukullu taş maş kayalık tümsek. Tarla demeye kırk dene şahit lazım. Ancak inek minek yayılır. Öyle bi yerdi benim çocukluğumda. Kar yağdı ya dümdüz olmuş, ben hemen vardım yokuşa. Bunları beklerken arabayları geldiler. Oradan karı yırtarak gittik Dikintepesi'ne baktım sanki Paris sanki. Ta

şimdi o Eskişehir bağları deriz biz gecekondu önleme bölgesi. Şimdi o Eskişehir bağları da bomboş. "Fabrikayı buraya kuralım da sonra buradan ineriz Kayseri'ye diyom" ben içimden. Çünkü orası da yetmez yani. Fakat "oraya da indiririm" diyom içimden. Hatta rahmetliye Saadettin'e dedim ki "bak hele şuraya bir de asansör kurarım aşağıya da inerik" dedim. "Başıma bir de asansör çıkartma" dedi rahmetli. O Eskişehir Bağları'nın düzlükleri gözümde "buraya sığmaz ya" diyorum. "Yav iyiymiş bura" dediler. Düz olduğunu da görünce epeyce de geniş. Saadettin tatmin olmadı ama. Şimdi evinin orda Armutluk'un orada evi var. "Onun orayı da bi dene görek, buraya yapmayak!" dedi. İyi kerhen de olsa gittik oraya. Sonra, "Yav adam, Dik'in Tepesi iyiydi yav, tamam" dediler. "Buraya yapak madem sen de ısrar ediyon. Buraya yapak sen de gayrı sus" dediler bana da. Karasaz' a hiç gelmedik. Benim hedefim Karasaz. O zaman organizenin O'su yok. Hedefim benim Karasaz. Çünkü orası en az 10 milyon metrekarelik arazi. Yav hem de nasıl olur! Hacılarlıyı da götürürüm kamyonla gösteririm. Ama bunları ikna etmek deveye hendek atlatmaktan zor. "Tamam ağa" dediler. "Dik'e biz tamam dedik". Ben de sustum "peki" dedim. Problemi hallettik ya içimde sızı: Şu sermaye hâkimiyeti. Almanya'ya varacağız bunlar daha hâlâ "3-5 dene sermayeleri olacak onların etrafında bu işi yürütecekler" diye düşünüyorlar.

K: Yani imtiyaz istiyorlar?

G: Yani en azından imtiyaz istemese bile sermaye serbestisi olursa, % 51 sizin paranız varsa korsunuz otomatikman sizin olur.

K: Şirket baştan herkes eşit olacak diye kurulursa öyle olmaz değil mi?

G: Tabii canım. Mesela kaç liralık kuruyorsun diyelim 100 milyarlık kuruyorsun 100 milyon, 51'e varmaz o adamın olacak. Sen hisselerini çok küçük tutarsın sermayenin belli kişilerin eline geçmesini engellemiş olursun. Dolayısıyla halk hareketi, uyuşmazlığı başından önlemiş olursun. Çünkü bu üretim yapıldığında eğer sermayesi % 51 olan belli adamların elindeyse; bu adamlar fabrikayı zarar ettirir, bir pazarlama şirketi kurar, maliyetine alır mamul maddeyi, kârını da koyar kendisi satar. Hiçbir kimse de demez ki "Yav bunu 3 liraya imal ediyorsun niye bu mamulü 3 liraya satın alıyorsun" demez. O da aldığı o mamulü pazarlama şirketinde 10 liraya satar, 7 lira oradan kâr eder o pazarlama şirketi. Fabrika da sıfır maliyetle sıfır kârla satar. Şu anda da HES'in yaptığı bu, kritik noktası bu anlıyor musun?

K: Evet anladım, daha sonra böyle olacak dediniz, 20 sene sonra olacak şeyi söylediniz.

G: "Yok" dediler, mesela Rasim Çetinkaya, rahmetli "Ben keyfi olarak, paramı şuradan şuraya koymam" dedi. Talebeyim param yok. İnanın o gün orada içilen çay parasını da talebe harçlığımla ben verdim. Bir lira da HES'ten bir lira da almadım. Bunlar Almanya'ya geldiler.

K: İşçileri de topladınız bir yere?

G: Tabii canım tabii çünkü açık benim şeyim açık açık oynamak zorundayız, gizli kapaklı olmaz asla. Bunlar: "Fabrikayı beraber olacaz, şurada şunu da yapacaz, sana kurucu hisse vericez sana da şunu verecez" dediler. Ben hiçbir şey yapmadım öğrenciyim hiçbir gelirim de yok. "Yok dedim ben açıkça alnımın teriyle kazanırsam ne âlâ, çünkü söz verdim millete kimsenin şeyine şey yapmam." Orada millet dedi ki benim için "o varsa varız, yoksa yokuz" dediler. Tabii kût diye para yatırınalar durdu. Fakat gel de buradakilere anlat, şimdi serzenişte bulunanlar var bana. Ama ben de diyorum ki "söyledim ben o zaman. Ben size 23 yaşındayken söyledim şimdi kaç, 60 yaşındayım."

K: 40 sene önce söyledim diyorsunuz.

G: İneğini satan, atını satan, toprağını, arabasını satan hisse aldı. O para yarı parasına şey oldu. "Bu oldu, ben yokum" dedim. Bunlar geldi bildikleri gibi yaptı, bu durum da işte bu hale geldi. Pazarlama şirketleri kuruldu bilmem ne...

Yaşanan bu gelişmeler üzerine, Almanya'da bu kişinin etkisi altındaki işçiler paralarını çekerler. Bu durum Vardar'ın İSTİKBAL firmasının 50 yılı için hazırladığı kitapta da doğrulanmakta; ancak şu şekilde anlatılmaktadır:

> Çok ortaklı bir yapı arzu edildiğinden ilk aşamada her bir hissedara en fazla 5.000 TL'den 100 hisse satılması kararlaştırılır. Ne yazık ki Hacılar'da yatırım yapma fikrini, ortaya atan Almanya'daki işçiler, daha sonra HES Kablo'ya ortak olmaktan vazgeçerler. Sonuçta bu girişimi 1974'de Hacılar'ın önde gelen tüccarları ve esnafı üstlenir... Hacı Mustafa Boydak, "Fabrika kurmak fedakârlık ister" diyor ve ekliyor: "Kısa zamanda HES'in öz sermayesini 30 milyondan 40 milyona çıkarmamız gerekti. Tüm ortaklar payları oranınca sermaye artışına katılmak istemeyince, ister istemez diğer ortaklar gerekli sermaye artışını aralarında paylaştılar. Böylelikle ilk baştaki ortaklık oranlarında bazı değişiklikler oldu" (Vardar 2009: 42).

HES'in kuruluşu ile ilgili olarak ortak yatırımın Hacılar'a yapılması noktasında temel motivasyonun Almanya'dan geldiği, sonrasında ise Almanya'daki işçilerin bu işten vazgeçtikleri burada da açıkça görülmektedir ve yukarıda aktarılan süreç ile de tam olarak örtüşmektedir. Ancak, yukarıdaki alıntıda aktarılandan farklı olarak sermaye artırımına gidilmesinin, "şartların getirdiği bir fedakârlık sonucu olduğu ve buna bazı ortakların katılmak istememesi, bu yüzden de ortaklık oranlarında ilk baştakinden farklı bir düzenlemeye gidilmesi" argümanı pek doğru görünmemektedir. Zira yukarıda yer verdiğim alıntılar, bunun taa fabrikanın kuruluşundan beri kurucuların yani

bu işe öncülük eden zengin tüccarların aklındaki bir hesap olduğunu; baştan beri ayrıcalık ve kurucu hissesi istediklerini, ancak bunu dışarıya böyle lanse etmediklerini açık ve net olarak ortaya koymaktadır. Buna bir başka kanıt, aşağıdaki alıntıda bulunmaktadır. Zira, daha kuruluş aşamasında yapılan toplantıda öncü ve zengin girişimciler, daha sonra fabrikanın kendi ellerinde kalmasının altyapısını da oluşturmuşlardır. Bu toplantıya katılan ortaklardan bir başkası, o günkü kavgayı ve hesabı şu şekilde anlattı:

> Bu arada çok zenginler var müteşebbislerin içinde. Bazıları çok zengin değil ama ağzı iş yapan para toplayabilen dostlarımız da vardı. Dendi ki, "5 hisseden fazla alınmayacak" dendi. Yani "her ortak 5 hisse alacak". Buna da kavga ettik. Fakat Saadettin Bey bu işi iyi bildiği için, onlar gelecekte çaresini görürler imiş. Yani bir genel kurul yapılır "ağa bu şey işte a fıkrası b fıkrası şirketin şeyinden çıkarıldı yeniden herkes istediği kadar hisse alabilir" diye bir madde düştün müydü olurmuş.

Nitekim aynen böyle de olmuştur. 832 Hacılarının hisseli ortaklığıyla kurulan HES ilerleyen yıllarda önce 8 ailenin 1999'dan sonra da büyük oranda 2 ailenin elinde kalmıştır. Hacılar'ın önde gelen kanaat önderlerinden olan aynı zamanda HES'te çalışmış olan bir kişi, bu konudaki tepkisini şu şekilde dile getirdi:

> G: Sen bilimsel kafayla şunu sorgulayacaksın sen. 831 ortakla kurulmuş. Bir hisse 5 milyar, 5.000 YTL bugünün parasıyla. İki kelle halı parası. Bugünün parasıyla 5 milyara geliyor. Diyeceksin ki, arkadaş yahu bu adam (yani 1 hisse alan demek istiyor) da bir Murat 124 alaydı bu hissesinin kârına. O zaman mesela Hamdi Emmi 40 hisse aldı. 40 hisse 200 milyar, kuruluşunda. Bak, 40 hisse. O zaman Hamdi Emmi Tokat'a manifatura pazarlardı. 300, 400 milyar sermaye çıkarırdı. 200'ünü buraya aktardı ki çoluğuma çocuğuma gelecek olsun, buranın kâr payıyla ben rahat edeyim, çoluğum çocuğum iş güç sahibi olsun. Bu hisseyi Hamdi Emmi mi ne elde etti biliyor musun? Bak öbür adam 300 hisseyle HES Kablo'nun sahibi oldu, başlangıçtaki düz hissesiyle. Öbürü 500 hissesiyle HAS Çelik'in sahibi oldu, misal kullandı. Anlatabildim mi? Saadettin Erkan da 50 hissesiyle HES Kimya'nın, HES Makine'nin sahibi oldu. Peki 40 hissenin değeri ne oldu... Yani nerede dayanışma, kardeşlik var, şerefsizlikten başka bir şey yok bu... Yani daha kötü konuşacağım, ağzımı bozacağım. Hamdi Emmi'nin oğlunun nişanı ve düğünü birlikte yapıldı. Adana'ya gittik. O 50-60 kişilik nişan düğünde yemek yoktu. Kuru pasta ve Meysu vardı. Meşrubatlar. 50-60 kişiydik. O düğün nişan salon masrafı bugünün parasıyla 1,5 milyar tuttu. 1,5 milyarın 1 milyarını rahmetlik Hamdi Emmi 40 hissesini Ahmet Gün-

düz'e devrederek 1 milyar aldı. 1 milyar... 40 hisse 1 milyar... 200 milyar 1 milyar oldu. 200'de 1'e düştü, öbürünün 300 hissesi 1 katrilyon oldu. 300 milyarı 1 katrilyon oldu. 2 katrilyon oldu. Ya! Nerede dayanışma, kardeşlik, hırsızlıktan başka bir şey yok. Hepsi faiz karşılığı bankaya, fabrikaya mal sattılar. Tabii. Hepsi de sattı. Gücü nispetinde, hissesi nispetinde. Dayanışma mayanışma hep hikâye... 830 ortağın kurduğu bir fabrika 8 kişiye, sonunda da bir iki kişiye nasıl kalır, 831 ortakla kurulan HES Kablo 1983 yılında nasıl 8 kişiye kaldı? 2002 yılında da bir iki kişiye kaldı, veya bir iki aileye kaldı? Yani dayanışma olunca o 831 ortağının 800'ünün de o kadar güzel para kazanan bir tesisten elde ettikleri bir hisse karşılığı bir tane Murat 124'leri olsun! Cipi olsun demiyorum bak. Ha, Saadettin Erkan da bu manada, Allah rahmet eylesin ama o çok da hakkaniyet ölçütlerini götürerek fabrikaları, yani tamam tesisleri kurdu, başardı ama hakkaniyet ölçüleri içerisinde götürmediler bu işleri.

Sonuç olarak, HES'in kuruluşunda Almanya'da çalışan işçilerin belki bir iki istisna dışında parasal katkısı ve rolü olmamıştır diyebiliriz. Ancak belki bundan da önemlisi yukarıda ayrıntılı bir şekilde değindiğim gibi her ne kadar arzu edilen düzeyde olmasa da Alman sanayisinden gelen vizyon ve ilhamdır.

HES'in üretime geçme, ayakta kalma ve 1980'lerden sonra atılım yapma/genişleme ve (1999'da) dağılma/yeniden örgütlenme süreci de kuruluşu öncesindeki bu hazırlık çalışmaları kadar ilginç ve önemlidir. Aynı zamanda Türkiye'nin o yıllardaki sanayileşme sürecinin yapısal özelliklerini de çok iyi yansıtır. Şimdi bu döneme biraz daha ayrıntılı olarak eğileyim.

Bütün bu tartışma ve hazırlıklar neticesinde HES'in temeli 1974 yılının ortalarında atılır. Toplanan para ancak hangarların yapımına yetmiştir. Bunun üzerine Saadettin Erkan ve arkadaşları İsviçre'de bir bankadan ya da fondan 2 milyon frank kredi bulurlar. O döneme tanıklık eden bir mühendisin sözleriyle:

> 1974 falan ben o sene okulu bitirdim buraya iki ambar temel atmışlar inşaat bitmiş para da bitmiş 5.000 mark 3.000 mark ile bu işin yürümeyeceği ortaya çıkmış. Hatta bir ara ortada kalma gibi bir şey oldu daha sonra bir İsviçre'den 2 milyon Frank kredi buldular bunlar, yatırım kredisi. Makineleri o kredi ile aldılar bi kısmını. O kredi ciddi bi kaynak teşkil etti. Bi kısmına makine aldılar bi kısmını sermaye gibi yaptılar.

Ancak fabrikanın inşa süreci de oldukça sıkıntılı geçer. Zaten anlaşılır ama yine de tuhaf bir köylü inadıyla: "Köylüler tütününü görsün" diye fabrika yolun, suyun, kanalizasyonun, elektriğin olmadığı bir yere köyün tepesin-

de bir mevkiye (Dikin Tepe) kurulmuştur. Kuruluş yeri son derece yanlıştır. Ayrıca o dönemde Türkiye'de özellikle de Kayseri'de yeterince kalifiye uzman ve vasıflı işçi bulunmadığı için fabrikanın montajını da yabancılar yapmış, hatta bu kişilere tercümanlık yapacak yabancı dil bilen insan bulmakta bile sıkıntı yaşanmıştır. Bütün bu olumsuz şartlar altında fabrikanın üretime geçmesi oldukça gecikir. 1978 Mayıs ayında fabrikadan ilk kablo çıkar; ancak bu sefer de başka sıkıntılar kapıdadır. Dünyada 1973'te patlak veren petrol krizi, petrolde neredeyse tamamen dışa bağımlı olan Türkiye'yi derinden etkilemiştir. Bu dönemde neredeyse 5 katına çıkan petrol fiyatları yüzünden 1970'lerin sonuna doğru enflasyon % 100'ü geçmiş; kişi başına büyüme haddi sıfıra düşmüş, ekonomi büyük tahribat görmüştür. Bu yıllarda karşılaşılan temel sıkıntılar, döviz darboğazı, buna bağlı olarak enerji darboğazı ve bunların birlikte oluşturduğu ikincil (*seconder*) ve onlara bağlı ithal edilmiş ara malları ve yatırım malları darboğazlarıdır (Kılıçbay 1991: 156). Bu sıkıntılar sanayi üretiminde ciddi kesintilere yol açmış, Türkiye ekonomisini derinden etkilemiş ve 24 Ocak Kararları ile sonuçlanan yapısal bir değişim geçirmesine yol açmıştır.

Özetleyecek olursak, 1973-1980 arası Kılıçbay'in sözleriyle dengesizlikler, enflasyonlar, darboğazlar, gelir dağılımı çarpıklıkları, üretim azalışı, büyümenin sıfıra inmesi gibi etkenlerle tanımlanabilecek bir sıkıntı dönemi olmuştur (Kılıçbay 1991: 157). Tam da HES'in kuruluşuna denk gelen bu dönemde sadece Türkiye'de değil tüm dünyadaki ülkeler ekonomik krizlerden etkilenmişlerdir. Ancak, Türkiye o yıllarda iç savaşa dönüşen sokak çatışmaları, gösteriler, grevler, kitlesel katliamlar ve ardından gelen sıkıyönetimlerle birlikte gittikçe ağırlaşan siyasi bir atmosfer içine girmiş ve bunlar ekonomik durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Buna, 1974'teki Kıbrıs Savaşı ve ardından gelen ekonomik ambargo da eklenince sorunlar iyice katmerlenmiş, ticaret ve sanayi üretimi tüm ülkede neredeyse durma noktasına gelmiştir. Türkiye açısından tam da iç pazarın genişlediği, mal ve hizmet talebinin patladığı bir döneme denk gelmesine rağmen; özellikle sanayi üretiminde ciddi bir hammadde ve ara malı sıkıntısı yaşanmış; sınai hammadde ve enerji arzında meydana gelen tıkanmalar nedeniyle bu yıllarda sanayinin kapasite kullanım oranı düşmüştür (Boratav 1988: 118). Dolayısıyla, bütün bu karmaşanın tam ortasında kurulan HES de aynı sorunlarla boğuşmak durumunda kalır. Örneğin, alıcılar fabrikanın kapısında yatarken, kablonun hammaddesi olan bakır, PVS, polietilen gibi mallar piyasada bulunamamaktadır.

> Zaman zaman konan ambargolardan Hacılarlı daha çok alındı. Kıbrıs savaşından sonra birçok konuda ambargo kondu Türkiye'de. Birçok köydeki va-

tandaş ambargonun ne olduğunu hissetmedi ama biz sanayinin içinde olunca bazı şeylerin temin edilemediğini de gördük. Mesela burada (HES'te) polietilen arıyon yok. Kayseri'de de Türkiye'de PVS arıyon yok. İşte birtakım stabilizatörler arıyon yok, bakır vs. yok hepsi karaborsa. Bir kısmı ambargodan bir kısmı da parasızlıktan yok. Daha sonra Ecevit'in başbakan olduğu sıkıntılı bir dönem daha yaşadık. Bu defa petrol yok, malzeme yok hiçbir şey yok. Gene bence HES ve Hacılallı o dönemi iyi geçti. 5 gün çalışıyoruz, makine buluyoruz şurada kapıda alıcılar bekliyor akşama dağıtıyoruz. İstanbul'dan nasıl randevu alabilirsek ona göre otobüse biniyom ben Fevzi Mercan da o zaman buradaydı PVS, bakır neyse artık 3 gün 5 gün hammadde bulmaya gidiyoruz. Pazar var, tesis var ama hammadde yok bu defa. "HES'te kablo yapılıyormuş" diye zaten Kayseri'dekilere yetişmiyor verdiğimiz. Acayip bir şey tabii. Şimdi tahmin etmek böyle şeyleri çok zor. Pazar sorunu yok, ambargo var dışarıdan gelmiyor döviz yok.

Bütün bu kaos ve kargaşaya rağmen fabrika 1983'lere kadar ayakta kalmayı başarır. Fabrikanın atağa geçmesi ise 12 Eylül darbesinden sonra Özal dönemi ile birlikte başlayacaktır.

Bilindiği gibi Özal, 24 Ocak Kararları'nın mimarı olarak Türkiye'nin ithal ikameci modelden ihracata dönük bir birikim rejimine geçişindeki kritik aktördür. Ancak Özal'ın bütün Türkiye'nin ekonomik yapısını değiştiren bu radikal neo-liberal programı, tarihsel bir rastlantıyla Hacılar'ın sanayileşme sürecine ve çizgisine tam olarak denk düşmüş ve Hacılar'daki sanayileşme sürecinin sıçramasına yol açmıştır. Bu tarihsel çakışma şu şekilde gerçekleşmiştir. DPT kökenli bir teknokrat ve elektrik mühendisi olan Özal, iktidara geldikten sonra Türkiye'nin elektrifikasyon ve telekomünikasyon yatırımlarına büyük öncelik vermiştir. Nitekim Alkan'ın da belirttiği gibi "1972-1982 yılları arasında telefon santral kapasitesindeki genişleme 1 milyon hat civarındayken, 1982-1988 yılları arasında bu rakam 4 milyon hattı geçmiştir... 1980 öncesinde tek bir üreticiye dayalı üretim anlayışı terk edilmiş ve özellikle PTT'nin alıcı olduğu piyasada üretici sayısı artma eğilimine girmiştir. 1980'li yıllarda PTT'nin telekomünikasyon altyapısına dönük yatırımları sonunda, Türk telekomünikasyon şebekesi Avrupa'da altıncı sırada yer almış ve PTT'nin artan yatırımları için gerekli telekomünikasyon araçlarının % 90-95'i yerel firmalarca sağlanmıştır" (Soyak 1999: 247).

Öte yandan Özal, liseyi Kayseri Lisesi'nde okuduğu için daha o dönemden Hacılar'ı yakından tanımaktadır.[108] HES Kablo'nun kuruluş sürecini de yakından takip eder ve Başbakan olduktan sonra 1984 yılında Kayseri'ye yap-

108 Görüştüğüm bazı Hacılarlılar, 1983 Seçim Kampanyası sırasında Hacılar'a gelen Özal'ın meydana şöyle bir bakıp "Hacılar'da hiçbir şey değişmemiş" dediğini aktardılar.

tığı bir ziyarette Hacılar'a gelip fabrikaya da uğrar. Bu ziyaret, HES için çok kritik bir eşik olmuştur. O dönemde Özal'ı fabrikada karşılayan ve kurumu gezdiren mühendis, ziyareti ve Özal'ın üretime dönük kritik önerilerini şu şekilde aktardı:

> Rahmetli Özal buraya geldi. Bizimkiler (HES'in sahipleri-ortakları) ekip olarak Hacılar'a gittiler karşılamaya, Özal ise doğrudan buraya (fabrikaya) geldi. Fabrikayı gezdiriyom. Dedi "Yav dedi siz bu (elektrik) kabloyu mabloyu bırakın şu fiber kablo işine bi bakın!" Daha telefon kablosunu düşünüyorduk biz o zaman: "Telefon kablosuna girsek mi girmesek mi?" Ama düşündük ki telefon kablosu olmadan, bakır kablo olmadan, fiber kablo yapmak çok zor. Telefon kablosu bize bi çıkış oldu, kurtuluş oldu çünkü HES o zamanda hammadde darlığından kapandı kapanmak üzereydi. Yani hem teknoloji değişti hem katma değeri yükseldi. Onun katına değerinin yükselmesinin sebebi de şu: O zamana kadar bunu üreten SIEMENS NKF, NOKIA bir tane de Türk sermayeli firma var onu da aralarına almışlar. Türkiye'nin ihtiyacı ne kadar 100 birim. Bunlar sürekli 75 birim üretiyorlar 4 katı pahalıya PTT'ye kablo satılıyor. O boşluğu biz yakalayınca biz burada kendi imkânlarımızla telefon kablosu yaptık daha sonra ihaleye girdik falan. Türkiye'de telefonun rahatlaması daha doğrusu erken rahatlaması, her halükârda rahatlayacaktı da, belki 2-3 yıl önce rahatlamasının ana sebeplerinden biri HES'tir. Biz devreye girdikten sonra o ihale sistemini falan bozduk Ankara'daki o düzen bozuldu. Herkes kendi fiyatını vermeye başladı, alacağı fiyatı vermeye başladı. Hemen arkasından HAS Çelik'i kurduk o zaman askı teli bulunmuyor şeyde. Abone kablosu denen bir telefon kablosu var onun için çelik tel yok. Dolayısıyla kablo üretemiyoruz. Biz burada dolayısıyla HAS ÇELİK'i kurduk. Peşine Fiberoptik için HESFİBEL kuruldu.

Yukarıdaki alıntılar, birçok açıdan çok önemlidir; zira Anadolu'daki sanayileşme sürecinin ve Hacılar'ın bu alanda kazandığı başarının temel şifrelerini bize anlatmaktadır. Birincisi, o dönemde üretime dönük bir zihniyetin gelişmesi ve bunun kârlı bir sektör olarak ortaya çıkması Türkiye ekonomisinin 1960'lardan başlayarak geçirdiği yapısal bir dönüşümün sonucudur. Zira, genişleyen bir iç pazar ve taleple birlikte yaşanan mal kıtlığı üretimi çok kârlı bir yatırım alanı haline getirmiştir. İkincisi, Hacılar'a kurulacak fabrikada kablo üretilmesine karar verilmesi asla rastlantı değil; son derece maddi temellere dayalı, öngörülü ve vizyoner bir bakış açısının ürünüdür. Bu vizyon da yine ülkenin en önde gelen teknik üniversitelerinden biri olan ODTÜ'den edinilmiştir. Üçüncüsü, kurulacak olan fabrikanın çok ortaklı olması ve sermayenin yalnızca Hacılarlılardan toplanması fikrinin orta-

ya çıkması da rastlantı değildir. Zira o dönemde hem başka çare yoktur hem de bu çok ortaklı fabrika deneyimi, Avrupa'daki tarihsel tecrübeye de dönemin siyasal konjonktürüne ve pratiklerine de çok uygun düşmüştür. Üstelik bu yerel dinamiğin etkisi fabrikaya olan manevi bağlılığı da pekiştirmiş; fabrikanın köylülerce sahiplenilmesini sağlamış; olaya etnik bir boyut katmıştır. Buradaki belki tek kritik rastlantı, Özal'ın elektrik mühendisi olması ve Türkiye'de bu alanda yapılan yatırımlara öncelik vermesidir. Yani, Hacılarlılar kablo yerine sunta ya da mobilya fabrikası kurmuş olsalardı da Hacılar şüphesiz yine sanayileşecekti ancak; sanayileşme ivmesi ve gelişme süreci bu derece hızlı, etkili ve çok boyutlu olmayacaktı. Son olarak, sürecin önemli bir boyutu da, bugünkü Anadolu'daki ve İstanbul'daki sermaye grupları arasındaki çatışmanın Kayseri bağlamında ilk başlangıç noktalarından birini oluşturmasıdır. Bu anlamda, bu süreci, "yeşil sermaye" adıyla yapılan tartışmalara zemin teşkil eden bir başlangıç olarak da okumak mümkündür. Zira, sanayicilerle yaptığım başka görüşmelerde de dile getirildiği gibi Özal'ın bu ziyareti ve uyarıları, Hacılarlı sanayiciler tarafından çok doğru ve isabetli bir biçimde "siz telefon kablosu, hatta fiberoptik kablo üretin, ben de PTT ihalelerini size vereyim" şeklinde anlaşılmış; bir zaman sonra süreç aşağıda belirtildiği gibi aynen bu şekilde gelişmiştir. Yani, görüştüğüm bir sanayicinin tabiri ile "zor, oyunu bozmuştur". Bu konuda kurucu ortaklardan birinin sözleri durumu net bir biçimde göstermektedir.

> 1983'te PTT ihalesine girdik o sene çok iyi bir kâr dağıttık. Turgut Özal sağ olsun bize... Cengiz Tuncer vardı rahmetlik, Ulaştırma Bakanı idi o. O bize şey verdi, ihale verdiler, SIEMENS'e vermediler bize verdiler.

HES'in kurucu ortaklarına çok yakın olan, eski bir Hacılarlı tüccarın gözlemleri de aynı doğrultudadır.

> Özal buraya Kayseri'ye gelince Özal'ı fabrikaya getirmişler. Fabrikayı gezdirmişler. "Sorununuz ne?" diye sorunca demişler ki "biz PTT'ye kablo veriyoruz ama PTT bizim kablomuzu, verdiğimiz kablonun parasını sürüklüyor. Sıkıntı çekiyoruz. Borcumuz oluyor, borcumuzu ödeyemiyoruz. PTT aldığı kablonun parasını emir verir de peşin verdirirsen biz kalkınırız. Yoksa biz sürünüyoruz". İşte o rahmetli Özal, Türkiye'ye mevcut başka fabrikalardan da kablo alıyorlarsa bile, yabancılar var 1-2 tane, yabancı fabrikalar var kablo mevzusunda. O fabrikaları PTT'den onları dur etti. Bunlardan tümünü bunlardan aldırttırmaya başladı ve paralarını da peşin verdirince, bunlar kalkınmaya başladılar. Yani fabrikaya ilave olarak hem büyüdü hem de sıkıntılarını giderdiler. Arka kanına ilave fabrikalar kurdular.

Yeniden HES'e dönecek olursak, Özal'ın 1980'lerdeki bu dışa açılma politikası bağlamında ve Özal'ın telekomünikasyon altyapısına verdiği aşırı önemle paralel olarak HES hızla kendini gelişmelere adapte etmiştir. Önce sanayi kablosunun yanına telefon kablosu üretimine başlanmış; ardından kurucu ortaklardan bazıları tarafından kablo üretimine paralel olarak çelik halat üretimi yapabilmek için HAS ÇELİK fabrikası kurulmuş, son olarak ise Özal'ın önerileri doğrultusunda HES Fibel Fabrikası kurularak Türkiye'de ilk kez fiberoptik kablo imalatına başlanmıştır. Bu fabrikanın kuruluşu sırasında uzunca uğraşlar sonucunda bu konuda en ileri teknolojiye sahip fabrikalardan biri İngiltere'den satın alınmış; önce bir müddet orada hammadde ürettirilip Hacılar'da mamul hale getirilmiş; daha sonra fabrika tamamıyla sökülerek Hacılar'da yeniden kurulmuştur. Böylece teknoloji transferi de gerçekleşmiş olur. Bütün bu yatırımlar sayesinde hem batmaktan kurtulan hem de teknolojisini ve imalat altyapısını geliştiren HES, 1980 sonrasının ekonomik atmosferine hızlı bir biçimde adapte olmuş, inanılmaz bir ivmeyle gelişerek 1999 yılında iki bin beş yüz çalışanı olan bir holding haline gelmiştir. Elbette bu süre içinde HES'in yönetiminde ve yapısında da birçok değişiklik yaşanacaktır.

Öncelikle yukarıda da bahsettiğim gibi sermaye artırımına gidilerek hisse sahiplerinin sayısı 832'den 8'e düşürülür. Ardından zaman içinde finansman ihtiyacı ile birlikte fabrikada başlangıçta konulan ilkelere aykırı olarak dışarıdan ortak arayışına da girilir ve Karadenizli başka ortaklar alınır. Hatta yeni ortaklardan bazıları, mevcut yönetimdeki bazı kişilerle birlikte genel merkezi İstanbul'a taşımak isterler. Bu tartışma üzerine yönetim ikiye bölünür ve fabrikanın genel merkezinin İstanbul'a gitmesi durumunda kontrolün ellerinden çıkacağını düşünen taraf buna karşı çıkar. Nihayetinde İstanbul'a taşımak isteyen grup yönetimden ayrılmak durumunda kalır. Öte yandan çok para kazanılmaya başlanınca zaman içinde yönetimde başka anlaşmazlıklar ve ayrılıklar da olur. Bunların kimi düşünce farklılıkları, kimi de bireysel ya da ailevi hırslardan kaynaklanmıştır. Hatta bazı ortaklar, o zamana dek o işte beraber (ortak) oldukları kardeşlerinden bile ayrılırlar. Bundan daha önemli olan gelişme ise şudur. HES bir yandan gelişip ilerlerken ortaklardan bazıları o zamana kadar kazandıkları birikimlerle ve HES'in bazı imkânlarını, deneyimini ve kurulmuş ilişki ağlarını da kullanarak kendilerine ait başka fabrikalar kurmaya başlarlar. HES'in kurucu ortaklarından biri bu süreci şu şekilde anlattı:

> Bizlerin ya da başkalarının haberi olmadan ortaklar arasında HES'in tüm imkânlarını, teknik heyeti, teknolojisini, pazarını kullanarak başka yerlere HES'ten ayrı fabrikalar açmaya başladılar. Yaptıktan sonra "bura bizim" de-

diler bizleri ortak almadılar. Hatta HAS Çelik'i kurarken İSTİKBAL'i de almadılar. Mesela İSTİKBAL HES'in % 26 ortağıyken adamlara % 2 hisse verdiler. Fabrikaya bile almadılar. Anladın mı? Yani "biz sizle ortak olmuyok" dediler. HAS ÇELİK'i kurdular. Çünkü yay işi onların işiydi. Fabrikaya bile sokmadılar. Onlar da gittiler yönetimden ayrıldılar kendileri MERKEZ ÇELİK'i (çelik fabrikası) kurdular ve ondan sonra çok büyük atılım yaptılar. Aradan birkaç sene geçtikten sonra geldiler dediler ki: "Bu fabrikanın hisselerini ya alacaksınız ya vereceksiniz". Anadolu Finans da kurulduydu o zaman finans bank olarak.

Bu durumda, aynı fabrikanın ortaklarının kendi fabrikalarına rakip yeni fabrikalar açması ve fabrikanın imkânlarını kendi müstakil işleri ve şirketleri için kullanmaları gibi tuhaf bir manzara ortaya çıkmıştır. Örneğin, ortaklar tarafından diğer sektörlerde kurulan fabrikalar bir yana; bazı ortaklar tarafından bu süre içerisinde HES'in kendi üretim alanında HES'ten ayrı bir çelik fabrikası, bir de İstanbul'da kablo fabrikası kurulmuştur. Bu süreçleri yakından ve ayrıntılarıyla bilen Hacılarlı kanaat önderlerinden biri, bu organizasyonu ve HES'den kaynaklanan sermaye birikimi sürecini şu şekilde analiz etmiştir:

G: Sen sosyoloji tarihini yapıyorsun ya, işte bu, yani onun için anlattım bu ayanlığı, organizeyi, işte adam niye HES Kablo'yu 831 ortak kurdu da 74'te... Pazarlama şirketi kurdu, faturalı faturasız malları oraya devretti, orada elde ettiği paralarla... Daha iddialı bir şey söyleyeyim sana. Yani HES Kablo haricinde bulunan diğer fabrikalar var ya, Has Çelik, Hes Kimya, Hes Makine, Hes Fibel, Hema, HES'in yavruları. Bunların hiçbirisi de kurucular tarafından öz sermayeleriyle kurulmadı. Banka kredisi, artı HES Kablo'dan elde edilen rantlarla kuruldu. Rant da üç şekilde elde edildi HES Kablo'da. Diyorum ya 831 ortakla kuruldu en sonunda 8 kişiye kaldı. 8 kişi HES Kablo üretime geçtikten sonra pazarlama şirketi kurdular, yönetimi alan Hacılarlı işadamları. 100 liraya kablo HES Kablo'da üretildi, 150 liraya piyasada satılıyor, 105 liradan pazarlama şirketine verildi, 5 lira kârla. Faturanın zararını minimize edecek, karşılayacak kadar bir kâr payı, masraflarını karşılayacak kadar, giderlerini karşılayacak kadar bir kâr payı. Artı kâr, o 8 kişinin kurduğu şirkete kaldı. Şirkete de çoğu mallar yarı faturalı yarı faturasız çıktı. Anlatabildim mi? 2000'de de fabrikaları bölüştüler. Şimdi orada bir ikinci % 5 % 45 artı kâr, yani asıl kâr 8 kişiye kaldı ya. 8 kişi. Yani bu 8 kişi.

İkincisi, oradaki sermaye birikimi hadisesi, sermaye artırımlarındaki üçer haklarının kullanılması var ya, onlar üçer haklarını mesela kullanmak isteyen üçüncü kişilere zorluk gösterilerek, kendileri onların da üçer haklarını kul-

lanarak sermaye artırımlarını uzun vadeli çek ve senetlerle ve artı o açık hesaptan ödenen senetlerle sermaye artırımı yapıp faturalı hisse sahibi oldular.

Orada üçüncü bir para kazanma metodu, şimdi HES Kablo'nun kullandığı hammadde ne: PVC ve elektronik bakır. Sarkuysan'dan elektronik bakır aldı mesela. Bu ara ne yaptılar? Piyasadan elektronik bakır ve şey alındı. Sen mesela HES'le ortaksın ama ayrıca şirketin var. Orada arttırdığın bir katma değerin var. Mesela Arzu Mobilya, İstikbal Mobilya, Özbek Tekstil. Oradaki paranla gittin mesela 10 ton PVC aldın, peşin, 1 liraya. Getirdin 3 ay vadeli fabrikaya sattın, 130 liradan.

K: Yani fabrikanın ortakları fabrikaya mal satmaya başladı bu şekilde?

G: Peşin aldılar kendi paralarıyla, fabrikaya vadeli, 3 ay vadeli sattılar, iyi kârlı bir şekilde. Hep o işleri yaptılar. Hepsi yaptı bunu. Anlatabildim mi? Burada da mühiş bir kâr doğdu. O birikimlerle ve artı banka kredileriyle bu şirketler kuruldu.

HES'in ürünlerini ayrı bir pazarlama şirketi kurarak satma ve kârı ortaklar arasında (kendi aralarında) paylaşma düşüncesini kendisinin geliştirdiğini; hatta, bu yüzden ortaklıktan uzaklaştırıldığını; ancak daha sonra kalanların bu yöntemi uyguladıklarını söyleyen eski bir ortağın anlattıkları da yukarıdaki alıntıyı doğrular niteliktedir.

G: O arada "Bir yer açalım, fabrika zarar etsin, ordan çıkan emtiyayı biz burada satak kâra dönüştürek" dedik. "Vay efendim sen kendi malına hırsızlık yapıyormuşsun" gibi HES grubu bizden ayrılmak istedi ve nitekim ayrıldılar. Bizim o 3 milyar paramızı 1 yıl sonra 2 yılda anca ödediler, biz ayrıldık.

K: Ben tam anlayamadım niye, nasıl ayrıldığınızı?

G: "Kabloyu burada satalım. Ordan zararına çıksın, ordan nasıl çıkarsa çıksın bura kâr etsin ortaklar buradan bölüşsün kârı. Fabrika zati kötüye gidiyor yani gitmiş" dedim. Bunlar da "Vay siz malınıza hırsızlık mı yapacağınız" diye bir atmosfere girdiler ve sekiz kişi kolektif hale geldi biz tek kaldık bizden aldılar zorla. Bunlar bu şekilde aldı. 3 ay demeden bizim dediğimiz şeyi açtılar, dükkânı açtılar yani bizim fikrimizi geldiler kullandılar.

Öte yandan bu arada ortakların erkek çocukları büyümüş ve bu çocukların fabrikalardaki pozisyonları konusunda da sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Bütün bu sebeplerin bir bileşkesi neticesinde 1999 yılına gelindiğinde ortaklık dağılır; % 2-3 oranındaki küçük hissedarlar dışında fabrikanın hisseleri büyük oranda 2 ailenin elinde kalır. Zaten bir süredir HES'e paralel olarak başka sektörlerde de üretim tesisleri açmış bulunan HES Kablo'nun kurucu ortakları, HES'ten ayrılarak kendi yollarına gitmeye karar verirler ve hem

kendi fabrikalarını devam ettirerek hem de HES bünyesinde kurulmuş olan fabrikaları hisseleri oranında paylaşarak (Has Çelik, HES FİBEL, HES Kimya, HES Makine) bugünkü Hacılar sanayisinin bel kemiğini oluştururlar. Yaşanan bazı olumsuzluklara karşın ayrılık süreci çok sorunlu olmaz. Bazı hukuki girişimler olsa da genelde bu tarz ayrılıklarda yıllarca süren ve firmaların ticari hayatına zarar veren bu süreç HES'de görece olarak kolay atlatılır. Yeni fabrikalar kuran eski ortaklar, ayrıldıktan sonra da birbirleriyle zaman zaman iş yapmayı sürdürürler.

Sonuç olarak HES başarılı bir deneyim olarak ayakta kalır, büyümeye devam eder ve bugüne kadar gelir. Benim araştırmaya başladığım 2007 yılında İstanbul Sanayi Odası'nın belirlemiş olduğu ilk 500 firma sıralamasında HES Kablo, 57. sırada yer alıyordu ve 110'un üzerinde ülkeye ihracat yapıyordu (BHFR 2007: 29). Tezle ilgili görüşmelere başladığımda genel bir söylem olarak bu başarıda da en büyük etkenin Hacılarlılık bilinci ve hemşerilik dayanışması olduğu ifade edilmişti. Ben de başlarda böyle olduğunu düşünmüştüm. Ancak alan çalışması boyunca süreçte yer alan daha fazla aktörle görüşünce durumun böyle olmadığını anladım. Dolayısıyla daha geniş bir çerçevede değerlendirirsek HES'in başarısını yalnızca kasaba dayanışmasına bağlamanın pek doğru olmadığını düşünüyorum. Zaten yukarıdaki ve aşağıdaki bazı alıntılar HES içinde yaşananların yalnızca dayanışma kavramıyla açıklanamayacak kadar karmaşık süreçler olduğunu açıkça göstermektedir.

Toparlayacak olursam, bütün bu karmaşık süreçler ve ilişkiler içinde, HES'in o dönemde benzer biçimde kurulan ve başarısız olan birçok girişimden farklı ve başarılı olmasında birçok sebep vardır. Birincisi, fabrika kuruluşundan itibaren "iyi" yönetilmiştir. Başında vizyoner ve profesyonel bir yönetim olmuştur. İkincisi her ne kadar sonuç, başlangıçta öngörüldüğü ve lanse edildiği gibi olmasa da; yani fabrika sonunda önce sekiz sonra da iki ailenin elinde kalsa da bütün bir kasabanın umudunu bağladığı bir girişim olarak genellikle hemşerilerden destek görmüş ve sahiplenilmiştir. HES'in başarısızlığı tüm kasabanın aleyhine olacağı için fabrikayı ayakta tutmaya dönük azami gayret ve inat gösterilmiştir. Üçüncüsü, yurtdışına giden Hacılarlılar, sonradan desteklerini yukarıda ayrıntılı olarak anlattığım nedenlerden geri çekseler de bu işe ilham ve destek vermişler, hatta zaman zaman Almanya'dan bavullarında yedek parça getirmişlerdir. Dördüncüsü, fabrika yukarıda da anlattığım gibi Türkiye ekonomisindeki kritik dönüşümleri tam zamanında yakalamış ve onlara hızla adapte olmuştur. Beşincisi, başta Özal olmak üzere, devletten himaye ve destek görmüştür. Özetleyecek olursam, HES Kablo bu süreçte Hacılarlı sanayiciler için bir akademi işlevi görmüş; Hacılarlılar üretimi, ithalatı, ihracatı, dış ticareti ve pazarlamayı, buna entrikaları da dahil olmak üzere sanayiciliği bu okulda öğrenmişlerdir. Dolayısıyla, Ha-

cılar'ın sanayileşmesinin asıl dinamiğini HES tecrübesinin sağladığını rahatlıkla iddia etmek mümkündür.

1980'lerden 2000'li yıllara Hacılar'da sanayileşme süreci

Bu bölümde Hacılarlı girişimcilerin 1980-2000 yılları arasındaki sanayileşme sürecini ele alacağım. Önceki bölümlerde olduğu gibi meseleyi daha derinden kavramak için bu dönemde önce Türkiye ekonomisinde sonra da Kayseri sanayisinde yaşanan dönüşüme daha yakından bakacak; Hacılarlı girişimcilerin sanayileşme macerasını da bu bağlam üzerine oturtmaya çalışacağım.

Türkiye 1980'den sonra 12 Eylül askeri darbesinin sopası altında ve Özal'ın ekonomi yönetiminde ithal ikameci birikim rejiminden ihracata dönük birikim rejimine doğru yapısal bir ekonomik dönüşüm geçirdi. Bu dönüşüme temel olan çerçeveyi ise Özal tarafından hazırlanan ve 24 Ocak Kararları olarak anılan "istikrar" programı oluşturdu. Boratav, devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi IMF'nin yıllardır talep ettiği şok tedavi öğelerine yer veren bu programın; "beynelminel sermayenin özellikle Dünya Bankası aracılığıyla pazarladığı ve içte ve dışa karşı piyasa serbestisi ile beynelminel ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi gibi iki stratejik hedef etrafında oluşan bir yapısal uyum perspektifi taşıdığını" (Boratav 1988: 121-122) belirtmektedir. Ona göre bu programın temel esasları şunlardır:

> Sürekli devalüasyonlar doğrultusunda işletilen günlük kur ayarlamalarına bağlı ve zaman içinde serbestlik derecesi arttırılan bir kambiyo politikası; ithal kotaların adım adım kaldırılmasıyla liberasyona yönelen bir ithalat rejimi; pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenen ihracatın bir ulusal öncelik haline getirilmesi; ağır sanayi ve temel mallara dönük kamu yatırımlarını giderek tasfiyesi ve KIT'lerin özelleştirilmelerinin hedeflenmesi; KIT fiyatlarının yükseltilmesine paralel olarak fiyat kontrollerinin ve temel malların çoğundaki sübvansiyonların kaldırılması; grev toplu sözleşme ve sendikal faaliyetlerin yasaklandığı dört yıl boyunca ücretlerin zorunlu tahkim sistemiyle, daha sonra ise fevkalade sınırlı bir yasal ve kurumsal çerçeve içinde saptanması; benzer sınırlayıcı gelir politikalarının memur maaşları ve tarımda taban fiyatlar için uygulanması ve iç talebin daraltılması (Boratav 1988: 122-123).

Kepenek de, benzer bir biçimde bu programın uzun döneme ilişkin şu 3 yapısal amaca hizmet ettiğini ifade etmektedir:

- Kamu kesiminin daraltılması
- Sermaye ve emek piyasalarının arz ve talep koşullarına bırakılması ve iç ve özellikle dış piyasada serbesti koşullarına daha çok yer verilmesi
- Sürekli devalüasyonlarla ekonomik gelişmenin piyasa koşullarına bırakılması (Kepenek 2000: 2009).

Pamuk ve Owen ise Özal'ın uygulamaya koyduğu programın 3 temel amacını şu şekilde tespit etmişlerdir:

- Ödemeler dengesini düzeltmek
- Kısa vadede enflasyon oranını düşürmek
- Uzun vadede pazar ekonomisine dayalı ihracata yönelik yeni bir iktisadi düzen yaratarak ekonomiyi dışa yönelik bir yörüngeye yerleştirmek (Pamuk ve Owen 2002: 159).

Askeri vesayet altında özellikle 1987'ye kadar sıkı bir biçimde uygulanan bu program sonucunda makro göstergelere göre üretim güçlü ve etkili ihracat teşvikleri ile önceki dönemin tersine iç piyasadan dış piyasalara kaydırılmış, emek gelirleri düşürülerek iç talep daraltılmış, daraltılan bu talep de temel tüketim mallarından lüks tüketim mallarına kaydırılmıştır. Arz ve talep dengesindeki bu değişikliklere rağmen bu dönemde üretim düzeyinin artmasının temel nedeni ise Boratav'a göre yüksek ve hızla artan bir ithalat hacminin, uluslararası finans çevrelerinden dış borçlanmayla sağlanmış olmasıdır (Boratav 1988: 129-130). Zira bu dönemde uluslararası finans çevrelerinin özellikle de Dünya Bankası ve IMF'in tüm dünyaya ısrarla önerdikleri ortodoks liberalizm programı için başarılı bir örneğe, örnek ülkeye şiddetle ihtiyaç duydukları ve Türkiye'yi de uluslararası konjonktür (İran Devrimi, İran-Irak Savaşı vb.) gereği cömertçe destekleyip ciddi para akışı sağladıkları literatürde sıklıkla altı çizilen bir husustur (Boratav 1988: 130; Pamuk ve Owen 2002: 161; Kepenek 1999).

Bu genel çerçevede 1980 sonrasında Türkiye'de sanayileşme sürecine baktığımızda Kepenek'in ifadesi ile iki temel boyut görüyoruz. Birincisi devletin sanayiye yatırım yapmaması ve elindeki sanayi tesislerini de hızla elden çıkarması ve özelleştirmesi. İkincisi de buna bağlı olarak sanayi yatırımlarının ve üretimin esas olarak piyasa koşullarına terk edilmesidir. Ancak Kepenek'in de altını çizdiği gibi "kamu kesiminin sanayi yatırımlarından elini çekmesi bu alanın özel sektör tarafından doldurulması sonucunu vermemiş, kamu yatırımlarındaki azalmaya bağlı olarak ya da onunla koşutluk içinde özel kesimin sanayi yatırımları da azalmıştır" (Kepenek 1999: 235). Nitekim Boratav'ın verdiği aşağıdaki rakamlar bunu doğrulamaktadır.

> Sanayi kesimine yapılan yatırımlara bakıldığımızda göre sabit fiyatlarla 1985'te sanayi yatırımların hacminin 1978/79 ortalamasının % 65,9'u düzeyinde, özel sektörün gerçekleştirdiği sınai yatırımların ise aynı dönemin % 64,8'i düzeyinde kaldığı görülmektedir. Bu dönemde siyasal söylemde özel sermaye lehine açık bir yönelim olmasına rağmen 1978/79-1985 arasında özel kesim yatırımları % 14 oranında gerilemiştir, kamu kesimi toplam yatırımları ise % 25,6 artmıştır. Ancak bu artış daha ziyade ulaşım haberleşme enerji ve belediye altyapıları gibi sanayiden uzak alanlarda yoğunlaşmıştır" (Boratav 1988: 131-132).

Öte yandan, "sürekli devalüasyonların ve ihracat teşviklerinin yürürlükte olduğu bu dönemde" ihracata dönük teşvikler, üretici sanayiciye değil de Boratav'ın tabiriyle 'ihracatçı sermaye şirketleri' adı altında örgütlenen büyük ticaret sermayesine verilmiştir. Dolayısıyla bu yıllara, burjuvazinin yatırımcı ögelerinin değil; aracı, tüketici ve paraziter ögelerinin damga vurduğunu söylemek mümkündür (Boratav 1988: 137-138).

Özetleyecek olursak, bu dönemde uygulanan sanayileşme politikalarını 5 başlık altında toplayabiliriz: TL'nin değerinin düşürülmesi, iç talebin ve işgücü maliyetlerinin (emek gelirlerinin) düşürülmesi, gümrük duvarları ve korumacılığın azaltılması, dışsatıma sağlanan doğrudan paralel destekler, özelleştirme yoluyla devletin üretimden elinin çekilmesi ve özel sermayeye kaynak aktarması (Kepenek 1999: 236). Dolayısıyla, bu dönemde Kepenek'in tabiri ile önceki dönemin "ne pahasına olursa olsun sanayileşmeli" yargısının yerini bu dönemde "ne pahasına olursa olsun döviz kazanılsın" düsturu almış; çelişkili bir tutumla sanayi yatırımları azalırken sınai ürün dışsatımının arttırılması çabasına girilmiş; bu da sanayi yatırımı yapılmadığı için önceki dönemden kalan üretim kapasitesinin daha etkin kullanımıyla, TL'nin değerinin düşük tutulmasıyla ve teşviklerle sanayi dışsatımcılarına çok yüksek parasal destek sağlanarak yapılmıştır (Kepenek 1999: 235-236).

Genel olarak değerlendirildiğinde bu politikaların olumlu sonuçlarını şu şekilde özetleyebiliriz: 1980'de % 100 olan enflasyon 1980'lerin sonunda yeniden % 70'lere çıksa da 1980'ler boyunca % 40'larda dalgalanmış (Pamuk ve Owen 2002: 160); 1979 yılında % -1,1'e düşmüş olan ekonomik büyüme oranı giderek artarak 1980'li yılların ortalarına doğru % 5,9'a ulaşmıştır (Kılıçbay 1991: 189). Aynı dönemde milli gelir ve sanayinin 1980-1985 dönemindeki yıllık değişmelerin ortalamaları % 3,7 ve % 4,8'lik büyüme hızlarına ulaşmıştır (Boratav 1988: 128). Ticari mal ihracatı da 1980'de 2,3 milyon dolardan 1990'da 13 milyar dolara yükselmiş ve Türkiye bu dönemde ihracatın büyüme hızı açısından dünyada birinci sırada yer almıştır (Pamuk ve

Owen 2002: 160). Toplam dışsatım içinde sanayinin payı ise % 35-40'lardan % 80'lerin üzerine çıkmıştır (Kepenek 1999: 236).

Ancak bu olumlu gelişmelerle birlikte uygulanan program, imalat sanayine dönük özel sektör yatırımlarının artışı ile değil mevcut kapasitenin daha etkin kullanımıyla sağlanmıştır (Boratav 1988: 131; Pamuk ve Owen 2002: 163; Kepenek 1999: 235). Ekonomik büyüme istenilen düzeyde gerçekleşmemiş, önceki 10 yıla oranla düşük kalmıştır. "1980'li yıllarda GSMH, yılda ortalama % 4,6; kişi başına GSMH ise % 2,3 oranında artmış, üstelik bu artışlar 1980'de 10 milyar ABD dolarının biraz altında olan dış borcun 50 milyar ABD dolarına çıkması pahasına sağlanmıştır" (Pamuk ve Owen 2002: 163). Yeni programın başarısızlıklarından biri de gelir dağılımdaki dengesizliktir. 1980 ile 1987 arasında reel ücretler % 34 oranında azalmış, 1977-1987 arasındaki ticaret hadleri ise % 40'tan fazla tarım aleyhine dönmüştür (Pamuk ve Owen 2002: 163).

Böylece, Türkiye'nin ihracatı artmasına rağmen ithal malı ara mallarına ve yatırım mallarına olan bağımlılığı azalmamış hatta artmış; arzu edilen ihracatı artırma hedefine kısmen ulaşılsa da buradan elde edilen gelir üretim kapasitesinin artırılmasına dönük olarak kullanılmamış; iktisat politikaları üzerinde uluslararası sermayenin ağırlığı artmıştır (Boratav 1988: 128). Bu etkenler sonucunda, dünya ekonomisinde teknolojik üstünlüğe dayalı olarak eskiden beri var olan uluslararası işbölümü çerçevesinde Türkiye, sermaye yoğun ve ileri teknoloji içeren ürünler üretemediği için, Türk sanayisinin dış pazarlardaki rekabeti büyük oranda ucuz işgücü ve fason üretime bağlı kalmış; emek yoğun sektörler olan gıda, dokuma, giyim, vb. sektörler ekseninde gelişmiştir (Kepenek 1999: 237). Dolayısıyla da bu koşullar altında 1990'lara gelindiğinde Türk sanayisi Kepenek'in tabiri ile üç yönlü bir sıkışma içine girmiştir: Yüksek faiz ortamında sabit sermaye yatırımı yapmanın güçlüğü, uluslararası pazarda rekabet olanağı ve teknolojiye geçiş sorunu (Kepenek 1999: 237).

1980'li yıllar, Türkiye ekonomisinde yukarıda özetlenmeye çalışılan gelişmelere paralel olarak Kayseri imalat sanayi için de pek parlak yıllar olmamıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda yoğun olarak yaşanan sanayiye akın süreci oldukça uzun bir süre kesintiye uğramış; Kayseri imalat sanayi ciddi bir durgunluk ve gerileme eğilimine girmiştir. Bu bağlamda, 1980'de 3.759 olan işyeri sayısı 1985'te 3.145'e düşmüştür. (Özaslan 2003: 170). Buna ek olarak "Kayseri'nin imalat sanayi açısından Türkiye katma değerinden aldığı pay 1980'deki % 1,45 düzeyinden 1985'te 1,05 düzeyine gerilemiş, 1990'lı yıllarda da bu oran asılamamıştır. Buna paralel olarak sektörün il içi gelir dağılımdaki sektörel payı da 1978'deki % 25,1'den 1987'de % 17,1'e 1992'de ise % 16,9'a gerilemiştir" (Özaslan ve Şeftalici 2002). Oysa ki, Doğan'ın da be-

lirttiği üzere, aynı dönemde imalat sanayinin Türkiye'de sektörler arası payı 1978'de % 18,3 iken 1987'de % 25,8'e, 1992'de ise % 27,2 ye çıkmıştır. Kişi başına sanayi elektrik tüketimi göstergeleri de bu durumu doğrulamaktadır. Bu gösterge Kayseri için 1985 yılında Türkiye ortalamasına denk iken 1990'da bu ortalamanın yaklaşık % 25 gerisine düşmüştür (Doğan 2007: 97).

Ancak sivil siyasete geçiş sürecinin tamamlanması ve Özal'ın tek parti hükümeti ile birlikte 1990'lara doğru sanayileşme süreci yavaş yavaş da olsa yeniden hız kazanmıştır. Bunda da birkaç faktörün rolü olmuştur. İlk olarak, 1980'lerin ikinci yarısına doğru alt yapı çalışmaları tamamlanmaya başlayan Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nin 1990'da hizmete açılmasını sayabiliriz. O zamana dek Kayseri'deki çeşitli bölgelerde üretim yapan zanaatkârlar, yavaş yavaş OSB'den arsa alarak atölyelerini OSB'ye taşımaya başlamışlar ve bu mekânsal genişleme ve OSB ile sanayicilere sağlanan avantajlar genel olarak kentteki sanayileşme sürecini olumlu olarak etkilemiştir. Örneğin benim odaklandığım 30 Hacılarlı girişimcinin 18'inin OSB'ye geçişi de Tablo 5'te görüleceği gibi 1990'lı yıllarda gerçekleşmiştir.

İkinci ve oldukça etkili olan faktör Özaslan ve Şeftalici'nin altını çizdikleri kamu destekleri ve teşvik sistemidir. 1985'ten sonra uygulamaya başlanan yatırım teşviklerinin etkileri 1980'lerin sonuna doğru görülmeye başlanmış; verilen teşviklerin miktarı 1988'de 229 milyar TL'yi, 1989'da ise 284 milyar TL'yi bulmuştur. "1988 yılında organize sanayi bölgesindeki yatırımlarda kaynak kullanımını destekleme primi oranının yüzde 7'den yüzde 40'a çıkarılması, teşvik priminin ise yüzde 25'e çıkarılması yeni ve büyük yatırımların sayısını artırmıştır. 1988 ve 1989 yılı yatırımlarının çoğunluğunu Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'ndeki yatırımlar oluşturmuştur" (Özaslan ve Şeftalici 1994: 145-146) Hatta 1990'lı yıllarda Kayseri, "mevcut kredi ve teşvikleri kullanarak en fazla işyeri ve sitenin yapıldığı il haline gelmiştir" (Doğan 2007: 98).

İkinci faktörün bir uzantısı ve türevi sayılacak bir düzenleme: 1989 yılında Kayseri'ye "Kalkınmada İkinci Derecede Öncelikli Yöre" statüsü verilmesi de bu teşviklerin etkisini arttırmıştır. Her ne kadar 1990 yılından itibaren teşviklerde özellikle de nakit desteklerdeki azalma sanayiyi olumsuz etkilese de 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Kayseri sanayisi, daha önceki deneyimi ekseninde genel olarak gıda, tekstil ve metal eşya ve mobilya sektörü ekseninde gelişmeye başlamıştır. 200-250 kişi istihdam eden işyeri grubu hariç, bu dönemde küçük ve orta boy işletme sayılarında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu artışlar özellikle 50-150 kişi istihdam eden orta ölçekli işletmelerde belirginlik kazanmıştır (DPT 2000: 182-192). 1980'lerin sonunda gelinen durumu, Dönek'in (1997: 90-95) verdiği rakamlardan daha iyi anlayabiliriz. 1992 yılının rakamları ile

İl imalat sanayinde faaliyet gösteren 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleri toplamı 152'dir ve bunların 145'i özel sektöre, 7 tanesi ise kamu sektörüne aittir. 10 ve daha fazla kişi çalıştıran imalat sanayi işyerlerinden 72'si 10-24 arası kişi çalıştıran işyerleri, kalan 80'i ise 25 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerleridir.

Toplamı 72 olan 10-24 arası kişi çalıştıran işyeri içerisinde en büyük paya metal eşya ve makine-teçhizat sanayi (20 işyeri), gıda sanayi (18 işyeri), metal ana sanayi (13 işyeri), taş ve toprağa dayalı sanayi (9 işyeri) ile tekstil sanayi (8 işyeri) sahiptir.

25 ve daha fazla kişi çalıştıran toplam 80 işyerinden çok büyük bir kısmı özel sektöre ait iken sadece 6 tanesi kamu sektörüne (2 gıda, 2 tekstil, 1 metal ana sanayi, 1 makine ve teçhizat sanayinde) aittir. Büyük ölçekli işyerlerinin büyük bir kısmı sırasıyla (metal eşya ve makine-teçhizat sanayinde (31 işyeri), dokuma ve giyim eşyası sanayi (20 işyeri) ve gıda sanayinde (18 işyeri) toplanmıştır.

İlin büyük ölçekte (200 +) faaliyet gösteren en belirgin sektörlerinin, toplam 10 işyeriyle (8'i özel sektöre ait) tekstil olduğu görülmektedir...

İl imalat sanayinin tamamında toplam 2.293 işyeri vardır... Bunlardan 1.186'sı (% 52'si) mobilya, metalden eşya imalatı, ile gıda maddeleri sanayisine aittir. Büyüklü küçüklü işyerleri açısından en büyük sektörler sırasıyla mobilya sanayi, makine-teçhizat sanayi, metal ana sanayi, gıda maddeleri sanayi ve tekstil sanayidir.

1990'lı yıllarda Kayseri sanayisinde yaşanan gelişme, bir patlama olmasa da istikrarlı bir büyüme eğilimi olarak değerlendirilebilir. Nitekim, genel olarak bakıldığında, 1988 ile 1998 arasındaki 10 yılda Kayseri'nin Türkiye imalat sanayi içerisindeki payı yüzde 1.4'ten 1.6'ya çıkmıştır. Aynı dönemde imalat sanayi toplam istihdamı açısından Türkiye toplam istihdamı içinde yüzde 1.78'lik bir paya sahip olan Kayseri, bu payını 1997'de % 2.18'e yükseltmiştir. Kayseri'nin Türkiye toplam katma değeri içindeki payı da, 1988'de yüzde 0.87'den 1997'de yüzde 1.52'ye yükselmiştir (DPT 2000: 184). Bu gelişmeyi sanayi işyerleri sayısının Ocak 1997 itibarı ile 7.278'e çıkmasından da anlamak mümkündür (Doğan 2007: 98).

Ancak imalat sektöründeki bütün bu gelişmeye rağmen 1990'lı yılların sonuna doğru gelindiğinde bile Kayseri, ekonomisi hâlâ sanayinin değil bariz biçimde ticaretin baskın olduğu bir kent görünümündedir. Örneğin "1997 yılındaki, 1987 sabit fiyatlarıyla hesaplanan Kayseri GSYİH'nın % 27.9'unu ticaret kesimi, % 19.8'ini sanayi, % 12.3'ünü ulaşım ve haberleşme, % 12.1'ini ise tarım kesimi yaratmıştır" (Bilgili 2000: 91). Bu durumun Kayseri'ye özgü bazı nedenleri vardır. Bir kere Kayseri tarihsel olarak

bir ticaret kenti olarak kurulmuş ve örgütlenmiştir ve bu alanda uzmanlaşmıştır. İkincisi şehrin hammadde açısından fakir olması, sanayi üretimi yapanların hammadde ticareti yapanlara bağlı olmasına neden olmuştur. Yani Bilgili'nin ifadesi ile sanayi açısından şehrin geri bağlantıları hep yüksek olmuştur. Hatta, 30 yılda Kayseri'de imalat sanayinin Kayserilinin yerlileri yerine Hacılarlıların eline geçmesinin ana nedeni de budur. Zira, yüzyıllardır çok iyi bildiği ticareti sanayiye göre daha güvenli ve sağlamcı bir kazanç olarak gören Kayseri'nin yerli tüccarları, son 30 yılda sanayiye yönelme konusunda çekimser kalmış; yönelenler de hammadde konusunda tüccarlara bağlı kalacaklarını bildikleri için yine ticareti elden bırakmamıştır. Nitekim HES'in kuruluşundan önceki aşamada müstakbel ortakların önce pazarlama ve tedarik şirketi kurmaları; HES kurulduktan sonra da kurdukları pazarlama şirketi aracılığıyla fabrikada üretilen ürünü ucuza alıp dışarıya pahalı satarak kâr elde etmeleri esasen tam da Kayseri sanayisinin bu yapısal özelliklerini/zayıflıklarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla Bilgili'nin altını çizdiği gibi "üretimlerinde kullandıkları hammaddeler açısından ticaret yapanlara bağlı olmaları nedeniyle, aracıyı ortadan kaldırarak kâr marjını yüksek tutmak amacıyla üretim yapanlar aynı zamanda ticari faaliyetlere de girişmişlerdir" (Bilgili 2000: 89). Bu durum halihazırda üretim yapan Kayserili ve Hacılarlı sanayiciler için de büyük oranda doğrudur. Öte yandan bir üçüncü etken Kayseri'deki sanayinin ileri bağlantılarının da düşük olmasıdır ki, bu durum Kayseri'deki üretim artışının esas itibariyle talep tarafından yönlendirilmesine (Bilgili 2000: 89) ve dış etkilere çok açık, bağımlı ve kırılgan olmasına neden olmaktadır.

Bilgili'nin verdiği bilgilere göre Kayseri sanayisinin 1990'lı yıllarına bu genel çerçeve içinden bakıldığımızda görünen manzara kentte dokumacılık-tekstil sektörünün gerek çalışılan işçi saat toplamı gerekse katma değer açısından başta gelmekte olduğudur. Zira "ucuz işçilik ve hammaddeye dayalı olduğu için uluslararası piyasada rekabet gücü yüksek olan dokumacılık-tekstil sektörü, o dönemde izlenen 'ihracatı teşvik yoluyla birikim' modeli çerçevesinde ve AB ülkelerinin Gümrük Birliği sonrası gevşettiği kotalarla önü en çok açılan sektör olmuştur" (Doğan 2007: 99). 1998'de kentten yapılan ihracatın % 60'tan fazlasının dokuma-tekstil sektöründe olması bunu kanıtlamaktadır (*a.g.e.*: 100). Öte yandan bir başka açıdan bakıldığında Kayseri'nin Türkiye'nin toplam tekstil-dokuma ihracatındaki payının % 1 gibi küçük bir oranda (*a.g.e.*: 109) kalması, Kayseri sanayisinin ulusal sanayi içindeki yeri hakkında iyi bir fikir verebilir. Dokuma tekstil sektörünü metal eşya, kereste ve gıda sektörleri izlemektedir (Bilgili 2000: 89). Kayseri Valiliği İl sanayi ve Ticaret Müdürlüğü kayıtlarına göre 1990'ların sonunda Kayseri'de üretim yapan 385 adet fabrikanın sektörel dağılımı ve istihdam rakamları şunlardır:

TABLO 4
Kayseri'deki Fabrikalar ve Sektörel Dağılımları

Sektör	*Fabrika sayısı*	*İşçi sayısı*
Dayanıklı tüketim mamulleri sanayi	75	3.458
Gıda maddeleri ve yem sanayi	39	2.860
Tekstil, dokuma ve deri sanayi	38	13.881
Madencilik ve metalurji sanayi	9	1.190
İnşaat ve yapı elemanları sanayi	51	1.204
Soba ve kazan imalatı sanayi	22	653
Otomotiv sanayi	12	667
Mobilya, kanepe, yatak sanayi	48	3.978
Elektrik elektronik sanayi	11	2.403
Döküm ve metal sanayi	24	805
Orman ürünleri imalat sanayi	5	648
Diğer sanayi kollarında faaliyet gösteren fabrikalar	51	2.557
Toplam	385	34.304

Kaynak: Kayseri Valiliği İl Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü 2000: 28-30.

İstanbul Sanayi Odası'nın her yıl yayınladığı Türkiye çapındaki ilk 500 firma listesinin 1990'lı yılların başından ortalarına doğru gidişini izlemek de Kayseri sanayisinin bu dönemdeki gelişimi hakkında fikir verir niteliktedir. Dönek'in aktardığına göre Türkiye'nin ilk 500 firması içine giren firma sayısı 1991'de 8, 1992'de 9, 1994'te 11 ve 1995 yılında 14'tür. Bu 14 firmanın sektörel dağılımı da yine yukarıda anlatıklarımızı tamamlar niteliktedir. Buna göre bu 14 firmanın 5'i tekstil (bunlardan ikisi halıcılık) 3'ü yatak-yorgan-sünger, 2'si kablo ürünleri, 2'si ana metal ve metal ürünleri, 1'i şeker 1'i de maden fabrikasıdır ve 1995 yılında ildeki en büyük 6 firmadan 4'ü tekstil sektöründedir.

Her ne kadar yukarıdaki tabloda çok öne çıkmasa da 1990'larda hızla yükselip 2000'li yıllarda kentte belirleyici hale gelecek olan bir diğer önemli sektör ise Hacılarlı sanayicilerin de büyük oranda yoğunlaşacağı ve 1990'lı yıllardan itibaren sektörün ve kentin lider aktörleri haline geleceği, mobilya imalatıdır. 1998 yılına gelindiğinde Kayseri, Türkiye'den yapılan toplam mobilya ihracatının yaklaşık % 6'sını üretecek duruma gelmiştir (Doğan 2007: 100).

Kayseri sanayisinin 1980-2000 dönemindeki genel durumunu da gözden geçirdikten sonra Hacılarlı sanayicilere geri dönebilirim. HES başlı başına önemli ve belirleyici olmakla birlikte elbette Hacılar'daki sanayileşme tecrübesini tek başına temsil etmiyor. O yüzden kaldığım yerden yani 1970'lerin ikinci yarısından alarak 1980'lerden devam edeyim.

1970'lerde sanayiye yönelen Hacılarlı girişimciler, bu yılların ortalarına ve sonlarına doğru artık mesleklerinde yetkin ustalar haline gelmiş; para kazan-

maya başlamış ve açtıkları ilk dükkân ve tezgâhları yavaş yavaş orta büyüklükteki atölyelere doğru genişletmeye girişmişlerdi. 1950'lerden beri giderek genişleyen iç pazardaki talep artışı bu yıllardaki sanayileşmenin ana dinamiğini oluşturuyordu. Bu dönemde Hacılarlı girişimciler neredeyse istisnasız olarak öncelikle Kayseri'nin merkezi olduğu yerel pazara yani İç Anadolu'ya ve daha sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya mal satarak büyümeye başladılar. Gelişkin bir sanayinin olmadığı, tüketim malları piyasasının da kıt olduğu o dönemde ilkel şartlarda ve atölyelerde üretilen ürünlere bile çok fazla talep var idi. Velzen'in çalışması ve gözlemleri de bunu doğrulamakta, Kayseri sanayisinin 1970'li yıllarda büyük oranda talep dinamikleri nedeniyle büyüdüğünü kanıtlamaktadır (Velzen 1978). Dolayısıyla, 1970'li yıllar boyunca bu ürünleri üreten Hacılarlı girişimciler bana aktardıklarına göre neredeyse ortalama % 200 ila 300 arasında belki daha da fazla kâr oranlarıyla çalışıyorlardı ve bu yıllarda üretimden çok para kazanıp sermaye biriktirmeye başladılar. Kayseri Doğu'ya görece yakın bir merkez olduğu için, imalat sanayinin çok zayıf olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tüccarları kısa bir zaman içinde Kayseri'ye gelmeye, Doğu'daki pazarı fark eden Kayserili üreticiler ise Doğu ve Güneydoğu'yu dolaşmaya başladılar. Görüştüğüm sanayiciler, o dönemde Doğu'dan mal almaya gelenlerin sanayide kamyonlarda yatarak malın çıkmasını beklediklerini, kendilerini çok zorladıklarını, alıcılara mal yetiştiremediklerini, ürünleri tam olarak bitirmeye bile fırsat bulamadan apar topar kamyonlara yüklediklerini aktardılar. Bu durum neredeyse tüm sektörler için geçerli idi.

> Siparişlere cevap veremez olduk, işçi çalıştıracağız ama mekân küçük. 1972'nin ortaları, 1973 senesinin başlarında bu yeni sanayi biliyor musunuz? Bu yeni sanayi teşekküle zaten devam ediyordu inşaau. Orada bir iş yeri kiraladık orası aşağı yukarı 150 metrekare falandı zamanla 300 metre oldu o zaman iş yerimiz bizim ama işte çok tabii doğudan gelmeye başladı bizim doğudan Sivas'tan falan Malatya, Erzurum, Diyarbakır, Batman, Siirt işte çok Diyarbakır'dan, böyle Tunceli'nden, Mardin'den çok müşterilerimiz gelmeye başladı.

Bu yıllarda kâr oranları inanılmaz boyutlardadır. O dönemde döşemeci çıraklığına başlayıp kısa bir zaman sonra ustalığa terfi eden bir girişimci, o dönemdeki kazanç ve kârı ve bu gelirin kendi üzerindeki etkilerini şu çarpıcı cümlelerle aktardı.

> G: Askerlik dönemime kadar çok güzel paralar kazandım ben. Neden diye. Bir koltuğu ben 7,5 liraya döşüyordum. 2,5'u masrafa falan gidiyordu benim yanımda, günde ben 2, 3 defa koltuk döşüyordum.

K: Mesela siz bu tanesi 5 liradan koltuk döşerken bir memur maaşı filan ne kadardı o zaman?

G: Benim tahminim o zamanki bir memurun maaşı 50 lira, 40 lira, 45 lira.

K:Yani siz 2, 3 günde kazanıyordunuz o parayı yani.

G: Ben 3 günde tabii kazanıyordum. Muazzam bir para. Muazzam bir para ya. Yani böyle fevkalade para. Tabii ki biz ufku açık, işin önü açık, yani böyle, yani hesabı kitabı yapılmayan bir, yani kimsenin yapmadığı bir meslek grubuna girdik. Yoktu yani. Yoktu tabii. Yoktu. Herkesin sediri vardı. Taşı döşemiş, üstüne şilteyi atmış sedir yapmış, taş. Biz kanepe, koltuk yapıyoruz. Yani koltuk girdi topluma. Tabii, fevkalade. Bu yapuğımız malları mesela Çorum'a gönderirler, Tokat'a gönderirlerdi, Sivas'a gönderirlerdi bu yapuğımız malları. Kamyon kamyon yüklenir giderdi buradan, Kayseri'den.

Yukarıdaki alıntı girişimcinin henüz kendi bağımsız atölyesi yokken, daha askere gitmemişken ve parça başına iş yaparken kazandığı miktarı gösteriyor. Aşağıdaki ise askerden döndükten ve kendi atölyesini açtıktan sonraki süreci anlatıyor. Bu alıntılar dikkatlice okunduğunda benim tez çalışmam boyunca neden "Kalvinist İslam" argümanına karşı çıktığım başka bir açıdan çok daha net anlaşılacaktır.

G: Bizim o yıllarımız, biz altın devrimizi yaşıyorduk. Altın devrimizi. Yani bizim öyle bir şey ki Ankara'dan mal geliyor, Adana'dan mal geliyor, İzmir'den mal geliyor, burada biz kendimiz yapıyoruz. İş fevkalade bir yere gidiyor. Alma satma da yapıyorduk tabii, her türlü şey var. Yani her türlü. Yani ben almam satmam değil. Bizim atölyelerimiz vardı, ayrıca biz adamalara malzeme veriyorduk, suntasını, kumaşını veriyorduk neyse, ne yaptıracaksak. Bize mal yapıyorlardı. Yani biz her gün üç beş kamyon mal yüklüyorduk. Düşünebiliyor musun o günleri? Beş kamyon, altı kamyon, dört kamyon şeyine göre mal yüklüyorduk böyle. Yani biz aylık dolardı şeyimiz, siparişimiz. 20 gün 25 gün müşteri bizden zaman istiyordu. Yani zaman veriyorduk. Yani adamı sıraya koyuyorduk. 20 güne değil de 23 güne oluyor, 25 güne oluyordu. Böyle zaman veriyorduk.

K. Nerelere gidiyordunuz?

G: Nerelere gittik. Mesela Malatya'ya gittik. Oradaki mobilyacıları gezdik. Kars'a gittik. Erzurum'a gittik. Yani geziyorduk böyle. Gezdiğimiz yerlere resimleri gösteriyorduk. Adam diyordu ki, getir, gönder, bakalım mala diyordu. Biraz talep vardı, istek vardı. Aç, boşluk vardı. Biz buradan tertemiz onu ambalaj yapıp gönderiyorduk. Kamyonla gönderiyorduk. Bir kamyon malı gönderiyorduk. Adam malı indiriyordu, bakıyordu ki tertemiz mal. Malı satıyordu. Anlıyor musun, bizim hayatımız değişti. Anlıyor musun, biz altına

ben Mercedes araba aldık altımıza, araba aldık vesaire ettik, Armutluk'tan yer alıyoruz, bağ alıyoruz. Tomar tomar para kazanıyoruz biz. Nasıl? Bir malı 5 lira mal ediyoruz, 20 liraya satıyoruz. Bir koltuğu ben 5 liraya mal ediyorum 20 liradan satıyorum ben.

Şimdi bu süreci ayrıntılı olarak analiz etmeye çalışacağım. Aşağıdaki tablo, önceki bölümde verdiğim ve girişimcilerin mesleğe ilk başlama sürecini gösterdiğim tablonun (Tablo 3) bir devamı niteliğindedir. Bu nedenle önceki ile aynı doğrultuda okunduğunda Hacılarlı girişimcilerin 1970'lerden 2000'lere uzanan zaman diliminde önce eski sonra yeni sanayide (buna Ağaç İşleri Sanayi ya da Kumalı gibi bazı bölgeler de dahil olmak üzere) atölye/imalathane açılma dönemleri ve en sonunda da OSB'ye geçiş (fabrikanın kurulması) tarihlerini gösteriyor. Bunların ardından gelen sütun ilk ihracat yapılan yılı gösteriyor. Son sütun ise halihazırdaki üretimi ifade ediyor. Son bir not olarak, bu tablo içinde halihazırda çeşitli sebeplerle üretim yapmayan (üretimi bırakıp OSB'deki fabrikasını kiraya veren, yeni bir yatırım hazırlığında olduğu için boş bekleten, üretimi bırakıp profesyonel olarak çalışan) 3 kişiyi de Hacılar'ın sanayileşme sürecinde önemli bir yere sahip oldukları için bu listenin içinde ele aldığımı eklemeliyim. Şimdi tabloya bir göz atalım:

TABLO 5
Hacılarlı Sanayicilerin Atölyeden Fabrika Üretimine Geçiş Süreci

Gir.	Mesleğe Başlama	Yıl	İlk atölye	Yeni sanayiye geçiş	OSB'ye geçiş	İlk ihracat	Üretim
G1	Döşemeci	1963	1969	1986-1990-1993	1995-1996	2001	Mobilya üretimi
G2	Damperci	1974	1982		1990-1998	2000	İplik, kumaş, damper üretimi, kamyon bayi
G3	Manifaturacı	1974	1974		1974 (HES)	Yok	Manifaturacılık ve kablo üretimi
G4	Satış elem. tezgâhtar	1966	1978	1987	1995	Yok	Mobilya üretimi
G5	Makine müh.	1973		1995			Halı üretimi (şu anda üretim yapmıyor)
G6	Manifaturacı	1979			1998	2000	Çorap üretimi ve manifaturacılık
G7	Soğuk demirci	1967	1975	1987	1989	2003	Raf üretimi
G8	Döşemeci	1960	1968	1971	1986	Yok	Mobilya üretimi (fabrikası kirada)
G9	Jeoloji mühendisi	1973			1974 (HES)	1990	Çelik üretimi
G10	Manifaturacı	1950			1974 (HES)	1992	Kablo (elektrik, fiberoptik) üretimi
G11	Koltukçu marangoz	1947	1955	1978	1992	1995	Mobilya üretimi
G12	Damperci	1962		1970	1992	2003	Çelik kapı ve damper üretimi
G13	Halıcı	1978			1993	2000	Seramik üretimi

Gir.	Meslege Başlama	Yıl	İlk atölye	Yeni sanayiye geçiş	OSB'ye geçiş	İlk ihracat	Üretim
G14	Oto elek./oymacı	1979	1983	1991	1995	Yok	Mobilya üretimi
G15	Soğuk demirci	1960	1975		1995	2001	Çelik kapı üretimi
G16	Döşemeci	1972	1973	1978	2006	2000	Mobilya üretimi
G17	Sandıkçı	1965	1968	1977	1995	1991	Ofis mobilyaları üretimi
G18	Damperci karoserci	1957	1971	1973	1986-1989	2002	Çelik kapı ve damper üretimi
G19	Manifaturacı	1950	1962	1985	2002	Yok	Manifaturacılık, kanepe kumaşı üretimi
G20	Kamyoncu	1966	1985		1997	1999	Hafriyat, iplik ve kumaş üretimi
G21	Döşemeci koltukçu	1970	1977		1996	2000	Mobilya üretimi
G22	Hukukçu	1976	1980		1987	Yok	Fabrika binası kirada
G23	Makine mühendisi	1968			2006	Yok	Beton üretimi
G24	Elektrik mühendisi	1970			1974 (HES)	Yok	Makine üretimi
G25	Döşemeci	1971	1975	1991	1995	2001	Mobilya üretimi
G26	Döşemeci	1979		1983	1995	1998	Mobilya üretimi
G27	Kaportacı, çelik eşyacı	1962	1972		1995	2001	Mobilya üretimi
G28	Döşemeci	1968	1979	1989	1996	2006	Mobilya üretimi
G29	Sunta kereste ticareti	1980			1996	2000	Keçe ve havlu üretimi
G30	Demirci, çelik eşyacı	1964	1970	1980	1997	2003	Mobilya üretimi

Bu iki (Tablo 3 ve 5) ama aslında tek tabloya baktığımızda, Hacılar'ın sanayileşme sürecindeki temel eğilim ve yönelimleri bütünlüklü bir biçimde görebiliyoruz. Tabloyu ayrıntılı olarak analiz etmeden önce, bu yönelimleri yukarıdaki literatürle ilişkisi bağlamında yeniden gözden geçirirsek, birkaç noktanın öne çıktığını görüyoruz.

Öncelikle ilk dikkat çeken şu oluyor. Yukarıda, bu dönemde Türkiye ekonomisi ve Kayseri sanayisi ile ilgili makro verilere dayanarak analiz yapan iktisatçıların 1980'li yıllarda Türkiye'de ve Kayseri'de sanayi üretiminin azaldığını tespit ettiklerini aktarmıştım. Ancak yukarıdaki tabloya ve yaptığım görüşmelerde bana aktarılanları gözden geçirdiğimde en azından Hacılarlı sanayiciler açısından 1970'lerde başlayan sanayileşme ve imalat hamlesinin 1980'lerde (1980 darbesi sonrasındaki bir iki yıl dışında) ve 1990'larda hız kesmeden hatta artarak ve yoğunlaşarak devam ettiği görülüyor. Bu durum, makro ekonomik verilere dayalı analizlerin bazen toplumsal gerçeğin bütün yönlerini yansıtamadığını gösteriyor. Elbette, bu veriler doğrudur ve Türkiye'de sanayi alanında yaşanan süreci daha kuş bakışı bir perspektiften yansıtmaktadır; ancak bu kuş bakışı, bazen yerel dinamikleri ve Türkiye ekonomisine ilişkin bazı enformel süreçleri tam olarak kapsayamayabilmektedir. Örneğin, elde ettiğim verilerden, yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, Türkiye'de neredeyse 1950'lerden beri oldukça hareketli bir iç piyasa, bu piyasada belirgin bir tüketim kapasitesi ve bölgeler arası eşitsizliğin yarattığı bir gelir

transferi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu kapasite kimi zaman mevsimlik işçilikten, yurtdışındaki akrabalardan, yurtdışına çalışmaya gitmekten (Avrupa, Arabistan, Lübnan, Libya vb.), tarımsal ekonomiden, hayvancılıktan ve kaçakçılık gibi enformel ekonominin ücretler ve maaşlar dışındaki çeşitli formlarından kaynaklanabilmektedir. Önceki bölümlerde Hacılar'ın kaçakçılık dönemini ve bu dönemde Doğu ve Güneydoğu bölgesi ile hatta Suriye ile olan enformel ekonomik ilişki ağlarından bahsetmiştim. Kayseri ile bölge arasındaki bu bağların 1970'lerin sonundan itibaren Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nde PKK teröründen kaynaklanan olağanüstü koşullar ile birleştiğini düşündüğümüzde; bölgedeki ekonomik yapının kayıtlara geçmeyen ve sayısallaştırılamayan birçok unsur tarafından da etkilendiğini varsaymak pekâlâ mümkündür. Tarihi boyunca kuzey güney ve doğu batı akslarının aynı zamanda da kır ve kent ekonomilerinin kavşağındaki bir düğüm noktası olan Kayseri, sanayi ve ticari geçmişi pek olmayan, nüfusu da daha az olan Sivas, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Niğde, Maraş gibi yerleşimlere göre hep göreli bir üstünlüğe sahip olmuş; bu sayede de yaklaşık 250-300 km çapındaki bu bölgenin tüketim kapasitesinden ciddi bir biçimde yararlanmıştır. Elimdeki veriler, Kayseri'nin, 1990'lara kadar bu yerel/bölgesel birikimin üzerinden yükseldiğini çok net bir biçimde gösteriyor. Buna bu çemberin dışındaki Doğu ve Güneydoğu illerini de dahil etmek yanlış olmayacaktır. Zaten tabloda gösterdiğim firmaların gelişim sürecine ve atılım yaptıkları tarihlere bakıldığında da bu açıkça görülmektedir. Hacılarlı sanayicilerin yoğunlaştığı ve neredeyse sektörün Türkiye'deki lider aktörleri haline geldikleri mobilya, kanepe üretimini, ya da dampercilikle başlayıp çelik kapı imalatıyla süren metal-çelik eşya sektörünü, Türkiye'deki ekonomik ve toplumsal dönüşüm sürecine paralel olarak iç (yerel, bölgesel) pazardan dışarıya (ulusal ve uluslararası) doğru büyümenin tipik örnekleri olarak değerlendirebiliriz. Şimdi bu iki sektöre biraz daha ayrıntılı olarak bakalım.

Yukarıdaki tablodan yola çıkarsak, 1960'lardan başlayarak Kayseri sanayisinde marangoz çırağı olarak çalışmaya başlayan ve ustalarının yanında bugünün ölçülerine göre oldukça basit yöntemlerle ve el emeği ile çeyiz sandığı, pencere, koltuk, kanepe, masa, vitrin vb. ev mobilyaları üretmeye başlayan belki onlarca, yüzlerce Hacılarlı zanaatkârdan 11'inin (bunlardan 7'si döşemeci, 1'i tezgâhtar, 1'i oymacı, 1'i sandıkçı 1'i de koltukçu çırağı olarak işe başlıyor) 1955 ile 1985 arasında sanayide küçük atölyelerde başlayan üretim sürecini 1990'larda OSB'de kurdukları fabrikalara taşımayı başardıklarını görüyoruz. Bu on yıllık sürede, bölgesel ekonomiden elde ettikleri bu birikimi Türkiye çapına yayma aşamasına gelen girişimciler, pazarlarını artık ulusal düzeye taşıyor bunun için İstanbul'da bölge müdürlükleri, satış birimleri, irtibat büroları kuruyor ve hatta ilk televizyon reklamlarını verme-

ye başlıyorlar. 1990'larla 2000'ler arasında ise yerel ekonomiden sağladıkları birikimlerle Türkiye pazarına açılan Hacılarlı girişimcilerin 1990'ların sonundan ve özellikle de 2000'lerden sonra ise ihracata ağırlık vererek dünya ekonomisi ile birleşmeye çabaladıklarını ve bu sayede de pazarlarını, kârlarını, yatırımlarını ve vizyonlarını genişlettiklerini görüyoruz.

Şimdi bu ilginç sürecin ayrıntılarını nasıl bir ortamda gerçekleştiğini seçtiğim bazı faillerin kendisinden dinleyelim. Aşağıdaki alıntı ise sektörün lider firmasının 1980'lerden sonraki gelişimini anlatıyor.

G: ...bizim babalarımız mesela bize işi devrettikleri zaman 1981 yılının başlarında bize devrettiler yani düşün ki benim amcam 50 yaşındaydı bize işi devrettiği zaman, babam da 47 yaşındaydı yani şu anda ben de 49 yaşındayım. Yani bizim yaşlarımız erken bizlere genç insanlara işi devrettiler yani ve iyi de yaptılar... Ondan sonra bizim atlama sıçrama yıllarımız mesela biz babalarımızdan işi devraldıktan sonra tabii o zaman hem mobilya yapıyorduk hem çelik eşya yapıyorduk, büro malzemeleri yapıyorduk yüzlerce çeşit ürün yapıyorduk. O zaman biz bir branşlaşmaya gittik. Ne yaptık, zannedersem 82 yılıydı 82 yılında biz çelik eşya imalatını ve büro malzemeleri imalatını bıraktık tamamen. Hatta o zamanlar firmamızın adı *** çelik eşya diye geçerdi yani. Çelik eşyayı bıraktık tamamen mobilyaya yöneldik mobilyaya devam ettik. Daha sonra da 83 yılından itibaren rahmetli Özal iktidara geldikten sonra o zaman toplu konut fonu diye bir fon oluşturmuştu ve Türkiye'de yerden mantar biter gibi toplu konutlar yapılmaya başlamıştı. O zamanlar biz kanepeye yöneldik kanepe üretmeye başladık. Çekmeceli kanepe, 4 kapaklı, 3 kapaklı sandıklı falan değişik değişik kanepe çeşitlerinden üretmeye başladık ve kanepe üretimiyle yani çelik eşyadan artan kapasitemizi kanepeyle doldurmaya çalıştık. Daha sonra da ileriki zamanlarda 87 yılından itibaren yaylı kanepe üretimine başladık, oturduğunuzda yaylı olan. Onlardan üretmeye başladık onlar bizim için hepsi bi sıçrama oldu yani.

K: Peki şirketin Türkiye'de tanınır olması ne yıl hangi zamanlara denk geliyor?

G: 1992'den itibaren biz tanınır olduk, ünlü marka olmaya başladık. 92 yılından itibaren 91 yılının 20 Eylül'ü de bizim için çok önemli 20 Eylül 1991'de İstanbul Bölge Müdürlüğümüzü kurduk ilk defa Bayrampaşa'da. Orda bölge müdürlüğümüzü kurduk... Ee İstanbul bizim ufkumuzu açtı tabii. Bayrampaşa'da iş merkezinde 2 tane küçük dükkân tutmuştuk. Orda biri 150 metrekare bi tane de 50 metrekare ondan sonra orada İstanbul'da satış yapmaya başladık. İstanbul'a biz mal vermeye başlayınca ufkumuz açıldı. Yani böyle mal yetiştirememeye başladık. Şimdi ilk zamanlar biz hep doğuya ve güneydoğuya mal satardık bi de İç Anadolu'ya satardık. Daha sonra İs-

tanbul'a açılınca yani evet batıya açılınca, 91'den sonra evet ondan sonra ufkumuz açıldı tabii.

K: Mesela ilk televizyon reklamı ne zaman yayımlandı?

G: 1992 yılında yaptık ilk televizyon reklamını, İstanbul'da harıl harıl mal satarken mal yetiştiremezken televizyon reklamı yaptık.

Şimdi ise mobilya dışında ama yine metal-çelik eşya kökenli başka bir sektörden bir örneğe bakalım.

G: Aşağı yukarı 69, 70 yılında kurulmuş bir firma, damper üzerine kurulmuş bir firma. Kamyon, karoser üzerine. Baba mesleği. Biz ikinci kuşağız. 70 yılından bugüne aşağı yukarı 39 yıl mı geçmiş oluyor? 69'da kurulduğuna göre belli bir dönemler atlatıldı. İşte bir işlerin en parlak olduğu 80'ler. Özal zamanı diyeyim yani, 80'den 90'lara kadar, 95'lere kadar çok iyi bir, Türkiye'nin bir, yeni bir, kendi çapında dış dünyaya açıldığı bir dönemde biz de herkesler gibi iyi işler yaptık yani. Belki bugünlerin eseri, o günlerin temeli o zamandan atılmış oldu yani. O zamana kadar anca kendini, hayatını idame ettirme, geçinme gibi bir pozisyonu vardı. Özal dönemi bizim için bir dış dünyaya açılma dönemi gibi başladı yani. İyi oldu. 93 yılında şirketleştik.

K: Ondan önce adı başka mıydı?

G: Bu adla 93 yılında oldu. Aile şirketi burası yani. Babam, amcalarım, kardeşlerim falan. 93'ten bugüne kadar da işte bizim yerimiz buralar, Organize Sanayi daha çok eski olmadığı için. 96 yılına kadar biz Yeni Sanayi'de aşağı yukarı 50 metrekare bir veya 70 metre... Doksan... şöyle diyeyim. Kurulduğunda 50 metreydi de. Fakat 83'lerde 80'lerde bir dükkân, bir işyeri daha oldu yanında. Bir işyeri daha oldu, bir işyeri daha oldu. 50 metrekare işyerlerinden 200-250 metreye çıktı. Yeni Sanayi'de kuruldu. 92 yılında bu Organize Sanayi'nin mülkü alındı. Üzerinin inşaatı yapıldı falan. Orası, burası 10.000 metre şu anda. 10.000 metre. Üzerinde de aşağı yukarı 6.000 metre kapalısı var. Yani biz 200 metrekare işyerinden 6.000 metrekare yere çıkınca şaşırdık tabii. Yani 200 metre nerede 6.000 metre nerede. Böyle makineleri falan içeriye koyunca böyle gözükmüyordu yani, sinek gibi gözükü yordu içeride. Şaşırdık tabii. E önümüzün açılmasına da vesile oldu. Ya biz bu kadar işyerinin içerisine bir şeyler yapmamız lazım, bir işler yapmamız lazım, daha hızlı üretmemiz lazım diye büyük yere geçince insanın hedefi de büyüyor yani, önünün yolu açılıyor yani. Ben bu kadar yerin hakkını vermeliyim diye düşünüyor. Ya küçük yerde küçük düşünüyor insan. Büyüdüğü zaman büyük düşünmeye başlıyor. O zamanlarda gene işler iyiydi. Gerçi 95 krizi oldu bir, herkes bir sarsıldı ama. Gene çabuk toparlandı. Ondan sonra devlet politikaları derken... Devletin de çalışması bizim için çok

önemli yani, köprü yapacak, baraj yapacak, inşaat yapacak ki bizim kamyon işlerimiz hızlanacak yani.

K: Büyük altyapı yatırımlarına bağlı biraz da sizinki...

G: Tabii tabii. Yani baraj yapacak, köprü yapacak, denizi işte doldurup otoban yapacak ki yani bizim işler açılacak. 2000, 99, 96 yılına gelindiğinde de 95 krizi biraz bizi sekteleyince dedik ki biz: "İşte böyle bir kriz daha olduğunda ne yaparız, ne ederiz?" diye düşündük: "Bir başka sektöre daha girelim" dedik. 96'da çelik kapıya başladık. Bu da metalle alakalı olduğu için metal işi de bizim işimizdir. Çelik kapıya başladık. O zaman çelik kapı böyle değildi. Daha böyle sıradan demirci gibi yapıyorduk yani biz bu işi. Gelişe gelişe gelişe bugünkü pozisyonuna geldi. Yani çelik kapının da temelini 96 yılında atmış olduk. 96 yılında üç yıl bir ortakla beraber yaptık. Daha sonra tekrardan gene öz sermayemize dönerekten kendimiz yaptık. O zaman firmamızın ismi başkaydı ortağımız olduğu için. Yani 99 yılında diğer ortaklardan ayrılınca **** Çelik Kapı diye kendi markamızı kurduk. Çünkü burada 5, 6 kişiyiz biz. Kendimiz bu işi yaparız diyerekten. Gene aynen buraya getirdik. Buranın bir bölümünü de 3.000, 3.000 metrekare şu anda, çelik kapının 3.000, 4.000 metresinde çelik kapı üretiyoruz. 99'da kendi markamızı kurduktan sonra. 2000 oldu. 2001'de bir kriz atlattık. 2001'deki kriz olunca bizim artık her 5 yılda bir kriz oluyor, bunu aşmamız lazım diyerekten, döviz kurlarının falan yükselmesini de göz önüne alarak, yurtdışına açıldık. Dış ticaret departmanımızı kurduk biz. Tabii bizler yurtdışı tecrübemiz yok. Yabancı dil de bilgimiz yok. Dışarıdan eleman tedarik ettik. Bulduk. Yaptık. İlk zamanlarda bize çok ağır geldi. Çünkü bunlar basit bir şey ama insanın zoruna gidiyor. Yurtdışında fuara katılalım dedik. Şimdi hiç görmediğimiz şekilde gider oluyor, yani 10.000 dolar, 15.000 dolar para harcıyorsunuz. E bunları da harcamayınca olmuyor işin açıkçası. Yurtdışında birkaç fuara katıldık. Bir iki müşteriyi yakaladıktan sonra zaten arkası geliyor. O ona tavsiye ediyor, o ona tavsiye ediyor, birkaç da gezi yaptığımız zaman. Pazarlama olayı da bizim sağlam oturtturunca iş açıldı. Yani 2002'den 2003'ten sonra bizim yurtdışımız...

Yukarıdaki alıntılarla ayrıntısına indiğim bu sanayileşme süreci genel olarak değerlendirildiğinde; Kayseri'nin Türkiye'de yaşanan ekonomik dönüşümlerden fevkalade etkilenmekle ve bunlara eklemlenmekle birlikte, kendi yereline ilişkin başka bazı ek süreç ve dinamikleri de harekete geçirerek geliştiğini iddia etmek mümkündür. Bu aynı zamanda resmi düzeyde ithal ikameci birikimden ihracata dönük birikim stratejisine geçilmesine ve gerek siyasal gerek söylemsel olarak ihracata dönük bir angajman ve ideolojik manipulasyon evresine girilmesine rağmen; Türkiye imalat sanayinde 1990'lara hatta 200'lere kadar hâlâ yerel ekonomiye dayanarak, yani içeriye çalışa-

rak büyümenin mümkün olduğunu göstermesi açısından da oldukça dikkate değerdir.

Öte yandan, bu sanayileşmeyi mümkün kılan yerel nedenlerin biri de Kayseri'deki işçi ücretlerinin kentteki yaşam koşullarına bağlı olarak oldukça düşük olmasıdır. Son alıntıdaki bazı satırlar dikkatli okunduğunda 2002-2003 rakamlarıyla 7-8 işçiye verilen ücretin yaklaşık 2,3 milyar TL civarında olduğunu görüyoruz. Benzer şekilde benim araştırma yaptığım dönemde yani 2007-2009 arasında da ücretler 550 TL ile 1.200 TL arasında değişiyordu. Bu konuya ileride emek süreçleri bölümünde daha ayrıntılı değineceğim; ancak bu noktada düşük ücretlerin Kayseri'nin sanayileşmedeki önemli "avantajlarından" biri olduğunun altını çizmekle yetineyim.

Genel olarak bakılırsa 1980'lerle 2000'ler arasında doğal olarak Türkiye imalat sanayinin her alanında bir artış yaşandı. Bunun öncelikle göreli ekonomik büyümeyle, Türkiye'deki iç pazarın genişlemesiyle ve ihracatın artmasıyla ilgisi olduğunu yukarıda tartışmıştım. Ancak, özellikle Hacılar kökenli sanayicilerin yoğunlaştığı, kablo, çelik halat ve yay, halı, mobilya ve çelik eşya (damper, çelik kapı) gibi sektörlerde yaşanan artışın da bazı özel nedenleri olduğunu söyleyebiliriz. İlk olarak bu dönemdeki kamu harcamaları genellikle enerji, yol ve telekomünikasyon gibi altyapı yatırımları çerçevesinde gerçekleştiği için HES bölümünde aktardığım gibi Hacılar bu yönelime Özal'ın da yönlendirmesi ve yardımıyla çok hızlı entegre oldu ve aşırı bir hızla büyüdü. Zaten şu anda da Hacılar'ın en büyük fabrikaları arasında HES Kablo ve Has Çelik hâlâ başı çekenler arasında yer alıyor.

Öte yandan, bu dönemde kırdan kente göç artarak devam etti ve oldukça büyük bir kır nüfusu kentlerin çeperlerine yerleşti. Bu çerçevede, başta inşaat sektörü olmak üzere hızlı bir büyüme yaşandı. Özellikle Özal Dönemi'ndeki toplu konut furyasıyla da paralel olarak giden bu yapılaşmanın doğal sonucu; yapılan evlerde oturan hanelerin çeşitli ihtiyaçlarına karşılık gelen dayanıklı tüketim malları piyasasının ciddi biçimde genişlemesi oldu. Bu süreç halihazırda AKP Dönemi'nde de benzer biçimde yaşanıyor; çeşitli illere TOKİ'lerin ve lüks konutların yapımıyla hızlı bir biçimde aynen devam ediyor. Buna Almanya'ya ya da büyük şehirlere göç etmiş olanların son 20 sene içerisinde yeniden köylerine dönük yatırım yapmaya (köye ev, köydeki eve pimapen çerçeve, pergule, çatı, mutfak vb. yaptırma; köydeki ev için dayanıklı tüketim malları alma vb.) başlamalarını da eklersek pazarın ne kadar geniş olduğunu tahayyül edebiliriz. Dolayısıyla, köydeyken sedirlerde oturan insanlar, apartmanlara taşınınca aynı anda hem sedir, hem sandık hem de yatak olarak kullanabilecekleri çekyatları hemen benimsediler ve çok yoğun bir biçimde tüketmeye başladılar. ESİ'nin hazırladığı raporda "Kanepe Devrimi" (ESİ, 2005) olarak adlandırılan bu süreç sonucunda çekyat, çe-

lik kapı ve makine halısı Türkiye'deki hanelerin büyük bir bölümüne böylece girmiş oldu. Görüştüğüm bir sanayici bu durumu şu sözlerle analiz etti:

> Şimdi tabii Özal'ın her alanda ekonomik açılım getirdiği için köylüyü de şehre doğru yönlendirme gibi bir şey yaptı, politika izledi. Yani köylü şehirliye doğru, şehre doğru kaydı. Şehre kayarken de köylünün köydeki sedirinin yerine bu şehirde kullanabileceği bir aracı gerekti. İstikbal de bu kanepeyi becerdi. Aslında kendi kültürüne uygun bir kanepe yaptı. Mesela o kanepe normalde, orijinalinde öyle değil. Biraz daha yere yakın ve arkaya doğru meyillidir. Yani Batılının oturma modeline uygundur. Ama bu biraz yerden yükseltti, biraz sertleştirdi, sırtında berdi yastığı bilirsin değil mi, berdi yastığı, berdi yastığı gibi, yani sedirin biraz modifiye etti, kanepeyi sedire benzetti. Altında sandık, açıldığı zaman da yatak olunca. Ve Kayseri'den, köylerden de şehre doğru bir akıntı olmaya başlayınca orada korkunç bir talep patlaması oldu.

Yaptığım görüşmelerin tümünden bana aktarılanları bir bütün olarak değerlendirecek olursam; 1970'lerde yoğunlaşan ve hızlanan bu imalat sürecinin Hacılarlı sanayiciler açısından 1980'lerde artarak devam ettiğini; 1994 Krizi'nde bir sarsıntı yaşansa da yüksek enflasyonla birlikte kâr marjının çok yüksek olduğu bu sürecin neredeyse 2000-2001 krizlerine kadar sürdüğünü çok net olarak iddia edebilmem mümkün. Hacılarlı bir sanayicinin tespitleri de bunu doğrulamaktadır.

> K: Peki efendim bu sizin işinizin yükseldiği dönemler hangi yıllar, zaman içinde?
>
> G: Şimdi Özal döneminde 82'de 82'yle 2000 arası müthiş bir dönem o ara hep aldık. 82'den 2000'e kadar hep aldık, hep büyüdük, 2000'den sonra da hep küçülerek gittik.
>
> K: Peki mesela bu 94 krizinden etkilenmediniz mi?
>
> G: Yok hiç etkisi olmadı bize hatta artısı oldu 1994 yılının çünkü enflasyon olduğu için çok çabuk krizden çıktık. En büyük darbe bu 2000 krizi oldu.

Burada en ilginç noktalardan biri de bu başarıda Hacılarlı sanayicilerin biraz da "cahil cesareti" denebilecek hesapsız ve pervasız tutumlarının, gözü kara tavırlarının etkisidir. Mobilya sektöründe faaliyet gösteren bir Hacılarlı sanayicinin, son 30 yılda deneyimsiz ve eğitimsiz Hacılarlı köylülerin binlerce yılın ticari deneyimine sahip ihtiyatlı ve tedbirli şehirlilerin önüne nasıl geçtiğine ilişkin analizi oldukça çarpıcıdır.

G: Mesela Özal dönemi şöyle bir dönemdir, bunu Kayserililer filan çok iyi biliyor. Bildikleri için de sürekli şeyli hareket ederler, tedbirli hareket ederler. Bir adam düşün. Bugün 10 lira alıyor. Yiyor. Bir sene sonra 20 lira alıyor, 10 lirasını borca veriyor, 10 lirasını yiyor. Böyle bir ekonomik politika. Derken ödünç alamayacağı yerde de bir tarla satıyor, bir düzeliyor. Ondan sonra tekrar o yola devam ediyor. Bu arada da enflasyonu, ekonomiyle de o 10 lirayı yıl sonunda 5 liraya düşürüyor. Yani çok karına, karına ama bir saadet zinciridir devam edip gidiyor. Bunu Kayseri'de çok iyi bildikleri için Kayserililer böyle kara cesaretle hareket etmediler. Daha tedbirli hareket ettiler.

K: Üretmektense alıp satmayı tercih ettiler mi diyebiliriz.

G: Alıp satmada, üretmede, sanayide, yani gözünün alabildiği her yerde daha tedbirli davrandılar. Yalnız yani izlenen ekonomi politikası da bunu gerektiriyordu. Çünkü her 3 yılda 4 yılda bir devalüasyon oluyor, bir inişler çıkışlar oluyor, o anda birileri batıyor, birileri çıkıyor. Fakat bizim köylü (Hacılarlılar) bunun derinliğini o manada algılayamadığı için korkunç bir şekilde cesaretle hareket etti. Fakat Özal'ın ekonomik dönemi, yani 80'le 95 arası, hatta 2000 arası, yani 20 yıl, 84'le 2000 arası, 16 yıl cesaretli olan herkes kazandı. Çünkü arz talebin çok gerisindeydi.

K: Talep patlaması vardı yani diyorsunuz.

G: Tabii. Yani öyle günler yaşadık ki neredeyse insanlara diyecektik: "Ya arkadaş kumaş şurada, yay şurada, sunta da şurada, al yap parasını da gönder" diyecektik neredeyse. Yani adam diyor ki: "Ya bana kanepe gönder de nasıl gönderirsen gönder". Diğer taraftan da hammadde aldığın adama 1 ay 1,5 ay sonra hesap ödüyorsun. Mal sattığın adama da 3-4 ay sonra satacağının hesabını alıyorsun. Öyle bir fon oluşuyor ki. Onun şeyini Kayserili şöyle şey yapar, düşünür: "Hani 2, 3 ay sonra ödeyeceğim ben buraya, devalüasyon olur da düşerse batarım, hemen ödeyeyim". Öbür taraftan "Zam gelir de zarar edersem, ben ön ödeme almayayım". Yani bizim avantaj gibi gördüğümüz şeyler onlar için dezavantajlı. Anlatabiliyor muyum? Yani Türkiye'nin, bir geminin içerisindesin. Geminin sevk idaresinde, makine dairesinde, kamarasında neler olup bittiğinin farkındaysan o tedirginlikle, o şeyle hareket edersin. Ama bizimki.. bizim köylü sanayiciler, yani Hacılarlı sanayiciler sürekli 1 yıllık projeksiyon yaptığı için 1 yıl sonrasına, yani şeyi, nasıl izah edeyim ben... 5 yıllık projeksiyon yapan sanayici muhtemel bir büyüme öngörür, ona göre fiziki yapılanma şey yapar, o büyüklüğün sınırları içerisinde hareket eder. Bunlar, o sınırlar içerisinde hareket etmediği için, yani bir hangar, bir hangar daha, bir hangar, bir hangar daha, yani o rüzgârın esintisine göre hareket etti, plan yapmadı, plansızlık onun büyümesini kışkırttı. Yani bunun da çok büyük katkısı var Hacılar'ın şu andaki geldiği noktada.

Sonuç olarak, yukarıda tartıştığım tüm bu toplumsal, ekonomik ve siyasal süreçlerden geçen Hacılarlı girişimcilerin 2000'li yıllara gelindiğinde sanayiye geçişteki ana güzergâhlarını ve ortaya çıkan sanayici tiplerini/modellerini Tablo 3 ve Tablo 5'ten kalkarak şu şekilde özetleyebilirim:

1. Döşemecilik, marangozluk, oymacılık gibi ahşap işleri çıraklığıyla başlayıp, mobilya atölyesine oradan da mobilya fabrikasına evirilenler (11 aile).
2. Demircilik, kaportacılık, dampercilik, çelik eşyacılık sektöründe çırak olarak başlayıp damper (karoser), çelik kapı, ofis mobilyası ve raf üretimine kayanlar (6 aile).
3. Parayı asıl ticaretten ve manifaturacılıktan kazanıp biriktirdikleri ile ATLAS Halı ve HES'e ortak olmak suretiyle sanayici olanlar (4 aile).
4. Profesyonel mühendis olarak ATLAS Halı'da ve HES'in kuruluşunda hisseyle çalışan, zamanla hisselerini artırarak sanayici olanlar (3 aile).
5. Üretim dışındaki işlerden (hafriyat, oto yedek parça, sunta kereste ticareti, manifaturacılık vb.) kazandıklarını ortaklı ya da ortaksız olarak 1990'lardan sonra tekstil üretimine (dokuma, iplik, keçe, havlu, kanepe kumaşı, çorap fabrikaları) yatıranlar (4 aile).
6. Halıcılıktan edindikleri sermayeyi 1990'ların sonunda ve 2000'lerin başında sanayi üretimine (seramik fabrikası, beton üretim tesisi) dönüştürenler (2 aile).
7. HES Grubu'nun 1999'da dağılmasının ardından iştirakın içinden kendi hesabına düşen fabrikaları paylaşıp üretime (HES Kablo, HES Kimya, HES Makine ve HAS Çelik (çelik halat ve yay) devam eden aileler (5 aile).

Görüldüğü gibi yukarıda anlattığım bütün bu uzun ve acılı süreç boyunca yaşanan sanayileşme deneyimi Hacılarlıların genlerinde bir girişimcilik dürtüsü olmasından ya da bir tür İslami Kalvinist motivasyondan kaynaklanmamıştır. Aynı İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi'ne olduğu gibi Hacılar'daki sanayileşme de mevcut şartlardan ve fırsatlardan çok iyi yararlanan işadamları, becerikli zanaatkârlar ve girişimci kitlesinin inatçı ve uzun yıllara dayanan çaba ve emekleriyle gerçekleşmiştir. Çünkü, sanayinin gelişmesi için özellikle de ilk dönemlerde ileri teknoloji, gelişmiş bir bilimsellik düzeyi ve üniversiteler değil önüne çıkan konjonktürel fırsatları ve şartları değerlendirebilecek "çok sayıdaki küçük girişimcin ve kalifiye geleneksel zanaatkârın yetenekleri yeterli idi" (Hobsbawn 2008: 37). Dolayısıyla, Hacılar'ın önde gelen birçok sanayici ailesinin hikâyesi, Lanceshire tepelerinde yaşayan; 17. yüzyıldan itibaren çiftçiliği ve aile dokumacılığını bir arada yürüten; za-

man zaman kırsal kesimde seyyar satıcılık yapan Peel Ailesi'ninkinden pek farklı değildir. Peel Ailesi'nin pek fazla eğitimi olamayan ama basit tasarım ve buluş konusunda bir ölçüde yeteneği olan reisi, ailenin küçük toprak parçasını ipotek ettirerek 1760'larda patiska üzerine baskı yapan bir şirketi kurar, baskı yapılacak kumaş talebi anormal artınca inanılmaz paralar kazanır. Öyle ki bu girişimcinin daha sonra Sir olacak olan oğlu Robert 1830'da öldüğünde aile İngiltere'nin ilk pamuk sanayicilerinin en büyüğü haline gelmiştir. Üstelik "şirket patiska yapmaya başladıktan yıllarca sonra bile hâlâ bir çizim atölyesine sahip değildi. Yani servetinin kaynağını oluşturan patiskalara bastığı desenleri en ilkel koşullarda hazırlıyordu. O zamanlarda özellikle iç ve dış pazarlardaki beğenisi fazla gelişmemiş müşterilere her şeyi satmanın mümkün olduğu bir gerçekti" (*a.g.e.*: 58-9). Bu hikâyenin Hacılarlı sanayicilerin yukarıda aktardığım hayat öykülerine ne kadar çok benzediği aşikârdır. Geriye bir "Sir" olmaları kaldı ki o süreç de çoktan başlamış durumda.[109] Özetleyecek olursam Hacılar'daki sanayi devrimi de orjinaline çok benzer koşullarda gerçekleşti.

> Yenilik buluşlarda değil pratik insanların uzunca bir süredir mevcut olan ve ulaşılabilen bilim ve teknolojiyi kullanma konusunda kafa yormaya hazır olmalarında; fiyatları ve maliyetleri düştükçe mallar için daha fazla satış imkânı sağlayan geniş bir pazarın bulunmasındaydı. Bu neden bireylerin yaratıcı dehalarında değil insanların çözüm bulunabilir sorunlar üzerinde kafa yormalarını sağlayan mevcut koşullarda yatıyordu. Bu büyük bir talihti, çünkü öncü sanayi devrimine muazzam ve belki de temel bir itici gücü sağladı. Bu durum içinde faaliyet gösterdikleri gelişen ve genişleyen bir ekonominin sunduğu fırsatları kolaylıkla yakalayan ne çok iyi bir eğitim görmüş, ne kurnaz, ne de çok zengin olan işadamları ve beceri sahibi zanaatkârlardan oluşan bir girişimciler kitlesinin Sanayi Devrimi'ne dahil olmasını sağladı (*a.g.e.*: 56).

Sanayinin şu anki durumunu ve niteliklerini ise bir sonraki bölümde ayrıntılı bir biçimde tartışacağım.

109 Hacılar sanayisinin lider kuruluşunun ikinci kuşaklarından genç bir sanayici 2013 yılının Ocak ayında TÜSİAD Yönetim Kurulu'na başkan yardımcısı oldu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM BİÇİMİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Bu bölümde temel olarak Hacılar imalat sanayisinin 2000'li yıllardaki üretim biçimini ve üretim ilişkilerini anlatacağım. Ancak önceki bölümlerde olduğu gibi, konuyu bağlamsallaştırmak için önce bu dönemde Türkiye'deki genel ekonomik ve siyasi manzaraya ve Hacılarlı sanayicilerin de içinde yer aldığı Kayseri imalat sanayinin temel özelliklerine kısaca bakmakta fayda var.

Türkiye, ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel açılardan kayıp olarak nitelendirilebilecek bir 10 yıldan sonra 2000'li yıllara zayıf bir koalisyon hükümetinin yol açtığı çok büyük bir krizle başladı. Türkiye ekonomisi "hem milli gelirin seyri hem de sermaye akışları bakımından" dünya ekonomisine bağımlı olduğu için bu kriz dünya ekonomisinin 1998-2001 yılları arasında yaşadığı iniş aşamasına da denk geldi (Boratav 2009: 463-464). Aslında makroekonomik dengeler, 1989 seçimlerinden önce Özal'ın popülizme yönelmesiyle birlikte bozulmaya başlamış; finansman açıklarının dışarıdan gelecek parayla kapatılması mantığı yüzünden de bir kısır döngüye girilmişti. Özal, finansal açıkları dışarıdan temin etmek için Türkiye ekonomisini uluslararası sermaye akışlarına kontrolsüz bir biçimde açınca; ekonomi giderek hem dışarıya daha bağımlı hem de dış dünyadan gelen şoklar karşısında daha kırılgan hale gelmişti. Bu yıllarda izlenen popülist politikalar, Kürt Sorunu'nun yol açtığı ek maliyetler de açığı büyütünce finansman ihtiyacı daha da derinleşti ve iç ve dış borçlanmayla kapatılmaya çalışıldı. Sonuç, "1994'e kadar % 100'ün üzerine çıkarak zirve yapan ve 2001'e kadar yıllık % 50'nin üzerinde seyreden çok yüksek bir enflasyon dönemi, yüksek nominal ve reel faiz oranları, kamu borcunda mütemadi artış ve dış şoklara karşı artan kırılganlık oldu ki bunların yolu 1991, 1994 ve 1998 ve hepsinin en ağırı olan

2000-2001 krizlerine çıktı" (Pamuk 2011: 299-300). Kriz kendini daha çok bankacılık ve finans krizi biçiminde gösterdi. Ülkeden büyük çaplı olarak yaşanan sermaye kaçışı Türk Lirasının devalüe edilmesine yol açtı. Bu süreçte, çalışanların ve ücretli kesimlerin reel gelirleri büyük bir düşüş gösterdi. Örneğin, "imalat sanayinde reel ücretler 2001'de bir önceki yıla göre % 14.2 oranında düşmüş; bozulma 2002'de de % 7.2'lik bir gerileme ile süregelmiştir. Tarım/sanayi sektörleri arasında iç ticaret hadleri kriz yılında % 23.2'lik bir çökküntüye uğramış; dar ve geniş anlamda işsizlik oranları da 2001'de % 8.4 ve 12.3 iken 2002'de % 10.3 ve 14.0 oranlarıyla tırmanmayı sürdürmüştür (Boratav 2009: 464). Bu süreçte beyaz yakalı kesimde de ciddi işten çıkarmalar yaşandı. Öte yandan belki Cumhuriyet tarihinde ilk defa esnaflar ve küçük işletmeler de büyük zararlar gördüler ve sokağa döküldüler. İmalat sektöründe de durum pek parlak olmadı, özellikle dövizle borç veya kredi alan sanayicilerin birçoğu iflas etti ya da işini küçültmek zorunda kaldı. GSYİH 2001 yılında % 9,5 oranında azaldı.

Krize çözüm olarak Dünya Bankası'ndan Türk ekonomisinin başına transfer edilen Kemal Derviş, IMF desteğiyle "mali disiplin ve bütçe fazlası vermeye dayalı" bir ekonomik istikrar programı hazırladı (Pamuk 2011: 301). Boratav'ın "Türkiye ekonomisinin Bretton Woods kurumlarının denetimi altına alınması" olarak tarif ettiği bu süreç esasen "1998 Yakın İzleme Antlaşması ile hayata geçirilen ve 2000-2002-2005 Stand-by Antlaşmaları ile yürütülen, özü itibarı ile IMF-Dünya Bankası ikilisinin güdümünde sürdürülen neo-liberal iktisat politikalarına" dayanıyordu ve "Türkiye'nin dışa bağımlılığını arttırıcı, dış şoklara dayanıksız, zayıf ve yeniden montaj ekonomisine dönen bir ekonomi yaratma" tercihini yansıtıyordu (Ekzen 2009: 475). Pamuk'un sözleriyle: "Program, dalgalı kur rejimini kabul ediyor ve kamu bankalarının vadesi gelmiş yükümlülüklerini uzun vadeli kamu borcuna çeviriyordu. Program ayrıca kırılgan mali sistemde reform yapmak, kamu bankaları ve kamu iktisadi teşekküllerini siyasetçilerin müdahalesi dışında tutmaya ve Merkez Bankası'nın bağımsızlığını arttırmaya yönelik bir dizi kanun çıkarmak gibi uzun vadeli yapısal reformlara yer veriyordu" (Pamuk 2011: 301).

İşte AKP Türkiye tarihinin ekonomik açıdan en ağır krizinin tam ortasında, "sosyo-ekonomik koşulların dip noktaya ulaştığı bu kritik dönemde iktidara geldi" ve bu neo-liberal programı benimseyip sıkı bir biçimde uygulamaya devam etti. Bu süreç, dünya ekonomisinin 2002-2007 arasında çıkış trendine girmesiyle yani hem sermaye hareketleri hem de dış talep bakımından canlanan bir dönemle de tam olarak çakıştı (Boratav 2009: 464-469). Böylece, ekonomik krizin dibine vurmuş olan Türkiye ekonomisi o süreçten sonra giderek toparlanmaya başladı. "GSYİH 2005'e kadar 4 yılda % 35 art-

tı ve enflasyon % 8'in altına indi. Nominal ve reel faiz oranları da hızla düştü... İktisadi büyüme ve büyük bütçe fazlaları sayesinde 2001'de GSYİH'nın % 100'ünü aşmış bulunan borç yükü 2005 itibarı ile % 70'in altına indi. Ancak bu büyük ölçüde istihdam yaratmayan bir canlanmaydı. Üretim ve gelirlerdeki artışlara rağmen, kentsel alanlardaki işsizlik 2005 boyunca % 13'ün üzerinde kaldı." (Pamuk 2011: 301). Bunun temel nedeni ise ekonomide yaşanan büyümenin "katma değer yaratmaya – istihdam arttırmaya dönük bir hedef taşımayan dış taleple büyüme modeli" (Ekzen 2009: 478) çerçevesinde, büyük oranda borç yaratan dış kaynaklı sermaye girişlerine dayanmasıydı. Nitekim Boratav'ın verdiği rakamlara göre: "Yabancı kökenli yıllık net sermaye girişlerinin 2003-2007 yıllarındaki toplamı 186 milyar dolardır... Önceki yıllarda borsaya, devlet borç senetlerine, mevduata, repoya yatırılmış sıcak para akımları çok yüksek oranlı getirilerin de eklenmesiyle 2007 sonunda 108 milyar doları bulduğu tahmin edilen bir sıcak para stokuna dönüşmüştür... 2003-2007 arasında borç yaratan sermaye girişlerinin oranı % 50 (2007) ile % 82 (2004) arasında değişmiş 2008'in ilk yarısında % 75 eşiğini aşmıştır" (Boratav 2009: 464-465).

Bu durum, aslında bugünlerde AKP'nin performansı ile ilgili tartışmalarda sıklıkla adı geçen ve AKP iktidarının ilk 5 yılında 116 milyar dolara çıkan "cari işlem açığı" sorununun da kaynağını oluşturmaktadır. Nitekim Boratav sorunun cari açığın finansmanı için "dış kaynak" değil "dış kaynak girişlerinin yol açtığı cari açıklar" olarak görülmesi gerektiğini belirtmekte ve bağlantı çizgisini *büyüme - cari açık - dış kaynak* ekseninde değil *otonom sermaye* - (veya dış kaynak) *hareketleri - büyüme - cari açık* ekseninde kurmayı önermektedir (Boratav 2009: 467). Bu süreçte doğal olarak Türkiye'nin dış borcu hızla artmış AKP iktidarının 5 yılı sonunda (2002'de) 130 milyar doların altından (yıllık ortalama % 13.8'lik bir tempoyla artarak) 2007'de 247 milyar dolara çıkmış, 2008'de ise 284 milyar dolara ulaşmıştır. Böylece de dış borç/milli gelir oranı 2002'de % 72.4'ten 2007'de % 49.4'e inmiştir (Boratav 2009: 468). Büyümenin katma değer yaratmaktan uzak toplam dış talepten kaynaklanan "ticaret etkisince" belirlendiğini gösteren bir başka veri de 2004-2008 arasında Türkiye'nin elektrik enerjisi talebi yıllık ortalama % 8 oranında büyürken imalat sanayinin elektrik enerjisi talebinde bu dönemde gerileme, ticarethanelerin elektrik kullanımında ise yıllık ortalamanın üzerinde bir artış söz konusu olmasıdır (Ekzen 2009: 480). GSYİH'yı oluşturan sektörlerin dağılımı da bu konuda önemli bir fikir verebilir. 2000 yılında GSYİH'nın % 12.2'si tarımın % 23.5'i sanayinin ve % 52.8'i hizmetler sektörünün paylarından oluşurken (inşaat, maden ve enerji payları hariç) 2007'de durum şöyle değişmiştir: Tarım % 8.9, sanayi % 24, hizmetler % 55.4 (*a.g.e.*: 478). Yani imalat sektöründe kayda değer bir büyüme olma-

mış, "belirleyici kesim hizmetler ve özellikle ticaret kesimi olmuştur" (*a.g.e.*: 481). Nihayetinde, 2008'e gelindiğinde Türkiye, "uluslararası işbölümünde ihracata dayalı, dış taleple büyüme stratejisi doğrultusunda standart teknolojiler ve ucuz işgücü ile üretimde uzmanlaşmaya devam eden düşük sabit sermaye yatırım oranı ve üretim bileşimini yabancı özel sektörün kararlarına ve uluslararası anlaşmalara teslim eden, mevcut donanımıyla neyi üretebiliyorsa onu üretmeye mahkûm olan" bir ülke konumundadır (*a.g.e.*: 491). Bölüşüm göstergeleri de bu tablonun bir diğer önemli boyutunu oluşturmaktadır. 2001 krizinin Türkiye ekonomisinde yarattığı gelir dağılımı bozukluğu, ilerleyen yıllarda yaşanan ekonomik büyümeye rağmen telafi edilememiş, emekçiler ve ücretli çalışanlar açısından reel ücretler, tarımsal istihdam, dar ve geniş anlamıyla işsizlik, tarım/sanayi fiyatları gibi göstergeler itibarı ile "kriz öncesi duruma dönülememiştir" (Boratav 2009: 471).

Bütün bu olumlu ve olumsuz boyutları ile birlikte 2001 krizinden sonra yaşanan ekonomik büyüme ve toparlanma diğer birçok etkenin yanı sıra 2007 seçimlerinde AKP'nin oylarını % 47 gibi büyük bir orana çıkarmasına yol açtı. Ancak Pamuk'un dikkat çektiği gibi bu sürecin benim çalışmamı doğrudan ilgilendiren bir başka önemli boyutu daha vardı. Türkiye ekonomisi, AKP ile birlikte giderek daha fazla dışa açıldı. İhracat rakamlarına bakmak durumu daha net görmemizi sağlayacaktır:

> Türkiye'nin toplam ihracatı 1980 yılında 3 milyar doların altındayken bu oran 1990'da 13 milyar dolara, 2000 yılında 28 milyar dolara, 2007 yılında ise 100 milyar dolara ulaştı. İhracatın toplam üretime oranı da benzer şekilde 1980'de % 3'ün altından 2008 yılında % 25'in üzerine yükseldi. İhracattaki artışın neredeyse tümü mamul mallar ihracı ile sağlandı. Mamul malların toplam ihracat içindeki payı 1979 yılında % 35'ten 2007 yılında % 95'in üzerine çıktı. Ayrıca bu dönem boyunca ihracat artışının büyük bir bölümü Avrupa'ya yönlendirildi ve Türkiye'nin toplam ihracatında Avrupa'nın payı birkaç istisna yıl hariç % 50'nin üzerinde kaldı (Pamuk 2009: 274-275).

Bu ihracat artışını sağlayanların bir bölümünü zaman zaman Anadolu Kaplanları da denen Anadolu'daki sanayiciler oluşturdu. Her ne kadar Pamuk, Türkiye'deki sanayileşme sürecinin bu yeni sanayici kesimin "kaplan" sıfatını hak edecek kadar güçlü olmadığını tespit etse de; hem katma değer hem istihdam hem de emek verimliliği artışları bakımından Grup II (Tekirdağ, Kırklareli, Sakarya, Balıkesir, Eskişehir, Manisa ve İçel) ve Grup III'teki illerin (Denizli, Konya, Kayseri, Gaziantep, Kahramanmaraş ve Malatya) Grup I'deki illerden (İstanbul, Bursa, Kocaeli, İzmir, Ankara, Adana) daha iyi bir performans gösterdiklerinin ve toplam mamul ihracatındaki paylarını

da artırdıklarına dikkat çekmektedir (Pamuk 2009: 276). Ona göre sanayileşme sürecinin Anadolu'daki yeni sanayi merkezlerine yayılması Türkiye'nin sanayileşmesinde devletçi dönemden ve ithal ikameci dönemden sonra 3. dalgayı oluşturdu. Tarım ve ticaret ağırlıklı bir ortamdan sanayi kapitalizmine geçiş olarak yorumlanabilecek olan bu süreç, Anadolu'da ortaya çıkan yeni bir sanayici kesim ve orta sınıf aracılığıyla gerçekleşti. Artan zenginlik ve nüfuzla birlikte yaşadıkları bölgelerde öne çıkmaya başlayan bu sanayiciler, önceki dönemin tersine "dış piyasalara açık bir dönemde serpildikleri için küreselleşmeye karşı değil tam tersine küreselleşmeden yana bir tavır içerisine girdiler" (Pamuk 2009: 280). Dolayısıyla, Türkiye'de tarihsel olarak Milli Görüş partileri tarafından temsil edilen taşradaki küçük esnaf ve küçük ve orta boy işletmelerin çıkarları küreselleşme süreciyle birleşince; bu süreçte Erbakan'ın iktisadi konularda içe dönük Avrupa karşıtı ve Türkiye'nin geleceğini İslam dünyası içinde gören yaklaşımı bu kesime dar gelmeye başladı. Böylece hem Milli Görüş'ün içersinden çıkan hem Milli Görüş gömleğini çıkardığını söyleyen hem de küreselleşme ve AB yanlısı bir tavır gösteren AKP, bu kesimler için aranan adres haline geldi. Pamuk'un isabetle gözlediği gibi, "ilk 5 yıllık iktidar döneminde AKP ile özel sektör arasındaki ilişkiler de çok olumlu gelişti AKP belki Türkiye'de hiçbir hükümet döneminde olmadığı kadar özel sektör yanlısı politikalar izledi. İstanbul'daki büyük sanayici ve iş çevrelerinin de desteğini aldı" (Pamuk 2009: 280). Ancak Pamuk'a göre siyasal açıdan bundan daha da önemlisi AKP'nin Anadolu'da yeni sanayi merkezlerinde yükselen sanayicilerin desteğini alması oldu. Çünkü bu desteğin sandıktaki ağırlığı daha fazla idi (Pamuk 2009: 279). Böylece bir yandan AKP, hem ekonomi politikası hem de dış politikadaki ataklarıyla Anadolu'daki sanayicilerin önünü açtı, hem de bu kesimlerin kayıt dışılık, sosyal güvenlik ve sigorta gibi konulardaki eksiklerini görmezden gelerek onlara destek oldu. 2009'daki krizde otomotiv ve mobilya gibi sektörlerde KDV indirimi sağlayarak doğrudan destek sağladığı durumlar da oldu. Bunun karşılığında da sanayiciler AKP'ye "AB hedefini sürdürmesi, mali disipline sadık kalması ve genel olarak ihracata yönelik sanayileşme stratejisinden sapmaması konusunda baskı yaptılar, bu politikaları destekledikleri" (Pamuk 2009: 281). Anadolu'daki sanayinin önemli bir bileşeni olan Hacılarlı sanayiciler de 2000'li yıllara işte bu koşular altında girdiler.

1960'lardan 2000'lere kadar kuruluş ve gelişme aşamalarını tamamlayan Hacılarlı sanayiciler için 2000'li yıllar daha çok dışa açılma dönemi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu genel değerlendirmelere geçmeden önce Hacılar imalat sanayinin 2000'li yıllardaki genel durumunu ayrıntılı olarak ele almakta fayda var. Bu bölümde çeşitli başlıklar altında Hacılar sanayisinin sektörel yapısını ve temel özelliklerini tartışmaya çalışacağım. Ancak bir kere

daha aslında Kayseri Sanayisi'nden ayrı ve bağımsız bir Hacılar Sanayisi olmadığını, bu sanayinin Kayseri Sanayisi'nin bir bileşeni olduğunu ve bu tanımlamayı yalnızca analitik amaçlarla yaptığımı belirtmek istiyorum. Ancak, bu noktada karışıklığa meydan vermemek için durumu biraz daha açıklayayım.

Kayseri OSB, kent merkezinin 15 km batısında Yılanlı Dağı'nın arkasında Karasaz olarak adlandırılan geniş düzlük bölgeye kurulmuştur. Bu bölgenin bitişiğinde güney tarafında kalan bazı alanlar da Hacılar'ın sınırları içerisinde yer almaktadır. Yukarıda anlattığım nedenlerle Hacılar'da sanayileşme süreci hız kazanınca, sanayicilere ucuz arsa üretmek amacıyla Kayseri OSB'nin bitişiğinde bulunan ve Hacılar'ın sınırları içerisinde kalan bölgede 1998 yılında 700 hektarlık (milyon metrekare) bir alan üzerine Hacılar Organize Sanayi Bölgesi adıyla "özel" statüde bir OSB kurulması kararı alınmış ve çalışmalar 2000 yılında tamamlanmıştır. Ancak ileriki bölümlerde aktaracağım nedenlerle Hacılar Özel OSB, 2003 yılında Kayseri OSB ile birleşmiştir.[1] Bu nedenle Hacılarlı firmalar, eski Hacılar OSB içinde belirli bir yoğunluk gösterseler de Kayseri OSB içinde dağılmış ve diğer firmalar arasına karışmış durumdadırlar. Dolayısıyla, Hacılar sanayisinin sektörel yapısını anlatmaya geçmeden önce bir sonraki bölümde KSO'nun verilerine dayanarak Kayseri'deki imalat sanayinin şu anki genel durumuna kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

2000'li yıllarda Kayseri imalat sanayi

Kayseri'de sanayi üretimi temel olarak Kayseri OSB, İncesu OSB, Mimar Sinan OSB olmak üzere 3 organize sanayi bölgesinde ve Kayseri Serbest Bölgesi'nde yapılmaktadır. Bunlar dışında Kayseri'de, 6'sı merkezde, biri Pınarbaşı diğeri de Tomarza ilçelerinde olmak üzere 8 Küçük Sanayi Sitesi bulunmakta; bütün bu küçük sanayi sitelerinin toplamında 7.750 işyeri mevcut olup 6 milyon metrekarelik alanda toplam 37.500 kişi çalışmaktadır.[2] Kayseri-Adana Devlet Karayolu'nun 36. kilometresinde 610 hektarlık bir alan üzerine 1996'da kurulup 2001'de tüzel kişilik kazanan ve İncesu Belediyesi mücavir alanı içerisinde yer alan İncesu OSB, araştırma yaptığım dönemde henüz kurulma aşamasında olup bölgede 2008 yılında 4 firma inşaata başlamıştı ve bunlardan yalnızca biri üretim yapar durumda idi. Kayseri'nin 3. Organize Sanayi Bölgesi adıyla 1998 yılında şehir merkezine 12 km uzaklık-

1 05.11.2003 tarihinde yapılan olağanüstü genel kurulda Hacılar OSB ile Kayseri 1. OSB tüzel kişiliği adı altında birleşme ve genişleme kararı alınmıştır. Hacılar OSB ile birleşme kararı 06.01.2004 tarihli ve 228 sayılı Sanayi ve Ticaret Bakanlığı yazısı ile kesinleşmiştir. http://www.kayseri.gov.tr/default_B0.aspx?id=44 Erişim Tarihi 25 Ocak 2012.

2 Bilgiler KSO web sitesinden alınmıştır. http://www.kayso.org.tr/web_18480_1/index.aspx Erişim Tarihi 23 Ocak 2012.

ta 742 hektar alan üzerine kurulan Mimarsinan Organize Sanayi Bölgesi'nde ise 2008 yılında üretime geçen yalnızca 18 tesis bulunuyordu.[3] Dolayısıyla Kayseri'deki sanayi üretiminin esas merkezi, şehir merkezine 15 km mesafede 24 milyon metrekare alan üzerine kurulan ve ölçek olarak Türkiye'nin en büyük organize sanayi bölgesi konumunda olan Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'dir. 1976 yılında kurulan ve 1980'den sonra yapılaşmaya başlayan bölge, şu anda Türkiye'nin en büyük 500 şirketinden 17'si de dahil olmak üzere bünyesinde birçok farklı sektörde üretim yapan 500'ün üzerinde firma bulundurmakta ve yaklaşık 50.000 kişi istihdam etmektedir.[4]

Kayseri OSB'nin bitişiğinde, Kayseri-Ankara karayolunun 15. kilometresi üzerinde, Adana-Ankara kara ve demiryolu bağlantılarının orta noktasında 6.905.000 metrekarelik bir alan üzerinde 1999 yılında kurulmuş olan Kayseri Serbest Bölgesi (KAYSER) ise halihazırda Türkiye'nin en geniş serbest bölgesi durumundadır. KAYSER'de halihazırda 79 adet ruhsat sahibi firmanın 27'si üretim yapmaktadır. 1.600 kişiye istihdam sağlayan bölgenin "en önemli tesisleri pamuk ipliği ve dokuma fabrikası, saç boru ve profil, elektrostatik toz boya, dayanıklı tüketim malları, alüminyum iletken tel tesisleri, beyaz eşya üretim fabrikası gibi üretim ağırlıklı tesislerden oluşmaktadır. Bölgenin 2010 yılı ticaret hacmi 525 milyon dolar, ihracatı ise 136 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.[5]

Bütün bu sanayi bölgelerinde yapılan üretimin genelini değerlendirdiğimizde Kayseri'nin oldukça gelişmiş ve çeşitlenmiş bir üretim yapısına sahip olduğunu görmek mümkündür. KAYSO'nun 2010 verilerine göre Kayseri, 1.500 üretim merkezi, yaklaşık 200 bin istihdam, 5 milyar doların üzerinde üretim ve 1,3 milyar doları (1.315.753.93 milyon dolar) ihracat olmak üzere 2,5 milyar dolarlık dış ticaret hacmi bulunan bir kenttir.[6] KAYSO sicil kayıtlarına göre, halihazırda Kayseri imalat sanayinin sektörlere göre dağılımı, üretilen sanayi ürünleri ve önde gelen bazı firmalar ise şu şekildedir:

- % 27,15 Metalden mamul eşya: Çelik kapı ve malzemeleri, metal mobilya, asansör kapısı, alüminyum doğrama, market rafı, arabası ve ekipmanları, panel radyatör, profil, sac, ütü masası, çamaşır kurutmalık,

3 Kayseri Valiliği web sitesi http://www.kayseri.gov.tr/default_B0.aspx?id=44Erişim Tarihi 23 Ocak 2012.

4 Bilgiler KSO web sitesinden http://www.kayso.org.tr/web_18480_1/index.aspx ve Kayseri Valiliği web sitesinden derlenmiştir http://www.kayseri.gov.tr/default_B0.aspx?id=44 Erişim Tarihi 23 Ocak 2012.

5 Kayseri OSB Web Sitesi http://kayseriosb.org/sayfa/2/hakkimizda.html Erişim Tarihi 23 Ocak 2012

6 Bilgiler KSO web sitesinden alınmıştır http://www.kayso.org.tr/web_18480_1/index.aspx Erişim tarihi 10 Haziran 2011 ve 5 Şubat 2011 İstatistikler bölümü.

basınçlı tencere, emaye/bakır/alüminyum/çelik mutfak eşyaları, mutfak fırını ve ocakları, gazlı, katı yakıtlı soba/boru/tabla/banyo kazanı, buhar kazanı, kalorifer kazanı, hidrofor, eşanjör, yakıt ve su tankı, çivi, güneş kolektörü, ısıtıcılar, civata, somun, bakır tel, çelik tel, çelik yay, çelik halat, çelik/alüminyum/bakır/pirinç borular, çelik oto kasası, kalıp, döküm parçalar, döner ocağı vs. (Merkez Çelik San. ve Tic. A.Ş., Has Çelik ve Halat San. Tic. A.Ş., Boyçelik Metal San. ve Tic. A.Ş., Mega Metal San. ve Tic. Ltd. Şti., Birlik Mensucat Ticaret ve San. A.Ş., Metal Matris San. ve Tic. A.Ş., Kayseri Metal Center San. Tic. A.Ş, Isısan Isı Sanayi ve Ticaret A.Ş., Femaş Emaye San. ve Tic. Ltd. Şti.).

- **% 17,61 Mobilya ve orman ürünleri:** Panel mobilya, ev, ofis, mutfak mobilyaları, dosya dolapları, etajer, sandalye, masa, raf, kanepe, yatak, baza ve oturma grupları, ahşap oto kasası, orman ürünleri, mobilya (Boytaş Mobilya San. ve Tic. A.Ş., İstikbal Mobilya San. ve Tic. A.Ş., Yataş Yatak ve Yorgan San. Tic. A.Ş., Form Sünger ve Yatak San. Tic. A.Ş., Ceha Büro Mobilyaları Ltd. Şti., Kilim Mobilya Kanepe San. ve Tic. A.Ş, Gürkan Ofis Mobilyaları San. ve Tic. Ltd. Şti., Mondi Yatak Yorgan San. ve Tic. A.Ş., İpek Kanepe Mobilya San. ve Tic. A.Ş.).
- **% 12,23 Tekstil:** Pamuk ipliği, akrilik iplik, elyaf, kadife, denim kumaş, döşemelik kumaş, yatak kumaşı, ev tekstili, hazır giyim, ham ve mamul pamuklu dokuma, el ve makine halısı, sentetik çuval, havlu, banyo giysileri, çorap, iç çamaşırı keçe, dar dokuma vs. (Orta Anadolu Tic. ve San. İşl. TAŞ., Saray Halı A.Ş., Boyteks Tekstil San. ve Tic. A.Ş., Karsu Tekstil Sanayii ve Tic. A.Ş., Birlik Mensucat Ticaret ve San. A.Ş., Çetinkaya Mensucat San. ve Tic. A.Ş., Selenteks Tekstil San. Tic. A.Ş.)
- **% 10,66 Kimyasal plastik ürünler tanıtım malzemeleri:** Kâğıt, karton kutu, poşet, ambalaj naylonu, PVC ambalaj malzemeleri, toz ve sıvı deterjan.
- **% 9,73 İnşaat ve altyapı malzemeleri:** Çimento, PVC kapı ve pencere elemanları, boru, cam ürünleri, temperli cam, karboğaz, briket, beton parke, doğal taş vs. (Erbosan Erciyas Boru San.ve Tic. A.Ş., Eras İnşaat Turizm San. ve Tic. A.Ş.).
- **% 8,43 Gıda:** Pastırma, sucuk, salam, sosis gibi et ürünleri, tatlı su balıkçılığı, et ve yumurta tavukçuluğu, yumurta, hayvan yemleri, hayvansal ve bitkisel yağlar, süt ve süt ürünleri, baharatlar, meşrubat, melas, kristal ve küp şeker, lokum, helva, reçel, şekerleme, bisküvi, un ve unlu mamuller, kepek, yufka, börek v.s. (Kayseri Şeker Fabrikası A.Ş., Keskinkılıç Gıda San. ve Tic. A.Ş., Gülsan Gıda San. Tic. A.Ş.).
- **% 4,91 Elektrikli ev aletleri:** Elektrolitik bakır tel, kalaylı elektrolitik bakır tel, elektrik ve haberleşme kabloları, alüminyum iletken, fi-

ber optik kablo, elektrik motoru, pano/tablo, otomasyon panoları, AC ve DC sürücüler, kauçuk/plastik fiş ve priz, telefon, telefon santralleri, elektrik sobaları, buzdolabı vs. (HES Hacılar Elektrik San. ve Tic. A.Ş, (Kumtel Day. Tük. Ml. Pls. San.Tic. A.Ş. Coreal Alüminyum Kablo San. ve Tic. A.Ş.).

- % 4,54 Makine: Süt sağma makinesi, yayık, pulluk, hasat makinesi, patos, römork, pulverizatör CNC tezgâh, takım tezgâhları, hava kompresörü, santrifüj pompa, çamaşır makinesi, buzdolabı, pres, halı süpürgesi, hidrolik pompa, hidrofor, damper, klima, vitrin buzdolabı, kurutyemiş kavurma ve ısıtma makinesi, komando bıçağı, çelik yelek ve miğfer akümülatör, damper, dingil, vagon, yedek parça, aksesuar, servis işleri...
- % 4,73 Madencilik: Kayseri'de çıkarılan madenleri ve bölgelerini şu şekilde sıralayabiliriz: Alüminyum-Sarız; Kurşun/Çinko-Yahyalı; Çinko-Yahyalı (Celal Dağı); Demir-Yahyalı; Alçıtaşı-Akkışla; Çimento Hammaddesi-Bünyan; Kaolen-Felahiye (Badanalık Mevkii); Pomza-Develi, Talas, Tomarza; Tuğla-Kiremit Hammaddesi Develi; Linyit-Pınarbaşı, Sarıoğlan, Yeşilhisar; Diyatomit-Kocasinan (Hırka köy); Krom-Pınarbaşı[7] (ÇİNKOM Kurşun Metal ve Madencilik San. Tic. A.Ş.) Özkoyuncu Demir Madeni Ltd. Şti., Dedeman Madencilik San. ve Tic. A.Ş.).

Yukarıda da görüldüğü gibi metal eşya, orman ürünleri ve tekstil Kayseri'de öne çıkan sektörlerdir. Bilgili'nin çalışmasından 2001 yılında Kayseri'de çalışılan işçi saat toplamı açısından bakıldığında tekstil sektörü birinci sırayı alırken, bunu sırasıyla metal eşya, kereste ve gıda sektörlerinin takip ettiği anlaşılmaktadır.[8] KAYSO'nun 2011 verileri ise Kayseri'nin geleneksel olarak güçlü olduğu metal eşya sektörünün imalat sanayinde başı çektiğini, onu mobilya ve ağaç eşya sektörünün izlediğini göstermektedir. Yani geçen 10 yıl içinde sıralamada bir değişiklik olmuş, metal eşya sektörü öne geçmiştir. Ancak, bu 3 sektörün de emek yoğun sektörler olması Kayseri imalat sanayinin yapısal karakterinin en belirgin özelliğidir.

Metal eşya sektörü Kayseri'de ilk gelişen imalat sektörlerinden biridir. Önceleri, yani 1950'li yıllardan itibaren basit bir teknoloji ve el emeği ile elektrikli fırın, alüminyum mutfak eşyaları, yayık ve soba üretimine başlanmış, daha sonra emaye soba ve mutfak eşyalarının üretimine geçilmiş, özellikle son dönemde de çelik kapı ve metal mobilya (ofis mobilyaları, raf vb. ürünler) üretimi öne çıkmıştır. Ancak, halihazırda yurtdışına yapılan ihracatın önemli bir bölümü bakır tel, çelik tel, çelik yay, çelik halat vb. üretiminden kaynaklanmaktadır.

7 Kayseri Valiliği, İl Brifing Raporu, 2001'den aktaran Özaslan ve Şeftalici 2002: 120.

8 Bilgili 2001: 93.

Ağaç eşya sektöründe ise kanepe, koltuk, panel mobilya gibi ev ve ofis mobilyaları başı çekmektedir. Son yıllarda Kayseri sanayisinde bir "kanepe devrimi"[9] yaşandığı ve kentin giderek bir mobilya üretim merkezi haline dönüştüğü açıkça görülmektedir. Örneğin halihazırda koltuk kanepe ve yatak ihracatının ve Türkiye'deki üretimin yaklaşık % 70'i Kayseri'de üretilmektedir.[10] Ayrıca bu sektörde kentte hem eğitimli bir işgücü hem de yan sanayi oluşmuş durumdadır. Görüştüğüm birçok mobilya üreticisi "2,3 trilyonluk (milyon) bir nakit sermaye varsa OSB'de orta büyüklükte bir fabrika kiralayıp, gazeteye işçi ilanı verip 2, 3 hafta içinde mobilya üretimine başlanabileceğini" iddia etti. ESİ'nin 2005 yılında yayımladığı rapor Kayseri'de mobilya işiyle uğraşan 3.500'den fazla firma olduğunu; bunlardan 400'e yakını kitle üretim teknikleri uyguladığını; günlük kapasitenin ortalama olarak 20.000 kanepe ve 8.000 koltuk olduğunu; mobilya ve yan sanayinde yaklaşık 40.000 kişinin çalıştığını; dolayısıyla sektörün Kayseri ekonomisinin can damarı olduğunu gösteriyor. Kayseri Mobilyacılar Odası Başkanı'nın verdiği bilgilere göre de "Kayseri OSB'nin % 60'ını mobilya üreten fabrikalar oluşturmakta, bunun yanı sıra 1.000 işyerinin bulunduğu Ağaç İşleri Sanayi Sitesi, 700 mağazanın bulunduğu Eski Sanayi Bölgesi ve şehrin muhtelif yerlerinde de mobilya üretilmektedir."[11]

Öte yandan pek öne çıkmıyor gibi görünse de Kayseri, Türkiye'deki önemli tekstil üretim merkezlerinden biri konumundadır ve gerek dokumacılık, gerekse iplik ve kumaş üretimi alanlarında çok ciddi bir tarihi tecrübesi bulunmaktadır. Şehir, 1990'lardan beri *denim* kumaş alanında *Levis, Wrangler, Rifle, Diesel ve Mavi* gibi dünyadaki önemli birçok kot firmalarının tedarikçisi durumuna gelmiştir. Örneğin, 2005 yılında, "100 tanesi dünyanın önde gelen jean markalarına satılan yıllık 300 prototip üzerinden üretim gerçekleştiren Orta Anadolu Mensucat Fabrikası'nın yıllık jean kumaşı üretim kapasitesi dünya toplam üretiminin yüzde birini oluşturan 45 milyon metrekareye ulaşmıştır".[12] Öte yandan mobilya sektörünün gelişmesine paralel olarak son dönemlerde koltuk ve kanepe kumaşı ve döşemelik kumaş, yatak kumaşı, elyaf, keçe gibi sektörlerde de ciddi bir yan sanayi oluşumu göze çarpmaktadır. El halısında üretim giderek azalıp hem Türkiye'nin doğusuna hem de Uzak Doğu'ya doğru kayarken yukarıda bahsettiğimiz ve Atlas Halı Fabrikası ile başlayan makine halısı üretimi, Saray Halı, Atlantik Halı, Me-

9 Bkz. ESİ 2005.

10 Kayseri Mobilyacılar Odası Web Sitesi http://www.kaymobodasi.org/ Erişim tarihi 25 Ocak 2012.

11 Kayseri Mobilyacılar Odası Web Sitesi http://www.kaymobodasi.org/ Erişim tarihi 25 Ocak 2012.

12 ESİ 2005: 12.

kik Halı gibi birçok fabrika tarafından devam ettirilmektedir. Son dönemlerde mobilya üretimi yapan gruplar da makine halısı üretimine başlamışlardır. Özetleyecek olursak KAYSO verilerine göre, Türkiye Avrupa'da tekstil üretiminde birinci sıradayken, Kayseri Türkiye'nin 8. büyük tekstil ihracatçısıdır. ESİ'nin verdiği rakamlar da ildeki toplam tekstil sektörü istihdamının 10.000 kişinin üzerinde olduğunu ve Kayseri'de en çok ihracat yapan ilk 20 şirketin 5'inin tekstil sektöründe üretim yaptığını göstermektedir.[13]

Kentte son zamanlarda giderek gelişen sektörlerden biri de kimyasal plastik ürünler ve tanıtım malzemeleridir. Bu gelişmeyi de esasen, kentteki sanayileşmenin bir türevi olarak okumak mümkündür. Kent poşet, ambalaj naylonu, PVC ambalaj malzemeleri gibi sektörlerde ciddi bir gelişme göstermekle birlikte asıl atağı 2000'li yılların başında toz ve sıvı deterjan sektöründe yapmıştı. Bu alanda üretime başlayarak ulusal pazarda tekel konumunda olan uluslararası firmaları zorlayan ve kısa sürede ilk 500 sanayi kuruluşu içerisine giren HES Kimya Fabrikası'nın yönetim hataları yüzünden kayyuma düşmüş olması, sektörün kentteki gelişme ivmesini yavaşlatmış ve bir ölçüde gerilemesine yol açmıştır. Görüştüğümüz bir sanayicinin deyimiyle "ALO'lar OMO'lar kâr marjı çok yüksek olan deterjan işini Hacılarlıya yedirmemişlerdir".

Kayseri denince akla geleneksel olarak ilk gelen ürünler pastırma ve sucuktur. Kayseri'de pastırma üretimi ve ticaretinin Ermenilerden miras kaldığını yukarıda belirtmiştim. Son Ermeni pastırma ustasının Benjamin Toker olduğunu da Akyol'un makalesinden[14] öğrendim. Osmanlı döneminden beri bu alanda ünlü bir üretim merkezi olan Kayseri, ne yazık ki pastırma ve sucuk üretimini markalaştırmak konusunda çok uzun yıllar başarısız olmuştur. Çok yakın zamana kadar, Kayseri'nin ulusal pazarda tanınan bir pastırma veya sucuk markası yoktu. Üretim daha ziyade yereldi ve çok ilkel koşullarda enformel yollarla bir pazarlama yapılıyordu. Bu yüzden örneğin ulaşımdaki avantajını iyi kullanan Afyon, sucuk üretiminde kendi markasını yaratmayı ve görünür kılmayı Kayseri'den çok önce başardı. Bu alanda iki şehir arasındaki rekabet hâlâ devam etmektedir. Ancak, bu sektörde özellikle son 10 yılda giderek geleneksel üretim ve pazarlama yöntemlerinden modern sanayi üretimine ve pazarlama yöntemlerine ve yaklaşımlarına doğru bir geçiş yaşanmakta, Kayseri markalarının tanınırlıkları artmakta; hem yurt içi hem de yurtdışı pazarlara yönelik ciddi bir üretim ve pazarlama hamlesi göze çarpmaktadır. Kayseri'de ortalama olarak her yıl, 25 bin hayvan kesildiği ve bundan da ortalama 940 ton dolaylarında pastırma ve sucuk elde edildiği ve bu işte 2.000 kişinin çalıştığı sanılmaktadır.[15] 2007 yılında ise Kayse-

13 ESİ 2005. 15.

14 Bkz Taha Akyol, *Milliyet*, 24 Ekim 2006.

15 http://www.kayseriden.biz/icerik.asp?ICID=154 Erişim Tarihi 25 Ocak 2012.

ri Ticaret Borsası Başkanı ile yapılan bir söyleşiden[16] 2002-2007 yılları arasında ortalama pastırma üretiminin 1.500, sucuk üretiminin ise 8.500 ton olduğunu öğrendim. Bununla birlikte gerek 2000'li yılların başında gerekse 2012 itibarı ile şehirden kayda değer bir pastırma ihracatı bulunmamaktadır.

Kentte pastırma ve sucukla birlikte en önemli gıda ürünü şekerdir. 1955 yılında bir kamu işletmesi olarak kurulan ve şu anda günlük 12 bin tonluk pancar işleme hacmiyle Türkiye'nin en yüksek kapasiteli şeker fabrikası olma özelliğine sahip olan Kayseri Şeker Fabrikası 700 milyon TL cirosu ile gıda sektöründe kentin en dinamik aktörü durumundadır. "2009-2010 yılında pancar alım kampanyasında 2 milyon 250 bin ton pancar işleyip, 330 bin ton kristal şeker ve 88 bin ton melas elde etmeyi planlamıştır. Bunun dışında un meyve vb. bölgeden elde edilen hammaddeye dayalı gıda sanayinin de yaklaşık 50 yıllık bir geçmişi vardır. Bu kapsamda bir yandan un, makarna, irmik, bisküvi, meyve suyu vb. ürünler üretilirken, öte yandan et ve yumurta tavukçuluğu, süt ve süt ürünleri imalatı da yapılmaktadır.

Kayseri'nin elektrikli ev aletleri alanında da neredeyse 40-50 yıla yaklaşan bir geçmişi olmakla birlikte bu alandaki esas atılımın 1974'te HES Kablo'nun kurulmasıyla başladığı söylenebilir. Nitekim, bu sektörde yapılan üretim ve ihracatın büyük bölümü haberleşme, elektrik ve elektronik iletişim kablolarına dayanmaktadır.

Sektörel payı fazla olmasa da Kayseri'de sanayi üretimine paralel olarak makine üretimi alanında henüz başlangıç aşamasında olsa da bir gelişme söz konusudur. Bu gelişme öncelikle hem bölgedeki tarımsal üretimin hem de bölgedeki sanayi kuruluşlarının makine talepleri, hem de bakım ve onarım ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmektedir.

Kayseri'nin maden yönünden zengin bir il olduğu söylenebilir. Ancak bu sektör 2000'li yıllara kadar hem Türkiye'de hem de Kayseri'de çok önemli bir gelişme kaydetmemiştir. Örneğin 2000 yılının fabrikalar ve sektörel dağılımları tablosuna baktığımız zaman Kayseri'de madencilik ve metalürji sektöründe 9 fabrika olduğunu ve toplam 1.190 işçinin çalıştığını görüyoruz.[17] Kayseri'de çıkarılan madenleri yukarıda belirmiştim. Bunlar arasında Kayseri ekonomisi açısından en önemlisi çinkodur. 1968 yılında çinko üretimi için Kayseri Adana karayolu üzerinde 1.800 dekarlık bir arazi üzerine halka açık bir anonim şirket olarak ÇİNKUR AŞ. kurulmuştur. Ham cevherden çinko metali üreten Türkiye'nin tek fabrikası olan ÇİNKUR 1996 yılında özelleştirme kapsamına alınıp özelleştirilmiş 1999 yılına kadar üretime devam etmiş, 2004 yılında da İpek Grubu'na satılmıştır. 5 yıldır çalışmayan fabrikayı daha ziyade arsasını değerlendirmek için alan grup, dünyada çinko

16 KTO'da bu söyleşiyi yapan ve bilgileri aktaran Sayın Murat Yerlikhan'a teşekkür borçluyum.

17 Bilgili 2001: 95.

fiyatlarının yükselmesi üzerine gerekli bakım ve onarımları yapurarak fabrikayı yeniden üretime geçirmiş ve 2007 sonu itibarı ile yaklaşık 30 bin ton civarında zenginleştirilmiş çinko konsantresi üretip 40 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir. Böylece şirket, Türkiye'nin en büyük 500 ihracatçı firması arasında 391, ikinci 500 kuruluş arasında da 346. sıraya yükselmiştir.

Bu bölümü Kayseri imalat sanayi ile ilgili bazı ek, tamamlayıcı bilgileri vererek toparlayayım.

Yukarıda imalat sanayi ile ilgili sektörel dağılımları ve önde gelen firmaları sıralamıştım. İstanbul Sanayi Odası'nın 2010 yılında açıkladığı listede Kayseri'den ilk 500'de 12, ikinci 500'de 22 şirket bulunmaktadır. Ancak bu resim bizi yanıltmamalı. Zira, Anadolu'daki birçok kentte olduğu gibi firma ölçekleri bazında baktığımızda Kayseri imalat sanayinde büyük ölçekli işletmelerin oranı yalnızca % 3'te kalırken KOBİ'lerin oranı % 97'dir.

KAYSO'nun verilerine göre Kayseri'nin 2010 yılı itibarı ile ihracatı 1315.7 milyon dolardır. Bu sayı 2009 yılı için 1.100 milyon dolardır.[18] En çok ihracat ve ithalat yapılan ilk 10 ülke ve milyon dolar cinsinden ihracat ve ithalat miktarları şunlardır:

TABLO 6
Kayseri'nin 2010 Yılındaki Temel İhracat ve İthalat Yönelimleri

İhracat (milyon dolar) 2010	*İthalat (milyon dolar) 2010*
Irak: 124,3	İsviçre: 314
Almanya: 76,3	Almanya: 45,1
Çin: 75,6	ABD: 27,2
İtalya: 63	Çin: 27,1
ABD: 55	İtalya: 24,8
İsviçre: 47,4	İngiltere: 22,1
İran: 39,3	Hindistan: 17,6
Fransa: 36,4	Rusya: 16,9
Polonya: 30;7	Belçika: 12
İngiltere: 29,9	Yunanistan: 11,8

İthalat ve ihracata ülke grupları açısından baktığımızda ise tablo daha netleşiyor. Kayseri'nin ihracatında Avrupa'nın % 50,14, Ortadoğu'nun % 19,28, Asya'nın % 18,14, Afrika'nın % 7,17, Amerika'nın ise % 5,27'lik bir yere sahip olduğunu görüyoruz. İthalatta ise rakamlar çok da belirgin. Avrupa % 77,64 ile başı çekerken onu % 16,39 ile Asya, % 3,66 ile ABD, % 1,98 ile Ortadoğu ve % 0,33 ile Afrika takip ediyor. İthalat ve ihracata ürün grupları bazında baktığımızda ise şu iki tabloyla karşılaşıyoruz:

18 Bilgiler KSO web sitesinden alınmıştır http://www.kayso.org.tr/web_18480_1/index.aspx Erişim tarihi 10 Haziran 2011 ve 5 Şubat 2011 İstatistikler Bölümü.

TABLO 7
2010 Yılında Ürün Gruplarına Göre İhracat ve İthalat

Ürün grupları	*İhracat (milyon $)*	*Ürün grupları*	*İthalat (milyon $)*
Demir çelik eşya	305	Demir, çelik, saç, İletken	455
Tekstil	303	Tekstil hammaddesi	176
Mobilya	291	Kimyasal plastik hammadde	43
Elektrikli ev aletleri	197	Mobilya aksamı	32
Maden ürünleri	126	Gıda	2
Gıda	33,1	Diğer	35
Kimyasal plastik ürünler	27		
Çelik kapı	12		
Makine	6		
Diğer	15		

Kayseri imalat sanayi ile ilgili bu genel çerçeveyi çizdikten sonra şimdi Hacılar sanayisinin sektörel yapısını analiz etmeye geçebilirim.

2000'li yıllarda Hacılar sanayisinde sektörel yapı

Hacılar sanayisinin sektörel yapısını anlamak için önceki bölümde oluşturduğum esas tablodan (Tablo 3 ve 5) devam ederek Hacılarlı sanayicilerin 2000'lerden sonraki durumunu biraz daha ayrıntılandırarak analiz etmeye başlayabilirim. Ancak burada durup oluşturduğum tabloyla ilgili bir noktayı açıklamam gerekiyor. Burada aktardığım bilgilere esas olan tabloların bazı bölümlerini, görüştüğüm şirketlerin çekincesi olabileceği düşüncesiyle buraya koymamayı tercih ettim. Bununla birlikte tablolarda ifade edilen bilgiler, şirket sahipleri ile 2008-2009 yıllarında yaptığım mülakatlara dayanmaktadır. Burada kullandığım tüm rakamlar 2009 yılı itibarı ile alınmış rakamlardır. Aksi bir tarih belirtmediğim durumlarda bütün hesaplar 2009 yılı temel alınarak yapılmıştır. Ancak bunun birkaç istisnası vardır. Çeşitli nedenlerle görüşmenin yarıda kalması ya da ilgili konuda bir bilgi alınamaması durumlarında eksik bilgiler ilgili şirketlerin web sayfalarından, bana vermiş oldukları tanıtım broşürlerinden, yayımlamış oldukları ayrıntılı bilançolardan ya da medyaya verdikleri demeçlerden toparlanmıştır. Buna ilişkin tarihler de yeri geldikçe ayrıca belirtilmiştir. Bazı bilgiler eksik kalmasına rağmen oluşturduğum tabloların Hacılar Sanayisi'nin genel özelliklerini % 10'luk bir hata payıyla yansıtabilecek durumda olduğunu düşünüyorum. Her ne kadar zaman zaman ölçekleri daha iyi anlatabilmek için bazı tikel rakamlara başvursam da, sektörel yapı bilgileri ve özellikleri hariç burada daha çok toplam rakamları kullanmayı tercih ettim. Üretim süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi vermek istediğim zaman da çeşitli sektörlerde üretim yapan firmalardan bazılarını isim vermeden prototip olarak kullandım. Öyleyse, öncelikle

sanayicilerin üretim yaptıkları sektörler, şirketlerin ölçekleri, çalışan sayıları, üretim, ARGE, ihracat kapasiteleri ve yönelimleri, ciroları ve kâr marjları ile ilgili genel ölçekleri tespit ederek başlayayım.

İlk olarak toplamlara bakarak genel resmi tarif etmeye çalışayım. Edindiğim bilgilere göre Hacılarlı sanayicilerin sahibi oldukları şirketlerde toplam çalışan sayısı 2009 itibarı ile 18.765 kişidir ve bunun içinde sektörün en büyük firmasındakiler[19] hariç kadın oranı 5,91'dir. Genellikle emek yoğun sektörlerden oluşan Hacılar sanayisinde kadın işçilerin yeri pek fazla büyük olmayıp kadınlar bazı tekstil firmaları hariç genelde ofis hizmetlerinde çalışmaktadırlar.

Aynı durum üniversite mezunu çalışanlar ve ARGE bölümleri için de geçerlidir. Benzer şekilde lider firma[20] hariç tüm Hacılar kökenli firmalarda üniversite mezunu çalışan sayısı toplam 477'dir. ARGE kısmında ayrıntılı tartışacağım gibi bu durum hem Kayseri hem de Hacılar sanayisinin en temel sorunlarından ve zayıflıklarından birini teşkil etmektedir. Bu sanayinin büyük bölümünde, özellikle de bazı orta ve küçük işletmelerde ARGE birimi diye bir şey olmamakla birlikte, üretim departmanlarının başında mühendis bile bulunmamakta; imalat, büyük oranda ustalar tarafından gerçekleştirilmektedir. Üniversite mezunları ise daha çok muhasebe, işletme ve dış ticaret departmanlarında yoğunlaşmaktadır.

Açık ve kapalı alan miktarlarına bakacak olursak Hacılarlı sanayicilere ait toplam açık alan 1.198.000, kapalı alan ise 852.500 metrekaredir. Ancak buna sektörün lider firmasının 1 milyon metrekarelik ve bir maden firmasının 1.840.000 metrekarelik toplam alanlarını[21] da eklememiz gerekiyor.

Benim araştırma için Kayseri'de bulunduğum 2009 yılının sonu itibarı ile Hacılarlı sanayicilerin cirolarının toplamı 5,4 milyar TL (yaklaşık 3 milyar dolar) civarındaydı. Sektörün lider firmasının 3,8 milyarlık (TL) cirosunu[22] çıkartırsak diğer firmaların toplam cirosu ise 1,6 milyar (1,639 milyon) TL'dir. Aynı yıl için Hacılarlı tüm firmaların ihracat toplamı lider firmanın 251 milyon dolarlık ihracatı da dahil olmak üzere 607,7 milyon dolardır. Aşağıda daha da açmak üzere ihracat yapılan ülkelerin sayısının 110'u[23] geçtiğini, Kayseri sanayisine ilişkin toplam rakamlarda olduğu gibi bu ihracatın

19 Bu firmadaki kadın çalışan sayısına ulaşamadım.

20 Lider firma, cirolar, ihracat rakamları ve çalışan sayılarında olduğu gibi ARGE konusunda da öteki firmalardan daha farklı bir profil çizmektedir. Bununla ilgili ayrıntıları ARGE bölümünde tartışacağım.

21 Bu iki firmanın alanlarını açık ve kapalı olarak ayrı ayrı alamadım.

22 Holdingin 2010 yılı cirosu 4,1 milyar TL, 2011 beklentisi ise yaklaşık 4,6 milyar TL idi. Şirketin 2012'deki net kârı ise 348 milyon TL olarak gerçekleşti.

23 KAYSO'nun sayfasında Kayseri'den 50 ülkeye ihracat yapıldığı söyleniyor ancak HES, faaliyet raporunda 110 ülkeye ihracat yapıldığını ifade ediyor.

yarısının Avrupa kıtasına olduğunu, onu önce Ortadoğu sonra da Afrika ülkelerinin izlediğini rahatlıkla söyleyebilirim.

Kayseri'nin 2010 yılı itibarı ile 5 milyar doların biraz üzerinde üretim, yaklaşık 200 bin kişilik bir istihdam ve 1,3 milyar dolarlık dış ticaret hacmi bulunan bir kent olduğunu düşünürsek; yukarıdaki rakamlar, yaklaşık olarak Hacılar sanayisinin Kayseri'deki toplam üretim hacminin 3/5'ini, istihdamın 1/10'unu, ihracatın da yarısından biraz azını oluşturduğunu gösteriyor. Aslında 2009'daki (Kayseri) ihracat rakamının 1,1 milyar dolar olduğu düşünülürse, ihracatta da yarıdan fazlasını oluşturuyor demek daha doğru olacaktır.

Kâr marjlarına bakacak olursak elimdeki veriler, zamana ve sektörlere göre farklılık göstermekle birlikte hem mobilya hem de metal eşya dallarında bu marjların ortalama % 10 ile 15 arasında olduğunu gösteriyor. Bazı firmalar hiç kâr etmediklerini, kâr marjlarının 2000'den sonra çok düştüğünü, şirketlerini ancak döndürdüklerini söyleseler de bu oranların genelde bana söylenenden biraz daha yüksek olduğu varsayılabilir. Metal sektöründe ise özellikle çelik tel, kablo gibi ürünlerde kâr marjı düşük olmakla birlikte ticaret hacmi geniş olduğu için elde edilen kârın fazla olduğu ifade edildi. Son olarak, sanayicilerin bana aktardıklarından tekstil sektörünün diğer sektörlere göre 5 ila 10 puan daha fazla bir kâr marjı olduğunu söylemek mümkün.

Bu genel bilgileri verdikten sonra yeniden Hacılarlı firmaların sektörel dağılımına dönebilirim. Tablo 8 bu dağılımı gösteriyor. Önceki tablolarda 30 sanayici olmasına rağmen bu tabloda rakamın 32 olması 2 ailenin iki farklı sektörde iş yapıyor olmasından kaynaklanıyor. Sektörel dağılımı daha iyi yansıtması açısından onları ayrı girişimcilermiş gibi tabloya yerleştirdim.

TABLO 8
Hacılarlı Sanayicilerin Sektörel Dağılımı

Girişimci	*Üretim*
G1	Mobilya üretimi
G2	İplik, kumaş, damper üretimi, kamyon bayi
G3	Manifaturacılık ve kablo üretimi
G4	Mobilya üretimi
G5	Halı üretimi (şu anda üretim yapmıyor)
G6	Çorap üretimi ve manifaturacılık
G7	Raf üretimi
G8	Mobilya üretimi (fabrikası kirada)
G9	Çelik üretimi 2 şirket (İlki ilk 500'de) (ikincisi ikinci 500'de)
G10	Kablo (elektrik, fiberoptik) üretimi (İlk 500)
G11	Mobilya, kablo, tekstil, lojistik, pazarlama kimya, demir, çelik (İlk 500)
G12	Çelik kapı ve damper üretimi
G13	Seramik üretimi
G14	Mobilya üretimi

Girişimci	Üretim
G15	Çelik kapı üretimi
G16	Mobilya üretimi
G17	Ofis mobilyaları üretimi (ikinci 500)
G18	Çelik kapı ve damper üretimi
G19	Manifaturacılık ve kanepe kumaşı üretimi
G20	İplik ve kumaş üretimi (İkinci 500)
G21	Mobilya üretimi (ikinci 500)
G22	Fabrika binası kirada
G23	Beton üretimi
G24	Makine üretimi
G25	Mobilya üretimi
G26	Mobilya üretimi
G27	Mobilya üretimi
G28	Mobilya üretimi
G29	Keçe ve havlu üretimi (ikinci 500)
G30	Mobilya üretimi
G31	Hafriyat
G32	Maden (ikinci 500)

Tablodan görüldüğü gibi bu 32 şirketin 13'ü mobilya üretimi (ev ve ofis mobilyası, koltuk, kanepe, yatak, panel mobilya, raf vb.), 6'sı tekstil (iplik, kumaş, çorap, kanepe kumaşı, keçe ve havlu) 8 firma[24] da demir, çelik (damper, tel, yay, kablo) sektöründe faaliyet gösteriyor. Bunların dışında, Hacılarlı sanayicilerin sahibi olduğu bir seramik fabrikası, bir beton üretim tesisi, bir hafriyat şirketi, bir de maden işletmesi bulunmaktadır. Ancak zaman zaman dipnotlarda göstermeye çalıştığım gibi Hacılar sanayisinin sektörel dağılımı, Kayseri'deki ticaret ve sanayinin genel yapısı ile ilgili nedenlerden dolayı biraz daha karışık bir görünüm arz ediyor. Burada, verileri derlerken zaman zaman birbirinin içine geçen ve birbirine karışan bazı durumlar söz konusu oluyor. İlkinden başlayarak bu durumları tarif etmeye çalışayım.

Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak anlattığım sürecin bir sonucu olarak genelde Kayseri'nin ekonomik, siyasal ve toplumsal hayatına ticaret sermayesi egemendir. Bilgili bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> Kayseri'deki sermaye birikimi, kapitalist üretim sürecinin ürünü olarak oluşmamıştır. Sermaye oluşumu, daha ziyade üretimin başka biçimleri içinde oluşmakta, ticaret kârları, spekülasyon, tefecilik, mülk sahibi olmak şeklinde ortaya çıkmaktadır (Velzen 1978: 175). Ticaretten elde edilen kâr, imalattan elde edilen kârdan daha avantajlı görülmektedir. Bu konuda halk arasın-

24 Bir aileye ait birisi, birinci 500'de diğeri ikinci 500'de 2 metal (çelik halat, yay) üretimi firması var ancak bilgilerini bir aldığım için burada ayrıca belirtmedim. Benzer şekilde keçe ve havlu olmak üzere iki ayrı fabrikaya sahip olan ailenin şirketlerine ilişkin bilgiler de birlikte alındı. Aksi takdirde sayı 34 olarak belirtilebilir.

da söylenen bir deyiş vardır: "*Zengin olmak istiyorsan, al sat, İflas etmek istiyorsan, yap sat*".

Kayseri sanayisinin geri bağlantısının yüksek olması, üretimlerinde kullandıkları hammaddeler açısından ticaret yapanlara bağlı olmaları nedeniyle, aracıyı ortadan kaldırarak kâr marjını yüksek tutmak amacıyla üretim yapanlar aynı zamanda ticari faaliyetlere de girişmişlerdir. Bunun bir nedeni Kayseri'nin hammadde açısından fazla zengin olmamasıdır (Bilgili 2001: 88).

Sanayi'den elde edilen gelirin giderek artmasına karşın hâlâ kent yönetiminin ve siyasetinin (belediye başkanlığının) yıllardır ticaret sermayesi ve onun temsilcisi olan Özhaseki'nin elinde olması bunun sembolik bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Doğan, bu durumu şöyle analiz etmektedir:

> Kayseri'nin büyükşehir ölçülerine varmış olmasına karşın devam eden tek merkezliliği, kentsel siyasetteki bir sınıfsal hâkimiyetin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Tek merkezlilikte (Kaleiçi-Kapalı Çarşı-Kiçikapı) arasındaki geleneksel ticari merkezde yer alan ticaret sermayesinin kent ekonomisi ve yerel siyasetteki belirleyici konumunun rolü büyüktür. Üretim etkinliğine 1989'da geçilen Kayseri OSB'de, ayrı bir ekonomik odak yaratmak yerine öteden beri Kayseri ekonomisine hâkim olan, ağırlıkla "Cami-i Kebir" camisinin cemaati olduğundan kendi içinde örgütlü sayılabilecek bu ticaret kesiminin gücünü pekiştiren bir etki yapmıştır. Kayseri'nin asıl yerlisi sayılan ve cenazelerini de büyük ölçüde bu camiden kaldıran bu yerel eşraf kesimi OSB'deki işyerlerinin çoğuna sahip olmuştur (Doğan 2007: 186).

Hacılarlılar, Kayseri'nin "yerlilerince" uzun süre zaten köylü olarak görülüp aşağılandıkları ve bu çevreye alınmadıkları için onlar açısından genel anlamda böyle bir durum söz konusu değildir. Hatta bugün eziyeti ve riski ama kazancı da çok olan imalat sanayinin Hacılarlılarca zapt edilmesinde bu tutumların da büyük bir rolü vardır. Ancak yukarıda Hacılar'ın sanayileşme sürecinde aktardığım gibi Hacılarlı bazı aileler sanayiciliğe giden sürece ticari kazançları sayesinde ulaşmışlardır. Hatta aralarında Doğan'ın yukarıda bahsettiği Cami-i Kebir esnaflığından gelenler de vardır. Bunun yanında, sanayi üretimine geçmeden önce yani HES'in kuruluşundan önce müstakbel ortakların önce hammadde tedarik ve pazarlama şirketi kurmuş olmaları da Velzen ve Bilgili'nin analizlerini doğrulamaktadır. Dolayısıyla, bazı Hacılarlılar garantili bir kazanç alanı olarak gördükleri ticareti bırakmak istemiyorlar ve sanayi ve ticareti bir arada yürütüyorlar.[25]

25 İhracata başladıktan sonra prosedürel kolaylıklar ve avantajlar nedeniyle birçok firmanın dış ticaret şirketi de kurmak durumunda kalmasını ayrıca hesaba katmak gerekiyor.

Bu şartlar altında, doğal olarak ailenin bazı bireyleri ki bunlar genelde amcalar (erkek kardeşler) zaman zaman da kuzenler oluyor, ticaretle uğraşırken diğerleri imalatı idare ediyorlar. Aynı anda iplik ve kumaş fabrikasına ortak olup damper üretimi yapan bu arada da market, fırın ve benzinlik işleten ve de kamyon bayiliği yapan bir aileyi bu kapsamda uçtaki bir örnek olarak verebiliriz. Toplamda Hacılarlı sanayici aileler arasında sanayi ve ticareti bir arada yürüten 8 aile var. Bunları ve yaptıkları işleri kısaca şu şekilde sıralayabilirim:

- İplik ve kumaş fabrikasına ortaklık, damper üretimi, market, fırın ve benzinlik işletmesi ve kamyon bayiliği
- Manifaturacılık ve kablo fabrikasına ortaklık
- Manifaturacılık, kablo fabrikasına ortaklık ve kanepe kayışı üretimi (tesis kurulma aşamasında)
- Manifaturacılık ve kanepe kumaşı üretimi
- Manifaturacılık ve çorap üretimi
- Mobilya üretimi, maden üretimi ve alışveriş merkezi işletmesi
- Çelik kapı ve damper üretimi aynı zamanda metal ve sac ticareti
- Mobilya, kablo, tekstil, finans, lojistik, pazarlama, dış ticaret, kimya, demir, çelik

İkinci durum sanayinin bir dalıyla uğraşan ailelerin zaman içinde o dala yakın sektörlere de girerek üretim yapmaya başlaması. Bu duruma en uygun örneği dampercilikle başlayıp çelik kapı sektörüne geçenler ve her ikisini aynı anda devam ettirenler oluşturuyor. Ancak bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Bu şekilde üretim yapanlar şunlar:

- Damper üretimiyle başlayıp çelik kapı üretimine de geçen 2, kamyon bayiliği de alan 1 aile
- Keçe üretimiyle başlayıp havlu üretimine de geçen 1 aile
- İplik üretimiyle başlayıp dokuma fabrikasına ortak olan 1 aile
- Mobilya, kablo, tekstil, finans, lojistik, pazarlama, dış ticaret, kimya, demir, çelik sektörlerinde yatırımları olan 1 aile

Üçüncü durum ise aynı anda farklı sektörlerde imalat yapan aileler:

- Çelik halat fabrikasına ortaklık ve seramik üretimi 1 aile
- Mobilya üretimi ve maden üretimi yapan 1 aile
- Hafriyat işleri yapan ve iplik üretim fabrikasına ortak olan 1 aile
- Damper üretimi yapan, iplik ve kumaş fabrikasına ortak olan kamyon bayiliği de yapan 1 aile

- Mobilya, kablo, tekstil, finans, lojistik, pazarlama, dış ticaret, kimya, demir, çelik sektörlerinde yatırımları olan 1 aile

Bir de bütün bunlara ek olarak yukarıda anlattığım gibi Hacılar'da sanayileşme sürecinin dinamosu HES Kablo olduğu için şu anda Hacılar sanayisine damgasını vuran esas büyük şirketlerin çoğunu 1999 yılında HES grubundan ayrılıp grup bünyesindeki fabrikaları işletmeye devam eden aileler oluşturuyor. Ayrıca HES çok ortaklı bir şirket olduğu için şu anda hisselerin büyük çoğunluğu iki ailenin elinde toplanmış olsa da küçük hisseleri bulunan başka bazı aileler de var. Dolayısıyla onlar da pratikte olmasalar da ucundan da olsa sanayi faaliyetinin içerisinde yer almış oluyorlar.

Üretim biçimi ve üretimin yapısı

Sanayileşme süreci, teknoloji ve üretim düzeyleri farklılıklar gösteren tüm ülkeler için aynı seyri izlemese de dünyada sanayi alanında 1970'lerden itibaren Fordist üretim tekniklerinden Post-Fordist üretim tekniklerine doğru bir geçiş yaşandığına ilişkin gözlemeler ve tartışmalar yapılıyor. Daha çok "kitlesel pazara bağlanmış bir kitlesel üretim sistemini" ifade eden terim olan Fordizm, Giddens'a göre:

> İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kitlesel üretimin yüksek derecede sendikalaşmış istikrarlı işgücü ilişkileriyle eşleştiği, kapitalizmin geliştiği döneme göndermede bulunuyordu. Fordizm altında firmalar işçileriyle uzun dönemli bağlantılar içine girmişler, ücretler de üretkenlikteki artışa sıkı sıkıya bağlanmıştı. Böylelikle toplu pazarlık anlaşmaları –firmalarla sendikalar arasındaki, ücretler, kıdem hakları, ödemeleri gibi çalışma koşullarını belirleyen biçimsel anlaşmalar– işçileri otomatikleştirilmiş çalışma rejimlerini kabullenmelerini ve kitlesel olarak üretilen mallar için yeterli talep yaratmayı sağlayarak kendi kendini besleyen bir çevrim yaratmıştı (Giddens 2010: 796).

Bu sistemin 1970'lerden itibaren krize girmesiyle tüm dünyada "daha fazla esneklik ile daha az iş güvencesinin" (*a.g.e.*: 796) olduğu yeni bir döneme geçildi. Bu yeni dönemin ilk belirtileri 3. İtalya olarak adlandırılan İtalya'nın Orta ve Kuzeydoğu bölgelerinde görülmeye başlandı. Toscana, Umbria, Marche, Emila-Romagna, Vaneto, Friuli, Trentino-Alto, Adige gibi bölgelerde öbekleşen küçük ama dinamik firma ve atölyeler, bu yapısal değişimin prototipleri haline geldiler (Kumar 1999: 54-55). 1980'lerin başında İtalya'nın Kuzeyindeki bu bölgelerde üretim yapan küçük firmaların üretim organizasyonlarını inceleyen Piore ve Sabel, gözlemlerini aktardıkları klasik-

leşmiş çalışmaları *The Second Industrial Divide*[26] adlı kitapta bu yeni dönemi tanımlamak için bir süredir kullanılmaya başlayan Post-Fordizm terimini "yeni sanayi odakları" *(new industrial districts)* tartışması bağlamında yaygınlaştırdılar. Özetle, gözledikleri şey şuydu. İtalya'nın bu bölgesinde önceki Fordist üretimin tam zıddı bir biçimde, üretimde esnek uzmanlaşmaya dayalı yeni bir sistem gelişmişti. Esnek uzmanlaşmayla kastedilen ise, taleplerdeki değişikliklere göre birçok farklı ürünü dünya piyasalarına hızlı bir biçimde ulaştırmaktı. Buradaki küçük firmalar, aralarında hem rekabete hem de işbirliğine dayalı farklı bir organizasyonla, çok kısa sürede kendilerini dünya piyasalarının istedikleri şekilde ürün üretebilecek şekilde yeniden örgütlemeye ve bu sayede piyasada geçici de olsa bir yer edinmeye başladılar. Buradaki temel mantık, "sürekli yenilik yapmak, durmak bilmez değişimi kontrol etmeye çalışmak yerine ona uyum sağlamaktı" (Piore ve Sabel 1984: 17). Sennett'in ifade ettiği gibi bu yeni üretim sürecinin en belirgin özelliği, dış dünyanın değişken taleplerinin kurumun iç yapısını belirlemesine izin verilmesiydi (Sennett 2008: 53-54). Esnek üretimle amaçlanan "dünyadaki talep dalgalanmalarına ve değişik ürünlere yönelik küçük ve değişken ölçekli gereksinimlere kolay yanıt verebilmek için, hem üretim sürecini sürekli değişmeye açık tutabilmek, hem de kullanılacak emeği bu sürece uyumlu hale getirebilmek" idi (Eraydın 1999: 272). İtalya'da bu süreç şöyle gerçekleşti.

Bu bölgelerde genellikle 10 ile 50 arasında işçi çalıştıran küçük atölye ve fabrikalarda "hem üretim sürecinin merkezsizleşmesini hem de üreticilerin toplumsal entegrasyonunu" aynı anda içeren yeni bir dinamik ortaya çıktı (Brusco 1982: 167-184). Her bölge, birbirleriyle gevşek bir şekilde bağlantılı, bir ürün dizisinde uzmanlaştı.[27] Örneğin, "Toscana tekstil ve seramikte uzmanlaştı. Emilia-Romagna dayanıklı çini, otomatik makineler ve tarım makineleri üretiyordu. Marche'de ayakkabı temel üründü. Venato da seramik ve plastik mobilyanın yanı sıra ayakkabı üretiyordu" (Kumar 1999: 54-55). Tarihsel olarak tarımdan ve zanaatkârlıktan kaynaklanan sosyal bütünleşme ve dayanışma tecrübesine de sahip olan bu bölgelerde atölyeler, oldukça iyi tasarımlara sahip gelişmiş bir ürün portföyüyle uluslararası pazarlarda kendilerine sağlam bir yer edindiler. İşçiler oldukça yüksek vasıflıydılar ve İ. İtalya'daki büyük fabrikalardan daha yüksek ücretle çalışıyorlardı. Dolayısıyla işçilerle onları kontrol edenler arasında fazla bir mesafe söz konusu değildi. Bu yüzden,

> Bir zanaatkâr olmaktan çıkıp bir girişimciye dönüşmek kolaydı. Yeni ürünler tasarlamayı ve pazardaki boşlukları kullanmayı amaçlamak, girişimciler, ta-

26 Piore ve Sabel 1984: 17.

27 Bu konuda diğer kaynaklar için bkz. Amin 1989: 13-34; Goodman ve Bamford 1989.

> sarımcılar, mühendisler ve işçiler arasında şaşmaz bir işbirliğinin olması anlamına geliyordu. Girişimcilerin küçük hacimleriyle birlikte ele alındığında bu durum esnek bir işbölümü ve firma içindeki hiyerarşilerin törpülenmesini sağlıyordu... Firma içindeki ilişkilerin işbirliğini amaçlayan kolektif karakteri firmalar arası ilişkilerde de yeniden üretiliyordu... Firmaların dikey bütünleşme dereceleri düşüktü ve kapsamlı bir uzmanlaşmış faaliyetler dizisi açısından birbirlerine bağımlıydılar... Firmalar aldıkları siparişleri birbirlerine aktarıyor ve pahalı donanımların maliyetlerini paylaşıyorlardı. Kolektif pazarlama muhasebecilik ve teknik hizmetler sağlamak için yerel uzanma birliklerinin kurulması amacıyla kaynaklarını ortaklaşa bir araya getiriyorlardı... Ayrıca, ulaşım, konut, eğitim, sosyal sigorta imkânları belirgin bir yükseklik standardına varmıştı ve böylelikle ilave bir 'sosyal ücret' sağlanmış oluyordu (Kumar 1999: 55-56).

Bütün bunlara ek olarak da bu sanayi bölgeleri, yerel siyasetin, idarenin ve kurumların da desteğini aldılar. Bu destekleri sağlayanlar arasında bankaları, belediyeleri, kent ve bölge siyasetinin aktörlerini saymak mümkün. Bu destek yerel ve folklorik motiflerle bezenmiş ideolojik tutumlarca da perçinlendi ve bu tarz dayanışma ilişkilerini öne çıkaran bir anlamda "hayali gelenekler" yeniden öne sürüldü.

> Politik partiler ve öbür alt kültür kurumları işverenler ve işçiler arasında karşılıklı destek ve karşılıklılık –bir toplumsal uzlaşma– havası yarattılar... Bu kurumlar, düşük kira bedelleriyle arsa sağlamış, mesleki eğitimi desteklemiş, düşük faizli borç düzenlemeleri yapmış, merkezi hükümetle vergi kolaylıkları sağlanması için müzakerelere girmiş ve işçi ve ailelerini desteklemek için toplumsal hizmet altyapısı tesisi etmişlerdi (Kumar 1999: 55-56).

Böylece 3. İtalya, İtalya'da hem ihracatının hem de istihdamın artmasına ciddi bir katkıda bulunmuş oldu. Zaman içinde bu üretim örgütlenmesi, İtalya'da yaşanan tikel bir tecrübe olmanın ötesine geçip dünya kapitalizminin üretim örgütlenmesinde paradigmatik bir dönüşümün örnek modeli olarak sunulmaya ve selamlanmaya da başlandı. Esneklik kavramı etrafında yaşanan bu paradigma değişikliği, esasen yeni bir üretim ve birikim rejimine geçişi ifade ediyordu. Neo-liberal hegemonyanın dünya siyasetinde ağırlığını hissettirmesiyle aynı paralelde yaşanan bu süreçte, önceki dönemin, kitlesel üretim, istihdam, sosyal haklar temelinde bir oydaşmaya dayalı sosyal refah devleti anlayışı da yavaşça ortadan kalkmaya başladı. Bu süreçte tüm dünyada sendikalar, işçi örgütlenmeleri güç kaybederken, çalışanlar dünya piyasalarındaki dalgalanmalar karşısında çaresiz ve korumasız bir

biçimde "esnemeye" hatta eğilip bükülmeye zorlandılar. Bu yüzden, Lash ve Urry,[28] bu dönemi "örgütlü kapitalizmin sonu" olarak nitelendirdiler. Sennett ise, üretimin yanı sıra işgücü piyasalarının da esnekleştirilmesi sürecinin çalışanlar üzerindeki olumsuz etkilerini "karakter aşınması"[29] terimiyle kavramsallaştırdı.

Hal böyle olunca bu tarz benzer bölgesel oluşumlar, yalnızca İtalya ile sınırlı kalmayıp özellikle 1990'lı yıllardan itibaren dünyanın hem gelişmiş hem de gelişmekte birçok ülkesinde ortaya çıktılar. Almanya'daki Baden-Württemberg[30] ve ABD'deki Silikon Vadisi[31] örnekleri, ileri teknolojiye dayalı şirketlerin bir arada olduğu daha çok yazılım, tasarım ve buluşa dönük üretim yapan bölgeler olarak örgütlenirken; gelişmekte olan ülkelerdeki şirketler ise imalat sanayinin daha klasik sektörlerinde emek yoğun bir üretim ekseninde bir araya geldiler. Örneğin, tekstil, deri, ayakkabı,[32] ya da ameliyat malzemeleri gibi sektörlerde Brezilya'da[33] (Sinos Vadisi), Hindistan'da[34] (Trippur), Meksika'da[35] (Guadalajara ve Leon) Pakistan'da[36] (Sialkot), Güney Kore'de[37] (Changwon) benzer bölgeler oluştu. Eraydın, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerdeki bu yeni sanayi odaklarının ana özelliklerini şu şekilde özetlemektedir:

> Bu yörelerin ana nitelikleri belirli bir sektörde uzmanlaşma, küçük ve orta ölçekli sanayi birimlerinin egemen olması, firmalar arası dayanışma ağları, fiyata değil kaliteye dayalı bir rekabet ortamı ve böylelikle ulaşılan ortak verimlilik artışı (collective efficiency), işverenle çalışanlar arasında güven ortamını sağlayan bir sosyokültürel kimlik ve etkili yerel kurum ve kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır. Ortak bir sosyal ve kültürel yapının, ortak değerler, davranışlar, ve dilin paylaşılması anlamına geldiği ve yüz yüze ilişkiler yardımıyla da üretim çevresinde pek çok ortaklık ilişkilerinin ve dayanışma ağlarının kurulabileceği üzerinde durulurken yerel kurumların bu sanayi odaklarında teknolojinin ve bilginin yayılmasını ve yaratıcı ortak düşüncenin gelişmesini desteklediği belirtilmektedir. İleri teknoloji odakları üzerine yapılan çalışmalarda ise yukarıdakilere ek olarak üretim maliyetinin ve riskinin paylaşılması-

28 Lash ve Urry 1987.

29 Sennett 2008.

30 Staber 1996: 299-316; Semlinger 1993: 435-463; Hiedenreich 1996: 401-417.

31 Saxenian 1990: 89-112; Saxenian 1991: 423-37; Angel 1991: 1501-1516.

32 Rabelotti 1995: 29-41.

33 Schmitz 1995: 9-28; Rabellotti ve Schmitz 1999: 97-108; Stamer 1998: 1495-1511.

34 Knorringa 1996; Cawthorne 1995: 43-56; Holmström 1998; Das 1998: 33-49.

35 Rabellotti ve Schmitz 1999: 97-108.

36 Nadvi 1999a: 143-177; Nadvi 1999b: 81-107.

37 Markusen ve Park 1993: 158-81.

nı sağlayan üretim ağlarının aynı zamanda yeni ürün geliştirmede önemli olduğu, özellikle yedek parça üreten firmalar ve fasoncularla ana firma arasındaki ilişkilerin ürün geliştirme ve yeni buluşların gerçekleşmesinde önem taşıdığı belirtilmektedir (Eraydın 1999: 273).

Yukarıdaki niteliklere ek olarak son yıllarda yereldeki üretimin uluslararası piyasalarda "rekabet" gücüne erişmesi ve "buluşçuluk kapasitesi" de sanayi odaklarıyla ilgili olarak yapılan çalışmalarda giderek daha çok dile getirilen temalardır (Eraydın 1999: 273). Benim çalışmamın odağı olan Kayseri'deki imalat sanayi ise daha çok gelişmekte olan ülkelerdeki çizgiye uygun bir yapıda olduğu için; bu konudaki literatürü biraz daha derinleştirmek istiyorum.

Endüstriyel sosyoloji literatüründe İtalya'daki tecrübeyi inceleyen öncü çalışmaların ardından yukarıda bazılarını sıraladığım gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi odakları üzerine de birçok çalışma yapıldı. Örneğin, *World Development* dergisi 1999 yılında 27 cildini bu tarz çalışmalara ayırdı. Editörlüğünü yaptıkları bu sayıda farklı ülkelere ilişkin çalışmaları değerlendiren Schmitz ve Nadvi'nin[38] gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi odakları üzerine tespit ettiği bazı ortak noktalar şunlar. İlk olarak bu sanayi odaklarının (öbeklenmeleri) üretimin geneli açısından istatistiki önemini belirlemek zor olsa da bunlar birçok gelişmekte olan ülkede ekonomik ve sosyal olarak yaygın ve etkili bir konumdalar.[39] Nitekim Türkiye'dekilerle ilgili olarak Pamuk'un[40] ve Filiztekin ve Tunalı'nın[41] Anadolu'daki üretimin abartılmaması ama küçümsenmemesi gerektiği noktasındaki vurgularını hatırlamakta fayda var. İkincisi, bu odakların yapıları ve büyüme dereceleri farklılık gösteriyor. Örneğin zanaata dayalı bazı küçük öbeklenmeler yaratıcılık ve genişleme açısından daha az dinamikken; öte yanda firmalar arası işbölümünü geliştiren, rekabet kapasitesini arttıran ve uluslararası pazarlarda kendilerine yer arayan oluşumlar ortaya çıkabiliyor[42] ve bu iki ucun arasında birçok ara vakalar[43] (*intermediate cases*) da bulunuyor. Üçüncüsü, bu sanayi odakları oldukça heterojen niteliklere sahipler. Örneğin, atıl kalmış kimi odakların yanı sıra birçok sanayi bölgesinde orta büyüklükte ve büyük firmalar ortaya çıkabiliyor ve bu odakların yönetiminde önemli roller üstlenebiliyorlar.[44]

38 *World Development*, 1999, cilt 27, no. 9, s. 1503-1514.

39 Nadvi ve Schmitz 1994.

40 Pamuk 2009.

41 Filiztekin ve Tunalı 1999.

42 Cawthorne 1995, Nadvi 1999b.

43 Knorringa 1996; Rabelotti 1997; Visser 1996.

44 Rabellotti ve Schmitz 1999.

Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerdeki tecrübe en başarılı örneklerinde bile İtalya modelinden farklılıklar gösteriyor (Schmitz ve Nadvi 1999: 1504). Bu endüstriyel kümelenmelerin ya da yoğunlaşmaların (*industrial clustering*) firmalara genel anlamda birbirlerinin dışsallıklarından (*external economies*) yararlanma anlamında bir verimlilik ortamı yarattıkları bilinen bir olgu. Ancak bir arada ya da aynı mekânda bulunmak kolektif verimlilik (*collective efficiency*) oluşturmak için tek başına yeterli olmuyor; bunun için istekli (*deliberate force*) ve örgütlü birliktelik ve eylem (*joint action*) gerekiyor (Schmitz ve Nadvi 1999: 1504-5). Peki acaba Hacılar'da durum nasıl? Aşağıdaki bölümde bu literatür çerçevesinde Hacılar sanayisindeki üretim örgütlenmesini analiz etmeye çalışacağım.

Üretimin örgütlenmesi

Aslında genel anlamda yukarıda gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi odakları için yapılan tespitlerin birçoğunun Hacılar için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira, Hacılar sanayisi de bu yaygın küresel sürecin bir parçasını oluşturuyor. Bir önceki bölümde, Hacılar sanayisinin sektörel yapısının kuşbakışı denebilecek bir görünümünü vermiş olduğumu düşünüyorum. Bu bölümde ise sanayideki üretimin yapısını, sanayinin kendi içindeki üretim örgütlemesini ve araştırma geliştirme faaliyetlerini de içerecek biçimde teknoloji boyutunu daha yakından ele almaya çalışacağım. Yaptığım görüşmelerden ve gezdiğim fabrikalardan edindiğim izlenimleri hem İtalya örneği hem de diğerleriyle kıyaslayarak aşağıdaki başlıklar altında değerlendireceğim. Öyleyse, Hacılar sanayisinde şirketlerin oluşturduğu ağırlığa ve genel kompozisyona 2009 yılı rakamları ile ölçek ve ciro açısından ilk 10 sırayı oluşturan şirketler nezdinde bakarak başlayabilirim.

Kayseri sanayisinin geneline ilişkin rakamlar vermiştim. Örneğin imalatın ilk sırasında % 27,15 ile metalden mamul eşya, 17,61 ile mobilya ve orman ürünleri ve % 12,3 ile tekstil geliyordu. Bu yapının bir parçası olan Hacılar imalat sanayi de büyük oranda emek yoğun bir sanayi örgütlenmesine sahip. Dolayısıyla, geneli itibarı ile teknoloji yoğun, katma değeri yüksek ürünler üreten bir sanayi değil.

Gerek Kayseri gerekse Hacılar sanayisinin amiral gemisini bir şirket oluşturuyor. Bu şirket marangozluk ve mobilyacılıkla başlayan iki kardeş tarafından 1957 yılında kurulmuş. 1981 yılında işi devralan çocuklar ise şirketi geliştirip zaman içinde küresel çapta bir holdinge dönüştürmüşler. Şirket halk arasında daha çok mobilya markaları ile biliniyor. Ancak holdingin halihazırda mobilya, kablo, tekstil, finans, lojistik, pazarlama, dış ticaret, kimya, demir, çelik alanlarının hepsinde üretim yapan fabrikaları ya da yatırım-

ları var. Holdingin 2010 yılı cirosu 4,1 milyar TL, 2011 beklentisi ise yaklaşık 4,6 milyar TL idi. Şirketin 2012'deki net kârı ise 348 milyon TL[45] olarak gerçekleşti. Bu şirketin ardından, ikinci sırada HES geliyor ki bu fabrikanın da büyük hissesi yine lider firmaya ait. Şirketin cirosu 2009 yılı itibarı ile 677 milyon TL. Üçüncü sırada ise birbirine çok çok yakın cirolara (yaklaşık olarak 180 ila 200 milyon TL arasında) sahip 3 firma var. Bunların biri, mobilya alanında faaliyet gösteren bir firma. Bu firmanın sahibinin maden işletmesini ve alışveriş merkezi yatırımlarını da hesaba katarsak lider firmadan sonra genel sıralamada ikinci sırada yer aldığını net olarak söyleyebilirim. Diğeri, 1999 yılında yine HES grubundan ayrılan bir çelik fabrikası. Ötekisi ise keçe ve havlu üretimi yapan ve yaklaşık 181 milyon TL ciroya sahip bir firma. Bunların ardından 4. ve 5. sıralarda ofis mobilyaları (90 milyon TL'lik ciro) ve ev mobilyaları (65 milyon TL'lik ciro) üreten iki firma geliyor. Bu iki firmayı en yakından takip eden ve 6. sırada bulunan aile ise bir iplik ve kumaş fabrikasına ortak ve ilk 500'e giren firmadan kendi paylarına düşen ciro miktarı yaklaşık 30 milyon TL. Buna diğer faaliyetleri olan hafriyat şirketinin yıllık yaklaşık 10 milyon TL'lik cirosunu de eklemek gerekiyor. Bu firmayı 7. sırada 22 milyon TL cirosuyla bir seramik firması izlerken, 8. sırada 20 milyon TL'lik cirosuyla yine bir mobilya fabrikası bulunuyor. Geriye kalan 20 firmanın ciroları ise 3 ile 17 milyon arasında değişiklik gösteriyor.

Görüldüğü gibi, Hacılar'daki sanayi örgütlenmesi yatay bir örgütlenme değil. Üretim kapasiteleri ve cirolar açısından hem lider firmayla diğerleri arasında hem de önde gelen firmalarla diğerleri arasında muazzam farklar var. Örneğin lider firmanın cirosu (3.800 milyon) diğer tüm firmaların cirolarının toplamının (1.639 milyon TL) iki katından daha fazla. İlk 5 firmanın cirolarının toplamı ise Hacılar sanayisinin toplam rakamı olan 5.439 milyon TL'lik cironun 5.016'lık kısmını oluşturuyor.

Aynı seyri ihracat rakamlarından da açıkça izlemek mümkün. Hacılarlı firmaların toplam ihracatı 607,7 milyon dolar. Lider firma 251 milyon dolarla ilk sırada bulunuyor. HES onu 131 milyon dolarla takip ediyor. Bundan sonraki sıralama ise öncekilerden biraz farklılık gösteriyor. 3. sırada 50 milyon dolarla bir maden firması ve ofis mobilyaları firması, 4. sırada 38 milyon dolarla çelik fabrikası, 5. sırada ise 20 milyon dolarlık ihracatla yine bir mobilya firması yer alıyor. Dolayısıyla bu 6 firmanın toplam ihracatı 540 milyon dolar ediyor. Geriye kalan 67 milyon dolar ise kalan 24 firma arasında dağılıyor.

Çalışan sayıları açısından da benzeri bir durum söz konusu. Toplam 18.765 çalışanın 12.000'i lider holdingin çeşitli şirketlerinde çalışıyor. En büyük ilk 5 firmada çalışanların toplamı 15.437 iken ilk 10 firma söz konusu olduğunda rakam 17.260'a çıkıyor.

45 Bkz. *Taraf*, 1 Ağustos 2012.

Dolayısıyla, Hacılar sanayisinin temelde lider bir firma ve onun altındaki 5, 6 büyük firma etrafında örgütlendiğini söyleyebiliriz. Diğer küçük firmalar ise çok daha küçük ölçekli üretim ve teknolojik kapasiteye sahipler. Şimdi bu küçük ya da orta boy denebilecek firmalardan 2 farklı sektörde faaliyet gösteren bazılarına daha detaylı bakarak genel resmi tamamlayayım. İlk örnek mobilya sektöründen.

6'sı üniversite mezunu olmak üzere 80 erkek ve 10 kadın çalışanı olan bu orta büyüklükteki mobilya firması 50.000 metrekare kapalı ve 10.000 metrekare açık alana sahip. Günlük 20 takım koltuk ve 350 adet kanepe üretiyor. Firma sahibi, bir personelin birim zamandaki üretimini şu sözlerle özetliyor: "Koltuk üretimi zor ama bir personel günde 30-35 kanepe üretebiliyor günde. Biraz daha ekonomik kanepe olursa 45-50'ye kadar çıkar. Sabah 8'den akşam 6:30'a". 8 milyon TL'ye yakın bir cirosu olan bu firmanın 1 milyon dolarlık da ihracat kapasitesi var. İhracatında ön sırada yer alan ülkeler Irak, İran, Hollanda ve Almanya. Buna benzeyen diğer firmalarda da aşağı yukarı benzer bir ölçek var. Mobilya, işçi yoğun bir sektör olduğu için işçi sayısı ile üretim kapasitesi neredeyse doğru orantılı. Örneğin 190 işçi çalıştıran, günlük 15 takım koltuk, 150 kanepe, 50 baza, 60-70 yatak ve yumuşak malzemeden 10 panel mobilya üreten bir başka firmanın cirosu 15 milyon TL, yani bir önceki firmanın iki katına yakın.

İkinci örnek ise metal eşya sektöründen. 6'sı üniversite mezunu 125 çalışanı, 20.000'i kapalı olmak üzere 30.000 metrekare alanı olan ve hem damper hem de çelik kapı üreten bu firmanın cirosu yaklaşık olarak 17 milyon TL. 4,5 milyon dolarlık ihracat yapan bu firmanın ihracat yaptığı ülkeler ise şu şekilde dağılıyor: "% 55'i Afrika, % 30'u Arap ülkeleri, kalan Türki ve Balkanlar". Bu firmanın ARGE bölümünde üniversite mezunu kimse yok, üretim süreci ustalar tarafından kontrol ediliyor. Ondan daha küçük olan ve yalnızca çelik kapı üreten 2 firmanın ölçekleri ve üretimleri de birbirine çok yakın. Örneğin ilkinin 4'ü üniversite mezunu olmak üzere 72 çalışanı var. Günlük 70-75, yıllık 16.000 adet kapı üretiyor, cirosu 6 milyon, ihracatı 1 milyon dolar civarında. İhracat yöneliminin % 80'i Mısır, Ürdün, Arabistan, Halep, Nijerya, Arap ve Afrika ülkelerine, kalan % 20'si ise Almanya ve Hollanda'ya. ARGE'sinde 1 mühendis 2 usta yer alıyor. İkinci firma ise 3'ü üniversite mezunu 83 çalışanıyla yılda 20.000 adet çelik kapı üretiyor. 7 milyon TL cirosu 1,3 milyon dolar ihracatı var. İhracat yönelimi yukarıdakilerle aynı doğrultuda Nijerya ve Gana gibi Afrika ülkelerine. Bu firmanın ARGE'si de 1 üniversite mezunu ve 2 ustadan oluşuyor.

Görüldüğü gibi Hacılar sanayi, her ne kadar mobilya ve metal eşya alanlarında uzmanlaşmış olsa da halihazırda, İtalya örneğinde olduğu gibi birbirlerine yakın ölçeklerde küçük ve orta ölçekli birimlerinin üretim ilişkilerine

'egemen olduğu bir yer değil. Zaten, burada yine İtalya örneğinde olduğu gibi dünya pazarından gelen taleplere hızla yanıt verecek becerikli ve vasıflı işçilere sahip iyi tasarımlara ve gelişmiş bir ürün portföyüne sahip küçük firmaların baskın olduğu bir doku da hiç olmadı. 1990'lara kadar üretim neredeyse tamamen iç pazara dönüktü ve ürün kalitesi de çok düşüktü. Bu yüzden bu sanayi yurtdışı bir yana Türkiye'nin doğusuna düşük kaliteli mal satarak büyüdü. 1990'larla birlikte ulusal pazara özellikle de Türkiye'nin batısına mal satmaya ve ürünlerinin kalitesini yükseltmeye başladılar. Önceki bölümlerde gösterdiğim gibi önde gelen bir iki firma hariç, Hacılarlı küçük firmaların ihracata başlaması neredeyse 2000'li yılları buldu. Üstelik bu firmaların ürettikleri ürünler hâlâ tasarım ve kalite açısından çok gelişmiş ürünler değil ve daha çok ucuz fiyat avantajıyla pazarda bir yer edinmeye çalışıyorlar. Dolayısıyla, Hacılarlı firmalarla ilgili yukarıda verdiğim bilgiler, üretim, ihracat ve ciro miktarları açısından aradaki büyük farkları ve OSB içindeki hiyerarşik yapıyı açıkça gösteriyor. Sanayideki bu dikey örgütlenmenin önemli faktörlerinden biri de fason üretim. Bu yüzden bir sonraki bölüm fason üretimi ele alıyor.

Fason üretim

Esasen 1950'lerin sonundan 1980'lerin ortalarına kadar geçen yani Hacılar'da sanayiye yönelimin başladığı ilk 30 yıllık dönemi, vasıflı emek ve ihracata dönük kaliteli üretim konusundaki büyük farkı göz ardı edersek İtalya'nın 1970'li ve 1980'li yıllarına bir ölçüde benzetmek mümkün. Yani girişimcilerin çoğunun küçük atölye, tezgâh sahibi olduğu benzer sermaye, üretim ve ticaret hacmine sahip olduğu dönemlere. Öte yandan KAYSO verilerine göre KOBİ'lerin halihazırda tüm Kayseri sanayisinin % 97'si gibi çok büyük bir oranını oluşturduğunu düşündüğümüzde küçük ve orta boy işletmelerin sayısal üstünlüğünün hâlâ devam ettiği de açıkça görülüyor. Ancak, dünyadaki diğer örneklerde[46] olduğu gibi belirli bir dönemde diğerleriyle benzer ölçekte olan bazı firmalar öne çıkılar, zaman içinde belirli avantajları ya da fırsatları kullanarak sektörde ezici bir ağırlık kazandılar ve pratikte şu anki sanayi üretiminde belirleyici konumdalar. Bu süreci ise öncelikle büyük oranda binlerce işçinin çalıştığı Fordist tarzda üretim yapan tesisleri ile bunun yanında da fason üretim aracılığıyla yönetiyorlar.

Fason söz konusu olduğunda genelde akla bir ana büyük firma ve onun iş verdiği küçük firmalar gelir. Oysa fason, "en geniş anlamıyla iki firma ve genellikle iki endüstriyel firma arasındaki değişim ilişkisidir" (Ayata 1991:

46 Bu sürecin zaten İtalya'da da olduğu gibi kalmadığı ve 1990'larla birlikte benzer bir yol izlediği araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bkz. Brusco vd. 1996.

167). Bu ilişkinin teorik olarak illa ki hiyerarşik bir ilişki olması gerekmez ve imalat sektörünün yapısına göre çok farklı biçimlerde kurulabilir. Örneğin, İtalya'nın kuzeyinde sanayi odaklarının ortaya çıktığı döneme ilişkin olarak birbirleriyle gevşek bir ürün dizisinde uzmanlaşmış küçük ölçekli firmalardan bahsetmiştim. Ayata'nın Kayseri metal eşya sanayisinin 1970'li yıllardaki yapısına ilişkin araştırması da küçük firmalar arasında bu tarz ilişkiler olduğunu göstermektedir. Gaziantep ve Denizli tekstil sektörlerindeki fason üretim üzerine odaklanan ve yakın zamanda gerçekleştirilen bir çalışmada da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır.

> Denizli'de toplamda ağırlıklı olarak % 32, Gaziantep'te ise % 40 oranında mikro ölçekli işletmelere fason iş verilmektedir. Ancak asıl ilginç olan bu işletmelere iş veren firmaların da ağırlıklı olarak yine mikro ölçekli işletmeler olduğudur... Fason çalışan firmaların genelde kendilerinden daha küçük firmaları tercih ettikleri görülmektedir... Bir başka deyişle ana firma kendisine kıyasla daha küçük ölçekteki işletmeyi taşeron olarak seçme eğilimindedir fakat bu taşeronun küçük ya da mikro ölçekte olmasını zorunlu kılmamaktadır (Saracoğlu ve Başak 2009: 227).

Bu yüzden, Kayseri'deki duruma bakmadan önce fasonla ilgili bazı temel kavramlara kısaca değinmekte fayda var. Saracoğlu ve Başak'ın aktardığı üzere İngilizce literatürde firmalar arası ilişkiler "bağlantı" (*linkages*) ve alt sözleşme (*subcontracting*) kavramları altında incelenmektedir. İlkinin 3 farklı biçimi olduğundan bahsedilmektedir.

> Bunlar geri ileri ve yan bağlantılardır. Bir firmanın diğer firmanın ürünlerini kendi üretim sürecine girdi olarak kullanması geri bağlantı durumudur. İleri bağlantılar, bir firmanın ürünlerinin başka firmaların üretim süreçlerinde kullandırmak üzere ürettiği durumda ortaya çıkar. Yan bağlantılar ise aynı üretim süreci düzeyindeki firmalar arası bilgi akışını gerektirir (Ajayi 2003: 93'ten aktaran Saracoğlu ve Başak 2009: 218).

İkincisi ise Türkçede genellikle fason, taşeron ya da yan sanayi gibi farklı sözcüklerle ifade edilmektedir. Her biri farklı nitelikteki ilişkileri anlatan bu kavramların birbirlerinin yerine kullanılmalarının ya da hepsinin yerine fason kavramının kullanılmasının bu alanda bir kavram kargaşası yarattığı da vurgulanmaktadır (Saracoğlu ve Başak 2009: 218). Bu yüzden ben de baştan beri onların önerdikleri gibi Ayata'nın yukarıda verdiğim genel fason tanımını kullanmayı tercih ettim. Bununla birlikte, eğer firmalar birbirine denkse ve arada eşitler arası bir değişim ilişkisi varsa buna birinci tür fason ilişki;

eğer fason ilişki teknolojik düzey, emek üretkenliği, sermaye yapısı nitelikleri birbirinden çok farklı olan büyük firma ile küçük üretici arasındaysa buna ikinci tür fason ilişki diyeceğim (Saracoğlu ve Başak 2009: 219). Öte yandan, bir ilişkinin fason olarak nitelendirilebilmesi için bu firmalar arasında sürekli bir ilişkinin varlığı ve bu ilişkinin kalıcı olması gerekir (Ayata 1991: 168). Bununla birlikte, Ayata'nın gözlemleri, fasona ilişkin iki temel prensibin daha yürürlükte olması gerektiğini göstermektedir. "Uydu firmanın milimetrik kesinlikte iş yaparak standart ara mal talebini karşılayacak durumda olması ve kullandığı teknoloji düzeyinin ana firmanın teknolojik düzeyine yakın olması" (Ayata 1991: 171).

Kavramla ilgi netleşmeyi sağladıktan sonra fason üretimin mantığına geçebilirim. Çeşitli türleri olmakla birlikte fason üretim kabaca, emek maliyetlerini azaltmaya dönük bir üretim ilişkisi ya da stratejisidir. Bu kapsamda üretimin tamamı ya da bazı aşamaları başka bir firmaya devredilir.[47] Böylece talep artışına göre yeni yatırıma da yeni istihdama da gerek kalmadan üretim artışı sağlanabilir. Holmes, bu noktada fason ilişkileri üçe ayırmaktadır.

> Kapasiteye dayalı fason ilişkiler (*capacity subcontracting*), uzmanlaşmaya dayalı ilişkiler (*specialization subcontracting*) ve üreticiye dayalı fason ilişkiler. Üretim için kapasitenin yetersiz kaldığı ya da farklı bir yerde üretim maliyetlerinin daha düşük olabileceği durumlarda firmalar kapasiteye dayalı fason ilişkiler içine girerler. Belirli bir uzmanlaşma ve işbölümü gerektiren bir üretim söz konusu olduğu zaman ise firmaların tercihi ikinci tür fason ilişkilerdir. Üreticiye dayalı fason ilişkiler ise "uydu", "tedarikçi" ya da taşeron firmanın üretim sürecinde tamamen kendi kararları doğrultusunda üretim yapabildiği durumları içerir (Holmes 1988'den aktaran Saracoğlu ve Başak 2009: 219-220)

Şimdi de bu kavramsal çerçeve üzerinden Kayseri sanayisindeki duruma bakalım. Örneğin şu anda Kayseri'deki mobilya sektöründe (diğer firmaları da dahil olmak üzere) 12.000 çalışanıyla bütün sanayiye yön veren lider ana firma, onun altında sırayla 1.300, 800, 550, 200 gibi çalışan sayılarıyla 3, 4 büyük firma ve onların da altında daha az çalışan sayılarıyla yüzlerce küçük firma var. Bu küçük firmaların birçoğu kendinden büyük firmalar için çok düşük bir kâr marjıyla fason üretim yapıyorlar. Yani burada fason ilişkiler, Ayata'nın ifade ettiği gibi "hiyerarşik bir zincir biçiminde ve en tepedeki firmadan başlayarak aşağı doğru inecek biçimde" (Ayata 1991: 168) orga-

47 Firmalar arasında üretimin değil de bazı hizmetlerin (temizlik, güvenlik, yemek vb.) başka firmalara devredilmesi durumları da fason kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak ben burada fasonla yalnızca üretim aşamalarının devredilmesini kast ediyorum.

nize olmuş durumda. Lider firmanın üst düzey bir yöneticisi genel manzarayı şu şekilde özetledi:

> K: Peki efendim buradaki endüstriyel organizasyon nasıl?
>
> G: Şimdi bu organizasyonda en büyük pastanın sahibi İstikbal. Etrafında da birçok fason üreten küçük firma var, yüzlerce diyebiliriz. Yüzlerce diyebiliriz ama bunun yanında İstikbal ile beraber bu kulvara çıkmış olan işte İpek gibi Meşe gibi, Kilim gibi işte benzeri bazı firmalar da kendi portföylerine göre o dilimler içerisindeki yerini almış. Diyelim ki A standardında olan İstikbal ise işte B standardında olanlar var C standardında olanlar var. Herkes kendi kulvarında fiyat, renk, desen, kalite ve kamuoyundaki algılanış biçimine göre yerini bulmuş yani... Biliyorsunuz ARGE'ye herkes bir miktar para veriyor ama bizim ARGE'ye harcadığımız daha fazla. Bundan herkes istifade ediyor, taklit ediyor bi şekilde onlar da istifade etmiş oluyorlar. Ama bu arada bizim oluşturduğumuz pazarda onların da bize faydası var. Bir kere yetiştirdikleri elemanlar olarak bize fason üretimler yaparak üretimde biz daha az risk alarak birçok ürünümüzü ürettirebiliyoruz. Hepsi için kapasite artırımı yoluna gitmemiz söz konusu olmuyor. Hazır kapasite oluyor, işimiz olduğu zaman onlara veriyoruz.

Dolayısıyla yukarıdaki kavramsal çerçeveden kalkarak buradaki üretim organizasyonunun ölçek ve nitelik açısından çok farklı olan büyük firma ile küçük üreticiler arasındaki ikinci tür ve kapasiteye dayalı bir fason ilişki olduğunu iddia edebilirim. Mobilya sanayi yüksek teknolojiye dayalı değil emek yoğun bir sektör olduğu için teknolojik yakınlık şartı da büyük oranda sağlanmış durumda. Bu yüzden fason meselesi tam da Kayseri sanayisinin merkezinde duruyor ve OSB'deki üretimin yapısı, nitelikleri, organizasyonu ve rekabet örüntüleri hakkında bize çok yoğun bilgiler veriyor. Görüştüğüm bir Hacılarlı (orta büyüklükte) mobilya üreticisine kulak vererek bu sürecin nasıl işlediğini yakından görelim.

> 90'lı yıllarda yüksek enflasyonlardan bahsettim. Bizim orijinal kazancımızın sebeplerinden bir tanesi yüksek enflasyondu. O zamanlar İstikbal yüksek enflasyonu da göz önünde bulundurarak nakit parayla 100 liraya mal ettiği bir malı sırada 150 liraya 250 liraya satabiliyordu. Biz de o zaman nakit değilse birkaç ay vadeyle İstikbal'in 100 liraya mal ettiği malı 110 liraya mal etsek de 160-170 liraya satacak pazar bulabiliyorduk. Şimdi ne oluyor şimdi İstikbal piyasada fason yaptırıyor benim yaptığım malı. Bundan kazanmayı falan hedellemiyor. Hedefi ne, bana zarar vermek. O istemese de sonuç buraya geliyor. O böyle düşünmese bile o, "bu firmalara zarar vermek istiyorum" di-

ye düşünmese bile sonuç oraya varıyor. Televizyonda reklam yapıyor 99 milyon liraya 12 taksit Mondi. Ulan! 99 milyon değil 100 milyona mal oluyor bana. Kendi 99 milyona fason yaptırıyor bir garibana maliyetine. Sonra müşteri diyor ki bana: "Sen İstikbal misin? Adam 98 liraya baza satıyor hem de 12 taksit sen 100 lira, 120 lira peşin istiyorsun bir anormallik var" diyor. Dedim ya dünyadaki mobilya ticaretinin % 2'sini biz yaparken İstikbal'in buradaki 98 bin liralık bazayla uğraşması abes. Gidip Ikea'nın kurduğu standı kurup dünyanın her tarafında kendininki gibi 10 tane firma olsa burada kendine fason çalıştırsa yine yetiştiremez. Yapması gereken buyken bir büyüklük yapması gerekirken maalesef buradaki garibanı imalatçılara zarar verecek protokol uyguluyor.

Fason iş yapan bazı firmaların sahipleri ile yaptığım görüşmelerde daha küçük üreticiler de yukarıda ifade edilen durumu doğruladılar. Lider firmaların "çok pazarlıkçı ve gaddar" satın almacıları olduğunu; kâr etmelerine asla izin vermediklerini, işlerini anca döndürebildiklerini, aynı işi yapan çok firma olduğu için bu duruma razı olmak zorunda kaldıklarını ifade ettiler.

Mobilya etrafında hakkaten bir yan, bir de sanayi şeyi oluştu dediğiniz gibi. Ama bunun hiçbiri de İstikbal'e mal vermeyi çok sevmez. Ben İstikbal'le iş yapmayı çok sevmem açıkçası, neden? Müthiş satın almacıları vardır, size 5 kuruş para kazandırmazlar. Yani ben bunu 10 liraya yapıp bunun üzerine kâr koyup satmıyorsam hiçbir anlam ifade etmez. İstikbal de para kazandırmaz kesinlikle. Maliyetleri çok iyi bilirler, o kadar fiyat verirler, "yapıyorsan yap kardeşim". Onlara bir yapan çıkar sen yapmayınca. Çünkü adam sıkıntıda. İstikbal de bunu yapıyor. İstikbal 5 kuruş para kazandırmaz. Dolayısıyla iyi bir şey değildir aslında. Ama bakıyorsun önemli bir nakliye hacimleri var, oranın nakliyesini almak iyi bir şey, sürekli. Çünkü iş yokken kötü de olsa bir iş kapısı olmuş oluyor.

Görüldüğü gibi, birkaç firma etrafında örgütlenen ve tüm OSB'ye yayılan bu fason üretim genel anlamda Kayseri OSB'nin temel niteliklerinden birini oluşturuyor. Hatta lider firmanın bile IKEA için fason yatak üretimi yaptığı söyleniyor. Ancak bu noktada fasonu da kapsayan bir biçimde Hacılar'daki üretim organizasyonunun niteliği ile ilgili olan ve de bütününü ilgilendiren çok daha temel bir problem var. Zira buradaki üretimde söz konusu olan İtalya ile ya da diğer sanayi odaklarıyla ilgili olarak söylenen gevşek bağlantılı bir ürün dizisinde uzmanlaşıp dayanışarak; yani maliyetleri paylaşarak ve fiyat değil de kalite üzerinden rekabet ederek dünya pazarlarında yeni işler elde etmek değil. Tam aksine lider firmalar başta olmak üzere tüm üretici-

ler kapasiteleri ölçüsünde benzer ürünleri üretiyorlar. Birbirlerinin müşterilerini ve pazarlarını hedefliyorlar ve birbirleriyle ölümüne rekabet ediyorlar. Üstelik bu rekabeti de fiyat üzerinden yapıyorlar. Dolayısıyla özellikle büyük firmalar açısından aşırı rekabetçi ve talebe bağımlı bir ekonomide fason, ek yatırıma gitmeden ve gereksiz harcamalardan tasarruf ederek üretim artışı sağlıyor; fabrikanın düşük kapasite ile çalışmasını önlüyor; firmanın karlılığını arttırmada ve birikim sürecini hızlandırmada doğrudan rol oynuyor ve emek maliyetini sıkı biçimde kontrol etme imkânı sağlıyor (Ayata 1991: 151-152). Bu yüzden de uydu firmalar ana firma tarafından çok sıkı bir biçimde denetleniyor, çok az kâr marjlarıyla yaşamalarına izin veriliyor. Ancak en büyükler hariç bu durum, bütün sektörde kâr marjlarının çok ciddi bir biçimde düşmesine yol açıyor. Düşen kâr marjları ise, zaten birçoğu küçük firmalarda sendikasız, sigortasız ve sosyal güvencesiz çalışan işçilerin mevcut yaşam koşullarının daha da bozulmasıyla, üretim kalitesinin düşmesiyle ve nihayetinde bazı firmaların tasfiye olmasıyla sonuçlanıyor. Sektörün alt ve üst basamaklarındakilerin aralarındaki ilişki, bir mobilya üreticisinin sözleriyle şu şekilde işliyor:

> G: Şimdi en yukarıdaki bir insan var İstikbal tamam. Bir de aşağıda en altta baba oğul çalışan atölyeci var. Şimdi pazarda 10 birim talep var burada 12 birim üretim var. 2 birim kayıp birisi tarafından realize edilecek ya da bu küçülecek. Yukarıdaki bulunduğu pozisyona göre diyor ki 1 milyon dolar daha reklama fazla para veririm buradakini muhafaza etme adına. Aslında yukarıdakinin sosyal sorumluluğu şunu gerektirir: Pazardaki payını artırma değil de pazarı büyütme faaliyeti içinde olması gerekiyor. Şimdi buradaki 1 milyon dolar reklam verdi. Hemen aşağıdaki kendine göre: "Ben diyor 2 ay vadeli açıyorum". Onun bir altındaki diyor ki: "Bir kalite aşağı yapayım" diyor. Tüketici bunları fiyatla şey yapıyor; çünkü pazar genişlemiyor. En aşağıdakine gelince an aşağıdaki diyor ki: "Ulan yayın hurdasını kullanayım". O 10 liraya satarken düşürüyor 9 liraya, fiyat rekabeti başlıyor. Şimdi yukarıya doğru bu 1 milyon dolarla şey yaptı. Buradaki de köşeyi bırakmama adına fiyattan taviz veriyor ve bir süre sonra farkında olmadan yavaş yavaş öldürüyor. En yukarıdaki en aşağıdakinin gerilla olanın çok hızla hareket edenin kurallarına tabi olmak zorunda kalıyor. Bu sefer kaliteyi biraz daha düşürdü, fiyat biraz daha düştü. Bir üstteki fiyatla rekabet etmek durumunda. Bir sonraki yani hepsi şu aşağıdakinin hareketlerine tabi oldu. Derken şimdi bu aşağıdaki başka bir şey yaptırmaya başlıyor: Sigortasız adam çalıştırıyor, vergi vermiyor, kaçak çalışıyor. Yani bütün o katma değer üreten bütün şeyler nitelikler tedricen kayboluyor. En yukarıdakinin de bununla rekabet edebilmesi için bir süre sonra bunun argümanlarından bir tanesini kullanmak zorunda kalacak.

K: Ya o da kaçak işçi çalıştıracak ya o da sigorta ödemeyecek diyorsun?
G: Aynen öyle yani.

Öte yandan fason üretimin mobilya sektörünün yanı sıra tekstilde de yaygın olduğunu söylemek gerekiyor. Örneğin, Hacılarlı sanayicilerden birinin ortak olduğu bir dokuma fabrikasının tek işi Orta Anadolu Mensucat Fabrikası'na fason denim kumaş üretmek.

Biz burada pamuklu da dokuyoruz, poliviskon da dokuyoruz. Burada 2 sene para kazanamadık. Burada yani arturamadık şeyi. Biz daha evvel üst giysinin hepsini yaptık, yapmadığımız kalmadı. Bayan üst giysisi yaptık, baktık biz randıman alamadık. İstanbul'da Osmanbey'de bürolar açtık, bilmem ne yaptık. "Yahu dedik biz yap satla olmuyor artık biz fason yapalım". Orta Anadolu'yla da şeyimiz vardı sık temasımız vardı sürekli. Kalitede okeyimiz iyiydi. Sonunda Orta Anadolu'ya 2 yıldan beri fason yapıyoruz. Kot dokuyoruz. O ipini bize gönderiyor biz burada yapıyoruz, dokuyoruz veriyoruz paramızı alıyoruz.

Bu arada Orta Anadolu Fabrikası'nın kendisinin de dünyadaki büyük kot üreticileri için fason üretim yaptığını yukarıda belirtmiştim. Buna ek olarak fason üretimin kumaş dışında tekstilin diğer dallarında örneğin çorap üretimi için de geçerli olduğunu görüyoruz. Böylece, Hacılar, Denizli örneğinde olduğu gibi küresel fason zincirine eklemlenmiş oluyor.

G: Mesela bize teklif geliyor diyor ki kardeşim benim diyor: "50 bin düzine 60 bin düzine fason benim malımı yapar mısın" diyor. Maliyet çıkarıyorsun diyorsun ki: "Arkadaş benim yani sana üretirim benim düzinem 5 milyon lira". Fason tabii fason yapıyoruz.
K: Evet bunlar hangi firmalar büyük firmalar mı oluyor?
G: Tabii canım mesela diyelim ki bu Pierre Cardin, Vakko falan hep kendi üretmiyor ki hep fason yaptırıyor.

Bu bölümde son olarak fason üretimin çok ilginç sosyo-kültürel ve psikolojik bir boyutundan daha bahsetmek istiyorum. O da şu: Bir başka firma için fason üretim yapmak hepsi için olmasa da bazı Hacılarlı sanayiciler için utanç verici bir iş olarak görülüyor. Hacılarlı sanayicilerden biri fason üretmenin yerel deyimle neden bir "ar meselesi" olarak görüldüğünü şöyle açıkladı:

K: Peki buradaki iş organizasyonu nasıl? Herkesin kendi müşterisi mi var yoksa ana bir İstikbal gövdesi var millet ona fason mu çalışıyor?

G: Son 1 yıldır ki ekonomik sıkıntıdan dolayı biraz görünüm o ikinci söylediğinize yöneliyor fasona yöneliyor. Ama bunu da hiç kimse istemiyor. Hiç değilse profesyonelliği var değil mi fasonculuk kültürünün. Maalesef Türkiye'de yok ama bu olmadığı müddetçe bir gün çok kaybeden olur.

K: Tam olarak anlamadım fasonculuk kültürü mü olması lazım?

G: Tabii olması lazım. Ben yüz tane mal üretebilir kapasitem var bunun yetmişini kendi kendime yapıp üretiyorum tüketiyorum. Ellisini atmışını otuzunu da İstikbal'e yapayım. Öyle bir psikoloji var ki İstikbal'e mal yapıyor ya bunu ar meselesi haline getirenler var.

K: Yani yapılması utanç verici bir şey olarak mı görülüyor?

G: Aynen öyle yani bunun neresinde dayanışma var? Anlatabiliyor muyum?

K: Peki oluyor mu fason yapanlar vardır herhalde.

G: Biz de yaptık nasıl yaptık? X bey ricayla bize mal verdi. Yav ricaya ne gerek var! Böyle bir teklif var, değerlendir. Tamam oldu ya da olmadı. Sıkıntı ne biliyor musun? Sıkıntı burada. Burada fasoncuya dönüşmek ar meselesi. Bunu mesela Hilton'da söyleyen kim Y Bey.[48]

K: Bunu ne amaçla söylüyor yani fason yapan şirketler olmalı anlamında mı söylüyor bunu?

G: Ben birinin fasoncusu olmayı da öğrenmeliyim yeri geldiğinde. Yani şartları söyle diyor: "Bakın ben yatak verdim diyor Ikea'ya, fason yatak yaptım." Y Bey diyor bunu. Tabii! İstikbal diyor kardeşim. "Ben" diyor, "İstikbalim fason yapıyorum sen nesin ki lan başkasına fason yapacağım diye ar meselesi yapıyorsun bunu". Profesyonelsin, maliyetleri düşürüp seri imalata geçme mantığı kuracağın yerde fasoncu olmayı kendine sindirmiyorsun anlatabiliyor muyum?

Neredeyse hepsi sıfırdan başlayıp mesleğinde benzer aşamalardan geçerek şu an farklı üretim düzeylerine ulaşmış olan Hacılarlı sanayicilerin birbirleriyle dolayısıyla sanayi içi ilişkilerine ışık tutan bu sosyal psikolojik tutumlara; Hacılar sanayisindeki rekabet ve dayanışma ilişkilerini inceleyeceğim bölümde yeniden döneceğim. Burada sadece altını çizmekle yetiniyorum.

Teknoloji ve Ar-Ge

Ne Ar-Ge'si kardeşim! Ar-Ge dediğin "Arakla Getir" şeyi burada.

Öncelikle genel bir tespitle başlayalım. Gerek Kayseri imalat sanayinin genelinde gerekse Hacılarlı sanayicilerin fabrikalarında katma değeri ve tekno-

48 Lider firmanın üst düzey yöneticilerinden biri.

lojik düzeyi yüksek ürünler değil Fordist kalıplara daha uygun mallar üretiliyor. OSB'deki fabrikalar gezildiğinde hem mobilya, hem çelik ve metal eşya hem de tekstil sektöründe geniş ölçeklerde, kalabalık bir işçi nüfusla, emek yoğun bir üretim yapıldığına şahit olmak mümkün. Dolayısıyla teknolojiden çok emek ön planda yer alıyor.

Bununla birlikte Kayseri'nin son yıllarda rekabetçilik, markalaşma, patent tescili, yenilikçilik gibi alanlarda bir atak içinde olduğu da açıktır. 2008-2009 yılları URAK iller arası rekabetçilik endeksine göre il, son beş yıla ait endüstriyel tasarım tescil ortalamasında Türkiye'deki iller arasında 5., kent patent tescilinde 4., markalaşma becerisi ve yenilikçilikte 5., en rekabetçi iller sıralamasında ise 9. sırada[49] bulunuyor. Kayseri'de yeni açılan üniversiteleri de bu çerçevede değerlendirmek gerektiğini düşünüyorum. Nitekim, araştırmaya başladığım 2007 yılında şehirde yalnızca Erciyes Üniversitesi varken şu anda birisi devlet ikisi özel olmak üzere 3 yeni üniversite açıldı ve üniversitelerin sayısı 4'e çıktı.[50] Özel üniversitelerin kurulması konusunda maddi desteğin büyük oranda sanayicilerden geldiğinin de altını çizmek gerekiyor. Örneğin, lider firma, Melikşah Üniversitesi'ni kuruluşundan bugüne destekliyor; Hukuk Fakültesi ve İktisadi İdari Bilimler Fakültesi inşaatlarını tamamlamanın yanı sıra, Erciyes Üniversitesi'nin Meslek Yüksek Okulu Mobilya Bölümü binasının da inşaatını üstlenmiş durumda bulunuyor. Erciyes Üniversitesi Teknoparkı ile sanayi arasında henüz çok verimli hale getirilememiş olan ilişkilerin de geliştirilmesine çalışılıyor. Dolayısıyla, genel anlamda şehirde bilgiye ve teknolojiye dönük yatırımların sayısı giderek artıyor.

Bununla birlikte, incelediğim firmaların teknolojik düzeyiyle ilgili elimde sayısallaştırılabilir bir veri olmadığı için bu konudaki bilgilerim daha çok yaptığım görüşmelere ve edindiğim izlenimlere dayanıyor. Örneğin, firma sahiplerine teknolojik açıdan ne durumda olduklarını sorduğumda, birçoğu Avrupa'dan ithal ettikleri son model makine parklarına sahip olduklarını söylediler. Mobilya ve çelik eşya sektöründe CNS[51] tezgâhların, tekstil sektöründe özellikle İsviçre, İtalya ve Almanya'dan ithal edilen son model makinelerin kullanıldığı vurgulandı. Özellikle bazı büyük firmaların tesislerini gezdiğimde ben de bunlara şahit oldum. Ek olarak lider firmanın mobil-

49 Bilgiler KAYSO'nun web sayfasından alınmıştır http://www.kayso.org.tr/web_18480_1/index.aspx Erşim Tarihi 8 Şubat 2012.

50 Bunlar Abdullah Gül Üniversitesi (devlet), Melikşah Üniversitesi (vakıf) ve Nuh Naci Yazgan Üniversitesi (vakıf).

51 CNC (Computer Numerical Control), CNC 'bilgisayar sayımlı idare' anlamına gelir. NC tezgâhlar, üzerine özel bir standarda göre delikler delinmiş bantlar ile "otomatik" olarak işleme yaparlar. CNC makineler, üzerine monteli bir bilgisayar aracılığı ile programlanarak "otomatik" olarak işleme yapan makinelerdir. http://tr.wikipedia.org/wiki/CNC Erişim Tarihi 13 Şubat 2012.

ya sektörünün hammaddelerini oluşturan; çelik yay, kanepe kumaşı, sünger, elyaf vb. diğer sektörlere de yatırım yaparak Kayseri'de ciddi bir yan sanayi de oluşturduğu ve Ar-Ge çalışmalarına 2011 yılı itibarı ile 30 milyon dolar ayırarak her yıl yeni ürünler ve tasarımlar geliştirmeye çalıştığı da açık. Bu yeni ürünleri ulusal kanallardaki reklamlardan da takip etmek mümkün.

Esasen, Hacılarlı sanayicilerin teknolojiye eskiden beri meraklı olduklarını, daha 1970'li yılların başından itibaren İzmir Fuarı'ndan başlayarak teknolojik etkinlikleri takip ettiklerini HES bölümünde aktarmıştım. Bu ilginin daha sonraki yıllarda da devam ettiğini yurtdışına açılma süreciyle birlikte ve iş gezileri, fuarlar, yurtdışı seyahatleri gibi vesilelerle daha da geliştiğini söyleyebilirim. Bu ilginin önemli bir yönünü de sanayicilerin özellikle mühendislik ve işletme eğitimi görmüş çocukları üzerinden kurdukları ilişkiler oluşturuyor. Şimdilerde 30-40 yaşları arasındaki bu çocuklarının birçoğu İngilizce bilen alanında uzman mühendislerden oluşuyor ve dış dünyayı çok yakından izleyecek bilgi birikimine ve vizyona sahipler. Ancak, tüm bu gelişmelere rağmen yukarıda değindiğim birkaç istisna dışında Kayseri'deki sanayinin teknolojiyi üreten değil daha ziyade satın alıp kullanarak üretim yapan bir sanayi konumunda olduğunu söyleyebilirim. Makine ithalatında önde gelen ülkeler İsviçre, Almanya ve İtalya'dır. İkinci kuşak genç bir Hacılarlı mühendisin bu konudaki gözlemleri durumu özetlemektedir.

> Bu adamlar da makinelerin çoğunu Avrupa'dan alıyorlar zaten iyi makine almak istiyorsan Avrupa'dan alıyorsun. Abi makine işinde Alman ekolü, İtalyan ekolü önemlidir. İngilizler az çok vardır ama Alman İtalyan ekolü önemlidir. Fransa zaten ziraattır. Avrupa'nın en kötüsü bizden iyidir mutlaka ufak tefek bir şeyler yapılıyor ama. Benim karşılaştığım genelde Alman modeli İtalyan modeli İsviçre modeli.

Nitekim, 2010 yılında Kayseri'nin ithalatında İsviçre'nin 314 milyon dolar gibi diğer ülkelerden yapılan ithalatın tamamından daha fazla bir oranla en ön sırada yer alması, bu durumun açık bir göstergesidir. Lider firmanın bir üst düzey yöneticisinin sözleri de bu durumu doğrulamaktadır.

> G: Sanayinin bana göre en can alıcı noktası biz hâlâ kazandığımızı başka ülkelerin teknolojisiyle yapıyoruz. Kendi teknolojilerimizi geliştirip kendi ülkemizi şaha kaldıracak yenilikleri vaktinde yapamıyoruz. Biz kazandığımız paranın hepsini İtalya, Almanya, Amerika gibi Avrupa ülkelerine veriyoruz. Biz dünya kadar para kazanıyoruz getiriyoruz onların makinesine yatırıyoruz. 2 sene kullanıyorsun 2 sene sonra değiştiriyorsun. Tekrar kazandığımızı getiriyoruz makineye yatırıyoruz.

K: Peki Kayseri sanayisinde durum nasıl bu Ar-Ge konusunda?

G: Tabii ki geri. Bizim Ar-Ge kolumuz sadece ürettiğimiz ürünlerle alakalı. Yani biz teknolojik esaslı ürünler üretirsek amenna know-how'ı yüksek ürünler üretirsek amenna; ama kapı elemanı ya da koltuk üretiminde Ar-Ge ne kadar geçerliyse katkı payı ne kadarsa o kadardır. Ama bunların temel bilgisi, onlardan aldığımız teknolojiyse makineyse biz bu paraları kazanıp kazanıp ona yatırıyoruz.

Esasen bilgi ve teknoloji alanında yaşanan bazı gelişmelere rağmen, bu alandaki temel problem Bilgili'nin dikkat çektiği gibi Kayseri'deki sanayinin ileri bağlantısının düşük olması ve üretim artışının esas itibariyle talep tarafından yönlendirilmesidir (Bilgili 2001: 88). Dolayısıyla, Ayata'nın Antep ile ilgili tespitleri Kayseri için de büyük ölçüde geçerlidir.

> Gaziantep ekonomisinin bütünü göz önünde tutulduğunda üretim artışının esas olarak düşük ücret ve faktör kullanımı arttırma yoluyla gerçekleştiğini görmekteyiz... Teknolojik yenileme girişimleri esas olarak maliyet düşürme, üretim ölçeğini büyütme ve ürün niteliğini, çeşitliliğini ve bir ölçüde de ürün kalitesini arttırmaya yöneliktir. Diğer yandan örgüt yapısını iyileştirme çevresel faktörleri göz önüne alan sürdürülebilir büyüme sağlama ve esnek üretim sistemlerine geçmek suretiyle stok maliyetlerini düşürme gibi amaçlar pek göz önünde bulundurulmuyor (Ayata 2004: 571).

Bununla birlikte, teknoloji konusuyla ilgili esas problem Ar-Ge noktasında orta çıkıyor. Zira, firmalara bu açıdan bakacak olursak kurumsallaşmış büyük firmalar[52] hariç, görüştüğüm firmalar içinde Ar-Ge bilinci ve çalışmalarının yok denecek kadar az olduğunu söyleyebilirim. Örneğin görüşme yaptıklarım arasında önde gelen üçü dördü dışında Ar-Ge biriminde mühendis çalıştıran firma yoktu. Ar-Ge birimi olduğunu söyleyen firmalara: "Ar-Ge biriminiz kimlerden oluşuyor?" diye sorulduğunda da genelde bu birimlerde çalışanların ustalar ve teknikerler olduğu orta çıktı. Halihazırda birçok firmanın üretim süreci ustalar tarafından idare ediliyor ve özellikle küçük firmaların çoğunda mühendis bulunmuyor. Olanların sayıları da biri ikiyi geçmiyor. Ustalar hariç, işçilerin büyük çoğunluğu da vasıfsız ve asgari ücretle çalışıyorlar. Yaptığım görüşmelerden bazı örneklere bakalım ve durumu daha net görelim. Alıntıların ilk üçü orta ve küçük ölçekteki mobilya firmalarından dördüncüsü de bir keçe üretim firmasından.

52 Örneğin sektörün lider firması, 2007 yılında Ar-Ge'ye yatırdığı 15 milyon TL'yi 2011 yılında 30 milyon dolara çıkarmıştır. Bkz. Radikal, 11.10.2011.

K: Mesela kimler var bu Ar-Ge biriminde?

G: Teknik resim var. Teknik ressam bir arkadaş var. Var, var teknik ressam bu. Bu şeyin içinde Ar-Ge biriminin içerisinde işte imalatın tabanından gelmiş bu işin hani metal bölümünde konfeksiyon bölümünde ondan sonra ahşap bölümünde bu bölümlerin tabanından gelmiş insanlar var şu anda bizim Ar-Ge yapımız böyle.

K: Mühendis filan var mı içinde?

G: Mühendis yok mühendis yok.

K: Kimler var bu Ar-Ge biriminde?

G: Ustasından tut terzisinden tut renk ayarlamacısına, müşteri gözü ile bizim imalata bakan arkadaşlardan tut destek veriyoruz Ar-Ge'ye.

K: Peki mühendis gibi insanlar var mı?

G: Yok mühendisin olmaması bizim eksiğimiz. Ama şu an çalıştırdığımız arkadaşlar uzun süre burada çalıştığı için mühendis eksikliği şu ana kadar hissetmedik.

K: Kimlerden oluşuyor bu Ar-Ge birimi?

G: Bizde Ar-Ge birimi bir şimdi biz koltuk, kanepeci olduğumuz için Ar-Ge birimi iskeletçi zaten bir planlamacı var. Bizde planlamacı şeysi var. Ar-Ge'mizde bir tane iskeletçisi, bir tane kaynakçı ve demir aksamında bir ustamız var. Efendime söyleyeyim döşemeci ustası var, bir de bunların başında model çıkartıp, model oluşturan kişi var, 4 kişiler.

K: Bu mesela üniversite mezunu, mühendis falan birileri var mı?

G: Yok şu anda mühendisimiz yok.

K: Evet modeli yapan da şey mi?

G: Modeli yapan da usta, döşemeci olan usta (...).

G: Yüksek katma değer gibi derdimiz olmadığı için burada öyle bir durum yok Ar-Ge isminde de var zaten araştırma geliştirme

K: Bu araştırma geliştirmede kimler yer alıyor?

G: Ben yer alırım, fabrika müdürü var kalite güvence müdürü var bunlar yer alıyor.

K: Kalite güvence müdürü var dediniz üniversite mezunu birisi mi?

G: Yok meslek yüksek okulu mezunu. Fabrika müdürümüz üniversite mezunu.

Hacıllarlı genç bir mühendis, Ar-Ge konusundaki genel manzarayı bütün bu alıntılarda ifade edilenleri toparlayacak biçimde şöyle özetledi:

K: Bu Ar-Ge, tasarım dediniz ya, tasarımda ne durumda bu teknolojik açıdan Hacılarlılar?

G: Bence iyi değil, çünkü benim anladığım anlamda Ar-Ge tasarımla bu adamların anladığı Ar-Ge tasarım çok farklı. Ar-Ge departmanında yapılan bir çalışmanın sonunda çıkan bir ürünün sonucunda mutlaka bir patent değeri olması gerekiyor. Hakkaten Ar-Ge yapılmış olur. Sen başladığın zaman buna patent verebiliyorsa bir Ar-Ge yapmış oluyor. Ama bu işletmelerin Ar-Ge departmanlarında çok basit bir şey. Ne yapıyor? Konfeksiyon işletmesiyse Ar-Ge departmanına bakıyorsun adını Ar-Ge koymuş da orası kalıphane. Yani şu yakayı azıcık daha dik yapıyor çalışmada, oturuyor kızlar sabahtan akşama onun çalışmasını yapıyor. Özel numunelerle kesiyor diktiriyor getiriyor, azıcık daha daraltıyım daha güzel olur. 8-10 tane ortaya çıkıyor buna Ar-Ge diyor. Veya mobilyayı nasıl yapayım arkadaş diyor, ya kanepenin ayaklarını azıcık yükseltsek bunu biraz şöyle yapsak, buna Ar-Ge diyor. Bence bunlar Ar-Ge değil.

Aslında OSB'deki Ar-Ge yaklaşımı ile ilgili en çarpıcı ve veciz cümleyi bölümün girişinde alıntıladığım sanayici ifade etti. Burada aslında etkin bir Ar-Ge faaliyeti olmadığını Ar-Ge'den anlaşılanın birileri tarafından üretilmiş bir ürünü hemen araklayıp getirmek (kopyalamak) olduğunu söyledi ve bunun bütün Kayseri sanayisi için de geçerli olduğunu iddia etti. Bu sadece ondan değil başka birçok sanayiciden de farklı cümlelerle duyduğum bir tespittir.

Kayseri taklitçi. Eğer kesin yani piyasada kabul görmüş, giden, koşan ürün varsa öbürü hemen bitiyor onu taklit ediyor. Ama yeni bir yani ya bu adam ne yapmış, tamam o onu yapsın ben yani gideyim yani iplik imalatıyla iştigal edeyim ya da gideyim bunun da talebi var, uğraşayım yok yani mutlaka şey yani kolay yoldan zengin olmak.

Ürün çeşitliliğinin az olması ve tasarımların zayıf olması da başka bir sorundur.

Kayseri organize sanayinde Ar-Ge çalışmaları az yeterli değil. Şimdi çeşitlenemiyor; imalat yaptığımız dallarda çeşidimiz az. Mobilya ağırlıklı çalışıyor. Bir de tekstil son yıllarda biraz birikmişti bu kapı çelik kapı üreten firmalar biraz çoğaldı. "Filan firma şunu yapıyor ben de onu yapayım". Özentiler, o yanlışı yapıyor. Yan sanayi olarak birbirimize yeteri kadar desteğimiz yok. Büyük firmaya yan sanayi olarak: "Arkadaş sen de benim imalatımın şu parçasını yap" diyor. Aradan 1, 2 yıl geçiyor, adam senin yaptığın imalatın tamamını yapmaya çalışıyor yan sanayi diye sen onu çağırıyorsun anlaşıyorsun. Bu tür yanlışları yapıyoruz hâlâ yanlışları yapmamamız lazım.

Şimdi Türkiye'nin nüfusu gibi mobilya alışkanlıkları arabesk. Yani bir sınıfa ait değil... Türkler Türkiye'ye mobilya yapar. Almanyalı Avrupa'ya mobilya yapar, Amerika da Amerika'ya mobilya yapar; ama İtalya dünyaya mobilya yapar. Çünkü İtalyanlar, moda renk ve tasarım satar. Yani mobilyadan öte bir şey satar. Haa dünyaya mobilya satabilmen için İtalyan gibi düşünmen gerekiyor.

Bilgili'nin çalışması bu durumun Kayseri imalat sanayinin yapısal bir sorunu olduğunu açıkça göstermektedir.

Kayseri'de başarılı oldukları anlaşılan işlere hemen başkaları da yönelmektedir. Teknoloji taklitçi bir teknolojidir. Dışarıdan alınan teknoloji, maliyet etkinliği gösterir göstermez başkaları da getirilen teknolojiyi kopya etmeye başlamaktadır. Mesela geçmişte elektrikli fırın, soba, yayık, düdüklü tencere imalatı buna bir örnektir. Günümüzde ise bu örneklerin yerini kanepe, oturma grupları, yaylı yatak ve çelik kapı almıştır. Kanepe ve oturma grupları üreten firmalar arasında, modellerin taklit edilmesi problemi yaşanmaktadır. Birçok firmanın Ar-Ge departmanları bulunmamaktadır. Üretim kopya yoluyla yapıldığı gibi, herhangi bir piyasa araştırması ve talep tahmini yapılmadan kurulan sanayi tesislerinde, eksik kapasite kullanma problemleri yaşanmakta, bu da ülke kaynaklarının verimsiz kullanılmasına yol açmaktadır (Bilgili 2001: 88).

Sektörün lider firmasının temsilcisi de, bu durumu doğrulayarak kendilerinin milyonlarca dolarlık Ar-Ge faaliyeti sonunda geliştirdikleri ürünlerin henüzerilerince haksız bir biçimde taklit edildiğini; buna yıllardır ses çıkarmadıklarını, ancak son birkaç senedir bu tür firmaları dava ettiklerini ifade etti.

G: Birçok firma bizim ürünlerimizi taklit ediyor efendim?

K: Bunlara karşı nasıl bir tavrınız oluyor?

G: Bunlara karşı önce hoşgörüyle davranıyorduk ama son zamanlarda baya mahkemelik de olduklarımız oluyor, ürünleri toplattıklarımız oluyor. Cezai müeyyide uygulattıklarımız oluyor. Artık herkesin böyle hakka hukuka riayet etmesi lazım. Yani artık biz Avrupa Birliği'nin kapısına giriyoruz yani böyle aylarca Ar-Ge ekibinden bir ekibimiz arkadaşlarımız çalışıyor emek veriyorlar alın teri dökülüyorlar. Ama sana 6 ay çalışıp çıkarttığın bir ürünü sana satın alıyor, sökülüyor, aynısını taklit ediyor, birebir ölçüsünü yapıyor. Hani bizim onlara artık müsamaha göstermiyoruz.

K: Bunların arasında Hacılarlı firmalar da var mı?

G: Var tabi var Hacılarlı da var, Kayserili de var, yabancı firmalar da var, onların hepsine gerekli cezai müeyyideyi şey yapıyoruz. Önce hoşgörülü davranıyorduk ama sonra son yıllarda 2 yıldan beri haklarımızı savunuyoruz

K: Yani böyle davalar var açmış olduğunuz?

G: Tabii tabii tabii var.

Bu firma tarafından dava açılan küçük firmalardan birinin yöneticisi ise lider firmaya ateş püskürüyor ve bu firmayı küçüklere karşı sorumluluğunu yerine getirmemekle suçluyordu:

> Dünyada mobilya ticaretinin sadece % 1,5'u veya 2'sini Türkiye'ye mobilya ticari hacmi olarak kullanıyormuş. Yani % 98'ini başkaları yapıyormuş. Yani IKEA gelmiş İstikbal'i kendine fasoncu etmiş. İstikbal'in gidip onunla uğraşması gerekirken bana utanmadan diyor ki "bu koltuğun aynısı bak bende patenttir". Ya % 98 açık var git sen onunla uğraş pazarda. Kayseri piyasasındaki mobilyacıların çektiği sıkıntı büyüklerin büyüklüğe riayet etmeyişi, küçüklerin de küçük gibi hareket edişi.

Taklitçilik, yalnızca büyük firmaların ürünlerinin kopyalanması şeklinde değil küçük firmaların birbirlerinin ürünlerini kopyalaması biçiminde de gerçekleşmektedir. Örneğin, kentte daha önce hiç kullanılmamış bir halı türünü üretmeye girişen bir sanayicinin üretimi de başta kendi hemşerisi olmak üzere 3 kişi tarafından hemen taklit edilmiş; sanayicinin açtığı davalar ise bu durumu engelleyememiştir.

> Yeni bir şey yapamazlar. Ben istedim ki araştırdım, yani şu size gösterdiğim şey: American raider product. Onu yapayım dedim ve şey sermaye yatırımı şey olsun, küçük olsun istedim. Onu da yani birçok konuyu erteledim yani onu satacağıma ve üreteceğimi yani tüm teknik sorunlarının üstesinden geleceğimi zannettiğim için ona girdim. Kayseri'nin delisi misin yani! Öldürsen şey yani bu işe girmezdim şimdiki aklım olsa. Kesinlikle Kayserili görecek ki bu kül tablası satılıyor, hem böyle bunun şeklini de değiştirmez yani motomot aynı aynısını yapar. ... Neyse yaptım patenti de aldım sonunda çok zor oldu ama. 3 kişi hemen taklit ettiler. Birisi de bizim hemşeri isim vermeyeyim, 18 kere mahkeme kapattı 19 kere açtılar yani şu anda mahkeme hâlâ devam ediyor.

Öte yandan, kalite, standart, taklitçilik ve patenle ilgili yaşanan sorunların bir kısmı da Türkiye'nin bu alandaki kurumsal eksikliklerden kaynaklanmaktadır. Aynı sanayicinin bu konudaki tespitleri de dikkate değerdir.

Cezai müeyyidesine de hiç aldırmadan yani kopya hazır. Ceza çok az yani. Kayseri'de yani uluslararası yani incelemeyle patent alan firma sayısı belki 5 tane bile değildir. Faydalı model var. *Utility patent* alanlar da var. Onlar önemli değil yani istiyorsanız şey, ben kibrit yapıyorum her bir şeyiyle gitmişim *utility patent* almışım. Bir ay sonra geliyorsunuz aynı ürün için yani hiç değiştirmeden dosyayı tekâmül ettiriyorsunuz siz de yani *utility patent* alınış oluyorsunuz yani. Türk Patent Kurumu şey yani, saçmalık yani tamamıyla boş yere o kadar şatafatlı yerde oturuyor, o kadar adama bir sürü maaş veriyor. Yani boş, boş, boş. Problem yaratmaktan başka bir haltları gördükleri yok.

Bununla birlikte, ikinci kuşak genç bir mühendisin aşağıda ailenin fabrikasının kurulma ve gelişme aşamalarına ilişkin söyledikleri, taklitçilik ve patent meselesinin ötesinde Bilgili'nin Kayseri imalat sanayindeki kapasite kullanımı ve fizibilite eksiklikleri konusundaki tespitlerine de ışık tutmaktadır.

G: Örneğin fabrikanın yapımı diyelim benim tam üniversiteden mezun olduğum yıl alınmış bir karar. O zaman benim birkaç arkadaşımın da üniversite mezunu olarak mühendis olarak bu şirkette faaliyete başlamasını istiyordum. Tabii ben insan yönetmiş, insan yönetmeyi bilen çok tecrübeli değilim üniversiteli olarak; ama kendimde o fıtratta olduğum için her arkadaşın öyle yaklaşacağını düşünerek bir teklif götürdüm. Arkadaşlarla bir ortaklık konsorsiyum kurduk. Dedik ki: "bu firmanın yönetimini alacağız taşıyacağız". Geldik burada işe başladık işte bu fabrikanın kararı verildi. Ben dedim ki o zaman büyüklerimize: "Yani biz fizibilite yapmalıyız öyle karambole bir fabrika yapılmaz". 2004'ün yani ikinci yarısından sonra geçekleşen olay. Bir fizibilite yapmamız gerekiyor yani bir fizibilite edelim. Dediler: "Yani işte 4 tarafı duvar değil mi? Yani işte kapat her tarafını işte. Ne yapacaksın ki işte kolay bir şey işte makineyi şuraya koydun çalışıracaksın şu kadar adam tamam yani". Söylemsel olarak böyle bir şey; ama biz böyle bilgiye veya böyle bir zihniyetle yoğrulmadık. Üniversitedeki aldığımız eğitim yani işin nihai sonucunda ortaya çıkması gereken sonucu başlamadan planlı ve programlı yapabilme meselesidir. Biz "bunu yapmamız gerekiyor" dedik ama engellenmektense destek görmeyince engellenmiş gibi olduk. Zaten iş de durmuyor, süreç devam ediyor. Arazi alınıyor, inşaat başlamış. İnşaatın neresine girip de biz fizibilite yapacağız. Yani o zaman algıladım ki her ne kadar teknik olarak teorik olarak da bu işi biliyor olsak da onlar farklı bir açıdan bakıyor olaya.

Yukarıda anlatılan durumun orta ölçekli fabrikaların birçoğu için geçerli olduğunu; küçük ölçekli fabrikaların çoğunlukla bir fizibilite çalışması, pa-

zar araştırması, Ar-Ge çalışması yapılmadan kurulduklarını söylemek mümkündür. Benim görüştüğüm sanayici ailelerin fabrikalaşma hikâyesinde süreç genellikle şöyle işlemiştir. Sanayinin ya da ticaretin bir alanından elde edilen küçük bir sermayeyle önce eski sanayi bölgesinden bir dükkân/atölye tutulmuş, kazanca göre bu atölye genişletilmiş, zaman zaman da üretilen ürünlerin doğrudan satışı için ek mağaza açılmıştır. Buradan elde edilen gelirle önce OSB'den arsa alınmış; zaman içinde alınan arsa üzerine kapalı alan inşa edilmiş, inşaat tamamlanınca da üretim OSB'ye taşınmıştır. Bazı durumlarda kapalı alan, ne üretileceğine karar vermeden önce de inşa de edilebilmektedir. Yani bir anlamda kervan yolda dizilir mantığı işlemektedir. Bu sürecin fabrikalar kurulduktan, ihracata başlandıktan sonra da aynı anlayışla devam etmesi, mevcut mühendislik potansiyelinin bile üretim sürecinde kullanılmaması dikkate değerdir ve bu üretimin geleceğini etkileyebilecek bazı sınırlara işaret etmektedir. Dolayısıyla, hem Kayseri hem de Hacılar sanayisinin geleceğinin bu konuda yaşayacağı zihinsel ve pratik dönüşümlerle çok yakından ilgili olduğunu düşünüyorum.

Yukarıda Kayseri sanayisinin emek yoğun sektörlere dayandığını, fason üretimin yaygınlığını, Ar-Ge kapasitesinin zayıflığını ve bu sanayinin rekabet gücünün büyük oranda ucuz işçiliğe dayandığını anlatmıştım. Oysa Kepenek'in belirttiği gibi "birim ürün maliyeti içinde emeğin payı sanayinin alt sektörlerinde % 15-20 arasında değişmektedir ki bu sınırlı emek payı ücretlerin düşürülmesiyle kazanılabilecek uluslararası rekabet olanağının da sınırlı kalacağı anlamına gelir" (Kepenek 1999: 238). Yani dünyada her zaman daha ucuz bir işgücü bulma imkânı olacaktır. Bu yüzden Kayseri'de sanayinin geleceği hem teknolojik yapıyı ve Ar-Ge kapasitesini hem de işgücü verimliliğini ve reel ücretleri arttırıcı bir yapısal değişime doğru gitmesine bağlıdır. Şahsi fikrim, bu farkındalığın büyük firmalar yanında küçük firmalar içinde de yavaştan da olsa başladığı yönündedir.

Öte yandan, Hacılar sanayisini de aşan bir biçimde Kayseri'nin, teknolojik gelişmenin en önemli bileşeni olan Ar-Ge, tasarım ve buluşçuluk gibi konularda yeterince gelişmemiş olmasının çok önemli bir toplumsal ve kültürel bir boyutu daha olduğunu düşünüyorum. Bu da, Richard Florida'nın "yaratıcı sınıf"[53] olarak kavramsallaştırdığı yüksek nitelikli toplum kesimlerinin şehirde olmaması ya da şehrin bu açılardan çok zayıf bir durumda bulunmasıdır. Peki kimdir bu yaratıcı sınıflar? Florida'ya göre ekonomi, bütün dünyada bir dönüşüm geçiriyor ve 21. yüzyılda giderek yaratıcılığın önem kazandığı bir biçim alıyor. Bu çerçevede özellikle dünyadaki kentlerin geleceği küreselleşme sürecinin etkisiyle daha da akışkan hale gelen bu yaratıcı sınıf-

53 Florida 2002a.

ları kendine çekebilmesine bağlı.[54] Yani bir anlamda kentler için "ya yaratıcı ol ya da Amerika'nın otomobil endüstrisinin eski merkezi Detroit gibi öl" durumu söz konusu (Peck 2005: 740). Ancak bu kendiliğinden olan bir süreç değil. Bu yüzden günümüzde kentlerin nitelikli ama aynı zamanda toplumsal normların sınırlarında hatta bazen de sınırların dışında duran, teknoloji uzmanları, sanatçılar, programcılar, metin yazarları, müzisyenler, gayler, lezbiyenler gibi ayrıksı, yaratıcı ve bohem sınıfları çekebilmek için bazı düzenlemeler yapması, ya da en azından onların özgürce yaşamalarına imkân verecek ortamlar oluşturması gerekiyor. Çünkü Florida'ya göre bu sınıflar açık, dinamik, bir kentsel ortam yaratmak suretiyle hem diğer yaratıcı/becerikli kişilerin hem de işadamlarını ve sermayenin uzun vadede bu kentlere toplanmasını sağlıyorlar. Yani sanatın gelişme imkânı bulduğu ve kültürel iklimin farklılıklara açık olduğu şehirler aynı zamanda yüksek düzeyli yenilikleri ve ekonomik kazançları da beraberinde taşıyor (Florida 2004). Bu yüzden de örneğin gay toplulukları ya da rock grupları olmayan kentler ekonomik kalkınma yarışında geri kalmaya bir anlamda mahkûm durumdalar. Bu genel argüman çerçevesinde, "bohemlik endeksi", "gaylik endeksi" veya "çeşitlilik endeksi" gibi kendi geliştirdiği ölçütler temelinde bir yaratıcı şehir sınıflandırması yapan Florida'ya göre yaratıcı sınıflar açısından ABD sıralamasında en tepede sırayla San Francisco, Austin, San Diego, Boston ve Seattle bulunuyor (Florida 2002b).

Florida'nın tezleri oldukça dikkat çekici olmakla birlikte aslında bu tartışma ve eğilimler yeni değildir. Tarihte kimi şehirler bazı dönemlerde, ekonomi, bilim, sanat ve kültür merkezi olarak öne çıkmış ve bu niteliklere sahip olan yaratıcı bireyler de Efes, Atina, İskenderiye, Bağdat, Cordoba, Floransa, Paris, Londra, Viyana, New York, İstanbul, Los Angeles ya da San Francisco gibi merkezlerde toplanmışlardır. Öte yanda kapitalizmin doğuşuyla birlikte Adam Smith'den beri endüstriyel üretim yapılan kentlerin aynı zamanda birer teknoloji, bilgi ve beceri üretim merkezi olarak örgütlendiklerini de biliyoruz. Bu durum sosyolojisi literatüründe "insan sermayesi" (*human capital*), "vasıflı emek" (*skilled labor*) gibi farklı kavramlarla da ele alınmıştır. Ancak, Florida'nın yaklaşımı, hem bu tartışmayı bir ölçüde tersinden kurmayı deniyor hem de ileri teknolojiye dayalı bir enformasyon toplumuna doğru giden çağımızda kentlerin geleceği ile ilgili önemli tespitler ve öngörüler içeriyor. Bununla birlikte Florida'nın tezlerine karşı koyan birçok çalışma da mevcut.[55] Bunlar arasında Florida'nın kendi kullandığı veri setini yeniden analiz edip yorumlayarak; asıl korelasyonun kentlerin (bilgi ve yüksek teknolojiye dayalı) endüstriyel gelişimleriyle gay sa-

54 Florida 2002b.

55 Bkz. Peck 2005 ve Clark 2003.

yısı arasında değil, eğitimli insan sayısı arasında olduğunu ispatlayan çalışmalar da var.[56]

Bu ileri tartışmayı[57] bir yana bırakıp Kayseri'ye döndüğümüzde ise çok daha vahim bir manzarayla karşılaşıyoruz. Kayseri'deki toplumsal ve kültürel ortamı Beşinci Bölüm'de daha ayrıntılı bir biçimde anlatmaya çalışacağım. Ancak, gayler lezbiyenler, artistler, müzisyenler vs. bir yana, bir milyon nüfuslu Kayseri Kent Merkezi'nde Hilton Oteli'nin Barı dışında bir kadın ve erkeğin birlikte bir kadeh bira ya da şarap içecekleri, müzik dinleyecekleri, dans edecekleri tek bir mekân bile bulunmuyor. Kent merkezinde yalnızca biri görünür bir yerde olmak üzere sadece erkeklerin gidebileceği üç dört adet birahane/meyhane formunda içkili mekân var. Genellikle, yabancı konukların götürüldüğü bir iki adet içkili lokanta ise şehrin 5-10 kilometre dışında. Kısacası, yaratıcı sınıflar da bir yana, muhafazakâr olmayan sıradan insanların dahi Kayseri'de özgürce ve rahat bir biçimde yaşayabilecekleri sosyal bir ortam yok. İnsanlar içki ve eğlence gibi ihtiyaçları için 1 saat uzaklıktaki Ürgüp ve Göreme gibi turistik merkezlere gitmek durumundalar. Kayseri Ticaret Odası Başkanı bu durumu şu şekilde izah etti:

> K: Bu Kayseri için bir dezavantaj oluşturur mu? Nitelikli emek çekmekte zorluk oluşturur mu?
>
> G: Oluşturur tabii ki. Ama çok iş anlamında profesyonelleşme kurumsallaşma zaman alıyor Kayseri'de. O profesyonel yöneticiler, dışarıdan gelen nitelikli insanlar bu ettiklerini bu lüks otellerde gidermeye çalışıyor ya da hafta sonlarında Kayseri'de kalmıyor. Kapadokya avantaj gibi gözüküyor o anlamda. Yarım saatte adam istediği yere gidiyor. Hatta sevgilisiyle gidiyor. Kayseri'de sevgilisi var. Alıp yanında gezdiremiyor, alıyor Kayseri'nin ya tanımadık yerinde, bu konuda Nevşehir devreye giriyor.

Aslında bu sadece Kayseri'ye özgü bir durum da değil Anadolu'daki birçok şehir için geçerli. Ancak Kayseri bu açılardan Antep, Adana, Eskişehir gibi kentlerin çok gerisinde bulunuyor. Bu durum, yani şehrin başka yaşam tarzlarına kapalı olması ya da şehrin ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmenin ötesinde, yaratıcılık ve inovasyon ile birlikte tolerans temelinde birlikte yaşama imkânları açısından gelişmemiş olması,[58] Kayseri'yi, yalnızca sosyal ve kültürel açıdan değil endüstriyel gelişme açısından da dezavantajlı bir konuma sokuyor. Nedeni de çok basit. Kent, Florida'nın yaratıcı sınıf olarak adlandırdığı bu nitelikli emeği, yani nitelikli yöneticiyi, tasarımcıyı, mühen-

56 Glaese 2005

57 Bu eleştirilere karşı Florida'nın yanıtı için bkz. Florida 2004.

58 Florida 2008: 22.

disi, sosyal bilimciyi, sanatçıyı, sporcuyu kendine çekemiyor. Hacılarlı bir sanayicinin verdiği örnek durumu net bir şekilde ortaya koyuyor.

> Bak bu tür insanların en güzel örneği fotoğrafçılardır, fotoğraflar ve ressamlar. Bizim ressamlarla işimiz yok ama fotoğrafçı... Kayseri'de şu anda fotoğraf çeken insanlar bana kızarlar ama fotoğrafçı yok Kayseri'de. İstanbul'dan günübirlik fotoğrafçı getirtiyorsunuz gönderiyorsunuz şu an Kayseri'de fotoğraf stüdyosu çok kaliteli ama bunların hakkını verecek fotoğrafçı sayısı çok azdır. Bu insanlar gelmiyor. Geliyor altı ay duruyor gidiyor, bir sene duruyor gidiyor. Çünkü bu insanlar yaşayamıyor bu memlekette. Biz hep kapalıyız şuraya mini etekli bir kız alsanız burada kalamaz. Neden kalamaz mahalle baskısı başka bir şey değildir.

Hatta görüştüğüm sanayiciler bu tür beyaz yakalıların ötesinde kentte ciddi anlamda bir nitelikli işçi sıkıntısı da çekildiğini ancak dış göçten duyulan endişe nedeniyle bunu kamu önünde çok dillendiremediklerini de ifade ettiler. Ancak sorun tam da buradan; bu homojen kalma, başkalarıyla, başka fikirlerle, farklı yaşam tarzlarıyla karışmama, ailenin bir uzantısı olarak düşünülen kent hayatına bu "zararlı unsurları" sokmama isteğinden kaynaklanıyor. İkinci kuşak genç bir sanayicinin tespitleri bu noktada fazla söze gerek bırakmıyor:

> G: Bakın bence gelişmiyor Kayseri. Neden gelişmiyor çok ciddi bir üretim altyapımız var ama bu üretim altyapısının içerisinde ne kadar Ar-Ge var ne kadar tasarım var! Tasarımcıyı buraya çekemiyorsunuz. İstikbal grubundan başka marka değerimiz yok. Toplumda marka değeri olmayınca ODTÜ'yü İTÜ'yü bitirmiş Bilkent'i bitirmiş işte Amerika'da İngiltere'de masnr yapmış insanları buraya çekemiyorsunuz. Ne oluyor? O zaman birkaç tane lokomotif şirket bilgiyi kendi içlerinde hapsediyorlar; çünkü kurumsallaşmış şirketlerde bir kişi bir şey diyemiyor. Ne oluyor? Diğerleri arkada kalıyor. Ben Mimar Sinan Güzel Sanatlar Seramik Bölümü mezunu insanı buraya işe alamam. Çünkü o insan durmaz burada. Başımıza geldi. Dediğim gibi ailesiyle beraber göçüyor buraya. Okul nerede var Akarsu'da var. O da cemaat okulu. Çocuğunu göndermek istemeyebilir yani. Dünya görüşü bu. O zaman ne olacak? Altı ay dayanıyor, kadın diyor ki hanımı: 'Boş ver ben gidiyorum' diyor çocuğu alıyor, altı ay sonra gidiyor.
>
> K: Mesela Mimar Sinan Tasarım'dan geldi de biri öyle mi gitti?
>
> G: Bize imalat şeyi geldi mesela iyi bir şirketten üretime bir Ar-Ge geldi. Bir yıl durabildi burada. Eşi geldi, çocuğu geldi işte evini taşıdı buraya. Önce çocuk gitti, sonra eşi gitti, en son kendisi gitti. Yaşayamıyor çünkü. Dedi-

giniz gibi yani bira içmek istiyorsa birahane yok. Bunlar çok mu kötü şeyler? Çok mu eksik şeyler değil! Ama bunların farklı hayat tarzlarındaki insanların da yaşayabileceği bir yer olması lazım Kayseri'nin ya da bu insan kaynağının yani bu kültür insanının iyi planlayıp geleceğe eksiklerimizi geliştirmek lazım. Bu şehre fotoğrafçı lazım o zaman fotoğrafçı yetiştireceksiniz, üniversiteye baskı yapacaksınız.

Yaklaşık 40 yıldır Kayseri Sanayisi'nde çalışan bir mühendisin benzer noktaları vurgulayan gözlemleri de şehrin yakın geleceğine ilişkin çok da iyimser bir ton içermiyor:

G: Kayseri yani dışarıya şey değil yeterince dış dünyayla temasta değil yani ne bileyim belki belirli bir kesim dış dünyayı görüyor, dış dünyayı derken; yani çok temasta yani öyle bir kesim var ama fazla değil. Aşağıda kalan büyük kesim, çirkin parası olan yani onu kuvvet yapıp böyle bankada, altında ya da dövizde yani tutan ama hiçbir yatırım yapmayan kesim var. Onlara göre şey yani bu kulağı küpeliler, ondan sonra içki içenler yani katli vacip kişiler. Hiç şey değil yani makbul adam değildir onlar. Önemli değil yani onlar için buluğ çağında olmuş yani, Silikon Vadisi gibi bir Ar-Ge merkezi olmuş, yeni ürünler yapılmış falan. Onlar için pek o kadar önemli değil. O kesim var Kayseri'de.

K: Kayseri mesela bunu, bu tür insanlara barınması imkân verecek bir yer olacak mıdır sizce?

G: Olamayacaktır. Belki biz görmezsek, ben görmem yani de belki siz görürsünüz yaşlanınca.

Öte yandan yaptığım görüşmelerde nitelikli emeğin azlığına ilişkin sosyal hayatın kısırlığı dışında iki etkeni daha tespit ettim. Bunlardan birincisi şehirdeki ücretlerin (her düzeyde) düşük olmasıdır. Aşağıdaki örnek, Hacılarlı bir sanayicinin 2009 yılı rakamlarıyla bir mimar için uygun gördüğü ücreti göstermesi açısından çok aydınlatıcıdır.

G: Kayseri'de mimar yok.

K: Burada mimarlık fakültesi var ama?

G: Mimarlar odasında da benim ilanım var. Dergilerde de var. İnsan kaynaklarında da ilanlarım var ama yok yani neden yok. Şimdi Kayseri'de tabii büyük firmalar var İstikbal gibi gerçekten büyük güçlü bir kuruluş var. İpek gibi Kilim Mobilya gibi. Şimdi mimar arkadaşlar buraya gidiyorlar abartısız söylüyorum 600 milyon maaşla çalışıyor, 600 milyon maaşla çalışıyor ben diyorum gel 1.000 ile çalış benim burada çalış. Yok ben İstikbal'de daha fazla

> alıyorum diye yalan söylüyor. Neden orada 2 yıl çalışacak, 3 yıl çalışacak ya da atıyorum 4 yıl çalışacak. 4. yılda belki 1,5 milyar para alacak ama çıkarken ben İstikbal'de çalıştım 4 yıl diyecek. Bu size ne kadar maaşa girecek? 3,5 milyar 4 milyar maaş almayı düşünüyorlar en büyük sıkıntımız şu anda bizim bu. Kalifiye eleman sıkıntısı çok çok fazla.

Benim araştırma yaptığım dönemde işçi ücretlerinin 550 ile 700 TL arasında değiştiği düşünülürse sanayicilerin onca yakınmalarına rağmen nitelikli ve niteliksiz emek arasında değer ve ücret açısından çok büyük fark görmedikleri daha kolay anlaşılabilir. Bu durum, Hacılar'da önceki kuşağın zengin tüccarlarından birinin: "Ne olacak tutarız iki tane okumuş bebe, veririz eline üç beş kuruş" yaklaşımının kısmen de olsa devam ettiğini gösteriyor.

Öte yandan yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi bu konudaki ikinci etken de kurumsallaşma sorunudur. Yaptığım görüşmelerde, nitelikli emeğin Kayseri'yi tercih etmemesini sosyal imkânlardan ziyade kurumsallaşma ve kariyer imkânlarının kısıtlılığı açısından değerlendiren; bu olduğunda diğer sorunların daha rahat aşılacağını söyleyen kişiler de oldu. Bu noktada ikinci kuşak genç bir mühendisin tespitleri dikkate değerdir.

> Kalifiye dediğimiz yani tecrübe sahibi veya da işletmelere farklı bir değer ve perspektif katacak insanların Kayseri'yi tercih etmemesinin sebebi sosyal imkânlardan daha çok şirketlerin kurumsal olmaması tabii. Mesela biz aile şirketiyiz. Bu aile şirketine dışarıdan gelmiş bir isim düşünün, işletme müdürlüğü yapacak bir insan düşünün. Bu insanın eğitim seviyesinde çok ciddi bir şey olduğunu düşünün. Bu adam işletme gücünün olarak geldiği yere burada işe başlayacağını düşünün. Eğer kendisi burada genel müdürlüğe yükselebilecek bir kariyer hedefi varsa gelir. Yoksa kimse yerinden oynamak istemez. Yani maddesel olarak da çok afaki farklar görürse sosyallik değil sosyallik ondan sonra zaten kendiliğinden oluşacak şey. Ben onu düşünüyorum. Böyle müstakil olarak birkaç firma var. Bu İstikbal Grubu'dur, muhtemel olarak Yataş mobilya vardır. Kayseri"de sektörümüzün dışında birkaç firma çıkar. Daha fazla çıkmaz yani toplasanız Kayseri'de kurumsal kimlikle çalışıp da bir kariyer planlaması yapacağının sayısı 10'u geçmez. Siz dışarıdaki adamı nasıl getireceksiniz buraya kariyer için. Bu da kurumsal olmamasından geliyor.

Görüldüğü gibi sanayiciler, kentin bu türlü sorunlarından ciddi biçimde haberdarlar, bu durumun sıkıntısını yaşıyorlar ve bu konuda ciddi bir farkındalık geliştirmiş durumdalar. Aslında Kayseri'de eğitim alanına dönük her düzeydeki yatırımları; özellikle de yeni açılan üniversiteleri, burs verilen öğrenci sayılarındaki artışı, bu sürecin telafisine yönelik adımlar olarak dü-

şünmek mümkün. Keza son yıllarda kayak turizmine yönelik yatırımlar da bu çerçevede değerlendirilebilir. Öyle anlaşılıyor ki şehir, bilgi, tasarım ve teknoloji üretecek vasıflı emeği kendisine çekemeyince bunu kendisi yetiştirmek yoluna girmiştir. Ancak bunda ne kadar başarılı olacağını zaman gösterecek. Şahsi fikrim, fazla uzun olmayan bir süre içinde bu tür sorunların şehrin kendi dinamikleri içerisinde tamamıyla olmasa da kısmen çözüleceği yönündedir. Elbette yakın gelecekte şehrin canlı ve çekici bir kültür ve eğlence merkezi olacağını iddia etmiyorum. Ancak, kanımca gelişme ve sanayileşme sürecinin bu evresinde dünya pazarına eklemlenmenin, kendine bir yol açmanın yollarını arayan Kayseri'nin, iş bağlantısı için her gün şehre gelen binlerce insandan bazılarına bir kadeh içki sunacak nezih birkaç mekân oluşturmaması, kapitalist rasyonaliteye de aykırı bir tutumdur ve de çok uzun süre sürdürülemez. Sürdürülürse de bundan kaybeden Kayseri olur. Hacılalarlı ikinci kuşak bir sanayicinin söyledikleri ne demek istediğimi net bir biçimde anlatmaktadır.

> Biz içimize kapanıyoruz çünkü aynı şeyleri düşünüyoruz. Birahane yok, bira içen insan yok. Tamam kötü bir alışkanlık olabilir ama benim misafirim geldi. Benim geçen hafta pazartesi hariç haftanın dört günü yabancı misafirim vardı. Hepsi de farklı ülkelerden, hepsi de birer gün durdu gitti. Bu insanlar alkol almak istiyor, tek götürebileceğim yer Ürgüp, Göreme, Kapadokya bölgesine götürüyorum, onun haricinde hiçbir yer yok.

Hacılar sanayisinde dayanışma ve rekabet ilişkileri

Eşeği anırttıran daşşağı derler.

Sanayileşmede dayanışma ilişkilerinin oynadığı rol, hem din sosyolojisi literatürünün hem de endüstriyel sosyoloji literatürünün kesişme noktası olduğu için üzerinde en çok durduğum konulardan bir oldu. Ancak, Hacılar'daki sanayileşme süreciyle ilgili olarak çalışmaya ilk başladığımda görüştüğüm herkes tarafından biraz da gururla söylenen bu hemşeri dayanışmasının aslında tam olarak söylendiği gibi olmadığını fark etmem biraz zaman aldı.[59] Bunun için Hacılar kökenli sanayicilerin tamamıyla, bazen birden fazla ve saatlerce görüşme yapmam gerekti. Bu çerçevede görüştüğüm tüm sanayicilere sanayi içi dayanışmanın olası birçok biçimini (bilgi, işçi paylaşmak, ortak havuz oluşturmak, ortak hammadde almak, birlikte fuarlara katılmak, borç alıp vermek, düşen bir şirkete yardım ederek onu ayağa kaldır-

59 Nitekim şimdi ilk yazılarımda bu dayanışmanın rolünü vurgulamakta fazla aceleci davrandığımı düşünüyorum.

mak, üretim sürecinde işbölümü yapmak, fason iş vermek vb. durumları) tek tek sordum. Görüşmelerimin sonunda dışarıya dönük beyanlarda sıklıkla vurgulanan bu dayanışmanın arzu edilen, dışarıya pozitif biçimde yansıtılan ama aslında üretim sürecinde pek de gerçekleşmeyen bir ilişki olduğunu çok net bir biçimde anladım. Şimdi bunu bazı örneklerle açıklamaya çalışacağım. Aşağıda sanayicilerle yaptığım görüşmelerden konuyla ilgili bazı alıntılar yer alıyor.

G: Şimdi şöyle söyleyeyim yani rahmetli babam derdi ki: "Oğlum iki koç kafası bir kazanda kaynamaz" derdi. Dayanışma olmaz. Şimdi mesela diyelim ki kardeşim benim cesaretim var, bunun altından kalkarım, ben bu işe giriyorum, ben bunu başaracağımdan eminim, ben kendime güvenirim kendime güvencemi sağlamışsam ben bu işine girmişim.

K: O biraz garip değil mi aslında bir sürü mobilyacı var bunlar gitse mesela atıyorum suntayı toptan alsalar mesela öyle bir şey olmuyor mu yani?

G: Şimdi şöyle bir şey var. Babamız rahmetlikten: "Oğlum nereye gidiyorsun?" "İstanbul'a mal almaya gidiyorum". Diyelim ki biriyle gideceksin: "Oğlum otobüse binin beraber gidin, yiyin için ama İstanbul'a indiğinde terminalde de ki: misal Kurtuluş Ağa akşam falanca otelde görüşelim de oradan ayrıl" derdi. "Niye?" derdik babamıza. Babamız da derdi: "Oğlum sen öbür tarafta adama yalvaracağın mı yakaracağın mı veresiye mi alacağın veyahut da yanında götürdüğün adam çürük adam. Seninle gitmiş öteki sana güvenmiş ona mal vermiş 2 gün sonra sana telefon açıp da 'Yav işte diyelim Ahmet Ağa, Kurtulus Ağa'yı getirmiş ama Kurtuluş kötü adammış paramız battı' dedirtmeyeceksiniz". Şimdi onun için mesela ben bişey almaya gidiyorum her yere varıyorum: "Baba Selâmünaleyküm, Aleykümselâm". Ben peşin alacağım öbür adam parası yok vadeli alacak. Oradan sonra ben mal alıp geleceğim yanımdaki: "Bak 1 milyon liraya şunu aldı geldi biz 1 milyon 200 bin liraya bunu aldık o bizden çok kâr para kazanacak diyecek. Herif benim hesabımı yapacak". Onun için yani babamın dediği gibi kendi başına gidiyorsun, alıyorsun, ediyorsun, kimse senin ne aldığını bilmiyor.

K: Peki efendim bir başka mesele. Şimdi deniyor ki ya da bazı söyleyenler var Hacılar sanayisinde bir dayanışma mı oldu yoksa herkes tek tabanca kendi hırslarıyla mı oldu?

G: Tamamen kendi çalışmalarıyla hırslarıyla oldu.

K: Yani şunun gibi alet kullanmak, bilgi aktarmak, pazarda ortak proje oluşturup mal almak birbirine bir şeyler tedarik etmek gibi?

G: Hayır öle bir şey yok.

K: Olmaz mı böyle bir şey?

G: Hayır olmaz.

K: Mesela herkes mobilya yapıyor, kereste alıyor bunu topluca almak gibi?

G:Hayır unut onları kesinlikle olmaz.

K: Neden olmaz?

G: Çünkü her firmanın şartları farklı sermaye yapıları farklı. Farklı kaynaklarla öyle havuz yapmaları olmaz. Yok. Burada herkes gemisini denizde herkes aklınca en büyük olmak için yani sefere çıkmış. Herkes ya batıyor ya da devam ediyor. Herkes bağımsız. "Şuraya doğru gitme, dalga çoktur tayfun vardır, gemiyi batırırsın!" diye yani yardımlaşmanın olacağını duymadım da yok da olmaz bu tip yüksek yani duygular ya da ovaya çok yukardan bakmak. Hep beraber kalkınalım şeyi yok.

G: Sanayiciler arasında zaten herkes kapalı kutu. Mesela ben bir sırrımı bir başkasına vermem. Kendim ona göre bakarım ederim oradan sonra varıp da dayımla ticaret yapıyorsam dayıma ben sırrımı vermem. "Vay işte dayı benim işim kötüydü vay ben şu malı aldım zarar ettim veyahut da şu malı 10 liraya mal ettim 100 liraya satıtm" demem. Söylemem. Ticaret sırdır yani ticarete zarar zayi edebilirsin kâr da edebilirsin.

K: Peki bu insanlar arası etkileşmeyi nasıl etkiliyor yani acımasız rekabet olayı?

G. Şimdi zaten acımasız rekabet yani boşa dememişler büyük balık küçük balığı devamlı yutuyor yani ticarette de öyle.

K: Ya sosyal ilişkiler insanlar arası ilişkiler, dostluk akrabalık olan ilişkiler.

K: Onlar devam eder yok sıkıntı olmaz. Yani aynı toplantıda oturuyor, aynı yerde yemek yiyor, gerekirse birlikte çekiyor, bir yerlere gidiyor.

K: Yani bir dayanışma olarak gelişmedi mi burası?

G: Yok yok. Şimdi rekabet olarak gelişti. Bak, sana konuşmanın bir yerinde dedim ki, HES Kablo 831 ortakla kuruldu, orası el değişti. Hiç inanmıyorum. Yok. Hani var biz söyleriz ya: "Merhaba, nasılsın", yalandan gülümseriz. Yapımızda bu var yani. Rekabet var aslında, suda boğarlar. Yani bir kaşık suda boğarlar. Bir onun pazarına gir de bak neler oluyor! Niye adamlar "Vay benim yaptığım koltuk şey aldı. Markasını tescil ettiğim koltuktan sen nasıl üretirsin!" Sana da ne kadar döşemeci varsa, avukattan gelen yazı var, avukatlara yazı gönderir bizim büyük mobilyacılarımız küçük küçük atölyeleri olan koltuk döşemecilerine. O noter vasıtasıyla, avukat aracılığıyla yazı göndererek şu tipteki, "Benim bu tip koltuğu, benim tescil ettiğim şu modelli koltuğu ben üretirim, benim tescilimde, siz üretirseniz hepinize ceza yazdırırım bu koltuğu üretmeyeceksiniz".

K: Oldu mu böyle yani?

G: Tabii canım, yazılar dağıtılar. Noter vasıtasıyla, avukat aracılığıyla.

K: Büyük firmalar mı dağıtıyor bunu küçüklere?

G: Büyükler de dağıtıyor, biraz ortancalar da dağıtıyor.

K: Peki şöyle oluyor mu? Şimdi mesela diyelim ki bir firmanın durumu kötü. İşte borç harç, iflas durumu oldu, bir şey oldu. Diğer Hacılarlılar mesela bir araya gelip de "Ya işte ona yardım edelim, onun durumunu çıkaralım, düze çıkaralım" gibi bir durumlar oluyor mu?

G: Hiç olmadı hiç de yok. Onu, onu, onu söyleyen de yapan da yanlış yapar. Yalan söylüyor. Hiç ben görmedim de duymadım da. Yok yani öyle. Burada Hasan[60] batıı anlıyor musun, versinler o zaman. Yav kimin böyle kalkıp da böyle, yani o borçlara, ya 1 milyar değil, 50 milyar değil, 100 milyar değil, 500 milyar değil. Yani kim ne yapacak da verecek! Ama şöyle bir şey olur. Misal, birisi 6 aylık vadeyle mal satıyorsan, tanıdığın bildiğinse, durumu ihtiyacı, durumu sıkıntıdaysa, geçiş bir dönemiyse, yani işin ona vereceğin bir iki ay zaman zarfında o bir rahatlamaysa bunu veririz, bunu yaparız. Ama böyle kalkıp da parasını pulunu, kimse kimseyi kurtaracak diye, kimse kimseyi kurtaracak diye bir şey yok.

Yukarıdaki örneklerde çok açık görüldüğü gibi Hacılar'ın sanayileşme sürecinde ve halihazırdaki üretim organizasyonunda endüstriyel sosyoloji literatüründe bahsedilen türde ya da kamusal söylemde sıkça dile getirildiği biçimde bir sanayi içi dayanışmadan söz etmek mümkün değildir. Hatta dayanışma bir yana birden fazla sayıda ve saatlerce görüştüğüm bazı sanayiciler bu konuda tam ters yönde daha samimi tespitlerde bulundular ve Hacılar'ı bu sanayileşme düzeyine getiren şeyin dayanışma değil tam tersine Hacılarlıların birbirlerine karşı hissettikleri "kin" ve "düşmanlık" olduğunu söylediler. Şimdi aşağıdaki örneklere bakıp ne demek istediklerini daha yakından anlamaya çalışalım. Aşağıdaki alıntı orta yaşlarda bir sanayiciden:

G: Şimdi bakın, bunu birçok insan dillendirmiyor ama Hacılar'ın, Hacılarlıyı ayakta tutan Hacılarlının birbirine olan gizli kinidir.

K: Çok önemli bir şey söylediniz...

G: Dayanışma falan değil. Kesinlikle gizli kinidir.

K: Nasıl bir kin bu, nereden kaynaklanıyor, nedir?

G: O ifade edilmez, dışarıda belki yansımaz da. Yani Hacılarlı ayakta duruyorsa birbirine olan kinidir. Yani oradaki, sokaktaki kini ticari alana taşınmıştır.

K: Nasıl bir kin bu, niye kin yani?

60 İsim değiştirilmiştir.

G: Ya, bunu ifade etmek çok kolay değil.

K: Ama ben biraz da bunun ruhunu yakalamak istediğim için o çok önemli...

G: Her birinin altında çok sıradan... Hani şey vardır, köy delikanlıları vardır tamam mı? Bana: "Çekil şuradan" dedi, onun için de yüz yıl, iki yüz yıl bunun kinini taşıyacak şey vardır... Yani şöyle söyleyeyim ben. Birisi işte birinin kızını istemiştir, vermemiştir. O oğlan o kızı vermedi diye o işletme, oranın ekonomik manada zengin olmak için hırsla mücadele ediyor. Ya da birisi birisinin tarlasını şey yapıyor, bunları biz... Hiç kimse paylaşmıyoruz yalnız bunu. Bak emin ol, hiç kimse paylaşmıyor. Hiç kimse paylaşmıyor. Ama bu paylaşılmayan şeyler, dizilerde bazen oluyor ya yani, iki kişi arasında çoğu dizide baktın geriye çekildiğin zaman üç aşağı beş yukarı Hacılar ya da buna benzer kasabaların şeylerini bulursunuz. Yani o kinin temelinde yatan da zaten cahilliktir. Ya da kahvede iki kişi oturuyordur da üçüncü kişiyi masasına almıyordur. O üçüncü kişi ticari manada çok para kazanıp, ondan daha başarılı olma yönünde bir kanalda hareket ediyor. "O zaman ben de onun gibi olmam gerekiyor" şeklinde sanayiye biraz daha ağırlık verip çok çalışmaya... Yani o şeyin ruhu bu şekilde devam etmeye başladı. Bunlar ifade edilmez de. Yani kesinlik herkesin buna benzer şeyleri vardır. Ben bunu hissediyorum.

Şimdi aynı kuşaktan başka bir sanayicinin kendi çıraklığına dair bir anısından yukarıdaki alıntıda iddia edilen duygunun nasıl bir şey olduğunu daha yakından görelim.

G: Babam dedi ki: "Sen ortaokuldan sonra gitmeyeceksin!" dedi. "Niye?" "Olmaz yok gitmeyeceksin sen liseye! Ortaokulu bitir sen liseye gitmeyeceksin!" "Ya bütün arkadaşlarım liseye gitti olur mu!" falan. "Yok gitmeyeceksin!" dedi. Gitmedik. Bizi kulağımızdan tuttu doğru döşeme ustasının yanına mahallede tanıdığı atölyede bir adam vardı tanıdığı götürdüler bizi onun yanına çırak olarak verdiler. Oraya da vardık ki ilkokulu beraber bitirdiğimiz arkadaş kalfa olmuş: "Oooo Süleyman[61] nasılsın" falan "Ulan sen çıraksın dümbük!" dedi. "Git şu ortalığı temizle eline süpürgeyi al bakalım". Ama iyi ki öyle etmiş, iyi ki öyle etmiş. Niye biliyor musun? Refah maraz doğuruyor. Sen sosyologsun diye anlatıyorum bunu. Refah maraz doğuruyor unutma. Adamın öyle deyişi bana külfet oldu. Ama külfet nimet doğurdu. Sanırım 3 ay kadar 4 ay kadar orada çıraklık yaptım ama o ilkokul arkadaşımın o günkü söylediği çok zoruma gitmişti. Diğer kalfalar da mahalleden oyun oynadığımız arkadaşlar. Bu arkadaşla matematik derslerinde en büyük rakiptik birbirimize. Bazen o birinci bazen ben birinci falan aynen öyle ilkokulda.

61 İsim değiştirilmiştir.

Ama o da okumadı gitti sanayiye. Gitti 3 senede kalfa olmuş. Ben 3 sene sonra vardım, çırak oldum. Ben hiçbir şey görmemişsim ama onun o çıkışı bana çok büyük bir cesaret verdi, 3 veya 4 ay sonra kalfa oldum. Ustanın yanında çıraklığa başladım. Karşınızda sinema var. O kalfalar hemen sinemasının matinelerine bakarlar hangi filimler olduğunu takip ederler, saat 6 matinesine bilet alırlar anlıyor musun hocam? Onlar sinema programı yaparlar. Usta gitti, kalfa gitti benim kafamın içerisinde o arkadaşın bana söylediklerinin tohmetinden kurtulmak var. Bütün programım bu. Hazırlanmış bir koltuğu ancak kalfanın ve ustanın yapacağı bir şekle getirirler geriye kalanı usta ve kalfa bitirirler. Ben çalıştım gece saat birde Hacılar'a otobüs var gece bir otobüsüne yetişecek şekilde ben o koltuğu bitirdim. 3 tane kalfa 2'si normal kalfa, biri baş kalfa, bir tane ben çırak şu işi yapacağız hep beraber. Ben akşam 6'dan sonra başladım gece 1'e kadar yarım kalmış koltuğu tamamladım. Sonra onlar sabah geldiler: "Ulan kim yaptı bunu" herkes birbirine bakıyor. Kimse yapmadı, benim yapmam da mümkün değil onlara göre. O arkadaş beni azarlıyor da bir türlü söyleyemiyorum. "Ulan oğlum kim yaptı bunu". Dedim ki: "Ben yaptım usta". "Siktir ulan pezevenk!" dedi. "Ya ben yaptım! Onlar sinemaya gittiler senden 10 dakika sonra da kalfa gitti. Ben yaptım". "Demek ki sen yaptın, sen mi yaptın bunu?" "Ben yaptım". Biz olduk kalfa. O arkadaş 150 lira haftalık alıyor ben 20 lira haftalık alıyorum. O hafta işe o arkadaş son verdi. "Ayrılıyorum arkadaş" dedi ayrıldı. O ayrılınca bizim orada kariyerimiz biraz daha arttı ama benim aklım fikrim iş. Çalıştığımın 6. ayında usta dedi ki: "Benimle ortak olur musun?"

Benzer duyguları ailesine ait bir fabrikada çalışan ikinci kuşak genç bir sanayici de kendi deneyimi çerçevesinde "düşmanlık" kavramı üzerinden anlattı.

G: Ben dayanışma olduğuna inanmıyorum.

M: Yok mu burada mesela?

G: Yok, Hacılar'ın en büyük düşmanı gene Hacılar'dır.

M: Böyle mi diyorsunuz mesela çok ilginç. Ben de bu noktayı çözemedim. Bazısı diyor ki "Biz çok iyi dayanışırız birbirimizi kollarız" diyor. Siz tam tersini söylüyorsunuz yani o yüzden burayı tam anlayalım. Neden öyle dediniz?

G: Abi benim problemim var benim burada. Ciddi bir problemim var. 3 tane büyük gelsin de benim problemimi çözsün! Her koyun kendi bacağından asılır...

M: Burada aslında sormak istediğim şey şu biriyle alet paylaşmak, bilgi paylaşmak, usta paylaşmak?

G: Yok öyle bir şey alet paylaşıldığını da görmedim, usta paylaşıldığını da

görmedim... Dayanışmadan kasıt şu göstere göstere birbirimizin kuyusunu kazıyor değiliz. Birbirimizle hiç kimsenin husumeti düşmanlığı da yok; ama o kadar belli belirsiz bir alttan alta birbirinin şeyini kazmak var. Ya kardeşim! hemşerimin firması benim kendi firmamı... Ben bunu yaşadığım için söylüyorum başkaları beni bağlamıyor ki ben yaşadığımı söylüyorum. Bak ben gitmişim müşterimin yanında ziyaret ediyorum pazarlamadan bir elemanı, hangi firmadan olduğunu demiyecem hemşerim olan firmadan: (diyor ki bizi kastederek) "Abi onlarla göbek bağın mı var. Onlar ne veriyorsa artı yüzde 5 daha iskonto, artı 2 ay daha vade" diyor. Bunu diyor. Ben bunu yaşadım orda müşterim bana kaş göz etti "Aman sinirlenme!" diye, beni sakinleştirmeye çalışıyor. Benim nereden olduğumu bilmiyor uluorta sohbette bu kadar beyinsizce konuşabiliyor, bu nasıl bir düzen, nasıl bir mantık.

Yukarıdaki neredeyse bütün alıntılardan Hacılar'daki sanayi gelişmeyi tetikleyen ve devam ettiren asıl dinamik unsurun yerel, geleneksel ilişkilere, ortak kültüre, hemşeriliğe dayalı dayanışma olmadığını net bir biçimde anlıyoruz. Peki gerçekte olan ne? Önce olayı çok iyi özetleyen ilk kuşak sanayicilerden birinin analizine kulak kabartalım.

K: Mesela Hacılar'ın buralara gelmesinde Hacılarlı sanayicilerin dayanışması oldu da mı geldi yoksa...?

G: Yok, dayanışma olmaz ama cesaret olur. Düşün ki; bir grupsunuz, aynı mahallede yaşıyorsunuz veya binada oturuyorsunuz. Birinci kat, karşı komşu, falan komşu... Karşının oğlu gitmiş, dükkân açmış, televizyon satıyor, filanın oğlu da gitmiş spor malzemesi satıyor. Falanın oğlu da gitmiş kadın kıyafeti satıyor, filanın oğlu gitmiş kadın aksesuarı satıyor. Babasının hali belli, kendinin kazandığı belli, imkânları belli. "Ben ondan akıllıyım. Ben yalnız beceremem ama filanın oğluyla ortak olursam acaba olur mu?" Buradan geldik biz. Buranın ekranı da HES Grubuydu. Biz oraya baktık. Düşün ki; bir futbol maçı var, senin de iyi kötü halin var. Dedim ki: "Ben de futbolcu olayım. İstikbal Fenerbahçe'de oynuyor ya, ben de Kayseri'yi bir yılda birinci lige çıkarırım". Çünkü İstikbal'i biliyorum, İstikbal camiasının halini biliyorum. Onlar dün daha mahallede top oynamayı bilmiyordu. Fenerbahçe'de top oynuyorlar şimdi. Bu oynayınca "Ben de oynarım" diyorum. Olay buydu.

Şimdi de yine aynı kuşaktan bir sanayicinin yaşanan bu ilişkileri nasıl adlandırdığını ve yerel dile referansla nasıl tanımladığını görelim:

K: Yani birbirine dayanışarak mı büyüdü bunlar, yoksa herkes tek tabanca mı?

G: Herkes kendi çabası, gayretiyle büyüdü. Kimse kimseye böyle kalkıp da... Yani senin o dediğin fevkalade, "Sırt sırta verdik, ben kazandım gel sen de kazan" şekli olmadı. Onu kimse de söylemez. Anca şu oldu. Bizim yanımıza geldi çocuk. Tezgâhtar olarak çalıştı. İşçi olarak çalıştı atölyemizde. Öğrendi kendi kabiliyetiyle. Gitti, işini yaptı gücünü yaptı. Yani orada: "Ben sana sermaye vereyim, sen atölyeni aç, sen de şunu yap sen de bunu yap" demedi.

K: Ya da ne bileyim, ustasını paylaşır, bilgi paylaşır, öyle bir şey olmadı mı yani?

G: Yok, benim tahmin etmemle olmadı. Yani onu, onu diyen de dese onun aslı astarı olmaz. Yani öyle piyasaya böyle şey değil ama. Yani o görüntüyü vermek için diyor ama yani adam şimdi... Yani *x firması*[62] zerre bir şey atölyesinin içine sokup da, firmasının içine sokup gezdirmez yani. Yani de ki, git de ki "Şunun yanından geliyorum. Şu imalatını bana bir gezdir" desen gezdirmez. Gezdirmez yani, sokmaz. Şimdi şeydir, öyle değil yani. Ben Hacılarlı'nın tek fert olaraktan gayretinden, çabasından, günücülüğünden. Yani burada böyle bir, işin temelinde günücülük, yani günücülük derken anlıyorsun herhalde kelimeyi?

K: Günücülük[63] nedir?

G: Günücülük. Yani azim etmek. Azim etmek, yani mücadele etmek. Hedefi, hedef, o hedefe ben de varacağım demek. Buna, yani baban şey yapar da, günücülük derler sen bilmezsin. Yani haset değil. Haset etmek değil. Olmasın! Bizim eniştemiz öyle etti. "Bana olmasın, onlara da olmasın" dedi. Bu hasetçilik. Bu düpedüz içi ruhu kararmış bir insanın düşüneceği düşünce. Ama günücülük, "Adam, Ağabey onun var benim niye olmasın ya! Ben de çalışırım. Benim neyim eksik. Düşünürüm, koşarım, kovalarım, çalışırım!" der ve neticede Hacılarlı'da bu var.

Murathan Mungan, bir yazısında[64] adeta milli bir geleneğe dönüşmüş olan ve birbirine benzerlik esası üzerinde yükselen birörnekliğin ve taklitçiliğin bize özgü bir tür sosyolojik miras olduğunu şu sözlerle ifade ediyor:

> Başarılı olma, geleneksel anlamdaki çatışmayı ve kıskançlığı üretir... Hayranlık duyan kitle ile hayranlık duyan arasındaki hayranlık ilişkisinin sürmesi için her zaman belirli bir uzaklığın olması gereklidir. Haset ve kıskançlık duymak içinse yakınlık şarttır. Kardeşler birbirini çekemez; arkadaşlar arasında bitmeyen sinsi rekabet, akrabalar arasında sürgit çekişmeler, hemşeri-

62 Firma adı gizlenmiştir.

63 *TDK Büyük Türkçe Sözlük*'e göre günücülük: Kıskançlık, hasetçilik anlamına geliyor.

64 Mungan 2009: 8-15.

ler arasında hep bir yarış olur; içimizden birilerinin bizim önümüze geçeceği başlıca korkularımızdandır... Bizim mahalleden çıkmış biri, zamanla ne kadar ünlenmiş olursa olsun, gene de bizi ikna etmeyen bir yanı vardır. "Ha o mu, o bizim mahallenin çocuğu yaa" deriz. Burada bir burun kıvırma ile saklı bir övünç iç içe geçmiş olmakla birlikte, aramızdan kopup gideni kendi hizasına, eski yerine çağıran bir küçümsemenin varlığı yadsınamaz.

Mungan'ın söylediklerine Hacılarlılar kısaca "Ev danası inek olmaz" diyorlar. Ancak "kin", "düşmanlık" ya da "günücülük" hangi ad altında olursa olsun özellikle de küçük topluluklar, yerleşimler, cemaatler içinde çok daha yoğun bir biçimde hissedilen bu evrensel duyguyu biraz daha geniş bir perspektiften ele almak istediğimizde Max Scheler'in "Zihnin karanlık dehlizlerinde gezinen; egonun eylemliliğinden bağımsız, bastırılmış bir gazap duygusu" olarak tanımladığı *Ressentiment* (Hınç) kavramına[65] başvurmak durumunda kalıyoruz. Ona göre, "Hınç başka bir kişiye karşı (intikam, kızgınlık, garaz, haset gibi) özel bir duygusal tepkinin tekrar tekrar yaşanmasıdır. Bu duygunun sürekli yaşanması onu kişiliğin derinliklerine yerleştirmiş ama aynı zamanda da kişinin eylem ve ifade alanının dışına çıkarmıştır." Yani hınç, "İntikam isteği, nefret, kötü niyetlilik, haset, kara çalma dürtüsü, değersizleştirici kin gibi duyguların bastırılması sonucu süreğen bir duygu durumu olarak ortaya çıkar" (Scheler 2004: 3-7). Ancak, Scheler'e göre bu durduk yere olmaz. Öncesinde mutlaka bir saldırı ya da incinme yer alır. Dolayısıyla Koçak'ın vurguladığı gibi hıncın ortaya çıkışında iki temel etken vardır. İlki, tam da yukarıdaki sanayicilerin bahsettiği gibi bu incinmeye ya da saldırıya anında yanıt verilememesinin yarattığı acizlik, iktidarsızlık, tıkanma hissi. İkincisi ise bu tıkanmayı yaratan tarihsel, toplumsal ve sınıfsal koşullar (Koçak 2004: x). Hacılar örneğinde bu koşulları pre-kapitalist bir köy cemaatini 40 yıl içinde bir sanayi odağına dönüştüren; "parasal değerin niceliğini nihai amaç haline getiren, eskiden meta-para-meta olan hareket tarzını para-meta-para haline getiren" (Scheler 2004: 18) endüstriyel kapitalist üretim tarzı oluşturuyor. Dolayısıyla bütün bu alıntılar, kapitalist rekabetle birleşen yerel hınçların, geleneksel ve toplumsal ilişkiler üzerinde ne kadar etkili, belirleyici ve tahripkâr olduğunu açıkça gösteriyor. Geleneksel, yerel kültürel ilişkilerin belki en homojen kaldığı ve yoğun yaşandığı 500 yıllık bir yerleşimde bile yeni sanayi odakları literatüründe vurgulanan dayanışma örüntüleri değil, aynı köyün, mahallenin çocukları arasındaki kıran kırana rekabet olduğunu görüyoruz. Görüştüğüm bir sanayici boşuna aşağıdakileri söylemiyor:

65 Scheler 2004: 3.

> Valla şöyle söyleyeyim gözünü çıkarıncasına kadar rekabet var; ama, "eşeği anırtıran dayşağı" derler. Adamın sermayesi kuvvetli tamam mı ama karşıdaki rakibi çitmek için 10 liraya mal ediyor 10 liraya satıyor. Karşı taraftaki de 15 liraya mal ediyor satamıyor.

Genelde herkes, kendi hesabına çalışıyor, bilgiyi ve tecrübeyi kendine saklıyor. En başta kendi hemşerisiyle rekabet edip yeri geldiğinde onun, ustasını, müşterisini ya da modelini çalıyor. Modeli çalınan, çalanı mahkemeye veriyor ve bütün herkesin yararına olacak geniş ufuklu organizasyonlara da pek kimse yanaşmıyor. Örneğin, bu amaç için oluşturulan Hacılar Sanayici ve İşadamları Derneği'nin, düşük katılım yüzünden şu ana kadar bu işlevi çok da yerine getiremediği herkes tarafından kabul ediliyor.

Öte yandan, yukarıdaki sanayicilerden birinin ifade ettiği gibi sıkışık zamanlarda nakit desteği sağlanması, borç ertelemesi yapılması, iş ısmarlanması, fason iş verilmesi gibi bazı durumların yaşandığından da bahsedildi. Zaman zaman işleri kötü giden bazı şirketlere miktarı fazla olmamak üzere el altından yardım edildiği de ifade edildi. Nitekim ben zor duruma düşmüş sanayiciler arasında hem yardım görmüş hem de görmemiş olan bir ikisiyle görüşme imkânı buldum. Bu yüzden dayanışma ve yardımlaşmanın hiç olmadığını söylemek doğru olmaz. Ancak, bu desteklerin kişisel ilişkilerin, ideolojik tutumların ve cemaat ilişkilerinin de rol oynadığı; yapısal olmayan, çok kısmi ve istisnai durumlar olduğunu rahatlıkla iddia edebilirim.

Yurtdışı bağlantılar, ihracat, ithalat ve ticari yönelimler

Üretim ilişkilerinin önemli bir boyutu da ihracatı, ithalatı ve ticari yönelimleri kapsayan yurtdışı bağlantılardır. Hacılar sanayisinin genel olarak 1990'lı yıllara kadar İç Anadolu ve Doğu Anadolu'ya, 1990'lardan sonra İstanbul başta olmak üzere Türkiye'nin batısına, 2000'lerden sonra da yurtdışına mal satmaya başladığını yukarıda belirtmiştim. Ancak Hacılar'ın yurtdışı bağlantıları aslında önceki bölümlerde değindiğim gibi 1960'lı yılların ilk yarısında yurtdışına iş için giden Almancılarla başlamış, HES'in kuruluş sürecinde devam etmiş ve gelişmiştir. Yani sanayi imalatında olduğu gibi yurtdışı bağlantılar konusunda da asıl lokomotif HES Kablo olmuş; Hacılarlı girişimciler, ithalatı, ihracatı, kredi kuruluşlarını, uluslararası bankacılık işlemlerini, gümrük problemlerini, bürokrasiyle ilişkileri burada öğrenmişlerdir. Bana aktarılanlara göre Hacılar'dan yapılan ilk ihracat 1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başlarında özellikle de İran Irak Savaşı sırasında İran'a yüklü miktarda kablo satışı şeklinde gerçekleşmiştir. Belirtilen rakam 40, 50 milyon dolar civarındadır.

Ancak 1980'li yılların başlarında Hacılarlı sanayicilerin hem imalat hem de ihracat tecrübeleri yeterince güçlü olmadığı için bu dönemler boyunca Hacılarlı sanayiciler bir yandan hammadde ihtiyacı nedeniyle İstanbul'daki aracı firmalara bağımlı kalmış, öte yandan da ithalat ve ihracat işlemleri için çok acil bir gereklilik olan iletişim teknolojilerinin ve telekomünikasyon altyapısının zayıflığı yüzünden birçok sıkıntı yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu kapsamda HES'in kuruluşuna öncülük eden mühendisin oğlunun aktardığı bir anekdot durumun vahametini açıkça göstermektedir.

> Çok ilginç bir anılarını hatırlıyorum. Türkiye'de otomatik santral yok. Dolayısıyla işte telefonlar yazdırmıyor. İşte sabah yazdırıyorsunuz işte atıyorum akşam geliyor. Halit Amca İran'a bir ihaleye katılmak üzere gidiyor. Babamlar da buradalar. Tabii İran'la konuşma şansları yok. Bu sefer diyorlar ki "Ya Almanya'da otomatik santral var ya ne yapalım atlıyorlar babamlar da Almanya'ya gidiyorlar. İşte oradan Halit Amca'yı otelden telefonla arıyorlarmış. Telefonla yeniden arayabilmek için Almanya'ya gitmişler. Çünkü Almanya'daki otomatik santraller numarayı çevirince çıkıyor ya babam "Çok büyük bir nimet numarayı çeviriyorsun karşı taraf çıkıyor" derdi.

Benzer zorluklar makine alımı, bakımı ve onarımı için de geçerlidir. Özellikle de Kıbrıs Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye uygulanan ambargolar mevcut durumu daha da kötüleştirmiştir. Almanya'daki Hacılarlı işçilerle kurulan bağlantıların bu noktadaki katkısı da oldukça dikkate değerdir.

> Bu arada tabii Türkiye'ye ambargolar uygulandığı için Kıbrıs Harbi'yle başlayan işte sürekli şeyler babam makine mühendisi değil ama HES Kablo işte makineleri getirip kurmuş. Kapasite artırımına ihtiyaçları var. O makineleri bir şekilde kopyalayıp yerlerine birer tane daha koymaya başlamışlar. Arkasından o zaman tabii kırılan makine parçalarını Türkiye'ye getirmek mümkün değil. Türkiye ambargo altında babam yani şöyle anlatılırdı: "Almanya'daki işçilerin çok büyük desteğini gördük hem onlar gelirken o parçaları çantalarına koyar getirirler işte gittik geldik vs." Almanya'daki işçilerle getirmişler, kendileri gittiğinde bavullarına koyup getirmişler, o parçaları alabilmek için Almanya'ya gitmişler. Hatta o dönem ülkeden dışarıya döviz çıkarmak yasak olduğu için anlattıkları paralar belki 500-1.000 mark o konuları da sanıyorum Halit Amca daha iyi bilir, ayakkabılarının altına saklayarak çıkarmak zorunda kalmışlar öyle şeyler de olmuş.

Bütün bu zorluklara rağmen 1980'li yıllarda özellikle de Özal'ın Başbakan oluşundan sonra HES Kablo'nun ihracatı hızla artmıştır. 1980'li yıllarda Ha-

cılar kökenli firmalar arasında HES Kablo dışında ihracat yapan bulunmamaktadır.[66] Zaten Hacılar sanayisinde şu anda lider konumda olan firmanın ikinci kuşaktan en üst düzey bazı yöneticileri de 1980'li ve 1990'lı yıllarda HES'in dış ticaret departmanında çalışarak bu konularda deneyim kazanmışlardır. HES dışındaki diğer şirketlerin ihracata başlaması ise 1990'lı yıllarda gerçekleşmiş ve bu süreç 2000'lerde hızlanmıştır.

Esasen halihazırda fabrikaların başında bulunan ve çıraklıktan sanayiciliğe yükselen birinci kuşak sanayici profili, altmış yetmiş yaşları arasında, çoğunlukla, ilkokul ya da ortaokul mezunu, yabancı dil bilmeyen insanlardan oluşuyor. Yani tek başlarına yurtdışındaki insanlarla iletişim kuracak dil becerisine sahip değiller.[67] Ancak, 1990'lardaki üretim atağı ve yurtdışına açılımla birlikte diğer firmalar da bünyelerine yabancı dil bilen eleman almaya ve dış ticaret departmanları oluşturmaya başlamışlar. Bununla birlikte, gerek tercüman olarak gerek dış ticaretçi olarak yabancı dil bilen eleman ihtiyacı, zaman içinde sanayicileri kendi çocuklarına İngilizce eğitim aldırmak konusunda motive etmiş. Bu çerçevede de sanayicilerin çocuklarının oldukça büyük bir kısmı, 1990'lı yıllarda önce Kıbrıs'taki üniversiteler ya da Bilkent olmak üzere, İngilizce eğitim verilen özel okullara gönderilmiş. Çocuklarını doğrudan yurtdışına İngiltere ya da ABD'ye gönderenler de mevcut. Dolayısıyla, birinci kuşaklar olmasa da asıl olarak ikinci kuşakların şu anda dünya ile doğrudan temas etme konusunda önlerinde hiçbir engel yok. Zaten bu çocuklar (ayrıca torunlar, yeğenler, damatlar vb.), şu anda fabrikaların pazarlama ya da dış ticaret departmanlarının başında bulunuyorlar. Bunun dışında, özellikle orta büyüklükteki fabrikaların çoğunda profesyonel dış ticaretçiler de çalışıyor. Profesyonellerin olmadığı durumlarda da fabrika sahibinin tercüman kiralayıp yurtdışına gitmesi söz konusu oluyor.

Firmalar günümüzde yurtdışı bağlantılar kurmak için birçok imkândan yararlanıyorlar. Bunlar genellikle kişisel ilişkilerden ve işadamı derneklerinden yararlanmak, fuarlara katılmak, katalog ve ürün numuneleri hazırlayıp göndermek, İnternet sayfaları oluşturmak gibi yurtdışı tanıtım faaliyetlerden oluşuyor. Aşağıdaki örneklerden ilki Afrika, ikincisi Avrupa bağlantılarını anlatıyor.

> K: Nijerya ve Gana! Peki buraları nereden buldunuz mesela yani bu ilişkileri nasıl kurdunuz?

66 Bu noktada Hacılar kökenli sanayiciler listesinde görüşme yapamadığım iki firmadan biri olan bir tekstil firmasının 1990'lı yıllarda ihracata başlamış olabileceğini tahmin ediyorum.

67 Böyle diyorum ama aslında tek kelime yabancı dil bilmeden yurtdışına gidip iş bağlayan girişimcilerden çok ilginç anekdotlar da dinledim. Dolayısıyla, söylediklerim daha ziyade genel eğilimi yansıtıyor.

G: Şimdi buralara ilk bizim bir bağlantı kurmamız Nijerya'yla bizim buradaki yanımızda çalışan dış ticaretçinin bir girişimleriyle olmuştu. Daha sonra müşteriler buralara geldi. Çelik kapı isteyen bir firma Türkiye'ye geleceği zaman Kayseri'ye geliyor. Kapı üretiminin ağırlıklı Kayseri % 80'ini karşılıyor. Müşteriler buralara geldi buralarda tanıştık. Bazen bu GESİAD heyet getiriyor yurtdışından. Bu sene gene geldi, Nijerya'dan bir heyet geldi, onunla tanıştık Nijerya'da fuara katıldık. Çelik kapı fuarı vardı orada fuara katıldık. Onda Afrika'dan gelenler burada müşterilerle tanışık çalışık çalışıyoruz da şu anda da halen de memnunuz yani.

K: Bu sizin gidip geliyor musunuz mesela Nijerya'ya?

G: Ben hiç gidip gelmedim de dış ticaretçi arkadaşlar mı gidip geliyorlar. Abim var benim o Angola'da gene bir fuarda bulunur. Mısır'da fuara katıldık yani yurdışında fuarlara katılıyoruz. Tanıştığımız müşterilerle iş bağlantısını yapıyoruz.

K: Peki ilk bunlarla nasıl kurdunuz yani bu yurtdışı bağlantınız ilk nasıl oldu?

G: İnternetten yani Avrupa'da işte dekorasyon işi ile ilgilenen pazarlama firmaları diye bizim arkadaşlar bir araştırma yaptılar. Araştırma sonucu çıkan firmalara mailler attık kendimizi tanıtan bir CV gibi bir şey hazırladık. Onu gönderdik İnternet adreslerimizi gönderdik. Oradan bizi inceleyenler tabii bu işi dünya genelinde üretim yapan firmalar dönmeye başladı ve şu anda çalıştığımız 4 tane firma var. Üçü İngiliz bir tanesi de şeyde Hollanda'da.

Öte yandan, doğrudan ilgi duyulan ülkeye gitmek ve sanayi ve ticaret odaları ya da ticari ataşelikler üzerinden doğrudan bağlantı kurmak da çok yaygın bir yöntem olarak kullanılıyor.

K: Peki hani bu fuarlar aracılığıyla mı gidiyorsunuz yoksa İnternetten mi, bu insanları müşteriyi nereden buluyorsunuz?

G: Eskiden şeyle İnternetten, telefona, fuarlara da gittiğimiz oluyor ama yurtdışı fuarlara artık gitmiyoruz.

K: Mesela Afrika'daki adamla nasıl buluşuyorsunuz, yani Afrika'daki bilmem neredeki?

G: Afrika'daki adamlar internetten bilmem nerden, maille bilmem nerelerden, sanayi odalarından, ticaret odalarından, oralardaki bizim Türk ataşelerinden. Ben Cezayir'e gittim, Tunus'a gittim. Tunus'a vardım şeye ticari ataşenin yanına. Bayan da bir banımefendiymiş. Çok da ilgilendi bizimle, çok da sevdiler onu. Selamünaleyküm Aleykümselâm. "Abov" dedi "hemşerim". Birer kilo da lokum almıştım. "Niye zahmet ettiniz falan. Biz burada size hedi-

ye olarak verecegimiz bir şey yok mahcup ettiniz" falan filan. Artık çok zor değil yani eskisi gibi değil.

Ayrıca doğrudan bağlantı kurmayan bazı sanayicilerin bazen aracı dış ticaret firmaları kullandıkları da ifade edildi. Bu firmaların özellikle yurtdışından makine alımı sırasında kredi kuruluşlarına ulaşmak açısından da çok işlevsel oldukları vurgulandı. Yurtdışı bağlantıların kurulma sürecini bu şekilde gözden geçirdikten sonra, ihracatla ilgili genel manzaraya bakabiliriz. Aşağıdaki tabloda tüm Hacılarlı şirketlerin ihracata başlama yılları ve 2009 yılı ihracat rakamları görülmektedir.

TABLO 9
Hacılarlı Firmaların İhracat Yönelimleri

Firma	*Üretim*	*İlk İhracat*	*Mil. $.*	*İhracat yönelimi (2009 yılı rakamları ile)*
G1	Mobilya üretimi	2001	1	Irak, İran, Hollanda, Almanya
G2	İplik, kumaş, damper üretimi, kamyon bayi	2000	0	Bilgi alınmadı
G3	Manifaturacılık ve kablo üretimi	Yok	0	
G4	Mobilya üretimi	Yok	0	
G5	Halı üretimi (şu anda üretim yapmıyor)		0	
G6	Çorap üretimi ve manifaturacılık	2003	0	2008'e % 50 oranında Avrupa'ymış. Şimdi yok.
G7	Raf üretimi	2003	1	İngiltere, Hollanda, Avrupa
G8	Mobilya üretimi (fabrikası kirada)	Yok	0	
G9	Çelik üretimi (İlk 500)	1990	38	Başta Avrupa ve ABD olmak üzere 35 ülke
G10	Kablo (elektrik, fiber optik) üretimi (İlk 500)	1979	131	110 ülke
G11	Mobilya, tekstil, kimya, demir çelik (İlk 500)	1993	251	Avrupa, Rusya, Mısır, ABD başta 80 ülke
G12	Çelik kapı ve damper üretimi	2003	4,5	% 55'i Afrika, % 30'u Arap ülkeleri, kalanı Türki Cum. ve Balkanlar
G13	Seramik üretimi (lavabo, hela taşı, pisuvar)	2000	6	Iran ve Ermenistan hariç tüm çevre ülkeler, İtalya, Almanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İsrail, Arap ülkeleri
G14	Mobilya üretimi	Yok	0	
G15	Çelik kapı üretimi	2001	1	% 80 (Mısır, Ürdün, Arabistan, Halep, Nijerya). % 20 Avrupa
G16	Mobilya üretimi	2000	4,5	Avrupa, Afrika, Ortadoğu
G17	Ofis mobilyaları üretimi (İkinci 500)	1991	50	İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya, Hollanda, Belçika, Avusturya
G18	Çelik kapı ve damper üretimi	2002	1,3	Afrika (Nijerya, Gana)

Firma	Üretim	İlk ihracat	Mil. $.	İhracat yönelimi (2009 yılı rakamları ile)
G19	Manifaturacılık, kanepe kumaşı üretimi	Yok	0	
G20	İplik ve kumaş üretimi (İlk 500)	1999	12	Portekiz, İtalya, Yunanistan
G21	Mobilya üretimi (ikinci 500)	2000	13	Başta Avrupa, Irak, Suriye, Azerbaycan, Mısır, İran vb. 30 ülke
G22	Fabrika binası kirada	Yok	0	
G23	Beton üretimi	Yok	0	
G24	Makine üretimi	Yok	0	
G25	Mobilya üretimi	2001	20	İsrail, BAE, Mısır, G. Afrika, Avrupa, Amerika, İran, vb. 27 ülke
G26	Mobilya üretimi	1998	4	İsrail, Irak
G27	Mobilya üretimi	2001	1,4	Yunanistan, İsrail, Irak, Mısır, Suriye
G28	Mobilya üretimi	2006	2	Yunanistan, Türki Cumhuriyetler, Almanya, İsrail
G29	Keçe ve havlu üretimi (ikinci 500)	2000	15	Avrupa, Rusya, tüm Ortadoğu
G30	Mobilya üretimi	2003	1	Avrupa ülkeleri (Fransa, Almanya, Yunanistan)
G31	Hafriyat	Yok	0	
G32	Çinko üretimi (ikinci 500)	2008	50	Başta Çin, Avustralya olmak üzere AB ülkeleri
	Toplam		607,7	milyon dolar

Bu tablo dikkatli bir biçimde incelendiğinde HES'ten sonra 1990 yılında ihracat yapan ilk şirketin yine o dönemde HES bünyesinde yer alan bir çelik firması olduğu görülüyor. Onu, 1991 yılında ofis mobilyaları üreten bir firma takip ediyor. Lider firma ise 1991 yılında İstanbul'a açtığı dağıtım merkezi ile birlikte başlattığı açılım sürecini 1993 yılında Köln Mobilya Fuarı'nda açtığı stantla yurtdışına taşıyor.[68] Bu firmayı 1998'de ihracata başlayan bir başka mobilya fabrikası takip ederken; 1999 yılında bir iplik fabrikası da Avrupa'ya ilk ihracatını başarıyla gerçekleştiriyor. Tablodan da anlaşılacağı gibi 32 şirketin 16'sı ise 2000'li yıllarda ihracata başlıyorlar. Dolayısıyla Hacılarlı sanayicilerin yurtdışına açılmalarının büyük oranda 2000'li yıllarda gerçekleştiği söylenebilir.

Şimdi ise biraz daha ayrıntıya inerek firmaların ihracat yönelimlerine daha yakından bakalım. Yukarıda değindiğim gibi Hacılar ihracata kablo satarak başladığı için; 30 yılı aşan bir ihracat tecrübesinin ardından bu alanda artık dünya çapında bir yer edinmiş durumda. Kablo sektöründe ihracat yapılan ülke sayısı 110'u miktar da 131 milyon doları geçmiş durumda. Kablonun ardından gelen çelik (çelik, çelik halat, çelik yay) sektöründe de benzer bir durum söz konusu. Burada da 20 yılı aşan bir ihracat tecrübesi bulu-

68 Bkz. Vardar 2009: 95.

nuyor. Başta Avrupa ve ABD olmak üzere 35 ülkeye 38 milyon dolarlık çelik ihraç eden bir çelik firmasının yanı sıra lider firmanın cirosunun % 10'unu da (boru dahil olmak üzere) tel ve metal satışı oluşturduğu düşünülürse[69] bu sektördeki toplam rakamın rahatça 50 milyon doların üzerinde olduğunu varsayabilirim.

Bu iki sektör dışında elbette şu anki en önemli ihracat kalemini mobilya oluşturuyor. Bu alanda sektörün başını çeken lider firmanın 2008 yılı toplam ihracatı 251 milyon dolardır. Bu rakamın yaklaşık yarısının (125 milyon TL) mobilya kaynaklı olduğunu düşündüğümüzde[70] ve buna diğer mobilya şirketlerinin ihracatlarını da eklediğimizde Hacılarlı sanayiciler tarafından yapılan mobilya ihracatının yaklaşık olarak 260 milyon dolara ulaştığını görüyoruz.

Mobilyadan sonra en büyük ihracat kalemini 50 milyon dolarlık ihracatıyla bir çinko üretim tesisi oluşturuyor. Bir diğer önemli sektör olan tekstilde 12 milyon dolarla bir iplik firması ve 15 milyon dolarla keçe ve havlu üreten aynı aileye ait iki firma bulunuyor. Çelik kapı ve damperdeki toplam ihracat ise 6,8 milyon dolar civarındadır. Bu firmaları ise son olarak 6 milyon dolarlık ihracatı ile bir seramik fabrikası izliyor. Tabloda verdiğim tüm ihracat verilerini toplayacak olursak Hacılarlı sanayicilerin 2009 rakamları ile 607,7 milyon dolarlık bir ihracat hacmine ulaştığını görüyoruz.

Bu ihracat coğrafyası ile ilgili sektörel bazda öne çıkan birkaç noktanın daha altını çizmek gerek. Öncelikle, kablo (110 ülke), çelik tel, halat, yay (başta Avrupa ve ABD olmak üzere 35 ülke) gibi sektörlerde neredeyse tüm dünyaya satış yapılmaktadır. Bunun yanı sıra mobilya sektöründe de özellikle lider firmalar söz konusu olduğunda benzer bir yaygınlık (Avrupa, Rusya, Mısır, ABD başta 80 ülke) söz konusudur. Ancak bu yaygınlığa rağmen özellikle mobilya üretiminde hitap edilen pazarın hâlâ tasarım yoğun ve katma değeri yüksek ürünler piyasası olmadığı gözleniyor. Örneğin Vardar'ın çalışması sektörün lider firmasının Almanya'daki müşteri portföyünün % 35'inin Türklerden, % 35'inin diğer yabancılardan ancak % 30'luk bir kısmının Almanlardan oluştuğunu göstermektedir (Vardar 2009: 97).

Önde gelen firmalar dışındaki daha küçük ölçekli mobilya firmalarının ise daha ziyade yakındaki pazarlara yoğunlaştıkları görülüyor. Bu çerçevede

69 Bkz. Vardar 2009: 127.

70 "Dünyada 100'ün üzerine ülkeye ihracat yapılmaktadır. Sadece mobilya ihracatı yapılan ülkelerin sayısı 74'tür. Grup 2006 yılında 180 milyon dolar ihracat hacmine ulaşmış olup sadece mobilya ihracatı 100 milyon dolara yaklaşmıştır. 2007'de 300 milyon dolar olarak gerçekleşen ihracatın, 2008'de 360 milyon dolar olması hedeflenmektedir. Ayrıca Kayseri'nin toplam ihracatının % 25'i BOYDAK Grup şirketleri tarafından gerçekleştirilmektedir" (Vardar 2009: 128). Ayrıca bkz. http://www.boydak.com/tr/107_istikbal-yurtdisi-yatirimlarini-surduruyor.aspx: "Boydak Holding 2010 yılında da 140 milyon dolarlık bitmiş ev mobilya ihracatı hedefliyor. Boydak Holding'in 2010 yılı toplam ihracat hedefi, 430 milyon dolar olarak açıklanmıştı".

başta bölge ülkelerine (Suriye, Mısır, İsrail, Yunanistan, Azerbaycan, Rusya, İran, BAE, Türkî Cumhuriyetler) ardından da AB ülkelerine ciddi oranda bir ihracat söz konusu. Örneğin ofis mobilyaları üreten bir firma bütünüyle Avrupa pazarı için üretim yapıyor. Bununla birlikte benim araştırma yaptığım dönemde Avrupa'da yaşanan ve halen devam eden ekonomik durgunluk ve kriz yüzünden özellikle küçük firmalar Ortadoğu pazarına yönelmiş durumdaydılar. Dolayısıyla, bu tür konjonktürel krizlerden ziyadesiyle etkileniyorlar. Tekstil sektörü de benzer bir durumdadır. Örneğin 2000'li yılların başında üretiminin % 50'sini Avrupa'ya ihraç eden bir çorap firması Çin'in pazara girmesiyle birlikte özellikle 2005'ten sonra tamamen iç pazara yönelmiştir. Buna rağmen, iplik, kumaş ve havluda Avrupa'ya dönük ciddi bir ihracat olduğu tabloda açıkça görülmektedir.

Çelik kapı sektörüne baktığımızda ise bu bölgesel yönelimin çok daha belirgin olduğunu görüyoruz. Çelik kapı firmalarının ihracatı büyük oranda Ortadoğu ve Afrika pazarını hedefliyor. İhracat yapılan ülkeler arasında Mısır, Ürdün, Arabistan gibi ülkelerin yanı sıra Gana ve Nijerya gibi ülkeler de göze çarpıyor. Görüştüğüm firmalardan birinin sahibi, Afrika pazarına ulaşmak için Arapça bilen dış ticaretçi ilanı verdiklerini ve şu anda Mısır'daki El Ezher Üniversitesi'nden mezun olan iki Türk dış ticaretçi çalıştırdıklarını söyledi.

> G: 2 tane Allah razı olsun çok dürüst Mısır'da okumuş üniversite mezunu arkadaşlarımız var. Dış ticaretçimiz. Yani Arapçası olan, ingilizcesi olan.
>
> K: Peki arkadaşlar Mısır'dan gelen Türk mü?
>
> G: Türk Türk aslında Mısır'da okudular. Mısır'da meşhur El Ezher Üniversitesi var ya orayı bitirdiler.

Dolayısıyla bu sektörde Avrupa'nın yeri çok küçük olup genel olarak Balkanlar'la sınırlıdır. Türkî Cumhuriyetlere de küçük ölçekli satışlar söz konusudur. İran ve Ermenistan hariç tüm bölge ülkelerine ve bunun yanı sıra İtalya, Almanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İsrail, Arap ülkeleri gibi geniş bir alana satış yapan seramik fabrikası ve başta Çin ve Avustralya olmak üzere tüm AB ülkelerine 50 milyon dolarlık çinko ihraç eden bir tesisle birlikte Hacılarlı sanayicilerin ihracat coğrafyasını tamamlamış oluyorum.

Yurtdışı bağlantıların bir diğer önemli boyutunu da ithalat oluşturuyor. Hacılarlı sanayicilerin yaptıkları imalat için gerekli hammaddeler büyük oranda yurtiçinden karşılanıyor. Özellikle mobilya sektörü açısından, Kayseri artık gelişkin bir yan sanayiye de sahip durumda. Görüştüğüm küçük mobilya firmalarının sahiplerinin neredeyse tamamı üretim için gerekli hammaddeyi Kayseri'den temin edebildiklerini söylediler. Büyük firmalar

ise zaten kanepe yapımında kullanılan ara malların (sünger, elyaf, çelik yay, kanepe kumaşı vb.) çoğunu üreten fabrikaları da kurmuş durumdalar. Ayrıca, sanayiciler dışında orman ürünleri ticareti yapan Kayseri'deki büyük tüccarlar arasında da Hacılarlılar egemen grubu oluşturuyor. Çelik kapı, çelik halat gibi sektörlerde yine hammadde yurtiçinden özellikle de İskenderun ve Ereğli Demir Çelik fabrikalarından temin edilebiliyor. Tekstil sektöründe de benzer bir yurtiçi hammadde kapasitesi söz konusu. Dolayısıyla, kablo ve seramik gibi farklı hammadde bileşenleri gerektiren sektörler dışında, Hacılar'ın ithalatı büyük oranda üretimde kullanılan makinelerin alımı şeklinde gerçekleşiyor. İthalatla ilgili olarak ihracattaki kadar net rakamlara ulaşamadım. Ancak bazı öne çıkan hususları vurgulayabilirim. Kayseri imalat sanayini anlatırken Kayseri'den yapılan ithalattaki en büyük payın İsviçre'ye ait olduğunu, toplam ithalatın yarısından fazlasının İsviçre'den yapıldığını vurgulamıştım. Burada da belli başlı bazı ülkeler öne çıkıyor. Örneğin İsviçre en çok ithalat yapılan ülkelerden biri. Daha doğrusu İsviçre, İtalya ve Almanya Hacılarlıların en çok makine ithal ettiği ülkeler. Bunun yanı sıra mobilya ve çelik kapı sektöründe Hollanda ve Japonya gibi ülkelerden de makine ithalatı yapıldığı ifade edildi. İkinci kuşaktan genç bir Hacılarlı mühendisin gözlemleri de bu genel eğilimi doğrulamaktadır.

> G: Bu adamlar da makinelerin çoğunu Avrupa'dan alıyorlar. Zaten iyi makine almak istiyorsan Avrupa'dan alıyorsun.
>
> K: Nereden, İsviçre'den falan mı?
>
> G: Abi makine işinde Alman ekolü, İtalyan ekolü önemlidir. İngilizler az çok vardır ama Alman, İtalyan ekolü önemlidir. Fransa zaten ziraattır. Mutlaka ufak tefek bir şeyler yapılıyor ama Avrupa'nın en kötüsü bizden iyidir. Benim karşılaştığım genelde Alman modeli, İtalyan modeli, İsviçre modeli.

Bütün bu tablo genel olarak değerlendirildiğinde birkaç noktanın altı çizilebilir. Birincisi Türkiye'nin yaşadığı kentleşme, orta sınıflaşma ve piyasa toplumuna geçiş sürecine uygun bir üretim (kablo, mobilya, çelik kapı vb.) sürecine giren Hacılarlı sanayicilerin, iç pazardaki genişlemeyi çok iyi ve hızlı bir biçimde değerlendirdikleri açıkça görülüyor. Böylece 30 yıllık bir süre içerisinde İç Anadolu ve Doğu Anadolu merkezli ucuz ve kalitesiz mal üretimiyle başladıkları sanayicilikte hızla yükselip; başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin batısına, oradan da dünyaya açılmayı başarmış durumdalar. Ancak ihracat konusundaki bu devasa atılıma karşın Hacılarlı firmalar için en önemli faktörün hâlâ iç pazardaki koşullar olduğu da bir o kadar net. Zira, üretim miktarı ezici bir oranda hâlâ iç talebe bağlı. Kendi verilerime göre Hacılarlı sanayiciler tarafından oluşturulan toplam 5,4 milyar TL'lik

ciroda ihracatın payı yalnızca 607,7 milyon TL'dir. Bu oran, toplam üretimde ihracatın oranının % 10-15'ler civarında kaldığını gösteriyor. Nitekim bu konuda yapılan ekonometrik bir analiz beklentilerin tersine ihracatın Hacılarlı firmaların büyümesi üzerindeki diğer faktörlerden daha küçük bir etkide bulunduğunu tespit etmektedir (Erdem vd. 2008: 357). Ayrıca Yeldan'ın çalışması da Türkiye ekonomisinin 1980'den 2000'lere kadar gelen dönemde iddiaların aksine ihracata yönelik olarak sanayileşemediğini tespit etmektedir (Yeldan 2001: 26).

İkincisi, bu hızlı sanayileşme süreci, Hacılarlı sanayiciler arasında imalatın ve ihracatın büyük kısmını gerçekleştiren kurumsallaşmış büyük firmalarla diğerleri arasında bir ayrışmaya neden olmuş görünüyor. Büyükler hedeflerini, kalite, teknoloji ve tasarım açısından daha nitelikli bir ürün yelpazesiyle küresel pazarlara doğru genişletirken; daha küçükler iç pazar başta olmak üzere, Ortadoğu ve Afrika pazarlarına yönelik bir üretim sürecine girmiş durumdalar.

Üçüncüsü, ihracattaki bu umut verici gelişmelere rağmen Hacılarlı sanayiciler tarafından üretilen ürünler hâlâ katma değeri ve teknolojik niteliği düşük ürünler. Dolayısıyla da aslında ürün portföyü açısından genelde küresel piyasada alım gücü düşük ülkelere ve onların da dar gelirli kesimlerine hitap ediyorlar. Ancak buna rağmen özellikle mobilya ve tekstilde AB içinde ciddi bir pazar da yakalanmış durumda. Hatta tamamen AB'ye çalışan bazı firmalar da mevcut. Kablo (fiber optik kablo vb.) ve çelik (çelik halat, yay) gibi sektörlerde ise dünyanın birçok bölgesine mal satabilecek kaliteye ve teknolojik düzeye erişmiş durumdalar.

Dördüncüsü, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Hacılarlı firmalar oldukça geniş ve birden çok coğrafyaya mal satıyorlar ve oldukça geniş bir pazarda at oynatıyorlar. Bu yüzden, küresel vizyonları itibarı ile bu pazarları sınırlandırmak ve hiçbirinden vazgeçmek istemiyorlar. Onların deyimiyle söylersek: "Bir yerde değil her yerde olmak" istiyorlar. Lider firmanın 2012 yılında Ukrayna'ya yaptığı mobilya fabrikası yatırımı[71] bu arzunun somut ifadesidir. Bu fabrika aynı zamanda Hacılarlı sanayiciler tarafından yapılan ilk yurtdışı yatırım olma açısından da önem taşımaktadır. Bu yüzden de sanayicilerin birçoğunun genel yönelimi AB içinde olmakla birlikte; ortak görüşleri: "AB içinde olsa da olmasa da Türkiye'nin yalnızca bir coğrafyaya saplanıp kalmaması" yönündedir. Konjonktürel gelişmeler ve krizler de sanayicilerin bu görüşlerini pekiştirir nitelikte. Nitekim, benim görüşmeleri yaptığım dönem 2007-2009 yılları arasına denk geliyordu ve bu dönemde önce yerel Cumhurbaşkanlığı krizi, ardından da küresel ekonomik kriz patlak

71 Bkz. "Boydak'tan Ukrayna'ya Yatırım", *Hürriyet*, 20 Mart 2012, http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/20167132.asp

vermişti. Bu dönemde Avrupa'ya ihracat yapan firmaların birçoğu Doğu pazarına yöneldiklerini ifade ettiler. Özellikle 2009 yılında Suriye pazarına yoğun bir akım olduğunu; zira pazarın aç, beklentinin düşük, kâr oranının da çok yüksek olduğu ifade edildi. Öte yandan, büyük çoğunluğunun AB hedefini desteklerken paylaştığı ortak görüş ise; AB ile iş yapmanın kalite, kontrol, standart, iş ve ticaret ahlakı gibi konularda kendilerini eğiten ve geliştiren güçlü bir etki yaratması. Görüştüğüm birçok firma sahibi Avrupalıların, iş yapma kültüründen (ne istediğini bilmek, malı zamanında teslim etmek, üzerinde anlaşılan kurallara harfiyen uymak, parayı zamanında ödemek vb.) kurumsal yaklaşımlarından çok ciddi etkilendiklerini ve kendilerini de bu yönde eğittiklerini ifade etiler. Genel anlamda da AB içinde olmanın Türk sanayicileri açısından onların kendi standartlarını da yükseltecek olumlu etkiler taşıdığına inanıyorlar.

Yönetim ve organizasyon: Şirketlerin yönetim yapısı, profesyonellik ve kuşaklararası ilişkiler

Üretim sürecinin yönetimi ve organizasyonu gerek endüstriyel sosyoloji gerekse işletme literatürünün önemli konu başlıklarını oluşturuyorlar. Ancak burada bu boyutların teknik ayrıntılarına çok girmeyecek; daha ziyade yönetim ve organizasyonun toplumsal ve kültürel boyutlarına değineceğim. Öyleyse yöneticilerin bazı demografik niteliklerinden başlayarak sırayla bu başlığa ilişkin manzarayı resmetmeye çalışayım. Önce, şu anda halihazırda sanayi tesislerinin başında yönetici olarak bulunan sanayicilerin yaş ve eğitim durumlarına bakalım.

TABLO 10
Sanayicilerin Doğum Tarihleri, Kendilerinin ve Eşlerinin Eğitim Durumları

Firma	*Sanayicinin yaşı*	*Eğitim durumu*	*Eşinin eğitim durumu*
G1	1952	İlkokul	İlkokul
G2	1960	İlkokul	İlkokul
G3	1950	Ortaokul	İlkokul
G4	1955	Lise terk	Lise
G5	1952	Lisans	İlkokul
G6	1967	İlkokul	İlkokul
G7	1955	İlkokul	İlkokul
G8	1946	İlkokul	İlkokul
G9	1950	Lisans	İlkokul
G10	1933	Yok	İlkokul
G11	1934	İlkokul	İlkokul
G12	1950	İlkokul	İlkokul
G13	1956	Lisans	Lise
G14	1958	Lisans (AÖ)	Lise

Firma	Sanayicinin yaşı	Eğitim durumu	Eşinin eğitim durumu
G15	1958	Ortaokul (dışarıdan)	İlkokul
G16	1958	Ortaokul	İlkokul
G17	1954	İlkokul	İlkokul
G18	1945	İlkokul	İlkokul
G19	1938	İlkokul	İlkokul
G20	1954	İlkokul	İlkokul
G21	1958	Lisans	İlkokul
G22	1948	Yüksek lisans	İlkokul
G23	1960	Lisans	İlkokul
G24	1950	Lisans	Lise
G25	1957	İlkokul	İlkokul
G26	1967	Lise terk	İlkokul
G27	1950	İlkokul	İlkokul
G28	1955	İlkokul	İlkokul
G29	1968	İmam hatip	Ortaokul
G30	1954	İlkokul	İlkokul

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi ilk kuşak sanayicilerin çok büyük bir bölümü ilkokul mezunudur. Liseyi terk edenlerle birlikte 4 kişi ortaokul mezunu olup yukarıdaki listede liseyi bitiren kimse bulunmamaktadır. Üniversitede lisans okuyan kişi sayısı biri açık öğretimden olmak üzere 7 gibi oldukça büyük bir sayıdır ve sanayicilerin üçte birine denk gelmektedir. Yüksek lisans (doktora) yapmış kişi sayısı ise yalnızca bir kişidir. Dolayısıyla, bu rakamlar Hacılar'ın sanayileşme sürecinde çekirdekten yetişenlerle üniversitede okuyanları oldukça verimli bir biçimde birleştirdiğini göstermektedir. Nitekim Hacılarlı işadamları üzerine 76 anket üzerinden yapılan başka bir araştırmanın bulgularında da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Burada yüzdeler şöyle sıralanmaktadır. İlkokul % 47, ortaokul % 13, lise % 29, üniversite % 10, yüksek lisans % 1 (Ege 2008: 310). Bu çalışmada lise mezunlarının oranının yüksek görünmesinin, anketi dolduran ikinci kuşaklardan kaynaklandığını düşünüyorum. Aynı çalışmada katılımcıların % 68,7'si yabancı dil bildiklerini söyleseler de benim gözlemlerim bu bilgiyi de doğrulamamaktadır. Hacılarlı girişimciler üzerine yapılan bir başka anket çalışmasında da (Varinli vd. 2008: 652) yabancı dil bilenlerin oranı % 17 gibi daha makul bir oranda çıkmıştır.

Öte yandan, eşlerin eğitim durumu konusunda belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Eşlerin büyük çoğunluğu ilkokul mezunu olup ortaokul mezunu olan bir, lise mezunu olan ise yalnızca dört kişidir. Eşler arasında üniversite mezunu kimse yoktur. Görüşme yaptığım sanayicilerin doğum tarihlerini önceki tablolarda vermiştim ancak genel manzarayı yansıtması açısından Ege'nin çalışmasında ortaya çıkan yaş tablosunu vermekte de fayda vardır. Buna göre 69 anket arasında 30 yaşından küçük 1 kişi, 31-40 arasında 22 kişi, 41-50 arasında 25 kişi ve 51 ve üzeri 21 kişi bulunmaktadır (Ege 2008:

310). 57 Hacılarlı küçük girişimcilerle yapılan başka bir anket çalışmasında ise yaş dağılımı şu şekilde ortaya çıkmıştır. 40 ve altı 18 kişi, 41-50 arası 22 kişi, 51 ve üzeri 17 kişi (Varinli vd. 2008: 642).

Sanayicilerin çocukları söz konusu olduğunda ise aşağıdaki tablodan da görüldüğü gibi aradaki fark çok nettir. Ancak yine de öncelikle tabloyla ilgili bir bilgi vermem gerekiyor. Görüşmelerin sonunda küçük bir demografik anket uyguladığımı söylemiştim. Bu anket kapsamında sanayicilere en büyükten başlayarak çocuklarının eğitim durumlarını sordum ve alabildiğim yanıtlardan bu tabloyu oluşturdum. Ancak, sonradan sayıları çok olmasa da bazı sanayicilerin yalnızca erkek çocuklarını saydıklarını anladım. Bu şerhi de akılda tutarak tabloya baktığımızda öncelikle, yaşları henüz küçük olanlar dışında kadınlar da dahil olmak üzere liseden aşağı tahsili olan çocuk sayısının çok az olduğunu görüyoruz. Örneğin okul yaşını geçmiş çocuklar arasında ilkokul mezunu sayısı 2'si kadın olmak üzere 5 kişidir. Ortaokul için de bu oran hepsi erkek olmak üzere ve lise terkler dahil yalnızca 5'tir.

Bunlar dışındaki çocukların hepsi en az lise mezunudur. Lisede özel bir okulda okuyan çocuklar "ÖO" kısaltmasıyla gösterilmişlerdir. Bu okullar genellikle cemaatlerin kontrolündeki kolejlerdir. Ortaokul lise çağındaki çocukların büyükçe bir bölümünün bu okullara gönderildiği de göze çarpan bir başka hususdur. Bir diğer kayda değer nokta da imam hatip lisesine gönderilen çocuk sayısının yalnızca bir kişide kalmış olmasıdır. Öğrenim durumu lisans olarak ifade edilen çocuklar arasında lisede imam hatipte okuduğu vurgulanmamış belki bir iki çocuk daha olması muhtemeldir ancak sayının azlığı oldukça dikkat çekicidir. Buradan sanayicilerin imam hatip yerine cemaat kolejlerini tercih ettikleri açıkça görülmektedir.

Yüksek öğrenim durumuna baktığımızda ise, çocukların büyük çoğunluğunun, biri açık öğretim diğeri ön lisans diplomasına sahip iki kişi dahil olmak üzere bir üniversitede lisans okuduklarını görüyoruz. Bunlar arasında özel üniversitelerde okuyanlar, "ÖÜ" kısaltmasıyla gösterilmişlerdir ve sayıları da kayda değerdir. Buradaki tabloya dahil etmedim ama aslında bu çocukların kuzenlerini de dahil ettiğimizde bu rakamlar daha da artmaktadır. Üniversite okuyan kadınların sayısının erkeklerden bir miktar daha az olduğu görülmekle birlikte bu konuda belirgin bir ayrımcılık söz konusu değildir. Bu kadınların büyük çoğunluğu liseden sonra evlenmeyi tercih edenlerdir. İkinci kuşaklarda okumak isteyen kadınların neredeyse tamamı okutulmaktadır. Hatta bu üniversite okumuş kadınların kayda değer bir kısmı ailelerinin fabrikalarında çalışmaktadırlar. Bununla birlikte, burada doğrudan bir rakam veremiyorum ancak üniversiteden mezun olup evlendikten ve çocuk doğurduktan sonra çalışmayı bırakan kadınların oranı da bir hayli fazladır. Çocuklar arasında lisansını doğrudan ABD'de yapan biri ile ABD'de bir

dil okuluna devam etmiş olan ikisi göze çarparken, yüksek lisans yapan kimse bulunmamaktadır. Ancak daha önce vurguladığım gibi yeğenler, torunlar, gelinler ve damatlar arasında bu tabloda yer almasa da yüksek lisans, hatta doktora yapanlar mevcuttur. Küçük işletmeler üzerine yapılan bazı çalışmalarda hem örgün hem de mesleki eğitim gören girişimcilerin işlerini büyütme konusunda daha avantajlı olduğunun ortaya konduğunu düşünürsek (Mead ve Liedholm 1998: 68) bu tablodan Hacılarlı sanayici aileler arasında eğitim ve profesyonel meslek sahipliği noktasında ikinci kuşaklar açısından herhangi bir eksiklik bulunmadığını rahatlıkla iddia edebilirim.

TABLO 11
Sanayicilerin Çocuklarının Eğitim Durumu

Eğitim durumu	*Çocuk 1*	*Çocuk 2*	*Çocuk 3*	*Çocuk 4*	*Çocuk 5*
G1	Alınamadı				
G2	Alınamadı				
G3	Erkek (lisans)	Erkek Lise			
G4	Erkek (lisans)	Kız(lisans)	Erkek (fen lisesi) ÖO	Kız (fen lisesi) ÖO	
G5	Kız (lisans)				
G6	Kız (ortaokul) ÖO	Kız(lise) ÖO			
G7	Erkek (lise)	Erkek (lisans) AÖ	Kız (ön lisans)		
G8	Erkek lisans	Erkek(ön lisans)	Kız (lisans)	Kız (lisans)	Kız (lisans)
G9	Erkek (lisans)	Erkek (lisans) ÖÜ			
G10	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)	Kız (lise)	
G11	Erkek Lise (dışarıdan)	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)	
G12	Erkek (ilkokul)	Erkek (lise)	Erkek (ticaret lisesi)		
G13	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)			
G14	Erkek (lise) ÖO				
G15	Erkek (ortaokul)	Erkek (lise)			
G16	Kız, (İmam hatip lisesi)	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)		
G17	Erkek (lisans ABD)	Kız (Lise) ABD dil okulu			
G18	Erkek (lisans) ÖÜ	Erkek (ticaret lisesi)	Erkek (lisans) ÖÜ	Kız (lisans)	
G19	Kız ilkokul	Erkek (ortaokul)	Erkek (ortaokul)	Erkek (lisans)	
G20	Erkek (Lisans)				
G21	Kız (lisans) ÖÜ	Kız (lise) ÖO			
G22	Alınamadı				
G23	Çocuklar küçük				

Eğitim durumu	Çocuk 1	Çocuk 2	Çocuk 3	Çocuk 4	Çocuk 5
G24	Erkek Lise	Erkek(lisans) ÖÜ			
G25	Erkek (lisans)	Erkek (lise) ÖO			
G26	Erkek (İlkokul)	Erkek (ilkokul)	Erkek (ortaokul)	Erkek (lise terk)	
G27	Erkek (Lise)	Erkek (lisans) ABD dil okulu			
G28	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)	Erkek (lisans)		
G29	Erkek (lisans)	Kız (lisans)	Kız (ilkokul)	Erkek	
G30	Erkek (lise)	Erkek (ortaokul)			

Dünyada olduğu gibi Türkiye'deki şirketlerin % 99 gibi büyük bir çoğunluğunu KOBİ'ler oluşturmaktadır. Bu KOBİ'lerin % 98'i de aile şirketi niteliğindedir (Ege 2008: 305). Bu durum, benim gözlemlerime göre Hacılar için de aynen geçerlidir. Ege'nin çalışmasında "İşletmeyi aile bireylerinden biri kurmuştur" sorusuna Hacılarlı 71 işadamından 66'sı evet yanıtı vermiştir. Dolayısıyla Anadolu'daki şirketler ve girişimciler üzerine yapılan farklı çalışmalarda[72] da vurgulandığı gibi burada da aile, akrabalık ve ataerkil ilişkiler üzerine kurulan bir yönetim anlayışı hâkimdir ve bu aslında taşra burjuvazisi açısından genelleştirilebilecek bir eğilimdir. Hatta devlet denetiminin minimumda kaldığı düşük güven sistemlerine sahip ülkelerde aile ve akrabalığın önem kazanması yalnızca bize has bir durum da olmayıp başka ülkelerde[73] de görülmektedir.

Bu anlamda şirketlerinin yönetimi açısından düşünecek olursak genel olarak başta işyerini kuran ve geliştiren birinci kuşak sanayici olmak üzere ailenin ağırlığı baskın ve tartışılmazdır. Nitekim, Ege'nin sorduğu: "İşletmeyi aile bireylerinden biri yönetmektedir" sorusuna 71 Hacılarlı işadamından 66'sının; "İşletmede kararları aile bireyleri almaktadır" sorusuna ise 61'inin "evet" yanıtını vermesi bu durumu kanıtlamaktadır (Ege 2008: 312). "Esas unsurun aile olduğu" benzer bir durumun Gaziantep sanayisi için de geçerli olduğunu Ayata'nın verdiği rakamlardan da anlamak mümkün. Örneğin "Gaziantep'te küçük sanayilerin % 95 ve büyük sanayilerin % 91'i doğrudan doğruya mevcut işyeri sahipleri veya aile üyeleri tarafından kurulmuştur. Küçük firma sahiplerinin % 89'u kararların doğrudan doğruya kendileri tarafından veya aile içinde alındığını belirtmektedirler" (Ayata 2004: 574). Öte yandan yine Ege'nin çalışmasında sorulan "Yönetim kurulunda aile dışında üye var mı" sorusuna 66 kişiden 58'inin "evet" yanıtını vermesi biraz düşündürücüdür. Ancak ben bunun iki nedeni olabileceğini düşünüyo-

72 Bkz. Nichols ve Sugur 1996; Ayata 2004; Durakbaşa 2010.

73 Menning 1997.

rum. Birincisi ve en önemlisi ortaklığın yaygınlığıdır. Hacılar'ın bu açıdan zaten tarihsel olarak zengin bir tecrübesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum Hacılarlı şirketlerde esas unsurun aile olduğu tespitimi ortadan kaldırmamaktadır. İkinci nedense özellikle önde gelen şirketlerin profesyonelleşmenin bir gereği olarak bünyelerinde aile dışından yönetici bulundurmaları olabilir. Ancak, Hacılar kökenli neredeyse tüm şirketlerle görüşmeme rağmen benim izlenimim bunun lider birkaç firma dışında pek de yaygın olmadığı yönündedir.

Şimdi bu aile ve akrabalığa dayalı ataerkil yönetim biçimine ve Hacılar'daki aile işletmesi kültürüne ilişkin gözlemlerimi biraz daha derinleştireyim. Öncelikle "aile stratejisi" olarak adlandırdığı yaklaşımın özelliklerini Mulholland'a[74] referansla sıralayan Ayata'nın Gaziantep bağlamında değindiği unsurların büyük çoğunluğunun Hacılar için de geçerli olduğunu hiç tereddüt etmeden söylemem mümkün. Bunlar:

> Aile emeğinden yoğun bir biçimde yararlanma, aile üyelerinin eğitimine önem verme, finans konusunda aile kaynaklarını ve öz kaynağı formel finans kurumlarına yeğleme, riskten kaçma, arkadaşlık ve diğer türlü sosyal ilişki ağlarını ekonomik amaçlar için değerlendirme ve yetki ve kaynakları mümkün olduğu ölçüde aile içinde tutma (Ayata 2004: 574-5).

Bunlar arasında yalnızca ikisi Hacılar sanayisinin gelişimine paralel olarak değişime uğramıştır. İlk olarak sanayinin geliştiği ilk dönemlerde risk almaktan kaçınmayan girişimcilerin ellerindeki sermaye ve tesislerin ölçekleri büyüdükçe riskten kaçma eğilimine girmeleri; ikincisi ise ilk gelişme yıllarında formel finans kurumlarını pek tercih etmeyen sanayicilerin zamanla bu kurumlarla çalışmaya başlamaları hatta bu kurumlara sahip olmalarıdır. İslami bir Finans Kurumu olan Türkiye Finans'ın Hacılarlı bir aileye ait olması ve görüştüğüm sanayicilerin neredeyse tamamının formel finans kurumlarıyla çalışıyor olmaları bunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu konuyu din bölümünde daha ayrıntılı değerlendireceğim.

Ayata'nın Gaziantep analizinin isabetle vurguladığı gibi ataerkil ilişkiler aile kapitalizminin geliştirilmesinde çok kritik bir rol oynamaktadır ve Kayseri bu konuda Gaziantep'e çok benzemektedir. Şimdi bu özelliklere yakından bakalım:

> Yönetimde kilit konumlar ve önemli sorumluluklar aile üyeleri arasında paylaşılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak firma yönetimindeki iş bölümü, aile ve yakın akrabalar arasındaki yetişkin erkeklerin durumunu yansıtmakta-

74 Mulholland 1997.

dır. Küçük firmalarda önce baba veya büyük ağabey üretim sürecinden koparken, erkek çocuklar veya küçük kardeşler üretim organizasyonunun başında yer almakta ve aralarından bazıları üretim sürecine fiilen katılmaktadır. Büyük firmalarda ise aile üyeleri ve yakınlar üretimden tamamen kopmakta, üretimin örgütlenmesi ve yürütülmesi için aileden olmayan mühendisler istihdam edilmekte ve aile fertleri faaliyetlerini daha çok pazarlama, finans, malzeme temini ve karar alma gibi işlevlerin yürütülmesi üzerine yoğunlaştırmaktadırlar. (Ayata 2004: 575).

Yukarıda sıralanan cümlelerin Hacılarlı sanayiciler için yine neredeyse bütünüyle geçerli olduğunu iddia edebilirim. Ancak burada Ayata'nın vurguladığı bu ataerkillik meselesinin kritik önemini biraz daha açmak istiyorum. Çünkü sanayi çıraklığından fabrikatörlüğe uzanan bu başarı hikâyelerinin ardında bu ataerkil yapının büyük bir rolü var.

Alan çalışması sırasında yaptığım görüşmelerin yarısını girişimcilerin iş hayatlarının ve şirketlerinin gelişimine ayırdım. Edindiğim bilgilerin çoğunu da bu hayat hikâyelerinden öğrendim. Derli toplu bir tarihsel belge olsun diye bu hikâyeleri kısaltarak çalışmanın ekine[75] de koydum. Benim görüştüklerim tanımı gereği zaten bir sanayi tesisi kurmayı başarmış olan girişimci/sanayicilerdi. Onların başarı hikâyelerini dinlerken doğal olarak o yıllarda sanayiye çırak olarak gönderilen onlarca belki yüzlerce diğer çocuğun hikâyesi aklıma takıldı. Söz gelimi sanayiye gönderilen 300 çıraktan neden yalnızca bu 30'u fabrika kurmayı başarmıştı da diğerleri başaramamıştı. Ya da fabrika kuranlardan bir kısmı işlerini hızla ilerletirken diğerleri neden yarı yolda kalmıştı? İşte, sanayileşme süreçlerini kayda aldığım bütün bu ailelerin hikâyelerini gözden geçirdiğimde ve sanayileşemeyenlerle karşılaştırdığımda bu şirketlerin başarısını sağlayan önemli nedenlerden birinin de başka birçok nedenin yanı sıra ailedeki patriarkın örgütleyici gücü olduğu sonucuna vardım. Bu patriark bazen dede, baba ya da amca bazen en büyük ağabey, bazen de ailenin okumuş erkek çocuğu olabiliyor. Ancak kurucu ve meşru bir ataerkil irade, yanlış işler yapsa ya da yanlış kararlar verse bile sadece gölgesiyle bile taşrada başarının belki onun da ötesinde hayatta kalmanın çok önemli bir koşulunu oluşturuyor. Bu fikre de en çok başta kendi sülalemiz olmak üzere sanayileşmeyi başaramamış ailelerin hayat öykülerini dinlediğimde kani oldum. Elbette her ailenin hikâyesi, sosyo-ekonomik statüsü, olanakları ve koşulları biriciktir. Ancak başarılı olanlar açısından özellikle de şirketlerin kuruluş aşamasında bu ataerkil bağlantının ne kadar yaşamsal olduğunu görmek önemlidir. Burada bir rastlantıdan söz etmek neredeyse olanaksız. Zira, başarılı ailelerin hepsinde benzer bir örüntü

75 Bkz. Ek 1.

tespit ettim. İncelediğim aileler arasında başarılı olanların bir kısmı ya dededen babadan görece durumu iyi olup çocuklarına o dönemin koşulları çerçevesinde bir dükkân, tezgâh bırakanlar arasından çıkmıştı. Yani partiark burada doğrudan sonradan gelenlere gelişme ya da işi sürdürme imkânlarını önceden hazırlamış oluyor, sonradan gelenler de işlerini bu temel üzerinden geliştiriyordu. Örneğin 30 aile içinde bu tür ailelerin sayısı yalnızca 5'tir. Bu beş ailenin üçünde baba manifaturacıdır, birinde halıcıdır, diğerinde de kamyoncudur ve çocuklara aynı mesleği devam ettirmek için gerekli ekonomik ve sosyal sermayeyi devretmiştir.

Bir diğer ve asıl baskın örüntü ise bir şekilde (becerisi, azmi, çalışkanlığı vs.) işinde başarı sağlayan girişimcinin önce kardeşlerini sonra da çocuklarını ve yeğenlerini kendi etrafına toplayıp güçleri birleştirmesi şeklindedir. Bu tür durumlarda çırak olarak başlayıp ustalığa terfi eden girişimci başka bir yerde çalışan kardeşini, eniştesini, kuzenini vb. yanına çırak/usta vs. olarak almış ya da işinin kritik bir aşamasında bu kişileri yanına çağırıp güçleri birleştirmiştir. Görüştüğüm 30 ailenin 21'i bu şekilde işlerini büyütmüş ve başarılı olmuş olanlardan oluşuyor. Bu konuda ekte verdiğim şirket öyküleri çok açıklayıcıdır. Birinci kuşaklar genellikle çok yoksul olduğu için bu örüntü, Hacılarlı ailelerin sanayileşmesindeki hâkim eğilimdir.

Habil ve Kabil'in öyküsünden beri kardeşler arasındaki rekabetin insanlar arasındaki ilişkilerde ne kadar etkili bir dinamik olduğunu biliyoruz. Dostoyevski, bu temayı *Karamazov Kardeşler*'de belki de hiç kimsenin yazamayacağı kadar iyi bir biçimde işlemiştir. Taşranın[76] kendisinin aslında idealize edildiğinin aksine insan ilişkilerinin sıcak ve dayanışma örüntülerinin yaygın olduğu bir mekân değil genellikle kardeşin kardeşin altını oyduğu derin bir kuyu olabileceğini de akıldan çıkarmamak gerekiyor. İşte bu kuyuda kolektif başarı sağlamanın önemli koşullarından biri de meşru patriarka topluca boyun eğmektir. Aksi halde ailenin enerjisi dağılmakta, herkes kendi bildiği yoldan gitmekte, başarısız olanlar başarılı olan kardeşlerini akrabalarını kıskanmakta, dayanışmak yerine içten içe onun tökezlemesini ve düşmesini beklemektedir. Bu yüzden, Hacılar'da yaşanmış olan ve hâlâ da yaşanmaya devam eden Karamazovvari ilişkilerden çıkan başarı öykülerinin ortak noktası, çok belirgin biçimde bu kardeşler arası rekabeti dengeleyecek ve ailenin uzun vadeli çıkarlarını korumak adına onları yönlendirip yönetecek olan güçlü, zeki ya da yetenekli bir patriarkın varlığı olmuştur. Bu patriark, yukarıda belirttiğim gibi işi kuran ve yöneten tek bir kişi (bir baba örneğin) ise sorun bu kişinin meşru otoritesi altında görece daha rahat çözülmektedir. Eğer işi kuran kişi baba değil de (babanın ölmesi ya da güçsüz bir figür ol-

76 Bu konuda yapılmış iki derlemede taşrayla ilgili çok hoş ve derinlemesine analizler bulunuyor. Bkz. Bora (ed.) 2010, Sualp ve Güneş (ed.) 2010.

ması durumlarında) kardeşlerden biri ise, süreç biraz daha sorunlu olmaktadır. Örneğin en büyük ağabey bu iş üstlenecek bilgi, beceri, güç ya da karizmaya sahip olmazsa kardeşlerin dağılması daha olasıdır. Küçük kardeşin bu rolü üstlenmesi, ancak eğitimli, vizyon sahibi ve yetenekli olmasına bağlıdır ki zaman zaman bu özellikler bile yeterli olmayabilmektedir. Bununla birlikte, kardeşler arasında oluşan sorunlar genellikle yetki ve iktidar alanlarının paylaşılması suretiyle çözülmektedir. Bu şekilde başarıya ulaşmış şirketlerde nihai karar yine patriarka ait olmak koşuluyla kardeşlerden birinin imalatta birinin de satış ve pazarlamada durması çok sık rastlanılan bir işbölümüdür.

Bu çerçevede düşünecek olursak, benim görüştüğüm 30 girişimci arasında ailesinden herhangi bir patriarka bağlanmadan kendi başına iş kuran 5 sanayici vardır. Ancak bunların 3'ü zaten üniversite eğitimi olan meslek sahibi profesyonellerden oluşan istisnalardır ve genel eğilimi yansıtmamaktadır. Diğer 2 kişiden birinin de kayınbiraderiyle ortak olup demir doğrama işine girdiği düşünülürse bu kişiyi de aslında ikinci grup içine dahil etmek mümkün. Geriye, akrabalarını karıştırmadan kendi çabası ve gayretiyle iş kuran ve ilkokul dışında formel bir eğitimi olmayan tek kişi kalmaktadır. Bu kişinin fabrikası da mevcutlar içinde küçük sayılabilecekler arasındadır. Elbette yukarıda ayırdığım örüntüler çok katı olmayıp zaman zaman birbirini çapraz kesebilmektedir. Ancak başarının sırrı bu kadar nettir. Başarılı bir şirketin son 30 yıldaki performansına bizzat tanık olan aile dışından bir işçinin ağzından dinleyelim.

> Bunlar tutkunluklarıyla büyüdüler. Büyük ne dediyse hep o. Her kafadan bir ses çıkmadı. Hâlâ da öyle. Bak en küçükleri Süleyman.[77] O ne derse kanun odur. Aralarında tek tahsilli o. Bunlar tutkun. Uzaktan bir kanı karıştığı bir akrabası olsun bunlar kollarlar. Yeğenleri kaç defa işleri batırdı. Her seferinde topladılar. Hisselerini aldı gitti, onları da batırdı. Yine kurtardılar, yanlarına aldılar. Çok yangınlar birbirlerine. Hep ondan büyüdüler.

Şimdi de argümanımı güçlendirmek için kendilerince, istedikleri yere gelememiş olduklarını düşünen sanayicileri/girişimcileri ele alayım. Böyle diyorum çünkü benim görüştüğüm aileler zaten objektif durum itibarı ile oldukça başarılıdır. Aralarında istedikleri noktada olmayan ya da kendilerini kısmen başarısız olarak görenlerle kast ettiklerim ise: Üretimi bırakmış/tasfiye etmiş, üretime henüz geçememiş,[78] üretime geçmiş ancak bunu sürdürememiş ya da çeşitli nedenlerle küçülmüş olan şirketlerin sahipleridir. Ya-

77 İsim değiştirilmiştir.

78 Burada başka bir fabrikada ortaklığı olan ama henüz kendi ailesine ait bir fabrika kurmamış olanları kastediyorum.

ni başarısızlıklarının "kısmi ve görece" olduğunu not ederek başlamak gerekiyor. Görüştüğüm 30 sanayici arasında bu türde yalnızca 5 kişi vardı. Bunlardan ilk ikisi kardeşiyle anlaşamayıp ayrılanlardı ki hâlâ iki kardeşe ait ayrı fabrikalarda üretim yapılmaktaydı. Üçüncüsü, kardeşi ve enişteleriyle anlaşamayıp üretimi bırakan ve fabrikasını kiraya veren bir sanayici idi ki bu kişinin üretimi tasfiye etmesinin önemli bir nedeni aşağıda açıkladığı gibi çocuklarıyla da anlaşamamasıdır.

> Olamadık. Yani bir ekip olamadık. Takım olamadık. Öyle oldu ki, biz işimize, oğlumla bir başkasını işimizin içine sokup idaremizi yapamadık. De ki mesela burada sanat okulundan çıkan bir hocayı aldık, oğlum anlaşamadı. Sanat okulu. Emekli olmuş hoca. İşinin başında duracak böyle. Bir o değil, bir başkalarıyla filan. Yani oğlum bir türlü şeyi bırakamadı yani böyle. O imkânları, yetkileri. Yani adama paylaşalım dediğin zaman paylaşmadı. Yani şimdi düşünebiliyor musun. Hammaddeyi oğlum alıyor. Oğlum burada üretimin başında duruyor. Ondan sonra her şey kendi kontrolünde. Şimdi bunu paylaşmadı. Diğerlerini tam manasıyla yaptı, bunu da yapmadı. Tam manasıyla yapmadı. Zaman zaman insan işinde, iş dilediğin safhaya gitmediği zaman gergin anlar yaşıyorsun. Gerginleşiyor, stres oluyor, gerginleşiyorsun. Böyle bir şey. Biz 91 yılının, pardon 2001 yılında biz, o krizde işi bıraktık biz.

Henüz üretime geçmemiş olan ve üretime geçip üretimi sürdürememiş olan diğer iki sanayicinin de erkek kardeşleri yoktur. Görüldüğü gibi ataerkil dayanışma örüntüleri hem şirketlerin kuruluşunda hem de gelişmesinde hayati önemdedir. Bu ilişkilerin yokluğu taşrada sanayileşme açısından büyük bir dezavantaj oluşturmaktadır. Nitekim sanayiye çırak olarak gönderilen yüzlerce çocuk arasında sanayileşmeyi başaramayıp 40 yıl boyunca işçi olarak kalanlara bakıldığında zekâ, yetenek ve beceri gibi kişisel faktörler bir yana genellikle bu tür ataerkil dayanışma ilişkilerinin eksikliğini görülüyor. Bu kişiler genellikle babasından herhangi bir varlığa ya da gelire sahip olmayan; babası ya da kardeşi olmayan ya da erkenden ölen; ailesinde dayanacak herhangi bir patriark olmadığı için yeterince atik, cesur ve pervasız davranamayıp çekingen kalanlardır. Yani, Bourdieu'nün tabiri ile yeterli ekonomik, kültürel ama en çok da sosyal sermayeye sahip olmayanlar. Bunların en tipik örneği benim eniştemdir. Becerikli ve çalışkan bir marangoz/iskeletçi olarak Kayseri sanayisinde 40 yıldır hâlâ işçi olarak çalışan eniştem 1980'lerin başında Hacılarlı bir girişimciyle bir imalathaneye ortak olmuştur. Ortak olduğu kişinin hem eniştesi hem dayıları mobilyacıdır. Ayrıca babası Ankara'da otel işlettiği için aynı zamanda Ankara'da bulunmuş ve orada çalışma tecrübesi de edinmiştir. Yani sosyal sermayesi kuvvetlidir. Bir süre sonra ayrılır-

lar. O kişi[79] geçen süre içinde bir mobilya fabrikasına sahip olurken, kendisi hâlâ işçi olarak kalmıştır. Enişteının kendi durumuna ilişkin analizi yukarıda yaptığım tespitleri özetlemektedir.

> Hiç kimsenin bir desteği yok, yardımı yok, tek başına ya düşünebiliyor musun! 1956 doğumluyum ben Kurtuluş. İlkokul 4. sınıfta başladım çalışmaya 10 yaşında köyde. Orta 2'den sonra bıraktım Kayseri'ye geldim mobilyaya bulaştık. Babamız yok. Ben ablamın yanına geldim Kayseri'ye. Enişteni tuttu beni verdi iskeletçinin yanına. Askere gidene kadar çalıştım. Sonra ben büyük bir şansı Süleyman'la[80] kaçırdım. O zaman ortağıydım. Ben ortaklık yaptık iki yıl. Kâr ortağıydım tabii benim sermayem ne yoktu. Onun kardeşi mobilyacıydı. Şeylerin[81] de enişteşi olur. Dayıları da büyük mobilyacıydı o zaman. Büyük mobilya firmaları vardı. Kardeşi askere gidince Süleyman da iyi esnaf gerçekten iyi esnaf. Uyanık da, çok uyanık. Hemen bu işi yapacak birini bulacak, beni buldu. Düşünebiliyor musun iki yıl ortaklık yaptım mal satma derdimiz yoktu. Pahalı da satardık. İyi gidiyordu ama benden oldu. Sonradan Süleyman söyledi ben de hatamı anladım tabii. Bu ara ne ettim ben? İşe bakmaz oldum. Patronluk havasına girdik. Ne yapıyom ben. Artık işçilere tarif ediyom ben geziyom. Sonra iş soğudu. Süleyman bunun farkına vardı tabii ve ayrıldık. Bana dedi ki "Benden çok patron oldun sen" dedi. "İşine bakmadın". Eğer baksaydım ben şimdi hissedardım. Orada bir fırsat kaçırdım. Sonra benim elimden tutan olmadı. Parayla tek kişi işe yaramaz. Çevren olacak yanında en az bir akraba, yakının bir desteğin olacak. Sen olmayınca o olacak. Tek olmaz bu iş. Şimdi bir de esnaflık ayrıdır sanatkâr ayrıdır. Hem esnaf olacaksın hem sanatkâr olacaksın. Bende tek vardı. Ben sanatkârdım. Ama esnaflık şeyi yok bende. O da neden çünkü hep çalışıyorsun. O ara onlara ben alışmış olsaydım mal satmaya falan o zaman olurdum esnaf. O da ayrı bir sanat. Şimdi diyelim ben onların bir kardeşi olsaydım. Beni onlar yönlendirirdi. "Filan yerden mal al, şunu sat, şunu et" alışırdım esnaflığı oradan öğrenirdim. Ben tek kaldığım için hep çalışma olduğu için sadece sanatımızı yapıyorduk ama esnaflık yapamayız. Her insan satamaz. Dili güllü olacaksın, bilmem ne yapacaksın. Malı allayıp pullayacaksın müşteriye. İstersen süper sanatkâr ol malını satamadıktan sonra. Ben dükkâna gelene "merhaba" bile diyemezdim ki yüzüm gözüm toz içinde. Konuşamazdım. Elim ayağım pis. Bir de çekingenlik vardı, eziklik vardı. Çünkü biz çok yoksul büyüdük. Onun bunun sadakasıyla büyüdük. Babam erken ölmüş 4, 5 çocuk anamın başında, bir gelirin yok. Çok yoksulduk.

79 Görüştüğüm sanayiciler arasında bu kişi de vardır.

80 İsim değiştirilmiştir.

81 O dönemde büyük bir mobilya firmasına sahip bir aileyi kastediyor.

Kendi sülalemizden bir başka örnek vereyim. Aslında dokumacılık, çerçilik, manifaturacılık gibi işlere oldukça erken bir dönemde başlayan dedemin ve çocuklarının (sayıları 5 erkek 5 kadın olmak üzere 10), sanayileşme sürecinde başarı gösterememiş olmalarının da sosyal sermayenin iyi yönetilememesi ile çok yakından ilgisi vardır. Hacılar'da bizim sülaleye "Deli Zöreler" derler. Sülale ismini "deliliğiyle" meşhur Zöhre adında bir kadından (dedemin annesi) alıyor. Gerçekten de her biri derin psikanalitik vakalar olmaları hasebiyle tam Dostoyevski karakteri niteliği taşıyan sülalemizdeki bu ilginç tiplerin bazılarını Hacılarlı yazar Gülay Talaslı 2007 yılında yayımladığı bir kitapta[82] öyküleştirdi. Esasen Hacılarlı kimliğinin mütemmim cüzleri de sayılabilecek olan pervasızlık, kayıtsızlık, dik başlılık, inatçılık, hırçınlık, gözü kara cesaret vb. özelliklerin Hacılar'ın girişimcilik özelliklerine katkısı tartışılmaz. Ancak örneğin bizim sülale özetle bu "hasletleri" dayanışma çerçevesinde ve sanayileşme yönünde örgütlemektense; kardeşler arası kör rekabette kullandığı için sanayileşme aşamasına geçememiştir. Sanayileşme sürecine girememiş ailelerin çoğunda da benzer özelliklere rastladım: Dedenin ya da babanın yaşlı, fakir ya da güçsüz olması; ailede erkek kardeş sayısının azlığı ya da yokluğu; çocukların üvey anneler tarafından büyütülmesi ve aralarında birliğin sağlanamaması; okumuş ve aileye rehberlik edecek bir erkek kardeşin bulunmayışı ya da küçük (erkek kardeş) oluşu; ailenin dışarıyla (örneğin Kayseri, İstanbul ya da Ankara vb.) bağlantılarını güçlendirecek kuvvetli ilişki ağlarına sahip olmaması vb. Dolayısıyla, bu niteliklerin tersini de başarı şansını arttıran faktörler olarak düşünmek mümkün. İşte pre-kapitalist bir köy cemaatinden endüstriyel kapitalizme 30 yıl gibi çok kısa bir sürede geçerken en küçük bir avantaj ya da dezavantaj, girişimcilerin başarıları üzerinde tahmin edilemeyecek kadar büyük çarpan etkilerde bulunmuştur. Zira, psiko-biyolojik bir kavram olarak girişimciliğin kendisi başarı için gereklidir ama asla yeterli değildir.

İşte bütün bu şartlar altında, Hacılarlı firmaların yönetimine ilişkin genel durumu özetleyecek olursak şöyle bir manzarayla karşılaşıyoruz. Şirketin kurucusu olan patriark fabrikanın başındadır. Hâlâ işe gidip gelmektedir ancak fiilen işlerden çekilmemekle birlikte, işlerin yönetimini ikinci kuşaklara bırakmıştır. Şu anda daha ziyade fabrikanın dış dünyayla "diplomatik" ilişkilerini idare etmekte, sosyal ilişkileri canlı tutmakta, önemli konularda ikinci kuşaklara danışmanlık yapmakta ve ikinci kuşaklar arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Aşağıdaki örnek bu genel durumu yansıtmaktadır:

> Ya şimdi, ya şimdi şöyle diyeyim. Biz Avrupalı gibi olmayınca, yani bizim Anadolu vermiş olduğu insanı yani isterse ağabeysi, hiç kafası çalışmasın ya-

82 Talaslı 2007.

ni diğerinin, en küçüğün yüzde 50 de aşağısında zekâsı olsun, yaştan dolayı bir büyüğe saygı vardır yani. Yani hürmet edilir. Yani bugün hiç tanımadığım biri gelse, benden 5 yaş büyük olsa ayağa kalkılır, hoş geldin denir, eli öpülür falan filan. Yani neyse yaşlı biri, hiç görmediğimiz halde. Bu bizim Anadolu insanının kültüründen gelen bir şey yani. Tabii arada da 10 yaş fark olunca ya dediği: "İşte şu olsun bu olsun", tecrübeleri de var tabii ki. Öyle olunca işte "şunu şöyle yapalım" dediğinde babam her zaman bizimle bile istişare yapar yani. Bizi bile, şu anda bile, emekli artık, işe falan gelmiyor ama zaman zaman uğrar, bizimle istişare yapmadan bir şeye karar vermez. "Şunu şöyle şöyle yap, yapsak olur mu" veya "şunu şöyle yapıyorsunuz da şöyle yapsak daha uygun olmaz mı" diye bizle paylaşır. Yani "ben işte en büyük benim, ben ne dersem o olur" kavramı bizim hiçbirimizde yoktur yani.

Ancak genel manzara böyle olmakla birlikte durum aslında bu özetten daha karmaşıktır. Bu konuda şu tür farklı formlar bulunmaktadır. İlki kurucu patriarkın ölümü nedeniyle işlerin tamamen ikinci kuşakların eline kalması durumudur. 30 aile içerisinde bu gruba girenlerin sayısı yalnızca 3'tür. İkinci form kurucu patriarkın çeşitli nedenlerle ya da gönüllü olarak işlerden tamamıyla çekilmesi durumudur. Bu tür ailelerin sayısı 4'tür. Buna karşılık üçüncü formu oluşturan 20 ailede kurucu patriark hâlâ işinin başındadır ve çalışmaktadır. Hâlâ işine gidip gelenler arasında biraz daha pasif konumda olanların sayısı ise yaklaşık 5 kişidir. Kalan 3 aile ise benim görüşme yaptığım dönemde aktif olarak üretim yapmamaktaydı.

Peki bu ataerkil yönetim anlayışının dezavantajları neler? Bunu daha iyi anlamak için de kuşaklar arası ilişkilere bakmak ve şirketlerin profesyonelleşme düzeylerini incelemek gerekiyor. Önce bu konudaki rakamlara bakalım. Görüştüğüm bütün bu aile şirketlerinin büyük bölümünde birinci, ikinci hatta varsa üçüncü kuşakların bir arada çalıştığını gözlemledim. Her ne kadar 68 Hacılarlı işadamını kapsayan Ege'nin çalışmasında (Ege 2008: 312) bu oran % 60 civarında çıksa da benim görüşme yaptığım 30 aile içinde kurucu patriark öldüğü için kardeşlerin birlikte çalıştığı 3 aileyi ve üretim yapmayan 3 aileyi saymazsak geriye kalan bütün ailelerde birinci ve ikinci kuşak birlikte çalışmaktaydı. Bu kuşaklar arasındaki ilişkilerin niteliği söz konusu olduğunda ise yine Ayata'nın Antep örneğinde tespit ettiği durumun neredeyse aynısının Hacılar için de geçerli olduğunu söyleyebilirim.

Aile içinde yaş ve deneyim olarak en önde gelen kimse, karar verme ve esas olarak finans işiyle ilgilenmektedir. Şirketin kurucusu olan baba ve ağabey yalnızca patron değil, şirketle adeta özdeş olan kimsedir ve şirkete bağlılıkla baba patrona bağlılık eş anlamlı ve eş değerli gibidir. Görüldüğü gibi aile, fir-

ma yönetimi ve pazar mekanizmaları adeta birbirinin içine geçmektedir. Birkaç istisna dışında Gaziantep'in en büyük firmaları arasında dahi aile merkezli bir yönetim anlayışının egemen olduğunu görmekteyiz (Ayata 2004: 575).

Şimdi ikinci kuşaklarla yaptığım görüşmelerden tam bu duruma uyan iki farklı örneğe bakalım.

> Babamla babamın küçüğü arasında 10 yıl, diğeriyle 15 yıl var arasında. Yani 10 yıl geçtikten sonra amcamı almış. Ondan sonraki 5 yıl geçince diğerini almış. En küçük amcamla da ağabeyim arasında zaten 5 yaş var. 5 yıl sonra da ağabeyim gelmiş. Ondan sonra da 5 yıl sonra diğer ağabeyim. 5 yıl sonra da ben gelmişim. Böyle gidiyor yani bu iş. Şimdi de onun çocukları, onun çocukları gelecek.

> Şu an babam başında. Babam genel müdürümüz. Operasyon aile bireyleri tarafından paylaşılmış durumda. Aslında işte babamın küçüğü amcam finansman bölümü ona bağlı yönetim kurulu üyesi. En küçük kardeşleri, satış departmanı ona bağlı. İşte ihracat departmanı da bana bağlı. Bu şekilde bir iş bölümü var.

Yaptığım görüşme ve gözlemler Hacılar'da da ikinci kuşak sanayicilerin bir iki istisna hariç büyük çoğunluğunun aile şirketlerinde çalıştığını; ilk kuşaklara büyük saygı ve hayranlık duyduğunu; işlerini onlara büyük oranda tabi olarak yürütmeye çalıştıklarını gösteriyor. Birçoğu eğitimli ve profesyonel meslek sahibi olmalarına rağmen herhangi bir formel eğitimi olmayan babalarına ya da amcalarına karşı gelmek yerine onları ikna etmeye uğraşıyorlar. Dolayısıyla genel alamda birinci ve ikinci kuşakların uyum içinde çalıştığını söyleyebilirim. Bunda elbette ikinci kuşakların çocukluklarından itibaren fabrikaların ya da atölyelerin içinde ve alt basamaklardan başlayarak çalışmış olmalarının, babaları kadar olmasa da bir anlamda çekirdekten yetişmelerinin, eğitimleri ve bilgi düzeyleri artıkça şirketin yönetim kademelerinde yavaş yavaş yükselmelerinin ve babalarıyla aynı sosyo-kültürel atmosferi paylaşmalarının ve yaşamalarının da rolü büyük. Zaten bu çocuklar şu anda ikinci kuşak olarak fabrikaların pazarlama ya da dış ticaret departmanlarının başındalar. Onlar gibi sabah 8'den akşam 8e kadar yoğun biçimde işte çalışıyorlar. Neredeyse hepsi evli ve çocuk sahibi. Yani bu ikinci kuşaklar da yaşam tarzlarındaki ve (birinci kuşaklar tarafından sıklıkla eleştirilen) harcama eğilimlerinde bazı farklılıklar dışında babalarından çok da farklı bir hayat yaşamıyorlar. Öte yandan ikinci kuşaklar, elbette kendi aralarında homojen bir grup değil. İkinci kuşak bir sanayicinin bu konudaki gözlemleri oldukça aydınlatıcı:

Bizim kuşağı da ayırmak lazım kendi arasında. Bizim kuşaktan Türkiye'ye gitmiş, dışarının kültürünü almış olan var. Şimdi ben bu kadar sene X şehrinde kaldım. Ee ne oluyor, Türkiye'nin daha kozmopolit bir yerinde başka insanların, başka alışkanlıklarının olduğunu görüyorsunuz. Bu insanı değiştiriyor ister istemez. Öbür tarafa bakıyorsun, benim arkadaşım Erciyes Üniversitesi'nde okumuş, dolayısıyla sizin değiştiğiniz kadar o değişememiş, kendini yenileyememiş. Veya ben yanlış değiştim bilmiyorum ama fark var. Öbürüne bakıyorsunuz. Öbürü de ortaokulu bitirmiş gelmiş, babasının karşısına geçmiş, "Ben okumuycam ya bu okulu" demiş. Binmiş arabasına gezmiş tozmuş, onu yapmış, bunu yapmış falan filan. Hiçbir halta da yaramaz bir şey çıkmış ortaya? Öbürüne bakıyorsunuz "Okumayacam ama çalışıcam" demiş. Dolayısıyla Kayseri yetmez, ama bana yetmez, öbür arkadaşıma yetiyor. Ben istiyorum ki Kayseri'de yaşamayayım

Dolayısıyla elbette ikinci kuşaklar arasında farklı anlayışta insanlar var. Ancak genel olarak kuşaklar arasındaki çatışmaların Hacılar'da hatta tüm Kayseri'de büyük kentlerdekinden daha yumuşak bir biçimde yaşandığını ve ataerkil çerçeve içinde kalınarak çözüldüğünü söyleyebilirim.

Öte yandan, bu noktada yukarıda özellikle de şirketlerin kurulma aşamasında çok kritik roller oynadığını ve halen de devam ettiğini söylediğim bu ataerkil yönetim ilişkilerinin ikinci kuşakların önünde yavaş yavaş da olsa ayak bağı oluşturmaya başladığını; şirketlerin kurumsallaşma ve profesyonelleşme süreçlerine zarar verdiğini de söylemem gerekiyor. Zira, birinci kuşaklarla uyum içinde çalışmak için gösterilen çabanın ve enerjinin ikinci kuşaklar için bazı noktalarda oldukça yorucu olabildiği sıklıkla ifade edilen hususlar arasındaydı. Özellikle ikinci kuşaklarla yaptığım görüşmelerde firmaları türlü zorluklarla kuran ve bugüne getiren ilk kuşakların yönetimi ikinci kuşaklara bırakmak konusunda çok istekli olmadıkları; stratejik kararları, yatırım planlarını genellikle kendileri aldıkları; ikinci kuşaklara çok da fazla sorumluluk vermek istemedikleri; dışa açılma süreçleri konusundaki çekingenlikleri ve işleri kendi bildikleri ve başarı kazandıkları biçimde yönetmek konusundaki ısrarları en çok konuştuğumuz konular arasındaydı. Yani, Ayata'nın Antep örneğinde aktardığı gibi fabrikanın mutfağına tencere almak gibi ayrıntı işlere bile iş sahibinin karışması ve pazarlık yapmasına benzer örnekler burada da mevcut. Öte yandan, birinci kuşakların da ikinci kuşakları özellikle tüketim eğilimleri nedeniyle eleştirmesi söz konusu. Şimdi kuşaklar arasındaki farka ilişkin geniş bir değerlendirmeyi birinci kuşak bir sanayicinin perspektifinden dinleyelim.

Mesela bizler daha tasarruflu yaşamayı prensip edinmiş insanlarız. Çok kazanmayı az harcamayı düşünürüz. Alışkanlıklarımız ona göredir. Yeni kuşak-

lar daha çok tüketim yanlısı daha çok harcamayı merak ediyorlar. Biz mesela güven kavramına sürekliliğe istikrara daha çok tarafız. Çok daha vazgeçilmez şeylerimiz var ölçülerimiz vardır. Onlar biraz daha heyecanlı biraz daha hareketli biraz daha esnek davranabiliyorlar. Biz olmazsa olmazlar vardır ama onlar: "Olabilir canım bu sefer de böyle olsun" diyebiliyor alırken de, satarken de" ama bizde biraz daha şey daha bir katı bir duruş var. Onun sonunda yaşananlar var tecrübeler var. O gidişatın pek iyi olmadığını biz biliyoruz ama onlar yeniden deneme ihtiyacı duyabiliyor veya biraz daha açılımcı olabiliyorlar.

Ancak bu tür farklılıkların ötesinde buradaki esas sorun, şirketlerin kurucuların bilgi, beceri ve vizyonuna mahkûm olup olmayacağı. Belirli bir düzeye kadar gelmiş olan firmaların kapitalizmin dinamikleri gereği değişen ekonomik ve toplumsal koşullar altında kendilerini yeni döneme uygun hale getirerek buradan yeni bir sıçrama yapıp yapamayacakları en temel problem. İşte bu noktada sağlıklı bir devir teslim yapamamaktan kaynaklanan ciddi bazı sıkıntıların yaşandığı ifade ediliyor.

Biz ikinci jenerasyonuz. Birinci jenerasyondan sağlıklı bir devir teslim alamayıp da birinci jenerasyonun sıkıntılarını çeken biziz. Sizin görüştüğünüz ikinci jenerasyonların birçoğu sağlıklı bir devir teslim yaşamadığı için birinci jenerasyonu sırtlamış devam ediyor... Kuşak çatışmaları eğer ciddi sıkıntılar doğurursa bu zamanla trajik olaylara sebebiyet verebilir. Şimdi trajik olmaması adına zaten aldığımız terbiye, eğitim, inanç değerlerimizle bu tür şeylerde sabırla hareket etmeyi gerektiriyor. Her ne kadar hoşunuza gitmeyen bazı şeyler gerçekleşse de birinci nesil her zaman dediğim gibi tecrübesiyle beraber kendisinde müthiş bir özgüven var. Yani ciddi bir bu özgüvenin karşısında mesela tabii bu herkeste de yok. Yani birinci kuşaktaki herkeste de yok ama birinci kuşakta en azından işi götürmüş liderlik misyonunu yüklenmiş olan kişilerde bu durum söz konusu. Fakat bir eksiklik var bildiklerini ikinci nesile aktarma eksikliği. Bu kesinlikle bütün Kayseri'de var mesela bunun örneklerinde şunu diyebilirim, o tecrübeler gerçek anlamda aktarılabilse herkes daha sağlıklı daha iyi ortamlara ulaşacak.

İki kuşağın bir arada çalıştığı bir aile şirketinde kuşaklar arasındaki zihniyet farkını ve gerilimi anlamak için teknoloji ve ARGE bölümünde örnek verdiğim, ailesinin hiçbir fizibilite yapılmadan fabrika kurmasını eleştiren ikinci kuşak mühendisi hatırlayalım.

G: Yani ben diyorum: "Ya bu işin bir hesabı yapılması gerekiyor yani öyle karambole milyonlar harcanmaması lazım. Yani ne yapmak istiyoruz, nereye

varmak istiyoruz hedefimiz ne maksadımız ne?" Burada yani üretip satmak bu çok kaba bir tabir aslında. Ama başlık bu: Üretip satmak. Sonuç yani üretip satalım. Zaten biz üretip satmak için buralardayız ama bu yatırımı yapmadan da üretip satabiliriz. Burayı yapıyorsak bir mantığı olması lazım. Şimdi ben olaya böyle bakıyorum işte. Onlar farklı bakıyor.

K: Ne diyorlar mesela?

G: "Bu yatırım aynı zamanda" diyor. Şimdi mühendis olarak biz bu işe yatırım gözüyle bakmayız yani bakamayız. Daha doğrusu öyle bir bilgi veya öyle bir teorik eğitim almadık ki! Bizim için minimum girdiyle maksimum çıktıyı alabilme meselesidir her şeyden önce. Yani burada kaliteden taviz vermemek gerekir. İnsani şartları ortamına uydurmak gerekiyor. Yani yapılan iş her ne olursa olsun aldığımız eğitim hep bu olunca dedim ki: "Bu bana çok işlemiş". Yani bir şey fark var burada bir fark var kesinlikle. "Ortada işte bir sandalye değil mi oğlum! İşte 4 tane ayağını çaktın mıydı üstünü de döşedin mi tamam. Sandalye tamam sandalye de yani..." Ama bunun işte belli bir kiloyu taşıyabilmesi meselesi var, işte bunun yıpranma payı meselesi var, bunun ergonomik olarak insan vücudunu kavrama meselesi var. Tamam bunu deneme yanılma yoluyla herkes yapabilir. 5 tane sandalye hacamat edersin sonuçta istediğin sonuca ulaşmış olursun. Ama her ne kadar ulaşsan da ulaştığın şeyin nerden geldiğini bilemezsin. Ama teorik olarak yaklaşırsan bu olaya nerden geldiğini de bilirsin ve 5 sandalye de hacamat etmezsin. Şimdi bakış arasında böyle bir fark var ve olay bu. Daha sonra amcam yönlendirdi ve ben üretimin hiçbir aşamasında bulunamadım. Üniversiteden bu tarafa hep pazarlamaya yönlendirildim. Yani pazarlama da çok farklı bir karakter isteyen çok farklı bir bakış açısı isteyen mesele. Mühendislik zihniyeti ile ben birinci nesili anlamakta zorlanıyorum. Çünkü onlar çok daha tecrübeli olmalarına rağmen teorik bir yaklaşımları yok. Olaya hep pratik yaklaşımları var. Mühendislik kültüründe de bize aşılanmış öğretilmiş bir zihniyet var en ucuz ürünü dahi yapsanız kesinlikle kaliteden taviz vermemek gibi bir şey bu.

Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi patriark yönetimle ilgili her şeye karar verdiğinde, her ayrıntıyla kendisi ilgilendiğinde, yatırım kararlarını kendisi aldığında şirketin geleceği ile ilgili uzun vadeli bir strateji oluşturamıyor ve üretimi daha önce bildiği yöntemlerle devam ettirmeye çalışıyor. Ancak gerek üretim gerek rekabet gerekse pazarlama alanında şartlar eskisine göre çok değişmiş durumda. Buna karşılık ülkenin önde gelen üniversitelerinin birinde mühendislik eğitimi almış olan ve konuda uzman olan yeğeni, bunun yanlış olduğunu görmesine ve uyarmasına rağmen dikkate alınmayabiliyor. Dolayısıyla da birinci kuşağın pratik tecrübesi zaman zaman ikinci kuşakların geleceğe dönük bir strateji ve vizyon geliştirmesinin önüne set çe-

kebiliyor. Bu konuda aynı şirket içinde yaşanan çok çarpıcı bir görüş ayrılığı da patent tartışmasında ortaya çıkıyor. Nitekim büyük bir firma tarafından ürünlerini kopyalamakla suçlanıp mahkemeye verilen bu şirketin kurucusu (amca), hemşerisi olan büyük firmaya "IKEA ile değil kendisi ile uğraştığı" için ateş püskürürken yeğeni olan genç mühendis, amcasından farklı olarak kendilerinin değil büyük firmanın doğrusunu yapmasını çünkü profesyonel rekabetin bunu gerektirdiğini düşünüyor.

> Abi, "Allah razı olsun İstikbal'den" diye herkesten duymuşsundur. Tamam, Allah razı olsun. İstikbal'in ticari olarak yaptığı bir hamlede birileri zarar gördüğü zaman da: "Herkesi mahvettiler, sömürdüler iliğine kadar emiyorlar da" diyorlar. Lan bu nasıl perhiz bu nasıl turşu! Yani, "bu adam işinin gereğini yapıyor" diye düşünmen gerekiyor. Yeri geldiğinde öyle kâr varsa zarar da var, fayda varsa zarar da var kardeşim yani. Demek istediğimi anlatabiliyor muyum? İşine geldiği gibi herkes konuşursa bu doğru değil işte riya dediğimdeki kastım bu. Senin kendine orda faydan varsa iyi. Faydan yoksa kötü. Böyle bir şey yok. Orda doğru olanı yapmak profesyonelliğin getirdiği bir şey. Onlar da doğru olanı yapıyor.

Birinci ve ikinci kuşaklar arasında yönetim ve yetki tartışmasında en aydınlatıcı örneklerden biri de Hacılar'ın lider firmasının sıradışı hikâyesidir. Hacılar'da herkesçe bilinen bu örnekte şirketi kurup bir noktaya getiren iki kardeş, 1980'in sonlarına doğru yıl sonu hesaplarını görürken ciddi bir kavgaya tutuşurlar ve ayrılmaya karar verirler. Dışarıda onları dinleyen yirmili yaşlarının başındaki çocukları/yeğenleri ise o noktada onların karşısına çıkar ve kardeşlerinden ve kuzenlerinden ayrılmak istemediklerini; babaları işi kendilerine devrederse ayrılmadan işlerini birlikte devam ettirebileceklerini söylerler. Bunun üzerine kurucu iki kardeş yönetimden tamamen çekilir ve şirket yönetimi bütünüyle ikinci kuşaklar tarafından devralınır. Basit bir hikâye gibi görünse de; ikinci kuşaklar tarafından yapılan bu kritik müdahale ve şirket yönetimi ile ilgili olarak alınan bu rastlantısal ancak radikal karar, lider firmayı lider firma haline getiren en önemli etkenlerden biri olmuştur.

> Ya tabii kuşaklar arasında fark var. Ama bizim babalarımız mesela bize işi devrettikleri zaman 1981 yılının başlarında bize devrettiler. Yani düşün ki benim amcam 50 yaşındaydı bize işi devrettiği zaman babam da 47 yaşındaydı yani şu anda ben de 49 yaşındayım. Yani bizim yaşlarımız erken. Bizlere genç insanlara işi devrettiler yanı ve iyi de yapılar başarılı da oldular bize devretmeyle. Biz de onların güvenini boşa çıkarmadık. Hatta onun böyle en-

teresan bir hikâyesi oldu kısaca ondan bir bahsedeyim. Benim mesela babamla amcam her yıl yılbaşı olduğu zaman böyle bir hesapları kitapları görürlerdi. Böyle ne kazanmışız ne harcamışız filan. Öyle bir hesap yaparlardı 1980 yılının sonunda 31 Aralık yılbaşının hemen ertesinde hesapları yaptılar. Ondan sonra "şu kadar kazanmışız, şu kadar harcamışız, şu kadar zekât vermişiz, şu kadar hayır vermişiz" filan diye böyle o hesaplar yapıldı. Nasıl olduysa bir hesap kitap yapılırken amcamla babam kavga ettiler yani böyle bu karşıdaki amcam olur bak sağdaki. Öbür soldaki de rahmetli babam olur. Kavga ettiler iş o noktaya geldi ki babamla amcam ayrılmaya karar verdiler. Ortaklıktan ayrılmaya karar verdiler. Ondan sonra dediler ki "ya işte getirin" iki kişi ismi söylediler. "Bunları getirin bizim hesabımızı bölsünler biz ortaklıktan ayrılıcaz" dediler. Biz de amcamın çocukları var, ben varım 3 kişi. O zaman benim daha bu kardeşlerim daha ufaktı. Onlar ilkokula gidiyorlardı veya ortaokul sıralarındalardı. Onlar da işin başında değil. Biz de dışarıda babam amcam birbiriyle kavga filan ediyor biz de ağlıyoz böyle dışarıda. Dedik: "ya keşke ayrılmasalar" filan diye dua ediyoz. Ondan sonra ya o arada nasıl olduysa biz kendi aramızda üçümüz konuştuk dedik ki "ya keşke babalarımız ayrılmasa filan" ondan sonra dedik ki "babalarımıza söyliyelim de işi bize devretsinler". Biz de o zaman zaten askerden gelmiştik. 21 yaşında filandım ben hatta 20 yaşındaydım Askere ben 18 yaşında gitmiş amcamın çocukları da biraz fazlaydı. O benden 25 yaşında olan vardı 23 yaşında olan vardı orda konuştuk dedik ki "ya olur mu biz dedik işlerimizi kendimiz görelim babalarımız karışmasın işimize" dedik. Sonra kapıyı tık tık vurduk içeriye girdik. "Sizin ayrılmanızı biz istemiyoruz baba amca filan". Eee niye? "İşte biz hep beraber kardeş gibi büyüdük biz beraber devam etmek istiyoruz, çalışmak istiyoruz, siz işi bize devredin. Ondan sonra anahtarları verin bize. Biz çalışıcaz siz de işimize karışmayın". Amcam hemen "tamam" dedi "ben razıyım" dedi. Babam "ben de razıyım" dedi o vasıtayla ayrılmadılar. Yani o zaman sanki bizim ora yazanede otururken orası şey gibiydi yani öyle ölü evi gibiydi ağlıyorduk hep. Böyle sonra düğün evine döndü yani. Oradan ayrılmadılar anahtarları verdiler bize. Ondan sonra o bizim miladımız oldu zaten. Biz amca çocuklarıyla sırt sırta verdik yıllarca böyle uzun zaman çalıştık. Yani böyle işlerimiz çok iyi gitti. Babalarımıza da ara sıra öyle hesap veriyorduk. Diyorduk "işte ya şöyle yaptık böyle yaptık". Onlar da bizi zaman zaman yönlendiriyorlar ama işimize hiç karışmıyorlardı. Bizim işimizi iyi yaptığımıza zaman mutlu oluyorlardı.

Yukarıdaki örneğin önemini en iyi bu yetki devrini yapamayan firmalarda yaşanan sorunlara bakarak anlayabiliriz. Öyleyse şimdi de üniversiteyi bitirip şirkette çalışmaya başlayan ikinci kuşak yeğenlerle amcaları arasında-

ki anlaşmazlığın iki kurucu kardeş arasında bölünmeye yol açtığı bir başka örnek vereyim.

> Tabii bu 2 çocuk gelince amcalarıyla bağdaşamadılar. Amcaları tabii gayri ihtiyari "ben ayrılıyım çünkü çocukların beyni çok farklı, bunlar farklı şey oluşturuyor" dedi. Kuşak çatışması oldu. Tabii çocuklar gelince iş bölümü yapıldı, iş bölümü yapılınca birader çocuklarla çatışmaya başladı. Çocuklar "sen sadece görevini yap, biz görevimizi yaptığımız zaman başımızda olan insana bilgiyi veririz. Senin kızman için, senin bizi yönlendirmen için önce senin kendi görevinde başarılı olman lazım" diye ona sitem ettiler. O dedi ki "ben amcayım size istediğimi yaparım, yaptırırım" diye şey oldu, böyle çatışma oldu. Öyle ayrılmak zorunda kaldı. Burayı da büyük hayallerle yapılmışlı, işte 30 bin metre arsa alınmıştı. Bunun 7.500 metresini kapattırdık, daha ileride kapattıracağız da işte modüler kısmını da burada ürettireceğiz, işte tekstili buraya alacağız, tam teşekküllü bir şey oluşacak hesabı varken gayri ihtiyari ayrılık oldu. Ondan sonra da işte çocuklarla beraber burada devam ediyoruz.

Görüldüğü gibi ataerkil yönetim yaklaşımının profesyonel bir yaklaşımla yer değiştirmeyi başaramadığı durumlarda ya da bu gerilimi çözecek aşağıdaki gibi ara mekanizmaların üretilemediği noktalarda kuşaklar arası anlaşmazlık ve çatışma şirketlerin yönetiminde ayrılmaya kadar giden vahim sonuçlara da varabiliyor. İş konusunda hesap verdikleri amcaları eğitimli ve genç olduğu için kendilerini şanslı sayan ikinci kuşak bir sanayicinin sözleri yukarıdaki örneğe bir tezat oluşturuyor.

> K: Peki efendim ikinci kuşaksınız ya sizin birinci kuşaklarla ilişkiler nasıl?
>
> G: Şimdi biz şanslıyız diğer firmalara göre. Benimle amcam arasında 12 yaş var.
>
> K: Büyük amcalar işin başında değil mi?
>
> G: Yok değil. Biz diğer kuşaklara göre bir de başkanımıza (küçük amca) göre biz çok şanslıyız. Biz ne biliyim başımızdaki insana şey vereceğiz derdimizi anlatacağız hesap vereceğiz o da abilerine veya büyüklerine hesap vericek. Biz daha şanslıyız yani bizim muhatabımız daha kültürlü, işte daha ileriyi gören daha ileriyi görebilen dünyayı bilen birisi. Ama diğer firmalar bu şekilde çok şanslı değil. Görüyorum 65, 70 yaşında bazı amcalar var. Hâlâ işin başında çocukları var bi de onun çocukları var. Üç kuşak hâlâ da devam eden aile şirketleri var çok başarılı olduklarını sanmıyorum.

Öte yandan, bu ataerkil yönetim anlayışının doğal sonuçlarından biri de şirketlerin kurumsallaşma konusundaki eksiklikleri ve profesyonel yöne-

tici çalıştırma konusundaki isteksizlikleridir. Yetkilerin yetişmiş çocuklara devrinde bile ciddi sorunlar yaşanırken, şirket yönetimlerinin profesyonellere bırakılması konusu çok daha tali önemde kalıyor. Nitekim önde gelen birkaç firma hariç Hacılarlı firmaların birçoğu halen geleneksel yöntemlerle idare ediliyor; profesyonel yönetici çalıştırmıyor ve kurumsallaşma konusunda ciddi problemler yaşıyor. Bu konudaki çarpıcı bir örneği bir sanayiciden dinleyelim.

G: Biz en büyük darbeyi kurumsallaşmamaktan görüyoruz. Bunun eksikliğini görüyoruz. Şimdi öbür şirketlere bakıyoruz yani bunun böyle gitmeyeceğini anlıyoruz. Niye, büyük zararlar gördük, büyük yanlışlar yaptık.

M: Ne gibi mesela?

G: Şimdi kasayı bir tane yapmadık. Biz kasayı birleştirmedik. Herkesin ayrı kasası oldu. Herkes kendine göre harcadı, biz bunun hesabını hiç sormadık, yıllarca sormadık. Son 2 yıldır buna bakıyoruz, dedik ki en azından "harcadığını yaz dedik" ki her zaman hoşgörü var ya birbirimize karşı. "Ya falan yer bizi dolandırıyor bizi 200 milyar dolandırıyor. Ya bizim kardeşimiz, birbirimizden 100 milyar fazla ise ne olacak" şeyi vardı. Mesela çocuklarımız büyüdüler hepsi gelin oldu, evlendiler, bilmem ne oldular hiç kasa tutmadık birbirimize karşı. Biri şu kadar harcadı, biri bu kadar harcadı kesinlikle olmadı bizde

M: Peki bunu sorun edenler oluyor mu aile içinde?

G: Tabii bu sefer hanımlar devreye giriyorlar böyle olduğunda. Ama şimdi erkekler hep bir de Hacılar'dasın ya. Erkekler baskın olduğu için "tamam konuşma sen bu işi böyle" diyorsun işi bitiriyorsun.

M: Mesela ne diyorlar?

G: Tabii mesela biz son zamanlarda kendi ailemiz arasında kasa oluşturduk. Büyük ağabeylerimin 3-4 tane çocuğu geldi benim çocuğum yeni başladı. Dedik işte ya çünkü büyük paralar da batırdık biz bu şirketlerin içerisinde. Yani senede 1 trilyon, 500-600 milyar en az para.

M: Bunlar batıyor yani senede 1 trilyon en azından.

G: Tabii tabii gelmeyen paralar. Biz "aramızda 100 bin lira, 150 bin lira lafı bile olmaz" diye hep bunları böyle gördük. Hoşgörüyle ama bunun kurumsallaşamama zararını gördük.

Görüldüğü gibi kurumsallaşma konusundaki eksiklikler birinci ve ikinci kuşaklar ve onları kapsayan geniş aile içinde de özellikle güven ilişkileri açısından ciddi bir sorun yaratma kapasitesi barındırıyor. Şimdi de bu potansiyel tehlikeye birinci kuşak bir sanayicinin gözünden bakalım.

G: Yani güven ilişkileri falan bir alakası kalmadı yani. Prosedür neyse prosedürüne göre ticaret yapmak gerekiyor. Biz bunun çok zararlarını gördük ben şahsen kendim. Artık bundan sonra vay tanıdıkmış, vay kardeşmiş yok. Prosedür ne diyorsa onu kesinlikle yerine getirmek gerekiyor. Yani ortaklık ilişkilerinde olsun, hissedarlarla olsun biz hep aile bağlarından dolayı büyük yanlışlar yapmışız. Ama biz büyük kardeşler ortada olduğumuz için bundan bir sorun çıkmıyor çocuklar arasında. Ama Allah vermeye üçümüzden birine bir şey olursa ben burada sorun olacağını görüyorum.

K: Anladım yani ikinci kuşaklarda sorun olur diyorsunuz?

G: Olur tabii.

Teknoloji ve ARGE bölümünde belirttiğim gibi yüksek nitelikli profesyonel yöneticilerin kentte barınamaması zaten tüm Kayseri sanayisinin genelini kapsayan bir sorun. Ancak bunun yanında firmaların yönetim anlayışının yukarıda bahsettiğim gibi ataerkil bir yapıda olması; ikinci derece profesyonellerin de bu şirketlere katkıda bulunmasını önleyici bir etki yapıyor. Örneğin yeni mezun olmuş mimar, mühendis ya da işletmeciler de hem kendilerini rahat hissetmeyeceklerini bildikleri için hem de bu tür firmalarda kendilerine bir gelecek göremedikleri için buralarda çalışmak istemiyorlar. Bu yüzden gidip çok daha düşük ücretlerle daha büyük firmalarda işe giriyorlar. Oysa lider firmanın en önemli başarılarından birinin de yetkileri ikinci kuşaklarla birlikte profesyonel yöneticilere devretmek konusundaki becerisi olduğu sıklıkla ifade edilen[83] bir husus. İkinci kuşak bir sanayicinin bu konudaki gözlemleri şöyle:

> Yani aileden olmayan bir unsurun şirkette aktif yetki sahibi olmasını kabul edemeyen bir yapı var. Bu bizde değil Hacılarının hepsinde var. Bugün Boydak Holding'in Genel Müdürü dediğimiz kişi de dahil var. Ama o bunu profesyonellikle aşmaya çalışıyor ve bana göre de aşıyor. Yani bugün Fethi Ünal gibi bir müdürü yani dışarıdan aldıkları bir müdürün ciddi derecede etkisi de var potansiyeli de var. Yani öyle bir adamı, o yetkiyi donatabilmeyi profesyonellikle aşmaya çalışıyor. Kendisi de yurtdışında master yapmış eğitim almış bir insan. Kelebek Mobilya'nın Genel Müdürlüğünü yapmış falan çok dehşet bir adam getirdiler fabrikaya.

Özetleyecek olursam, Hacılarlı girişimcilerin sahip oldukları şirketlerin neredeyse tamamı aile şirketleridir. Şirketlerin yönetiminde ataerkil ilişkiler ve aile kültürü egemendir. Yönetim süreçleri henüz lider birkaç firma dı-

83 Bu husus lider firmanın tarihini anlatan kitapta da vurgulanıyor. Bkz. Vardar 2009: 92.

şında[84] profesyonelleşememiştir. Birinci kuşaklarla ikinci kuşaklar arasında eğitim açısından radikal bir fark vardır. İkinci kuşakların büyük bir bölümü eğitimli, yabancı dil bilen nitelikli gençlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte ikinci kuşakların büyük bölümü aile şirketlerinde birinci kuşaklarla birlikte ve uyumlu çalışmaktadırlar. Ancak, özellikle profesyonel bir yönetim anlayışına ve kurumsallaşmaya geçememiş olan görece küçük firmalarda kuşaklar arası bir çatışma yaşanmaya başlamış durumdadır. Hacılarlı birçok orta ölçekli şirketin geleceği bu çatışmanın ne yönde çözüleceğine bağlıdır.

> G: Ben kendi adıma konuşuyorum ama burada asıl söylemek istediğim şu anda Hacılarlı ikinci nesilin devreye girdiği her firmada var. Bunu aşabilmiş tek bir nesil var o da Boydak Grubu. Birinci nesil devre dışı kalmış otomatikman ikinci nesile devretmiş. İkinci neslin tabii böyle bir talebi olmuş. "Batırsanız da çıkarsanız da birbirinizle anlaşarak uyuşarak yapacaksınız biz yokuz" demişler. Gerçekten de yok olmuşlar ama yani işten güçten her şeyden uzaklaşmışlar. Zarar da etse kâr da etse ikinci nesilin kendi arasında uyum söz konusu Yani burada bir her halükârda kuzenle benim aramda amcamın bir hakemliği söz konusu olabilir. Ama amcamın olmadığı bir anda birbirimize tahammülümüz nedir, ne olacak? Mesele o zaten.

Emek süreçleri

Bu bölümde Hacılar sanayisinde emek süreçleri ile ilgili gözlemlerimi aktarmaya çalışacağım; ancak, önce bir noktanın altını çizmem gerekiyor. Bu çalışma işçilere değil tam aksine sanayicilere odaklanan bir çalışma olarak kurgulandı. Dolayısıyla işçiler bu çalışmanın bir yan konusu olarak ele alındılar. Bu yüzden de burada aktaracağım bilgiler, daha çok sanayicilerin işçileriyle ilişkilerine ilişkin algı ve düşüncelerinden yola çıkılarak oluşturuldu. Görüştüğüm tüm sanayicilerle işçileriyle ilişkilerine ilişkin bir dizi soru sordum. Elbette işçilerle de bazı görüşmeler gerçekleştirdim. Bu görüşmelerin bir kısmı, sanayicilerle görüşmek için 2 yaz mevsiminde yaklaşık 2'şer ay geçirdiğim Kayseri OSB'de lokanta, pideci, pastane, durak, bekleme salonları gibi çeşitli mekânlarda gerçekleşti. Bunun yanında görüşmeler için beklediğim sırada iş başvurusunda bulunmak üzere fabrika kapılarına gelenlerle, sanayiye giden dolmuş ve otobüslerde yanına oturduğum işçilerle bazen de arabayla gittiğim dönemde otostopa aldığım birçok işçiyle de rastgele ama çok daha serbest görüşmeler yapma imkânım oldu. Aslında işçilerin durumuyla ilgili en sahici bilgileri de bu görüşmelerden edindim. Toplamda ba-

84 Tabii burada, önceki bölümlerde ayrıntılı bir biçimde aktardığım gibi lider firmaların kapsamı, etkisi ve gücünün sanayinin büyük bölümünü oluşturduğu da akılda tutulmalıdır.

zıları akrabalarım olmak üzere 5 işçiyle derinlemesine görüşme de yaptım. Ancak, bunlar Hacılar sanayisinde emek süreçleri ile ilgili resmin bütününü görmek için yeterli değildir. Bunun için yeterli sayıda işçiyi de kapsayacak ayrı bir araştırma kurgusu gerekir. Bu yüzden bu bölüm okunurken bu çekincelerim akılda tutulmalıdır. Bu şerhi düştükten sonra gözlemlerimi aktarmaya başlayabilirim.

Tüm çalışma boyunca vurguladığım gibi Hacılar'daki sanayi, hem niceliksel hem de niteliksel açıdan tam anlamıyla bir kapitalist sanayi özelliği gösteriyor. Bu çerçevede, benim genel anlamda emek süreçleri olarak adlandırdığım işçi-işveren ilişkileri ya da çalışma ilişkileri de tam anlamıyla kapitalizmin evrensel dinamikleri tarafından belirleniyor. Hacılarlı sanayiciler, diğer bütün sanayiciler gibi, işçilerini çoğunlukla asgari ücretten çalıştırıyor, sigorta, kıdem tazminatı, sosyal güvenlik vb. işçi hakları konusunda durmaksızın şikâyet ediyor ve çok büyük olanları hariç sendikal örgütlenmeye izin vermiyorlar. Bu açıdan dünyadaki diğer sanayicilerden hiçbir farkları yok.[85] Dolayısıyla büyük bir bölümü işçilikten gelmiş olan bu sanayicilerde çok sağlam bir sınıf (burjuva) bilinci olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. Bu çıplak bilince ilişkin örneklere aşağıda değineceğim ancak konuyu bağlamsallaştırmak için önce işçilerin Kayseri kenti içindeki konumunu çizmeye çalışayım.

Kayseri ve Hacılar sanayisinin 2000'lerden sonraki gelişme sürecini anlattığım bölümde değindiğim gibi sanayileşmeyi mümkün kılan özel nedenlerden biri de Kayseri'deki işçi ücretlerinin kentteki yaşam koşullarına bağlı olarak oldukça düşük olmasıdır. Benim araştırma yaptığım dönemde yani 2007-2009 arasında da ücretler büyük çoğunluğu asgari ücretten olmak üzere sanayicilerin aktarımıyla 420 TL ile 1.200 TL arasında değişiyordu. Dolayısıyla, aslında küresel-yerel ilişkileri post-endüstriyel çağda tam da bu noktada düğümleniyor. Burada mobilya, çelik kapı ya da tekstil imalatında gördüğümüz gibi, azgelişmiş ülkelerde düşük teknolojiye sahip emek yoğun üretim yapan şirketler, dünya piyasalarına ancak işçi ücretlerini düşük düzeylerde tutabilme avantajını kullanarak girme imkânı elde ediyorlar. Kayseri gibi kentlerin bu bağlamda en büyük "avantajlarından" biri de bu oluyor. Zira Kayseri Kent Merkezi'ndeki nüfus ve işçi kitlesi genellikle Kayseri'nin uzak ve yakın ilçelerinden ve çevre il ve ilçelerden (Yozgat, Nevşehir, Sivas, Kırşehir, Niğde vb.) gelen ve genel olarak etnik (Türk) ve mezhepsel (Sünni) açıdan homojen kişilerden oluşuyor. Dolayısıyla bu homojen yapıdan kaynaklanan görece rahat bir sosyal ortamda yaşıyorlar. Ayrıca bu işçiler, memleketlerine yakın oldukları için büyük oranda kendi köyleri ve ilçeleri ile organik bağlarını da sürdürebiliyorlar. Yani, kent ekonomisi ile kır

85 Bu nokta bir başka araştırmada da tespit edilmiştir. Bkz. Özoral 2011: 236.

ekonomisi birbiri ile çok iç içe. Bu kişilerin birçoğu hafta sonlarında köylerine gidip gelebiliyor; marjinal olsa bile hanenin devamlılığı için gereken tarımsal üretimi yapabiliyorlar.

Öte yandan kentte, konut kiraları, ulaşım ve temel tüketim maddeleri büyük şehirlere göre daha ucuz olduğu için 600-700 TL civarındaki asgari ücret bu işçilere büyük kentlerle kıyaslandığında görece olarak iyi koşullarda bir yaşam imkânı sunuyor. Eğer evde ikinci bir kişi şehirdeki marjinal sektörlerin herhangi bir dalında çalışıyorsa hanenin kazancı 1.000-1.500 TL'ye kadar çıkabiliyor. Bunlar genellikle ergenlik ve sonrasındaki çocuklar için çıraklık, sekreterlik, hademelik, tezgâhtarlık, kasiyerlik, garsonluk vb. işler olurken kadınlar daha çok ev içi üretim (evde mantı, sarma, baklava, börek vb. ürünler üretip zengin kadınların günlerine satma, dantel ve oya örme, halı/kilim dokuma vb.) çocuk bakımı, temizlik vb. işlerde yoğunlaşıyorlar. Örneğin halamı ve eşini yani yaklaşık 40 yıldır mobilya sanayinde marangoz/iskeletçi olarak çalışan Kayseri işçi sınıfının mümtaz bir temsilcisi olan enişteni, bu tarz ailelerin tipik bir örneği olarak ele alabiliriz.

40 yıllık çalışma sonrasında SSK'dan emekli bir işçi olan ama hâlâ OSB'de Hacılarlı bir aileye ait bir fabrikada çalışmaya devam eden enişte ve ilkokul mezunu bir ev hanımı olan halam şu anda Kayseri'nin en iyi mahallelerinden (Alparslan) birinde dört oda ve bir salondan oluşan eski de olsa iyi durumda denebilecek kaloriferli bir evde oturuyorlar. Kızları Ankara'da bir üniversitede okuyor bu arada harçlığını çıkarmak için bir restoranda garsonluk yapıyor, oğulları da ara sıra çeşitli işlere (tezgâhtarlık, garsonluk, işçilik vb.) girip çıkmakla birlikte şu anda üniversite sınavına hazırlanmak için dershaneye gidiyor. 12 Eylül 1980 tarihinde evlenen bu çiftin, bir işçi sınıfı ailesi için görece iyi denebilecek bu koşullara kavuşması tarihsel olarak 31 yıllık bir ortak çalışmanın (enişteninin önceki çalışmalarını da sayarsak 40 yıl) sonunda ancak geçen yıl gerçekleşebildi. Bu süre içerisinde enişte hiç durmadan sanayide çalışırken halam da sağlığı elverdiği ölçüde yukarıda saydığım ev içi üretim, çocuk bakımı vb. işleri yaparak aile bütçesine katkıda bulundu. Ayrıca, Hacılar ile olan bağlar hiç koparılmadı, dedemden kalan bağlardan toplanan kayısı, elma, armut, ayva, kiraz, üzüm, erik gibi meyvelerden reçeller, marmelatlar ve kompostolar yapılırken soğan, sarımsak, domates, biber, patlıcan, nohut, karpuz, kavun, kabak, fasulye gibi mevsimlik meyve ve sebzelerden de çeşitli biçimlerde yararlanıldı. Aile, yıllar boyunca kent merkezindeki 1950 ve 1960'lı yıllarda yapılmış eski apartmanların zemin ya da çatı katlarındaki kötü dairelerde çok ucuz sayılabilecek kiralarla[86]

86 Kayseri ticaretin egemen olduğu bir şehir olduğu için yatırım amaçlı gayrimenkul alımı çok yaygındır. Birçok insanın birden fazla evi olduğu için kentte kiralar hep ucuz olmuştur. Son dönemde yapılan kooperatifler ve lüks konutlar konut stokunu iyice artırınca kent merkezindeki

otururken, kazandıklarını Talas Bölgesi'nde yeni yapılan bir kooperatif evine yatırdı. Evdeki mobilyalar enistem tarafından bizzat yapıldı, yakacak ihtiyacı sanayiden getirdiği talaş ve odun parçalarıyla karşılandı, işine yıllarca motosiklet ya da bisikletle gidip geldiği için ulaşıma da çok az miktarda bir para harcandı. Aile, hayatın değişik anlarında ortaya çıkan farklı sorun ve ihtiyaçlarda (çocukların eğitimi, yasal problemler, hastalıklar vb.) ise, akrabalık ve hemşerilik ağlarını devreye sokarak bu sorunların üstesinden gelmeye çalıştı. Tüm bu çabaların sonunda, kooperatif evi satılıp üstüne de bir miktar ekleme yapılarak yeni muhite taşınıldı.

Toparlayacak olursak, yukarıda ayrıntılı olarak çizdiğim resimde görüldüğü gibi Kayseri gibi taşra kentlerinin işçi sınıfına sağladığı bu olanaklar taşradaki sanayiciler açısından büyük bir "avantaj" oluşturuyor. Bu sayede işçi ücretlerini oldukça düşük düzeylerde tutabiliyorlar. Özellikle Hacılar gibi kent merkezine yakın köy ve yerleşimlerde oturan işçiler içinse bu durum konut sorununu da önemli ölçüde çözüyor. Örneğin hemşehrilerinin sahip olduğu OSB'deki fabrikalarda çalışan Hacılarlı işçiler, hâlâ köyde ailelerinden kalan evlerde yaşayabiliyorlar ve 10-15 km uzaklıktaki OSB'ye servislerle taşınıyorlar. Kriz durumlarında bu yakınlık çok daha önem kazanıyor. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse görüşme yapmış olduğum Hacılar Belediye Başkanı, 2001 krizinden sonra daha önce şehir merkezine taşınmış yaklaşık 700 Hacılarlı ailenin kira parası vermemek için ailelerinden kalan eski evleri onartarak yeniden Hacılar'a yerleştiklerini aktardı.

Bu tarz "avantajların" bir diğeri de eskiden beri tanıdığı bildiği ve akraba ve tanıdıklarla kuşatılmış kapalı bir çevrede yaşamanın; burada yaşayanların sosyo-psikolojik gerginliklerini ve kaygılarını bir düzeyde[87] ortadan kaldırmasıdır. Eşini ve çocuklarını güvenli bir yerde bırakmanın rahatı ve çocuk bakımının daha rahat olması büyük kentlerde yaşayanlar açısından düşünüldüğünde karşılaştırılamayacak bir artı sağlıyor taşralı işçilere. Hatta bu rahatlığı, biraz genişleterek ve bazı istisnaları[88] dışarıda tutarak Kayseri'de yaşayanların geneli için de söylemek mümkün. Herkesin tanıdık ve bir yerlerden akraba olduğu bu küçük yerleşimlerde modern sanayi toplumlarında ortaya çıkan güvensizlik ve kaygılar bir ölçüde azalarak bu kentlerde ya-

sobalı eski evler kira değerini uzunca bir süredir kaybetmiş bulunuyor. Dolayısıyla, dar gelirli işçi aileleri de kent merkezindeki bu tarz evlerde yaşama imkânı elde edebiliyorlar. Bununla birlikte dikkat çekici bir not: Kayseri'de kiralar yıllık olarak, döviz cinsinden ve peşin alınır.

87 Bir düzeyde diyorum çünkü başka bir açıdan küçük yerlerin bu sosyo-psikolojik kaygıları arttıran ve insanları boğan bir atmosferi de vardır ve bu birçok başka çalışmaya konu olacak kadar zengin bir mevzudur.

88 Kayseri'de bir Ramazan Bayramı'nda şeker toplamaya çıkan çocukların önce tecavüze uğrayıp sonra öldürülmesi taşradaki şehirlerin de artık eski niteliklerini kaybetmelerinin habercisi sayılabilir. Haber için bkz. http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1113158&title=kayserili-kayip-3-cocugun-cesedi-yozgatta-bulundu-2-kisi-gozaltina-alindi

şayanların maddi sermayelerine, bir sosyal sermaye olarak ekleniyor ve ekonomik yaşamlarında destekleyici bir rol oynuyor. İşçilerin kent içindeki konumuna ilişkin genel resmi bu şekilde çizdikten sonra işçi işveren ilişkilerine dönebilirim.

Görüştüğüm sanayicilerin çoğu işçilerin büyük bölümünün asgari ücretle çalıştıklarını; bununla birlikte kıdemine ve niteliğine göre asgari ücretin üzerinde maaş alan işçilerin de olduğunu söylediler. Benim görüşme yaptığım dönem 2007 ve 2009 yılları arasına denk geliyordu. Bu yıllar arasında net asgari ücret 476 TL'den 589 TL'ye yükseldi. Aşağıda 200 civarında işçisi olan bir mobilya fabrikasındaki ücret rejimi görülüyor. Genel için zikredilen asgari miktarın asgari ücretin altında olması dikkat çekicidir.

K: Peki bunların hepsi asgari ücretle mi çalışıyorlar nedir işçilerin şeyi?

G: Asgari ücret olan var farklı olan var, hepsi var bunun içinde. Geneli asgari ücret. Ama tam asgari ücret değildir yani, 420 lira almaz genelde. 500, 600, 700, 800...

K: Bu ustalık derecesine göre mi oluyor?

G: Tabii tabii insanın kalitesine göre.

Bir çelik kapı fırmasının sahibinin ihracat ithalat konusunu tartışırken sarf ettiği aşağıdaki sözler de işçi ücretleri hakkında açık bir fikir verir niteliktedir.

Yani o dönemde telefon faturan fabrikana 200 milyon lira geliyorsa bir anda 2 milyar, 3 milyara çıkmaya başladı. Yani insanın ağzına gitmeye başladı. 2, 3 milyar lira neredeyse 7, 8 tane işçimizin maaşıdır yani.

İyimser bir tahminle 3 milyarın 7 işçiye verildiğini düşünsek bile işçi ücreti olarak ortaya çıkan rakam öncekinde olduğu gibi 420 TL civarındadır. Aşağıdaki bir başka örnekte mobilya fabrikasında ücretler yüksek gibi görünüyor. Ancak bunun nedeni görüşmenin öncekilerden iki yıl sonra yapılmış olmasıdır.

G: Devletin koyduğu kanunlar nezdinde bu böyle adam çalıştırıyorsun 600 lira sigortaya gösteriyorsun.

K: Burada genelde işçiler asgari ücretli mi çalışıyorlar?

G: Çoğunluğu öyle asgari ücretin biraz üstüdür.

Şimdi de ücretler dışındaki diğer sosyal haklarla ilgili duruma bakalım. Bunların ilki ve en önemlisi sigorta konusudur. Bilindiği gibi özellikle emek

süreçleriyle ilgili yapılan çalışmalarda,[89] özellikle de KOBİ'ler söz konusu olduğunda en çok vurgulanan noktalar: Kayıt dışı istihdam, sigortasız işçi çalıştırma, eksik prim yatırma, işçilere gir-çık yaptırarak kıdem tazminatından kaçınmaya çalışma gibi uygulamalardır. Görüşme yaptığım sanayicilerin neredeyse tümü sigortasız işçi çalıştırmadıklarını bu alandaki yasal mevzuata uyduklarını söylediler. Benim görüştüğüm Hacılarlı sanayicilerin fabrikalarının genel anlamda KOBİ ölçeğinden daha büyük tesisler olduğu ve yaptıkları cirolar düşünülürse bu iddiaların büyük oranda doğruyu yansıttığı söylenebilir. Örneğin lider firmanın yöneticisiyle görüşmek için bekleme salonunda otururken oraya başvurmaya gelen işçilerle konuştuğumda işçiler: "Burasının devlet gibi olduğunu sigortanı, neyini her şeyini yatırdıklarını üstüne yemek de verdiklerini" söylediler. Aşağıdaki alıntılar sırasıyla 800, 200 ve 500 kişi çalıştıran mobilya fabrikalarının sahiplerinden.

G: Zaten sigortasız işçi çalıştırmak yasak bizim burada her şey resmidir. İşçi maaşını bankadan alır. Her şeyimiz resmi olduğu için bu konularda fazla sıkıntımız yok.

G: Bugün mesela bakıyoruz, devlet öyle bi şey ki sigortaya para almasın demedik ki ama biliyor ki, siz de biliyorsunuz o kadar çok kaçak işçi var ki. Adam zaten benim ödediğim sigorta parasını kazansa yeter. Zaten ona başka para kazanmaya gerek yok ki. Eee bizde % 100'ü sigortalı.

K: İşçilerin tamamı sigortalı mı yani?

G: Tamamı sigortalı. Niye başka çarem yok artık çünkü benim. 15 kişiyken ben de sigortasız çalıştırıyordum. 5 kişi yetiyordu bana. Ama şimdi yapamam.

K: Yapamamanızın sebebi kontrol vs. mi?

G: Hayır canım kontrol olur mu! O bitti artık, o gününki ayrıydı bugününki ayrı.

K: Hükûmetten bir baskı var diye mi şey ettim?

G: Hükûmetten baskıdan o günle bugün arasında bi fark yok ki. O gün göze aldığımızı bugün de alırız ama vicdanen göze alamıyoruz.

K: Anladım peki şey mesela bunların çalışma şartları olarak bunları mesela siz sigortalı mı çalıştırıyorsunuz?

G: Kamudaki nasıl çalışıyorsa aynı çalışma saati koşulları sigortası yasal statü neyi emrediyorsa çalışma hayatının mevzuatı neyse hepsi mevcut.

89 Bkz. Sugur 1995, Geniş 2006, Özuğurlu 2008, Durak 2011.

Öte yandan, Kayseri'ye çok benzeyen bir şehir olan Konya OSB'de çalışan işçiler üzerine yapılan iki farklı çalışmada[90] ortaya çıkan birbirine zıt sonuçlar bu alanda yalnızca işverenlerle ya da işverenlerin gözetimindeki işçilerle konuşarak doğru sonuca varmanın mümkün olmadığını açıkça göstermektedir. Nitekim, yaptığım bazı görüşmelerin satır aralarında bu alanda iş kanunlarının öngördüğü tüm yükümlülüklerin tüm şirketlerce tam olarak yerine getirilemediğine ilişkin bazı veriler de ortaya çıkmıştır. Zira, ben de bu alandaki aksaklıkların daha çok küçük firmalarda yaşandığını; kanunlara uyulmadığı için oluşan iş kazaları sonucu ortaya çıkan ve şirketlerin ceza almasına yol açan bu durumların sanayicileri sinirlendirdiğini; onlarda kendilerine ait olmayan bir kabahatin bedelini ödüyor hissi uyandırdığını bizzat gözlemledim. Dolayısıyla, Durak'ın Konya'daki KOBİ'ler için yaptığı tespitlerin gerçeği yansıttığını düşünüyorum. Esasen, sanayicilerin sınıfsal kimliklerinin ve tavırlarının belki de en çok öne çıktığı ve billurlaştığı durumlar da iş kazaları karşısında takınılan bu tutumlarda ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki örneklerin bu tutumları çok iyi yansıttığını düşünüyorum.

G: Biz mesela iki yıldır bizim de canımız yandı. Bizde de sigortasız eleman ama önceden vardı. Bir tanesi düştü arabadan. Sigortasız bir sakatlık falan geçirdi. Sigortasız olduğu için normalde ben hiçbir sıkıntı çekmemeliyim. İş kazası. Gerekli tedbir de alınmış ama sigortasız olması benim için cezaya dönüştü.

M: Ciddi bir ceza gördünüz mü?

G: Yok ciddi bir ceza değil. İşe yeni alınmış bir aylık bir eleman. Deneme süreci bizim için bir savunma olabilirdi ama yine de bir ceza geldi. Karar kardeşim. Sigortasız kimse çalışmayacak. Demek istediğim biz de zamanında yaptık bu hataları ve bugün yapanlar da var.

M: Mesela sendika gibi şeyler var mı burada?

G: Sendikalaşmadan ziyade işçi hakkını isteyip alabiliyor.

M: Nasıl yoldan alıyor?

G: Çalışma Bakanlığı'yla alıyor, Sosyal Sigortalar Kurumu'yla alıyor hem de söktüre söktüre fazlasıyla alıyor. Ben bir iş kazasından sonra imalatçılık bir suçmuş gözüyle baktım. Denetlemeye bakar mısın? Foksisin geri vites lambası yanıyormuş da dıt dıt diye çalışmadığı için ben suçluymuşum. Ceza

90 Özdemir'in (2010) Konya'da MÜSİAD üyesi 6 işyerinin 24 işçisiyle yaptığı araştırma sonucunda: sigorta primlerinin ve maaşların düzenli yatırıldığı ve araştırma evreninin olumlu ücret ve haklarla donanmış olduğu tespiti, Durak'ın (2011) Konya OSB'de 15 işçi, 10 işveren ve 5 işsizle yaptığı araştırmada olumsuzlanmıştır.

yedim. Var mı böyle bir şey! Uyar, ben yapayım! İşçi de bunları gördü. Devlet çalışanların yanında.

G: Biz hükümetten bir şey istemiyoruz ki. Gölge etme başka ihsan istemem. Niye? Kardeşim işçi çalıştırıyorsun, bu memlekette işçi çalıştırmak suç. Adam gitse şimdi içerde elini kesse kabahatli sensin. Nasıl kesersin kardeşim! Onun aklı var ya! Ben oraya gerekeni yapmışım. Adamın kesilmemesi için ben yapmışım, bak gözlüğü var. Makineleri nasıl kullanacağını biliyor. O makinede kesici aletin olduğunu biliyor. Elini kesiyor, "Gel bakayım buraya sen bunun elini niye kestirdin!" Kesmesin kardeşim! Şimdi şuradan adam evine giderken serviste kaza yaptı hadi bakalım eve gidene kadar sen mesulsün. Böyle bir saçmalık olmaz ya. İşçi çalıştırmak suç kardeşim bu ülkede

K: Sigortalı işçi çalıştırmanın, vergi oranlarının pahalı olduğunu mu söylüyorsunuz?

G: Tabii pahalı işte suç. Tabii tabii suç. Adama bakıyorsun asgari ücrete çalışıyor, 400 küsur liraya adamın sana maliyeti 800 lira. Böyle bi şey olmaz ya, adama yemek veriyorsun. Adama yemek vermeye ne gerek var kardeşim! Adam dilediğini getirir sefertasında yer. Adam yağlı seviyordur, yavan seviyordur. Ne bileyim 300 tane adam çalışıyor 200 tane yemek yapmak lazım çeşit diye. Ama verirsin bir ücret yemeğini kendi getirir kendi yer. Öyle olmalı.

Ücretler ve sigorta dışında işçilerin sosyal hakları kapsamında sayılabilecek ek mesai ücretleri ve diğer olanaklar açısından baktığımızda ise genellenemeyecek bir durumla karşı karşıyayız. Bu noktada daha çok şirketlerin ölçekleri, kapasiteleri, iş yoğunlukları gibi etkenler belirleyici olmaktadır. Firma görece durgun bir dönemindeyse ya da dini bayramlar gibi özel dönemlerde bu konuda daha esnek olunabilmektedir. Görüştüğüm sanayicilerin birçoğu işçilerin ek mesai ücretlerini yatırdıklarını, dini bayramlarda ekstra yardımlarda bulunduklarını ifade ettiler. Ayrıca firmaların çoğu mobilya firması olduğu için evlenen işçilerin çeyizine fabrikanın imalatından mobilya hediye etmek de oldukça yaygın bir uygulamadır. Bunun yanında gerekli durumlarda (düğün, sünnet, cenaze, ibadet vb.) işçilere izin verildiği de vurgulandı. Ancak bu izinlerin ne kadar sıkı olduğuna ben kendim de şahit oldum. Fabrika sahibi ile görüşme yaparken işçinin biri odaya gelip yeğenini askere uğurlayacağını bu yüzden öğleden sonra için izin istediğini söyledi. Patron yeğeninin nereye gideceğini sordu. İzmir'e gideceğini öğrenince de İzmir arabalarının akşam 6'da olduğunu mesaiden çıktıktan sonra bile yetişebileceğini söyleyip ancak saat 3'ten sonrası için izin verdi. Aşağıdaki alıntılar bir mobilya ve bir çelik kapı firmasının sahiplerinden.

G: Tabii tabii yani. Ramazan işçelerini vermek zorundayız bir kere. Kesin. Çünkü o gün öğlen yemeği yemediği için o, onun hakkıdır yani. Onu veririz. Ramazanda ve Kurbanda da maddi yardımda bulunuruz. Ramazan, çoluk çocuğunu sevindirsin, Kurbanda da kurbanını kessin diye, bulunuruz yani.

K: Peki şey gibi oluyor mu mesela cuma namazında camiye götürmek gibi ya da işte ne bileyim iftar vakitlerinde hani bir şey sağlamak gibi?

G: Tabii. Ya zaten çalışmayı biz öğlen paydosu falan kısa tuttuğumuz için, yemek olmadığı için yani, kısa tuttuğumuz zaman daha erken bırakmış oluyoruz. Evine, iftarına yetişebileceği zamana ayarlıyoruz. Cuma vakti de serbesttir herkes. Gitmek isteyen gider ki genelde yüzde 90'ı, 95'i gider yani. İllaki gideceksin diye bir yaptırımımız hiçbir zaman veya tutacaksın diye bir yaptırımımız olmaz. Yani Anadolu'da bu biraz daha işte zaten had safhada yaşanıyor. O yüzden sorun olmaz.

Yıllık kanun üzerinden bir kere alırlar mesai ücretlerini alırlar. Yarım saat 10 dakika çalışsa mesai ücretlerini alırlar kanuni yıllık izinleri neyse onu alırlar. Bayram izni işte bu yani dini bayramlardı resmi bayramlardı Cumhuriyet Bayramıydı, Yılbaşıydı bu kanunen neyse onları alırlar. Diyelim ki vatandaş mesaiye kaldı, 5'te bitiyor. Örnek söylüyorum Ramazanda 3'te gider 2 saat evvel bıraksın ki işini gideceği yeri trafik yoğun şehir yoğun rahat gidebilsin iftara da 15-20 dakika yarım saat evvel evinde olabilsin.

Bunların yanı sıra işler kötüye gittiğinde ya da kriz ve durgunluk anlarında işçi ücretlerinin ödenmesinde zaman zaman aksama yaşanabildiği de ifade edildi. Bunun ne kadar sık olduğunu tam olarak bilemiyorum ama bu tarz sıkıntıların en büyük firmalarda bile yaşandığı ve bu soruna işçilerin ileriye dönük borçlandırılması yöntemiyle "çözüm" bulunduğu düşünülürse, bu durumun diğer firmalarda daha da sık yaşandığı tahmin edilebilir. Benim görüşme yaptığım ve özellikle küçük firmalarda çalışan bazı işçiler de bunu teyit ettiler ve bu tür uygulamalarla sürekli karşılaştıklarını ifade ettiler. Aşağıdaki örnek lider firmanın tarihini anlatan kitaptan:

> 1994'te patlak veren krizde ise Boydak Grubu daralan talep karşısında işçi çıkartmaz. İşçilere ücretlerinin tamamını ödemeyi sürdürür. Ancak üretim yapılamadığından işçiler çalışmadıkları saat kadar ileriye dönük olarak borçlandırılırlar. Böylelikle işçiler kriz döneminde hiçbir kesintiye uğramadan ücretlerini almış olur ve işlerini kaybetmezler. İstikbal de piyasa canlandığında tekrar yeni işçi almak, bu kişileri eğitmek zorunda kalmadan pazar dinamiklerine daha kısa sürede cevap verir. Bir diğer deyişle her iki taraf da kazanır (Vardar 2009: 81).

Aşağıdaki örnek de bir başka sanayiciyle yapılan görüşmeden:

> Ekonomi iyi olduğunda gönlümüzden kopanları onların beklentilerine daha yakın karşılıyoruz zamlarını da, ama ekonomi çok iyi olmazsa sektör yavaş hareket ediyorsa krizler olursa maalesef üzülerek ancak maaşlarını verebiliyoruz. Zam da yapamıyoruz bundan da açıkçası rahatsızlık duyuyorum.

Sendikal örgütlenme konusundaki duruma baktığımızda ise oldukça ilginç bir manzarayla karşılaşıyoruz. Zira, görüşme yaptığım 30 sanayi kuruluşunun 28'inde beklenecegi üzere sendikal örgütlenme yoktu. İşverenlerin sendikaya yaklaşımı da genellikle olumsuzdu. Bu hem Türkiye'deki genel sendikal örgütlenme düzeyiyle hem de Anadolu Kaplanları ile ilgili yapılan akademik çalışmaların bulgularıyla uyumlu ve beklenen bir sonuçtur. Ancak burada diğer iki firmayla ilgili çok şaşırtıcı bir durum söz konusudur. Bunların ilki 140 işçi çalıştıran ve ikinci 500'de yer alan bir çelik firmasıdır. Firma sahibi, işçileri arasında Türk Metal İş Sendikası'na üye olan bazı işçiler olduğunu aktarmıştır. Ancak asıl ilginç olan diğerinin durumudur. Zira diğeri, 12.000 işçi çalıştıran lider firma olunca sendikal örgütlenme konusundaki manzara bir anda değişmektedir. Çünkü daha önce belirttiğim gibi lider firma tek başına Hacılar sanayisinde çalışan işçilerin % 66'sını (12.000 işçi) kapsamaktadır. Bu firmanın temsilcileri, çalışanlarının % 90'ının Türk İş, Hak İş, Öz İplik İş gibi çeşitli sendikalara üye olduğunu ve ücretleri toplu sözleşmeyle belirlediklerini söylemektedirler. Bu durumda diğer firmayla birlikte Hacılar sanayisinde çalışan işçilerin sendikalaşma oranı neredeyse % 70'in üzerine çıkmaktadır. Aşağıdaki alıntılar ilki lider firmanın yönetim kurulu başkanı ile, ikincisi ise firmanın genel sekreteri ile yapılan görüşmelerden.

> K: Peki böyle mesela sendika öyle şeyler var mı?
> G: İşçilerimizin % 90'ı sendikalı bizde.
> K: Hangi sendikalar var efendim burada?
> G: Türk İş var, Hak İş var, Öz İplik İş var, yani değişik değişik sendikalar var.

> G: Yani biliyorsunuz işçi çalıştırmak en büyük risk bizde 12.000 kişiyle bu riski göğüslüyoruz. Yani paradan para kazanma ranttan rant kazanma değil de üretimden kazanmaya çalışıyoruz ve bizde işçilerimiz tüm sosyal haklara sendikal haklara sahip bir iş yapma olarak.
> M: Mesela sendikalı mı işçiler?
> G: Tabii tabii

M: Ne sendikasına bağlı?

G: Hizmet İş.

M: Hizmet İş hepsi öyle mi?

G: Hizmet İş, İplik iş. Ondan sonra Ağaç İş yani değişik değişik mesela ahşapla ilgilenen Ağaç İş, ondan sonra metale bağlı olanlar mesela Metal İş. Öz İplik İş tekstille alakalı. Yani bizde sendika tüm kurumlarımızda var toplu sözleşme görüşmeleri yapılır kayıt dışı söz konusu değildir.

Bu söylenenler ışığında sendikal örgütlenme düzeyini kötümser bir tahminle % 50 olarak düşünsek bile bu çok büyük bir rakamdır ve hem Türkiye'deki genel sendikal örgütlenme eğilimi ve örüntüsünün hem de Anadolu Kaplanları hakkında yazılan literatürün oldukça dışındadır. Peki, bu durumu nasıl açıklayacağız?

Burada aktarılanların doğru olduğunu varsaydığımızda ortaya şöyle manzara çıkmaktadır. Hacılar sanayisi, sektörel yapı bölümünde vurguladığım gibi iki farklı yapıyı bir arada barındırmaktadır. İlki çok büyük ölçekte üretim yapan ve büyük sermaye içerisinde sayılabilecek, yüksek sayıda işçi istihdam eden birkaç büyük şirket. Diğeri ise KOBİ'ler kadar küçük olmayan ama henüz büyük sermaye sınıfına dahil edilemeyecek olan 50 ile 500 arasında değişen oranlarda (daha çok 80 ile 200 arasında yoğunlaşan) işçi çalıştıran orta ölçekli şirketler. Büyük firmalar daha Fordist kalıplara uygun bir üretim örgütlenmesi içerisindedir. Buna paralel olarak da teknoloji, ARGE, üretim ve istihdamda daha profesyonel ve kurumsallaşmış bir çizgi izlemektedirler. İşçi hakları ve sendikal örgütlenme düzeyleri de bu Fordist çerçeveye uygun olarak sendikal örgütlenmelere izin veren bir şekilde gelişmiştir. Lider firmanın MÜSİAD ile birlikte aynı zamanda TÜSİAD'ın da bir üyesi[91] olması bu yukarıda çizdiğim çerçeveye uygun düşmektedir.[92] Buna karşılık küçük firmalar gerek üretim, ARGE, teknoloji gerekse istihdam ve işçi hakları ve sendikal örgütlenme açısından daha enformel bir nitelik arz etmektedir.

Şimdi ise işçi işveren ilişkilerinin daha beşeri ve enformel yönleri üzerinde durayım. Önceki bölümlerde de değindiğim gibi Hacılarlı sanayiciler 30, 40 yıl gibi çok kısa bir süre içerisinde sanayi çıraklığından patronluğa yükseldikleri için tam anlamıyla işçi sınıfının bağrından geliyorlar. Dolayısıyla üretimin tüm aşamalarını ve çalıştırdıkları işçilerin koşullarını, sıkıntılarını, duygularını ve psikolojilerini de çok iyi biliyorlar. Hatta bu sayede de onları çok daha sıkı yönettiklerini ve çalıştırdıklarını iddia edebilirim. Bununla

91 Görüştüğüm firmalar arasında TÜSİAD üyesi olan tek firmadır

92 Buradaki özel durum ve buradaki işçi işveren ilişkileri ve sendikal örgütlenme başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olmaya adaydır.

birlikte, ekonomik ve sosyal olarak sınıf atlamış ve yukarıda değindiğim gibi yeni konumlarına ilişkin keskin bir bilinç geliştirmiş ve eşitsizliği doğallaştırmış[93] durumdalar.

> Eşitlik olmaz ki, bu zaten abesle iştigaldir. Eşit nasıl olur ya, eşitlik olduğu zaman herkes gelip burada oturacak, orda kim iş yapacak? Eşitlik olacaksa herkese soracaksın bu soruyu niye bana soruyorsun? Eşitlik olmaz kardeşim, eşitlikte adalet olmaz! Böyle şey mi olur! Adam ilkokul kısmını kazanmış, orada öğretmenlik yapacak biri de üniversitede hoca olmayı becermiş profesör olmuş. Nasıl eşit davranacaksın? Nasıl eşit olacak? Süt benim midemi hasta ediyor, sen de sütü seviyorsun bana süt iç diyorsun, bu nasıl eşitlik! Bak arkadaş ben gözlerim, geçmişe bakıyorum. Kayseri'deki olaylara, babanın iki üç dört oğlu olur, ticarethanesi olur, baba ölür, veya ölmez. Ama baba gömlek giymeyi sever, büyük abi babanın yerine geçer gömlek giymeyi sever, gider 4 tane beyaz gömlek alır. Elma sevdiği için 4 kasa elma veya 1 kasa alır bölüşür. Bunun neresi eşitlik? Neresi adalet? Yahu kardeşim, ben gömlek giymek istemiyorum! Elma da yemek istemiyorum! Benim şekerimi verirsin, benim paramı verirsin ister gömlek ister şeker alırım, ister portakal ister elma alırım. Eşitlik, adalet.. anlayabildin mi?

Ancak dışarıya karşı giyim kuşam, konuşma, davranış ve yaşam biçimi olarak daha mütevazı bir tutum sergiliyorlar. Bu, Durak'ın hatırlattığı gibi sadece gösteri[94] amaçlı bir tutum da değil. Çünkü geçmişleriyle, eski konumlarıyla aralarında gerçekten de zamansal olarak ve kültürel olarak çok fazla bir mesafe yok. Ayrıca her ne kadar artan zenginlikle birlikte mekânsal ve sınıfsal bir ayrışma ortaya çıkmış olsa da Kayseri küçük bir kent olduğu için; düğünde dernekte, tatilde, pazar günlerinde, bayramlarda, Cuma namazlarında, akşamüstlerinde çeşitli oturmalarda ve yazları bağlarda her düzeyden hemşerileriyle sık sık bir araya gelebiliyorlar. Ben de orada bulunduğum süre zarfında buna birçok kez tanık oldum. Hacılar Belediye Başkanı'nın gözlemlerini dinleyelim.

> Bak şimdi buradaki sanayicilerimizin büyük bir kesimi televizyonda televoleler var ya o televolelerde mankenlerle gördüğün o İstanbul'da Lailalar Mailalar var. Oraya giden sanayicileri kırka katlayan sanayiciler var burada. Fa-

93 Özoral'ın (2011: 236) ve Doherty'nin (2007: 98-9) gözlemleri de bu durumu doğrulamaktadır.

94 Thompson'a göre "böyle bir (kültürel) hegemonya yöneticilerce yalnızca sürekli maharet, tiyatro ve tavizlerle sürdürülebilir. İkincisi böyle bir hegemonya başarılı olarak kabul edildiğinde bile her alanı kucaklayan bir hayat görüşü empoze etmez; bunun yerine kimi yönleri açık bırakan kimi yönleri kapatan ara gözlükleri empoze eder" (Thompson 2006: 110).

kat burda sanayici çalıştırdığı işçi ile yan yana oturur. Yan yana yemek yiyebilir, yan yana namaz kılabilir, yan yana aynı mekânda bulunabilir. Hiçbir beis de görmez. Başka yerde patron işçisinin yanına çıkamaz. Mesela Hacı Boydak gelir burada namazını kılar, Mecitgilin (köy bakkalı ve kasabı) orda tavada yemeğini yer gider. Ha gider İstanbul'da en iyi restoranda da yemeğini yer o ayrı.

Bunlara ek olarak şu anda işçi olarak çalıştırdıklarının arasında mesleğe birlikte başladıkları ve kendileri kadar başarılı olmayan arkadaşları olduğu gibi ciddi bir oranda hemşerileri, uzak ve yakın akrabaları, tanıdıkları da bulunuyor. Hacılarla ilgili istatistikleri verirken nüfusun % 48'inin sanayide çalıştığını, kadınların büyük kısmının ev hanımı olduğu düşünüldüğünde işgücü dahilindeki neredeyse tüm Hacılarlı erkeklerin sanayide istihdam edildiğini söylemiştim. Dolayısıyla, işçi işveren ilişkilerinin dinamiği burada elbette büyük metropollerdeki gibi değil. Yani ilişkiler daha yakın ve daha enformel. Bu elbette işçi işveren ilişkilerinin tarihsel olarak çatışmacı niteliğini ortadan kaldırmıyor ama bu öne çıkan bir durum değil. İki grup arasındaki ilişkide patriarkal, paternalist ve kısmen de organizmacı bir anlayışın egemen olduğu söylenebilir. Enformel destek mekanizmaları, kritik zamanlarda yapılan kısmi yardımlar, hemşeri kollama, aynı sosyal, kültürel ve dinsel ortamlarda bulunmak gibi unsurlara dayanan bu enformel toplumsallığın işçi işveren ilişkilerinde ciddi bir rolü var. Örneğin Hacılar için söyleyeyim, Hacılarlı olup da asgari ücrete razı olduktan sonra Hacılarlı sanayicilerin fabrikasında iş bulamamak gibi bir durum pratikte neredeyse yoktur denebilir. Yani Hacılarlı sanayiciler, Hacılarlı işçileri en azından istihdam konusunda gözetiyorlar. Buna karşılık işçiler de sınıfsal olmamak koşuluyla rahatsızlıklarını ve taleplerini bireysel olarak ifade edebiliyorlar. Bir tür enformel pazarlık durumu söz konusu. Durak, bu durumu "hassas riayet"[95] olarak adlandırıyor. Nitekim, iş kazalarında işçilerin haklarını bir sanayicinin tabiri ile "söktüre söktüre almaları" bunu kanıtlıyor. Ancak burada bir de köy aidiyeti devrede olduğu için riayet konusu o kadar hassas değil. Hatta dışarıdan[96] bakıldığında büyük oranda patronlarına duacı görünüyorlar. Hacılarlı bir öğretmenin bu ilişkiler konusundaki dolaylı gözlemleri çok çarpıcıdır:

> Okulda bahçede dolaşıyorum bir vatandaş geldi ayaküstü konuşuk adamla oğlu da okuyormuş. İşte hoşbeş falan. "22 sene Atlas'ta (fabrikada) çalıştım sonra çıkardılar beni 3 sene de falan yerde çalıştım emekli oldum" dedi. Ben de Atlas deyince işte hemşerimizin, akrabamızın falan. "Yav işte nasıl, ni-

95 Durak 2011: 87.

96 Bu konuda içeriden yapılacak bir çalışma mutlaka farklı sonuçlar da ortaya koyacaktır.

ye çıktın Atlas iyi fabrikaydı falan" dedim. Baktı şöyle bir: "Yok yav hocam" dedi. "Bir Rasim Emmi vardı. Adam sabah gelirdi: 'Halaoğlu Selamın Aleyküm, Hayırlı işler, Bir isteğiniz var mı, Günaydın!' der odasına çıkardı. Ve biz akşama kadar bir çalışırdık acaba Rasim Emmi'ye karşı ayıp mı olur diye".

Yukarıda anılan ve ATLAS Halı Fabrikası'nın kurucularından olan Rasim Emmi, Hacılar'ın artık yaşamayan ilk kuşak sanayicilerinden biri. Artık o eski tip işverenler de o eski tip işçiler de ortada yok; ama işçi işveren ilişkilerinde bu ataerkil ve paternalist modelin genel çerçeve itibarı ile hâlâ kısmen de olsa devam ettiğini söyleyebilirim. Sanayiciler, kendilerini işçilerin babası ya da abisi yerine koyuyorlar. Abi-kardeş metaforu hem Suğur'un OSTİM'de yaptığı çalışmada[97] hem de Durak'ın Konya çalışmasında tespit ettikleri gibi sıklıkla kullanılıyor. Dolayısıyla yönetim bölümünde birinci kuşaklarla ikinci kuşaklar arasında olduğunu söylediğim ataerkil ve paternalistik ilişkiler burada işçilerle ilişkiler bağlamında da geçerliliğini koruyor. Şimdi bunun örneklerine bakalım.

M: Şey sorayım işçilerle ilişkiler nasıl?

G: İşçilerimizle biz kardeş gibiyiz.

M: Ha böyle bir ilişki mi var yoksa profesyonel bir ilişki mi var?

G: Hayır kardeş gibiyiz ama profesyoneliz de tabii. Efendim ben şimdi fabrikanın içine girerim. İşçimin halini hatırını sorarım, gönlünü alırım, sırtını sıvazlarım, bazısına kızarız. Efendim işte biz kardeş gibiyiz. Yani işçinin sırtından ekmek yiyoruz. Yani onlar mutlu olduğu zaman biz mutluyuz. Mümkün mertebe düğünlerinde, sünnetlerinde böyle özel günlerinde katılmaya çalışıyoruz zamanımız yettiği müddetçe. İşçilerimizi biz seviyoruz yani kardeş gibiyiz.

Her ne kadar profesyonel olmanız gerekse dahi o Anadolu kültüründen gelen yakınlık vardır. Yani kural koyuyorsunuz diyorsunuz ki "Arkadaş biz her ay on beşinde maaşları dağıtırız. Onun için son on beş gün avans almasın hiç kimse vermicez". Ama bir işçi gelip de "abi benim evimde hasta var" dediğinde personel müdürüne, o da size bunu ilettiğinde buna şey yapıyorsunuz yani. Madem "varsa zor durumdaysa hadi ver" diyebiliyorsunuz. Bu biraz Anadolulu olmanın verdiği kalp yumuşaklığı. Batı daha acımasız batıda hayat acımasız. İstanbul'da bir insan çalışmazsa geçinemez ama Anadolu'da bir insan çalışmazsa köyden bulgur gelir, pilav gelir, komşusu yardım getirir falan, bir şekilde geçinebilir, bunun için hayat şartları biraz farklı yani İstanbul'dan.

97 Suğur 1995: 200

K: Efendim çalışanlarla ilişkileriniz nasıl mesela 50 kişi çalışıyor mesela bu insanlar Hacılarlı mı kim, nereden buluyorsunuz?

G: İşte abi kardeş, patron değil abi kardeş.

K: Nasıl oluyor mesela?

G: Misal işlerine gidiyoruz, düğünlerine gidiyoruz, cenazelerine gidiyoruz, yani acısını paylaşıyoruz, sevincini paylaşıyoruz.

K: Mesela böyle olay var mı birkaç tane aklınıza gelen işçilerle yaşadığınız?

G: Dolu, dolu.

K: Mesela birkaç tane örnek alalım.

G: Yani cenazesi olan işçimizin diyelim ki Gesi'de de diyelim ki Mimar Sinan'da diyelim ki Pınarbaşı'nda gidiyoruz. Düğün, kardeşi evleniyor kendi evleniyor, kardeşi gelin oluyor. Yani muhakkak ki mesela al bak davetiyenin biri bak burada işçinin kardeşi cumartesi günü evlenecek gideriz yani. En azından görünürüz. Ha onu da onore ederiz: "Bak, bak ustası işte iş yeri sahibi gelmiş Allah razı olsun" diye onore ederiz.

Hatta denebilir ki bu ilişki biçimi yalnızca işveren ve işçiler arasında değil, orta düzey yöneticilerle patronlar arasında da benzer bir biçimde işliyor. Örneğin, görüşme yaptığım ikinci kuşak bir sanayici, Hacılarlı büyük firmaların birinde üst düzey bir pozisyonda çalışan kardeşi için şöyle söyledi: "Adam patronunu o kadar seviyor ki adam 'gel benim oğlum ol' dese herif gidecek ya". Yani enformel toplumsallık her iki düzeyde de aynı çerçeve içinde idare ve manipüle ediliyor.

Öte yandan, yukarıda enformel karakterinden bahsettiğim bu ilişkiler elbette yalnızca bu çerçevede yürümüyor. Bu ilişkilerin önemli bir yönünü de profesyonel tutum ve davranışlar oluşturuyor. Nedeni de şu: Benim görüştüğüm 30 sanayici arasında 50'nin altında işçi çalıştıran yalnızca 4 işletme var. Dolayısıyla buradaki işletmelerin birçoğu esasen hem çalışan sayıları hem de ciroları itibarı ile KOBİ nitelemesini aşan ölçekteler. Bu yüzden de her ne kadar yukarıda ilişkilerin daha yakın ve enformel nitelikler barındırdığını söylesem de bu mutlak bir tutum değil. Zaten, Hacılarlı sanayicilerin fabrikalarında çalışan 18.765 kişi de yalnızca Hacılarlılardan oluşmuyor. Ayrıca istihdamı büyük oranda önde gelen büyük şirketler sağlıyor ve bu şirketlerin insan kaynakları bölümlerinin de hatır, gönül ve hemşerilik dayanışmasıyla işlemesi mümkün değil. Bu yüzden işçi işveren ilişkileri göründüğünden daha profesyonel bir düzeyde. Özellikle büyük firmalar, kurumsallaşma adına buna özen göstermeye çalıştıklarını sıklıkla vurguladılar. Şimdi aşağıdaki alıntılarla bu ilişkilere daha yakından bakalım. Alıntılardan ilki işçiye olan ilgisini ve muhabbetini işçinin verimliliği koşuluna bağlayan bir sanayiciden.

K: İşçilerle ilişkileriniz nasıl?

G: Valla ben, biraz mesafem var.

K: Daha ağabey-kardeş ilişkisi mi, yoksa daha profesyonel bir ilişki mi var?

G: Şimdi, işçinin şekline göre değişir bu. Verimli bir işçi olursa biraz daha yakın olur. Bu işçinin becerikliliğine bakar.

Diğer iki örnek abi-kardeş ilişkisi ve profesyonelliği dengeleme çabasını yansıtıyor.

K: Peki bu çalışanlarla ilişkiler nasıl yani böyle daha abi kardeş ilişkisi mi var yoksa daha profesyonel bir ilişki mi var?

G: Şimdi şöyle yani eğer çalışanlarla abi kardeş ilişkisine girersen zararlı olursun, zararlı çıkarsın. Onun için yanında çalıştırdığın işçinin hem abisi olucan hem resmiyetle iş görecen. Yani hatasını bildiricen veyahut da kızıcan veyahut da uyarıcan. Diyecen ki işte şöyle yanlış yapıyon. Eğer abi kardeş gibi olursan bu iş yürümez.

K: Peki daha bir babacan ilişkiniz mi var daha bir kardeş abi kardeş tarzı mı yoksa daha profesyonel ilişkiniz mi var işçilerle?

G: Yeri geldiği zaman abi kardeş yeri geldiği zaman da profesyonel. Zaten profesyonel bir alt yapıya sahip çok iyi bir işveren işçi ilişkisi içinde işimiz var.

Sonuncu örnek ise firmalar büyüdükçe yakın ilişkilerden daha profesyonel ilişkilere nasıl geçildiğini gösteriyor.

Küçük, biraz daha küçük firmayken biraz daha birebir ilişki kuruyordum. Ama şimdi insan sayısı artınca tabii ki, üç beşiyle görüşüp, üç beşiyle görüşmemek arada ikilem çıkaracağı için herkese eşit mesafe koyup, içeride ustabaşı, müdürü, personelcisini hep ayırdık. Artık onlar muhatap oluyorlar. Ama şurada bir 10 dakika aşağı inip dolaştığım zaman herkesin de mümkün olduğu kadar hal hatırını sormak zorundayım. 20 kişiyi, 30, 40 kişiyi geçmeseydi bu biraz daha samimi olurdu. Ama insan çoğalınca....

Peki yukarıda tartışmaya çalıştığım bütün bu enformel ilişkilerin işçi işveren ilişkileri açısından fonksiyonu ne? Yani bu ilişkiler neye hizmet ediyor? Aşağıda son olarak onu da tartışıp bölümü bitireyim.

Modern dönemde Adam Smith ve Ricardo'nun çalışmalarından beri değeri yaratan şeyin emek olduğunu; Marx'ın çalışmalarından[98] da kapitalist üre-

98 Marx 1966.

tim ilişkileri içinde emeğin sermayenin birikimi ve yeniden üretimi için nasıl özel bir rol oynadığını çok iyi biliyoruz. Bu çerçevede Hacılar'daki emek süreçlerinin de bir kapitalist sanayileşme süreci olarak dünyadaki diğer örneklerden bir farkı yok. Sermaye birikimi, şimdi sanayici haline gelmiş olan işçilerin önce kendi emeklerinin sömürülmesinden başlayarak halihazırda da yine işçilerin ürettiği artı değere el koyma mekanizması üzerinden yapısal bir eşitsizlik sistemi ile sağlanıyor. İşçi ücretleri olabildiğince düşük tutuluyor, sigortalar asgariden yatırılıyor, bazen yatırılmadığı da oluyor, en büyüklerden ikisi dışında sendikal örgütlenmeye izin verilmiyor. İş kazalarında ödenen tazminatlar ve kıdem tazminatları bile göze batıyor. Dolayısıyla emek süreçleri üzerinde sıkı bir kontrol ve denetim uygulanıyor. Bu yüksek düzeydeki işçi sömürüsünün Anadolu Kaplanları'nın karanlık yüzü olduğu başka araştırmacılar[99] tarafından da dikkat çekilen bir husustur.

İşçilerin tabiiyeti ise enformel toplumsallık biçimlerinin çerçevesinde paternalistik ve patriarkal bir biçimde kültürel hegemonya süreçleri üzerinden yürütülüyor. Buna karşılık dışarıya yansıtılan görüntü ise çok daha başka. İşçi ve işverenin elbirliğiyle çalışıp ürettiği bundan herkesin kazançlı çıktığı, herkesin dininde imanında, abdestinde namazında olduğu; yoksulların zenginler tarafından doyurulduğu, işçilerin patronlarından duacı olduğu mutlu bir kasaba izlenimi veriliyor.[100] Peki bu resmin neo-liberal ve İslamcı iktidar bloğunun temsilcileri tarafından sürekli yüceltilmesi,[101] Hacılar'ın ve AKP'nin model kenti olarak Kayseri'nin sürekli Türkiye'ye ve dünyaya[102] örnek olarak sunulması[103] bize neyi anlatıyor?

> Kayseri modeli, yerelle evrenselin, akıl ile imanın, hesap ile inşakın, rekabet ile dayanışmanın, modernite ile geleneğin, fani dürtüler ile ebedilik arayışının imtizaç ve harmanlanmasına dayanan terkibin adıdır (Öztürk 2010b).

Aslında açıkça şunu anlatıyor. Türkiye 24 Ocak 1980'de alınan ve 12 Eylül darbesi ile de sopa zoruyla uygulanan ekonomik kararlardan beri neo-liberal bir ekonomik düzene geçişin[104] sancılarını yaşıyor. Bu geçişi arkasına askerin desteğini alarak Özal başlattı ancak sürecin tamamlanması AKP iktidarı ile gerçekleşti. 1970'ler boyunca krizlerle sarsılan kapitalizmin krizden çıkmak

99 Tok 2011: 241. Özoral 2011: 236.

100 Köseli 2008.

101 Öztürk 2010a, 2010b.

102 ESI 2005; *Economist* 1996, Schleifer 2004.

103 Bu tür sunuşlar için bkz. Özcan 2005; Dikbaş 2010; Turan 2010; Öztürk 2010a, 2010b; Uras 2009a, 2009b, 2009c; Ekinci 2008; Demirci 2010; Akyol 2011; Türköne 2010; Göğüş 2009; Ülsever 2001a, 2001b, 2001c; Oğuz 2011; Aksiyon 2007.

104 Yalman 2009.

ve kendini yeniden üretmek için küresel ölçekte yürürlüğe koyduğu yeni neoliberal program/paradigma, eşitsizliğin yapısal olarak arttırılmasını ve çalışan kesimlerden burjuvaziye kaynak aktarılmasına dayanıyordu.[105] Ancak bunun emekçi kitlelerin "ikna" edilmeden başarılması mümkün değildi. İşte bu ikna sürecinin sopalı kısmı Darbe ile ve asker eliyle, sopasız kısmı da siviller eliyle ve kültürel hegemonya süreçleri üzerinden gerçekleştirildi. 1980 sonrası dönemde Türk sağında[106] bu kültürel hegemonya girişimini neo-liberal programı hararetle destekleyen büyük burjuvaziyle, İslamcıların ittifakını sağlayan Özal başlattı. 1990'lı yıllarda çeşitli nedenlerle dağılan bu hegemonyayı Cumhuriyet Tarihi'nin en ağır ekonomik krizi sonrasında Erdoğan liderliğindeki AKP yeniden toparladı ve konsolide etti.[107] Bu süreç tüm dünyada olduğu gibi öncelikle kapitalizmin alternatifsiz bir sistem olarak sunulmasıyla ardından da sisteme rızayı sağlamak için yerel, geleneksel ve dinsel değerlerin öne çıkarılması ve mevcut sistemin bu yolla meşrulaştırılmasıyla gerçekleştirildi. Fordist birikim rejiminden post-Fordist birikim rejimine geçişle birlikte zaten üretim biçimi ve ilişkilerinde dünya ölçeğinde yapısal bir dönüşüm gerçekleşmiş; önceki bölümlerde tartıştığım gibi sermaye küreselleşirken emek piyasaları esnekleştirilmişti. Örgütlü kapitalizmin sona ermesiyle birlikte[108] bu esnekliğin kültürel alandaki muadili ise toplumsal ilişkilerin enformelleştirilmesi ve enformelliğin yapısal hale gelmesi oldu.[109] İşte yerel, geleneksel, dinsel ve kültürel değerlerin ve ilişki ağlarının kapitalizmle entegrasyonu; kültürel hegemonyanın kurulmasında ve emeğin kontrolünün sağlanmasında rıza üretiminin araçları olarak işlev görmesi, bu süreçte gerçekleşti.

Ücretlerin düşürüldüğü, sendikaların çökertildiği, emek piyasalarının olabildiğince esnekleştirilip taşeronlaştırıldığı, her düzeyde sözleşmeli çalışma uygulamalarının yaygınlaştırıldığı ve istihdam yaratmayan bir büyüme modelinin uygulandığı bu "güvencesiz rizikolu ve kırılgan var oluş koşulları", Durak'ın emeğin tevekkülü kavramıyla mükemmel bir biçimde analiz ettiği gibi "işçi sınıfını enformel ilişki ağlarının pençesine sürükledi" (Durak 2011: 73-75). Dolayısıyla, çalışma ilişkilerinde güvencesizlik ancak enformel güvencelerle karşılanabildiğinden işçiler de akrabalık, hemşerilik, komşuluk, tanışıklık, arkadaşlık ve dini cemaatlere bağlı olarak oluşan enformel ilişki ağlarına ve mevcut (hegemonik) kültürel referanslara kendi iradeleriyle uygunluk göstermek hatta kraldan çok kralcı kesilmek zorunda kaldılar.

105 Ozan 2011.

106 Tünay 1993.

107 Tuğal 2011.

108 Lash ve Urry 1987.

109 Başbakan Erdoğan'ın "iş bulamıyorsanız limon satın" önerisi tam da bu sürecin mantığını çok iyi özetlemektedir.

İlk olarak işçiler için birçok durumda hegemonik kültüre bağlılık aileye, akrabalara, hemşerilere, komşulara, arkadaşlara bağlılık anlamına da geliyor ve iktidar bloğunun meşruiyet çerçevesine sırtını dönmek tüm sosyal bağlara sırtını dönmek anlamına gelebilir... İkincisi işçiler için bu değer ve ilişkilerin meşruiyetini savunmak güvencesiz çalışma yaşamında işverenlerin sunduğu "enformel güvenceye" kavuşmak demektir. İşverene riayetini kanıtlamak isteyen her bir işçi bu dünya görüşünü paylaşmak hegemonyanın lisanını konuşmak zorundadır... Üçüncüsü ise kültürel hegemonyanın temel dayanaklarından olan ortak dünya görüşü dindar-muhafazakârlığa bağlı olarak burada hegemonik kültür "kutsal" bir meşruiyete kavuşur. Hegemonyanın lisanını oluşturan din (Sünni İslam) buradaki ilişkilerin temel referansını sunmakta olduğundan eşitsizlikler din âleminin sislerini örtünür. Gerçek ilişkiler uhrevi atıflarla sürdürüldüğünden hegemonik kültüre olan bağlılık aynı zamanda örneğin Tanrı'ya bağlılık anlamına gelebilir (*a.g.e.*: 73-75).

ALTINCI BÖLÜM

SANAYİLEŞME SÜRECİNİN KÜLTÜREL BOYUTLARI

Bu bölümde yukarıda analiz etmeye çalıştığım sanayileşme sürecinin kültürel boyutlarını tartışmayı amaçlıyorum. Çalışmanın temel problemine de uygun olarak burada daha çok sanayileşme ile (dini de kapsayacak biçimde ve genel anlamda) kültür ilişkisine odaklanmaya çalışacağım. Bu konuyla ilgili kuramsal çerçeveyi Üçüncü Bölüm'de kurmuş ve ayrıntılı bir biçimde tartışmıştım. Bu bölümde kuramsal bölümde tartıştığım argümanları Hacılarlı sanayiciler özelinde ve topladığım veriler çerçevesinde değerlendireceğim. Bu bağlamda tartışmaya öncelikle Giriş Bölümü'nde belirttiğim üzere dini inanç ve sanayileşme ilişkisi çerçevesinde Kalvinist Islam yaklaşımını ele alarak başlayacağım. Ardından da sermaye birikimi ve emek süreçlerinde din başta olmak üzere geleneksel kültürel etkenlerin ağ ilişkileri çerçevesinde sosyal sermaye olarak kullanımına ilişkin daha sosyolojik olan diğer argümana geçeceğim. Bu iki yaklaşımın iddialarını alan verileriyle sınadıktan sonra sanayileşme süreci ve sanayicilerle ilişkisi bağlamında diğer kültürel unsurlara; yani, Hacılarlı kimliği ve aidiyetine, siyasal yönelimlere ve son olarak da sanayicilerin küreselleşme ve modernleşme süreçlerine ilişkin düşünce ve yönelimlerine değineceğim.

Teolojik argümana ilişkin bulgular

Hacılar'ın sanayileşmesinde dinin önemli bir etkisinin olup olmadığı, tezimin en önemli problemlerinden biri olduğu için meseleyi anlamak için oldukça uğraşım. Görüştüğüm her düzeyden Hacılarlılara ve özellikle de sanayicilere ucu açık hatta bazen fazla açık olmak üzere birçok soru sordum

ve onları uzun uzun dinledim. Aslında, benim tez çalışmam daha büyük bir projenin[1] parçası olduğu için bu ve benzeri soruları ve konuları sadece Kayseri'de ve Hacılar'da değil 2008-2011 yılları arasında 8 farklı şehirde 238 kişiyle daha derinlemesine tartışma imkânı bulduk. Görüştüğümüz insanlara, formu bazen değişmekle, birlikte şu tür sorular sorduk:

- Çalışmak ve para kazanmanın nihai amacı ne sizce? Niye çalışıyorsunuz?
- Sizce işteki başarının ardında dini inancın bir etkisi var mı? Daha dindar ya da az dindar olsaydınız iş yaşamınız farklı olur muydu?
- Dindar olmak işte başarı sağlar mı? Din ekonomik ilişkilerinizde bir rol oynuyor mu? Oynuyorsa nasıl?

Verilen yanıtların genelinden proje ekibi olarak edindiğimiz izlenim: Türkiye'deki farklı meslek, yaş ve düşünceden insanların kendi çalışma pratiklerinin ardında öteki dünyaya ilişkin Weber'in bahsettiği türden bir motivasyona sahip olmadıkları yönünde oldu. Yani, topladığımız veriler, Tanrı'nın gözünde seçilmiş kul olmak ve seçilmişliklerine ilişkin ilahi çağrıyı duymak için çalışmak gibi bir durumun söz konusu olmadığını gösterdi. Çalışmak ve para kazanmanın bizim memlekette genel olarak uhrevi değil de dünyevi bir faaliyet olarak algılandığını; bu çerçevede de insanın rızkını çıkarması, ailesi, çoluğu çocuğu ya da memleketi için çalışması, kimseye muhtaç olmadan rahat yaşam koşullarına kavuşması gibi daha maddi parametrelerle değerlendirildiğini rahatça iddia edebilirim.[2] Bu durum Hacılarlı sanayiciler için de aynen geçerlidir. Öyleyse önce daha ontolojik bir soruya verilen yanıtlarla başlayayım.

> K: Peki hayattaki amacınız nedir, ya da ona ulaştınız mı?
>
> G: Ankara'dan geldiğimizde ben işçiydim, işçi olarak başladım. Ankara'dan gelmekteki hedefim oydu zaten benim. İşçilikten kurtulmak... Olay buydu. Peki hedef neydi? Karnımı doyurmaktı. Yani 5.000 lira para alıyorum asgari ücret 15.000 lira. 5.000 lirayı ben dükkân açmak için harcamadım biriktirdim. 30.000 lira nasıl olacaktı yoksa! Atölyemiz olsun bir de arabamız olsun tabii, araba almak o zaman çok kıymetli bir şeydi. Dehşet bir şeydi tabii. Benim arabam olmalıydı. Ama arabadan ziyade benim bir atölyem olmalıydı. İşim olmalıydı. Para kazanmalıydım. Oldu. Peki ne kadar para kazandım? Ben bu kadarını hiç hayal etmedim ki. Ben nasıl çalıştırıcam 2-3 kişi. Ben bunu bile hayal etmedim arkadaşım.

1 TÜBİTAK tarafından desteklenen ve Prof. Dr. Bahattin Akşit tarafından 2008-2011 yılları arasında yürütülen 108K202 no'lu araştırma projesi: "Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Din".

2 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akşit vd. 2012.

Hayattaki amacım şükür yani şu anda ulaştım. Yani iyi bir yaşamımın olması huzurlu bir ailemin olması kimseye böyle bir muhtaç olmama her zaman isterim. Bu da tabii çalışarak oldu hiçbir zaman kolay kazanıp da bilmem öyle bir şeyimiz olmadı. Çalışıyoruz benden bir evvel kuşakta şu anda bir yerde olan sanayicilerin hepsi bir ay evine gitmeyenler var. İşyerinde ya'mış sabaha kadar iş yapmış. Akşama kadar iş yapmış sabahlara kadar yani. Bu aylarca sürdü bizim zamanımızda ama şükür bir yerlere geldik hem kendimiz hem çocuklarımız işte.

Valla amacımız yapmış olduğumuz işte sektörde en iyi bir yere gelmek, başarılı olmak çocuklarımızla beraber ailemizle beraber. Biz bir aile şirketiyiz Allaha çok şükür oraya da geldiğimize inanıyorum.

İşteki başarı ile dini inanç arasındaki ilişkiye dair sorulara verilen yanıtlarda da benzer bir durumla karşılaşıyoruz.

Dini inançla bu işin alakası yok arkadaş. Bizler herkes gibi insanız, herkes gibiyiz, herkes gibiyiz. Ama biz tabii Müslüman'ız. Ama dini inanç neyi körükledi de buraya getirdi? Dini inanç neyi kısıtlıyor ki Ortadoğu'da, Avrupa bizden daha önde? Hayır, insanlar burda... Ya demin dedim ya; atölye sahibi olmaktı benim amacım, iş sahibi olmak. Biraz daha rahat yaşamak. Nedir bu rahat yaşamak, bir değil iki pantolon olur, yıkanır birini giyersin. 2 gömleğin olur niye 3-4 tane olmasın yani. Neden ben de alışverişe gittiğim zaman yarım kilo bal, yarım kilo da pirzola ver demeyeyim?

Ya dini motivasyon öyle bişey yok. Herkes ibadetin de zamanı var. İş zamanı iş. İbadetin de bi zamanı var. Kalkıp da ben burada koşup da camiye gitmiyom. İşimizin olduğu zaman işimize bakıyoz.

O zaman Araplar uçsun yani. Suudi Arabistan'ın uçması lazım, Allah-u Teala'ya inanmayanın da rızkının bitmesi lazım. Öyle bir şey olamaz, yani insan çalışırsa kazanır. Yani inanmayan adamların mesela Amerika'nın rızkının onların dediği gibi düşünecek olursak Batı'nın da işte bitmesi lazım. Demek ki çalışana veriyor Allah-u Teala.

Ben dinimi, ben dinimi ben yaşayacağım ya! Benim dinimin benim işimle ne alakası var ya. Benim, mühim olan benim işimi düzgün görmek, doğru görmek, dürüst görmek. Yani böyle insanlar birbirini dinle, donla, onla bunla karıştırmaması lazım.

Hayır, hayır bunu da onunla karıştırmamak lazım ticaret ayrı inanç ayrı, onu ona karıştırmamak ayrı. Yani mesela adam yıllarca çalışıyor yıllar sonra adam bakıyorsun sıkıntıya düşüyor. Niye başında da söyledim ya işte yani ticaret yapıyor. Şurada pat diye ummadığı bir insan çarpıyor. Sahte senet sahte çekle adam 3-5 kuruş 10 yılın birikimini alıp götürüyor. Hele bunun ne İslam'la ilgisi var bunun işte ne farklı şeyle ilgisi var yani. Kader kısmet mi diyelim artık yani...

Maneviyatla ticaret biraz önce de söyledim çok farklı yani. Bizim dinimizde işte zoraki hiçbir şey yok. Sabahtan akşama kadar sabah oturup da yatma vaktine kadar din dersi çalışmak yok. Bizim dinle ticaret arasında hiçbir zorunluluk yok yani işimizi aksattıracak dinimiz yok dinimizi aksattıracak...

Öte yandan "neden Kayseri'nin başka ilçelerinin değil Hacılar'ın bu sanayileşme performansını gösterdiği?" sorusuna verilen yanıtlarda da bu tutum kendini açıkça göstermektedir. Verilen yanıtların çoğu, Hacılar'ın ziraate uygun olmaması, toprak yetersizliği, aşırı yoksulluk, başka çarenin olmaması, şehre yakın olması, sanayiye yönelim konusunda etkili öncülerin olması vb. noktaların altını çizmektedir.

Hacılarlının çalışmasıyla din meselesinin hiç alakası yoktur... Şimdi ben ortaktım böyle bir şey yok yani. Yani bir sürü başka ortaklar da vardı mesela. Siyasi görüşleri ayrı ayrıydı. Hepimiz elhamdülillah Müslümanız. Ben de abdestimi alıyorum, namazımı kılıyorum, Hacca gittim. Bak şimdi ben cami yaptırdım, niye yaptırdım diyen yok. Rakı içiyordum niye içiyorum diyen olmadı. Oldu mu?

K: Peki efendim şimdi bu Hacılar'ın gelişmesinde dinsel bir motivasyonun etkili olduğunu düşünüyor musunuz?

G: Yok Hacılarlının başka çıkış yolu yok, başka yapacağı bir şey yok, yani dini şey olarak yani şey değil. Hacılarlı mecburdu çalışmaya ve bir şeyler yapmaya. Şey onların hiçbir etkisi yok, bence öyle yani benim üzerimde yok.

K: Peki şöyle sorayım. Buranın gelişmesinde buranın mütedeyyin bir yer olmasının rolü var mı?

G: Bence onun fazla rolü yok. Şartlar insanları bu noktaya getirdi esasen. Biraz çevreye göre eğitim seviyesinin erken yükselmesi, dışarıya biraz daha önceden açılması. Ben şuna inanıyorum Hacılarlının şoför olarak Ankara'ya gitmesi bile... Biraz Hacılarlı çevreye göre erken kabuğunu yırtmış. Çevreye göre önce Avrupa'ya açılmış. Yine buradaki imkânsızlıklardan. İşçi olarak

gitmeyi saymıyorum gidip bizzat üretimi görmekten bahsediyorum. Tekniğin teknolojinin değiştiğini yapılan ürünün satılabileceğini. Zaten üretimde de kendisini bu dokuma ve halı meselesinde bir miktar ispatlamış. Böyle bir altyapısı kısmi olarak da hazırmış yani.

K: Hacılarlının sanayici olmasında gelişmesinde dinin mi etkisi oldu?
G:Yokluk birinciydi, tutanlar iyi tuttu. Tutanlar aynı tutkal gibi tuttu. Koyvermedi. Gelen nesil de buna ayak uydurdu. Ondan ilerledi Hacılar.

Hacılar'ın başarısını dine yoranlar da elbette oldu. Ancak bu kişiler bekleneceği üzere genellikle din görevlileri idi. Din adamları, vaizler ve diyanet görevlileriyle yaptığım görüşmelerde dinin ekonomik gelişmedeki rolü doğal olarak daha çok öne çıktı.

Benim asıl buradaki değerlendirmem, Hacılar'da uzun yıllar dini irşad eksik olmamıştır, aile bağları kuvvetli olmuştur, muhtelif karışık olmamıştır. Muhtelif olmadığından hep aynı toprağın adamı, aynı gelenek. Son yıllarda atasözü gibi oldu: "İkinci fabrika kuramıyorsan Allah'ın verdiğine şükretmiyorsun demektir" denir. Biz bunu telkin ettik. Bunların etkisi oldu mu bilmiyorum... Bu adamlar parayı kazanınca falan meyhanelerde sürüp savurayım yok, bu olmayınca da israfa gitmiyorlar ne oluyor? Yatırıma dönüyor. Tabii öteki şirketlerin gelişmesine de bakarsak aralarında bir iş bölümü var aile bağı ve sonuçta başarı var, saygı var, sevgi var. Bunun da kaynağı dindir. Onun kaynağı nedir devamlılıktır. Akraba münasebetlerini sıkı tut, helalleş, hediyeleş, hal hatır sor, acı tatlı paylaş, darında da mutluluğunda yanında ol haberdar ol. Kerameti kendinde aramayacaksın. Diyelim 3 kardeş, sen "ben münevverim sen de kimsin beceriksizsin" demiyecen. "Bende bu var sende de farklı bi yetenek var gel işbirliği yapalım" dersen böyle olunca da başarı oluyor.

Ama ilginçtir, Hacılar müftüsüyle yaptığım görüşmede Hacılar'da dini yaşam bağlamında kendilerine en sık gelen sorularla ve verdikleri fetvalarla ilgili konuşurken; müftünün, halkın özellikle başörtüsü, içkili düğünler ya da miras hukuku gibi konularda laiklik düzeyinin umulanın çok ötesinde olduğunu söylemesi dikkat çekici bir bulgu oldu. Müftü'nün özellikle oruç açarken saniyelere dikkat edecek kadar hassas olan halkın düğünlerde "yav bugün içmeyeceğiz de ne zaman içeceğiz" tavrını gösterdiğini söylemesi ya da halkın örneğin miras meselesinde artık neredeyse tamamen medeni hukuku benimsediğini; bu konuda kendilerine fikir sormaya gelenin çok nadir olduğunu ifade etmesi oldukça kayda değerdi.

Bununla birlikte sayıları az da olsa işteki başarıyı dini inanca bağlayan ba-

zı sanayiciler de oldu. Örneğin hemen yukarıdaki alıntıda Hacılar'ın gelişmesinde yokluğun birinci etken olduğunu söyleyen sanayici aşağıda dinin etkisinden şu sözlerle bahsetti:

> M: Dini inançla girişimci sanayici olmak arasında bağlantı var mı?
>
> G: Var tabii canım. Müslümanlık her zaman her işin aynasıdır yani. Evet, Cenab-ı Allah gâvurun rızkını da veriyor zengin ediyor. "Yarın mahşerde bana niye vermedin?" demesin diye. Ama Müslümanlık, sabahtan kalkıp bir insan namazını kılıp Ayet-el Kürsü'yü okuyaraktan çoluk çocuk rızkı, helal rızık için evi terk ediyorsa bu adam sevap kazanıyor. Hem para kazanıyor, hem sevap kazanıyor. Bunun işte etkisi var mı? Var tabii.

Benzer biçimde "bu işin dini inançla bir alakası yok arkadaş" diyerek başarıyı çok çalışmayla ilişkilendiren; ama, aynı zamanda dini bir başka düzeyde her şeyin temeline yerleştiren sanayici ise farkında olmadan din sosyolojisinin en temel ikiliklerinden biri olan kutsal (*sacred*) ve dünyevinin (*profane*) çelişkili birlikteliğine vurgu yapmaya çalıştı:

> K: Yani bu inançtan kaynaklanan bir şey değil, o ayrı o ayrı diyorsunuz?
>
> G: Ayrı derken yanlış anlamayın, sanki yaşamda din yokmuş gibi oluyor. Yok onu kastetmiyorum. Şimdi çalıştık da oldu değil, bunun olması için çalışmamız gerekiyordu; çalışma azmini de Allah verdi. Ben buna inanıyorum. Benden değil, bu Allahın bir lûtfu. Çünkü niye, böyle düşündüren de Mevla. Niye? Ha o zaman da şöyle bir soru çıkmaz mı dini konuya getirmek değil mi gayet? "O zaman adam gidecek alkol alıcak o da...", Hayır. O çok ince bir nüanstır. Onu hocasına gidip sormak lazım. Bunu nasıl anlıyacam, gider profesörlere sorarım. Cami hocasından değil. O da bana gerektiği gibi anlatır. İnce bir nüans vardır.
>
> K: O anlattığınız kısmı tam anlayamadım?
>
> G: Diyoruz ki bak, bu Allah'ın bir lûtfu. Nedir? Düşüncesiyle, çalışma azmiyle... iyi insanlarla karşılaşmak.. o Allah'ın bize bir lûtfu dinden bakıtğımız zaman. O zaman öbürü de diyor ki, "Her şeyi Allah yarattı, yöneten de o, benim de alkol kullanmamı o zaman O şey..." diyor ki... Hayır, bu ince bir şey. O profesöre gider sorar. O ayrı bir sistem yani... Çünkü o zaman: "Her şey Allah'tan günahım da Allah'tan" gibi bir şey çıkar ben onu demek istemiyorum.

Ben tüm bu örneklerden buradaki ilişkinin Weber'in düşündüğünün tersine kurulduğunu anlıyorum. Yani başarılı olmanın seçilmişlikle ilgili bir durum değil çok çalışkan olmanın bir sonucu olarak Allah tarafından takdir edilmekle ilgili olduğu düşünülüyor. Yani genel eğilim iş hayatıyla dini ha-

yatın ayrı olduğu ve dünyevi başarının kaynağının dünyevi çalışmayla ilgili olduğu yönündedir. Nitekim "gâvurların", "Batılıların" ya da "alkol kullananların" da işte başarılı olabileceklerine ilişkin vurgular, esasen bu farkındalığın işaretidir. Bu yüzden, görünüşte birbirleriyle çelişiyorlarmış gibi görünen bu durumun aslında dinsel söylemin kendi esnek ve çelişkili var oluşundan kaynaklandığını söylemek mümkün. Bir başka çalışmamızda[3] An-Na'im'e[4] referansla belirttiğimiz gibi aslında din ilahi olmaktan da sabit ve değişmez olmaktan da uzak olan seküler/dünyevi bir pratiktir. Yani insanlar dini metinleri okuyup, yorumlamaya ve uygulamaya başladıkça dinsel pratikler de dünyevileşiyor ve en basitinden en karmaşığına genellikle birçoğu birbiriyle çatışan fikirler, pratikler ve yaklaşımlardan oluşan dinsel söylem içinde bir arada bulunuyor. Bu yüzden burada da temel motivasyon dünyevi olmakla birlikte insanların bir dereceye kadar kutsal olanı dünyevi olanın ortasında bir yerlere yerleştirme ve onu bir meşrulaştırma aracı olarak kullanma çabasında olduğundan bahsetmek mümkün.

Öte yandan Hacılarlı sanayicilerin Weber'in bahsettiği Protestanlara en yakın göründükleri nokta belki de lüks tüketimden kaçınma eğilimleri. Özellikle ilk kuşak sanayicilerin para harcama konusunda daha katı ve tutumlu oldukları doğru. Sermaye birikimini çok zor şartlar altında sağlayanlar ilk kuşağa mensup olduğu için bu sanayiciler arasında kazandıkları her kuruşun hesabını yapan, lüks tüketim, gösteriş ve israftan kaçınan bir ticaret ve yaşam anlayışı geliştiği açık. Özellikle ilk kuşak sanayicilerle ilgili bu tarzda sayısız hikâye dinledim. Bu yüzden bir sanayicinin bana aktardığı gibi gerçekten de "Hacılarlı bir milyon dolarla bir lira arasında fark görmüyor ve içilen çayın parası için bile pazarlık yapıyor". Ya da yine çok tekrar edildiği gibi: "İstanbul'daki İzmir'dekiler gibi parayı Laila'larda Reina'larda yemiyor, yatırım yapıyor". Hacılarlıların, ev, araba ve evlilik hazırlıkları için harcananlar dışında gösterişli tüketimden kaçındıkları doğru. Örneğin pahalı arabalara binmeyi tercih etmelerine rağmen üstü açık araba kullanmıyorlar. Kılık kıyafetleri, davranışları daha mütevazı ve samimi bir izlenim veriyor. Aile ve ev ekseninde mazbut bir hayat yaşıyorlar ve dışarıya gece hayatına dönük bir harcama da pek söz konusu değil. Aslında bu durum sadece Hacılar için değil Anadolu'daki sanayicilerin birçoğu için de geçerli. Ancak gö-

3 Bugün ve 50 Yıl Önce Din ve Göç: Almanya ve Türkiye'de Cinsiyet Eşitliği başlıklı 9. Tarabya Konferansı'na Önder Küçükural ile birlikte sunduğum: "Liberalizm ile Muhafazakârlık Ekseninde Müslümanlar: Türkiye'de Değişen Toplumsal Cinsiyet Konumları ve Farklılaşan İslam Yorumları" adlı bildiriden alınmıştır, 28-29 Mayıs 2011, Tarabya, Federal Almanya Konsolosluğu, İstanbul.

4 Abdullahi An-Na'im'in Reset Doc İstanbul Seminerleri kapsamında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde sunduğu "Coping with Shared Human Vulnerabilities: The Cultural Mediation of Resentment and Retaliation" adlı bildiriden alınmıştır. 09.05. 2011.

rüşmelerin tamamını değerlendirdiğimde kamusal söylemde bu kadar sıklıkla ve altı çizilerek dillendirilen bu asketik tutumların hiçbir zaman aslında yansıtıldığı kadar katı olmadığını; özellikle ilk kuşakların gençliklerinde öyle pek de asketik olmadıklarını ve bu eğilimlerin özellikle tüketim konusunda ikinci kuşaklara doğru gidildikçe daha da esnediğini anladım. Örneğin, şimdilerde böyle bir hayat yaşamasalar da birinci kuşak sanayicilerin gençliklerine ilişkin birçok "içkili, sazlı sözlü, pavyonlu" anı da dinledim. 1970'lerden bir tanesi:

> Ben öyle para kazandım ki o yıllarda, yani o paranın içine ben nasıl girdim ben de şaşırdım. 1 yılda 33. 000 lira para kazanmışsın. 33.000 lira paranın 3, 4 lirası şeyde kalmış, bunun 7, 8 lirasını işçiye versen, yanındaki çalışanına, kalanını, bana dur diyen olsaydı... o kalan parayı biz yedik. O parayı ben sarf etiydim anlıyor musun parayı! Parayı yedim ya ben! O parayı yedim ben. Lokantada yedim, pavyonda yedim, o parayı yedim ben. Benim çok arkadaşım oldu etrafımda. Yani adamların cebinde 5 kuruş parası yok, benim cebimde bir sürü para. Mesela Hacı Emmi çok kızdı bana "Ne yapın oğlum bu paranı oğlum sen" dedi. "Para senin ama, kazandın ama ne yaptın paranı sen" dedi. "Yedik Hacı Emmi" dedim. "Olmaz oğlum" dedi. "O parayı sen bir yerde değerlendirecektin". "Kim değerlendirecek ya". Ya biz babama para verip, para veriyordum ama ben yani kazandığımın yüzde 2'si. Pardon onda 2'sini 3'ünü veriyordum. Kalan bana kalıyordu.

Bu da daha yeni dönemlerden ikinci kuşak bir sanayicinin gözlemleri:

> G: Hacılarlıların hiçbir tarafı da tutucu değil ama sen tutucu tarafını çeviriyorsun gösteriyorsun. Yani Hacılar'ın çok güzel eğlenen bir nesli vardır. Hayattan çok zevk alan.
>
> K: Bunlar peki kaç yaş civarında?
>
> G: İçerde oturuyor bir tanesi. Bu adamların yapuğının % 5'ini filan yapamayız biz. Hem çalışmışlar, hem de aslan gibi her şeyi yapmışlardır yani. Anlatabiliyor muyum?
>
> K: Şu anda devam ediyor mu o, yoksa bitti mi? Nedir yani o durum?
>
> G: O durum tabii babamın yaşındaki insanlarda babamda devam etmiyor. Onu hiç aksettirmedi bize babam. Ama bunu bana ulaştıran çok insan oldu. İşte sekreteriyle evlendi, intihar edeni bile oldu. Koskoca iş adamı sıktı kafasına ya.
>
> K: Niye sıkmış?
>
> G: Sekreterine âşık olmuş. Ailesi de kabul etmemiş. 2 el silah sesi, adam ölüyor.

K: Sanayici miydi o da?

G: Tabii canım, büyük tüccarlardan. Yani bu ne, bu Hacılar'ın duygusal ve hırslı olmasından kaynaklanan bir şey.

Bu örneklerde görüldüğü gibi şimdilerde genelde 60 yaşının üzerinde olan ilk kuşak sanayicilerin tamamı olmasa da birçoğu gençlik yıllarında içkili, sazlı sözlü eğlencelere katıldıklarını bana söylediler. Daha önceleri bağlarda "eğri avratlarla" içki sofraları kurulduğunu; düğünlere bir büyük evde içilip bir büyük de cepte götürüldüğünü; düğün sırasında erkeklerin sarhoş olup nara attığını, havaya ateş açtığını, bu yüzden yaralananlar olduğunu; erkeklerin toplanıp birlikte Kayseri, Ankara, Ürgüp, Adana ve Tarsus'un pavyonlarına gittiğini; şehirdeki bazı hamamlarda içki âlemleri yapıldığını hep bu sohbetlerde öğrendim. Bıyık altından gülerek anlatılan bu tür muzip anı ve anekdotları aralarında akrabalarım da olmak üzere birçok Hacılardan defalarca dinledim. Ancak, bu anekdotlar arasında beni en çok şaşırtan çoğu 50 yaş üstü erkek katılımcılarla bir akşam oturmasında çay içip sohbet ederken bana Hacılar'da geçmişte düğünlerde erkek zenne[5] de oynatıldığını, şimdi 50-70 yaşları arasındaki birçok erkeğin sünnetinde bunun gerçekleştiğini, zennenin adının Şükrü olduğunu, küçümsemek ve dalga geçmek için ona "Şükrücük" dendiğini söylemeleri oldu. Babam da bu bilgiyi doğruladı ve hatta bu yüzden Hacılar'da birçok ailenin çocuklarına o dönemlerde Şükrü adını koymadığını da ekledi. Nitekim, 20. yüzyıl başında Kayseri'de çıkan gazeteleri inceleyen ve özellikle de *Erciyes* gazetesine odaklanan bir çalışmadan Kayseri'de "kumar, içki ve özellikle de gençler arasında kavgaya neden olan avrat oynatmaların önüne geçilmesinin" ta o dönemlerde bile yerel gazetelerde tartışıldığını görüyoruz (Kars 2008: 500). Bu bize bu tür eğlencelerin şehirde ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Hacılar'da da bu tür avrat oynatmaların yaygın olduğunu babam ara sıra özellikle dedeme ve amcalarıma referansla keyifle anlatırdı. Bu arada tamamen rastlantısal olarak 1922 doğumlu bir erkek akrabamla yaptığım görüşme sırasında bu tarz bir anekdotu doğrudan dinleme şansı yakaladım. Hâlâ çok sağlıklı olan, tarlasında tek başına yaşayıp çalışan Hacı Emmi'ye[6] sağlığını neye borçlu olduğunu sorunca Hacı Emmi önce kendisinin sanayi-

5 İşin ilginç tarafı, oldukça geride kaldığını düşündüğüm için Hacılar'ın yakın tarihinde olmasına çok şaşırdığım bu erkek zenne eğlencesinin alan çalışmasından döndükten sonra halihazırda çalıştığım Bolu'da bir anda karşıma çıkması oldu. Üniversite kampusuna çok yakın olan Gölköy mesire yerinde sosyoloji bölümü hocalarıyla gezerken düğün alayı için göl kenarında toplanmış kişiler arasında kadın kıyafeti giymiş erkeklerin müzik eşliğinde göbek attığını görünce gözlerimize inanamadık. Hemen yaptığımız görüşmeler neticesinde bu geleneğin Bolu'da halen yaşadığını zannedersin daha çok Mengenli olduğunu; 3, 4 kişilik bir ekip olarak günlük 6, 7 saatliğine ve yaklaşık 500 ila 800 TL arasına kiralandıklarını öğrendik.

6 İsim değiştirilmiştir.

ye gitmediğini hep ziraatçılık yaptığını bu sayede dinç kaldığını uzun uzun ve örneklerle anlattı. Sonra da ömrü boyunca hiç sigara içmediğini eklerken hiç beklemediğim biçimde bir anda "eğri avrat" konusuna girdi:

G: Hee he ya ya şimdi efendim orda def çalıyorlar biz de yavaş yavaş yetişiyok cigara içmedik delikanlı mı, içki içmedik delikanlı mı! diyorlar çocuklukta biliyon mu? Lan delikanlı olacağım diyok diyok hasırdan kaya yosundan cigara yapıyok. Sigaraya güç yetmiyor a! İçki içmedik a içki içecen delikanlı olacan! Sonra baktım ki o avratlar içki içiyor şimdiki kızların içtiği gibi sigara da içiyor. "Lan bu delikanlı işi değil" dedim avratlar da içiyor. "Bu avratınan farkı yokmuş bu içkiynen sigaranın" dedim. Cigaraya son verdim.

K: Kaç yaşındaydın o zaman?

G: 10 yaşındaydım. Sigarayı kadınlarda gördüm o eğri avratlarda. "Delikanlı işi değilmiş" dedim. "Orospunun işiymiş sigara içmek dedim içki içmek" dedim. "İnsan işi değilmiş bu" dedim.

K: Demek ki o zaman avratlar vardı nerde gördün sen bu avratları?

G: Şimdi alıp alıp şuralara (bağları kastediyor) getiriyorlar polislerimiz göz açtırmıyorlar maşallahı var da.

K: Eskiden diyorum?

G: Eskiden üç beş kişi bir avradı kullanıyor Hisarcık'tan (yan köy) geliyorlar silah bıçak çekiyorlar. Bunların elinden alıp onlar götürüyor anladın mı! Ama devlet yoktu o zaman. Birinci Cihan Harbi'nin meselesi bu. Devlet bitmiş devlet Irak. Irak'ta devlet var mı aynen öyle. Bunların bir avratın beş dene adamı var. Şey ediyor bu eğri avratları. O da kendine zil takıyor. Adam akşama kadar gidiyor kazma sallıyor akşama da Ahmet Ağa'nın Mehmet Ağa'nın bağını belliyor. Evde bir batman çavdar unu yok. Bu, avrat oynatıyor... Elinde zil böyle, kadın açık oynuyor namuslu kadınları ortasında, kimse bir şey demiyor.

K: Öyle miydi?

G: Şimdi o adamın aynı nesli çocukları da aynı hâlâ devam ediyor (burada adamı tarif ediyor). Ben caminin önünde şöyle diyom: "Resullah'ın zamanında Ebu Cehil'in tohumları hâlâ içi kâfir dışı Müslüman hâlâ şimdi şu ön saflarda oturalar var a" diyorum cemaate dışarıda. "Aynı burada o soydan adamlar var" diyorum. Onlar da tasdik ediyor. Bak hâlâ devam ediyor. Aç adam bir çuval unu yok akşam çocukların yiyeceği yok dutmuş eğri avrat getirmiş onunla zevk yapıyor. Helâlı da var.

Yukarıdaki alıntıda hâlâ bağlara "avrat" getirenlerin olması ve "polislerin maşallahı var buna göz açtırmaması" noktası muhafazakâr addedilen Kayseri'de bize bu geleneğin halen devam ettiğini göstermesi açısından oldukça

dikkat çekici. Bununla birlikte elbette şu anda 60 yaşını aşmış kişiler arasında içkili sazlı sözlü eğlencelere katılım, yok değilse bile çok azalmış durumda. Bunda tüm ülkede yaşanan ve giderek artan muhafazakârlaşmanın bir miktar payı var elbette; ama ben sanayiciler açısından daha çok ilerleyen yaşın ve toplumsal konumun etkili olduğunu gözlemledim. Birinci kuşak sanayicilerden biriyle yaptığım görüşme bu süreci çok güzel özetliyor.

K: Peki mesela bu Hacılar'da şimdi düşün aşağı böyle 30 tane üretici var böyle senin gibi fabrika sahibi olan. Bu adamlar mesela bundan hepsini çıraklıktan beri tanıyorsun sen aşağı yukarı. Şimdi mesela bunlar nasıl adamlardı yani böyle eskiden de dindar adamlar mıydı yoksa dinsellikte bir artış mı oldu? Yani eskiye bakarsan şöyle ya da mesela eskiden içerlerdi de şimdi içmezler mi? Eskiden beridir 5 vakit namazındalar mıydı, nasıldı yani sanayiciler genel olarak?

G: Tabii yaş ilerledikçe belli bir şey oluşuyor, biraz da varlık içine katılınca artık Allah korkusu mu doğuyor nasıl oluyorsa biraz değişme var tabii.

K: Dinsellikte bir artış oldu mu?

G: Tabii o şeysi var gençlikten benim kuşağındakini soruyorsan tabi o şey var. Mesela benim birkaç arkadaşım şey dedi aynı mesela içkiyi de içerdi, ne bileyim eğlenceyi de severdi ta ki şundan 8-10 yıl öncesine kadar. Ondan sonra bir değişim şeysi oluşturuldu, işte dediğim gibi belli şeyler oluşunca "tamam ben bunlardan elimi, etiğimi çekeceğim artık bitti" dedi.

K: Bu 8-10 sene önce mi oldu bu olaylar yani?

G: Ondan bu tarafa işte değişme şeyleri vardır yani.

M: Daha dinsellikte artış mı oldu diyorsun?

G: Artış demeyelim de onu şöyle şey yapalım. Gençlikle onların çocuklarında var o, gençlik değil de yaş ilerledikçe biraz daha o meyil arttı diyebiliriz. Ne oldu, işte artık içkiyi bırakmış işte âlemi bırakmıştır. Ondan sonra artık hani yavaş yavaş toparlanayım demiş abdestine, namazına başlamıştır.

K: Peki mesela hani daha böyle biraz da şey olarak söylüyorum mesela Hacılıların ne kadarı içerdi? Yüzde kaçı içerdi mesela bu şimdiki sanayicilerin eskiden, gençken?

G: Gençken yüzde kaçı içerdi? Yüzde 80-90'ı içerdi.

K: Şimdi sanayici olan senin gibi üretici yani

G: Evet. Ya şu anda da onların o % 80'lerden belki %10'lara düştü yani.

K: Bayağı bir düşmüş demek ki.

G: Şimdi şöyle ifade edeyim sen kaç yaşındasın?

K: 32

G: 32 yaşındasın 22-20 yaşındaki yaptıklarını şimdi yapıyor musun? Birçoğundan çekiliyorsun. Aynı öyledir yani. Belirli bir sorumluluk altına gir-

miş, çocuğu, çoluğu çocuğu büyümüş, efendime söyleyeyim iş adamı. Başında 100, 200, 300 kişi adam çahştırıyor, bu adam içerek iş yerine gelemez. Belli bir şey edemez yani, belli bir çevrelere de zaten gidemiyor. Kendi halinde şey olmuş oluyor. Biraz önce anlattım. Boğazköprü'yü geçtikten sonra iş değişir diye. İşte bu biraz da bu: "Aman görmesinler beni". Yani "görüp de adımı çıkarmasa". Bizim orası dedikodudan biraz da onun şeyi.

K: Peki, bu insanlar mesela şimdi burada içmeyen veya işte sosyal hayatı daha evi, işi arasında gidip gelen insanlar mesela iş gezisine, şuna buna gittikleri zaman daha rahat davranıyorlar mı? Yurt dışına gittiğinde veya şehir dışına çıktığında?

G: Evet daha çok farklılar tabii.

K: Yine bizim Hacılarlılar da dahil diyorsun.

G: Bizim Hacılarlılar dahil olmak üzere.

M: Anladım. Biraz da hani burada öyle hissediyorlar.

G: Burada hani şey olmasın yani dedikodu olmasın, laf-söz edilmesin şeysi var.

Öte yandan dün olduğu gibi bugün de hem birinci kuşak hem de ikinci kuşak sanayiciler açısından ülke içinde ve dışında çeşitli biçimlerde eğlenmeye dönük bir tüketim de söz konusu. Bu kapsamda denize, dağa, kayağa, pikniğe, kaplıcaya, yurtdışına gitmek, yat kiralamak, mavi tura çıkmak, umreye gitmek vb. birçok etkinlik düzenleniyor. Ayrıca özellikle yabancı dil bilen ikinci kuşak sanayiciler, zamanlarının önemli bir kısmını yurtdışı iş seyahatlerinde geçiriyorlar ve ülke dışında bir hayatları da var. Bunlara ek olarak çok ilginç bir biçimde hem birinci kuşak hem de ikinci kuşak sanayiciler arasında eşlerini ve çocuklarını bırakarak erkek erkeğe gidilen ve "bekâr tatili" adı verilen bir eğlence örüntüsü daha var. Görüştüğüm sanayiciler, hatta daha genç kuşak bazı Hacılarlılar erkek arkadaşlarıyla Erdek, Alanya ya da Antalya, Göcek gibi deniz kenarındaki yerlere hatta yurtdışına tatile gittiklerini; hatta kimi zaman birlikte tekne kiraladıklarını da söylediler. Bu yüzden, Hacılarlı tüccar ve sanayiciler arasında belirli bir mütevazılık, sadelik olduğu, gösterişten kaçınma eğiliminin baskın olduğunu söylemekle birlikte, bunun mutlak bir püritenlik olmadığının altını çizmem gerekiyor. Weber'in ayrıntılı bir biçimde tarif ettiği ve zaman zaman bazı dönem filmlerinde izlediğimiz; fazla konuşmayı, gülmeyi bile günah sayan, yalnızca çocuk yapmak için cinsel ilişkiye giren, din dışında sosyal hayattan tamamen uzak durup hiç bitmeyen bir varoluşsal gerilim içinde durmaksızın mesleğini ve tekniğini geliştirmeye çalışıp başarılı olarak seçilmişliğine ilişkin ilahi bir işaret bekleyen Protestan ve Püriten mezheplerin dini pratikleri, Hacılarlılarınkinin yanında bariz biçimde koyu "şeriatçı" kalıyor.

Sosyolojik argümana ilişkin bulgular (dinsel oluşumların ve dini cemaatlerin sanayileşme sürecine etkileri)

Gelelim sosyolojik argümana ilişkin bulgulara. En genel düzeyde Anadolu'daki sanayicilerin sermaye birikimi ve emek süreçlerinde din de dahil olmak üzere geleneksel kültürel değerleri ve ilişki ağlarını kullandıkları elbette doğru. Aslında bu sadece Anadolu Kaplanları için değil Türkiye'deki bütün mesleki ve siyasi faaliyetler için yapılabilecek bir tespit ve bence bu ilişkilerin kullanılmadığı bir durumu Türkiye'de tahayyül etmek pek de mümkün değil. Ancak, benim savım bu durumun özellikle ticaret ve sanayi alanlarında kapitalist ekonominin kurallarıyla sınırlı bir kullanım olduğu yönünde. Yani, Hacılar'ın kapitalizme eklemlenmesinin neredeyse 80 yıla varan tarihinin bir sonucu olarak esas olanın kapitalizmin kendi dinamikleri, kuralları olduğunu; geleneksel yapının, değerlerin ve dinin burada daha ikincil bir rol oynadığını düşünüyorum. Bölüme teolojik argümanı tartışarak başlamıştım. Şimdi ise dinsel oluşumların ve dinsel cemaatlerin Hacılar'daki ve Hacılarlı sanayiciler arasındaki etkilerini tartışacağım.

Hacılar'ın sanayileşme sürecinde endüstriyel ilişkiler içinde dayanışma ilişkilerinin oynadığı rolü, dışarıya dönük beyanlarda sıklıkla vurgulanan bu dayanışmanın arzu edilen, dışarıya pozitif biçimde yansıtılan ama aslında pek de gerçekleşmeyen bir ilişki olduğunu Beşinci Bölüm'de net bir biçimde anlatmıştım. O yüzden burada buna değil daha ziyade işin dini kısmına bakacağım. Malum, "Yeşil Sermaye" ve "Anadolu Kaplanı" literatürünün bir parçası da yukarıda değindiğim gibi din, dini cemaatler ve bunların sanayileşmedeki rolüne ilişkin iddialar. Bu noktada Timur Kuran'ın İslami alt-ekonomi konusundaki çalışmaları önem taşıyor. Zira Kuran, sadece Türkiye değil İslam ekonomisinin geneli için şu tespitleri yapmaktadır:

> (İslami) bu şirketlerin İslami amaçlara bizmet etme yollarından biri mümkün olduğu kadar işlerini kendileri gibi İslami şirketlerle yürütmeleridir. İslami bir plastik üreticisi nakit sermayesini bir İslam bankasında tutacak, fabrikasına eklemeler yapmak gerektiğinde İslami bir inşaat şirketine başvuracaktır. Dahası elde ettiği kazancın bir bölümünü İslami hayır kurumlarına, okul ve politik örgütlere aktaracaktır. Özel ilişkilerle birbirine bağlı olan İslami işletmeler bulundukları ülkenin üst ekonomisi içinde bir alt-ekonomi oluştururlar... Ancak öyle görünüyor ki bu alt ekonomi içerisinde yer alan şirketler işlerini genellikle laik şirketler gibi yürütüyor, en az dini kimliği olmayan şirketler kadar büyük bir bırsla kâr peşinde koşuyor, kalite kontrolünde başarı gösteriyor ve üretken oluyorlar (Kuran 2002: 93).

Ona göre Müslüman ülkelerde bu İslami alt-ekonomiyi oluşturan iki temel sosyolojik faktör vardır. Birincisi, İslam dünyasında hızla artan nüfus, kentleşme ve büyüme karşısında mevcut kurumsallık düzeyinin gelişmeyi karşılayamaması; bunun da devlet kurumlarında ve kişiler arası ilişkilerde yolsuzluk ve yabancılaşma yaratması, yasaları uygulanamaz hale getirmesidir (*a.g.e.*: 94).

> Bu şartlar altında ticarette, sanayide ya da öteki meslek kollarında devlet memurlarına rüşvet vermeden, yasaları çiğnemeden, iş ortaklarını aldatmadan başarılı olmak iyice zorlaşmıştır. Bireyler ayakta kalabilmek için kendilerini de yıpratan ahlaki çürümeye ister istemez katkıda bulunuyorlar. Özellikle de yüksek dürüstlük ve güvenilirlik standartlarına sahip köy ve kasabalarda büyüyen kişilerde böylesi ödünlerin verilmesi suçluluk duygusu yaratabiliyor... İslami olmadığını düşündükleri biçimde davranmak zorunda kalan Müslümanlar yaşamlarına dinî bir boyut kazandırarak kendilerini rahatlatmaya çalışacaklardır. İslami bir alt-ekonomi, suçluluk duyan kişilere işte bu biçimde kendilerini rahatlatma olanağı sunuyor (*a.g.e.*: 95).

Timur Kuran'a göre ikinci faktör ise benim yukarıda sosyolojik argüman olarak tanımladığım çerçeveye oturuyor. Ona göre bu alt ekonomi, ona dahil olan insanlar arasında bir tür güven ortamı yaratmak suretiyle sağladığı çeşitli faydalarla girişimcilerin işlem masraflarını (transaction costs) azaltıyor; yani onlara ekonomik bir fayda sağlıyor.

> Kahire ya da İstanbul gibi büyüyen ve giderek de kişisellikten uzaklaşan kentlere yeni gelenler gerekli eğitimden, tanıdıklardan ve görgüden yoksun oldukları için en azından hemen en kazançlı ilişki ağlarına giremezler. Kan bağlarına ya da hemşeriliğe dayanan kan bağlarına girebilirlerse de bu yoldan temas kurdukları insanlar yoksul, tecrübesiz ve politik açıdan güçsüz olacaktır. İslami alt-ekonomi şehirleşmenin ilk aşamasındaki bu insanların kendileri gibi ana ekonomiye giremeyen, hırslı, çalışkan fakat kültürsüz başka birçok insanla iş ilişkileri kurmalarına olanak tanır... Bu gözlemler, iş ilişkilerinde güven duygusu yaratacak koşullar oluşana ve tüccarlar anlaşmazlıkların çözümü için etkili yollar bulana dek İslami alt-ekonominin sunduğu hizmetlere olan talebin eksilmeyeceğini gösteriyor. (*a.g.e.*: 95-6).

Özetle Timur Kuran, İslami alt-ekonominin girişimcilere biri psikolojik diğeri ekonomik olmak üzere iki koldan destek olduğunu söylüyor. Peki, bakalım Hacılar'da bu konuda durumlar nasıl?

Daha önceki bir yazımda[7] belirttiğim gibi görüşme yaptığım sanayicilerin büyük çoğunluğu beş vakit namaz kılan, oruç, zekât, hac gibi İslam'ın temel şartlarını yerine getiren; olabildiğince dini kurallara uyarak yaşamaya özen gösteren mütedeyyin insanlardı. Belirli bir yaş üzerindekilerin tamamı bir iki istisna dışında "hacı"[8] idi ve hacı olanlar arasında ikinci kuşak genç sanayiciler de vardı. Arap dünyası ile zaten çok yoğun ticari ilişkiler olduğu için defalarca umreye gittiğini söyleyenler de oldu. Bununla birlikte, Hacılarlı sanayiciler arasında birçok yerde örneğin Antep'te[9] olduğu gibi bazı dini cemaatlerin mensupları veya takipçileri de bulunuyor. Görüştüğüm Hacılarlı sanayicilerin en az yarısının bir dini cemaate mensup olduğunu söyleyebilirim. Bunlardan en yaygın olanı Gülen Cemaati. Diğeri ise Nakşibendîlik kökenli Osman Nuri Topbaş Cemaati. Bunların yanında elbette herhangi bir cemaate mensup olmayan kişiler de var; ancak bu kişiler de dini cemaatlerin çalışmalarını olumsuz bir biçimde değerlendirmiyorlar. Bu anlamda dini cemaatlerin gerek Kayseri'de gerekse Hacılarlı sanayiciler arasında, faaliyetleri ile rıza ve meşruiyet kazandıklarını ve hegemonikleştiklerini söylemek mümkün. Bu meşruiyeti pekiştiren en önemli araçlardan biri de görüştüğüm sanayicilerin en az yarısının haftada/on beş günde bir gün katıldıkları ve oturma[10] adı verilen serbest ya da dini içerikli sohbet toplantılarıdır. Aşağıdaki örnek 1980 öncesinde de 5 vakit namaz kılan, CHP'ye oy veren ancak Özal'la birlikte sağa döndüğünü, 1982'den itibaren de dini cemaatlere ilgi duyduğunu ve bu tür faaliyetlere katıldığını söyleyen bir sanayiciden:

> K: Peki efendim şimdi bu hani bir de şey dediniz ya "oturmalarımız var bizim" hani bu oturmaları "Umre'den mesela 88'den beri salı oturmalarımız var" dediniz, bu arkadaş oturması herhalde değil mi?
>
> G: Evet arkadaş.
>
> K: Bunda muhabbet nasıl?
>
> G: Normal muhabbetler sağdan soldan, spordan, genelden, mahalleden sanayicilikten.
>
> K: Peki bunlar Hacılarlılarla mı yoksa başka?

7 Cengiz 2011.

8 Cüneyt Ülsever'in bu konuda diziye de çekilmiş aynı adlı bir romanı vardır.

9 Bkz. Uysal 2011: 461.

10 Bu konuyu ayrıntılı bir biçimde henüz yayımlanmamış başka bir çalışmamda ele aldım. Kurtuluş Cengiz, "At the Borders of Public and Private: The Old Traditional Sittings (*Oturmalar*) as the New Public Spheres in Kayseri City", *Emerging Fault Lines and New Public Spheres: Political Alliances and Identity Formations in Contemporary Turkey* adlı konferansta sunulan bildiri. The New Islamic Public Sphere Programme, University of Copenhagen, Danimarka, 19-21 Mart 2010. Özuğurlu, bu tür sosyalleşme biçiminin Babadağ'daki karşılığına "yarenlik geceleri" adının verildiğini; haftada bir kez pazar geceleri yapılan bu enformel sohbet gecelerinin Babadağ'da varlığını uzun yıllar sürdürdüğünü söylemektedir (Özuğurlu 2008: 148).

G: Hacılarlılarla.

K: Sadece Hacılarlılar. Peki, bunun dışında başka oturmalar var mı?

G: Var, çeşitli oturmalarımız var.

K: Peki ne çeşit oturmalar var?

G: Birebir bizim sohbet oturmalarımız var.

K: Nasıl oluyor mesela?

G: Cemaatlerle var.

K: Cemaatlerle, peki mesela hangi cemaatler bunlar ve ne oluyor burada yani?

G: Orada yani dini vecibelerin disiplin altına alınması, başka bir şey yok yani öyle açıklayayım. Cemaat olarak, cemaat olup da ayrıcalık yapalım değil. Dini vecibelerimizi daha disiplin altına alıp, daha disiplinli yapmak, birebir taviz vermemek. Nedir, anyorum bir tespih, bir tespih dersi varsa ders almak yani gece kalkıp bir rekât namaz kılmak gecenin 3'ünde. Ya bu bir yürek ister biliyor musun?

M: Şimdi bu çok ilginç sosyolog olarak bizim de merak ettiğimiz bir olay? Mesela bu cemaatlerle siz ne zaman ilişkiye geçtiniz ya da bu cemaatler gelip sizi nasıl buldu? Bu olaylar nasıl başladı? Bu size ne kazandırıyor? Ne oluyor orada?

G: Şimdi cemaatimizle haftada bir sefer sohbetimiz var. Yatsıyla akşam arası oluyor bizim sohbetimiz. Şimdi biz kalktığımızda kitap okuruz, toplam 45 dakika. 45 dakikadan sonrasını yapmayız; çünkü, o günkü programımızı bozmaması için. Yani sosyal hiçbir programımızı etkilemesini istemezler. O bakımdan 3-4 sayfa bir şey okunur geçmişi, bir Müslümanın nasıl yaşayacağı, yani insanın nasıl yaşaması gerektiği hep bizleri ilgilendiren, manevi olarak bizleri rahatlatacak konular. Sonunda da Kur'an okuruz, El Fatiha, kalkar gideriz bir bardak çay içeriz, başka bir şey olmaz. Yani dünyayla ilgili o 45 dakikada dünyalık hiçbir şey konuşmayız. O öyle bir toplantıdır.

K: Mesela bunu kim düzenliyor, mesela bir hoca mı var başta nedir?

G: Görevli arkadaşlar var. Mesela kaç kişi, 10 kişiden bir grup oluşturulmuş, yönlendirmiş, demişler ki "bu grubun yöneticisi sensin".

K: Bu dışarıdan birisi mi oluyor?

G: Tabii dışarıdan yok hani cemaat içinden. İyi adam, iyi kitap okuyordur, o konuda mesafe almıştır, bilgi sahibidir, sorulara cevap veriyordur.10 kişiden farklı tutulmaz.

K: Genelde 10 kişi mi?

G: 10 kişi, zaman zaman misafirler geliyor, hani ben arkadaşımı götürüyorum 20 kişi de oluyoruz. Sakıncası yok ama dünyalık hiçbir şey konuşulmaz, siyaset de hiç olmaz. Siyaseti sokmayız, siyaset olmaz. Maddi, hiçbir mesele olmaz. Sade derslerimiz, ders konuşması yaparız.

K: Ders görüşmesi derken?

G: Ders görüşmesi nedir; mesela bana demiş ki "gece kalkacaksın tespih namazı, tespih namazı kılacaksın artı bin tane 'estağfurullah' çekeceksin". Bana bin tane "Estağfurullah", bin tane "La İlahe İllallah". Burada şeyi çoğaltmak duayı çoğaltmak.

K: Peki ders mi veriyor insanlara o 10 kişiye, görevli kişi?

G: Bizim Kayseri'de en az 10-15 bin cemaat yani böyle arkadaş olduğunu biliyorum ben yani.

K: 10-15 bin kişi vardır diyorsunuz?

G: En az 10-15 bin kişi var.

K:Peki bu dersi oradaki görevli hoca mı veriyor: "Sen mesela bin tane 'estağfurullah' çekeceksin, 'La ilahe illallah' diyeceksin" o mu veriyor dersi? Herkese ayrı ders mi veriyor?

G: Tabii ödev yani kendinin yapabileceği ödev, soruyor: "sen şunu yapabilir misin". Ne diye dua edeceksin sonunda, en yakın eşine dostuna dua edeceksin, ilçene, memleketine dua edeceksin. Bu kadar adam uyurken biz kalkıyoruz, bir erdemle memleketimize, işimize, ordumuza, milliyetimize dua ediyoruz. Bundan daha iyi huzurlu, mutlu bir şey olur mu?

K: Peki efendim bu olayda mesela herhalde eskiden Hacılar'da, Kayseri'de yoktu değil mi? Bunlar ne zaman olmaya başladı bu oluşumlar?

G: Ben daha Hacılar'da otururken bir arkadaştan dolayı başladık.

K: Ne zamandı mesela bu zaman?

G: Sene sanayiye başlamamla herhalde sene 1982.

K: 82. Mesela kim sizi kanalize etti, dahil etti bu şeye?

G: Bizim şeyimiz Osman Topbaş. Türkiye'de herkes biliyor zaten. Yani dini kitaplar var. Alıp okuyup tavsiye ediyoruz. Biz fazla okuyamıyoruz ama sohbetlerde falan gidip... Dünyalıklara ağırlık veriyoruz. Okuyamıyoruz, dünyalık derken; meşakkat yani ticari meşakkat, iş meşakkati zaten çok yorgun oluyoruz, eve yorgun düşüyoruz.

K: Mesela Osman Hoca gelip burada insanları toplayıp hani şey mi veriyor?

G: Yok senede bir sefer gelir şifahi olarak ya bu bizim üstadımız işte.

Araştırma süresince yalnızca sanayicilerle değil Hacılar'daki diğer insanlarla da dini cemaatler meselesini ayrıntılı bir biçimde konuştuğum için konuyu bu noktada biraz daha geniş bir perspektiften ele alacağım. Ancak birkaç hususa değinmekte fayda görüyorum. Yaptığım görüşmelerde bazı sanayiciler açıkça hangi cemaate mensup olduklarını, ne tür faaliyetler yaptıklarını, neden bu cemaatlere katılma gereği duyduklarını samimi bir biçimde ifade ettiler. Bazıları ise böyle oluşumların varlığını reddettiler. Bunlar arasında cemaat mensubiyetleri görüştüğüm diğer tüm insanlar tarafından vur-

gulananlar da vardı. Sosyal bilimlerde beyan esas olduğu için ben de burada bu beyanlardan yola çıkarak bir analiz yapmaya çalışacağım. Ancak bir dini cemaate mensup olduğu başkaları tarafından alenen bilinen ve doğrulanan kişilerin bu mensubiyeti açıkça ifade etmekten çekinmesinin de başlı başına önemli bir veri olduğunun altını çizmem gerekiyor.

Öyleyse biraz daha geriye giderek başlayabilirim. Özellikle yaşlılarla yaptığım görüşmelerden Hacılar'daki ilk dini cemaatleşme faaliyetlerinin 1940'lı yılların ikinci yarısına kadar uzandığını öğrendim. O dönemlerde gizli yapılan toplantılara katılan ve geçen yıl vefat eden emekli imamlardan biri, Hacılar'da dindarlığı ile tanınan bir ailenin bağ evinde gizlice 10-15 kişi kadar toplandıklarını ve kendisi o sıralarda pek anlamasa da gaz lambası ışığında Said-i Nursi'nin bazı risalelerini okuduklarını söyledi. Hatta bu toplantıları jandarmanın haber aldığını ve jandarma komutanı tarafından kibarca uyarıldıklarını da ekledi. Dolayısıyla, bu faaliyetlerin Hacılar için en az 60 yıllık bir geçmişi olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. 1960'ların başında bölgede araştırma yapan bir antropoloğun gözlemleri de bu tür dini faaliyetlerin olduğunu, ancak bunların halk nezdinde pek fazla etkili olmadığını kanıtlıyor (Stirling 1965: 230). Nitekim, bu tür faaliyetlerin 1980'li yıllara kadar pek fazla taraftar bulmadığı; Hacılar içinde bu faaliyetleri organize eden bir ailenin ve onun etrafındaki birkaç kişinin dışına pek fazla çıkmadığı da neredeyse görüştüğüm herkes tarafından vurgulanan bir husus oldu. Dini cemaatleşmenin Hacılarlı sanayiciler arasında esas yaygınlaşması ise birçok katılımcı tarafından belirtildiği gibi daha ziyade 1980'lerden sonra başlamış ve 1990'lardan sonra da yoğunlaşmıştır. Aşağıdaki alıntıların ilki bir siyasi partinin önde gelen temsilcisinden, ikincisi şehirdeki en etkin STK'lardan birinin yöneticisinden, üçüncüsü ikinci kuşak, dördüncüsü de birinci kuşak bir sanayiciden:

> K: Peki hangi cemaatler var burada?
>
> G: Fethullah Hoca Cemaati. Nakşibendi Musa Topbaş Efendi Cemaati. Hacı Sami Efendi'nin Cemaati (Erenköy Cemaati). İskender Paşa Cemaati, bu Hakyol Vakfı dediğimiz. Hatta burada çevrede vakfı var, onların temsilcisi. İskenderpaşa cemaati bunlar.

> K: Peki ne zaman bu Hacılar'a girdi bu cemaat ağları yani?
>
> G: Son bu 10-15 sene diyebiliriz bence de yani. Şey mesela bu Süleymancı müleymancı falan aileler vardı Mutlu'lar falan vardı. Onlar biraz daha çok muhafazakâr ve kendilerine göre Süleymancı müleymancı falan diye geçinen insanlar veya öyle yaşayan insanlar. Ama o Nur cemaatine Fettullah Gülen cemaatine mensubiyet 15 yıl oldu.

K: Hacılar'da böyle bir cemaatleşme var mı ve böyle mi bu işler yürüyor burada?

G: Valla ben çok işin içersinde değilim yani bu tür cemaat tarzı yerlere gitmiyorum da ama tabii yapan abilerimiz vardır. Çok fazla olduğuna da emin değilim. Zaten hepsi iş adamı, hepsi ticaret peşinde. İşte parası varsa hayrını yapıyorsa yardım ediyorsa işte. Bu Kayseri'de değil Türkiye'de var. Yani her şehirde var yani dünyada var. Her şehirde abiler talebe okutabilir. Yani şimdi düşünün bilmem ne vakfı 100 tane talebe okutacak, burs verecek yardım topluyor bir cemaatle alakalı değil birçok cemaat var. Nakşibendi cemaati var işte ne biliyim bir sürü birçok cemaat var. Herkes kendi cemaatine bir şeyler toplar. Kayseri'de de vardır yani.

K: Kimdir bunlar hangi cemaatler?

G: İslami yönde. Nakşibendi var, Süleymancılar var, birkaç tane var. Bunlarınki kulluk, hepsi bu. Öbür türlü sivri uçlar var mı, onları bilmiyorum.

K: Siz gençliğinizde ilgileniyor muydunuz bu tarz toplantılarla?

G: Yok, yok. Tabii ben 90'da Hacca gittim. 90'dan beri namazımı tam kılarım. Ben aşağı yukarı 6 yıldır gider gelirim. Kayseri'de bir Nakşibendi tarikatı var. Bir kolu Yahyalı, bir kolu İstanbul. Kayseri Yahyalı biraz devre dışı gibi. Topbaş grubundan Osman Topbaş Hoca Efendi, onun başı, İstanbul'da. Sanki aynı lafı konuşuyorlar. Belki ikisi de birbirinin yanına hiç gelmemiştir. Buradaki olay kulluk. Kim bunlar? Bunlar terbiyeci. Sen üniversite eğitimi aldın ya, keşke şöyle bir şey olsa ben seni götürsem birkaç sefer o sohbete falan, orada insanın duyguları değişir. Ama nefis farklı. Bunlar olmalı, bunlar yaşanmalı. Tabii bizim gençliğin kaybı İslamiyet dışında yaşamak. İslamiyet'in kimseye zararı yok, faydası var. Ne? Dürüstlük. Ama bu olmadı, bu memleket çok zarar gördü.

Bana aktarılanlara göre Hacılar'da resmi kurum düzeyinde ilk Diyanet dışı dini örgütlenme 1990'lı yıllarda İskenderpaşa Cemaati'nin teşkilatlarından Hakyol Vakfı'nın bir uzantısı olarak açılmış; ancak daha sonra kapanmıştır. Bu süreçte başka birçok cemaatin de enformel yollarla Hacılar'a girdiği; özellikle ev kadınları için çeşitli dini oturmalar, çocuklar ve yetişkinler için Kur'an kursları vb. etkinliklerle insanları kazanmaya çalıştığı ifade edilmiştir. Nitekim ben oradayken halihazırda Gülen cemaatine ait bir öğrenci yurdu Hacılar'da faaliyet göstermekte idi. Öte yandan, sıradan, kendi halinde Hacılarlıların bu davetlere ara sıra icabet etmekle birlikte, analarından babalarından gördükleri dini pratiği eskisi gibi devam ettirmeyi tercih ettikleri de sıklıkla vurgulanan bir husustur. Kasabada görüştüğüm Diyanet yetkilileri de bu gözlemi doğruladılar.

Bu anlamda Hacılar'daki durum, esasen Vergin'in Ereğli üzerine odaklanan çalışmasında[11] bize aktardığı manzaradan birçok noktada farklılık göstermektedir. Öncelikle, Hacılar'dakinin tersine Ereğlililer sanayiye gitmemiş, sanayi tepeden inme bir şekilde devlet eliyle Ereğli'ye gelmiştir. Dolayısıyla halk tabakalarında sanayiye karşı bir tepki oluşması bir yana, tam tersine Hacılar'da köylüler toplanıp kendi fabrikalarını kendileri kurmuşlardır. Dolayısıyla Ereğli'dekinin tersine kapitalizme ve sanayileşmeye karşı tepki yerine güçlü bir hırs hatta tutkuyla bağlılık söz konusudur. Bu yüzden, kasaba ölçeğinde sanayiden kaynaklanan bir bunalım, çözülme ve bu bunalımın Nakşibendi tarikatına katılmak suretiyle yanıtlanmaya çalışılması gibi bir durum söz konusu değildir. Benzeri bir süreç, Hacılar'da daha sonra kasabalı girişimciler zenginleşip ticari hayatlarında gayrı İslami bir biçimde davranmak zorunda kalınca ortaya çıkacak; tarikatlar bu noktada asketik bir tutum önermek yerine onları rahatlatacak bir meşruiyet kaynağı olarak işlev görecektir. Üstelik Nakşibendi tarikatı da Ereğli'deki gibi köye sonradan gelmemiş[12] olup zaten köy bünyesinde mevcuttur ve hatta çok uzun yıllar boyunca da köylüler tarafından fazla rağbet görmemiştir. Ek olarak, Hacılar'da belirgin bir destek olmamakla birlikte Vergin'in Ereğli köylülerinde tespit ettiği gibi Cumhuriyet'e karşı kayıtsızlık, küskünlük ve hatta muhalefet de pek söz konusu değildir.

Öte yandan Vergin, Nakşibendi tarikatına katılanların Batı'nın teknolojisine ve ürettiği aletlere bir itirazları olmadığını; sanayinin sağladığı imkânlardan yaralanırken onun ardındaki ideolojiye ters düşmek suretiyle çelişkili bir durumda kaldıklarını hatta bu yüzden halkın bir kesimi tarafından ikiyüzlü olarak nitelendirdiklerini tespit ederken oldukça önemli bir noktaya temas etmektedir. Zira böylece iki rakip sistemin kesiştiği bir noktada kalan kişiler gerçekte idame ettirmek istedikleri norm ve değerlerde bazı "ayarlamalara" başvurmak durumunda kalmaktadırlar. Böylece tarikatlar, aksi takdirde içeriksiz ve değerden yoksun olabilecek yenilikleri anlamlı kılmak suretiyle fonksiyonel bir değer taşımaktadırlar (Vergin 2000: 63-64). Bu anlamda, örneğin faize cevaz vermek gibi "ayarlamaların" Hacılar için hatta başka yerleşimler için de söz konusu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Üstelik Vergin'in "toplumsal ve ekonomik alanları ayırarak İslam'da birlik ilkesini ve tekçiliği içselleştirmiş olan inananlar arasında kapitalizmin etkileri kendi-

11 Bkz. Vergin 2000: 43-65.

12 Her ne kadar kasabadaki dini yaşama ilişkin analizleri çok kısa ve yüzeysel olsa da Kıray'ın Vergin'den çok önce gerçekleştirdiği ve artık klasikleşmiş olan *Ereğli* (1964) çalışmasında; bölgede tarikat ve tekkelerin kapatılmasından önce Nakşibendi, Kadiri ve Halveti tarikat ve tekkelerinin olduğu; ancak araştırma yapılan dönemde bu tarikatların ne derece faaliyette olduklarının gözlemlenemediği ifade edilmiştir (Kıray, ***: 171). Belli ki bu tarikatlar yok olmamışlar. Kasabadaki yeni dinamiklerle birlikte yeniden ortaya çıkmışlar.

ni hissettirdikçe; Batı maddeciliğinin gittikçe artan varlığına karşı geleneksel değerlerin canlılığının bir sembolü olarak ortaya çıkan tarikatlar çerçevesinde birleşme eğiliminin daha yüksek noktalara varacağı" (*a.g.e.*: 65) öngörüsü de Türkiye genelinde büyük bir isabetle doğrulanmıştır.

Yeniden Hacılar'a gelecek olursak, dini cemaatler asıl etkilerini giderek zenginleşen ve ekonomik güce kavuşan Hacılarlı iş adamlarını ve sanayicileri etkileyerek gösterdiler. Bu süreçte bilinen genel konjonktürel sebepler bir yana Hacılar açısından iki temel dinamik rol oynamıştır. İlki, Hacılarlıların çalışmak için yoğunlukla 1950'li yıllardan itibaren önce Kayseri'ye ve çevresine sonra Ankara'ya ve Türkiye'nin diğer illerine açılması ve bu şekilde farklı cemaatlerin mensupları ile tanışması. İkincisi ise Kayseri'de gelişen dini cemaatlerin[13] zenginleşen sanayicilere yanaşıp onların desteğini talep etmesi. Dolayısıyla benim yaptığım görüşmeler dini cemaatlerin etkinlik kazandıkları ve Hacılarlı sanayicilere yanaştıkları 1980'lerden önce hiçbirinin bu cemaatlere üye olmadığını göstermektedir. Şimdi sanayici olarak görüştüğüm girişimcilerin çoğu 1980'li ve 1990'lı yıllarda 20, 30 yıllık birikimlerini sanayiye yöneltip, OSB'de kurdukları sanayi tesislerinde imalata ve para kazanmaya başladıktan sonra bu cemaatlerin hedefi haline geldiler. Cemaatlere mensubiyet ise daha çok 1990'lı yıllardan itibaren yoğunlaşmıştır. Hacılar'ın önde gelen kanaat önderlerinden ve Kayseri'deki en önemli STK'lardan birinin başkanı da bu gözlemi doğruladı.

> K: Bu cemaatlerin Hacılar'a girmesi ne zaman olmaya başladı ve nasıl geldiler?
>
> G: Hacılar ne zaman para kazanmaya başladı o zaman böyle oldu. Yani birinci nesil para kazanıp da ikinci nesile aktarmaya başlayınca. İkinci nesilden bazı grupları içlerine alarak birinci nesilden bazı 94-95'lerden sonra işte.

Şimdi de literatürdeki diğer önemli temayı ele alalım. Acaba bu cemaat mensubiyetleri sanayileşme açısından nasıl bir etkide bulunuyor? İddia edildiği gibi cemaat örgütlenmeleri kapitalist pazarda güvenilir ağ ilişkileri yaratarak sermaye birikimine katkı sağlıyorlar mı? Ya da cemaat mensupları arasında bir alt-ekonomiden bahsedebilmek mümkün mü?

Sosyal bilimlerde iki olay, süreç ya da durum arasında ilişki tespit etmek ilişkisizlik tespit etmekten çok daha kolay ve makuldür. Çünkü en genel düzeyde her şeyin her şeyle bir ilişkisi vardır. Kaldı ki dinler zaten bütün tarih boyunca yayılmaya en meyilli sosyal sistemler oldular. İslam'ın on dört asırlık pratiği de bunun güzel bir örneğidir. Öte yandan, dini cemaatler bu ilişkilerin daha da düzenli ve sistematik olarak organize edildiği kurumlardır.

13 Ayrıntılı bilgi için bkz. Toğayhan 1998.

Bu anlamda, ticaretle ve sanayi ile uğraşan ve birtakım dini cemaatlere mensup olan Hacılarlılar arasında da oldukça yoğun, düzenli ve organize ilişkiler var. Hatta bu ilişkilerin dini cemaatlerin sınırlarından dışarıya taşması ve diğer kişi ve kurum ve ilişkileri de kuşatması söz konusu. Dolayısıyla, her türlü sosyal ağda olduğu gibi bu dini cemaat ağları da kendi varlıklarından çok daha geniş alanlara uzanıyorlar; ekonomik, kültürel, siyasal ve sosyal alanlara sirayet ediyorlar. Konu bağlamında da ekonomik ilişkilerin örgütlenmesinde verimli bir zemin olarak işlev görüyorlar. Ancak benim savım bu işlevin; yani dini cemaatlerin ekonomik ilişkilerin örgütlenmesindeki işlevinin, kapitalizmin rasyonalitesi ile sınırlı olduğu yönünde. Öyleyse, önce bu ilişkinin biçimlerini sonra da sınırlarını görelim. Gençliğinden beri 5 vakit namaz kıldığını söyleyen, sanayide uzun yıllar çalışmış olan, ancak belirli bir cemaate üye olmayan, siyasal kimliği ile tanınan Hacılar'ın önde gelen kanaat önderlerinden birinin,[14] süreci siyasal bir perspektiften geniş bir biçimde analiz eden ve sosyolojik argümanla da çakışan gözlemleriyle başlayayım:

> G: Şimdi Türkiye'de, Kayseri'de mesela yıllık 10 milyar dolar bir ticaret hacmi varsa, bunun mübalağasız 8 milyar doları cemaat ve tarikat bağlantısı olan işadamlarının kontrolünde oluyor. Onlar birbiriyle diyalog halinde. Yani bu aynı cemaatten veya cemaatler veya tarikatlardan olmadığın müddetçe o 8 milyar dolarlık pastanın dışına atılıyorsun. Sana 2 milyar dolarlık bir pasta kalıyor. Diğerleri de o 2 milyar dolarlık o pastayı bölüşüyorlar. Sen o 8 milyar dolarlık pastanın içine girmek için onlardan gözükmek zorundasın. Bunlar 10 sene önce Müslüman değil miydi? 64 Chevrolet'nin içinde buralarda orospu gezdiriyorlar, bar pavyon kapatıyorlardı. Aynı adamlar 10 sene 20 sene önce. O zaman İslamiyet gelmemiş miydi? İslamiyet 1400 senedir var, 14 asırlık bir din. Kılık işte! Görüntüye verilen şeyler. Yani tabii bunu anlatmak biraz zor. Anlamak da zor, anlatmak da zor. Anlatmak zor çünkü sıkıntı verirsin. Şimdi bak belediye başkanı geliyor, ondan sorsan benim tam değişiğimi söyler. Çünkü onlarla iyi olmak zorunda misal. Çünkü onlar vasıtasıyla seçimlerde başarılı oluyor. Bu söylemlerle başarılı oluyor.
>
> K: Böyle mi oluyor gerçekten?
>
> G: Anlattım ya hepsi İslami, anlattım ya, şu bak piramitle. Dikkat et. O hep piramidin tepesi (ticaret) hedef. Başka hiçbir hedefleri yok. O hedef olunca paylaşma olur mu? Senden alacağım ki benimki artı olacak. Ee yani bir taraf eksilecek bir taraf yükselecek. Yani piramidin tepesi ticaret ortası siyaset, altı cemaat, tarikat yani. Şimdi eskiden mesela Necip Fazıl'ın en çok tartıştığı şey siyasetti. "İnanan insan siyaset yapamaz" derdi. Bundan 30, 40 sene önce cemaat, tarikatlar da böyleydi. Siyaseti men ederlerdi. Siyaset insanın dünyayla

14 Bu kişinin Mardin'in Said-i Nursi hakkındaki kitabını okumuş olduğunu belirtmem gerekiyor.

ilişkilerini, insanın yani dünyaya bağlılığını arturan ilişkiler olduğu için insanın manevi bağlarını zayıflatur felsefesi vardı. Ama şimdi o kalktı 10, 20 sene evvel. Onlar da bu, şuradaki cemaatleşme olduktan sonra, bu cemaatler üzerindeki daha rahat hareket edebilme, daha şey, siyasetin içinde olma gereğini hissederek içlerinde siyasete yönelme oldu. Bak şu piramit gibi düşün. Ondan sonra bu siyaseti yapmanın ve cemaati güçlü kılmanın da ekonomik olarak güçlü olmadan geçince, neticede ticarete yöneltti bu işi. Mesela 20 sene önce 30 kişi, 3 kişi, 10 kişi, 5 kişi kaçar liramız var, 10'ar bin dolarımız var. Biriktirdik, atıyorum eski Sanayi'de bir malzeme dükkânı kurduk, 100.000 dolara. Oranın başına da seni koyduk. Senin işin, benim de işim var, ötekinin de işi var. Anladın mı Kurtuluş? Şimdi sen 100.000 dolarlık bu malzeme ticaretini 2, 3 sene sonra burayı sen, 5 sene sonra 300.000, 400.000 dolara çıkardın. Dedik, ya burada artımız oldu dedik. Öbür arkadaşların kurduğu şeylerde, buradaki 100.000, 200.000 fazlayı, öbür 200.000 fazlayı 300.000 fazlayı da birleştirerek 2. 3. bir şirketi kurduk.

K: Cemaat bağlantısı diyorsun?

G: Ya, tabii. Bu oturma grupları dediğimiz cemaat gruplarının aralarındaki artı değerlerine göre başladılar işe. Ondan sonra Organize Sanayi kurulduktan sonra yavaş yavaş Organize Sanayi'ye yerleşmeye başladılar. Ha, kişisel olarak büyüyenler ayrı. Mesela bir İstikbal gibi, İpek gibi. Onu yorumlamıyorum ben. Mesela bir (burada şirket ismi veriyor), şunlar bunlar, yani birtakım cemaatlerin kurduğu şirketler var. Ha, ondan sonra şirketlerin çoğunu zaten bölüştüler bunlar. Organize'ye yerleştiler 1 milyon dolarlık iş kurmaya başladılar, 20 sene önceden. Şimdi de milyar dolarlık iş kuruyor. Yani neticede asıl iş şuraya geldi. Bir de bunlar yerel yönetimler falan, bunlar 15 senedir bunlarda ya; en çok paranın kazanıldığı yer belediyeler. İmar yasalarındaki düzenlemeler, imardaki yapılan değişiklikler. Eğer senin parselini, senin arsanı 15 katlı bir imar parselli arsa haline getirirse, 30 dairelik, bilemedin 45 dairelik, küçük yaparsan, bir blok oluşur orada. Senin siktiriboktan bir arsan, bir müteahhide verdiğinde 20'ye 20 daire bölüşüyorsun. 20 daire 60'tan 1 milyon 200 bin Euro eder. Anlatabildim mi? Eğer sen cemaatten veya partidensen o belediyeye ödeyeceğin para parselini, arsanı parselli arsaya çevirdiğinde ödeyeceğin para 100 lira atıyorum. Eğer o cemaatten, o partiden değilsen rayiç bedeli neyse 1 milyarsa 1 milyar alıyor senden. Yani başlangıçta bir şeylik var.

Yukarıdaki gözlemler, kamuoyunda siyaset, tarikat ve cemaat arasındaki ilişkilere dönük yaygın kanıyı paylaşıyor. Yine beş vakit namaz kılan, kendini muhafazakâr olarak tanımlayan; ancak, cemaatlere üye olmayan ikinci kuşak genç bir sanayicinin gözlem ve değerlendirmeleri ise bu ilişkilerin etkisinin daha kısıtlı ve kendiliğinden niteliğine vurgu yapıyor.

G: Cemaatlerin iki şeyi vardır manevi haz almak için ya da maneviyatı doldurmak için giren insanlar var. Bir de: "o çevreye girim de güç alayım, işte oradan biraz çevrem olsun ticarette bunu kullanırım sanayide" diyen insanlar olduğunu tahmin ediyorum. Bana hep kızıyorlar: "bunlar söylenir mi" diye. Yani o iki grup insan var o şeyin içersinde. Yani ikinci grup azdır tahminim ama bu inanın var. "Bunlar ne kadar ne yapıhyor?" derseniz; muhabbet ediliyor. Sosyolojik açıdan düşünürseniz insanların en azından birbirini tanımasını ve samimiyetini ilan ettiği bir ortamdır. Aslında çok da kötü ortamlar değildir. Nasıl olsa kötü şeyler yapılmıyor, kumar oynanmıyor. İnsanların arasındaki sıcak ilişki devam ediyor.

K: Peki bunun sanayi ve ticaret etkisi ne şekilde oluyordur? Mesela deniyor ki cemaat oluşumu bir iktisadi alt-ekonomi yaratıyor aralarında ve birbirinden alışveriş ediyor pazar birbirinden tedarik yapıyor bu doğru mudur mesela?

G: Yani düşünün biz sizle tanışalım, daha da yakınlaşalım. İşte sizin ürettiğiniz bir şey vardır. Benim aklıma ilk siz gelirsiniz almak için. Tabii orda yakınlığın verdiği şekilde en ekonomik fiyatı da siz verirsiniz en iyi şartlarda; niye başkasına gideyim. Ya bu sırf cemaat değil bunu şey diye de düşünmek lazım. Ne diyelim aynı kulübün üyeleri, işte hepsi birbirini tanıyor. "Ne lazım", "kanepe lazım", kulüpte bir arkadaş kanepe üretiyorsa o da gidip oradan alıyordur bunu sırf cemaat etki ettiğine bağlamamak lazım genel insani...

Şimdi de Gülen cemaatine mensup olduğunu söyleyen iki sanayiciden cemaat ve ekonomi ilişkisi üzerine gözlem ve fikirlerini dinleyelim:

Üniversiteyi bitireli ben 5 yıldır Kayseri'deyim ve Kayseri'de oturma dediğiniz zaman; oturduk sohbet ettik. Neyi sohbet ettik? Namazın önemini sohbet ettik. Namazı anlattı bir hocamız büyüğümüz abimiz birisi anlattı. Bunu da anlattıktan sonra eee abi başladık çay içmeye, konumuz bitti sohbet ediyoruz. "Ne var ne yok, nasıl gidiyor, işler nasıl, sıkıntı var mı falan". Zaten oradan bir şeyler çıkıyor. Hiçbir sıkıntı olması gerekmiyor maddi sıkıntı. "Ya işte önümüzdeki ay bir araya gelsek ne yapalım ya bir Bosna'ya gezi yapalım." Ya zaten birlikte yani birlikten kuvvet doğuyor birlikte. 15 kişi Bosna'ya gidersen Bosna'da da biriyle tanışıyorsun. Birisinden iş çıkıyor, başka bir paylaşım çıkıyor Bosna'ya gidip gelirken. Paylaşımla bir fikir çıkıyor ortaya. Bunu yanındaki paylaştığın insanla birlikte yapıyorsun ortaklık kültürü doğuyor. Paylaşım orada başlıyor yoksa özellikle bunu çıkartalım diye yapılmıyor.

K: Peki böyle bir cemaat olgusu var diyorsunuz. Peki bunun mesela sanayiyle bir alakası var mı? Yani mesela...

G: Bence çok çok büyük faydası var. Çok büyük faydası. Dayanışma var en azından. Doğruyu eğriyi ayırt etme olayı var. Bu cemaat olgusu bizi yurtiçinde de yurtdışında da doğru insanlarla buluşturuyor. Yani para kazanayım diye cemaate girmiyor insanlar, onu bir söyleyeyim de. Onun içinde bulunduğun zaman, her ne kadar da dini sohbet etseniz de günü geliyor, zamanı geliyor ticari de konuşuyorsunuz. Ya işte "siz şu işi yapıyorsunuz ağabey, şu şehirde, şu ülkede şöyle bir insan var, şöyle şöyle mala ihtiyaç duyuyormuş" diyor. Biz onunla kontağı kuruyoruz ve kontağı kurduğumuz adam da bizim gibi oluyor. Aynı bizim frekanstan olduğu için adam, anlaşmamız kolay oluyor yani. Adamın kalbinde veya içinde bir kötülük olmuyor. Doğru adama ulaşmış oluyoruz. Böyle de bir menfaati var bize. Yani doğru adrese götürüyor bizi. Yanlışa düşmememizi sağlıyor. Bence ticari açısından faydası bu. Dini açısından çok daha büyük faydası var. Birlik beraberliği de sağlıyor. Benim bugün arkadaşlarım arasın, o grubun içerisinden. Elinden gelen her türlü, yapabileceğim her şeyi yaparım. Ama bir başkası arasın, tanımadığım bir adam arasın. Onu iyice analiz edip süzmeden ben onun hakkında hüküm veremem yani.

Yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi dini cemaatlerin ekonomik ilişkilerin örgütlenmesinde belirli oranda bir katkısı vardır. Bu katkının birkaç biçimi olduğu anlaşılıyor. İlki, dini toplantıların dindışı işlevi olarak ortaya çıkıyor. Yani dini amaç etrafında bir araya gelen sanayiciler ya da tüccarların oluşturduğu sosyallik din dışı faaliyetlere de taşıyor. Sosyal çevrenin genişlemesi, yeni iş bağlantılarına, fikir ve bilgi alışverişlerine, dış pazarlarda temas noktaları ve yeni ağ ilişkilerinin kurulmasına yol açıyor. Hatta bu yüzden, birçok tüccar ve sanayicinin dini niyet ve amaçlar dışında bu imkânlardan faydalanmak için de bu tür oluşumlar içerisinde yer aldığı da aşağıda olduğu gibi sanayiciler tarafından sık sık eleştirel biçimde vurgulanıyor.

İş yapmak için samimi olmadan o havaya da girenler oluyor. Çünkü ben bu işte sıkıntı çekiyorum. Bu sıkıntıyı hiç çekmeyebilirim. Giderim Kayseri'de GESİAD'a üye olurum. Cemaatim olur. Genç Sanayici İş Adamları Derneği diye. Gidersin. Bir oturma grubu, 10 tane oturma grubu çıkardı içinden. Hep alışveriş yapıyorlar bu adamlar birbirlerinden. Bu adamlar birbirlerine rol yapıyorlar. Böyle bir yapı var, bu yapının içinde olmak için de böyle hissetmiyorsan bile öyle görünüyorsun. Dolayısıyla belirli bir ekonomik iş garantin olur. Peki şimdiki durum nedir, şimdiki durum, demin analizini yaptık, 25-30 kişinin (Hacılarlı sanayiciler) içinde hakikaten cemaatçi olanlar var, öyle görünmek zorunda hissedenler var, ama asıl olan o değil. O iki tane cemaatçi her zaman cemaatçi, ama geri kalan 28 kişi tüccar, yani duruma göre, zurnaya göre davul çalarlar.

Bana aktarılanlara göre ikinci durum, dini cemaatlerin siyasetle ilişkisinin bir türevi olarak ortaya çıkıyor. Siyaset alanında dini cemaatler üzerinden kurulan etki, cemaat mensubu olan tüccar ve sanayicilere özellikle belediyeler üzerinden dağıtılan kentsel rantlara doğrudan ulaşma imkânı sağlıyor. Ancak bu noktada, sıklıkla vurgulanan husus, Kayseri'deki kentsel rantların Hacılarlılardan ziyade, kent yönetimi üzerinde hâlâ sıkı bir egemenlik kuran Kayseri'nin yerli tüccarlarının kontrolünde olduğu yönündeydi. Zira arsa spekülasyonu ve belediye ihaleleri üzerinden ilerleyen bu faaliyetlerde hem Kayseri'nin yerlileri arsa sahibi olmak gibi tarihsel bir avantaja sahipler hem de Hacılarlıların çoğu imalat sektöründe yoğunlaşmış bulunuyorlar.

Dini cemaatlerin siyaset üzerinde kurdukları çok yönlü etkinin bir boyutu da; sağladıkları doğrudan politik desteğin yanında ekonomik yardım ve hayırseverlik faaliyetleri yoluyla siyasetçilere tabanda meşruiyet kazandırmalarıdır. Örneğin kasabanın önde gelen kanaat önderlerinden biri, 2009 bütçesi 1 milyon dolar olan Hacılar Yardımlaşma Derneği yöneticisinin AKP İlçe Kongresi'nde boy göstermesinin halka verdiği "açık" mesajı örnek gösterdi:

> Hacılar Yardım Derneği'nin başkanı Hacılar AKP İlçe Teşkilatı'nın kongresinde protokolde oturuyordu. Hacılar Yardımlaşma Derneği'nin başkanı, bırak il kongresini, Başbakan gelebilir yanında olabilir, bakan gelebilir yanında olabilir, ona saygı duyarım, yani o ayrı. Ama bir partinin Hacılar İlçe Kongresi'nde protokolde önünde oturmaz. Delege gibi orada oy kullanmaz. Ya dedik ya işte cemaat, siyaset, ticaret, o piramitte düşün veya o üçgen içinde yorumla bu sözlerimi.

Öte yandan dini cemaatlerin ulusal siyasetin aktörleriyle kurdukları yakın ilişkilerin onların küresel ağlara eklemlenmelerini kolaylaştırması da altı çizilen bir başka husus idi. Bu noktada en çok verilen örnek Türkiye Finans'ın % 60'lık hissesinin Suudi Arabistan'ın en büyük bankası *The National Commercial Bank*'a satılmasıydı.[15] İkinci kuşak genç sanayicilerden birinin bu noktadaki tespitleri oldukça önemlidir.

---

15 "29 Şubat 2008'de BDDK Türkiye Finans'ın yüzde 60'lık hissesinin Suudi Arabistan'ın en büyük bankası The National Commercial Bank'a (NCB) satışına onay verdi. Türkiye Finans'ın ortakları Boydak ve Ülker Grupları, bankanın yüzde 60 hissesini 1 milyar 80 milyon dolar karşılığında NCB'ye devredilmesi konusunda Temmuz 2007'de anlaşmaya varmışlardı. Söz konusu hisse devri, faizsiz bankacılık alanında dünyanın en büyük hisse devri işlemi olmasının yanı sıra bankacılık sektörünün bu özel segmentindeki ciddi büyümeyi ifade etmesi açısından da özel önem taşıyor. Ayrıca, işlemin 31 Aralık 2006 sonu net defter değeri üzerinden 5.8 çarpana tekabül etmesi, Türkiye bankacılık sektöründe bugüne kadar yabancı ortaklık ve halka arzlarda ulaşılan en yüksek değer olma özelliği de taşıyor." http://www.24dakika.com/news_detail.php?id=35372 Erişim Tarihi 26 Temmuz 2010.

K: Peki bu (cemaat) ilişkilerin ticarete katkısı var mıdır?

G: Ticarette yoktur da siyasette katkısı vardır. Bir yere geldiler, şu anda bir yere geldiler, Fethullah Gülen dünyanın her yerinde en güçlü insanlardan bir tanesi. Bu çok önemli. Bunu kimse inkâr etmiyor, sevilip sevilmez, seveni sevmeyeni ama adam çok güçlü, bu adamlar onun yanında çok muteber. Eee ne oluyor o zaman? İster istemez siyaseten güçlü oluyorsun. Dünyayı zaten siyasetçiler değil iş adamları yönetiyor. Bugünkü Gürcistan-Rusya olayının temelinde Soros var. Saakaşvili'yi oraya Soros alıp getirdi. Yani dünyayı iş adamları yönetiyor. Bunlar da belirli bir söz sahibi olmaya bence başlıyorlar yavaş yavaş. İslam dünyasındaki dengeler bu vaziyette devam ettiği sürece bir yerlerde sözlerini geçirirler. Nasıl, en basit, ne dedik, Körfez Sermayesi babasının hayrına girmedi bu buraya. Bunlar mesela o cemaatin bir etkisi olarak bakabilirsiniz. Eğer bunlar Anadolu Finans'ın Ülker grubuyla birleşmesini sağlayamasalardı bu Körfez Sermayesi'ni de çekemezlerdi. Belki bu kadar büyüyemezlerdi de. Ülker grubuyla bunlar nasıl bir araya geldiler, ikisi de aynı cemaatin müritleri. Bu açıdan baktığın zaman böyle faydası var. Büyürken faydası olmadı bence ama bu noktadan sonra artık cemaatin de bunlara, bunların da cemaate çok büyük etkileri ve artıları oldu.

Üçüncü durum, cemaat mensuplarının kendi aralarındaki ticari bağlantılarını kapsıyor. Genelde cemaat dışında duran kişiler tarafından dile getirilen bu iddialara göre; cemaat mensupları arasında karşılıklı bir alışveriş, mal tedariki, borç ve iflas durumlarında ekonomik dayanışma, güç birliği, birlikte ortak şirket kurma gibi unsurlardan oluşan ilişkiler var. Bu iddialar, Timur Kuran'ın İslami alt-ekonomi argümanı ile bazı paralellikler taşıyor. Ancak bu noktada dini cemaatler arasında bu ilişkinin kurulma biçimlerinde dikkate değer biçimde farklılıklar olduğu da sıklıkla ifade edildi. Örneğin halihazırda, Türkiye'deki dini cemaatlerin en etkilisi olarak gösterilen Gülen Cemaati'nin Granovetter'in tabiriyle zayıf bağlar üzerinden daha yaygın bir ağ kurduğu; mensuplarının hem ülke içinde hem de küresel düzeyde vakıflar, dernekler, okullar gibi formel organizasyonlar etrafında örgütlendikleri belirtildi. Zayıf bağlar üzerinden gerçekleştirildiği iddia edilen bu örgütlenme biçimine ekonomi alanı dışından da çok ilginç iki örnek vermek istiyorum. Görüştüğüm sanayicilerden birinin eşi Gülen Cemaati'ne mensup olduğunu; onların toplantılarına katılmaktan çok hoşlandığını söyledi. Ancak şikâyet ettiği şey, katıldığı toplantılarda tam gruptaki insanlar birbirine ısınmaya başlamışken; dört beş ayda bir hem eğiticilerin hem de katılımcıların değişmesi ve grubun dağıtılmasıydı. Bu yüzden ilişkiyi derinleştirememekten şikâyet ediyordu.

Bu kişinin cemaate üye olmayan sanayici eşi ise Gülen cemaatinin mik-

ro düzeydeki işleyişine ilişkin başka bir örnek verdi. Çocuklarını uzunca bir süredir cemaatin kolejlerinden birine gönderdiklerini, bunun yanında kolejde bursla öğrenci de okuttuklarını; ancak bir dönem işlerinin kötüye gittiğini ve bazı okul taksitlerini ödeyemediklerini; bunun sonucunda kolejin kendilerine haciz gönderdiğini söyledi. İşin ilginç yanı sanayicinin, bu durumu Gülen cemaatinin örgütlenme mantığı açısından meşru bulmasıydı. Çünkü, ona göre toplanan paralarla dünyanın başka yerlerinde öğrenciler okutuluyordu ve birileri para ödemeyince bu zincir aksayacaktı. Dolayısıyla cemaat böyle davranmakta kendi açısından haklıydı. Bu nahoş olaya rağmen, çocukları cemaat kolejine gitmeye, sanayicinin eşi de cemaat toplantılara katılmaya devam ediyordu.

Öte yandan Gülen cemaatinden farklı olarak Nakşi cemaatlerin daha kapalı ama daha yoğun ilişkileri tercih ettikleri, bu kapsamda birlikte iş yapma, ortaklık kurma ve birbirlerini ekonomik olarak desteklemek gibi motiflerin bu gruplar içerisinde daha belirgin olduğu ifade edildi. Örneğin Gülen cemaatine mensup bir sanayici durumu şu şekilde karşılaştırdı.

K: Cemaat organizasyonu sanayide bir birliktelik oluşturuyor mu? Mesela birbirinden mal alıyor hammadde alacağı zaman birbirinden alıyor, birisi düştüğü zaman çıkarıyor?

G: O cemaat başka bir cemaat o Nakşi cemaati benim amcalarım da vardı içinde.

K: Nakşi cemaati dediğiniz?

G: Saidi Nursi, Fettullah Gülen'in öncesi yani Nur cemaatinin devamı. O ayrı bir şey Nakşi cemaati, Esat Coşan vefat etmişti belki haturlarsın o cemaat onlar farklı cemaat.

K: Onlar ne yapıyor?

G: Vallahi onlar kapalı bir kutu. Benim amcalarım da onların taraftarıdır. Ben görmedim beni de dahil etmediler. Zamanında bir büyüğüm olarak amcam: "Gel oğlum bizim de şurada oturmamız sohbetimiz cemaatimiz var" demedi. Orda cari alış veriş daha had safhada. Üçü bir araya gelirler, hemen beraber şirket oluştururlar, birbirlerini desteklerler duyduğunuz olaylar o cemaat Kayseri Sanayisi'nin yüzde yetmişi o cemaattendir.

K: Halbuki Gülen cemaati daha güçlüdür derler?

G: Yav olabilir ama Fethullah Gülen'in cemaati derken bu cemaat ticari olarak güdüsel olarak birbirini destekleyen cemaat değil. Doğru bildiğini yapma güdüsü var. Ama Nakşi cemaatinde var bu. Ben çok bilmiyorum bu işleri onlarda.

K: Peki bizim Hacılar sanayisi içersinde ne kadar cemaat şeyi var?

G: En büyük o Nakşi cemaati. Hepsinin birçok insan o cemaatin içindedir.

K: Osman Topbaş deniliyor o mu?

G: O, bugünkü şekli o. Şöyle düşünmek lazım ekonomiksel değerleri paylaşmak mantığı ama burada öncelikle niye paylaşılıyor? Çıkar ilişkisinden dolayı paylaşılıyor. Yani benim mensup olduğum cemaatte (Gülen Cemaati) böyle bir şey yok: "Hadi iş kurak, hadi bilmem ne yapak" falan meselesi devletin yönlendirdiği standartlarda var. Mesela bizim cemaatte abiler TUSKON'u kurdular. Bugün bütün Türkiye TUSKON'u konuşmuyor mu yapılan ihracatta? TUSKON'a girmenin şartları var. Cemaat üyesi müyesi değil ki? Aidatını ödeyecek, belli bir kriterde şirket olacak ve üç tane de referans üyemiz olacak. Yani kalıcı üye olmasındaki gerekçe ve yönlendirmelere uyması yani kardeşim TUSKON'dan tüm Türkiye faydalandı bunda cemaatlilik nerde?

K: Ama kuranlar cemaatten insanlar?

G: Tamam o kuruldu Fatih Üniversitesi'ni de Cemaat kurdu da hangi öğrenciyi seçiyor ki. Puanı yeten geliyor, parasını veriyor okuyor. Yani bizde dışlama yok. Bizde herkesi kabul etme var, kazanma var, herkesi razı etme ve razı olma var; ama, Nakşi cemaatinde o yok. Onlar kapalı kutu mesela ben giremem içlerine ben tanımak maksatlı bile giremem.

M: Almıyorlar mı?

G: Almıyorlar demeyelim de doğruları söyleyerseniz, yüzde yüz netseniz, pek orda yapamazsınız. Ben öyle yorumladım, kendi yorumum. Herhalde onu biliyorlar. Bildikleri için de mesela orda bir hoca konuşurken orda, sohbet anında hoca konuşurken ötekisi kafasını bile kaldırmaz, böyle dinlermiş. Bizde öyle değil abi! Bizde sohbet ediyorsak hocamız da konuşur, biz de konuşuruz. Bilmediğimizi sorarız, kafamıza takılanı aydınlat deriz hocam. Bizim sohbetimiz budur bizim sohbetimiz evrenseldir. Herkes kabul eder ki bütün dünyada Türk okulları bunun tanımı ortada.

Bu görüşmeden sonra yukarıdaki katılımcının sözünü ettiği Nakşi cemaatinin mensuplarıyla da görüşme ve ortaklaşa kurulan bir fabrikanın kuruluş hikâyesini dinleme fırsatı buldum.

Şimdi oturma grubu var bizim binada. Büyük abimgil 87 yılında 88'di galiba yılları tam şey yapmıyorum Umre'ye gittiler. Bir oturma başlattılar. Şimdi bu 88 biraderler Umre'ye gittikten sonra "gelin dediler bir oturma grubu oluşturalım". "İyi tabii oluşturalım". Bizi de davet ettiler. Tabii Umre'ye gitmeyen kardeş olarak ben gittim. Çeşitli giden arkadaşlar oldu bunun içerisinden sanayiden çeşitli arkadaşlarımız var (burada ortakların isimlerini veriyor). O oturma devam ederken yani boş oturuyoruz da "oturuyorsunuz bu oturmayı, bu oturmanın bir amacı olsun, bu oturma bir şey doğursun" denildi. Arka-

daşlar arasında "iyi" dedik biz. "Yahu demek ki sanayide davet eden bu oturmaya konuşalım bir iş yapalım". Saadettin Bey'i (Erkan) birkaç sefer davet ettik. Sağ olsun hiç kırmadı, hep geldi. Sonuçta 1987 yılında işi kurmaya karar verdik. Araştıralım tekstil işi büyük iş. Biz buraya enistemin o zamanın parasıyla para bulucam on kişiydik 500 bin markla bir iş başlatacağız. "Tekstil kuralım" dedik karşımıza öyle bir rakam çıktı ki tekstille beraber büyük bir rakam çıktı, bizim o bütçenin 10 misli. Biz dedik ki "Arkadaş tamam biz bundan dönmeyelim, bu işi yapalım. Napak bunu yapmak için?" Ortak olak.

Toparlayacak olursam, aynı cemaate mensup sanayici ve tüccarlar arasında yoğun ve düzenli ilişkiler; belirgin bir sosyalleşme, yardımlaşma olduğu, bunun zaman zaman ortaklıklara dönüştüğü ve alışverişlerde bir tercih söz konusu olduğu açıktır. Ancak cemaatlerin mensupları da dahil olmak üzere birçok sanayici, bu ilişkilerin sınırlı olduğunu; ticaret ve sanayinin kendi kuralları olduğunu; bu kurallara uygun davranmayanların piyasada barınamayacağını; cemaat ilişkilerinin zaman zaman yardımcı olabileceğini ancak belirleyici bir rol oynamadığını da sıklıkla ifade ettiler. Nitekim Geertz bundan yıllarca önce Modjokuto'daki Müslüman tüccarlarda da "iş iştir" anlayışının yaygınlaştığını; ticaretin diğer kültürel normlardan bağımsızlaştığını ve başarı yöneliminin pazar ekonomisinin karekteristiği haline geldiğini tespit etmiştir (Geertz 1963: 46). Şimdi de bu türden örnekleri gözden geçirelim. Alttaki örnek Osman Nuri Topbaş Cemaatine mensup bir sanayiciden:

> Bu gruplar tabii öyle İslami yakınlıklar da olursa birbiriyle alışveriş olur da, orda menfaatler devreye girer. Kimin işine geliyorsa o öyleyapar, gider. O yol onu bağlamaz.

Bunlar da herhangi bir cemaate mensup olmayan ikinci kuşaktan üç genç sanayicinin gözlemleri:

> Dolayısıyla şunu ben düşünüyorum bir defa benim savım hâlâ onu savunuyorum. Ticaret kendi doğrusu dışında hiçbir şeyi kabul etmez. Yani bu adamlar cemaatle olmalarından dolayı belirli bir yerden mal almıyorlar. Nerden ucuz işlerine gelirse ordan alıyorlar. Nereye de satmaları gerekiyorsa oraya satıyor tedarikçi ve müşteri bakımından. Arada aynı konuştuğun insanlarla daha iyi anlaşıyorsun. Ne yapıyorsun? Kendine daha yakın profesyoneller tutuyorsun, çalıştırdığın adamlar biraz daha yakın oluyor. Arada başka bir hizmet alacaksan, mesela "neden sen o bankayı Körfez'e sattın değil mi, gidip de Amerika'da bir yere, Avrupa'lı bir gruba satmadın falan", bu tip faydaları oluyor bu cemaatin belki. Ama ticaretin ana çizgisini bozmuyor. Bunların da on-

ların da başarılıysa eğer başarılı olmalarının arkasında cemaatçi olmaları yatmıyor. Her konuda Hacılar'a, Hacılarlı iş adamına giydirilmeye çalışılan bu kalıbı çıkarmak lazım. Hacılarlı iş adamın başarılı olan, olması gerekeni doğru yaptığı için başarılılar yoksa cemaatçilik kimseyi zengin etmez. Birtakım ilişkiler kullanırsın o kadar. Musevi cemaati kendi içinde bazı şeyler yapar ama Musevilerin başarılarının sırrına baktığın zaman ticaretin sanayinin ekonominin gereğini yaptıkları için başarılılar yoksa Musevi oldukları için değil. Sadece daha iyi anlaşırlar.

Yani bizim şeyde organize sanayide Hacılarlı da mesela bu cemaatin içinde şey de var ama benim dıştan gördüğüm şöyle. Tamam cemaat içinde dayanışma var ama öte taraftan rekabet de var. Yani işin içine ticaret girdiği zaman birinci planda şeye almıyor adam. Şimdi şöyle söyleyeyim. Diyelim ki Fethullah Hoca bir yurtlara yatak alınacak. Şimdi bizim Hacılarlı kim var? Kilim var, Meşe var, İpek var, İstikbal var. Şimdi kardeşim 4 firmadan teklif alıyorlar. Bu 4 firma da diyor ki "kardeşim benim şu. İpek diyor ki 10 lira, İstikbal diyor ki 9 lira, Meşe diyor ki 12 lira, Kilim de diyor ki "kardeşim benim de malım da 8 lira, aynı kalite diyor TSE kalitesini veririm İSO belgesini veririm" diyor mesela. Yani boşa dememişler "nefesi olan borazancı başı".

Hayır hayır kendi eğer cemaat içinde olursa bu iş ticaret yürümez. Herkesin bir şeyi var eee kurulu tezgâhı var. Mesela diyelim ki şu bardak kaç lira 10 lira cemaatçiye 5 lira değil cemaatçiye de aynı 10 lira yani öyle bir şey yok. Ben başında da söyledim. Dinle ticaret yani ben seversem, fiyat uyarsa, kalitesi uyarsa, bütçede uygunsa, istersem alıyorum veya ben de ticaret yapıyorum hiç problemim yok.

60 yaşının üzerinde deneyimli 2 farklı sanayicinin yaklaşımları da çok benzerdir:

Hayır hayır insan başına düşen.... Başkası herkes işini gemisini kurtarmaya çalışıyor yani. Anca şöyle olur olursa. İnsanlar ekmek... Karınlarını doyururlar, evine belki bir yiyecek verirler, eline belki üç beş yüz veya 1 milyar para verirler yahut da kimse parasını... Herkesin başında evinin önünde ateş yanıyor ya Allah aşkına!

G: Yani sanayici ticaretçi insan nerde kendi bütçesine uygun, nerede kendi istifadesine var, nerede 1 lira 2 lira aşağıda bulur oradan alış veriş yapar.

K: Peki mesela cemaatin bir iktisadi ilişkilerine ekonomiye sanayiciye bir katkısı oluyor mu?

G: Tabii, tabii biraz etkisi oluyor ama öyle abartılı değil.

K: Ne gibi etki mesela?

G: % 5 misal yani % 5. Mesela diyelim ki bir gruba mensup olan insanlar kendi aralarında veya kendi arasında konuşulurken işte der ki: "Ya falan firmada işte bizim gruptan, Müslüman, işte ilişkileri çok iyi olan bir insan. Yani oradan bir zarar gelmez. Alışveriş yapılırsa uygun olur" diyebilir. Bunun dışında başka bir şey olmaz. Yani zorlamayla git sen falan yerden al falan yerde sat gibi değil.

Görüldüğü gibi, sanayi alanında Hacılarlılar arası dayanışmaya ilişkin anlatılar gibi, cemaat içi dayanışmaya ilişkin anlatılar da bir o kadar abartılı. Dolayısıyla tüm bu örnekler gözden geçirildiğinde bu ilişkilerin literatürde vurgulandığı kadar yoğun ve yaygın olmadığını söylemek daha doğru bir tespit olacaktır.

Esasen, dini cemaatlerin mensupları arasında birtakım parasal ilişkilerin olduğunu; hatta bu cemaatlerin, okullar, yurtlar, Kur'an kursları dışında kendi finans kaynakları olan şirketlere, yayın organlarına, holdinglere ve diğer sivil kuruluşlara sahip olduğunu hem önceki çalışmalardan hem de güncel siyasi gelişmelerden biliyoruz. Ancak, zaten kendileri başlı başına enformel birliktelikler olan dini cemaatlerin mensupları arasındaki ekonomik ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyetini dışarıdan sosyolojik bir araştırmayla anlamak pek de kolay değil. Çünkü en temelde bu ilişkilerin bir kaydı yok. Eğer böyle bir kayıt varsa da bir araştırmacının buna ulaşmasının imkânı yok. Nitekim, sanayi içi dayanışmayı bir kenara koyalım görüştüğüm bir sanayicinin Gülen cemaatine mensup eşi, daha önce kendisinin de katıldığı sıradan ve rutin dini toplantılarda para toplamak için kullanılan listelerin bile 28 Şubat'tan sonra tamamıyla ortadan kaldırıldığını; artık paraları toplantıyı yönetmekle görevli kişinin herhangi bir kayıt ya da not almadan topladığını ifade etti. Bu yüzden, benim buradaki gözlemlerimin ancak yaptığım görüşmelerle sınırlı olduğunu kaydetmem gerekiyor.

Ancak yine de benim edindiğim izlenim burada, cemaatlerin kendi alt-ekonomilerini oluşturmaktan ziyade toplumsal sermayenin örgütlenmesine dönük faaliyetleri dolayımıyla yukarıda değindiğim bazı çarpan etkilerde bulunduklarıdır. Timur Kuran'ın bahsettiği ikinci (ekonomik) faktörden başlayarak durumu açıklamaya çalışayım. İslami alt-ekonominin Hacılar'da hatta Kayseri'de güven tesis ederek işlem masraflarını azaltması gibi bir durum söz konusu mudur? Evet kısmen, ancak buradaki sanayici ve tüccarlar İstanbul ya da Kahire örneklerinde olduğu gibi başka bir yerden buraya gelmiş değiller. Bunlar, zaten kendi doğal ortamlarında gelişip serpilmiş firmalar. Yukarıda ayrıntılı olarak anlattığım bir geçmişleri var ve kime güvenip

kime güvenmeyeceklerini kendi tarihsel tecrübelerinden biliyorlar. Bu yüzden de İslami cemaatlerden bu anlamda ülke içindeki değil daha ziyade ülke dışındaki ya da dışarıyla bağlantılı faaliyetlerinde, şimdilerde de devletle ilişkilerinde yararlanıyorlar.

Üstelik yukarıda göstermeye çalıştığım gibi, tüccarlar ve sanayiciler arasında oldukça vahşi bir rekabet var ve kimsenin kimseyi kısmi ve istisnai durumlar dışında akrabalık, cemaat ya da başka bağlar yüzünden desteklemesi gibi bir durum söz konusu değil. Üç aşağı beş yukarı aynı yaşlarda olan; mesleği aynı dönemlerde öğrenen; çok benzer ve zor koşullarda mal mülk sahibi olan; birçoğu birbirleriye akraba, arkadaş, komşu, dünür vb. oldukları halde iddia edilen sıklıkta ve yoğunlukta dayanışmayan bu girişimcilerin, daha dün girdikleri dini cemaatler içinde bir alt-ekonomi oluşturduklarını söylemek pek gerçekçi görünmüyor. Dördüncü Bölüm'de şirketlerin üretim ihracat ve pazar yönelimlerini ve bu konudaki rakamları aktarmıştım. Dolayısıyla, herkesin piyasanın kurallarına tabi olduğu bir durumun egemen olduğunu düşünüyorum. Nitekim, mobilya sanayinde hammadde tedarikçiliği yapan, dolayısıyla da şirketlerarası ilişkileri iyi gözlemleme imkânı bulduğunu söyleyen bir tüccar; onunla yaptığım görüşmede isim vererek aynı cemaate mensup olan hatta birbiriyle akraba olan mobilyacıların bile fiyatta anlaşamadıkları için genellikle birbirlerinden alışveriş etmediklerini aktarırken tam da demek istediğim noktaya parmak basıyordu. Yani, Timur Kuran'ın söylediğinin aksine sözgelimi bir mobilya üreticisi kauçuk, kumaş, keçe, yay her ne alacaksa piyasada nerede ucuz bulursa gidip oradan alıyor. Bu konuda cemaat dayanışması değil tam anlamıyla piyasanın kuralları işliyor.

İslami alt-ekonomi argümanı ile ilgili birinci (psikolojik) faktörde ise Timur Kuran'ın tespitleri Hacılar'daki duruma daha çok uyuyor. Zira, sanayici-cemaat ilişkilerinde görüştüğüm neredeyse herkesin üzerinde mutabık olduğu baskın motif, zengin tüccarları ya da sanayicileri gözüne kestiren cemaatlerin, parası olan bu kişi ve gruplara yaklaşmaları ve onlardan yaptıkları çeşitli hizmetler, faaliyetler için yardım ve destek talep etmeleri durumu. Bana aktarılanlara göre bunlar da genelde dini cemaatlerin yürüttüğü eğitim ve yardım faaliyetleri için oluyor. Yani, cemaatler tarafından her düzeyden öğrenciler için yurt, ev ya da çeşitli ihtiyaçların karşılanması için, Kur'an kursu organizasyonları için vs. maddi ya da ayni (mobilya, yatak, tekstil ürünleri vb.) destek talep ediliyor. Gazete ya da dergi aboneliği, kitap alımı gibi başka talepler de gündeme gelebiliyor. Sanayiciler bu tarz istekleri genelde geri çevirmediklerini ve gelen her cemaatin mensuplarına ellerinden geldiğince yardım ettiklerini belirttiler. Dolayısıyla da belirli bir cemaate mensup olsun ya da olmasın sanayicilerle dini cemaatler arasındaki ilişkinin en yaygın biçiminin bu destekleme ilişkisi olduğunu söyleyebilirim.

Ancak bu noktada bu iyi niyetli yardım faaliyetlerinin ötesinde cevaplanması gereken asıl önemli soru şu: "Peki sanayiciler genel olarak dini cemaatlerin çağrılarına neden icabet etme gereği hissediyorlar?" Aslında bu soruya yanıt teşkil edecek bazı maddi hususları yukarıda tartıştım. İşte Timur Kuran'ın psikolojik faktör olarak adlandırdığı güdü, dini cemaatlerin en önemli işlevlerinden biri olarak bu noktada öne çıkıyor. Zira, bu cemaatler, sanayiciler açısından bakılacak olursa çoğunlukla formel bir eğitime sahip olmayan; çocukluğunda ve gençliğinde durup dinlenmeden çok kötü ve ağır koşullarda çalışmış, bu çalışma sonunda da belirli bir zenginlik elde etmiş insanların bireysel ve toplumsal düzeyde karşılaştıkları sorunlara; içine düştükleri açmazlara, çelişkilere, kendilerine yabancı olmayan dini bir çerçeve içinde çözüm getirecek bir kavrayış, bir anlayış, bir felsefi ve ahlaki zemin ve duygusal tatmin sağlıyor. Şerif Mardin'in tabiriyle söylersek onlara İslami kültür içinden bir "iyi, doğru, güzel"[16] anlayışı veriyor. Cemaatler, sanayinin sıcağında ya da ayazında ustaları hatta kalfaları tarafından itile kakıla, aşağılanarak, hırslanarak mesleği ve para kazanmayı öğrenen ve her gün parayla, kârla, borçla, faizle, krediyle, çekle, senetle "kirlendiklerini" düşünen ve bundan kaygı ve zaman zaman da suçluluk duyan bu insanlara Salvatore'nin kavramıyla söylersek bir tür "adab"[17] ya da Mahmood'un kavramıyla söylersek "İslami erdem"[18] öğretiyor. Üstelik de bunu katılımcıların yabancısı olmadığı "oturmalar" gibi mevcut geleneksel sosyalleşme formları içinden ve onları dönüştürerek gerçekleştiriyor. Burada ne demek istediğimi daha iyi anlatmak için Kayseri'nin meşhur zenginlerinden Nuh Naci Yazgan'a kulak vermekte fayda var.

> Haram denen aşûfteye ticarette yakasını kaptırmayana az rastlanır. Kaptıran da iflah olmaz. Er geç gelir fitil fitil burnundan. Ama o afete göz komamak, şeytanın iğfaline kapılmamak için de cıkla peygamber sabrı ister. Tanrı şahidim. Hilenin kırıntısını katıp karıştırmadım, bilerek isteyerek hiçbir işime. Ama yine de bir nefis muhasebesine varınca, göğsümün bir yerinde, kıl çekintisine benzer inceden inceden bir sızı duymuşumdur zaman zaman. Hayır-hesenat namına ne yaptımsa bu sızıyı dindirmek için yaptım (aktaran Karatepe 2003: 209).

İlginçtir, devlet ve işadamları ilişkisini ele aldığı çalışmasında Buğra da özellikle birinci kuşak işadamlarının otobiyografileri üzerinden bu nokta-

16 Aktaran Çakır 2008: 102-103.

17 Salvatore, adabı aydınlar tarafından iyi bir hayat ekseninde oluşturulan ahlaki ve pratik kurallar olarak tanımlıyor ve bunun İslam kültür ve uygarlığı için merkezi bir önem taşıdığını vurguluyor (Salvatore 2011: 55).

18 Mahmood 2005: 4.

ya dikkat çekmektedir. Ona göre: "Türk işadamlarının kendilerine bakış biçimlerinin en çarpıcı yönlerinden biri maddi kazanç amacıyla girişilen faaliyetlerin meşruiyetine ilişkin güvensizlikleridir. Bu güvensizlik kendini girişimciliğin sosyal katkılarına atıfla savunmak için girişilen canhıraş çabalarda kendini gösterir... Dolayısıyla 'zenginliğin utanılacak bir şey olmadığını' tekrarlamak ihtiyacı duyar ve bunu servetlerini nasıl vatan yararına kullandıklarını anlatarak kanıtlamaya çalışırlar (Buğra 2008: 15-6). Hatta Timur Kuran, bunun Müslümanlara has bir durum olmadığının da altını çizmektedir.

> Ahlak dışı davranışların sonuçları elbette İslam ile sınırlı değildir; kamuya açıklamaktan çekinecekleri yollardan zenginleşmiş bireylerce yaptırılan okulların, dini binaların, sanat eserlerinin örneklerine tarihte sıkça rastlanır... Öyleyse günümüzde İslam ekonomisi yaratma çabalarını güdüleyen faktörle, Amerika'nın seçkin üniversitelerinin muazzam sermayeler oluşturabilmesini sağlamış olan koşullar arasında çarpıcı benzerlikler mevcuttur (Kuran 2002: 94).

Gülen cemaatine mensup genç bir sanayici cemaatin bu fonksiyonunu oldukça çarpıcı bir şekilde "hard diske format atmak" tabiri ile anlattı:

> Tabii ya. Yani bu işin eğitimini almış hocalar falan var tabii, hocalar. Onlarla sohbet ederiz. Yani ne yapıyoruz, "ticarette hatalı mıyız, doğru muyuz?" onların analizini yaparız. Veya "nasıl yaşıyoruz, İslam'ın neresindeyiz" gibi kendimizi ölçmek, tartmak, yanlış biliyorsak doğrusunu öğrenmek için böyle sohbetlerimiz oluyor haftada iki günleri. Bunları sürekli tazeleyip hafızamızdan çıkmasın diye hard diskimize sürekli format atıyoruz. Yani aklımıza gelsin diye. Sürekli işte kitaplar... yani okuyacağım dini. Yani işte bak ben bunu böyle yaptım ama bunun... Çünkü ticarette yanlış bir şey yapmamak için...

Esasen Sennett'in dikkat çektiği gibi "modern kapitalizmin hesapta olmayan sonuçlarından biri de yerin değerini arttırması ve insanlarda bir cemaat özlemi yaratmış olmasıdır. Esnekliğin belirsizlikleri, köklü bir güven ve bağlılık duygusunun olmayışı, bütün bu koşullar insanları bağlılık ve derinliği başka yerlerde aramaya iter" (Sennett 2000: 145). İşte cemaatlere olan bu ilginin ve katılımın altında yatanı, kendi tabiriyle "sosyal fakirlik" olarak tanımlayan bir başka Hacılarlı sanayici ise aslında Bourdieu'nün "sosyal sermaye" kavramıyla anlattıklarını yerel düzeyde ve kendi yaşam tecrübesi üzerinden harikulade bir biçimde açıkladı.

İşte sosyal zenginliği kendine oluşturmadığın için bir başkasına tabi oluyorsun. Yani sosyal bankan yok, o sosyal varlığını bir başkasının bankasına yatırmak durumundasın. İnsan hayvan gibi değildir. Yani belirli, bir şeyleri birileriyle paylaşmak durumunda, bunun açlığını yaşar. Ama o spastiklik, yani bir anda şuradayken şuraya çıkınca yukarıda fakirleşirsin. Ben bunu çok iyi algıladım. Şimdi biz fabrikayı kurduk. Burada benim oturma arkadaşlarım var. Her cuma günü bir araya gelirdik, sohbet ederdik. Hatta gelirken bugün bir miktar böyle bir tefekkür ettim ben, yani inişleri çıkışları bilmem ne. İstanbul'a gittik tabii. 4, 5 yılda İstanbul'da biz 20, 30 milyon 50 milyon dolara hükmetmeye başladık. Çevremiz değişti. İstanbul'dan dünyaya bakmak çok farklı. Önceliklerim değişti. Yani geldiğim zaman mesela yirmi kişi oturuyor, yirmisi de sigara içiyor, bu beni çok rahatsız etti. 4 senelik dönemlerde, periyotlarda seçim oluyor, sadece oturmada 2 yıl önceki seçimin kritiği, 2 yıl da daha sonraki seçimin hazırlığı konuşuluyor, başka bir şey konuşulmuyor. Buna benzer birçok lakırdılar bana şey gelmeye başladı ve yukarıda da çevre edinemediğim için yalnızlaştım biliyor musun. Ya şimdi ekonomik manada, ekonomik manada bir hayat standardına tutunuyorsunuz. Yani daha önce 500 lirayla yaşarken 500 bin liralık bir hayat standardına kavuşmuşsun. O hayat standardına göre de evin, mekânın, giyimin buna benzer birçok şeyin ona paralel değişmiş. Derken o eski arkadaşlardan birisine varıyorsun. Oturuyorsun. O süreci, farkındasın ya da değilsin, doğal olarak o bulunduğun ekonomik, sosyal, kültürel ve o parametrelerle ilgili sohbet ediyorsun. Ve o sohbet arasında farkında olmadan karşı tarafı kırıyorsun, incitiyorsun. Sen incitmesen de eşin incitiyor. Ya da karşı taraf bunu böyle algılıyor. Anlatabiliyor muyum? Yani bu inişlerde çıkışlarda. Şimdi ***'in[19] öyle tahmin ediyorum ki, hepsi yalnızdır. Yani akşam olduğunda, akşam olduğunda derinlemesine sohbet edeceği kimse yoktur. Çünkü çok hızlı yol kat ettiler. Sanal, Bizimkiler Dizisi gibi suni bir protokol ilişkisinden öteye gidemiyorlar. O açlığı da, ki biliyorsun sosyal manada, yani ekonomik olarak bir şeye hükmedebilirsin ama onun sosyal kuvvetini, yani sosyal boyutunu, o zenginliği hissetmediğin zaman, yani o içkinlik olmadığı zaman, yani onunla vücutla ruh gibi bütünleşmedinse... Hatta şeyin, 1200 yılında söylemiş bu, Kayseri'deki Kadı Burhaneddin. Demiş ki, "Yarabbi benim varlığımla ilmimi birlikte ver" 1200 yılında. Anlatabildim mi? Şimdi adam bakıyorsun kendini büyük algılıyor. Ama Fethullah Hoca'nın Kayseri'deki bu cemaatinin bu imamından da küçük algılıyor. Onun emrettiği yere gidiyor.

Öte yandan, dini cemaatlerin, Kayseri'deki ve tüm Türkiye'deki bir diğer kritik işlevi de elbette dini eğitimin yanında örgün eğitim hizmeti de ver-

19 Şirket ismi gizlenmiştir.

mesi. Görüştüğüm sanayicilerin çocuklarının, yeğenlerinin ya da torunlarının büyük çoğunluğu bu tür kolejlere (Akansu, Atlas, Yelkenoğlu, Kılıçarslan vb.) devam ediyordu. Dolayısıyla dini cemaatler, ilkokuldan üniversiteye kadar çocukların eğitimini de İslami kolejler aracılığıyla üstlenmiş oluyorlar. Hatta Kayseri özelinde son üç yılda açılan özel üniversiteleri de bu kapsamda değerlendirmek mümkün. Yaptığım görüşmelerde cemaat üyesi olmayan sanayicilerin de çocuklarını bu okullara gönderdiklerini öğrendim. Daha önce söylediğim gibi, dinsel cemaatler şehirde hegemonyalarını kurmuş durumdalar. Dolayısıyla, sanayiciler hem bu tür cemaatlerin faaliyetlerini genellikle olumlu karşılıyorlar hem de eğitim hizmetlerini beğeniyorlar. Çocuklarının dinsel eğitim almasında da bir sakınca görmüyorlar. Ancak bu kurumların imam hatiplerden farklı oldukları ve sanayiciler tarafından bir din okulundan farklı görüldükleri de çok açık. Hatta ikinci kuşak sanayicilerden biri bu durumla dalga geçmek için "bunlar nasıl cemaat okulu belli değil bizim yeğenler sabahtan akşama NBA seyredip MTV dinliyor" dedi. Ayrıca, çocuklarını imam hatibe gönderen sanayicilerin sayısı bu tür okullara gönderenlere kıyasla oldukça az. Yani bu okullar, kötü devlet okullarına kıyasla hem çocukların daha çok dini eğitim alacağı ama aynı zamanda da daha iyi eğitim göreceği özel eğitim kurumları olarak görülüyor. Eşler arasındaki statü yarışması da tabii bir başka etken olarak sayılabilir.

Bu bölümde son olarak "Anadolu Kaplanları" ve "Yeşil Sermaye" literatüründe vurgulanan fakat henüz değinmediğim birkaç noktaya da değinmek istiyorum. Bunlardan biri daha çok KOMBASAN ve YİMPAŞ örnekleri üzerinden tartışılan dini hassasiyetler üzerinden hisse satma ve çok ortaklı şirket kurma modelidir. Hacılar bu açıdan da farklıdır. Örneğin, köyün sanayileşme tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olduğunu söylediğim HES Kablo'nun kuruluş sürecinin dinle hiçbir alakası olmadığı; sürecin tamamen hemşehrilik aidiyeti üzerinden örgütlendiği çok açıktır. Dolayısıyla, fabrika ne öncesinde ne de sonrasında dinî olarak nitelendirilebilecek herhangi bir yönelim ya da özellik sergilememiştir. Zaten onun dışında da böyle bir girişim olmamıştır.

Literatürdeki bir diğer tartışma, İslami finans ve bankacılık kurumları ile ilgilidir. Ancak bu tartışmalarda göz ardı edilen kritik boyut, hem İslami ekonomik aktörlerin hem de taşradaki iş çevrelerinin dini görüşlerinin değil ekonomik durumlarının ve pratik ihtiyaçlarının gündemlerini belirlediğidir. Nitekim Demiralp, İslami işadamlarını bankacılık ve finans sektörüne iten nedenin dini değil ekonomik koşullar olduğunu; bunun da en başta sermaye yetersizliğinden kaynaklandığını tespit etmiştir. Yeterli sermayeye sahip olmayan ve bu yüzden kredi talepleri büyük ticari bankalar tarafından reddedilen küçük işletme sahipleri için ki bunlar İslami, Kürt ya da be-

lirgin bir kimliği olmayan taşra burjuvazisi olabilir, yüksek enflasyon ve kriz riski altında İslami bankalardan başka kredi alacak bir yer yoktur. Kaldı ki bunlar ticari bankalarla çalışmayı da reddetmemekte birçoğu aynı zamanda her ikisiyle de çalışmaktadırlar. Hatta Demiralp görüştüğü birçok MÜSİAD üyesinin AKP'nin KOBİ'ler için bir borsa kurma projesini de desteklediklerini ifade etmektedir (Demiralp 2009: 324-9). Benim kendi görüşme ve gözlemlerim de bu tespitleri bütünüyle doğrulamaktadır. Örneğin, şu anda bu kurumlardan biri, hatta en büyüğü olan Türkiye Finans, Hacılarlı bir aileye aittir. Ancak, yine kuruluş süreci incelendiğinde; amacın, en azından kurucular nezdinde İslami bir hassasiyetten çok, büyük bankaların yaptığı kesintilerden kurtulmak ve sermaye ihtiyacını yastık altındaki sermayeden karşılamak gibi pratik gerekçelere dayandığı görülmektedir. Bir finans kurumu kurma fikrini Hacılar'da ortaya atan ve kuruluşuna önayak olan Hacılarlı sanayici ile yaptığım görüşme bu durumu net bir biçimde ortaya koymaktadır:

K: Şimdi Kayseri ve Kayserili iş adamları ile ilgili bir yeşil sermaye tartışması var. Biliyorsunuz 28 Şubat'ta falan da birtakım listeler yayınlandı.

G: Bizi de aldılar o listeye canım.

K: Bu meseleler nereden çıkıyor ve ne düşünüyorsunuz bu konuda?

G: Ya bence o mesele de çok bir dayanağı olmayan bir şey.... Sermayenin hakikaten yeşili kırmızısı falan öyle bir şey yok yani. İnanmıyom. Sermaye nerede boşluk bulursa oraya akar. Adam nakit parası varsa her tarafa gidebilir, bugün İngiltere de yatırımcı arıyor, Amerika da yatırımcı arıyor, Hindistan da arıyor, Türkiye de arıyor. Parası olan adama herkese her yerde iş var. Yeşil sermaye olayı bana göre Ankara'daki dar kafalıların çıkarttığı bir şey. Bu, finans kurumları ile irtibatlandırıldı. Finans kurumları, Anadolu Finans Grubu'nun kurulma fikri benden çıktı esas. HES Kablo nasıl Saadettin Erkan'dan çıktıysa yine onlar destekledi tabii de finans grubu meselesini biz gündeme getirdik. O da şundan: Gidiyorduk İş Bankası'nda paran var, yurtdışından ithalat yapıcam, transfer edicem paramı. Adam % 10 komisyon alıyor. Bir milyon dolar transfer edicem adam 100 bin dolar komisyon istiyor. Böyle bir şey olabilir mi! Bir parayı transfer edecek, başka bir şey değil! Dedik ki yav hükümet böyle bir imkân sağlamış. Finans Kurumu diye bir şey. Banka kurmak o zaman 50 milyar sermayeyle, finans kurumu kurmanın şartı ise 5 milyardı. Ben çok iyi biliyorum. 5 milyarı da biz burada çıkarıyorduk o zaman. HES grubu 5 milyarı çıkarıyordu. Anadolu Finans'ın kuruluşu böyle bir şey. Biz burada İslami bir şey yapalım falan değil oradan ziyade günün ihtiyaçlarına cevap verecek pratik bir model. Ha, hükümetin Özal'ın Cumhurbaşkanı ya Başbakan olması ya da Özal'ın politikasına da paralellik arz etmiş.

K: Ne zaman Anadolu Finans'ın kuruluşu?

G: 1985 falan.

K: Özal bu finans kurumlarının önünü açtı diyorlardı.

G: Evet, yoksa zaten bu paraları başkaları topluyordu. Şimdi bugün İSTİKBAL de Anadolu Finans Grubu veya şeynen ortak. Şimdi Kuveyt'ten biri gelse ya da HSBC FORTIS geliyor para topluyor. Kayseri'de ciddi manada da mevduat topluyorlar. Geçen FORTISBANK'ın CEO'su öyle dedi. En çok mevduat topladığımız yerlerden birisi Kayseri. Bunu onlar toplayacağına İSTİKBAL toplasın hiç olmazsa Hacılar'a bir şey yapıyor yani. Burada kalıyor, bu para burada dönüyor. Halbuki eğer FORTİS toplarsa adam Hollanda'ya taşıyor parayı. Başka biri gelip yatırım yaptığında bir şey olmuyor, Anadolu'daki bir Müslüman yaptığında yeşil sermaye oluyor. Biraz da engelleme önünü kesme gibi o işler var işin içinde. Yeşil Sermaye dediğimiz olay nereye gitti. Avrupa şeyi finans şurada gazetenin birinde önemli bir şey var. 400 milyar dolarlık bir mevduat çıkmış. Avrupalı bankaların bu finans kurumu tipi şeylerle mevduat topladığı paralar. Bizim finans kurumları değil Türkiye'deki 4-5 kurum değil Avrupalı Bankalar da bu işi takip ediyorlar şimdi. Finans kurumu kurma işi Avrupa'da da şimdi yaygınlaştı. Ben şimdi konuşmanın sonunda gazeteden göstereyim. Eğer Türkiye'de açılmasaydı bu para mevduat ya yastık altındaydı hiç kimseye faydası olmuyordu. Senin paran var ama evde muhafaza ediyorsun.

K: Bu şundan mı kaynaklanıyor, hani faiz haram gibi meseleler var ya?

G: Tabii onun biraz etkisi var. Benim babam bugün desek ki "faiz aldık faiz verdik" desek benden rahatsız olur. Bu yapı var bizim bünyemizde.

K: Mesela Türkiye Finans'tan alınca faiz değil mi diyor?

G: "Değil" diyor o da şöyle. Ben işte senin paranı aldım şu işe yatırdım şu kadar para kazandım. Bu, bi şekilde bir ayar gayar var bu işin içerisinde. Yani nedir eğer Anadolu Finans ya da ya da Türkiye Finans herhangi bir bankadan daha aşağı şey veriyorsa mevduata kâr veriyorsa mevduat çekiliyor. Biz bunu ben oradayken oranın yönetimindeyken gördüm. Bir puan aşağı çektik kâr payını, tedricen insanlar çekiyorlar mevduatı. Bu bankalardan verilen faizle finans kurumlarından verilen kâr payının bir paralelliği var.

K: Aşağı yukarı aynı şeye mi geliyor?

G: Evet aşağı yukarı aynı şey ama adamın içi öbüründe rahat ediyor birinde içine sinmiyor. "Ben faizci miyim, tefeci miyim!" noktasına götürüyorlar işi. Bugün de var böyle bir kesim Türkiye'de.

K: Faizle değil yani şimdi orada

G: Yok faizle değil. O şekilde hatta adını da hatta banka, katılım bankası olarak değiştirelim dediler. Ama, "kâr payı hesaplaması" ya da "faiz" adına ne dersen de İngilizce tercümesi gene faiz gibi bir şey çıkacak yani *interest rate* onun başka bir adı var mı yok mu bilmiyorum yani. Ama algılama faiz değil.

Ama bence çıkış yoluydu bu, yastık altında tutulan bankalara gitmeyen paraların ekonomiye kazandırılması idi ve oldu.

K: Bunun fikir babası olarak şeyi siz fark ettiniz yani insanların faize yatırmaktaki çekincesini.

G: Onu fark etmekten değil de ben şeyi yani bir operasyonda bu kadar kâr edilmesi. Banka bulamadığımıza göre banka kuralım orayı fark ettim.

Esasen iktisadi alanda faaliyet gösteren Müslüman aktörün din ve kapitalizmin gerekleri çatıştığında izlemesi gereken yol çok ciddi bir gerilim[20] içeriyor. Her gün ticaretin, üretimin, ihracatın ve ithalatın her aşamasında bu tür ilişkilerle yüz yüze gelen sanayiciler bu gerilimi en çok yaşayan kesimlerin başında geliyor. Nitekim, görüştüğüm bu kadar sanayici arasında bankaya, faize, krediye, leasinge bulaşmamış neredeyse hiç kimse yoktu. İslami finans kurumlarıyla iş yapanların sayısı da üçü beşi geçmiyordu. Dolayısıyla diğer alanlarda olduğu gibi bankacılık ve finansla ilgili işlemlerde de haram, günah gibi dini parametreler değil piyasanın kurallarının kesinkes hüküm sürdüğünü tereddütsüz iddia edebilirim. Bu konuda en çarpıcı ve samimi açıklamayı Osman Topbaş cemaatine mensup bir sanayici *leasinge* nasıl bulaştığını açıklarken yaptı. Diğer çalışmamızda[21] aktardığım bu örneğe burada da yer vermek istiyorum.

K: İslami perspektiften bakıldığında kârın bir sınırı var mı? Kârın sınırı nedir?

G: Helal kârın bir sınırı yok?

K: Helal olmayan bir kâr var mı peki?

G: Zaten şimdi en önemli sorunlardan biri o. Maalesef elimizde değil dünyadaki ekonomik sistem bizi istemediğimiz şeylere bulaştırıyor. Bugün bankadan işlem yapmadan bankayla çalışmadan ticaret yapmak mümkün mü? Soruyorum size! Bir faiz kurumunun kalkınması için destek veriyorsunuz demektir otomatikman. Zaten Hadis-i Şerif de diyor ki "öyle bir gün gelecek ki kendi yemese bile ona tozundan bulaşacak." Şimdi o olmuş vaziyette. Yani ben istemesem de bulaşıyor. Devlet bana diyor ki zaten devletten şikâyetlerim bu. "İtalya'dan makine mi aldın. İyi % 18 de bana KDV'sini öde" diyor. "Yav etme kuzum! Ben yatırım yapıyorum yav! Ben nasıl alırım?" Banka diyor ki bana: "Leasing yoluyla al ben alayım sana kiraya vereyim % 1 KDV" diyor. Nasıl yapan? "Devlete % 18 KDV verecem ya % 1 KDV öde % 17'sini bana öde, ben sana 4 yıl vade yapayım" diyor. "Allah Allah! Öyle mi? "Öyle". Al bulaştık bankaya. Sen alman mı? Alın mı, Alman mı?

20 Bu konuda daha geniş bir analiz için bkz. Akşit vd. 2012.

21 Bkz. Akşit vd. 2012: 125-6.

K: Alırım tabii.

G: Ee nasıl Müslümansın! Hani faiz haramdı, almayacaknı! Hani faiz ile iş yapan Allah'a ve Resulüne savaş ilan ederdi. Ben de aldım? Hem bu Ayeti biliyom hem de aldım. Bana kim bunu zorlatu: Enflasyon. Eğer olmasaydı ben bütün sermayemi verip alacaktım. Sen de bütün sermayeni verip alsaydın şartlarımız eşit olacaktı. Baktım sen vermedin ben de bu sektörde ayakta kalabilmek için ben de senin gittiğin yoldan aldım. Öyle bir hesabım var. Kâr değil de manevi olarak zarardayım. Allah ne diyor: "Allah'a ve peygambere savaş açacan ondan da galip çıkacan öyle mi!" diyor? Çıkamadık! Bak ekonominin, sanayinin durumuna! 4 yıl önce ben bundan çok daha huzurluydum. Şimdi çok daha güçlüyüm ama huzursuzum. Çünkü o ayete muhalif hareket ettik.

Öte yandan, yukarıda değindiğim gibi dini cemaatler tarafından ibadet, sohbet, zikir çerçevesinde öğretilen adabın önemli dayanaklarından birini de gündelik hayatta yaşanan gerilimleri yatıştırmaya yarayan fetva-icazet mekanizması oluşturuyor. İşte hem Diyanet İşleri'ne mensup din görevlilerinin hem de çeşitli cemaatlere mensup hocaların verdikleri fetvalar kutsal ile dünyevi arasındaki dengeyi sağlamaya dönük bir işlev üstleniyor. Fetvalar birçok konuda istenebiliyor ama benim gözlemim fetva talebinin daha çok "faiz" gibi İslam'ın açık olarak yasakladığı meselelerde yoğunlaştığı yönünde. Bu tür dini otoritelerin çeşitli nedenlerle faizli işlere bulaşmak durumunda kalan tüccar ve sanayicilere belirli şartlar dahilinde icazet vermesi sık karşılaşılan bir durum.

Ben bir hocaya varıp da dini konuları sorarım. Ya mesela ne yaparsak mesela faiz şöyle olursa şöyle günah, böyle olursa böyle günah onu sorarım. Yahut işte sevap kazanmışsam şöyle günah kazanmışsam böyle.

Ya şimdi faiz konusu tamam ama şimdi bunları yeniden yorumlamak lazım. Ona göre faizle çalışan bankalar da var faizsiz çalışan bankalar da var yani. Efendim, yani şimdi bunlar günün şartlarına göre yorumlanıyor onlar gibi gerektiren fetvalar alınıyor ona göre herkes kendine ayak uyduruyor.

Ya tabii ki bizim de kredi aldığımız bugüne kadar hiç yoktu, 5-6 ay önce bir kredi aldık, yatırım kredisi aldık. Devletten. Bankadan aldık yani. Halk Bankası'ndan. Devlet bankasından aldık. O zamana kadar... hâlâ yanlış. Ama biz icazet aldık bu olayın olabileceğini, nasıl olabileceğini. Sorduk. "Bu parayı ne için kullanacaksın aldığın parayı" denildi. Dediler ki bize de, bildiğimiz büyüklerimiz: "Bu parayı eğer yatırım için kullanıp, arsayı alıp, üzerine fabrika

inşa edip, makinelerini dizip, 10, 20, 50, 100 daha işçi alıp, işyeri, iş sahası açacaksan al" dedi. "Fakat özel bankadan değil, devletin vermiş olduğu bankadan al" dedi. "Çünkü işin içinde devlet bankası olmak zorunda" dedi. Biz de Halk Bankası'na müracaat ettik. Aldık da yani. Ünlü bir hocamızdan icazet aldık. Yani böyle kafamıza göre herkesten almadık. "Ama bu parayı" dedi "alıp, işte evim kötüydü, villa alayım, arabam kötüydü, arabamı değiştireyim veya işte şurada şu arsa değerlenecek, 10 liraya alayım, bankadan 10 liralık kredi alayım, seneye 12 lira ödeyeceğim bankaya ama seneye ev 20 lira olacak dersen kesinlikle olmaz!" dedi. Biz de bu şekilde kullanmayacağımızı söyledik. "O şekilde kullanacağız" dedik. O zaman icazet verdi. Yani aldığımız parayı kendi menfaatimiz için değil, insanlar da menfaat sağlasın, daha fazla para kazanalım, o da daha fazla para kazansın, bir yatırıma döndürelim diye aldık yani. Tabii ki. Niye? Ülkenin kalkınmasına uğraştık ve üç beş tane insana da sebep olalım diye uğraştık. İşin özü bu. Ben bu icazeti almasaydım almazdım parayı.

Leasing meselesinde danıştığım insanlar oldu. Necmettin Nursaçan, "bunda bir bahis yok düşünürsün taşınırsın, bu faiz değildir, bu mal alış verişidir" diye yönlendirdi. "Ben para alıp da senden 100 lira aldım bu yüz lirayla da her ne yapacaksam da yaptım karşılığında 110 lira ödedim faiz bu" diyor. Böyle tanımlıyor. Biz de ona riayet ediyoruz. Faizi alan da veren de ziyandadır. Banka bana vermese öbür tarafa veriyor. Bankadan uzak durmaya çalışıyorum yani ben bu dünyada. Ondan kaçamıyorum ama inandığım doğru bildiğim gibi yaşamak istiyorum.

Anadolu'nun zenginleşerek orta sınıflaşması ve küresel kapitalist sisteme dahil olmasıyla birlikte giderek yaygınlaşmaya başlayan bu tür pratiğe dönük uygulamaların bir zaman sonra dinin kendisinde bir değişmeye yol açıp açmayacağı kamuoyunda ve akademik çevrelerde epeydir yapılan çok çekici bir tartışma. Üçüncü Bölüm'de bu tartışmayı ama hatlarıyla özetlemeye çalışmıştım. Ancak, yukarıda da ifade ettiğim gibi benim gözlemlerim de bu konuda bir dönüşümün çoktan yaşandığını, bir katılımcının altını çizdiği gibi çağa (yani kapitalizmin gelişmesine ve koşullarına) uygun gerekli yorumların yapıldığını ve insanların yeni duruma çoktan ayak uydurduğunu gösteriyor. Yani, bu dönüşüm Hacılar'da başlayalı çok zaman oldu. Nitekim Demirpolat, Konya'daki holdinglere odaklanan çalışmasında dinin araçsallaştığını, dini meşruiyet girişimlerinin sadece varolan modern kapitalizme ve kapitalist tüketim kültürüne meşruluk temin etme aracı olduğunu yaklaşık on yıl önceden tespit etmiştir (Demirpolat 2002: 345). Dolayısıyla Ersoy'un dediği gibi şimdi artık "herkes, harıl harıl kapitalizme uygun

ayet arıyor" (aktaran Can 1999: 64). Özdemir ise, MÜSİAD'ı ele aldığı çalışmasında bu durumu, Anadolu Sermayesi'nin dönüşümünün bir sonucu olarak Türk Modernleşmesi'nin derinleşmesi olarak yorumlamaktadır. Bense bunu daha çok Türkiye'de kapitalizmin derinleşmesi olarak yorumlamaya meyilliyim. MÜSİAD demişken buradan bir diğer önemli tartışma konusuna da geçebilirim.

İslami Sermaye tartışmalarının bir ayağının da işadamı örgütlenmeleri üzerinden yapıldığını belirtmiştim. Bu kapsamda İstanbul ve Anadolu sermayeleri arasındaki mücadele hem literatürde hem de medyada sıklıkla vurgulanan bir konu. Aslında bu sadece Türkiye'ye has bir mesele de değil. Sanayi Devrimi'nin başından beri yaşanan evrensel bir dinamik. Öyleyse önce bir bakalım Devrimin beşiği İngiltere'de Londra ile Manchester arasında geçen yüzyıllarda neler yaşanmış.

> Endüstri Devrimi'nin burjuva toplum yapısı üzerindeki etkisi yüzeysel olarak bakıldığında çok çarpıcı olmakla birlikte aslında çok derindi. Çünkü en tepede bir miktar asimilasyonun dışında emilmek için çok büyük olan sadece kendi belirlediği koşullarda soğurulmak isteyecek kadar kendine güvenen ve dinamik resmi toplumla bir arada var olan yeni bir burjuva bloğu yarattı... 18. yüzyılın tüccarları bankerleri hatta sanayicileri resmi toplum içinde eriyecek kadar azdılar... Ancak endüstrileşmenin demir sabanı Kuzey'in yağmur bulutlarının yardımıyla sert yüzlü işadamlarının sayısını arttırdı. Manchester artık Londra ile uzlaşmaya yanaşmıyordu. 'Manchester'ın bugün düşündüğünü Londra yarın düşünecek' savaş çığlığı altında, başkente kendi koşullarını dayatmaya hazırlanıyordu. Bu taşralı yeni insanlar heybetli bir ordu oluşturuyordu. Dahası üst ve alt tabakalar arası uçurumu kapatan bir 'orta tabaka' olmaktan çok giderek kendilerinin bir sınıf olduğu bilincine vardılar... Bunlar kendi kendilerini yetiştirmiş yada en azından doğumlarına, ailelerine ya da resmi yüksek eğitime çok az şey borçlu olan mütevazı kökenlere sahip insanlardı. Zengindiler ve yıldan yıla daha da zenginleşiyorlardı. Her şeyden önce yırtıcı ve dinamik bir özgüvenle doluydular; meslek yaşamlarının yeryüzünü onlara bir tepside sunmak üzere ilahi takdirin, bilimin ve tarihin bir araya geldiğini gösterdiğini düşünüyorlardı... Duygulu Methodist'ten ziyade sert İndependent, Üniteryan, Baptist ve Quaker tarzı protestan muhalefet de onlara ruhsal eminlik duygusu veriyor ve yaramaz aristokratları küçük görmelerini sağlıyordu (Hobsbawn 2005: 203-204).

Hobsbawn'ın aktardığı bu manzaranın Türkiye'deki sermaye grupları arasında son yıllarda yaşanan çatışmanın genel bağlamını oluşturduğu düşünülebilir. Nitekim hem TÜSİAD'ın son başkanlık seçimlerinde ortaya çıkan ye-

ni yönetim tablosu,[22] hem de köprü ve otoyol ihalesini Koç ve Ülker gruplarının birlikte oluşturduğu konsorsiyumun kazanması[23] son zamanlarda Anadolu ve İstanbul sermayeleri arasındaki ilişkide denge değişmese de birincisinden yana ciddi bir kayma olduğunu açıkça gösteriyor. Hatta bir kısım yorumcu bunu Anadolu sermayesinin İstanbul sermayesini yenmesi olarak değerlendiriyor.[24] Bense yukarıda tartıştığım şehirli köylü gerginliğinde olduğu gibi konuyu tam tersinden yani Anadolu'nun İstanbul'a yanaşmak (tabii onun egemenliğini kabul de ederek) ve orada kendine bir yer edinmek istemesi; İstanbul'un da Anadolu'yu kendi içine kabul ederek siyasal iktidarla barışması olarak yorumlamak gerektiğini düşünüyorum. Çünkü litaratürdeki merkez çevre tartışmalarının aksine Hacılar baştan beri hiçbir zaman merkezden kopuk ve ona siyaseten de muhalif bir yer olmadı. Bunun da ötesinde Hacılarlı girişimcilerin bütün çabası kârın da kazancın da daha çok olduğu merkeze yaklaşmaktı. Bu yüzden önce usturuplu bir biçimde Kayseri'ye yaklaştılar. Orada egemenliklerini ilan edince sıra İstanbul'a geldi. Bu durum işadamı örgütlerine üyelik için de aynen geçerlidir. Bu konuda da sıkı ve doktriner bir yaklaşım sergilemediler; politik duruma uygun davranmayı tercih ettiler.

Nitekim, görüşmeleri Hacılar Sanayici ve İşadamları Listesi'ni takip ederek yaptığım için sanayicilerle üye oldukları diğer örgütleri de teker teker sordum. Aldığım yanıtlar görüştüğüm 35 sanayiciden yalnızca 1'inin TÜSİAD, 4'ünün de MÜSİAD üyesi olduğu yönündeydi. TÜSİAD üyesi olan sanayici aynı zamanda MÜSİAD'ın dört üyesinden biriydi. 2 sanayici de önceden üye oldukları MÜSİAD'dan 2000'li yılların başında siyasal nedenlerle istifa ettiklerini söylediler. Ancak ısrarlarıma rağmen bu konuda ayrıntılı bir açıklama yapmadılar. Bununla birlikte, genellikle Gülen Cemaati'ne mensup genç iş adamlarının örgütü olduğu söylenen GESİAD'a üye olduğunu ifade eden yalnızca bir, hem GESİAD'a hem de MÜSİAD'a üye olduğunu söyleyen de yine yalnızca bir sanayici oldu. Ek olarak bir sanayici, oğlunun MÜSİAD'a bir diğeri de yeğeninin GESİAD'a üye olduğunu söyledi. İkinci kuşakların tamamı ile görüşmediğim için bu sayının biraz daha fazla olması muhtemeldir. Bunun dışında sanayicilerin neredeyse tamamı Kayseri Sanayi Odası'na, birçoğu Kayseri Ticaret Odası'na, bazıları da, Demirciler Odası, Mobilyacılar Odası, Akdeniz İhracatçılar Birliği, Mobilya Sanayicileri Derneği (MOSDER) gibi örgütlere üye olduklarını beyan ettiler. Bu beyanları genel olarak değerlendirdiğimizde meslek örgütü kapsamındaki kuruluşları bir yana bı-

22 2013 yılında son yapılan TÜSİAD Seçimlerinde Boydak Ailesi'nin ikinci kuşaklarından Memduh Boydak TÜSİAD'a Başkan Yardımcısı oldu. Bkz. *Hürriyet*, 18 Ocak 2013.

23 Bkz. "Köprü ve Otoyollar Koç-Ülker-UEM Ortaklığının", *Hürriyet*, 18 Aralık 2012.

24 Bkz. Fuat Keyman Röportaj, *Akşam*, 21 Ocak 2013.

rakırsak Hacılarlı sanayicilerin STK üyeliği açısından belirgin bir yönelimleri olduğunu söylemek güç. Hatta genel anlamda meslek alanları dışındaki kuruluşlara üye olmak konusunda pek de istekli görünmüyorlar. Ancak buradaki asıl önemli nokta, Kayseri sanayisinde lider durumda olan şirketin (TÜSİAD üyesi de olmakla birlikte) MÜSİAD üyeliğinin sembolik bir anlam ve ağırlık taşımasıdır.[25] Bu ağırlık MÜSİAD'ı Kayseri'deki sanayi kuruluşları arasında ön plana çıkarıyor ve kurumun kentteki ideolojik hegemonyasını pekiştiriyor.

Bu arada, kısaca değinmek isediğim bir konu daha var. Kayseri'deki geleneksel, yerel değerlerin ve kurumların şehrin ekonomik gelişme ve kalkınma performansına katkısı bağlamında sıklıkla vurgulanan önemli bir mevzu da Ahilik[26] meselesidir. Örneğin Özoral, Kayseri'deki girişimcilerin kendilerini "modern ahiler" olarak tanımladıklarına dikkat çekmektedir (Özoral 2011: 234). Nitekim benim görüşmelerim arasında da birkaç yıl önce yılın ahisi seçildiğini ve bundan gurur duyduğunu söyleyen bir sanayici var idi. Esasen benim çalışmam, Kayseri'deki ticaret kültürü, örgütlenmesi ve onun tarihi temelleri üzerine odaklanmadığı için bu hususta çok fazla şey iddia etmem doğru olmaz. Bu kültürel mirasın, şehirdeki mevcut ticari yapılar üzerindeki etkisi, başlı başına ayrı ve ilginç bir araştırma konusu olabilir. Bu yüzden, ben yalnızca bu meselenin benim çalışmama yansıdığı kadarından bahsedeceğim.

Bilindiği gibi 13. yüzyıl başından itibaren Ahi Evren önderliğinde Kayseri'de kurulan Ahilik teşkilatı, tarihsel ve felsefi kökenleri itibarı ile Fütüvvet hareketine uzanan, şehirli bir ticaret müessesesi idi. Benim görüşme yaptığım sanayicilerin tamamı ise Hacılarlı; yani köy kökenlidir. Üstelik çoğunun şehirle bütünleşmesi, irtibat daha eski olmakla birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve çok alt düzeyden başlayarak gerçekleşmiştir. Buna ek olarak Hacılarlıların şehirle irtibat çabaları hep sorunlu olmuş, şehrin yerlileri tarafından içerilmek bir yana kaba saba köylüler, eşkıyalar olarak görülüp aşağılanmışlar ve dışlanmışlardır. Ayrıca, yukarıda belirttiğim gibi Hacılarlılar şehre eklemlenmeye başladığında da Ahilik'ten geriye ne kaldığı zaten ciddi bir tartışma konusudur. Bu yüzden, sanayiye çırak olmak üzere gelen, doğru dürüst bir eğitimi olmayan, yıllarca gözünü kırpmadan çok kötü ve ağır şartlarda çalışan ve hangi koşullarda olursa olsun hırsla para kazanmaya odaklanan bu köylü çocuklarının Ahilik kültürü, değerleriyle ve adabıyla

25 Lider holdingin yönetim kurulu başkanının, üyesi bulunduğu TÜSİAD'a yönelik eleştirileri için bkz. *Zaman*, 9 Mayıs 2010.

26 Ahiliğin kuruluş ve gelişmesinde Kayseri'nin tarihi rolü için bkz. Doğuş,2003: 151-159. Osmanlı-Türk Futuvvet teşkilatlarındaki ekonomik ve dini etik için bkz. Demirpolat 2002: 213-233; Özoral 2011: 87-99; Ülgener 2006: 111-137; Erdem 2004. Kayseri'deki girişimcilerin Ahilikle kurdukları retrospektif ilişki için bkz. Özoral 2011: 234.

yetiştiğini düşünmek doğrusu bana çok anlamlı gelmiyor. "Modern Ahilik" tamlaması, Kayserili girişimciler için geçmişten hoş esintiler taşıyan bir kimlik gibi görünebilir. Ancak Özoral'ın da dikkat çektiği gibi bu tanımlamanın kendisi, Hobsbawn'ın "geleneğin icadı" kavramıyla anlatmak istediği sürecin mükemmel bir örneğidir. Yani yeni durumlara ilişkin ihtiyaçlar için geçmiş repertuara başvurmak ve yeni icat edilmiş olan hayali bir geçmişten bugüne uygun gelenekler ve referanslar devşirmek (Özoral 2011: 234-5). Benzer bir tavrı, sanayicilerin ya da işadamlarının odalarının duvarlarına asıkları Osmanlı Tuğralarında da gözlemlemek mümkündür. Dolayısıyla, ben Ahilik meselesinde yaşanan şeyin bu olduğunu düşünüyorum. Nitekim görüşmelerim arasında yukarıda örnek verdiğim sanayici dışında Ahilikten bahseden başka bir kişi de olmamıştır.

Bu bölümde Weber'in tezinden başlayarak din ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi ele almaya çalıştım. Yaptığım görüşme ve gözlemler neticesinde dinin kendisinin değilse bile dinden kaynaklanan ilişkilerin sanayileşme süreci içerisinde dikkate değer bir rol oynadığını söyleyebilirim. Ancak bu rol folklorik olarak sıkça dile getirildiği gibi dini inancın, inanan insanların başarısına yol açması şeklinde bir rol değil. Tam tersine baştan beri benim iddiam bu rolün başat olmadığı, kapitalizmin kurallarıyla sınırlı olduğu ve abartılmaması gerektiği yönündedir. Gerek yukarıda uzun ve ayrıntılı olarak aktardığım tarihsel süreç gerekse sanayicilerle yaptığım derinlemesine görüşmelerden elde ettiğim veriler, Hacılar'da ve Hacılarlı sanayiciler arasında püriten ya da Kalvinist olarak adlandırılabilecek bir ahlaki yönelimin bulunmadığını; insanların ekonomik faaliyetlerini büyük oranda bu dünyanın şartlarına göre organize ettiklerini; yani dünyevi yönelimin ağır bastığını gösteriyor. Yani mevzu dinsel motivasyonla çalışan insanların kapitalistleşmesi değil hırsla ve hınçla kapitalistleşen insanların yaptıkları işi daha geniş bir çerçevede meşrulaştırmak, halk kitleleri ve sınıf içerisinde hegemonik kılmak için dinsel ilişki ağlarını kendi çıkarları lehine kullanmaları ve ondan yararlanmalarıdır. Dolayısıyla benim iddiam meseleyi Kalvinizm ile değil kapitalizm ile açıklamanın her açıdan daha mantıklı olduğudur. Zira, "ne İslam ne de herhangi bir başka din, insanların ekonomik sonuçları denetleme dürtüsünü yenememiştir" (Kuran 2002: 56). Öte yandan, Tripp'in vurguladığı gibi muhayyel (*imaginative*), üretici ve kurumsal boyutlarıyla tarihsel bir fenomen ve güçlü bir ekonomik sistem olan kapitalizmin İslami gelenekle çatışması durumlarında ortaya çıkan sonuç da genelde Mısır'daki Müslüman Kardeşler ya da Türkiye'deki AKP örneklerinde olduğu gibi geleneğin kendini kapitalizmin ihtiyaçlarına uyarlaması şeklindedir (Tripp 2006: 3-9).

Bununla birlikte elbette sanayicilerin kutsal ve dünyevi arasındaki gerilimi, çeşitli mekanizmalar aracılığıyla yumuşatma çabalarından söz etmek

mümkün. İşte dini cemaatlerin rolünün de daha çok bu noktalarda gündeme geldiğini düşünüyorum. Cemaatler, zikir, ibadet ve sohbet gibi formlarla kutsalı dünyevi olanın içine yerleştirme ve gerilimi yumuşatma fonksiyonunu üstleniyorlar. Ancak bu işlevin de bir zaman sonra dünyayı dinin kurallarına değil de dini dünyanın kurallarına benzetmeye yönelik bir eğilim içine girdiğini görmek mümkün. Enflasyona ya da yatırım şartına bağlı olsa da faize verilen cevaz bunun en tipik örneği.

Tüm bu verileri değerlendirdiğimde ilk olarak dinin, gerek Hacılar'da gerekse Kayseri'de organizmacı, cemaatçi, dayanışmacı/yarışmacı muhafazakâr kolektif kimliğin ana unsurlarından biri olarak birleştirici bir rol oynadığını; ikinci olarak ise, bu muhafazakâr kimliğin neo-liberal ekonomiyle kurduğu ittifakın, Laclau'nun deyimiyle "eklemleyici ilkesi" olarak işlev gördüğünü düşünüyorum. Tuğal'in (2010) ifade ettiği gibi bu süreçte İslam, kapitalizmi hatta neo-liberalizmi geniş kitlelerin gözünde meşrulaştırıyor ve onu kitleler nezdinde hegemonikleştiriyor. Bu bağlamda din, buradaki insanlara yaptıkları işleri daha geniş, kutsal bir çerçevede meşru bir zemine oturtma imkânı veriyor; böylece de kapitalist ilişkilerin derinleşmesinde ciddi bir rol oynuyor. Şimdilik bu işlevlerini bir süre daha bu şekilde sürdürecekmiş gibi de görünüyor.

Diğer kültürel dinamikler

Altıncı Bölüm'e teolojik argümanı tartışarak başladım, ardından da dinsel oluşumların ve cemaatlerin Hacılar'daki ve Hacılarlı sanayiciler arasındaki etkilerine değindim. Şimdi ise diğer geleneksel ve yerel kültürel dinamiklere ilişkin bazı bulgularımı biraz daha açmak istiyorum. Bu kapsamda sırayla önce Kayseri (şehir) ve Hacılar (köy) arasında hâlâ devam eden gerilim ekseninde şekillenen yerel dayanışma örüntülerine odaklanacağım. Hacılar'ın ve Hacılarlı sanayicilerin siyasi yönelimlerini tartıştıktan sonra ise son olarak sanayicilerin küresel yönelimlerini ve modernleşme/Batılılaşma süreçleri konusundaki tavırlarını değerlendirip bölümü bitireceğim.

Hacılarlılık kimliği, aidiyeti ve yerel dayanışma dinamikleri

Hem araba, hem şoför mahali bizim olmaz oğlum

Önceki bölümlerde Hacılar'ın kendine has coğrafi, sosyal ve kültürel yapısını ve ekonomik durumunu ayrıntılı olarak anlatmış ve bu durumun kasabada kendiliğinden bir çalışma ethosu ve kültürü yarattığını vurgulamıştım. Bu o kadar belirgindir ki köyü gezen herkesin örnek gösterdiği gibi yaklaşık

yirmi bin kişilik kasabada halihazırda açık tek bir kahvehane var o da genelde pazar günleri doluyor. Elbette sanayileşmenin başlamasından önceki yıllarda durum böyle değilmiş ve köydeki kahvelerin sayısı onu geçiyormuş; ancak zamanla iş olanakları artıp Hacılarlılar sanayide işçi olarak çalışmaya başlayınca bu durum kendiliğinden değişmiş. Nitekim köyde görüştüğüm bir sucuk ve pastırma imalatçısı bana yaklaşık 30 yıldır Pazar günleri dahil bir gün bile tatil yapmadığını; hatta haftasonları özellikle dükkânda durduğunu zira insanların ancak o günlerde kendisini görmek için gelebildiklerini ifade etti.

Öte yandan, kasaba kimliği le ilgili vurgulanması gereken çok belirgin bir husus daha var. Hacılarlılar çalışmaya kent merkezi başta olmak üzere çevredeki zengin yerleşimlerde amele, yarıcı, bağvat, işçi vb. pozisyonlarda başladıkları için de şehirliler yani Kayseri'nin yerlileri tarafından "kaba saba köylüler" olarak aşağılanmışlar; bu da onların hem grup kimliklerini hem de kendi aralarındaki dayanışma ilişkilerini daha da pekiştirmiştir. Bir sanayicinin ifade ettiği gibi: "Herkes Hacılar'dan korkmuş, Hacılarlı da sadece ve sadece Hacılarlıdan korkmuştur". Dolayısıyla, 1960'lardan sonra Hacılar'dan sanayiye doğru bir yönelim olduğunda da özellikle ilk dönemlerde bu hem rekabete hem de dayanışmaya dönük ilişkiler devam etmiş ve köyün sanayileşmesinde etkili bir rol oynamıştır. Hacılarlılar şimdilerde, Kayseri'nin en zengin ve güçlü insanları konumuna geldikleri için artık bundan pek bahsetmek istemeseler de altan alta hâlâ devam ettiğini anladığım bu köylü-şehirli ya da yerel dille "yilli-kolü" gerilimine ilişkin tanıklıkların birkaçını burada aktarmak istiyorum. Zira bu tanıklıklar, toplumsal zemindeki kasaba dayanışmasının temel dinamiğinin anlaşılması konusunda anahtar öneme sahip. Neredeyse herkesten dinlediğim bu çok renkli ve çeşitli anekdotlar, bu gerilimin yüzyıl başına belki daha da eskiye kadar uzandığını gösteriyor.

Öyleyse Erciyes'ten sabahın köründe kar getirip şehirde satan fakir Hacılarlıların hayvanların heybelerine doldurdukları buz bloklarına şehirliler tarafından atılan mürekkeplerle başlayabilirim. İlginçtir bu Erciyes'ten buz getirme sahnesi, ailesi Kayserili olan Elia Kazan'ın 1910'lar Kayseri'sinde başlayan meşhur "Amerika Amerika" filminin[27] açılış sahnelerinde da çok benzer biçimde resmedilmiştir. Tek fark filmde kar kesip getirenlerin Rum (Stavro Topuzoğlu) ve Ermeni (Vartan Damadiyan) gençler olmasıdır.

> G: 1955'te babamgil sabahleyin kalkarlar, sabah namazından sonra Erciyes'e giderler, kar keserler, getirirler amele pazarında satarlar. Ondan sonra da evlerine giderler. Yalnız o dönemde Kayseri'nin bebeleri ve zabıta mürekkep damlatırmış. Mürekkep damladı mıydı bir anda kar masmavi olur ve satılmazmış. Bu şartlar ardında...

27 Filmin senaryosu için bkz. Kazan 1994.

K: Gıcıklık yapıyorlar yani şeye...
G: Tabii.
K: Babanız direk anlattı mı böyle damlatıklarını şeye?
G: Tabii canım. Yaşanmış şeyler bunlar ya.

Ayrı biçimde Hacılarlı seyyar manifaturacıları dövüp kovmaya çalışan, dükkân kiralamak istemeyen, mal alırken kötülük eden, köylülerle dalga geçen şehirli esnaflara, kız vermeyen yerli ailelere ilişkin anekdotlar en çok verilen örneklerdir.

Tabii ki tavır onlardan geliyor küçümseme. Ona göre dolayısıyla bu itelenme bu hakir görmenin etkisi var. Mesela şöyle Allah rahmet eylesin bir Biçer Çavuş diye bir adam vardı Hacılar'da. Çok iri kıyım dikkat çeken bir fiziğe sahip mesela 1,95-2 metre boyunda efendim 120 kiloluk diyelim biri ve bizim Cami-i Kebir oradan başlayan kapalı çarşılar var. Orada falan çarşı filan çarşı urgancılar çarşısı falan alışveriş için oraya gidiyor. İşte şehrin öbür yakasına geçmek için oradan geçmesi gerekiyor. Oraya girdiğinde adamla alay ediyorlar dalga geçiyorlar ha Ahmed ağa geliyor, ha Mehmet ağa bastı, uçtu, kaçtı falan diye adamı şeye alıyorlar adamı tiye alıyorlar. "Öyle bastı, bilmem ne yaptı" diye ayı yerine koyuyorlar, hayvan yerine koyuyorlar. Adam bu davranışlardan rahatsız oluyor oraya gitmemeye çalışıyor ama yolu gene düşüyor. Gene böyle yapıldığı bir zaman da adam öylesine üzülüyor öfkeleniyor ki karşı koyma ihtiyacı duyuyor. Orada da şeyler satılırdı oraklar, urpanlar vs. urgan murgan falan adı üstünde urgancılar çarşısı. Adam şey yapmış "Allah sizi bana sayıynan mı verdi lan!" demiş ve dükkânın önündeki orağın bir tanesini almış eline "sizi kesiyim de kurtulayım" diye önüne katmış çarşıyı. Herkes dükkânı tezgâhı bırakmış canını kurtarmak için terk etmiş gitmiş, kaçmış, gitmiş.

70 yaşların üzerinde bir sanayicinin ilk elden aktardıklarını dinleyelim:

K: Peki Hacı[28] Amca, Şehirli köylü şeyi var mıydı?
G: Doğru vardı. Bir tane sopa yedim oradan, şehirli sopası yedim. Güz mevsimiydi. Leğen almaya gelmiştim bildiğin leğen. Şeyinde bir tane kamyonu çalışırdı Asım Ağa vardı. Onun bir kamyonu çalışırdı üstü açık Hacılar'da başka bir şey yoktu. Bir tek kamyonla geliyordun belediye otobüsü falan yok. Daha önce de hayvanlar biniyordu. Burada kalenin içine vardım, leğeni sordum. Ufağım yani, "kaç kuruş?" dedim. "Kaç tane alacaksın dedi?" "İşte 4-5 tane alacağım" dedim. İşte, "kaç kuruş" dedim, "iyi bir bakayım" dedim. "Fi-

28 İsim değiştirilmiştir.

yatını söyledim, niye almıyorsunuz?" dedi. Dedim "fiyatını söylediysen söyle ben duydum fiyatını" dedim. "İyi bir bakayım" dedim. "Neye bakacaksın lan!" diyerekten bana yanaştılar yani. Efendim 3-4 tane o leğeni satan şehirliler bana hök ettiler, dövdüler beni. Ondan sonra bir baktım uzun boylu bir adam geldi. "Lan dedi utanmıyor musunuz bir küçük çocuğu dövmeye" dedi. O da meşhur Hacılarlı Eşşekkesenin Ali'ymiş. Vurucu, kırıcı.. "Lan dedi utanmıyor musunuz ufacık çocuğu dövmeye" dedi. Eşşekkesen'in Ali diyorlar, sonradan öğrendim ben de. Adam dedi ki "Lan nerelisin" dedi. Aynen böyle. "Hacılallıyım abi" dedim. "Niye dövdüler?" "Böyle böyle" dedim. "Vay bilmem nesini ettiklerim" dedi. Kocaman bir kılıç çıkardı. Bunlar perem perem kaçtı. Bu kılıçla leğenleri haşat etti. Kimse yanaşamadı bize yani.

Kapalıçarşı'dan giderken mangal yakarlardı. Maşa ile bir kuruşu kızdırırlardı. Hacılarlı değil kim olursa olsun. "Hemşerim şu parayı versene?" derler. Eline yapışırdı. "Ooo sıcakmış" derler, gülerlerdi. Köylü tavuk getirir Kapalıçarşı'ya gider. "Hemşerim bir tane bakalım?" derler. "Bakayım derken, arada bacalar var yukarı çıkmaya, ordan yukarı atar. "Gördün mü tavuk kaçtı elimden" derler. Adam nasıl çıkılır bilmez. Çok yaptılar yani. Köylülere yaptılar da Hacılarlı bu işin üstesinden geldi. Rastgele, dövdü, tuttu, kırdı. Hepsini yaptılar.

K: Böyle çok şey oldu diyorsunuz. Maceralarınız oldu mu şehirlilerle?

G: Oldu ama burada olmaz.

K: Yok zaten şey isterseniz kapatırım ben onu (ses kayıt cihazı).

G: Kapatırsan tamam. Ayıp olur yani biliyor musun.

Yine 70 yaşlarında başka bir sanayiciden 1960'lı yıllara ait bir anı:

G: Biz 10-12 arkadaş kolektif olarak oturuyoruz. Arkadaşlar o günün akranı. Yani oturma oturuyoruz. O gün şapka aldım. Şapka gençlerde moda o zaman.

K: Kasket gibi mi yani?

G: Kasket canım. Dediler ki "bu olmamış. Sana yakışmamış". Dedim ki: "Aldım, geldim. Geri götürsem adam almaz". Dediler "alır". Biz aralarında 1 kuruş 5 kuruş para verdiler. Biz kamyona bindik gittik.

M: Şapkayı değiştireceksin?

G: Şapkayı değiştireceğim. Kapalıçarşı'ya geldim. Dedim ki "beyefendi şu şapkayı değiştireceğiz". Dedi ki "giyip giyip var mı böyle? Burayı ananın şeyi mi belledin babanın" dedi. Dedim ki "biz 8-10 arkadaşız. Bu şapkayı beğenmediler. Beni savdılar" dedim. "Şayet değiştirmezsen faturasını ağır ödersin" dedim. "Git lan" dedi. Bilmem ne dedi. Bizi kovdu, gittik, otobüse kamyonete bindik. Akşam oldu, "gitmedin mi" dediler. Elim değmedi "gitmedim dedim,

işim vardı." Gittim geldim de uşaklar şey etmesin dedim. "Kamyondan iniyordun ben gördüm" dedi birisi. "Oğlum yanlış görmüşsündür" dedim. Bir yanlışın vardır, iyi baksaydın" dedim. "Sendin dedi, falanla konuşuyordun" dedi. Şöyle böyle derken gittiğimizi tasdiklediк yani. "Ne oldu ne bitti" dedi. Adama vardım, adam beni kovdu. Yarın gidiyoruz. Nereye, Kayseri'ye, ne yapacağız, şapkayı değiştireceğiz. 6-7 kişi geldik. Şapkacının dükkânına girdik. Şapkayı bir tane kafalarına takıyorlar, olmadı kaldırıyorlar atıyorlar. Terekelerini boşalttılar. Herif "ne oluyor lan" dedi. Bir tanesi "otur lan" dedi. "Kıpırdama ağzını açma" dedi. Put gibi herif sandalyede oturdu. "Ben sana dün demedim mi" dedim. "Şunu değiş yoksa senin için faturası ağır olur". Şapkayı değiştirdiler oradan. "Şikâyet edecek olursan bu sonun olur, Hakkın rahmetine gidersin" dediler. Bıraktık geldik. Hacılarlı böyleydi yani.

M: Peki hâlâ öyle mi? Hacılarlı ile Kayserili arasında gerginlik var mı hâlâ?

G: Şimdi saygı duyuyorlar da içtenlikle istemiyorlar. Hacılarının bir yere gelmesini istemiyorlar. Benim komşularım var şehirli. "Aha diyorlar, Hacılarının bundan sonra işinde çalışacağız" diyorlar. "Hacılarlı her yeri aldı yürüdü" diyorlar. Ben de diyorum ki "Hacılarlıya bir zaman siz çok yaptınız, şimdi devir döndü. Şimdi Hacılarlı ağa oldu başınıza. Şimdi bu devam ediyor. Ama yarın ne getirir ne götürür Allah bilir" dedim. "10-12 bin, 2-3 bin, bin, beş yüz kişi vatandaş çalışturanlar var. Bunu kim çalıştırıyor. Hacılarlı çalıştırıyor. Siz niye yapmadınız dedim? Siz bizden zengindiniz ama bize kaldınız. Niye kaldınız? Korktunuz. Ama Hacılarlı korkmadı, cesur hareket etti, hakkını aldı.

İlk kuşaklara mensup önde gelen Hacılarlı tüccarlardan birinin gözlemleri de benzer duyguları yansıtıyor:

Bu olaydan Kayserililer rahatsız hâlâ oluyor. Burada Kayserililerin temelden köylüyle ilişkilerinde fobileri var. Köylüyü beğenmezler. İngiliz milleti gibi Kayseri'nin yerlisi kendini. İngilizler ne der biliyor musun? "Biz Büyük Britanyayız" derler. Şimdi Kayseri'nin mevcut yerlisi Büyük Britanya gibi. Şimdi o Britanya'yı temsil eden şimdiki belediye başkanı. Onun için Kayseri'nin yerlisi köylüyü asla sevmez ve Hacılallı'yı da kendilerine köle olarak görürlerdi. Yani bağlarını bellerler, bir şeyler ederler, ekonomileri vücuden çalışarak temin edildiği için onlar şehrin ağası, Hacılallı da yakın olduğu için şehirlinin hizmetçisi. Yani bu şekilde görürlerdi onlar. Ama elhamdülillah bu Hacılallının gayretinden, çocukların sebatından mütevellit akın oldu şehre, akın. Sanayi'ye akın olunca, iş görmeyi belleyince, ticareti, alıp satmayı belleyince herkesin şahsı mağazası oldu. Onun için şehirli köylüyü çekemez. Bir de bilhassa Hacılallıyı.

Fark edileceği gibi bu tür anlatılar genellikle birinci kuşaklara mensup görece yaşlı Hacıllarlılar tarafından dile getirilmiştir. Bunun birkaç nedeni var. İlki Hacılarlıların artık şehirle bütünleşmiş olması; dolayısıyla da toplumsal yapının değişmesi ile birlikte köylü-şehirli geriliminin sonraki kuşaklara doğru giderek yumuşaması. İkincisi, artık şehirdeki ekonomik üstünlüğü ele geçiren daha orta ve genç kuşak Hacılarlı sanayicilerin artık patron statüsünde oldukları için bu tür muamelelere maruz kalmamaları ve şehirlilerle olan stratejik ilişkileri nedeniyle de bu meseleleri gündeme getirmek istememeleridir. Bununla birlikte elbette bu kuşaklardan da bu tarzda yeterince anı dinledim.

Öte yandan, bu geriliminin halen alttan alta devam ettiğine ilişkin çok güçlü deliller de var. Gündelik hayat içinde çok dile getirilmeden devam ettirilenler dışında oldukça sıra dışı ve kurumsal oldukları için iki önemli örneğe kısaca değinmek istiyorum. Bunlardan ilki "Hacılar Erciyes Spor Vakasıdır". Bana aktarılan oldukça karışık ve tuhaf hikâyelerden anladığım kadarıyla durum kısaca şöyledir. 1999 yılında Melikgazi Belediye Sporu devralan İstikbal Grubu, adını "Hacılar Erciyes Spor" olarak değiştirir ve kulübe ciddi altyapı yatırımları yapar. Bu yatırımlar neticesinde kulüp kısa zamanda başarı göstermeye başlar. Ancak bu süreçte Kayseri'nin küçük bir ilçesinin takımının başarı kazanması şehirlilerle arayı açar ve bazı huzursuzluklar yaşanır. Bunun sonucunda 2001 yılında Büyükşehir Belediyesi'yle anlaşılarak kulübün adı Erciyes Spor olarak değiştirilir; yani, adındaki Hacılar ifadesi kaldırılır. 2003-2004 sezonunda 2. Lig A Kategorisi'nde şampiyon olarak Süper Lig'e çıkma başarısı gösteren bu (Hacılar) Erciyesspor, o yaz 9 Temmuz 2004 tarihinde yapılan Genel Kurulda şehrin ekâbirlerinin ani bir kararıyla Süper Lig hakkını şehrin diğer takımı olan Kayserispor'a devreder. Yani Erciyesspor olan takım Kayserispor, Kayserispor ise Erciyesspor olur. İşin ilginç tarafı, bu isim değiştirme operasyonuyla 2. ligde kalakalan Erciyesspor da ertesi sene yine süper lige çıkmayı başarır. Böylece 2005-2006 hem Kayserispor hem Erciyesspor Süper Lig'de top koştururlar. Bora'nın bu olaylarla ilgili eleştirisi nefistir:

> Bütün vilayetlerin 'taşraların', '...spor' ekli isimlerce temsil edilmeleri sahiden bir tekdüzelik hissi veriyor, yarı resmi, bürokratik bir hava estiriyor. Oysa o 'vilayet-spor'ların birçoğunun mayasında, özgün tarihlerin ve isimlerin yattığını biliyoruz: Trabzon'un Idman Ocağı'nı ve Gücü'nü düşünün. Erciyesspor, bu bakımdan hoş bir değişiklik olacaktı doğrusu, 1. Lig'de. Bu isimlerinde sebat etseydiler, 12 yılda beş kez isim değiştirdikleri maymun iştahlı geçmişlerini memnuniyetle unuturduk. Ama şimdi ne oldu? Dar kafalı eşraf ideolojisinin emrinde bir vilayetçilik oyunuyla tadını kaçırdılar işin. Kayserispor is-

mi, Türkiye 1. Lig tarihinde bir asansör markası oldu bugüne kadar. Eski Erciyeslilere hayırlı olsun (Bora 2004).

Bana aktarılanlara göre bütün bu süreçte Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından yönlendirildiği iddia edilen gruplarca Hacılar Erciyes Spor takımına, seyircilerine ve yöneticilerine karşı çeşitli tacizler yaşanmıştır. Bunun üzerine de Boydak Ailesi olayların tırmanmaması için bu işten çekilmiş, kulübü devretmiş ve Hacılar isminin silinmesine rıza göstermiştir.[29] Şimdi bu vakaya ilişkin önde gelen Hacılarlı kanaat önderlerinin ilk elden tanıklıklarını dinleyelim.

G: Ama işin gerçeklerine geldiğimizde yaşanıyor. İşte Hacılar Erciyes Spor Hacılar adı olmasaydı ve Erciyes Spor olsaydı o sorun olmayacaktı; ama Hacılar Erciyes Spor olunca işte bir mahallenin bir şehre üstünlüğü gibi veyahut da bir köyün bir şehre üstünlüğü gibi algılandı. Her zaman dövüş kavga daha ileriye gidecek, bakın ki insanlar arasında telafisi mümkün olmayan musibetler oluşmaması için biz hep haklı olmamıza rağmen pes diyen taraf biz olduk... Tüm maçlarda bu kulübün yönetimine sövmeler, saymalar, organize hareketler başladı. O organize hareketler bizi zaten rahatsız etti yeteri kadar. Bizim tarafımızda olan insanlar hemşerilerimiz de o organize hareketi susturmak istedi. İkisinin birbiriyle çatışması başladı ondan sonra birileri işte geldiler bu işin kapanması gerektiğini bu ismin değişmesi gerektiğini, işte bu kaosun böyle ancak son bulacağını empoze etmeye başladılar. En sonunda biz daha duyarlı davrandık.

K: Peki hani bu organize hareketler başladı dediniz ya bunu kim organize ediyor bu hareketleri?

G: Ben polis değilim ona şey değilim ama yani biraz önce bahsettiğimiz gibi oranın ileri gelenlerinin herhalde bu olaylarda kendilerini başarısız forma düşürmüş oluyorlar kendi takımlarını geri getiremeyince. Dolayısıyla da bir şekilde o üstünlüğün sona erdirilmesi gerekiyor. Ya şimdi nasıl Anadolu sanayisinin batıdaki sanayiciye üstünlüğünü batıdaki insanlar kabul etmiyorsa, şehirdekiler de köylünün herhangi bir şekildeki başarısını kabul etmiyorlar. Etse de kerhen veyahut da artık geldiğimiz çağda bazı şeyler su götürmez olduğu için kabul görüyor yani bana göre. Bu şehirli köylü ayrımı her ne kadar arzu etmesek de çok fazla ünlendirilmesini uygun bulmasak da örtülü de olsa yaşanıyor.

K: Ne gibi yerlerde ortaya çıkıyor mesela nasıl yaşanıyor?

29 Bu konuda aydınlatıcı bir yazı için bkz. "Ezilmişliğin Öyküsü Hacılar Erciyes Spor", http://www.turkforum.net/1108654332-ezilmisligin-oykusu-hacilar-erciyesspor.html Erişim Tarihi 26 Haziran 2012.

G: Ya birilerini birilerine tercih edecekleri zaman... İşte herhangi bir mekânda insanlar yerleşip komşuluk edecekleri zaman. Yani size de sadece o şehrin yönetiminde o bünyenin yönetiminde ekonomimize gücümüze ihtiyaç duydukları zaman müracaat ediliyor.

Kayseri Spor'u Hacılar Spor yenmeye başlayınca, Kayseri'de sıkıntı vermeye başladı. Hacılar'ın Kayseri Spor'u yenmesi ve bir üste çıkması spor olarak yıllardır Kayseri'de sporda. Yani Kayseri Spor'un başarısını başarı olarak gösteren insanların başarısız olduğu ortaya çıktı. Mesela biz bir maçtaydık. Kayseri Hacılar Erciyes Spor - Diyarbakır Spor maçında. Yani Kayseri Spor Taraftarlar Derneği de kale tarafında oturuyorlardı o zaman protokolde oturuyor. Hacılar Spor'un yöneticileri de var bizim maçta. Orada Kayseri Spor Taraftarlar Derneği, Kayseri Spor'un kulüp başkanı tarafından seçilir ve o işe gönderilirler, biletleri alırlar, deplasmanlara götürülen otobüsleri tutar, yemek içmek harçlıkları verirler, oradaki maç biletlerini alan insanlar. Yani oradan beslenen gençler tabiri caizse. Diyarbakır Spor Erciyes Spor'a gol attı. Oradan başladılar, o Kayseri taraftarlarını o Hacılar nasıl getirdik bir gibi. Bak, hatta ondan sonra Diyarbakır Spor Hacılar Spor'a gol atıldı. Diyarbakır Spor alkışlandı. O Hacılar, aynen hareketleri de böyle yapmaya başladılar. Ondan sonra bak: "Hacılar İncesu el ele, top senin neyine, hadi git köyüne Hacı Boydak!" diye tezahürat yaptılar. Ondan sonra Hacılar Spor maçı 2-1, bir gol attı, bir gol daha attı, 2-1 yendi. Tıs yok ve neredeyse küfürlü laflar Hacılarlılara. Yani Hacılar insanına bu Kayseri Spor buradaki bu karşı karşıya gelme konumuna geldi. Yani bir yerde tamam sen Hacılarlısın ama Kayseri'nin bir ilçesisin. Kayseri'nin bir ilçesisin. Sosyal, ekonomik, siyasi birlikteliklerin var yani, ayrı bir şey değilsin. İş biraz daha şey aşamasına dönüşünce, olunca Kayseri'deki mali yöneticiler dedi ki bu böyle gitmeyecek. Hacılarlılar Kayseri Spor taraftarları işte bir Beşiktaş-Galatasaray maçındaki gibi satırlarla birbirine girecek olması. Yani huzursuzluk, toplumsal bir huzursuzluk olacak. En iyisi dediler "bu Hacılar Spor'u Kayseri Erciyes Spor" yapalım. Yani Hacılar adını alalım oradan. Yönetimi de Kayseri'ye Melikgazi Belediye Başkanı'na devredildi. Hacı Boydak bıraktı kulüp başkanlığını Melikgazi Belediye Başkanı, Kayseri Erciyes Spor olarak kulübü devraldı. Ondan sonra Kayseri Erciyes Spor birinci lige çıktı, onun adı Kayseri Spor yapıldı, kulüplerin adı değişti genel kurulda. Yani gerginlik ve toplumsal barış, huzur bozulacak düşüncesiyle mahalli yöneticiler bu Hacılar Erciyes Spor'u geri eski haline getirelim, geri eski Kayseri Erciyes Spor haline getirdiler.

O şekilde, böyle bir Kayserilinin istemediğini sana şuradan da izah edeyim. Hacılarlı İstikbal'e bir şey sattılar, Erciyes Spor sattılar. Erciyes Spor satılınca, Hacı Boydak alınca orayı, adına ilave olarak Hacılar Erciyes Spor ilavesi yaptı.

Hacılar Erciyes Spor nereye gitse mağlup olmuyor, galip geliyor. Birinciliğe çıktı. Kayseri'nin adını sildi. Kayseri Spor'un adı silindi. Hacılar Erciyes Spor birinciliğe çıktı. Böyleyken burada şey meydana getirdiler. Burada arabalarını taşlattılar. Yani o spora gelen Hacılallının, stadyuma gelen, maç için gelen Hacılarlıların arabalarını taşlattılar. Hacılar Erciyes Spor'un sporu olduğu zaman Hacılallı fiilen akıyordu. Niye? Destek. Burada çekemediler. Gelen arabalarını taşladılar, bilmem ne ettiler bilmem ne ettiler. Ondan sonra biz dedik ki "sakın olun ha bu spor işini yok edin. Hacılallı-şehirli kavgası meydana getirmeye çalışıyor bu İngiliz zihniyetli eşşoğlueşşek" dedik. Bu ***[30] dediğin öyle büyük kâfirlerden, küçük kâfirlerden değil. Yani öyle bir şey. O sporu onlara gerisin geri verdik. Yani Hacılallı-şehirli kavgasını ortadan kaldırmış olduk. Bu kadar şehirli Hacılallıyı çekemez.

Bu konuda ikinci önemli örnek de "Hacılar Özel Organize Sanayi Bölgesi Vakasıdır". Yine bana aktarılanlara göre 1999 yılında Kayseri OSB'nin yanı başında Hacılar sınırları dahilindeki arazide Türkiye'nin ilk özel sanayi bölgesi olarak kurulan "Hacılar Organize Sanayi Bölgesi" daha sonra Kayseri OSB ile birleşmiş ve hukuken ortadan kalkmıştır. Bu birleşme, görüştüğüm bazı kişiler tarafından bir anlamda Hacılar Erciyes Spor Olayı ile benzer bir çizgide değerlendirilmiş ve OSB yönetimi ile yakın ilişki içindeki Kayserililerin bir tezgâhı olarak algılanmıştır. Bu kişiler, birleşmeyle Hacılar'a ait değerli arazilerin yok pahasına Kayseri OSB'ye geçtiğini; daha sonra OSB'nin bu arazileri çok daha yüksek fiyattan satıp çok para kazandığını; üstelik arsalarının ciddi bir bölümünün (% 35) de kamulaştırma suretiyle kendilerinden alındığını, hatta bu yüzden OSB'ye borçlu çıkanlar bile olduğunu söylediler. Onların yorumu kısaca Hacılar adını sindiremeyen şehirlilerin bu birleşmeyle hem para kazanıp hem de Hacılar'ın adını sildikleri; Hacılar Belediye Başkanı ve orada arsası olan sanayicilerin de daha çok kazanacağız beklentisi içinde onların tezgâhına geldiği yönündeydi.

K: Ne gibi mesela hani dalga mı geçiyorlardı ne yapıyorlardı Kayserililer?

G: Dalga da geçiyorlardı hakir de görüyorlardı yani. Bunlar tabii insanları tabii itici şeyler biliyor musunuz? Faydasını da gördük yani bu kelimelerin "vay siz oldunuz da biz olamaz mıyız" gibi o iddiayla Hacılarlılar çok çalıştı ve muvaffak oldu. Şimdi de bu Hacılar Sanayisi. Hacılar Organize Sanayisi diye ayrı bir sanayi organizesi kurdu kendi adına. Sonra birileri bizim Ahmet Bey'i (belediye başkanı) nasıl yönlendirdi birileri kandırdı biz kanma diyoruz ona. Tabii ismimizi sildiler çünkü. Hacılar Organize Sanayi'nin ismi silindi yani. Şimdi oranın ismi yok.

30 Kayseri'nin yerel yöneticilerinden biri.

Öte yandan elbette bu birleşmenin hayırlı olduğunu düşünenler de vardı. Onlarsa birleşmeden önce kıyıda kalan Hacılar OSB arazisine düzgün bir hizmet gelmediğini; yolların ve altyapı hizmetlerinin çok zayıf olduğunu bu yüzden sürekli zarar ettiklerini, şimdiki durumun öncekine göre çok daha olumlu olduğunu ifade ettiler.

> Bir Kayseri Organize vardı, bir Hacılar Organize vardı. Ahmet Herdem Hacılar Organize'yi Kayseri Organize'ye... "Ne istiyorsan buyur ağam, sen nasıl yapıyorsan. Bizim yönetimi feshediyoruz, biz size tabiyiz". Çekildi, Kayseri'ye teslim etti. Şuradan bir hat gidiyordu, elektrik, civarına bağlıydı Kayseri'nin, burada ağaçlar vardı, rüzgâr estiği zaman teller birbirine giriyor, bizim fabrikanın elektriği gidiyordu. Elektrik gitti mi, iki saat gidiyordu. Tekstilde de elektrik gittiği zaman, ipler kopar. İki saat öyle zararın olur, haftada en az iki sefer giderdi. Organize'ye geçtik, organize geldi. Kayseri civarında şu anda Organize % 12 elektrik ucuz kullanır. Bizim fabrika ayda 380 milyar elektrik yakar. % 12 demek 40 milyar demek. Eğer burası Hacılar Organize olarak kalsaydı bu asfalt olmazdı. Eğer burası Hacılar Organize olsaydı belki bu seviyeye gelemezdik. Herkes emeğinin karşılığını aldı. Ama buzlar eridi ve geri görüşlü Hacılarlı dedi ki; "Ahmet Erdem Kayseri'ye satıı". Kayseri de dedi ki; "köylünün tarlasını bizim paralarla aldılar". Şimdi, biz olursak, biz diye düşünürsek çok yol kat ederiz, ama benim dersen hiçbir yere gelemezsin.

Nitekim Hacılar Belediye Başkanı, bu birleşmeden önce Hacılar OSB'de arsası olan sanayicilere anket yaptırdığını; birleşmeyi isteyenler çoğunlukta olduğu için birleşmenin gerçekleştiğini söyledi. Dolayısıyla bu vakada hukuken sorun edecek bir şey görünmüyor. Bununla birlikte, buradaki esas mesele, çok ince hesaplara dayanan teknik ayrıntıların ötesinde rahatsızlıkların yine şehirli-köylü gerilimi üzerinden anlaşılıyor ve ifade ediliyor olması. Yukarıdaki örnekler bunu yansıtması açısından kayda değerdir.

Kent ile köy arasındaki gerilimler, cemaat-cemiyet tartışmaları sosyolojide çok verimli bir tartışma alanıdır ve elbette sadece Türkiye'ye özgü de değildir. Türkiye tarihini anlamada merkez çevre yaklaşımının hâlâ ne kadar güçlü olduğunu hatırlamak bu noktada bize bir fikir verebilir. Dolayısıyla Kayseri ile Hacılar arasındaki ilişkileri de bu bağlam içinde düşünmek mümkündür. Türkiye'deki gidişata ve yaşanan dönüşümlere paralel olarak Kayseri ile Hacılar arasındaki gerilim de elbette eskisi gibi devam etmiyor. İlk olarak Hacılarlıların birçoğu şehre taşındı ve uzun yıllardır orada yaşayıp çalışıyorlar. Bununla birlikte Hacılar artık Büyükşehir Belediyesi'nin mücavir alan sınırlarına dahil oldu ve bir anlamda Kayseri'nin bir mahallesi haline geldi. Böylece Hacılar ve Kayseri ekonomik açıdan olduğu kadar idari ve fiziki ola-

rak da birleşti. Öte yandan, Dördüncü Bölüm'de net rakamlarla ifade ettiğim gibi Hacılarlılar gerek üretim gerek istihdam gerekse ihracat rakamları açısından artık kentin patronları durumuna yükseldiler. Buna mukabil şehirlinin gözündeki prestijleri ve statüleri de bir o kadar arttı. Nitekim Kayseri Sanayi Odası, Kayseri Ticaret Odası, Esnaf Odası gibi önde gelen STK'ların ve diğer sivil kuruluşların çoğunun yönetimi Hacılarlılar tarafından zapt edildi. Yani Hacılar'ın yeni yükselen sanayi burjuvazisi giderek kente asırlardır hâkim olan ticaret burjuvazisine eklemlendi, birçok konuda şehirlilerle çıkar ortaklığına dayanan ittifaklar oluşmaya başladı. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, ekonomik ve siyasi rant kavgasının su yüzüne çıkardığı yukarıdaki örnekler, bu eklemlenmenin pürüzlerine işaret ediyor ve sürecin henüz tamamlanmadığını gösteriyor.

Bunun en önemli göstergelerinden biri de siyaset. Bütün ekonomik güçlerine rağmen Hacılarlılar henüz şehirdeki siyasi gücü ellerine alabilmiş değiller. Ne yerel yönetim düzeyinde ne de ulusal siyasette[31] henüz çok bir varlık gösteremiyorlar. Bu durumun elbette çok açık bazı tarihsel ve sosyolojik nedenleri var. İlki, Hacılarlıların sahneye yeni çıkıyor olması ile ilgili. Asırlardır güçlü ve zengin bir kent olan Kayseri'nin kıyısındaki fakir bir köyden daha neredeyse dün denebilecek kadar kısa bir zaman önce çıkan bu hırslı girişimciler, 30-40 yaşları arasında olan ikinci kuşaklar da dahil olmak üzere hâlâ zamanlarının ve enerjilerinin büyük bölümünü, ekonomisi sürekli krizlerle sarsılan bir ülkede daha yeni kurdukları işlerini korumak ve geliştirmek için harcıyorlar. Dolayısıyla, kentsel rantlardan ve daha risksiz bir alan olan ticaretten beslenen Kayseri'nin yerlilerine kıyasla ekonomi dışı faaliyetlere ayıracak zamanları ve enerjileri yok. İkincisi, 1980 öncesinde siyasete ilişkin kısmi bir tecrübeleri olsa da kent siyasetini kontrol edip yönlendirecek yeterli sosyal ve kültürel sermayeye ve kadrolara sahip değiller. Bana aktarılanlara göre 1980 öncesinin gergin politik ortamında hem merkez hem de radikal sağ ve soldan önde gelen siyasi partilerin ve hareketlerin il başkanlarının büyük çoğunluğu[32] Hacılar'dan çıkmış; ancak 1980 darbesi sonrasında Kayserililer siyasete yeniden egemen olmuştur. Görüştüğüm Hacılarlıların çoğu bu durumu Hacılarlıların "saflığına" ve Kayserililerin "kurnazlığına" yordular. Zira onlara göre siyasetin hayati tehlike içerdiği ve siyasi rantın düşük olduğu bir dönemde Kayserililer bu işi Hacılarlılara yıkmış;

31 Mecliste şu anda Kayseri'yi temsil eden Hacılar kökenli tek siyasetçi CHP Kayseri milletvekili Mehmet Şevki Kulkuloğlu'dur. Ondan önce vekil olan ilk Hacılarlı ise MHP 21. Dönem Kayseri milletvekili Hamdi Baktır'dır.

32 O dönemde il başkanlığı yapan Hacılarlı siyasetçiler şunlardır: AP İl Başkanı Mustafa Derin, 7 Mayıs 1979'da bir silahlı suikast sonucu laiklerden oldürülen CHP İl Başkanı Mustafa Kulkuloğlu, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi İl Başkanı Yunus Başoğlu, Ülkü Ocakları Kayseri İl Başkanı Hasan Ali Kilci.

tehlike geçip kentsel rantlar artmaya başlayınca yönetimi yeniden üzerlerine almıştır. Bu yüzden de Hacılarlılar şu anda geleneksel olarak Kayseri'nin yerli ekâbirleri olan Cami-i Kebir ve Kapalı Çarşı esnaflarının ve tüccarlarının egemen olduğu; bir katılımcının "Büyük Britanya" bir diğerinin "Özhaseki Cumhuriyeti" olarak adlandırdığı kadrolara şimdilik tabi durumdalar. Bu konuda, meseleyi çok iyi özetlediğini düşündüğüm bir sanayicinin analizine yer vermek istiyorum. Zira köylü şehirli geriliminin günümüzdeki dinamiğini ve bu meselenin, çatışmanın yerel dinamikler açısından ne anlama geldiğini çok iyi özetlediğini düşünüyorum.

> Sana bir hikâye anlatayım. Benim büyük anam vardı, büyük anam, babam yukarı bindirirdi. Şehire gittik. Ağalar var, aşağı bindiler, şoför mahalline; o zengin ağalar vardı. Akşam üzeri oldu, büyük anamı yukarı bindirdi babam. Tabii bir resmiyet vardı, babayla öyle senli-benli konuşulmazdı. Anama dedim ki: "Araba bizim anamı arabanın damında gezdiriyor babam" dedim. Babam, korkardık da, 'Süleyman,'[33] dedi, 'Buyur baba' dedim, vardım işte oturdum. Babamın okumuşluğu da yoktur. Ama çok ileri görüşlüydü. "Bak, ağalar var ya; eğer biz bu ağaları şoför mahalline bindirmezsek, bu ağalar yarın bir tane şoför çağırırlar, bir de araba alırlar. Hem araba, hem şoför mahalli bizim olmaz oğlum. İkisini bir adama yedirmezler"... Diyelim ki; bir toplantı var. İstikbal bir toplantı düzenliyor. İstikbal şu anda Hacıların, Kayseri'nin lokomotifi. İstikbal ne derse o olur. Belediye Başkanı seçilecek olsa "filan" dedi mi İstikbal onu seçtirir, yalnız İstikbal beyefendidir. Falan adam deyip de ortalığa çıkmaz. Hiçbir zaman öne adam atmadı. Bundan dolayı da bu Hacılallı-şehirli kavramı ortadan kalktı. Şimdi, bir Hacılarspor vardı, bir Kayserispor vardı. Orada şehirli kabullenemedi. Hem araba hem şoför mahalli hikâyesi var ya orada şoför mahallinden şehirliyi indirdik, biz bindik. Biz binince şehirli korktu. Şehirli dedi ki Hacı Boydak'a: "Bu Hacılar Erciyes'i bize ver, yönetimi bize devret". Orada tabuları yıktık. Şehirlinin önünde gidersen seni yürütmez. Arkasında gidersen sana saygı duyar. Bunu samimi olarak söylüyorum. Hacılallı olarak şehirlilik kültürünü de daha yakalayamadık. Ama vermeyi çok severiz, Hacılallı olarak şehirliden çok veririz. Şehirliden çok yediririz, şehirliden çok fazla iltifat ederiz. Şehirli kadar kültür sahibi olamayız. Çünkü geçmişimiz şehirli kadar yok. Bir Orta Anadolu (fabrikası) dediğin zaman 50 yıldır sanayici. Biz 10 yıldır sanayiciyiz. "50 yıllık adam kim!" diyebilir miyim? Yakışık almaz. Öbür taraftan da ikinci şuydu. Kayseri metropol oluyordu 25 km olan mesafelerdeki ilçeleri içine alıyordu. Bu ilçelerin çoğu da bunu kabullenmiyordu. Ahmet Herdem'i (Hacılar Belediye Başkanı) Haseki (Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanı) çağırmış, demiş ki: "Sen var mısın?" "Varım, sen ne diyorsan

33 İsim değiştirilmiştir.

o". "Sen ne diyorsan o", kelimesi var ya. Hacılar'ın şeysi yapılıyor, yolu, çevre düzenlemesi, şunları bunları. Bunlar da jest yaptılar, öbür taraftan Hacılarlıyı komşu etüler. Hacılallıyı dost etüler. "Hacılallıyla bizim farkımız yok", dediler. Şu anda kız alıp, kız verirler, yani bir şehirli-köylü kavramı ortadan kalktı.

Görüldüğü gibi, şehirle eklemlenme süreci devam etmekle birlikte hâlâ tam bir bütünleşme sağlanmış değil. İşte bu yüzden, sanayi içinde olmasa da kasaba/köy aidiyeti üzerinden kurulan dayanışma, Hacılar'da hâlâ gücünü koruyor ve hatta (dini) cemaat bağlarından da önce geliyor. Bunun da iki önemli göstergesi var. Birincisi, daha önce belirttiğim gibi Hacılarlı erkeklerin neredeyse hepsinin Hacılarlı sanayicilerin fabrikalarında çalışıyor olması. Elbette bunda Hacılar'ın neredeyse 70 yıla yaklaşan işçilik tecrübesinin de payı var. Ancak Hacılarlı sanayicilerin hemşerilerini istihdam konusunda ciddi biçimde kolladıkları da açık. Zira, hem çalışanlarla doğrudan arkadaşlık, komşuluk hatta akrabalık bağları var hem de henüz işçi geçmişlerine çok uzak değiller.

İkinci gösterge ise, 2009 bütçesi 1 milyon dolar olan Hacılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği'dir. Doğan'ın (2007) tabiri ile kentteki zenginleşmeye paralel olarak yaşanan "hayırseverlik patlamasının" bir örneği olan ve 2009 yılı bütçesi yaklaşık bir milyon dolar olan derneğin gücü, Ramazan ayının ikinci perşembesi sanayiciler arasında yapılan geleneksel hale gelmiş bir yemekte toplanan zekâtlardan geliyor. Bu parayla hem kasaba için gereken altyapı yatırımları (okul, cami, sağlık merkezi, spor tesisi vb.) finanse ediliyor hem de halka doğrudan maddi ve ayni yardım yapılıyor. Bütçenin önemli bir kalemi de benim görüşme yaptığım dönemde sayıları 502 olan Hacılarlı üniversite öğrencilerine burs olarak dağıtılıyordu. Bana aktarılanlara göre burs almak için nüfus cüzdanında Hacılar yazması yeterli koşuldur. Bunun dışında yaşlı, yoksul, kimsesiz, bakıma muhtaç ya da hasta insanlara da ayrıca düzenli olarak yardım ediliyor. Yeni evlenen çiftlere hediye edilen mobilya takımlarını da bunlara dahil edebiliriz. Yani özetle köy/kasaba bir yandan şehirle bütünleşmeye çalışırken bir yandan da kendi kimliğini ve aidiyetini koruma ya; toplumsal dayanışmasını canlı tutmaya gayret ediyor. Bunda en önemli rolü de sanayiciler oynuyor.

Kasaba dayanışmasının ve köy şehir geriliminin boyutlarıyla ilgili siyaset alanından da bir örnek vererek sonraki bölüme geçebilirim. Benim alan araştırması yaptığım dönemde 4 Ocak 2009'da Kayseri Ticaret Odası'nda seçimler yapıldı. Seçimlerde KTO Başkanlığını üç dönemdir sürdüren, milliyetçi sağdan (ülkücü hareketten) gelen ve Kayseri siyasetinde AKP'ye en sert ve etkili muhalefetiyle tanınan bir Hacılarlı aday ile MÜSİAD tarafından da desteklendiği söylenen bir AKP Büyükşehir Belediye Meclis üyesi yarıştılar. Ulusal bası-

na[34] da yansıyacak kadar kavgalı gürültülü geçen bu seçimleri 46 meslek komitesinden 45'ini alarak ezici bir çoğunlukla yine Hacılarlı aday (mevcut Başkan) kazandı. Başkan ile yaptığım görüşmede AKP'nin milletvekili seçimlerinde neredeyse % 70 civarında bir oya sahip olduğu bir şehirde AKP'ye açık muhalefet ederek nasıl bu sonuçları aldığını sordum. Başkan, öncelikle kendi çalışmalarının üyelerce takdir edildiğini söyledikten sonra kentte önde gelen ve AKP ile ilişkileri de iyi olan Hacılarlı büyük sanayicilerin hemşerilik dayanışması göstererek seçimlerde büyük çoğunlukla kendisine destek verdiklerini ifade etti. Şehirde AKP'ye muhalefet eden neredeyse bütün unsurların başkan etrafında toplandığı bu ilginç seçim, hem yerel siyasetin dinamikleri hem de köy/kasaba dayanışmasının boyutlarını anlamak için çok kritik bir örnekti. Zira süreç seçimlerden sonra da devam etti. Bu çerçevede 26 Ekim 201 l'de Kayseri Şeker Fabrikası'na yapılan yolsuzluk operasyonu kapsamında içeri alınan Başkan, hapisteyken 8 Mayıs 2012'de KTO başkanlığından istifa etti ve 26 Haziran 2012'de de tutuksuz yargılanmak üzere tahliye edildi.[35] Yaptığım görüşmelerde şehirde genel olarak hükümete karşı muhalefetin bedeli olarak yorumlanan bu durumu, genel siyasi dinamiklerin yanı sıra köylü şehirli gerilimin bir yansıması olarak okuyan kişiler de oldu. Aslında buna benzer durumlar daha önce de yaşanmıştı. Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanı iken 28 Şubat Dönemi'nde irtica suçlamasıyla mahkûm edilen Şükrü Karatepe'nin mahkûmiyetten sonra "şehrin yerli ekâbirleri tarafından yalnız bırakılmasını" ve tabanda çok sevilmesine rağmen "AKP içinde aday gösterilmeyişini",[36] yine Karatepe'nin Kayseri'nin yerlisi değil köylüsü, Erkilet'li, oluşuna bağlayan yorumlar dinlemiştim. Hatta, daha da öncesinde 1973-1980 ve 1989-1994 dönemlerinde önce CHP sonra da SHP'den seçilerek Kayseri Belediye Başkanı olan Niyazi Bahçeçioğlu'nun başarısını da yine Kayseri'nin önde gelen yerli ailelerinden oluşuyla açıklayan kişilerle görüşmüştüm. Bu konuda öne sürülen en yaygın fikir, Kayserilinin yerlisi olmayan birinin başkan seç(tiril)ilemeyeceği idi. Benzer bir durumun Antep için de geçerli olduğuna dikkat çekilmektedir.[37] Bu yorumların gerçeği ne ölçüde yansıttığı tartışılabilir. Zira bütün bu örneklerde başka etkenlerin de çok büyük bir rolü var. Ancak daha önce de vurguladığım gibi benim için bu noktada asıl önemli olan siyasi gerilimlerin dahi hâlâ köylü-şehirli gerilimi/söylemi üzerinden ifade edilebiliyor oluşudur. Üstelik bu, yalnızca Hacılar için değil başka köy ve kasabalar için de geçerlidir.

34 İlgili haber için bkz. "Kayseri Ticaret Odası Seçimlerinde Büyük Kavga", *Milliyet*, 2 Ocak 2009,

35 İlgili haber için bkz. "Kayseri Şeker'de 5 Kişi Serbest", *Vatan*, 26 Kasım 2011, http://haber.gazetevatan.com/kayseri-sekerde-5-kisi-serbest/407098/1/Haber

36 Bkz. "Karatepe'yi Kim Çizdi" Kayseri net.tr 15 Nisan 2011, http://www.kayseri.net.tr/haber_detay.asp?haberID=9501

37 Bkz. Uysal 2011: 447.

Özetle, Kayseri'nin yerlileri, siyasi gücü halen ellerinde tutuyorlar. Ancak, kentin ekonomisine hâkim olan Hacılarlı sanayicilerin, henüz bu konuda bir atılımda bulunmamış olsalar da çok uzun olmayan bir zaman dilimi içerisinde ulusal ve yerel siyasette ciddi bir varlık göstereceklerini ve siyaset pastasından kendilerine düşeni talep edeceklerini düşünüyorum.[38] Bu konuda daha ayrıntılı bir öngörüye sahip olmak için Hacılar'ın siyasi tarihine ve siyasal eğilimlerine de kısaca bakmak faydalı olacaktır. Aşağıdaki bölümde çok partili dönemden itibaren kasabadaki siyasetin genel seyrini kısaca özetleyecek, ardından da görüştüğüm sanayicilerin siyaset algılarını ve siyasi eğilimlerini resmetmeye çalışacağım.

Hacılar'da siyaset ve Hacılarlı sanayicilerin siyasal yönelimleri

Anadolu Kaplanları'yla ilgili literatürde en çok vurgulan hususlardan biri de AKP'nin de içinden çıktığı Milli Görüş partilerinin toplumsal zeminini Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli tüccar ve sanayicilerin oluşturduğu iddiasıdır.[39] Anadolu'daki bu küçük sanayi işletmelerini büyüten bir etken de yerel yönetimlerin 1990'lardan sonra RP-FP-AKP çizgisine kayması ve bu süreçte yaratılan kentsel rantların bu şirketlere aktarılmasıdır.[40] Öyleyse Hacılarlı sanayicilerin siyasi partilerle ilişkilerini ve siyasi tercihlerini bu iddiaları da içerecek bir çerçevede değerlendirmeye çalışayım. Öncelikle 1950 seçimlerinden itibaren Hacılar'daki genel ve yerel seçim sonuçlarını inceleyerek başlayacağım. Hacılar 1991'de ilçe olduğu için önceki yılların detaylı sonuçlarına ulaşamadım. Bu yüzden detaylı sonuçlar 1991'den sonraki dönemler ait.

TABLO 12
1950'den 1989'a Yerel Seçim Sonuçları*

Seçimler	*Kazanan parti*
1950-1960	DP
1963-1968	CHP
1968	AP
1973	AP
1977	AP
1984	ANAP
1989	ANAP

(*)Bkz. yerel.net.org.tr

38 Ben bu satırları yazdıktan yaklaşık 1 yıl sonra BOYDAK Holding CEO'su Memduh Boydak, 19 Ocak 2013'te yapılan TÜSİAD'ın 43. Genel Kurulu'nda TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkan Yardımcılığı'na seçildi

39 Toprak 1981: 105, Sarıbay 1985, Yücekök 1983, Şen 1995.

40 Doğan 2007: 53-63.

TABLO 13
1989'dan 2009'a Yerel Seçim Sonuçları*

Seçimler	*1. parti*	*2. parti*	*3. parti*	*4. parti*	*5. parti*
1994	ANAP % 42	DYP % 30	RP % 13,5	MHP % 11,2	CHP % 2,8
1999	DYP % 46,5	FP % 37, 9	MHP % 14,8		
2004	AKP % 55	MHP % 43			
2009	AKP % 60,7	MHP % 25,4	SP % 10,8		

(*) Bkz. yerel.net.org.tr

TABLO 14
1991'den Sonraki Genel Seçim ve Referandum Sonuçları*

Seçimler	*1. parti*	*2. parti*	*3. parti*	*4. parti*	*5. parti*
1991	DYP % 58	RP % 23	ANAP %11	DSP % 3	SHP % 3
1995	RP % 45	DYP % 16	MHP % 12	ANAP % 10	DSP % 9
1999	FP % 34	DYP % 25	MHP % 22	DSP % 9	ANAP % 2
2002	AKP % 73	MHP % 7	DYP % 6	GP % 3	CHP % 3
2007	AKP % 83	MHP % 8	CHP % 4,2	DP % 1,8	SP % 0,5
2011	AKP % 85	MHP % 11	CHP % 1	SP % 1	HAS % 0,5
2010-Referandum	Evet % 88	Hayır % 12			

(*) Bkz. secimsonuclari.com

Bu tablolardan da anlaşılacağı üzere Hacılar'ın siyasi tercihleri, serbest seçimlerin yapıldığı 1950 yılından itibaren, 1960 darbesi sonrasındaki yerel seçimlerde kısıtlı bir CHP dönemi (1963-1968) hariç, genellikle merkez sağ partilere (DP, AP, ANAP, DYP, MHP, AKP) yönelik olmuştur.[41] O dönem belediye başkanlığı yapan Hamdi Baktır ile yaptığım görüşmede Baktır, CHP'den seçilmesinin tamamen tesadüf olduğunu, adaylığı düşünmezken kendisine imzalatılan bir kâğıt sonucunda kendini belediye başkanı olarak bulduğunu, oyların da partiden çok şahsına verildiğini ifade etti. O günleri hatırlayan bazı yaşlılar da bu seçim sonuçlarında güncel siyaseti (1960 darbesi sonrası askerin etkisini ve tercihlerini) değerlendiren Hacılarlıların konjonktürü gözeten pragmatizminin rolü olduğunu söylediler. Bu pragmatizmi sonraki yılların seçim sonuçlarında da doğrudan görmek mümkündür. Hacılar'ın neredeyse her seçimde yükselen partilere oy verdiği yukarıdaki tablolardan net bir biçimde görülebilir.

Hacılar çok partili dönem boyunca merkez sağdaki çizgisini neredeyse hiç değiştirmemiş; CHP de dahil olmak üzere Hacılar'da sol partilerin fazla bir etkisi olmamıştır. Hacılar'ın, merkez dışına fazla taştığını söylemek de müm-

41 1930'lardan itibaren Hacılar'da görev yapmış olan belediye başkanlarının listesi için bkz. Özdemir 2012: 236.

kün değildir. Örneğin muhafazakâr olarak addedilen birçok kasabanın aksine Milli Görüş Geleneği'nin partileri RP'nin 1995 Seçimlerini 1. parti olarak kazanmasına dek Hacılar'dan çok fazla bir oy alamamışlardır. Bununla birlikte Hacılar'dan son 4 seçimde AKP'ye giderek artan oranda çıkan oylar dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hacılar, AKP'yi tüm Türkiye'de en yüksek oy oranlarıyla destekleyen birkaç yerleşimden biridir denebilir. Bunda, sanayileşmenin getirdiği zenginliğin, refah artışının ve Dernek üzerinden organize edilen sosyal dayanışmanın elbette büyük rolü var. Sanayicilerin siyasi tercihlerinin etkili olduğu da sıklıkla ifade edilen bir husus. Aşağıdaki bu gözlemlerden yalnızca bir tanesi:

> G: Hacılar'ın şehir siyasetinde o kadar etkinliği yok. Ama (sanayiciler) Hacılar'da belirliyorlar. Mesela Ekrem Baktır (eski belediye başkanı), Ahmet Herdem (halihazırdaki belediye başkan) AK Parti'den belediye başkanı adaylığına müracaat eder 2000'de son seçimde. Büyüklerimiz Ahmet Herdem olacak diyince, AK Parti aday gösterir. Buradaki (Hacılar'da) ilçe teşkilatının karşı bildiri yayınlamasına rağmen... İstifa tehditleri, basına fakslamaları, o fakslar bende var. Buranın mevcut şu andaki İlçe Başkanı'na gidiyor arkadaşlar. Mesela "Ahmet Herdem'i değil Ekrem Baktır'ı istiyoruz, yoksa ilçe teşkilatı komple istifa ediyoruz, bizim adayımız Ekrem Baktır olacak" demesine rağmen, iki tane işadamı hesaplı, yemekli, adayı belirlediler. Ahmet Herdem dediler.
>
> K: Buranın ilçe teşkilatı Baktır'ı istemişti oysa ki öyle mi?
>
> G: Bak tabii canım. Faksları var, gazetelere çıktı, basın açıklaması yaptılar. Şey ettiler yani gönderdiler Ahmet Herdem olacak diye işadamları. Hatta Koca Sinan belediye başkanı Bekir Yıldız o seçim sırasında televizyon konuşmasında, belki hatırlarsın, "Hacılar'daki işadamlarının taleplerini de göz ardı edemezdik" dedi. İşte televizyonda muhabir soruyor: "Niçin Ekrem Baktır değil de Ahmet Herdem'i tercih ettiniz" deyince. Diyor ki, "Hacılarlı işadamlarının taleplerini, sanayicilerin taleplerini göz ardı edemezdik" diyor. Neticede ne oldu? Hacılar'da kurulan sanayi 1. Organize Sanayi'yle birleştirildi.

Hacılarlı sanayicilerin siyasi eğilimlerine gelecek olursam, karşılıklı bir etkileşim içinde kasabadaki genel eğilimle tam bir paralellik içinde olduğunu söyleyebilirim. Görüştüğüm sanayicilerin hepsine önce 1960'lardan başlayarak siyasi tercihlerinin ne yönde seyrettiğini ve neden değiştiğini; sonra da hükümetin politikalarını nasıl değerlendirdiklerini sordum. Hacılarlı sanayicilerin çoğu (yaklaşık dörtte üçü) 1980'den önce AP'ye ve MHP'ye oy verdiklerini söylediler. Hatta bu kesimin neredeyse yarıya yakını da 1980 öncesinde ülkücü harekete katıldıklarını, sempati duyduklarını ya da hareketi destek-

lediklerini ifade ettiler. Kalan (yaklaşık) dörtte birlik kısım ise MSP ve CHP arasında neredeyse eşit bir biçimde dağılmıştır. Dolayısıyla, bu durum 1980 öncesinde Hacılarlı sanayiler arasında siyasal İslam'ı temsil eden MSP'yi destekleyenlerin oranının aşağı yukarı % 10-15'ler civarında olduğunu; sanayicilerin genel olarak merkez ve milliyetçi sağ eğilimlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu önemli nokta literatürdeki vurguların aksi yöndedir. Yani Hacılar, ülkedeki genel siyasi eğilimleri izlemiş, siyasal İslamı temsil eden partilere fazla tevessül etmemiştir. 1980 darbesi ve Turgut Özal'ın siyaset sahnesine çıkışı ise Hacılarlı sanayicilerin birçoğunun siyasi tercihini etkilemiş, 1990'ların başına kadar oyların ANAP'ta daha doğrusu Özal'da toplanmasını sağlamıştır. Bu dönemle ilgili vurgulanması gereken önemli bir nokta da eski Milli Görüşçülerle birlikte eski CHP'lilerin de Özal ile birlikte sağa kaymış olmasıdır. Eski CHP'li sanayicilerden biri bu dönüşü çok hoş bir biçimde ifade etti.

> Şimdi Kurtuluş, biz eskiden baban da bilir ya hep CHP'liydik. Ama 1980 öncesinde ne kötülük var hep CHP'ye yazılırdı. İşte şimdi "bunlar komünist, bunlar dinsiz, bunlar şöyle, bunlar böyle". Özal gelince biz dedik ki "Özal'a geçek, adımızı temize çekek". Özal'a geçtik siyaset şeyi yani bir manevra yaptık, anlıyon mu?

Yine 1980 öncesinde CHP'li olan ve Özal ile birlikte sağa kayan bir başka sanayiciyi dinleyelim:

> K: Mesela şöyle 60'lardan 70'lerden itibaren gelirsek; mesela 70'lerde neyi destekliyordunuz, mesela 80'ler 90'lar?
>
> G: Şimdi müthiş bir şeydik biz Halk Partiliydik babadan gelme. 70'lerdeki 74 son şeyinde de gene Halk Partiliydik ki ne zamana kadar, Özal gelene kadar. Özal gelene kadar tabiri caizse komünisttim. Komünisttim ben o zaman. Hacılar'da biz 5 vakit çıkardık camiye giderdik bizim sokağın arkası Türkeşçiler ağırlıktaydı. Bizim demir bir kapımız vardı hiç unutamadığım "komünistler Moskova'ya" yazarlardı bizim kapıya
>
> K: Hacılar'da?
>
> G: Evet. Yani milletin ne kadar aldatıldığını... Siyasiler tarafından çok aldattılar. Ondan sonra büyük ihanetler oldu.
>
> K: Peki sonra Özal'la beraber?
>
> G: Özal'la beraber sağcı olduk. Özal'la beraber ekonomik durumumuz çok değişti, sanayiye girdik. Sanayici olduk. Ondan sonra işte AK Parti kuruldu, AK Parti'ye.
>
> K: Ondan önce Ozal öldü 92-93'te galiba değil mi? Ondan sonra ne yaptınız mesela o arada 90'lı yıllarda?

G: Özal'dan sonra gene ANAP vardı ANAP'a devam ettik AK Parti kurulana kadar. AK Parti kuruldu, AK Parti'ye geçtik.

Özal'ın Hacılarlı sanayiciler üzerinde bu denli etkili olmasının daha önce de değindiğim çok anlaşılır nedenleri vardır. Öncelikle Özal'ın Türkiye'nin dünya ekonomisine eklemlenmesini kolaylaştıran ve pazar ilişkilerini derinleştiren neo-liberal politikaları; bu siyasetten birincil olarak yararlanan tüm tüccarlar ve sanayiciler tarafından hemen benimsenmiştir. İkincisi Özal'ın özellikle 1980'lerin ikinci yarısına doğru uygulamaya koyduğu enflasyonist büyüme politikaları iç pazarı hızlı bir biçimde büyütmüş, iç pazarda patlayan talep enflasyonla birleşince özellikle Hacılarlıların yoğunlaştığı mobilya ve çelik eşya sanayinde üreticiler inanılmaz kârlar elde etmiş ve hızla sermaye biriktirmişlerdir. Öte yandan ücretlerin seyri de bu noktada çok önemli bir rol oynamıştır. "Kârlılık yönelimi tüm ekonomi ve sanayi için en düşük seviyesine 1990'ların başında reel ücretlerin yükselmesiyle ulaşırken en yüksek seviyesine 1994 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisiyle ücretlerin önemli ölçüde aşınması sonucu çıkmıştır... Bir eğilim olarak iç krizler işgücü piyasasının yapısı gereği reel ücretlerin baskılanmasına ve dolayısıyla kârlılık yöneliminin yükselmesine yol açmaktadır" (Eres ve Bahçe 2009: 518). Şimdi bu yıllardan bir örneğe bakalım:

K: Peki efendim bu sizin işinizin yükseldiği dönemler hangi yıllardı zaman içinde?

G: Şimdi 80 Özal döneminde 82'de 82'yle 2000 arası müthiş bir dönem o arası hep aldık. 82'den 2000'e kadar hep aldık, hep büyüdük. 2000'den sonra da hep küçülerek gittik.

M: Peki mesela bu 94 krizinden etkilenmediniz mi?

G: Yok hiç etkisi olmadı bize hatta artısı oldu 94 yılının. Çünkü enflasyon olduğu için çok çabuk krizden çıktık. Kriz menfaate döndü orada.

M: Nasıl oldu o?

G: Çünkü işlerde çok büyük patlama oldu. Mesela malzeme artın elimizde olan malzeme. Malzeme 2 misli oldu. Birdenbire elimizdeki malzemeye fiyatı yansıtınca talep patlaması oldu, müthiş bir iş patlaması oldu.

Bunların ötesinde, daha önce değindiğim gibi Özal'ın Türkiye'nin telekomünikasyon altyapısına verdiği önem ve bu alanda yaptığı yatırımlar, Hacılar'da kurulan ilk fabrika olan HES Kablo'nun önünü açmış; özellikle PTT ihalelerinin alımında Özal'ın da doğrudan desteğini alan fabrika hızla büyüyerek Hacılar'da sanayileşmenin dinamosu haline gelmiştir. Dolayısıyla Özal, görüştüğüm neredeyse bütün sanayiciler arasında en çok benimse-

nen, övülen ve hayırla yad edilen siyasi figürdü. Bu konuda hâlâ Tayyip Erdoğan'dan bile daha çok sevilen ve övülen bir lider olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. Zira Hacılar'a en çok kazandıran siyasetçi o oldu. Öte yandan, bu durum aslında Püritenizm tartışması konusunda da oldukça aydınlatıcıdır. Çünkü Özal, hedonizmi ve esnekliği ile oldukça katı ve püriten bir profil çizen Erdoğan'a kıyasla çok daha profan bir siyasi figürdü ve Hacılarlıların taşkın dünyeviliğine de daha uygun düşüyordu.

Özal'dan sonra bir grup ANAP'ta kalmak üzere eski partilerine (DYP, MHP) geri dönen sanayicilerin 2002 ile birlikte AKP'de tümden yeniden birleştiğini görüyoruz. Görüştüğüm sanayicilerin neredeyse tamamına yakını AKP'ye oy verdiklerini ve Tayyip Erdoğan'ı desteklediklerini söylediler. Benim görüşme yaptığım 2007-2009 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı Krizi yaşanmış, Türkiye ekonomisi küresel kriz yüzünden kısmen bir durgunluk dönemine girmiş; AKP hakkında kapatma davası açılmış ve daha yeni sonuçlanmıştı. Bu yüzden özellikle AKP'nin ikinci döneminde türban meselesinde olduğu gibi "gereksiz" siyasi polemiklere girdiğini ve esas gündemi olan ekonomi ve AB üyelik sürecini aksattığını vurgulayan eleştiriler vardı. Bunlara hükümetin özellikle büyük üreticileri koruduğuna ilişkin eleştiriler (özellikle küçük sanayiciler tarafından) de eşlik ediyordu. Ancak bunlara rağmen sanayicilerin çoğu Erdoğan'ın politikalarını desteklediklerini zira başka alternatiflerinin olmadığını söylediler. Erdoğan'ın Şimon Peres ile tartıştığı Davos Krizi'nde bu destek zirveye çıkmıştı. Buna ona oy vermediğini söyleyenler de dahildi. Bir sanayici "o gece sabaha kadara uyuyamadığını kendisini ilk defa bir Türk gibi hissettiğini" söyledi mesela. Tabii sanayicilerin AKP'yi desteklemesi Özal döneminde de olduğu gibi sadece ideolojik nedenlere dayanmıyor. Öncelikle koalisyon dönemi ve sonrasındaki 2001 Krizi'nin kötü anıları var. Dolayısıyla sanayiciler için koalisyon bir kâbus senaryosu olarak görülüyor. Bir sanayici bu tutumu şakayla karışık "koalisyon olacağına tek başına olacaksa CHP olsun hatta Perinçek bile olsun yeter ki koalisyon olmasın" şeklinde özetledi.

Bir diğer önemli konu özellikle AKP'nin ilk döneminde, ekonomideki büyümeye paralel olarak Türkiye'nin çok hızlı bir biçimde dışa açılması, ihracatının artması ve bu artışta Hacılarlılar da dahil olmak üzere Anadolu'daki sanayicilerin önemli bir paya sahip olmasıdır. Bu genel siyasetin yanında AKP'nin özellikle dış politikadaki bazı bölgesel açılımlarının da sanayiciler için çok hayati olduğunun altını çizmek gerekiyor. Nitekim, yukarıda da vurguladığım gibi 2007-2009 yılları arasındaki özellikle Avrupa'da yaşanan kriz ve durgunluk; Hacılarlı birçok sanayicinin Doğu'da ve Afrika'da kendilerine yeni pazarlar aramalarına yol açmıştı. Görüştüğüm birçok sanayici özellikle, Suriye ve Irak'la yapılan antlaşmalar neticesinde bu bölgelerle ya-

pılan ticaretin çok hızlı bir biçimde arttığını ve krizden kısmen de olsa ancak bu şekilde korunabildiklerini ifade ettiler. Nitekim Hacılar sanayisinde üretilen, mobilya, çelik kapı gibi ürünler ileri teknoloji gerektirmeyen ürünler olduğu için tüketim talebinin çok yoğun, beklentinin düşük ve pazarın da çok kısıtlı olduğu bu bölgelerin ihtiyaçlarına tam olarak hitap ediyor. Üstelik de yüksek kâr paylarıyla. Özellikle, Ortadoğu ve Afrika ülkeleri mobilya ya da çelik kapı firmaları için çok iyi bir pazar ve Hacılarlı firmaların ihracat portföylerinde de çok önemli bir yer teşkil ediyor. Bu yüzden daha önceki bir yazımda belirttiğim gibi[42] AKP'nin son yıllarda "Kürt Açılımı", "Suriye Açılımı", "Afrika Açılımı" gibi adlarla yapmaya çalıştığı hamleler, Kayseri'deki sanayiciler tarafından çok dikkatle izleniyor ve de onlar için hayati önem taşıyor. Bu anlamda, bu siyaseti oluşturan ve tasarlayan AKP kurmayları, Kayseri'deki sanayicilerin ihtiyaçlarını çok iyi biliyorlar. Örneğin, Enerji Bakanı Taner Yıldız'ın ya da Abdullah Gül'ün kardeşi Macit Gül'ün fabrikalarının Kayseri OSB'de Hacılarlı sanayicilere komşu olması; bu noktada hem fikrî hem maddi hem de mekânsal yakınlıkların söz konusu olduğunu açıkça gösteriyor. Aynı şeyin tam tersini de CHP için söyleyebiliriz. Türkiye'nin Suriye ile yakınlaşma politikasını "neden laik ülkelerle değil de Ortadoğu ülkeleriyle işbirliği yapıyoruz" mealinde eleştiren Onur Öymen'i örnek veren sanayicilerden biri "görüyorsun ya adamlar ekonomiden hiç anlamıyorlar, Allah muhafaza bunlar başımızda olsa kim bilir ne olacak" demişti. AKP ile sanayiciler arasındaki bu karşılıklı destek, yakın koruma, kollama, önünü açma ilişkilerine çok doğrudan bir örnek de ekonomik krize ilişkin alınan tedbirlerde görülebilir. Bu bağlamda örneğin hükümetin aldığı otomotiv ve mobilya sektöründe KDV'lerin % 18'den % 8'e düşürülmesi kararı, ekonomik krizin vurmaya başladığı mobilya sektörünü canlandırdı; hatta büyümesine yol açtı. Nitekim Kayseri'deki mobilya sektörünün lider firmasının yönetim kurulu başkanı kriz döneminde % 13 oranında büyüdüklerini söyledi. Dolayısıyla Anadolu'daki sanayicilerle AKP'nin çok boyutlu ilişkilerini geniş bir perspektiften değerlendirmek gerekiyor. Bu anlamda, Anadolu sermayesinin AKP'nin dayandığı toplumsal zeminlerden biri olduğu tespiti doğru ve yerindedir. Ancak, burada basitçe AKP'nin Anadolu'daki sanayicileri ya da tüccarları çeşitli biçimlerde desteklemesi; bunun karşılığında da onlar tarafından maddi olarak desteklenmesinin ötesinde hegemonyanın tesisine dönük karmaşık ilişkiler var. Zira 110 ülkeye mal satan Hacılarlı sanayiciler elbette hükümete mahkûm değiller. Bu anlamda hükümetten ülke çapında sanayicilere ve KOBİ'lere verilen teşvikler ve sağlanan kolaylıklar dışında bir maddi destek aldıklarını da sanmıyorum.

Cihan Tuğal, İslami muhalefetin düzenle bütünleşmesini Sultanbeyli öze-

42 Cengiz 2011.

linde ve genel anlamda Gramsci'nin "pasif devrim" kavramıyla analiz ettiği kitabının girişinde uğraştığı muammayı şöyle açıklıyor. "Bu noktaya kadar, İslamcı partinin dini ve piyasa karşıtı programını destekleyen eylemciler ve halk kesimleri neden AKP hükümetini canla başla destekler hale geldiler?" (Tuğal 2010: 17) Tuğal'ın bu konudaki görüşü, "dindar işadamları çevresinin hegemonya kurduğu yani kendi vizyonunu dindar halk kesimlerinin ve eylemcilerinin vizyonu haline getirdiği, neredeyse tüm İslamcıların MÜSİAD çizgisine kaydığı yönünde. Yani, dizginsiz piyasa koşullarının desteklenmesi, uluslararası iş dünyasıyla bütünleşme, kuralsızlaştırma, özelleştirme ve (evrensel olduğu telakki edilen) muhafazakâr ahlakın öne çıkarılması" (*a.g.e.*: 17-8).

Hacılar açısından olaya baktığımızda bu analizlerin Sultanbeyli'den çok daha geçerli olduğunu görüyoruz. Zira tez boyunca vurguladığım gibi Hacılar, Cumhuriyet Tarihi boyunca zaten hep merkezde yer alan; piyasayı, iktisadi ve dini özgürlüğü savunan merkez partileri desteklemiş; İslamcı partilere fazla prim vermemiş bir yer olageldi. Bu yüzden de onun AKP'yi desteklemesinin daha önce DP, AP ve ANAP'ı desteklemiş olmasından bir farkı yoktur. Bu konuda Sultanbeyli'deki gibi bir dönüşüm değil tarihsel bir tutarlılık söz konusudur.

Öte yandan Tuğal'in Burawoy ve Przeworski'ye atıfla söylediği gibi tabi sınıfların rızasının yalnızca kültürel değil ekonomik alanda da temellendirilmesi gerekiyor. Yani "sürdürülebilir tahakküm ve eşitsizlik ilişkilerinin olması için tabi grupların düzenden yana maddi çıkarlarının bulunması gerekir" (Tuğal 2009: 47). Bu açıdan düşündüğümüzde de AKP dönemi yine Özal dönemi gibi Hacılar'ın en çok kazandığı dönem oldu. Hacılar'daki sanayi üretim kapasitesi bu dönemde önceki 30 yıllık dönemi misliyle katladı. Sanayiciler, bu derece büyüyünce, bu gelirin zekâtına bile denk gelmeyen yardımlar kasabayı ihya etmeye yetti.

Bu bölümü, tam da bu duruma alandan çok açıklayıcı olduğunu düşündüğüm bir örnek vererek bitirmek istiyorum. Sanayicilerle görüşme yaparken görüşme aralarında sanayideki bir lokantaya gidiyordum; bazen buraya yemeğe gelen çeşitli insanlarla, (iş başvurusuna gelmiş işçiler, pazarlamacılar, iş görüşmesi için gelmiş profesyoneller vb.) sohbet ediyordum. Televizyonun her daim açık olduğu bu lokantada işçilerle yan yana masalarda yemek yerken ekranda CHP ile ilgili bir haber belirdi. Bunun üzerine işçilerden biri: "Valla bunlar iktidara gelirse BOYDAK'lar yandı" dedi. Ötekisi ise şöyle yanıt verdi: "Valla onlar yanarsa hepimiz yanarız". Kayseri OSB'deki fabrikaların birinde çalışan bu sıradan işçilerin algısında billurlaşan; kendi varlığını sermayenin varlığına onu da hükümetin varlığına dayandıran bu siyasi hegemonyadır AKP'ye esas dayandığı zemini veren. Dolayısıyla sanayiciler de sa-

nayicilerin iş verdiği işçiler[43] de, Dernek'ten burs alan öğrenciler de, yardım alan ev kadınları, yaşlılar ve hastalar da AKP'ye oy veriyorlar ve uzun bir süre daha da vermeye devam edecekler.

Küreselleşme ve moderniteye bakış

Hacılarlı sanayicilerin siyasal yönelimlerini yukarıda tartıştıktan sonra şimdi de modernite ve küreselleşme konusundaki tutumlarına geçebilirim. Bu açıdan bakıldığında belki de üzerinde ilk durulması gereken nokta sanayicilerin gerek ekonomik gerek kültürel gerekse siyasi olarak Türkiye'nin vizyonunun ne olması gerektiğine ilişkin düşündükleri. Zira hem Türkiye Cumhuriyeti'nin en temel ontolojik problemlerinden biri hem de ona dinamizmini veren en temel gerilimlerden biri olan Doğu-Batı meselesinde ya da başka bir boyutuyla modernite karşısında takınılacak tutum konusunda Hacılarlı girişimcilerin algıları ve kendilerini nereye konumlandırdıkları oldukça önem taşıyor. Bu, aynı zamanda bu meselenin en kristalize olduğu AB konusunda AKP'nin hem kendi bünyesini hem de muhafazakâr kitlesini nasıl dönüştürdüğüne ilişkin de ipuçları sunuyor.

Soruyu aynen şu şekilde sordum: "Gerek ekonomik gerek kültürel gerekse siyasi olarak Türkiye'nin yeri dünyada neresi olmalı?" Anlaşılmadığı durumlarda da şöyle tekrarladım: "Sizce Türkiye AB içinde mi olmalı, Rusya-Çin-İran Bloğu içinde mi olmalı yoksa İslam Ülkeleri Bloğu içinde mi yer almalı, ya da hepsinden bağımsız mı davranmalı?" Gelen yanıtlar, firmaların büyüklüklerine, müşteri portföylerine ve ideolojik tercihlerine göre kısmen değişmekle birlikte; genel yaklaşım net bir biçimde AB içinde olmak yönündeydi.[44] Nitekim Demiralp'in çalışması, Batı'da alım gücünün yüksek olması, AB ile imzalanan sözleşmelerin Batı ile ticarette sağladığı ayrıcalıklar ve Batı'da hukuki sistemin gelişmiş olması gibi avantajları nedeniyle işadamlarının ideal şartlarda Batı ile ticaret yapmayı tercih ettiklerini açıkça göstermektedir (Demiralp 2009: 326). Ancak Beşinci Bölüm'de değindiğim gibi 110'un üzerinde ülkeye mal satan ve farklı bölgelerle ticaret yapan Hacılarlı sanayiciler için AB iyi bir hedef olmakla birlikte olmazsa olmaz da değil. AB'nin önemi onlar için daha ziyade gelişkin bir pazar olmasından kaynaklanıyor. Hatta hem Avrupa'daki kriz hem de demografik nedenler (Avrupa'nın yaşlanması) yüzünden AB'nin geleceğinin önümüzdeki yıllarda pek de parlak olmayacağını düşünüyorlar. Dolayısıyla bu konuda edindiğim izlenim küresel bir ticari yaklaşıma ve yönelime sahip oldukları şeklinde. Bu yüzden diğer pazarları da ihmal etmek niyetinde değiller. Kısaca ürünlerini

43 Antep'teki işçilerle ilgili benzer tespitler için bkz. Uysal 2011: 464.

44 Bir başka araştırma da bunu doğrulamaktadır. Bkz. Özoral 2011.

satabilecekleri her coğrafyada olmak istiyorlar. Bununla birlikte AB perspektifinin Türkiye'ye standartlarını her alanda geliştirme açısından çok faydalı olacağını düşünüyorlar. Peki diğer açılardan AB'ye nasıl yaklaşıyorlar, kendilerini dünyanın neresinde daha rahat hissediyorlar, Avrupa ülkeleri ile ya da diğer dünya ile ilişkileri onları nasıl etkiliyor? Avrupa ile ya da daha geniş anlamda Batı ile yoğun temas ve ilişkiler Hacılarlı sanayicileri ne kadar değiştiriyor, "modernleştiriyor" ya da "Batılılaştırıyor"? Şimdi biraz bu konudaki genel durumu tarif etmeye çalışayım.

Habermas'ın aktarımına göre modern kelimesi ilk defa 5. yüzyılda Latince *modernus* biçiminde resmen Hıristiyan olan dönemi Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmış. Daha sonra da bu terim hep insanların kendi dönemlerini önceki dönemlerden ayırmak için kullandıkları bir terim olmaya devam etmiş. Örneğin 12. yüzyıl İngiltere'sinde ya da 18. yüzyıl Fransa'sında yaşayanlar da kendilerini daha önceki dönemlerde yaşayanlara kıyasla modern olarak tanımlamışlar. Yani, "modern terimi, Avrupa'da hep yeni bir dönemin bilincinin antikçağlılarla kendisi arasında yeniden gözden geçirilmiş bir ilişki kurduğu dönemlerde ortaya çıkmış" (Habermas 1994: 31-32). Ancak modernliğin bizim anladığımız anlamıyla tartışılması, terimin 19. yüzyılda Habermas'ın tabiriyle "radikal bir anlam kazanması ve insanlarda radikal bir modernlik bilincinin doğuşu" ile mümkün olmuş. Peki bu bilinç neye işaret ediyor?

Berman, "bugün dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan bir hayati deneyime-uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkânları ve zorluklarına ilişkin deneyim tarzını modernlik" olarak adlandırıyor (Berman 1992: 27). Ona göre modern olmak, "bizlere serüven, güç, coşku, gelişme kendimizi ve dünyayı dönüştürme vaat eden bir yandan da sahip olduğumuz, bildiğimiz olduğumuz here şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi" (*a.g.e.*: 27). İşte neredeyse son 500 yıldır gitgide daha çok insan bu girdaptan geçiyor ve bu girdap birçok kaynaktan besleniyor. Berman bunları şöyle özetliyor: "Büyük keşifler, yeni tekelci iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme, bunları takip eden muazzam demografik altüst oluşlar, kentleşme, kitle iletişim sistemleri, bürokratik işleyiş, ulus-devletler, kitlesel toplumsal hareketler ve son olarak da tüm bu insanları ve kurumları bir araya getiren ve yönlendiren keskin dalgalanmalar içerisindeki kapitalist dünya pazarı". Ona göre: "işte 20. yüzyılda bu girdabı doğuran ve onu sürekli bir oluş halinde yaşatan süreçler modernleşme olarak adlandırılmıştır. Bu dünya tarihsel süreçler, insanları modernleşmenin nesnesi kadar özneleri yapmayı, onlara, kendilerini değiştiren dünyayı değiştirmek için güç vermeyi, onları girdaptan çıkarıp bunu kendilerine mal ettirmeyi amaçlayan şaşırtıcı çeşitlilikte görüş ve düşünceyi beslemiştir. Geçtiğimiz yüzyıl-

da bu görüşler ve değerler hep birlikte çok genel olarak modernizm adı altında toplanagelmiştir" (*a.g.e.*: 29). Bu sürecin bugün dünyanın her köşesine yayıldığını, el değmedik ele geçirmedik toprak bırakmadığını görüyoruz. Öyle ki 20. yüzyıl modernliği bu düşüncelerin kökleştiği, yaygınlaştığı, büyük ve görkemli sanatsal başarılara; kültürel, sosyal ve siyasal dönüşümlere evrildiği ve hatta kendi içinden kendi özeleştirisini çıkarttığı bir zaman dilimi olarak tarihe geçti.

Öte yandan, modernleşme olarak adlandırılan bu heyecan verici ve kesintisiz alt-üst oluş süreci bir yandan da insanoğlunun özsel gelişimine, yaratıcılığına ve insani potansiyellerine inanılmaz zararlar verdi. Zira 20. yüzyıl aynı zamanda modern olmayan zamanların asla tanık olmadığı ve olamayacağı savaşlara, soykırımlara,[45] kitlesel ölümlere, işkencelere, insanoğlunun var oluşuna toptan bir tehdit oluşturan nükleer güç kullanımına da tanıklık etti. Bütün bu felaketlerin ötesinde ise başka bir süreç daha işliyordu. Zira "modern kamu genişledikçe sayılamayacak kadar çok özel dillerde konuşan bir sürü parçaya ayrıldı. Sayısız bölük pörçük şekillerde ele alınan modernlik düşüncesi, canlılığından tınısından ve derinliğinden çok şey kaybetti ve örgütlenme ve insanların hayatlarına bir anlam verme yetisini yitirdi. Bunun sonucunda ise bugün kendimizi modernliğin köklerinden kopmuş bir modern çağın ortasında bulmuş durumdayız" (*a.g.e.*: 29-30). İşte post-modernizmi de bütün bu sürecin eleştirel ve biraz da ümitsiz ve bozgun bir uğrağı olarak değerlendirmek mümkün.

İşte bu çalkantılı sürecin yarattığı sıkıntılarına karşı modern geleneğin içinde gelişen (ve onu bir şekilde sahiplenen) eleştirilerin dışında bir de muhafazakâr; yani modernliğin sıkıntılarına karşı modern öncesi geleneklere ve kozmolojiye geri dönmeyi öneren başka bir damar daha gelişti. Ancak bu damar da referans noktasını ve hedefini moderniteye yöneltmiş olmakla modern geleneğin içinde yer alıyordu; yani, aynı modernleşmeyi kutsayan futurizm gibi modernleşmeyi lanetleyen muhafazakârlık da esasen modernliğin bir evladıydı. Peki ne diyordu bu modern muhafazakârlık?

Özellikle Fransız Devrimi'ne karşı tepkilerden ve statüko arzusundan doğan bu modern muhafazakârlığın 20. yüzyıldaki en parlak sözcülerinden biri, Habermas'a göre Daniel Bell'dir. *Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri* isimli kitabında Bell, gelişmiş Batı toplumlarındaki krizlerin kültür ile toplumun birbirinden ayrılmasına kadar gittiğini söylüyordu. Ona göre:

> modernist kültür gündelik hayatın değerlerine sızmaya başlamıştır. Canlı dünya modern dünya tarafından bozulmuştur. Modernizmin güçleri sayesinde sınırsız bir kendini ortaya koyma (*self-realization*), otantik bir kendini

45 Modernite ve soykırım ilişkisinin mükemmel bir analizi için bkz. Bauman 1995.

> duyumlama deneyimi (*self-experience*) isteği ve aşırı uyarılmış bir duygusallığın öznelciliği hâkim olmaya başlamıştır. Bu atmosfer, toplumdaki mesleki yaşamı disipliniyle bağdaşmayan hedonistik motifleri serbest bırakmıştır. Dahası modernist kültür ereksel ve akılcı yaşamın ahlaki temelleriyle bütün bütüne bir uyumsuzluk oluşturur (Habermas 1994: 34).

Dolayısıyla, Habermas'a göre Bell böylece, Protestan ahlakın çözülmesinin sorumluluğunu muhalif kültürün üzerine yıkıyordu. Bell'in çözüm önerisi ise özgürlükçülüğü sınırlandıracak ve disiplin ve çalışma ahlakını yeniden kuracak normların yeniden tesis edilmesiydi. Yani geleneklere imanla birleştirilen din tekrar gelecek; bireylere açıkça belirlenmiş kimlikler ve varoluşsal güvence sağlayacak ve böylece de bireysel rekabetin yeniden baskın olabilmesi için sosyal refah devletinin neden olduğu eşitlemeyi frenleyecekti (*a.g.e.*: 34-35). Habermas'ın da dikkat çektiği gibi Bell'in de içinde bulunduğu bu "yeni muhafazakâr" yaklaşım; çalışma, tüketim, işsizlik gibi sorunlar için ekonomik ve sosyal nedenler aramak yerine bunları hedonizm, sosyal kimliğin yokluğu, itaat noksanlığı vb. açıklamalarla modernizmin sırtına yani kültür alanına yüklemekteydi (*a.g.e.*: 36). Bir başka deyişle, yeni muhafazakârlık modernizmin ekonomik ve teknolojik boyutlarına sahip çıkıyor ancak kültürel modernizmin muhalif, eleştirel ve bir anlamda da devrimci ruhunu dejenerasyon olarak görüyordu (Habermas 1989: 24).

1970'lerde kapitalizmin küresel ölçekte krize girmesiyle birlikte bu yeni muhafazakârlık dalgası sonraki yıllarda güçlenip hâkim paradigma haline gelecek neo-liberalizmin[46] ana damarlarından biri haline geldi. 1980'lerde Reagan ve Thatcher ile birlikte Özal bu yaklaşımın sembol isimleri olarak öne çıkıldı. Türkiye gibi geç kalmış olan ve bu gecikmişliğin verdiği telaşla apar topar tepeden inme ve devlet eliyle bir biçimde modernleşmeye çalışan ülkelerin geleneksel halk tabakalarında zaten bu süreçlerden duyulan bir rahatsızlık vardı. Ancak bu rahatsızlıklar ve tepkiler tüm dünyada uzunca bir süre sosyalist hareketler tarafından dillendirildi ve popüler siyasete tercüme edildi. Diğer muhalif hareketler hatta İslami hareketler bile bu hâkim söylemin, jargonun içerisinden konuşmak durumunda kaldılar. Ancak 1989'da Sovyetler Birliği yıkılınca, neo-liberal söylem alternatifsiz hale geldi. Bu da modernliğin Habermas ya da Berman tarafından vurgulanan muhalif, özgürlükçü, eşitlikçi hatta aydınlanmacı iddialarını askıya aldı; buna karşılık teknolojik ve ekonomik gelişmeyle birlikte din, gelenek, aile, ahlak gibi boyutları öne çıkaran diğer yüzünün görünür ve hegemonik olmasını sağladı.

46 Bu alandaki temel felsefi metinler için bkz. Nozick 2006, Hayek 1995, 1999.

Öte yandan, Tanzimat'tan beri devlet eliyle modernleşmeye ve Batılılaşmaya çalışan bir ülke olarak Türkiye'nin bu konuda zaten zengin bir deneyimi ve tartışma birikimi[47] vardı. Bu tartışmanın bir boyutunu ekonomik ve kültürel modernleşme programını uygulayan resmî devlet erkânı ve eliti oluştururken; diğer boyutunu da bu politikalara karşı çıkan ve alternatif bir muhafazakâr modernleşme[48] programı arzulayan sivil muhalefet oluşturuyordu. Bu sivil muhalefetin, Mardin'in altını çizdiği gibi Osmanlı'dan beri dinî akımları, tarikatları ve cemaatleri de kapsayan güçlü bir tarihselliği ve geleneği de vardı. Zaten, Cumhuriyet'in siyasi tarihi bir anlamda bu ikili yapının karşılıklı evrimi olarak da değerlendirilebilir. Yani, özetle Türkiye, dünyadaki tartışmaları ve eğilimleri kendi tarihselliği üzerine oturtacak zemine sahipti. Dolayısıyla, neo-liberalizmin ve muhafazakâr modernliğin yükselişine adapte olma konusunda neredeyse hiçbir sıkıntı çekmedi. Hatta bu geçiş bile bir anlamda 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül askeri darbesi ile birlikte devlet eliyle gerçekleştirildi denebilir. Nitekim Adaş, 24 Ocak'ın küresel neo-liberal siyasetin gerekleri doğrultusunda hazırlanan ve tepeden dayatılan ekonomik yapısal uyum programına stratejik olarak bir de "dinî uyum programının" eşlik ettiğini işaret ederken tam da bu noktayı vurgulamaktadır (Adaş 2003). Böylece 12 Eylül darbesi ile birlikte 200 yıllık Batılılaşma meselesinde Mustafa Kemal'in yaklaşımından Ziya Gökalp'ın yaklaşımına geçilmiş oldu. Zira "Kemalizm, Gökalp'in hars ve medeniyet ayrımına açık bir eleştiri getirmemiş ama pratiğiyle onu yok saymıştı. Batı'nın yalnız tankını topunu ya da otomobilini değil, kültürünü de almaktan yanaydı... Ama 12 Eylül'den beri Türkiye Mustafa Kemal'in ideallerinden çok Ziya Gökalp'in çizdiği değerler çerçevesinde yaşıyor" (Belge 2002: 55).

Gelelim bu durumun alandaki yansımalarına. Beşinci Bölüm'de ayrıntılı olarak değindiğim gibi Hacılarlı sanayiciler hem Batı ile hem de dünyanın geri kalanı ile çok yoğun bir temas içindeler. Dolayısıyla tam da Berman'ın bahsettiği modern girdabın tam ortasındalar. Hatta Adaş'ın ifade ettiği gibi bu insanları kapitalizmin ve Türk modernleşmesinin başarılı sonuçları ya da yan ürünleri olarak değerlendirmek de mümkün (Adaş 2003: 181). Birçoğu ayın yarısını şehir dışında hatta ülke dışında iş kovalamakla geçiriyor. Bu anlamda yalnızca Türkiye'deki değil dünyadaki birçok insandan daha modern bir hayat yaşadıklarına hiç şüphe yok. En azından benim gibi senede bir kere yurtdışında konferansa katılmak için üniversiteden ya da TÜBİTAK'tan ödenek çıkmasını beklemiyorlar. Ancak, her ne kadar Avrupa ile oldukça yoğun

47 Bu tartışmayla ilgili bazı önemli analizler için bkz. Saraçgil 2005: 79-143; Mardin 2000: 9-21; Mardin 2000: 21-81; Göle 2002: 56-68; Yavuz 2002: 212-218; Meriç 1996; İlhan 1976; Parla 2006; Kahraman 2002.

48 Bkz. Demirel 2002: 218-238. Bora 2002: 251-268.

ilişki içinde bulunsalar da yaşam biçimi, kültürel tercihler, beğeniler, zevkler itibarı ile Batılı eğilimlere sahip olduklarını söylemek pek mümkün değil. Ayrıca bu insanlar kendilerini Batılı olarak da görmüyorlar. Kendilerini "Müslüman ve Türk" olarak tanımlamayı tercih ediyorlar ve bundan da gurur duyuyorlar. İşin ilginç yanı benzer bir tavrın Doğu ve Müslüman dünyasına bakışta da ortaya çıkması. Yani bu kişiler kendilerini Batılı görmüyorlar ancak, Doğu'ya da öyle çok sıcak baktıkları söylenemez. Hatta kendinizi nerede daha rahat hissediyorsunuz sorusuna çoğunluğu: "Batı'da" şeklinde yanıt veriyor. Zira Doğu tarafında özellikle de İslam ülkelerinde her şeyin karışık olduğu, belirli bir sistemin olmadığı, müşterilerin neyi istediğini bilmediği, ticaret ve iş kültürünün zayıf olduğu, yasal engellerin ve bürokrasinin de çok olduğundan yakınılıyor. Hatta İslam'ın yaşanışı açısından da "Ortadoğu'daki İslam ülkeleri arasında yine en iyisinin Türkiye olduğuna ilişkin gözlem" neredeyse tüm görüşmeciler tarafından paylaşılıyor.

Aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte hem birinci hem de ikinci kuşaklar çok benzer bir hayat yaşıyorlar. Neredeyse hepsi evli ve çocuk sahibi ve iş, aile, akraba ve cemaat eksenleri etrafında oldukça geleneksel bir yaşam ritimleri var. Burada aileyi oldukça geniş bir anlamda kullanıyorum. Bu çember erkek, kadın ve çocuklardan oluşan çekirdekten başlıyor; önce yakın ve uzak tüm akrabaları ardından arkadaşları, komşuları, aynı dini cemaatin üyelerini son olarak da hemşerileri de kapsayacak biçimde genişliyor. Böyle bakıldığında aslında bütün şehir birbirinin içine geçen ve birbirini kesen küçük cemaatlerden oluşuyor.

Kadın ve erkeğin dünyalarının sıkı bir biçimde ayrıldığı bu yaşam biçiminde; kadınlar genellikle evde çocukların bakımı ile uğraşırken, erkekler sabah sekizden akşam sekize kadar yoğun biçimde işte çalışıyorlar. Harem selamlık bir durum söz konusu olmamakla birlikte erkekler ve kadınlar büyük ölçüde ayrı ortamlarda sosyalleşiyorlar. Buna düğün, nişan, sünnet, misafirlik, oturma vb. etkinlikler de dahil. Bunu birkaç örnekle anlatabilirim.

Görüşme yaptığım Hacılarlı bir sanayici akşam eve geldiğinde çocukların yatma saati çoktan geçmiş olduğu için sabah namazından sonra bütün aileyi ayağa kaldırdığını ve namazla kahvaltı arasındaki bir saati çocuklarıyla oynamaya ayırdığını ifade etti mesela. Bu konuda ilginç başka bir örnek ikinci kuşak bir genç sanayici ile yaptığım görüşmedir. Ona eşiyle nasıl tanıştığını sordum. Görücü usulüyle olduğunu söyledi. "Peki sizin gibi okumuş biriyle annenizin beğenisi arasında bir uyuşmazlık olmadı mı" diye sorduğumda ise: "Valla ben sabahtan akşama işte oluyorum benden çok annem muhatap olacaktı zaten. Onun kabul etmesi önemliydi. Kabul etti annem de beğendi ben de evlendim" dedi. "Peki tanımadığın biriyle biraz tuhaf değil mi?" diye sorunca da: "Ama ilk gelenle evlenmedim ki bu dördüncüsüydü oturduk

konuştuk. Bir de ben 4 çocuk istiyordum. Onu söyledim. O da 'Allah nasip ederse neden olmasın' dedi. Ben de evlenmeyi uygun gördüm" şeklinde yanıt verdi. Tam o sırada, yanımızda bu sanayicinin kuzeni de vardı. O da yine üniversite mezunu bir profesyonel olarak fabrikada yönetici konumdaydı ve bahsettiğim durumu doğrulayan tam zıt bir örnek oluşturdu. Nitekim konuştuklarımızı gülerek dinleyen kuzen sıra kendine geldiğinde, Kayseri dışında okurken üniversiteden kendi bulduğu bir kadınla evlendiğini; evleneli altı ay olduğunu; ama evlendiklerinden beri altı aydır her gece o akraba senin bu akraba benim gezmekten ya da misafir ağırlamaktan eşinin bunalıma girdiğini ama artık yavaş yavaş alışmaya başladığını; onunla yaşayacaksa buna katlanmaktan başka bir çaresi olmadığını ifade etti. Yine benzer şekilde alan araştırması boyunca kaldığım evin sahipleri de üniversite eğitimi olan profesyonel bir çiftti. Ancak her ikisi de görüşmeleri yaptığım yaz aylarında haftanın ortalama dört beş günü; düğün, nişan, sünnet, doğum, asker uğurlama, hasta ziyareti, baş sağlığı vb. nedenlerle evden çıkıyorlardı. Bu Türkiye'nin batısıyla kıyaslandığında inanılmaz bir sosyal ilişki yoğunluğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, hem kadınların hem de erkeklerin yaşam alanı işte aile, akrabalık ve cemaatten oluşan bu büyük ailenin sınırlarıyla belirleniyor. Her ikisi de yalnızca bu sınırlar içerisinde kalmak koşuluyla özgür olabiliyorlar. Nitekim kadınlar bu sınırlar içinde oldukça serbestler. Özellikle zengin olanları, arabalarıyla gezmek, alışveriş yapmak, çocuklarını okula bırakmak, misafire, güne, oturmaya, akraba ziyaretine gitmek gibi konularda hiçbir kısıtlamayla karşılaşmıyorlar. Ama sorun sınırları çizili bu alanın dışında başlıyor. Kısaca söylersek erkeklere ve kadınlara yalnız kalma hatta bekâr kalma hakkı fazla verilmiyor. Elbette kimseyi zorla evlendirmiyorlar, takip de etmiyorlar ve fiziksel bir baskı da uygulanmıyor. Ancak kadını ve erkeği kuşatan toplumsal yaşam onlara evlilik ve evlilikle birlikte içine davet edildikleri ailevi kamusallık dışında fazla bir alan bırakmıyor. Örneğin, yalnız yaşayan bir kadının kapısını görücülerin çalması ya da okulların öğretmen odalarına görücü kadınların gelmesi Kayseri'de hâlâ çok sıradan olaylar.

Radikal ekonomi servisinin[49] bu konudaki gözlemleri şöyle:

> Ekonomik dinamizme karşın, son yıllarda yapılan alışveriş merkezleri sosyalleşme ihtiyacını gidermeye büyük katkı sağlasa da kent insanının sosyal aktivite anlayışına paralel olarak, 'dışarı çıkma' kültürü yerine 'ev oturmaları' kültürü yaygın. Hava kararınca sokakların bomboş olduğu bir Kayseri ile karşılaşıyorsunuz. Şehrin dışardan çok fazla göç almayan yapısı kültürel homojen-

49 *Radikal*, 23.03.2009. Kayseri şehrine ilişkin daha ayrıntılı gözlemler için bkz. Tozoğlu ve Sönmez 2008.

lik sağlanmasına katkıda bulunmuş ve kent kimliği farklılıkların birlikte yaşaması ve çok-kültürlülük yerine 'Kayserililik' olgusu üzerinden şekillenmiş. Toplumsal bağlılık, dayanışma ve yardımlaşma, ekonomik yaşamda var; ama farklılıkların çok olmadığı bir kentsel yaşamı da içeriyor Kayserlilik olgusu.

Bu nokta modernlik meselesi açısından oldukça önemli çünkü sanayicileri ve aslında şehirdeki herkesi kuşatan bu evren, modernliğin en temel niteliklerinden biri olan bireysel kimlikler, tercihler ve duruşlara hatta fiziksel var oluşlara pek fazla imkân tanımıyor. Dolayısıyla modernliğin mantığı açısından burada aksayan bir şeyler var. Her ne kadar Göle'nin basettiği gibi kendi içinde bir sekülerleşme süreci barındırsa da sınırları belli ve oldukça sıkı bu yapıyı "çoğul modernlikler",[50] "Batı dışı modernlikler",[51] "melez desenler",[52] "akışkan modernlik",[53] "kendiliğinden modernlik"[54] vb. kavramlarla açıklamak ne kadar mümkün emin değilim. Çünkü bu cemaat merkezli yapı bireyselliğe pek fazla imkân sağlamıyor; geçmişe kıyasla bile bu büyük geleneksel cemaatin dışında kalan farklı duruşlara, yaşam biçimlerine, politik görüşlere pek fazla yer vermiyor ve tolerans tanımıyor. Sayıları fazla olmasa da bu durumdan rahatsız olan bazı genç sanayiciler, bu yoğun kültürel atmosferin zaman zaman kendilerini de boğduğunu söylediler. Dolayısıyla gerek Özdemir[55] gerekse Özoral[56] Anadolu Sermayesi'nin dönüşümünün Anadolu'da modernleşmenin derinleşmesine ve sıçramasına yol açtığını tespit ederken haklı olmakla birlikte bu dönüşümün demokratik boyutu eksik kalmış gibi görünüyor. Bu bağlamda, Kayseri'nin politik, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla çok modern bir şehir olduğunu ancak kültürel modernleşme boyutunda ciddi bazı sorunları olduğunu söyleyebilirim. Zira Eisenstadt'ın çok yerinde ifade ettiği gibi: "Modernliğin kültürel programının merkezinde insanın özerkliği ya da onun geleneksel siyasal ve kültürel otoritenin prangalarından özgürleşmesi yer alır. Kişisel ve kurumsal özgürlüğün ve eylemin sürekli gelişmesiyle bu otonomi ilk olarak düşünümsellik (*reflexivity*) ve keşfi (*exploration*), ikinci olarak da doğa üzerinde insan doğası da dahil olmak üzere aktif bir kuruculuk ve egemenliği ifade eder" (Eisenstadt 2005: 5). Oysa bu baskın kültürel otorite, Kayserilileri hâlâ sıkı bir biçimde sarıp sarmalıyor. Dolayısıyla, ben bu durumu, "ekonomik ve sosyal modern-

50 Eisenstadt 2000.
51 Göle 2002a.
52 Göle 2000.
53 Bauman 1998: 68.
54 Özoral 2011: 238.
55 Özdemir 2006.
56 Özoral 2011: 238.

leşmenin kültürel modernleşmeye galip gelmesi" olarak yorumlayan Kahraman'ın analizinin[57] Kayseri'yi doğru bir biçimde yansıttığını düşünüyorum.

İşte bu genel çerçeve içinde Batı'ya bakış Hacılarlı sanayiciler arasında çok belirgin bir biçimde Gökalpçi bir çizgi izliyor. Yani özetlemek gerekirse: "Batı'nın teknolojisini kurumsal kültürünü, ekonomik sistemini alalım ama kültürümüzü, dinimizi, aile değerlerimizi muhafaza edelim" tavrı ağır basıyor. Modernleşme ile Batılaşma arasında bir ayrım yapılıyor. Birincisinden yana ikincisine karşı bir tavır konuluyor ve modernlikten de temel olarak çağın getirdiği ekonomik ve teknolojik yeniliklere uyum sağlamak anlaşılıyor. Nitekim, yapuğım görüşmeler sırasında Umreye gittiğinde eliyle yemek yiyen bir Arabı lokantanın dışına çıkartıp park etmiş Toyoto arabaları göstererek "çatal kaşık günahsa bu ne!" diye sorduğunu söyleyen; İslami sermaye meselelerini konuşurken "Ne Şeriatı be, İran bizim 30 sene gerimizde" diye tepki veren ya da Hac farizası sırasında "Yav şuraya bir köprü yapsalar da millet ezilmese!" diye düşündüğünü anımsayan farklı Hacılarlı sanayicilerin hepsi de son derece modern bakış açılarına sahip insanlar.

Bununla birlikte başka bir çalışmamızın[58] verilerinde de ortaya çıkan ve aslında pek de ilginç olmayan hatta beklenebilir bir algı daha var modernliğe ilişkin. Modernlik söylemi ya da modern olmak en başta giyim kuşamla, dış görünüşle, özellikle içki, eğlence ve boş zaman örüntüleri ile ilişkilendirilerek algılanıyor. Görüştüğüm kişilerin çoğu sorduğum sorudan bunları kastettiğimi düşündü ve aslında (o asıl her neyse) modernliğin ya da anladıkları modernliğin "öyle olmadığını" bana anlatmaya çalıştı. Elbette tarihinde Kılık Kıyafet Devrimi olan ve halihazırda yerel siyasetin en dinamik gerilim hatlarından biri türban meselesi olan bir ülkede bu sonuç pekâlâ normal karşılanabilir. Aşağıda beş ayrı sanayicinin bu konudaki görüşleri bu duruma güzel bir örnek teşkil ediyor. Ancak yine de farklı halk kesimlerinin ortak anlayışı olma açısından, modernlik söyleminin bu kadar yüzeysel anlaşılıyor olması Türk Modernleşmesi açısından gerçekten hayal kırıklığı yaratacak düzeyde.

> Ben onu çok iyi anlamam, ben onu hani sosyal hayat gibi düşünüyorum. İnsanların modernleşmesi kalkıp lüzumsuz bir şey yapmak, giyimde kuşamda açık gezmek, insana yakışmayan yani... modernleşmek değildir.

> Yav modernlik deyince bir kere Batı'da ne varsa insan hayatını kolaylaştıran güzelleştiren tamam mı, lükse aşırıya israfa kaçmadan, insan olarak da vatana millete borcunu ödeyecek şekilde çevrene çevre derken sadece insanlara değil yaşadığımız ortama havaya suya karşı görevlerimizi yerine getirmeyi anlı-

57 Kahraman 2010.

58 Kardam ve Cengiz 2011.

yorum ben. Tabii Sabancı'nın yaptığı farklı, Hacılar'da yaşayan normal bir insanınki farklı. Bence bu modernleşme zaman içinde, yani 20-30 yıl içerisinde modernleşme İzmir'deki kadar olmasa da... İzmir'de şey, ben modernleşme deyince açılıp saçılmayı ben kesinlikle anlamıyorum. Yani boynuna bir insan olarak kendini muhafaza etmek işi yozlaştırmadan şeye kaçırmadan aşırılığa kaçırmadan insanın rahat etmesi ben öyle anlıyorum.

Yani modern olmak, şuna bakmak lazım. Modern olmak bayanlarda mini etek giyinek, erkeklerde şortla dolaşmaksa bilmiyorum yani böyle İslam olmaz. Yani giyim kuşamsa yani veya plaja gidip bikiniyle dolaşmak veya böyle ne bileyim, modernlik buysa milletin, ben size göre demiyorum yani bunu. İnsanların modernindeki anlayış, modernlik buysa böyle bir şey olmaz. Ama modernlik İslam'da tutup da işte adamlar böyle, ya ne bileyim kavrama bakmak lazım. Yani çağa da uymak lazım. Çağa uyacağız deyince de, derken de dinden de baltalamamak lazım yani. Şimdi adamın eşinin hanımı kapalı, başı örtülü deyince ona "işte bak bu aşırı bilmem ne" demek. Yani dinim bunu emrediyor. O zaman kara çarşaftı, bugün buna döndü. Yani...

Modernleşme değil de Batılılaşma ahlaksızlık diyelim yani. Bar pavyon, içki âlem kumar nerden geldi bunlar, Batı'dan geldi. Böyle bir kültürü biz biliyor muyduk, biz köye gidip de bir bayanla bir erkeğin... Bunlar modern çağ yaşantısı bence. İslami çağda böyle bir şey olamaz yani. Mütevazi olmak yani, eğlenmenin de yolu var yordamı var, biz düğünlerimize giderken erkekler bir tarafta oturuyor, bayanlar bir tarafta oturuyorlar. Onlar hoşbeş muhabbet içersinde bunlar böyle tasavvuf musikisi çalıyor, herkes içli dışlı samimi, düğünü yapıyor kalkıyor gidiyor. Öbür tarafta âlem, içki, vurma, kırma, birbirini öldürüyor, düğünlerde böyle bir şey olabilir mi! Yani sevindirici bir olayda üzücü bir olay. Alkollü araba kullanıyor, kaza yapıyor. Ondan sonra milletin hayatına mal oluyor.

Modernlik deyince aslında teknoloji geliyor, gelişme geliyor, uzay çağı. Ben onları baz alırım. Avrupa'nın mesela dünyayı izlemek, çıplak gözle göremediğin şeyleri görmek, bu teknolojiye ulaşabilmek, robotlarla, bu fabrikada çalışan 50 kişi robot olsaydı ne olurdu, maaş vermezdik, sigortası olmazdı. Bunlar iyi tarafları, bize maddesel yönden fayda sağlayacak tarafları.

Durumu özetleyecek olursam Hacılarlı sanayicilerin, kapitalist paradigma içinde uluslararası pazar koşullarına neo-liberal bir çerçevede eklemlenmeyi öne alan; bununla birlikte başta din ve millet olmak üzere geleneksel yapı ve kültürel değerlerden "taviz vermeden" gelişip büyümeyi amaçlayan, bir mo-

dernleşme modeli tahayyül ettiklerini söylemem mümkün. Dolayısıyla, demokratik pratikler, farklılıklara saygı ve birlikte yaşama gibi noktalarda aksayan bu anlayışı bir tür neo-liberal komüniteryanizm[59] olarak adlandırmak isabetli görünüyor. Bu yaklaşım, elbette muhafazakârların bayıldığı Uzak Doğu,[60] özellikle de Japon modelinden ilhamını alıyor; kişi hak ve özgürlüklerinden ve demokratikleşmeden çok başta ekonomik olmak üzere teknolojik gelişmeyi öne çıkarıyor.[61]

59 Tok 2011: 244.

60 Bugra 2002: 194; Bugra 1998; Yarar 1996; Özel 1992; Özel 1998: 53-133.

61 Doğan 2007: 53-63.

YEDİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Çalışmaya başlarken, meseleyi Anadolu Kaplanları ya da İslami Sermaye literatürü çerçevesinde ele aldım. Bu kapsamda Anadolu'da sanayi üretimi yoluyla öne çıkan şehirlere ilişkin yapılan çalışmaların üzerinde durduğu bazı ortak noktaları özetledim ve Hacılar'ı da bu çerçeve içine yerleştirerek eleştirel bir biçimde tartıştım. Bu tartışmada ana argümanım ESİ tarafından yapılan analizin, yani "İslami Kalvinizm" yaklaşımının Kayseri Hacılar örneğinde gerçeği tam olarak yansıtmadığı idi. Bu anlamda gerek Kayseri'de gerekse Hacılar'da ortaya çıkan sanayi gelişmenin dinle doğrudan bir alakası olmadığını, bunun Türkiye'nin genel gelişme süreci bağlanunda Kayseri şehrinin tarihsel, coğrafi, kültürel ve ekonomik özelliklerinin bir sonucu olduğunu; hatta Türkiye'nin geleneksel sanayi bölgelerinden biri olan Kayseri'yi bu anlamda sonradan ortaya çıkan bir Anadolu Kaplanı olarak ele almanın dahi doğru olmadığını ve şehrin şimdiki gelişmesinin de bu özelliklerinin bir sonucu olduğunu iddia ettim. Bu iddialarımı, Hacılar özelinde, tarihsel ve materyalist bir çerçevede analiz etmeye çalıştım. Artık sona geldiğim bu noktada, küçük bir kasabanın ekonomik gelişme ve sanayileşme hikâyesi hakkında bir araba laf edip kendimi ve okuyucuyu iyice yorduktan ve kafasını ayrıntılara boğduktan sonra, söylemek istediklerimi toparlayıp ez cümle ifade etmek farz oldu gibi hissediyorum. Özetle mevzu şudur.

Bütün bu İslami sermaye, yeşil sermaye, İslami Kalvinizm vb. tartışmalarının aksine Hacılar, tarihi boyunca ne İslami ne de Batılı anlamda muhafazakâr[1] bir yer oldu. Hacılarlılar, aşırı yoksulluğun pençesinde kıvranan ve

1 Anadolu İslamı'nın Batılı anlamda bir muhafazakârlığı içermediğini; Erdoğan'ın aslında muhafazakâr olmamış bir toplumu, o anlayış temelinde örgütlemek istediğini; bunun için de zaman

kendine çıkış yolu arayan; para kazanıp ailesini geçindirmekten başka bir derdi olmayan sıradışı ama oldukça da profan Müslüman, Türk, Anadolu köylüleriydi. Çoğunun İslamcı olacak kadar bir dini bilgisi, eğitimi ve de ideolojik eğilimi yoktu. İşin ilginci bunlara ayıracak vakitleri de yoktu. Zaman içinde çok çalışarak bu parayı kazandılar. Kazanmaları için ne gerekiyorsa onu yaptılar. Aslında bunlar, her dönemde ayrı bir kapitalist tipin ortaya çıktığını söyleyen Pirenne'in bahsettiği adamlardı. Batı'da kapitalizmin ilk ortaya çıkışında olduğu gibi bir Rotschild, Krupp, Cockerill, Schneider, Lafitte ya da Peugeot gibi sıfırdan yola çıkmış, zekâ ve çalışkanlıktan başka bir sermayeye sahip olmayan; entelektüelinkiyle hiçbir ortak yanı bulunmayan; tamamen pratik ve yalnızca kazanca, fırsata yönelik ve riski çok iyi hesaplayan özel bir zekâya sahip olan insanlardı (Febvre 1995: 83). Ekonomik olarak dezavantajlıydılar; ancak, bu durumu tarihsel, coğrafi, sosyal ve kültürel bazı avantajlarını yerinde ve zamanında kullanarak bertaraf ettiler. İktidara, siyasete, dine ve dini cemaatlere yaklaşımları da hep bu yönde oldu. Kim kendilerine faydalı olacaksa ya da olduysa onu desteklediler. Sanılanın aksine merkeze hiç de uzak durmadılar, hatta hep ona yaklaşmaya çabaladılar ve genelde merkezdeki siyasi partileri desteklediler. İktidar değişikliklerinde de yeni durumlara hemen uyum sağladılar. Öte yandan, yine sanılanın aksine gündelik hayatlarında ve özellikle de ticari faaliyetlerinde hiç muhafazakâr olmadılar ve baştan beri kültürel olmasa da ekonomik ve teknolojik modernleşmeye çok açıktılar. Zenginleştikçe, daha da modernleştiler.

Ancak bununla birlikte muhafazakârlık, dindarlık ya da İslamilik gibi nitelikler, 1980'lerden sonraki süreçte biraz da konjonktürel olarak bütün Anadolu'ya olduğu gibi Hacılarlılara da mal edildi. Merkezden dışlanınca[2] özellikle de 1990'lardan sonra biraz da buna itilmiş oldular. Her yeni politik durum, yeni ittifaklar, ilişkiler ve bağlantılar gerektirdiği için onlar da kişisel ve kurumsal çıkarları itibarı ile bu yeni duruma uygun hareket ettiler. Yani Hacılar'da ve Hacılarlı sanayiciler arasında püriten ya da Kalvinist olarak adlandırılabilecek bir ahlaki yönelim hiç olmadı. İnsanlar ekonomik faaliyetlerini büyük oranda bu dünyanın şartlarına ve ekonominin gereklerine göre organize ettiler. Dünyevi yönelim her zaman ağır bastı. Yani dini bir amaç ya da heyecanla çalışıp zenginleşmediler; tam tersine daha çok kazanmak için hırsla ve hınçla çalıştılar hatta bunun için birbirleriyle kıyasıya rekabet edip

zaman kitlesine muhafazakârlığın ideolojik ve kültürel parametrelerini hatırlatmaya çalıştığına dikkat çeken bir analiz için bkz. Kahraman, "Muhteşem Yüzyıl ve Muhafazakârlık", *Sabah* 30 Kasım 2012.

2 Örneğin 28 Şubat sürecinde bazı Hacılarlı firmaların adları yeşil sermaye listelerinde yayımlandı, bazı firma sahipleri emniyette sorgulandı.

çatıştılar. Bu arada yeri geldikçe dinsel ilişki ağlarını kendi çıkarları lehine kullandılar; bunun karşılığında da bu ağları ekonomik olarak desteklediler. Sağladıkları bu ekonomik destek onlara toplumsal alanda büyük bir meşruiyet ve itibar kazandırdı. İşte, onları hem sınıf içerisinde hegemonik kılan hem de halk ve devlet nezdinde meşrulaştıran hayırseverlik faaliyetlerinin arka planı da budur. Dolayısıyla ben meseleyi Kalvinizm ile değil Kapitalizm ile açıklamanın her açıdan daha mantıklı olduğu kanısındayım.

Bilindiği gibi, kapitalist ilişkiler, Osmanlı Dönemi'nden beri İmparatorluk topraklarının bazı bölümlerinde özellikle de daha erken ticarileşmiş Batı bölgelerinde zaten yerleşmişti. Ancak o dönemde kısmi ve dağınık biçimde örgütlenmiş olan bu ilişkiler, Cumhuriyet Devrimi ile birlikte Kemalist bürokrasi tarafından tüm ülkede devletçi bir kalkınma projesi çerçevesinde bir sistematiğe oturtuldu. Bu kapitalistleşme süreci, 1950'den sonra çok partili hayata ve Menderes önderliğinde pazar toplumuna geçiş ile birlikte pekiştirildi ve halk kitleleri arasında yaygınlaştırıldı. 1980 darbesinden sonra ise Özal liderliğinde neo-liberal paradigmanın egemen olduğu yeni dünya düzenine eklemlenerek tamamlanmış oldu. Dolayısıyla, Türkiye'de 1980'lerden önce de ciddi bir kapitalist üretim ve kapitalist ilişkiler vardı; ama ithal ikameci yaklaşım çerçevesinde örgütlenmişti. Yani 1980 öncesinde Türkiye'de kapitalizmin çok sınırlı olduğunu veya devletin Anadolu'daki kapitalist girişimi baskı altında tuttuğu iddiaları pek doğru değildir. Ben bu tür düşüncelerin 28 Şubat Dönemi'nde yapılanların geriye dönük olarak aksettirilmesi olduğu düşünüyorum. Söz konusu olan, ithal ikameci birikim rejiminden ihracata dönük birikim rejimine geçiştir. Nitekim devlet, 1980'den önce de çeşitli teşviklerle Anadolu'daki girişimcileri desteklemiştir. Hacılarlılar da Anadolu'daki başka girişimciler de bu teşviklerden zaman zaman yararlanmışlardır. Dolayısıyla, bütün bu süreçte en azından Hacılar özelinde dinin herhangi bir rol oynaması, dinin manevi motivasyonundan da yoğun bir şekilde yararlanan Anadolu'nun hızla yükselmesi ve dinden kaynaklı bir sanayileşme ve sermaye birikimi oluşması gibi bir şey söz konusu olmamıştır. Zira uzun uzun anlattığım gibi Hacılar'da sermaye birikimi taa 1930'larda başlamıştır.

Öte yandan, özellikle 1980 darbesi sonrası dönemde sol ve emek eksenli partiler ve oluşumlar ağır bir biçimde ezilirken dini cemaatler ve tarikatlar serbest bırakıldı. Zaten tarihsel bir örgütlülük birikimine sahip olan bu kurumlar ve mensupları da hızla gelişerek muhalif söylemlerine rağmen kapitalist sistemle kendileri açısından verimli bir ittifak ve uzlaşma içine girdiler.[3] Dolayısıyla, bütün ülkede dinsellikte genel bir canlanma oldu ve Hacılar da bundan payını aldı. Bu bağlamda, sermaye birikimi süreçlerinde din

3 Özçetin 2011, Tuğal 2010.

başta olmak üzere geleneksel kültürel değerleri ve ilişki ağlarının sosyal sermaye olarak kullanılması da bir düzeye kadar söz konusu oldu. Nitekim, daha önce böyle bağlantıları olmayan Hacılarlı sanayicilerin dini cemaatlere girmeleri de bu dönemde başlayan ve 1990'larda yoğunlaşan bir süreçtir. Bu anlamda, Hacılar, Tuğal'in *Sultanbeyli* araştırmasında dikkat çektiği gibi önce İslamileşip sonra aklileşme ve sekülerleşme süreçleri yaşamış bir yer değil zaten hep seküler ve akli olmuş, sonradan "İslamileşmiş" bir yerdir. Ancak yukarıda ayrıntılı olarak açıkladığım gibi bu tarikat ve cemaat bağlantılarının etkisi, Hacılar sanayisinde benim gözlemleyebildiğim kadarıyla kapitalizmin kuralları ile sınırlı kalmış ve varsayıldığı gibi bir İslami alt-ekonomi oluşturmamıştır.

Esasen, Kayserili ilahiyatçı ve yazar İhsan Eliaçık'ın[4] da vurguladığı gibi Kayseri, tarih boyunca daha ziyade paraya tapan bir şehir olageldi. Kayseri'nin bir parçası olan Hacılar da Kayseri ile iletişime geçtikçe bundan nasibini aldı. Çocukluğumda köyün girişindeki bir alanda Hacılarlı bir hayırseverin Nevşehir taşından yaptırdığı caminin inşaatında oynardık. Bu hayırseverin çok ünlü bir tefeci olduğunu, tezim için görüşme yaparken öğrendim. Zira kendisinden faizle borç para almış olan birçok insanla görüştüm. Tefecilikten elde edilen parayla cami yaptırmak herhalde İslam ile pek bağdaşmasa gerektir. Ancak, bu örnek Kayseri'nin dinle ilişkisini başka söze gerek bırakmadan neredeyse kendi başına özetlemeye yeterlidir. Ben bu çelişkiyi, tez boyunca kutsal ile dünyevi olanın kaçınılmaz ve gerilimli birlikteliği çerçevesinde anlatabildiğimi umuyorum.

2008 ve 2011 yılları arasında yürüttüğümüz ve benim tez çalışmamı da kapsayan "Türkiye'de Din ve Toplumsal Yapı"[5] adlı araştırma projesinin kuramsal zemini, dinin ve dindarlığın kutsal ve dünyevi arasındaki gerilimli birlikteliğini analiz etme çabasına dayanıyordu. Çalışma boyunca dinin hep bu farklı gerilim eksenleriyle birlikte var olduğunu; din denen şeyin zaten ancak bu gerilimlerle var olabildiğini iddia ettik. Benim bu çalışmada yapmak istediğim de aslında bu oldu. Sonuç olarak Hacılar'daki sanayileşmeye ve gelişmeye din neden olmadı. Gelişme dinamikleri arasında dinin neredeyse hiçbir rolü yoktu. Ancak gerek dünyadaki gerekse Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak 1980'lerden sonra artan dinsellik, yine tarihsel ekonomik ve toplumsal nedenlerin bir bileşkesi neticesinde muhafazakârlaşan bazı şehirlerle birlikte Kayseri'de de yankısını buldu. 1980'den sonra devletin de desteğiyle güçlenen cemaatler; işadamları, tüccarlar ve sanayicilerle iletişime geçip etki alanlarını arttırdılar. Zaman içinde dini bağlantılar, ticari ve

4 Bkz. 17 Haziran 2012, demokrathaber.net: http://www.demokrathaber.net/roportajlar/ihsan-eliacik-patron-iscilerin-degil-isciler-patronun-rizkini-verir-h9475.html Erişim 30 Agustos 2012.

5 Bkz. Akşit vd. 2012.

siyasi bağlantılarla iç içe geçerek sanayicilere bazı pozitif katkılarda bulunmaya başladı. Dolayısıyla, sınırlı da olsa bu katkıları yadsımak mümkün değil. Ama her zaman olduğu gibi insanlar gerek gündelik ilişkilerinde gerek ekonomik ilişkilerinde yine kendi maddi çıkarları doğrultusunda yaşamaya devam ediyorlar. Para ve zenginlik arttıkça da din kapitalizmi değil kapitalizm dini kendine benzetiyor.

EK 1

Kuruluşundan Bugüne Hacılarlı Sanayicilerin Şirketlerinin Kısa Tarihi ve Gelişme Evreleri

Hacılar'daki sanayileşme sürecini daha iyi anlamak için bu bölümde görüştüğüm 35 sanayiciden 30 tanesinin aile şirketlerinin kısa tarihlerini vermek istiyorum. Yukarıda da ifade ettiğim gibi bu şirketlerin hepsi aile şirketi olduğu için ve şirketlerin yönetiminde, kardeşler, ortaklar, yeğenler, enişteler, çocuklar, damatlar gibi çeşitli akrabalar yer aldığı için analitik amaçlarla ve karmaşa yaratmaması açısından birinci kuşak sanayicileri temel aldım. Aynı aileye mensup başka girişimciler (kardeşler ya da çocuklar) başka fabrikalara sahip olsalar da onlara yer vermedim. Bu yüzden sayıyı 35'ten 30'a indirdim. Yani aşağıda kurduğu şirketin hikâyesi kısaca özetlenen kişilerin tamamı, kendi çalışması, hüneri ve girişimiyle endüstriyel bir tesis kurmuş birinci kuşak sanayicilerden oluşuyor. Bu kişilerin girişimlerinin arka planını ve çerçevesini daha iyi anlatmak okuyucunun süreci takip etmesini kolaylaştırmak için özete dedelerinin ve babalarının mesleklerini de dahil ettim. Çocuklarını ise halen babalarının şirketlerinde çalıştıkları için genelde dahil etmedim. Birinci kuşak girişimcilerin hayatta olmadığı durumlan ise yine karmaşa yaratmamak ve anlatıyı daha homojen ve bütünlüklü kılmak için dikkate almadım. Onların hikâyelerini de aynı şekilde (çocuklarının aktarımlarına dayanarak) kendi ağızlarından aktardım. Metin içinde tablolarda gösterdiğim sanayileşme sürecinin, her girişimci bazındaki tikel tarihi aşağıdadır. G harfi girişimciyi, yanındaki sayı ise ilgili kişinin yukarıda metin içinde verdiğim listedeki sırasını göstermektedir.

G1

Dedesi çiftçiymiş, 1940'larda dokumacılık yaptırıyormuş. Babası da bu dokumaları Türkiye'nin doğusuna ve kuzeyine satmaya götürürmüş. Babası daha sonra manifaturacılık yapmaya başlamış. Sümerbank'tan aldığı malları önce Kayseri ve Sivas'a satmaya başlamış sonra Tokat'ta kalmış ve orada 70 metrekarelik toptan manifaturacı dükkânı açmış. Babası ayrıca Tokat'ta bazı DDY inşaatlarında küçük müteahhitlik de yapmış. Ancak kendisine babasından pek bir şey kalmamış.

Kendisi 1952 doğumlu. İlkokulu bitirdikten sonra bir mobilya firmasında döşemeci çırağı olarak başlamış. 6 yıl çıraklıktan sonra 1969'da eski sanayide (koltuk) döşemeci dükkânı açmış. 1971'de yüklü para batırmış işi bırakmış. 1971-1975 arasında besicilik yapmış Ambar'da. Sonra 5 sene kamyonculuk yapmış. Bu arada önde gelen bir mobilya firmasında çalışan kardeşi oradan ayrılıp 1980'de kendine dükkân açıp döşemecilik yapmaya başlamış. 1986'da ikisi birleşip döşeme firmalarının adını koltuk firması olarak değiştirip birlikte çalışmaya başlamışlar. 1990'da önce Ağaç İşleri'nde daha büyük bir yer tutmuşlar. Sonra 1993'te OSB'den arsa almışlar ve oraya geçmişler 65.000 metrekare açık 65.000 metrekare kapalı alanları var. O da yetemediği için şimdi 50.000 metrekare kapalı alan olan yeni bir tesis yaptırıyorlar. Kanepe koltuk, yatak, mobilya takımları yapıyor ve satıyorlar.

G2

Dedesi de babası da çiftçiymiş. 1970'de babası sabit besiciliğe başlamış. Kendisi 1960 doğumlu. 1974'te ilkokulu bitirip sanayide amcasının yanında damperciliğe başlamış. 1982'de askerden dönüp dükkân açmış. Diğer erkek kardeşler (4) besiciliğe devam etmişler. 1982-1984 arasında kendi başına çalışmış. 1984'te bir kardeşini daha yanına almış. Önce damper yapıyorlarmış sonra dingil damper, araba ve kasa da yapmaya başlamışlar. İşler iyi gitmiş ve 1984-1990 arası çok kazanmışlar. Bu süre içinde diğer kardeşler de hep birlikte kendisi etrafında birleşmişler. Sonra fabrikadan çıkan kamyonu alıp diğer parçaları da ekleyip toptan satmaya başlamışlar. Böylece ticarete geçmişler. 1990'larda BMC bayiliğini almışlar. Sonra, "sektör geniş biz 3, 4 kardeşiz 3, 4 tane aynı işimiz olsun" diye düşünüp bayiliği kardeşlerden birine bırakıp (ama ayrılmadan) başka biriyle ortak olup OSB'ye gelip damperciliğe başlamışlar. Bu arada 1987'de OSB'ye gelince 1988'de önce petrol ve market daha sonra da fırın ve pideci açarak servis sektörüne de girmişler. Kardeşlerden birini de onun başına koymuşlar. 1987-1988'de bir umre ziyaretinde müstakbel ortaklarıyla (4) tekstil işine girme kararı almışlar. 1998'de üretime başlamışlar. Şu an 44.000 iğ kapasiteli iplik fabrikaları üretime devam ediyor. 2003'te ortakları OSB'de arsa almış. Sonra bu arsa üzerine ortak bir dokuma fabrikası kurup üretime başlamışlar. Halihazırda pamuklu, poliviskon ve kot kumaşı dokuyorlar. Son iki senedir Orta Anadolu Mensucat'a fason denim kumaş dokuyorlar.

G3

Dedesi çiftçi. Babasının manifaturacı dükkânı varmış, ekonomik durumu emsallerine göre daha iyiymiş. Kendisi 1950 doğumlu. Babası ortaokulu bitirdikten sonra onu başka bir manifaturacının yanına, parasını gizlice ödeyerek ve kendisine söylemeyerek, tezgâhtar olarak vermiş. Askerden sonra 1972'de amcaoğlu ile ortak ilk manifatura dükkânını açmış Kayseri kent merkezinde. İşleri iyi gitmiş, bir süre sonra Saray Halı'dan küçük bir hisse almış. HES'in kuruluşundaki ekibin içinde yer almış HES'e ortak olmuş. Halihazırda manifaturacılığa devam ediyor. Mülakat yaptığım dönemde Serbest Bölge içindeki arsası üzerinde bir yer kapatmıştı ve kanepe kayışı üretecek bir fabrika kurma çalışmaları devam ediyordu.

G4

Dedesi çiftçiymiş. Babasının belirli bir işi hiç olmamış. Ankara'da otelcilik, dolmuşçuluk, pazarcılık gibi işler yapmış. Sonra kompresör almış taş işi yapmış. Kendisi 1954 doğumlu ortaokul mezunu. Önce babasının yanında otelde sonra Siteler'de koltukçuda çalışmış, Askerden dönünce Ankara'da manifaturacıda çalışmış. Sonra Kayseri'ye dönüp bir mobilya firmasında çalışmış. Sonra 1 ustayla 3 yıl ortaklık yapmış. O sırada çıraklıktan başlayan kardeşi usta olunca onunla atölye açıp mobilya, yatak odası, yemek odası, kanepe üretimine başlamışlar. 1987 yılına kadar sanayideki dükkânı 200metreden 800 metreye çıkarmışlar. 1987 yılında işi bırakmış hammadde ticareti işine girmiş ama pişman olmuş. Sonra 1988'in sonunda kardeşiyle ayrılmadan biriyle ortak olmuş. Kardeşiyle birlikte tekrar imalata başlamışlar bu süreçte yeniden 200 metrekare bir dükkân tutmuşlar bir de 60 metrekarelik imalattan satış yaptıkları küçük bir dükkân açmışlar. Daha sonra işler gelişince orta sanayide 1.000 metrekarelik bir yer tutmuşlar imalat için. Sonra 1995'te organize sanayide 1.000 metrekarelik bir yer satın almışlar. Zamanla toplam alanları 5.000 metrekare olmuş. 2007'nin birinci ayında fabrikaları yanmış. 1 ay içinde sil baştan üretime başlamışlar. Şu anda koltuk, kanepe, yatak, modüler mobilya üretiyorlar.

G5

Dedesi ve babası çiftçiymiş. 1952 doğumlu, Hava İkmal'in Çıraklık Okulu'ndan 1973'te ise ODTÜ Makine'den mezun olmuş. 1973'te ATLAS Halı'da çalışmaya başlamış. 1988'e kadar % 1 hisse ile teknik müdürlük yapmış. 1987'de başka ortaklarla birlikte bir başka halı fabrikası kurmuşlar. 1989'dan 1994'e kadar % 99 yurtdışına ihraç edilmek üzere halı üretmişler. Ancak 1994 Krizi'nde işler kötü gitmiş fabrikayı satmak zorunda kalmışlar. Ardından ticarete başlamış, Kayseri'de mağaza açmış halı fabrikalarından halı alıp satmış. 1995'te bir atölye tutup Türkiye'de pek yaygın olmayan örgü Amerikan halısı üretimine geçmiş. O iş de tutmamış. 5 yıl sonra 2000'de yeniden profesyonel hayata dönmüş, şu anda bir halı fabrikasında mühendis olarak çalışıyor.

G6

Dedesi Hacılar'da tezgâhlarda bez dokur, dokumaları merkep üzerinde Kayseri'nin, Yozgat'ın Boğazlıyan, Sankaya, Sorgun gibi ilçe ve köylerinde satmaya gidermiş. Dedesi ihtiyarlayınca babası devam etmiş, Çorum, Alaca Niksar, İskilip, Tokat gibi merkezlerde Hacılar bezi satmış. Daha sonra dedesi ve babası beraber kazandıkları ile 1950'li yılların ortasında Kayseri'de Hacı Efendi Çarşısı'na dükkân açmışlar. Sümerbank'tan mal alıp orda satmışlar. Babası işi büyütmüş manifaturacılık mesleğine başlamışlar. O zamanki dükkânları Cami-i Kebir'deymiş, bez türü nevresimlik kumaş yani döşek yüzü, yatak yüzü, yorgan yüzü vb. mallar satmışlar. Sonra çocuklar büyüyünce babalarının yanında ticarete başlamışlar.

Kendisi 67 doğumlu. Zamanla mağazalarının sayısı dörde çıkmış. Ardından 1990'lı yıllarda Brilliant ve Taç Soley gibi bazı ünlü firmaların bölge bayiliklerini almışlar. 1997 yılında babaları ölmeden OSB'den arsa alıp 1999'da fabrika inşaatına başlamışlar. Sonra çorap üretiminde tecrübesi olan bir ortak bulup çorap üretimi yapmaya karar vermişler. 2001'de İstanbul'dan makineleri alıp hemen üretime başlamışlar. Zamanla makine sayısını 60'a çıkarmışlar. Şu anda manifatura ticaretini ve çorap üretimini birlikte yürütüyorlar.

G7

Dedesi çitçi babası bağvadmış. 1955'te Kayseri'ye yerleşmiş. Kendisi 1955te doğmuş. İlkokul'dan sonra 1967'de Eski Sanayi'de demirci çırağı olarak işe başlamış, sonra ustasıyla ortak olmuş. 1975'te askerden dönünce kardeşi ile ortak olmuşlar ve demir doğrama işi yapmaya başlamışlar. Apartmanlara demir korkuluk, kapı vb. ürünler yapıyorlarmış. 1987'de Beğendik Marketleri yaygınlaşırken, bu marketlere ürün raflan yapmaya başlamışlar, yaptıkları iş beğenilince bu sektörde ilerlemeye başlamışlar. Bu arada, bir mutfak dolabı imalathanesi kurmuşlar ikinci bir iş olarak. 2-3 yıl bu iki işi devam ettirmişler. 1989'da OSB'ye geçmişler ve 1997'de metal raf işinde ciddi bir yere gelmişler. Zamanla imalatı çeşitlendirmişler ve böylece unlu mamuller ve konfeksiyon mağazalarına da raf yapmaya başlamışlar. 2000'de YKM'den iş alınca ahşap dekorasyon da yapmaya başlamışlar. Önce doğudan Diyarbakır, Sivas, Erzincan, Erzurum gibi illere çalışıyorlarmış. 2002'de İstanbul'a mağaza açmışlar. Son 5 senedir de dünyaya açılmışlar. En son bir İngiliz cep telefonu firmasının Avrupa'daki 160 satış merkezinin raflarını yapmışlar.

G8

Dedesi çitçiymiş. Babası amele, bağlarda yancılık yapıyor, kuyu temizliyor, inşatlarda amelelik yapıyor. Kendisi 1946 doğumlu. Önce babasıyla bir süre amelelik yapmış sonra eniştesinin yanında yazma boyama işine girmiş. Oradan çıkıp koltuk döşemecisinin yanında işe girmiş. İşi öğrendikten sonra başka bir firmaya gidip iş istemiş, yaptığı iş beğenilince onlara parça başına koltuk döşemiş ve çok para kazanmış. Daha sonra kardeşini yanına aldırmış ona da işi öğretmiş. Askerden sonra kardeşi ve bir ortakla birlikte atölye açmış. Ortaklar arası anlaşmazlık çıkınca ayrılıp Ankara'da Ulus İçaydınlık Siteler hattında dolmuşçuluk yapmaya başlamış. Birkaç sene çalıştıktan sonra Kayseri'ye dönmeye karar vermiş ama dönmeden önce kardeşini Ankara Siteler'e getirtip bir sene çalıştırtmış. Sonra ağabeyi ve eniştesini de yanına aldırıp Kayseri'de 1971'de yeni bir şirket kurmuş. İskeletçiden iskelet alıp döşeyip satıyorlarmış. İskeleti yapan ustaya da bunun karşılığında hisse veriyormuş. Ankara'dan Siteler'den 30-40 adet usta (döşemeci ustası, boyacı ustası, möbleci ustası vb.) getirmiş ve onlara parça başı iş yaptırmış. Doğuya mal satmaya başlamışlar. İşler çok iyi gitmiş, çok para kazanmışlar. 1978'de enişte ve kardeşi ile 1984'te abisiyle ayrılmış. 1986'da OSB'den arsa almış, 3.500 metrekaresini kapatmış sonra bunu 7.500 metrekareye çıkarmış. 2001 yılında üretimi kademeli olarak azaltıp tamamen bırakmış ve fabrikayı kiraya verip bir tedarik şirketini satın alıp ticarete dönmüş. Şu anda fabrikası kirada kendisi tedarikçilik yapıyor. Sünger, yaydır, kanepe koltuk yaylan, tel, yatak ve döşeme kumaşı vb. malları alıp satıyor. Genelde Kayseri'deki büyük mobilya şirketlerine çalışıyor.

G9

Dedesi çiftçiymiş. Babası amelelik yapıyormuş duvar ustasıymış. Kendisi 1952 doğumlu. ODTÜ'de jeoloji mühendisliği okumuş. Sonra Kayseri'ye gelip TEK'te çalışmaya başlamış. Lisan bildiği için HES KABLO'nun kuruluşunda ve montajında gönüllü çevirmenlik yapmış. Bu süreçte Saadettin Erkan'ın isranyla memuriyeti bırakmış HES'e geçmiş. Uzun yıllar HES'de çalışmış HES'e ortak olmuş. 1999'da HES grubu dağıldıktan sonra HES'in iştiraklerinden biri olan çelik fabrikasının başına geçmiş. Halen onun ortağı ve yöneticisi.

Aynca yalnızca ailenin diğer kardeş ve yeğenlerle birlikte sahip olduğu bir seramik fabrikasının da ortağı. Oğlunun bu iki fabrikadan ayn bir çelik yay üreten fabrikası daha var. Kendi çelik fabrikası Türkiye'nin en büyük ilk 500, oğlununki ise ikinci 500 fabrikası içinde yer alıyor.

G10

Dedesini hatırlamıyor. Babası 7 yaşındayken ölmüş, dokumacılık işi yapıyormuş. Kendisi 1933 doğumlu. Hiç okula gitmemiş. Amcalannın yanında büyümüş, çocukluğunda Hacılar bezi dokumuş. 1950-1955 arasında onlan Ankara'ya götürüp satmış. Sonra Ankara'da manifatura dükkânı açmış. HES'in kurulduğu yıllarda 1974'te HES'e ortak olmuş. Sonra ailece hisse adetlerini çoğaltmışlar ve HES'in yönetim kurulu üyesi olmuş. HES dağıldıktan sonra bir başka aile ile birlikte HES'in en büyük ortağı olarak kalmışlar. Kendisi 1999'dan beri HES'te ortaklık ve yöneticilik yapıyor. Bu arada Ankara'daki manifatura işlerini kardeşleri ve kayınbiraderleri devam ettiriyor. Son 10 yıldır Hacılar Yardımlaşma Derneği'nin Başkanlığını yürütüyor.

G11

Dedesi çiftçiymiş. Babası ise bağvatmış. Kendisi 1933 doğumlu. Babası okumasına izin vermemiş onu ameleliğe götürmüş. Boyu kısa ve ufak tefek olduğu için işe almamışlar. Marangozluğa başlamış. 6 ay sonra babası ona bakkal dükkânı/kahvehane açmış. Bir süre onu işletmiş ama yanı sıra marangozluğa da devam etmiş. 17-18 yaşlannda biri kahvehanede rastgele ateş açınca yaralanmış. O olaydan sonra yeniden marangozluğa dönmüş. Kardeşi ile birlikte 1952-1967 arasında kapı ve pencere doğraması üretmişler. Zaman içinde ahşap karyola, gardırop ve sandık da üretmeye başlamışlar. Bu dönemde Eskişehir'den Kayseri'ye gelen bir ustadan mobilya yapmayı da öğrenmişler. 1964'ten sonra 3. kardeşleri de yanlannda çırak olarak çalışmaya başlamış.[1] 1981 yılına kadar eski sanayide mobilya, koltuk, çelik eşya büro malzemeleri gibi onlarca çeşit ürün yapmışlar. O dönemde de firmalan sektörün Kayseri'deki en eski ve büyük bir iki firmasından biriymiş. 1981 yılında aralannda çıkan bir anlaşmazlık üzerine firmayı çocuklanna bırakmışlar. Çocuklar babalanndan işi devraldıktan sonra branşlaşmaya gitmişler. 1982 yılında çelik eşya imalatını ve büro malzemeleri imalatını bırakıp tamamen mobilyaya yönelmişler. 1983'ten itibaren Türkiye'deki inşaat ve toplu konut üretimini takiben kanepe üretimine başlamışlar, çekmeceli kanepe üretmişler. 1987 yılından itibaren yaylı kanepe üretimine başlamışlar. Yaylı kanepe kendileri için sıçrama olmuş. Bu arada diğer çocuklar ve yeğenler üniversite bitirip şirketin yönetiminde çalışmaya başlamışlar. 1992'den itibaren Türkiye çapında tanınır olmuşlar. 1992'de OSB'den arsa alıp üretimi oraya taşımışlar. 20 Eylül 1991'de Bayrampaşa'da İstanbul Bölge Müdürlüğünü kurmuşlar. İstanbul ofuklannı açmış. 1992 yılında ilk televizyon reklamını vermişler. 1992'den sonra satışlar çok artmış ve marka tanınmış. 5 sene son sürat devam etmişler. Kanepeden sonra çift kişilik kanepe, ondan sonra oturma gruplan, köşe takımları yapmaya başlamışlar. Bu süreç onlan kullandıklan hammaddeleri de üretmeye teşvik etmiş. Daha sonra ev tekstili yatak yapmaya başlamışlar. 1998'de 2. markalannı kurmuşlar. Bu arada 1997'de OSB'de fabrikanın yeri-

1 Bu bilgileri hem Vardar 2009'dan hem de girişimcinin oğluyla yaptığım görüşmeden edindim.

ni alıp 1998'de üretime geçmişler. 2001 yılında da panel mobilya üretimine başlamışlar ve panel mobilyada şu anda Avrupa'nın en büyük kapasitesine sahipler. Şu anda Kayseri OSB'deki kapalı alanlan 1 milyon metrekareyi, çalışan sayısı ise 12.000'i geçmiş durumda.

G12

Dedesi çiftçiymiş, babası ise sıvacılık yaparmış. Kendisi 1950 doğumlu. İlkokuldan sonra demircinin (römorkçunun) yanına çırak girmiş, oradan dampercinin yanına geçmiş. Askerden gelince 1970'te kendi firmasını kurmuş. Aradan 10 yıl sonra kardeşi de artık o çağa gelince önce onu da yanına ortak olarak almış. Sonra sırasıyla 10 yıl sonra öteki kardeşini, 5 yıl sonra ortanca kardeşini yanına almış. Çocuklar (3 adet) büyüyünce onlar da aynı şekilde 5'er yıl arayla işe dahil olmuşlar.

Şirket yeni sanayide ilk kurulduğunda 50 metreymiş. 1980'lerde bir dükkân, bir işyeri daha eklenmiş. 1983'e kadar 200-250 metreye çıkmış. 1992 yılında bu Organize Sanayi'de arsa almışlar. Üzerine inşaat yapmışlar. 10.000 metrekare üzerinde 6.000 metre kapalı alana sahipler. 1994 Krizi'nde biraz sendelemişler. Alternatif arayışları onları 1996 yılında metalle alakalı bir başka sektöre girmeye yöneltmiş. 1996'da çelik kapı imalatına başlamışlar. 2 ortak daha almışlar. Gelişerek bugünkü pozisyonlarına gelmişler. 1999 yılında diğer ortaklardan ayrılınca kendi markalarını kurmuşlar. 2001'deki kriz olunca "artık her 5 yılda bir kriz oluyor, bunu aşmamız lazım" diyerek, yurtdışına açılmışlar. 2001'de dış ticaret departmanı kurmuşlar. Şu anda ailenin dört şirketi var. Kurucular kendileri olduklan için her şirketin yönetiminde herkes var. Ancak çelik kapının yönetimi bir çocuğa, damper işi 2 çocuğa ait. Ortak olduklan diğer şirketlerin birinin başında kardeşi duruyor. Diğer ortaklarda da en büyük oğlu duruyor. Kendisi artık emekli, aktif çalışmıyor.

G13

Dedeleri çiftçi. Kendisi 1956 doğumlu. Eğitim Ensititüsü mezunu ama 1978'de öğretmenliği bırakıp halıcık yapmaya başlamış. Bir süre imalatla uğraşmış, Kayseri'nin civar köylerine gidip oralarda yün ve ipek tedarik edip kadınlara halı dokutup satmış. 1980'lerden sonra daha çok ipek halıya yönelmişler. Dokuttukları ipek halıları İstanbul'da, Kuşadası'nda ve Marmaris'te turistik bölgelerdeki şirketlere pazarlamış. 1990'lara gelindiğinde Kayseri'deki en büyük halı şirketi (toptancısı) haline gelmişler. Ancak 1990'larla birlikte halı işi riskli olmaya başlayınca alternatif arayışlar başlamış. 1993'te "Kayseri'de olmayan bir iş yapalım" deyip seramik işine de girmeye karar vermişler. Küçük kardeşini halı işinde bırakıp 2 ortakla birlikte seramik işine girmişler. 1993'te ortağın birinden ayrılıp yerine başka ortak alınmış. 2003'ten itibaren ise ortaklardan ayrılmışlar ve şirket ailede kalmış. Şu anda seramik ve vitrifiye ürünler üretiyorlar.

G14

Dedesi çitçiymiş, erkenden ölmüş. 7 yaşında yetim kalan babası, Hacılar'da kundura tamirciliği yapıyormuş ve çok fakirmiş. Abisini ilkokuldan sora imam hatipe yazdırmışlar ama o 1. sınıftan sonra terk edip oto boyacılığı mesleğine çırak olarak girmiş ve oradan da oto elektrikçiliğine geçmiş. Kendisi 1958 doğumlu. 1969'da ilkokuldan sonra o da

abisinin çalıştığı oto elektrikçide çalışmaya başlamış. Abisi askerden gelip kendi iş yerini açıp ayrılmış. Bu süre içerisinde patronları oto elektrikçiliğini bırakmış, oto yedek parçacılığına girmiş, kendisi de onun yanında tezgâhtarlık yapmaya devam etmiş. Bir süre sonra 1979'da işten ayrılmış abisinin yanına geçmiş ve birlikte oto elektrik ve boya işi yapmışlar, oto yağı vb. yedek parça ürünleri satmaya başlamışlar. Bir süre sonra bu işin geleceği olmadığını düşünüp bir arkadaşının tavsiyesi ile oymacılığa geçmiş. Mesleği hızla öğrenmiş, bir arkadaşıyla bir yer tutup bir ortak daha alıp oymacılık yapmaya başlamışlar. 4, 5 ay sonra para biriktirip mobilya işine girmişler; kaplamalı dolap, gardıropla başlayıp üstü kapaklı kanepe üretimine başlamışlar. Bir süre sonra 1980 yılında ciddi para kazanıp Keresteciler Sitesi'nden dükkân almışlar. Rutubetli bir dükkân aldıkları için çok zarar etmişler. Ortaklardan biri ayrılmış. İşi kapatmış ve 1980'de abisini takiben Arabistan'a çalışmaya (oto tamirciliğine) gitmiş. 1983'te geri gelip yeniden sanayide bir yer açmış ve bu sefer 3 kardeş çalışmaya başlamışlar. Bu arada 1983 ve 1984'te dışarıdan liseyi bitirmiş. Eski sanayide vitrin ve kanepe yapıp satmaya başlamışlar. Sonra, imalathaneye yakın bir yerden Eski Terminal'in oradan bir mağaza tutup üretimin yanında ticarete de başlamışlar. Doğu'ya mal satarak gelişmişler. 1989'a kadar böyle devam etmiş.

Bu arada askere gidip gelmiş ve dönüşte 1991 yılında Erkiletli bir kumaş tüccarı ve Hacılarlı bir koltukçuyla bir kanepe fabrikası kurmaya karar vermişler. 1991'de fabrikayı kurmuşlar. 1992 nin 2. ayında İstanbul'a bölge müdürlüğü kurmak üzere gitmiş ve orada 1995'e kadar kalmış. 1996'da ortaklarla birçok alanda görüş ayrılığı oluşmaya başlamış, şirket bünyesinde ama başka bir segmentte (daha pahalı ama daha stilize, İtalyan tarzı) üretim yapacak başka isimde yeni bir fabrika daha kurmuşlar. Ortaklar bu yeni projeye sıcak bakmayınca ayrılmışlar, yeni şirket kendisinde kalmış. Ağırlık merkezi İstanbul'da olacak şekilde yapılaşmaya başlamış. 1999'un 7. ayına kadar İstanbul'da 17 mağaza açmış ancak bunun için tüm başlangıç sermayesini harcamış. Sermaye bitince nakit ve likitide krizine girmiş. 1999 Depremi ardından da Abdullah Öcalan'ın yakalanması firmayı iyice zor durumda bırakmış. Çünkü firmaları İtalyanca adı yüzünden İtalyan firması olarak algılanmış. Önce molotof kokteyline ardından da ekonomik ambargoya maruz kalmışlar. İşleri toparlamaya çalışırken gerçekleşen 2. Deprem işleri tamamen durdurmuş. Bunun üzerine % 51 hisse vererek Kayserili bir şirketle ortak olmuşlar. Ancak bir süre sonra onlar da çekilince, şirketi elde kalan parayı harcayarak yavaş yavaş kapatmak zorunda kalmış. 2007'de kapatma işlemleri sırasında oluşan yasal bir sorun yüzünden oğlunun adına yeni bir mobilya fabrikası açmak zorunda kalmış ve şu anda kanepe koltuk üretimine ve mücadeleye devam ediyor. Önceki şirketin isim hakkı ise hâlâ kendi üzerinde.

G15

Dedesi çiftçi, babası amele. Kendisi 1958 doğumlu. İlkokulu bitirdikten sonra dayısının yanında 6 yıl kunduracıda çalışıyor. Askerden dönünce 1970'te bir tekstil firmasında tezgâhtar olarak işe başlıyor. Kunduracılık, bakırcılık gibi işlerde fazla bir gelecek görmeyince arayışa giriyor. O sırada sanayide demir doğrama atölyesi olan kayınbiraderi, eski sanayide 3. Cadde'de bir çay ocağı talebi olduğunu iletiyor. "Buraya biz ufak bir tane baraka yapalım, bu barakada çay sat" diyorlar. Kabul etmiş ve 4 sene 1975'in 7. ayına kadar sanayide çaycılık yapıp biraz para biriktirmiş. Bir süre sonra "çaycılık yeter" de-

yip kayınbiraderiyle demir doğramada ortak olmuşlar. 4 sene birlikte çalışıp işi öğrenmiş. 1979'da kayınbiraderine hisseleri ödemiş ve doğrama atölyesi ona kalmış. Binaların demir doğramaları, binaların, dükkânların demir doğramaları, balkonların, mutfak tezgâhları, iç merdivenler, kömürlük kapıları, ana giriş kapılarını yapmışlar. 1995'e kadar devam etmiş. 1995'te 15.000 metrekare OSB'den yer alıp çelik kapı işine girmeye karar vermişler. 1998'de 3.000 metre kapatıp OSB'de çelik kapı imalatına başlamışlar. 2009 yılında Türkiye genelinde 120-130 tane bayisi olan bir firmaya dönüşmüşler. Yıllık 15.000-16.000 adet çelik kapı üretiyorlar, bunun dışında çelik kapı ile ilgili ahşap, boya gibi ürünleri de kendileri imal ediyorlar.

G16

Dedesi çiftçi, babası halıcıymış. Kendisi 1958 doğumlu. Babasının Hacılar'da 80 halı tezgâhı varmış. Ortaokulu bitirene kadar orada çalışmış. Babası liseye gitmesine izin vermemiş ve fason çalışan bir döşeme ustasının yanına çırak olarak vermiş. 2 ay sonra kalfalığa yükselmiş. 6 ay sonra usta ortaklık teklif etmiş "kendi yerimizi açalım" demiş. Ortaklık için gereken parayı yeni evlenip askere giden abisi vermiş. Böylece 15 yaşında ilk dükkânını açmış. Ortağı kısa bir süre sonra ayrılmış, o da sanayide çalışan sandıkçılık yapan abisini yanına almış. Onlarla kendisine ilk sermayeyi sağlayan abisi askerden gelinceye kadar çalışmış. O gelmeden abisi için sanayiden dükkân kiralamış. Kendisi döşeme yapmış abisine de mobilya yaptırmış. 1972-1975 arasında 2-3 yıl bu şekilde çalışıp iyi para kazanmışlar. 1975 yılında kazandıklarıyla çok büyük bir firma kurmuşlar, yanlarında 75 kişi çalışıyormuş. Mobilyayla ilgili çok çeşitli ürünler imal ediyorlarmış. Sonra büyük abisi ile anlaşamamışlar ve ayrılıp diğer kardeşleri ile birlikte başka bir atölye tutmuşlar. Bünyelerine eniştelerini de katarak 1978'den bugüne kadar çalışmaya devam etmişler. 1970-2000 arasında Kayseri'de mobilya çok kazandıran bir sektör olmuş, onlar da çoğunlukla Doğu'ya ve İç Anadolu'ya mal satarak büyümüşler. Mobilyayı bilmeyen bir pazar ve yüksek enflasyon olduğu için çok iyi kârlarla satış yapmışlar. Şu anda da mobilya üretimi ile uğraşıyorlar.

G17

Dedesi çiftçi. Babası Hacılar'da bakkalmış. Kendisi 1954 doğumlu. İlkokulu Hacılar'da okumuş. Kayseri'ye çırak olarak gelmiş. 1965 ve 1966 yıllarında Kayseri'de sandıkçılık denilen meslekte çıraklık yapmış. 2 yıl çıraklık yaptıktan sonra İstikbal Mobilya'ya girip 1 yıl çalışmış. 1968 yılında bir ortakla kendi iş yerini açmış. 1969'da ortaktan ayrılmış, ailesini de yanına almış. Sandalye masa yapmaya başlamışlar, bir de satış mağazası açmışlar. 1969-70'e doğru askere gitmiş. Askerdeyken iş kapanmış. Askerden gelince iş yerini tekrar açmış, o zamana dek mobilya sektöründe başka yerlerde çırak olarak çalışan kardeşleriyle beraber olmuşlar. Eski sanayide mobilya grubunda üretime başlamışlar; aynı zamanda mağazacılık da yapmışlar. 1979'da Kurnalı tarafında bir yer bulup masa, sandalye, somya üretimini oraya taşımışlar. 1994 yılında üretimi OSB'ye taşımışlar. 1991 yılında ihracata başlamışlar. Şu anda ofis mobilyaları üretiyorlar ve yoğun olarak ihracata dönük olarak çalışıyorlar.

G18

Dedesi ve babası çiftçi. 1945 doğumlu. Kayseri'de doğmuş. İlkokulu Kayseri'de okumuş sonra sanayide çırak olarak başlamış. Kamyonların şasi denen iskelet kısmının tamiratı ve takviyesini yapıyormuş. Ustasıyla birlikte aşağı yukan 10 yıl böyle beraber çalışmış.

Askerlikten dönüşte ustası işine ortak etmiş. O zaman tamirat işini bırakıp imalata geçmeyi düşünmüşler. Kamyonlar üzerine karoser, damperli karoser yapmaya karar vermişler. O zaman bu işi Kayseri'de yapan olmadığı için kendisinin Ankara'da bir firmada kimliğini gizleyerek ihtisas yapması konusunda anlaşmışlar. Ankara'da bir dampercinin yanında kendisini gizleyerek 22 yaşından sonra çırak olarak işe başlamış. Orada 2,5-3 ay çalışıp işi öğrenmiş ve 1968'de Kayseri'ye dönmüş karoser yapmaya başlamışlar. 1971'in başlanna kadar ustasıyla ortak çalışmışlar. 1971 senesinde ustasından ayrılmış. Kardeşini yanına almış sanayide iki sokak ötede bir iş yeri kiralamış. Orada o iş tutmuş, talep çok olmuş. Siparişlere cevap veremez olunca 1973 senesinin başlannda dükkânı genişletmiş 300 metreye. En çok talep yine doğudan gelmiş. Sivas, Malatya, Erzurum, Diyarbakır, Batman, Siirt, Diyarbakır, Tunceli, Mardin'den çok müşteriler gelmeye başlamış. 1986'da OSB'den yer alıp 1989'da alan kapatmışlar. Sonra 1997'de OSB'den ikinci arsayı almışlar. Bir yandan da sac profiller, putrel demirler, köşebentler vb. metal ticareti yapmaya başlamışlar. 2000 yılında damper işini tamamen bırakmışlar. Şu anda Kayseri'de damper yapan birçok firmanın sahibini kendisi yetiştirmiş. Bu arada bir işçilerinin teşviki ile çelik kapı imalatına girmişler. Şu anda kardeşi çelik kapı imalatını yürütüyor, kendisi ise metal ticareti ile uğraşıyor. Son dönemde iç kapı imalatına da başlamışlar.

G19

1938 doğumlu, dedesi ve babası çiftçi. Babası dokumacılık da yaparmış, askere gidene kadar kendisi de dokuma işinde ve takunyacılık gibi ek işlerde çalışmış şehirde. Askerden sonra 1961 yılında yamalık kumaş parçalan ticaretine başlamış. Orta Anadolu Mensucat Fabrikası'ndan kumaş alıp onlan seyyar olarak satmaya başlamış Kayseri'de. Sonra Ankara'ya gidip semt pazarlannda satmış. Ankara'da gittiği zamanlarda 3 ay gibi uzun süreler kalırmış. Bir süre sonra Anafartalar Caddesi'nde bir iş hanının 6. katında dükkân da tutmuş bir ortakla. İş tutmayınca geri Kayseri'ye dönüp aynı işi yapmaya devam etmiş. Bir süre sonra Düvenönü'nde bir dükkân tutup manifatura işine başlamış ve o günden beri manifaturacılığı hiç bırakmamış. Bu arada o zamanın ünlü bir Hacılarlı tüccarı (ve aynı zamanda) tefecisi ile ortak olmuş. 1974'te HES kurulurken az bir hisseyle HES'e ortak olmuş. Bir zaman sonra HES'in diğer ortaklan (8 kişi) ile anlaşamayıp oradan atılmış. Sonra, bu iki ortak 1980'de Kayseri'de demir haddehanesi kurmuşlar. 6 ay sonra zarar edip işi bırakmışlar. Ardından Kalaba'da bir örgü fabrikasının % 25-30'unu satın almışlar. Bu fabrika, boyahanesi, dikişhanesi ve dokuması ile entegre bir tesismiş. 12 binlik pamuk ipliği çekiyormuş ve iç çamaşırı üretiyormuş. Bu tesisin ürünlerini satmak için Ankara'da, İzmir'de şirket kurup dükkânlar açmışlar. İş zarar etmeye başlayınca ortakla anlaşamamışlar, ayrılmış manifaturaya devam etmiş. 1985'te şu anki dükkânını satın almış. 1995'te OSB'den 13.000 metrekare yer almış. 2000'e kadar 5.000 metrekare yer kapatmış. Oğlunu da yanına alıp döşeme kumaşı yani kanepe kumaşı, koltuk kumaşı üretecek bir fabrika yapmaya karar vermişler. 2002, 2003'te kurduklan tesiste 4-5 yıldır devam ediyor.

G20

Kendisi 1954 doğumlu. Dedesi çiftçi, babası kamyoncuymuş. 1960'lı yıllarda Hacılar'dan kamyonla saman, vs. çekiyor ve Kayseri'den Hacılar bağlanna yolcu taşıyorlarmış. 1966'da abisi askerden gelmiş. Babası işi bırakmış, ağabeyi şoför, kendisi muavin olarak işi devralmışlar. 1973 yılında bir Chevrolet bir de Betford'lan varmış. 1972 yılının sonlannda bir BMC, 1974'te bir de Dodge almışlar. 1976'da askerden gelince bir tane daha Dodge almışlar. "Ondan sonra dörttü, beşti, kepçeydi, şuydu, buydu" derken makina parkını genişletmişler. 1985 yılından sonra hafriyat dalında kamyonculuğa başlamışlar ve Kayseri'de kum çeken en büyük firma olmuşlar. 1995 yılında 3-4 tane kepçeleri 5-6 tane arabaları varmış. 1995 yılında İstikbal, İpek, Kilim vb. büyük organiaze ne kadar firma varsa bu firmalann altyapı malzemelerini çekip, kazılannı yapmışlar. Bu arada Hacılar'da birkaç tane inşaat yapıp satmışlar. Şu anda da Hacılar'da bazı inşaatlan devam ediyormuş. 1985-1997 arasında kum ocaklan varmış, hem kum üretip, hem kum nakli yapmışlar. Bu 12 yıl sürmüş. Bu arada 1997 yılında 4-5 kişi ortak olup bir iplik fabrikası kurmuşlar. Kendisi 8 sene fabrikada yöneticilik yapmış, şimdi yeniden hafriyat işine dönmüş. Bu yıllarda bu ikisi beraber gitmiş. Şu anda yaklaşık 20-25 tane kamyonlan, 5-6 tane kepçeleri, 12-13 tane makineleri var. OSB yakınında bir konkasörleri var. 2-3 yıldır OSB'nin altyapısını yapıyorlar. Yaklaşık 60 kişi istihdam ediliyor.

G21

Dedeleri çiftçiymiş, babaları onlar küçükken ölmüş. 4 erkek kardeşlermiş. İlkokulu bitiren sanayide döşemeciliğe gitmiş, sandalye vb. ürünler yapıyorlarmış. Kayseri'ye taşınmışlar. 1977'ye kadar bazı kardeşler sektörün önde gelen bir mobilya fabrikasında çalışmışlar. 1977'de tüm kardeşler birleşip kendi dükkânlannı açmışlar. Hem mobilya üretip hem alıp satmaya (ticarete) başlamışlar. Asıl atılımı 1992'de yapıp tamamen sanayiciliğe geçmişler. 1995'te şimdiki adlanyla şirketi büyütmüşler. 1996'da OSB'den yer alıp üretimi oraya taşımışlar. Zaman içinde büyüyüp hem arsaları hem de fabrikalann sayısını arttırmışlar ve ülke çapında tanınan bir marka haline gelmişler. Kardeşlerden biri ölmüş, şu anda 3 kardeş 2 çocuk olmak üzere şirketi 5 kişi idare ediyorlar.

G22

Dedesi Osmanlı döneminde başçavuşluktan emekli olmuş. Babası halıcıymış ve durumları akranlarına göre görece daha iyiymiş. Kendisi 1948 doğumlu. Liseden sonra İstanbul Hukuk'da okumuş ve Almanya'ya gidip Heidelberg Üniversitesi'nde doktora yapmış. HES'in kuruluşu çalışmalannda aktif olarak yer almış ancak kurulacak şirketin hisse rejimi konusunda anlaşamadığı için HES'e ortak olmamış. 1977'de dönüp Kayseri'de avukatlık bürosu açmış. 1987'de OSB'den 7 bin metrekare yer alıp, zaman içinde bunun 5.500 metrekaresini kapatmış, kendisi üretim yapmıyor, şu anda fabrikasını kiraya vermiş durumda.

G23

Dede çerçiymiş, duvar ustalığı da yapmış. Babası ve amcası birlikte önce bir iki yıl bakkal dükkânı çalıştırmışlar sonra 1968'de halıcılığa başlamışlar. Babası ve kardeşleri ile (3 kardeş) birlikte 2005'e kadar halıcılık yapmışlar. Kendisi 1960 doğumlu, Kayseri Erciyes

Üniversitesi'nde makine mühendisliğini bitirmiş. 2005'e kadar devam ettikleri halıcık ölmeye başlayınca başka arayışlara girmişler, inşaat sektöründe bir şeyler yapmaya karar vermişler. Yalıtım malzemesi, mantolama, kaplama vb. inşaat işleri düşünüyorlarmış. Bu arada bir iki yazlık inşaatı yapmışlar. Hacılar'da beton ihtiyaçları olmuş, 2 hafta beton için bekleyince "neden beton işine girmiyoruz" demişler. OSB'ye çok yakın bir yerden arsa alıp işe başlamışlar, şu anda beton üretiyorlar.

G24

Dedesi çiftçiymiş. 1940'lı yıllarda dokumacılık da yapmış. Babası halıcılık ve manifaturacılık yaparmış. Genelde Yozgat tarafına mal satarmış. Babası, 1967'de yine Hacılarlı bir aile ile birlikte ATLAS Halı'nın kurucu ortaklarından olmuş. Kendisi 1950 doğumlu. Lise bitene kadar babasının yanında manifaturacılık yapmış. 1968'de ODTÜ elektronik mühendisliğini kazanmış ve okul bitince 1 sene dil eğitimi için İngiltere'ye gitmiş.

Bu arada o zamanlar Ankara'da tanıştığı eşinin babası da Hacılarlıymış ve o da o zamanlar Ankara'da manifaturacılık yapıyormuş. Okulu bitirince Kayseri'ye dönmüş ve TEK'de çalışmaya başlamış. Sonra devlette çalışamayacağına kani olup oradan ayrılmış ve Hacılar'ın ileri gelenlerini ve zenginlerini toplayıp Hacılarlıların ortak olacağı bir fabrika kurma fikrine onları ikna etmiş. Elektrik mühendisi olduğu için ve Türkiye'nin elektrifikasyona gittiği zamanlarda enerji kablosuna çok ihtiyaç olacağını bildiği için kablo üretme fikrini de o ortaya atmış. Uzun yıllar kendisinin de hisse sahibi olduğu bu fabrikanın müdürlüğünü yapmış. Sonra 1999'da HES, bünyesindeki şirketlerle birlikte dağılınca kendi payına düşen şirketi yönetmeye başlamış. Bu arada hastalanmış bu yüzden şirket yönetim sorunları yaşamış ve 2006'da vefat etmiş. Ben görüşme yaptığımda HES'ten kendisine kalan şirketlerin biri (Kimya temizlik malzemeleri şirketi) halen kayyumdaydı. Makine üretimi yapan diğer şirketi ise oğulları hâlâ devam ettiriyorlar ve genelde savunma sanayi için üretim yapıyorlar.

G25

Dedesinin Ankara Samanpazarı Denizciler Caddesi'nde oteli varmış. Babası halıcılık yaparmış. Kendisi 1957 doğumluymuş ve dedesiyle yaşıyormuş. İlkokulu bitirdikten sonra, dedesi onu 14 yaşında bir döşemecinin yanına çırak vermiş. 18 yaşında ilk dükkânını açmış. Askerden dönünce Ankara Siteler'de bir mobilya mağazasında tezgâhtar olarak başlamış. Bir süre sonra işi genişletmişler, bir mobilya ve bir de boya döşeme atölyesi açmışlar. Bu iki atölyeyi de fiilen kendisi yönetiyormuş. Bir süre sonra bu şirketin hissedan haline gelmiş. 1980 darbesinden sonra işleri bozulmuş ve Kayseri'ye dönmüş. Küçük bir atölyede yeniden mobilya koltuk üretimine başlamış. Bir zaman sonra 2. ve 3. atölyeyi açmış. O dönemde ortağı yokmuş, ancak her atölyenin başında yetiştirdiği kalfalardan bir hissedar koymuş, o da işlerin genelini idare etmiş. 1991 yılında, Hacılarlı bir kanepeci ve Erkiletli bir manifaturacı ile ortak olup bir mobilya fabrikası kurmuşlar. Sonra 1996'da ortağından ayrılmış. İlerleyen yıllarda Kayseri kent merkezi içinde kalan çinko fabrikasını satın almış ve çinko üretimi işine girmiş. 2000'lerde Türkiye genelinde alışveriş merkezleri açılmaya başlayınca bu işe girmiş, Kayseri'deki ilk büyük alışveriş merkezini açmış. Bir iki yıl sonra Kayseri'de açılan daha büyük bir alışveriş merkezinin de ortağı olmuş.

G26

Dedesi ve babası çiftçiymiş. Kendisi 1962 doğumlu, 1975'lerde ilkokuldan sonra döşemeciliğe gitmiş. Askerden döndükten sonra 1983'te kendi küçük imalathanesini açmış. Büyük mağazalara parça başı döşeme işi yapmış. 1983'te bütün kardeşler toplanıp yeni sanayide daha büyük bir imalathane açmışlar ve mobilya cilası yapmaya başlamışlar. 1984-1985'te mobilya ticareti de yapmaya karar vermişler. 1987'de Hacılarlı 2 aile ile ortak olup ilk mağazalarını açmışlar. Burada hem mobilya üretip hem de mobilya ticareti yapmışlar. 1989'da bunun dışında sadece kendi ailelerine ait bir mobilya fabrikası kurmuşlar. 1994'e kadar iki iş beraber gitmiş. 1994'te ikisini kendilerine ait firmada de birleştirmişler. 1995'te OSB'den yer alıp 1996'da üretime başlamışlar. 1995'te İstanbul'da MASKO'da ilk mağazalarını açmışlar. Şu anda şirketi iki kardeş yönetiyor. Koltuk, kanepe, yatak ve panel mobilya üretiyorlar.

G27

Dedesi imammış. Kendisi 1950 doğumlu. İlkokuldan sonra kaportacı çırağı olarak işe başlamış. Askerden geldikten sonra yine metal sektörü içinde olduğu için çelik eşya, sandalye üretimine başlamış. O dönemde metal sandalyeler üretmiş. 1975'te kardeşleriyle (3 kardeş) ortak olmuşlar. Kardeşlerden biri zaten mobilyacıymış. Yine çelik eşya (masa, sandalye, dolap, sehpa vb.) üretmeye devam etmişler. 1989 yılında kanepe ve koltuk üretimine de başlamışlar. 1995'te OSB'ye geçmişler. 7-8 bin metre kapalı alanları, 15 bin metre arsaları var. 64 + 5 (idari personel) çalışanları var. Şirketi artık 2. kuşak yönetiyor.

G28

Dedesi çitçilik ve hayvancılıkla uğraşıyormuş ama dokumacılık işine de girmiş. 1940'lı yıllarda babası da dokumacılık işine girmiş. Sonra, Kapalı Çarşı'da dükkân açıp kilim, halı satmış, konfeksiyonculuk yapmış. Kendisi 1957 doğumlu. İlkokuldan sonra okumak istememiş, sanayiye gitmeyi seçmiş. 1968'de o zaman önde gelen 4 mobilya firmasından birinde döşemeci olarak çalışmaya başlamış ve 1977'ye kadar devam etmiş. Askerlik dönüşü, 1979'da bir arkadaşı ile ortak kendi dükkânını açmış. İskeleti başkasından alıp iç malzemesini malzemecilerden kendisi tedarik ederek koltuk döşüyor ve döşeme başına ücret alıyormuş. 1981 yılına kadar bu şekilde çalışmışlar. 1981 yılında ortağı ile ayrılmış, kendi payına düşeni alarak başka daha geniş bir yerde (150-200 metrelik bir dükkânda) döşemeciliğe devam etmiş. 1984 yılına doğru artık iskelet ve kumaşı mağazacılardan değil onlan da alıp mobilyayı komple kendisi yapmaya ve bitmiş olarak Kayseri'deki toptan satan mağazacılara, perakende satan mağazacılara satmaya başlamış. Aradan 2 yıl geçtikten sonra dışarıdan gelen müşterilerin de yönlendirmesiyle artık Kayseri dışındaki vilayetlerdeki mağazacılara da mobilya satmaya başlamış. Önce İç Anadolu'ya sonra Doğu'ya mal satmaya başlamış. İşler iyi gidince sanayide 5 katlı dükkân açıp hem üretmeye hem de satmaya (başkalarına yaptırmaya) karar vermiş ve yanında çalışan bazı ustalara hisse verip kardeşini de yanına almış genişlemek için. 7 yıl sonra çalıştığı beş katlı mağazayı satın almış. Hatta o sırada 1994'te imalatı bırakıp tamamen ticarete geçmiş. Ancak tam dövizle aldığı mağazanın borcunu öderken 1994 Krizi denk gelmiş ve bir sarsıntı geçirmiş. 1996 yılında artık Doğu'yla al-sat'ın bu şekilde gitmeyeceği, çok risk taşıyacağı ve tekrar üre-

time geçmek gerektiğine karar vermişler. Üretimin başına kardeşi geçmiş. Organize'den yer tutulmuş ve tekrar kanepe imalatına başlamışlar. Bayilik sistemi oturtmak istemişler ancak bunu yaparken 1998'de ana sermayeyi batırmışlar. Çünkü bölge bayileri oluşturmuşlar ve verdikleri bayilerin geri ödemesi olmamış. Paralan çok batmamış ama 1-2 senelik gecikme olmuş o 1, 2 sene boşa çalışmış gibi olmuşlar. Ondan sonra: "kendimiz alıp, kendimiz satacağız, bayilik sistemi yapmayacağız" demişler. 2001 yılına kadar bir ortak almışlar. İşler bir süre iyi gitmiş. 2001 krizi yine vurmuş ama devirmemiş. 2005'te şimdiki fabrikalannın bulunduğu arsayı satın almışlar. 2006'da 7.500 metrekare yer kapatmışlar. Bu arada hem kendisinin hem kardeşinin çocuklan büyümüş ve yeğenlerle amcalar anlaşmazlığa düşmüş. Bunun üzerine 2006'da kardeşi ayrılıp başka fabrika kurmuş. Şu anda da koltuk kanepe üretimine devam ediyorlar.

G29

Dedeleri ticaretle uğraşıyormuş. Hacılar'da ve şehirde zücaciye dükkânı varmış. Babaları vaizlik ve müftülük görevlerinin ardından Diyanet İşleri İkinci Başkanlığı'ndan emekli olmuş. Üç erkek kardeşler. Ticari hayatlannı büyük abisi başlatmış. Eski sanayide sunta, kereste kaplama ve mobilya malzemesi sattıkları bir işyeri açmış. Daha sonra büyüdükçe onun yanında çalışmaya başlamışlar. El ele verip bir güç birliği oluşturmuşlar, Kayseri'de ve Ankara'da önemli bir pazarda pay sahibi olmuşlar. Böylece 1994-1995lere kadar sunta işini sürdürmüşler. Sonra Kayseri'deki sanayicilerin çoğu mobilyacı olduğu için mobilya üretiminde kullanılan keçeyi üretecek bir fabrika kurmaya karar vermişler. 1988'de OSB'den arsa almışlar ve üzerine 1995'te tesisi kurmuşlar. Bununla birlikte yine ailece, havlu üreten bir tekstil fabrikası daha kurmuşlar. Şu anda iki dalda da üretime ve ihracata devam ediyorlar.

G30

Dedesi at arabası ile kum taşırmış. Babası sanayiye soğuk demirci olarak çıraklığa gönderilmiş. Babası demircilikte başladıktan sonra diğer kardeşlerini de yanına almış beraber iş büyümüş. İlk eski sanayide demirciler sanayi camisinin önünde başlamışlar. 1970'li yıllara gelindiğinde bu demircilik işi çelik eşya olarak devam etmiş. Formika sanayide yaygınlaşınca ona istinaden çelik eşya (masa, çelik masalar, eski ofis masalan) üretiyorlarmış. 80'li yıllarda Kayseri'de başlayan mobilya furyasında çelik eşyanın yanında mobilya üretimine de başlamışlar. Devam ederken mülk edinmişler, mağaza satın almışlar, bir tane daha almışlar, bir tane daha derken büyük bir mağaza oluşmuş. Ondan sonra yanına mobilyayı eklemişler. Yani 60-70 metrekare olarak başladıklan mağaza 3 katlı yaklaşık her katı 300 metreden 1.000 metrekarelik bir mağazaya dönüşmüş. Ondan sonra 1990'lı yıllarda da 2. kuşaklar da okumayıp işe dahil olmuşlar ve 3 kardeş ve 5 çocuk işi birlikte götürmüş. Kardeşlerden biri şu anki fabrikanın yerini satın almış. 1997 yılında 2.000 metre üzerinde fabrika inşaatını başlatmışlar ve aynı yıl üretime başlamışlar. Şu an 10 bin metre kapalı alanlan 22 bin metrekare de açık alanları var; koltuk ve kanepe üretimine devam ediyorlar.

Açıkel F. (1996) "Kutsal Mazlumluğun Psikopatalojisi", *Toplum ve Bilim*, 70: 153-198.

Açıkel F. (2006) "Entegratif Toplum ve Muarızları: Merkez Çevre Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar", *Toplum ve Bilim*, 105: 30-70.

Açıkel F. (2007) "Model-Bağımlı Modernleşme Üzerine Kavramsal Bir Deneme: Seçkinler ve Osmanlı-Türk Modernliğinin Bilişsel-Kurumsal Repertuarı", Ergut F. ve Uysal, A, eds., *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar*, Ankara: Dipnot.

Adaş EB. (2003) Profit and the Prophet: Culture and Politics of Islamic Entrepreuners in Turkey. Illinois: Dissertation, University of Illinois At Urbana-Champaign.

Adaş EB. (2006) "The Making of Entrepreneurial Islam and The Islamic Spirit of Capitalism", *Journal for Cultural Research*, 10 (2): 113-137.

Adıbelli R. (2003) 19-20. "YY Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar Arasındaki İlişkiler", Aktan vd. eds., *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, içinde Kayseri: KAYTAM, 1-21.

Afyoncu E. (1998) "Kayseri Sancağı'nda Yörükler (1483-1584)", Aktan vd. eds., *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM.

Ahıska M. (2006) "Hayal Edilemeyen Toplum: Türkiye'de Çevresiz Merkez ve Garbiyatçılık", *Toplum ve Bilim*, 105: 11-30.

Ahmad F. (1999) *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad F. (2005) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ajayi DD. (2003) "Nature and Scope of Production Sub-contracting in Nigeria", *Africa Development*, 28: 89-111.

Akbar SA. (1992) *Postmodernism and Islam*, Londra: Routledge.

Akçam T. Kurt Ü. (2012) *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aksiyon dergisi (2007) "Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir", Kasım 2007.

Akşit B. Şentürk R. Küçükural Ö. Cengiz K. (2012) *Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aktar C. (1993) *Türkiye'nin Batılılaştırılması*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aktay Y. (1993) "İslam Ahlakı ve Modernliğin Ruhu", *Bilgi ve Hikmet*, 2 (2): 57-66.

Aktay Y. (2000) *Türk Dinin Sosyolojik İmkanı*. İstanbul: İletişim Yayınları,.

Aktay Y. (2006) "İslam Reformuna Kimin İhtiyacı Var", *Yeni Şafak*, 30.01.2006.

Akyol M. (2006) "Kapitalizm Gerçekten İslam'a Uymaz mı?", *Radikal*, 03.02.2006.

Akyol T. (2011) "Anadolu'da Bilim", *Hürriyet*, 12.12.2011.

Alan G. (2008) "Arşiv Vesikaları Işığında Hacılar Karyesinde Kullanılan Yer Adları", *I. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Kayseri: Hacılar Belediyesi.

Alatas S. (1963) "The Weber Thesis and the South East Asia", *Archives des Sciences Sociales des Religions*, 15: 21-34.

Al-Azmeh A. (1993) *Islams and Modernities*, Verso: Londra.

Albayrak İ. (2000) "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", Aktan vd. eds., *3. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM.

Alpay F. Tunalı İ. (1999) "Anatolian Tigers: Are They For Real", *New Perspectives on Turkey*, 20:77-106.

Altan A. (2008) "Kayseri", *Taraf*, 17.04.2008.

Amin A. (1989) "Flexible Specialization and Small Firms in Italy: Myhts and Realites", *Antipode*, 21: 13-34.

Angel DP. (1991) "High Technology Agglomeration and the Labor Market: The Case of Silicon Valley", *Environment and Planning*, A. 23 (10): 1501-1516.

Arlı A. (2006) "Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim* 105: 96-128.

Arslan A. (1997) "Seküler Dünyada Müslümanlar", *Birikim*, 99: 30-37.

Arslan M. (2001) "The Work Ethic Values of Protestant British, Catholic Irish and Muslim Turkish Managers", *Journal of Business Ethics*, 31 (4): 321-339.

Asgari AM. (2004) "Islamic Studies and the Spirit of Max Weber: A Critic of Cutural Essentialism", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 13 (3): 293-312.

Aston TH, Philpin, CHE. (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* New York: Cambridge University Press.

Atasoy Y. (2009) "İslami Etik ve Günümüzde Türkiye Kapitalizminin Ruhu", Panitch, L., Leys, C., eds., *Küresel Parlama Noktaları*. İstanbul: Yordam Yayınları, 128-146.

Atay T. (2004) *Din Hayatları Çıkar: Antropolojik Denemeler*, İstanbul: İletişim.

Avcıoğlu D. (1974) *Türkiye'nin Düzeni Cilt I, II*; İstanbul: Cem Yayınevi.

Ayata S. (1987) *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Ankara: Yurt Yayınları.

Ayata S. (1991) "Çevresel Nitelikteki Geleneksel Tarikatlar", Tapper, R., ed., *Çağdaş Türkiye'de İslam*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 133-171.

Ayata S. (1991) *Sermaye Birikimi ve Toplumsal Değişim*, Ankara: Gündoğan Yayınları.

Ayata S. (1996) "Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey", *Middle East Journal*, 50, 1: 40-56.

Ayata S. (2004) "Bir Yerel Sanayi Odağı Olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya ile İlişkiler", İlkin, S., vd. eds., *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aydemir OG. (1966) "Türküler'in Doğuş Hikâyeleri: Hacılar Köyüne Basuğum Oldu", *Türk Folklor Araştırmaları*, 10 (207): 4228-4229.

Aydın S. (2006) "Paradigmada Tarihsel Yorumu Sınırları. Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 105: 70-96.

Aydın U., Alkan H., (2000) "Türkiye'de İşadamı Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD", *Toplum ve Bilim*, 85: 133-5.

Aydın M. (1993) "Dinin Dünyevileşme Sorunu Protestanlık ve İslam" *Bilgi ve Hikmet*, 2: 43-56.

Aydoğdu B. (2008) "Hacılar Folkloru Hakkında Yapılan Çalışmalar", *I. Hacılar Sempozyumu (11-13 Mayıs 2007) Bildiri Kitabı*. Kayseri: Hacılar Belediyesi, 77-91.

Ayengin T. (2005) "Çalışmanın Dini Temelleri, Kalvinizm ve İslam Örneği", *İslami Araştırmalar*, 18 (4): 463-472.

Aygün ZK., Aslan M., Güney S. (2008) "Work Values of Turkish and American University Students", *Journal of Business Ethics*, 80: 205-223.

Aytemur ÖJ. (2010) *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri*, İstanbul: Libra Yayınları.

Babaoğlu H. (2006) "Müslüman Kalvinistler Yeritie Batılı Kalvinistleri Taruşsak", *Vatan*, 03.02.2006.

Bakır A. (2006) "Belgelerle Hacılar", 1 *HADAK*, 7: 58-65.

Bakır M. (2008) "Hacılar İnsanı'nın Ticaret ve Sanayideki Başarısında Dini Değerlerin Önemi", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri, Hacılar Belediyesi, 43-55.

Barkey K. (1999) *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Barlas M. (2006) "Olayın Sırrı Kalvin'de mi Gizli?", *Sabah*, 27 Ocak.

Başgöz İ. (2009) "Güngör Uras'a Açık Mektup", *Radikal*, 08 Eylül.

Bauman Z. (1995) *Modernite ve Holocoust*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Bauman Z. (1998) *Globalization: The Human Consequences*, Cambridge: Polity Press.

Baydar O., ed., (1999) *75 Yılda Çarklardan Çiplere*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Bayırbağ MK. (2008) "Merkez Çevre'den Piyasa-İslam Sentezine: İkinci Neoliberal Program ve AKP", *Doğudan*, c. 6.

Bayırbağ MK. (2009) "Local Entrepreneurialism and State Rescaling in Turkey", *Urban Studies* 385: 1-23.

Bayırbağ MK. (2011) "Pro-Business Local Governance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep", *Business and Politics*, 13 (4). Art. 6.

Bayraktar B. (2003) "Rıfat Çalıka'nın Anılarında Kayseri ve Türkiye'den Yansımalar", Akıan vd. eds., *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 83-93.

Bayramoğlu A. (2001) *Türkiye'de İslami Hareket: Sosyolojik Bir Bakış (1994-2000)*, İstanbul: Patika.

Bedirhanoğlu P., Yalınan G. (2009) "Neo-liberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler", *Praksis*, 19: 241-266.

Belge M. (2002) "Batılılaşma: Türkiye Rusya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 43-55.

Bellah R. (1963) "Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia", *Journal of Social Issues*, xix (1): 52-60.

Bellah R. (1957) *Tokugawa Religion: The Values of Pre-industrial Japan*, Glencoe Ill. Free Press.

Berkan İ. (2006) "Şimdi Model Kalvinizm mi Yani?", *Radikal*, 31.01.2006.

Berkes N. (1963) *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, Isıanbul.

Berman M. (2005) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Berman M. (1988). *All That Is Solid Melts Into Air*. New York: Penguin Books.

BHFR (2007) (Boydak Holding Faaliyet Raporu) Kayseri.

Bilefsky D. (2006) "Protestant Work Ethic in Muslim Turkey", *International Herald Tribune*, 11.09.2006.

Bilici M. (1998) "İçselleştirilmiş Ötekilik ve Her Şey Olarak İslam", *Birikim*, 113: 89-90.

Birnbaum N. (2002) *Sanayi Toplumunda Kriz*, çev. Tarkam Karatekin - Filiz Ürgüt, İstanbul: Babil Yayınları,.

Birol İ., Yerlikhan M. (2007) *Kayseri Salnamesi 2006/2007 Almanak*, Kayseri: Kocasinan Belediyesi Kültür Yayını: 6.

Birtek F., Toprak B. (1993) "The Conllictual Agendas of Neoliberal Reconstruction and the Rise of Islamic Politics in Turkey", *Praxis International*, 13 (2): 192-212.

Bocock RJ. (1971) "The Ismailis in Tanzania: A Weberian Analysis", *The British Journal of Sociology*, 22, (4): 365-380.

Bora T. (1998) *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora T. (2002) "Milliyetçi Muhafazakâr İslami Düşünüşte Negatif Batı İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşe ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 251-268.

Bora T. (2004) "İsim Şehir Oyunu", *Radikal*, 18.07.2004.

Bora T. ed., (2010) *Taşraya Bakmak*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav K. (1988) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav K. (2009) "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", Uzgel, İ., Duru, B., eds. *AKP Kitabı: Bir Dönüşüm Bilançosu*. Ankara: Phoenix, 463-473.

Boratav K. (2011) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, Ankara: İmge Kitabevi.

Bourdieu P. (1977) *The Outline of a Theory of Practice*, çev. Richard Nice, NY ve Londra: Cambridge Universty Press.

Bourdieu P. (1984) *A Social Critique of Judgement of Taste*, çev. Richard Nice, Cambridge, Mass.: Harvard University Press,.

Bourdieu P. (1987) "Legitimation and Structured Interest in Weber's Sociology of Religion", Lash, S., Whimster S., eds., *Max Weber, Rationality and Modernity*, Boston: Allen and Unwin, 119-136.

Bourdieu P. (1991) "Genesis and the Structure of the Religious Field", *Comparative Social Research*, 13: 1-43.

Bourdieu P. (1999) *Language and Symbolic Power*, ed. ve yay. haz. John B. Thompson, çev. Gino Raymond ve Matthew Adamson, Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Bourdieu P., Wacquant LJD. (2003) *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. Nazlı Ökten, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boz C. (2006) "Kalvinizm ve İslam Protestanlığı Tartışmaları", *Aydın Ses*.

Bromley S. (1994) *Rethinking Middle Eastern Politics*, Austin: University of Texas Press.

Brusco S. (1982) "The Emilian Model: Productive Decentalization and Social Integration", *Cambridge Journal of Economics*, 6: 167-184.

Brusco S. vd. (1996) "The Evolution of Industrial Districts in Emilia-Romagna", Cossentino, F. vd. eds., *Local and Regional Response to Global Pressure: The Case of Italy and Its Industrial Districts*, Geneva: International Institute for Labor Studies.

Buğra A. (1998) "Class, Culture and The State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *Middle Eastern Studies*, 30: 521-539.

Buğra A. (2002) "Labour, Capital and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", *Midde Eastern Studies*, 38 (2): 187-204.

Buğra A. (2008: 192) *Türkiye'de Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra A., Savaşkan O. (2010) "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde iş Dünyası", *Toplum ve Bilim*, 118: 92-124.

Bulaç A. (1993) "Modernite'nin Sekûler Sitesinde Kutsala, Hayata ve Tarihe Dönüş", *Bilgi ve Hikmet*, 1993 2: 19-34.

Bulduk Ü. (1998) "Halil Abbasizade'ye Göre XIX. Yüzyılda Kayseri", Aktan vd. eds., *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 95-99.

Bulut F. (1997) *Tarikat Sermayesinin Yükseltişi - İslam Ekonomisinin Eleştirisi*, Ankara: Doruk Yayınevi.

Burak M. (2009) "Türkiye'nin Yaşanacak Şehirleri", *CNBC-e Business*, 35.

Büyükmihçi G. (2005) *Kayseri'de Konut ve Yaşam Kültürü*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Cadene P., Strôm MH. eds., (1998) *Decentralized Production in India,-Industrial Districts, Flexible Specialization and Employment*, New Delhi: Sage.

Can E. (2006) "Türkiye'nin Kalvin'i Fettullah Hoca mı?", *Referans*, 27.01.2006.

Can K. (1997a) "Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı?", *Birikim*, 99: 59-65.

Can K. (1997b) "Tekkeden Holdinge: Yeşil Sermaye", *Milliyet*, 11-18 Mart.

Canatan K. (1993) "Kapitalizm, Protestanlık ve İslam", *Bilgi ve Hikmet*, 2: 35-42.

Cawthorne PM. (1995) "The Rise of Networks and Markets of a South Indian Town: The Example of Trippur's Cotton Knitwear Industry", *World Development*, 23: 43-56.

Cengiz K. (2008a) Religion, Industrialization and Social Change in Turkey: The Concept of Calvinist Islam, An Oxymoron?, Paper presented to the MESA (Middle East Studies Association) 42. Annual Meeting, November 22-25, Washington DC. USA.

Cengiz K. (2008b) "Hacılar'da Endüstrileşme ve Toplumsal Değişim: Weberci Bir Yaklaşımın Uygun(suz)lukları", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar, 121-147.

Cengiz K. (2010) The New Industrial Class of Turkey between Community and Market. A Cross Section from an Anatolian City: Kayseri, Paper presented to the "How Class Works-2010 Conference", State University of New York Stony Brook, Center for Study of Working Class Life, Department of Economics, New York, USA, 3-5 Haziran.

Cengiz K. (2011) "Kasabanın Sırrı: Fakir Bir Dağ Köyünden Bir Sanayi Odağına Hacılarlı (Kayseri) Sanayiciler: Yerellik, Modernlik ve Küreselleşme Ekseninde Eğilimler", Birler, Ö., vd. eds., *2000'li Yıllarda Türkiye'de Siyaset ve İktisat Rüzgarları* TSBD 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Kitabı, Ankara: Efil Yayınevi, 81-107.

Clammer J. (1985) "Weber and Islam in South East Asia", Buss, A., ed. *Max Weber in Asian Studies*, Leiden Brill, 102-14.

Clark TN. (2003. 3. "Urban Amenities: Lakes, Opera, and Juice Bars: Do They Drive Development?", Clark, TN. ed., *The City as an Entertainment Machine (Research in Urban Policy, Volume 9)*, Emerald Group Publishing Limited, 103-140.

Cömert H. (2008) "19. Yüzyıl Sonlarında Hacılar", *1. Hacılar Sempozyumu (11-13 May 2007) Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 147-174.

Çakır R. (1990) *Ayet ve Slogan*, İstanbul: Metis.

Çakır R. (1994) *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, İstanbul: Metis.

Çakır R. (2009) *Mahalle Baskısı*, İstanbul: Doğan Kitap.

Çalmuk F. (2005) "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık Cildi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 550-576.

Çayırdağ M. (2008) "Vakıf Kayıtlarında Hacılar", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 175-186.

Çelik C. (2003) "İslam İktisat Ahlakına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber ve Ülgener Üzerine Bir İnceleme", *İslami Araştırmalar*, 16, (4): 660-672.

Çelik Ö. (1993) "Modern İdrakın Tabii Hasılası ya da Tarihin Kırılım Evresinde Son Arayışın Dili", *Bilgi ve Hikmet*, 2: 67-83.

Çetin ÇZ. (2008) "Kazan Tatarlarında ve Hacılar'da Mani Söyleme Geleneği", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 187-198.

Çınar M. (1997) "Yükselen Değerlerin İşadamı Cephesi: MÜSİAD", *Birikim*, 95: 52-6.

Das K. (1998) "Collective Dynamism and Firm Strategy: Study of an Indian Industrial Cluster", *Entrepreneurship and Regional Development*, 10: 33-49.

Dator JA. (1966) "Protestant Ethic in Japan", *The Journal of Developing Areas*, 1 (1): 23-40.

Demir İ. (2008) "Kayseri Hacılar Karyesi'nin Tahriri ve Temettuat Defterine Göre Demografik Yapısı ve Gelir Kaynakları", *1. Hacılar Sempozyumu (11-13 May 2007) Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 267-271.

Demir Ö. vd. (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies*. 40 (6): 166-188.

Demiralp S. (2009) "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey", *Comperative Politics*, 41: 315-335.

Demirci E. (2010) "İzmir Dört Tekerine Fren Takılmış Araba Gibi", *Hürriyet*, 22.12.2010.

Demirel T. (2002) "Cumhuriyet Döneminde Alternatif Batılılaşma Arayışları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul:* İletişim Yayınları, 218-238.

Demirpolat A. (2002) *The Rise of Islamic Economic Ethic, Rationality and Capitalism in Modern Turkey: The Case of Konya*, Ankara: METU.

Dikbaş K. (2010) "Baydak'tan Yönetim Sırları", *Zaman*, 07.12.2010.

Dikeçligil B. (2008) Bir Yerel Sanayi Odağının Sosyolojik Yapısı: Kayseri Hacılar İlçesi. Kayseri: TÜBİTAK Proje Raporu.

Dinçer B., Özarslan M. (2004) *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi Araştırması*, Ankara: DPT.

Doğan AE. (2007) *Mekân Ücreti ve Gündelik Hayatın Birliktm ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak*, 16:91-122.

Doğan AE. (2007) "Siyasi Yansımalarıyla İslamcı Sermaye'nin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", *Mülkiye*, 30 (252): 47-68.

Doberty JS. (2007) Islamic Economics: The Islamic Bourgeoise and the Imagined Community, İstanbul: *MA Thesis, Boğaziçi Univerity Institute for Graduate Studies in the Social Sciences.*

Doğuş S. (2003) "Anadolu'da Ahiliğin Kuruluş ve Gelişmesinde Kayseri'nin Rolü", Aktan vd. eds., IV. *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 151-159.

Dönek E. (1997) *Kayseri İlinin Ekonomik Yapısı ve Gelişme Alanları*, Kayseri: KTO Yayınları.

DPT. (2000) Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Bölgesel Gelişme, Ankara: DPT.

Du Toit, A. (1985) "Puritans in Africa? Afrikaner 'Calvinism' and Kuyperian Neo-Calvinism in Late Nineteenth-Century South Africa", *Comparative Studies in Society and History*, 27 (2): 209-240.

Durak Y. (2011) *Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi İşveren İlişkileri ve Dindarlık*, İstanbul: İletişim.

Durakbaşa A. (2010) "Taşra Burjuvazisinin Tarihsel Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, 118: 6-39.

Dursun D. (1993) "Laikliğin Türkiye'deki İşleyişi Üzerine Bazı Tespitler ve Düşünceler," *Bilgi ve Hikmet*, 2: 97-107.

Economist (1996) "The Faces of Islam", 340, 17.08.1996.

Efeoğlu E. (2006) "İslam Kalvenciliği", *Türk Dili Dergisi*, 20 (115).

Eisenstadt S.N. (2000) Multiple Modernities, *Deadalus*, 129 (1): 1-29.

Ekrem E. (2004) *Ahilik: Ahlakla Kalitenin Buluştuğu Bir Esnaf Teşkilatlanma Modeli*, Kayseri Kayseri Esnaf ve Sanatkârları Birliği Yayını.

Ekzen N. (2009) "AKP İktisat Politikaları 2002-2007", Uzgel, I., Duru, B. eds., *AKP Kitabı: Bir Dönüşüm Bilançosu*. Ankara: Phoenix, 473-492.

Eldek H. (2007) *Value Assesment for Defining the Conservation Principles for Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası*, Ankara, METU.

Emir Kalkan (1982) "Kayseri'ye Yerleşen Türk Toplulukları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 17: 86-102.

Emiroğlu K. (2009) "Trabzon Ne Yetiştirsin", Bakırezer ve Demirer, eds., *Trabzonu Anlamak*, İstanbul: İletişim, 97-127.

Emre A. (2006) "Protestan İslam Stratejisi ve BOP", *Yeni Şafak*, 29 Ağustos.

Eraydın A. (1999) "Sanayinin Anadolu'da Yaygınlaşması ve Son Dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları", Baydar O. ed., *75. Yılda Çarklardan Çiplere*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı İş Bankası Yayınları.

Eraydın A. (2002) *Yeni Sanayi Odakları Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

Erendil AT. (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli-Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı: Eleştirel Kuram Açısından Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, 86: 91-117.

Eres B., Bahçe SK. (2009) "Sermaye Birikimi ve Siyasal Dönüşüm: AKP", Uzgel, I., Duru, B eds., *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, 510-520.

Erkekoğlu H. (2008) *İmalat Sanayi Rekabet Gücü Araştırması Kayseri Örneği*, Ankara: Palme Yayıncılık.

Erkilelioğlu H. (1998) *Kayseri Yakın Tarihinden Notlar*, Kayseri: Kayseri Ticaret Odası Yayınları.

ESI. (2005) *Islami Kalvinistler: Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık*, www.esiweb.org.

Febvre L. (1995) *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Ankara: İmge Yayınevi.

Filiztekin A.O., Tunalı I. (1999) Anatolian Tigers Are They For Real, New Perspectives on Turkey, 20: 77-106.

Florida R. (2002a) *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*, Basic Books.

Florida R. (2002b) Why Cities without Gays and Rock Bands Are Loosing the Economic Development Race. *Washington Monthly*, 1-14.

Florida R. (2004) In Defense of the Creative Class. http://www.matr.net/article-10729.html Nisan 28. Erişim 10 Şubat 2012.

Florida R. (2008) *Who is Your City*, New York: Basic Books.

Geertz C. (1963) *Peddlers and Princess Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns*, Chicago: The University of Chicago Press.

Geertz C. (1956) "Religious Belief and Economic Behavior in a Central Javanese Town: Some Preliminary Considerations", *Economic Development and Cultural Change*, 4 (2): 134-158.

Geertz C. (1968). *Islam Observed: Religious Developments in Morocco and Indonesia*, Chicago: Chicago University Press.

Gellner E. (1963) "Sanctity, Puritenism, Secularization and Nationalism in North Africa", *Arcives de Sociologie des Religiones*, 8: 71-86.

Gellner E. (1992) *Postmodernizm, Reason and Religion*. Londra: Routledge.

Gençoğlu AY. (2008) "Hacılar Ekonomisinin Sosyo Kültürel Temelleri", *1. Hacılar Sempozyumu (11-13 May 2007) Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi.

Geniş A. (2006) *İşçi Sınıfının Kıyısında: Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme*, Ankaraa: Dipnot Yayınları.

Giddens A. (1992) *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.

Giddens A. (2010) *Sosyoloji*, Istanbul: Say Yayınları.

Glaese EL. (2005) Review of Richard Florida's The Rise of the Creative Class, http://www.creativeclass.com/rfcgdb/articles/GlaeserReview.pdf Erişim 10 Şubat 2012.

Goodman E., Bamford EJ. (1989) *Small Firms and Industrial Districts in Italy*. Londra: Routledge.

Göde K. (2000) "Kayseri ve Yöresindeki Tarihi Mekânların Düşündürdükleri", Aktan vd. eds., *3. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 165-171.

Göğüş Z. (2009) "Kayseri Eriklemesi ve YÖK'ün AB Hukuku", *Milliyet*, 22.08.2009.

Gökçek I.G. (2000) "Kültepe Vesikalarına Göre Asur-Kanis Arası Ulaşım ve Taşımacılık", Aktan vd. eds., *3. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM.

Göle N. (2000) *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. Istanbul: Metis.

Göle N. (2001) *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Istanbul: Metis.

Göle N. (2002) "Bau Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşe ve Batıcılık*, Istanbul: İletişim Yayınları, 56-68.

Göle N. (2002) "Islam in Public: New Visibilities and New Imaginaries", *Public Culture*, 14 (1): 173-190.

Göle N. (2002a) "Bau Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3. Modernleşme ve Batıcılık*, Istanbul: İletişim Yayınları, 65-68.

Göle N. (2006) "Islamic Visibilities and Public Sphere", Göle, N., Ammann L., eds., *Islam and Public Sphere*, Istanbul, Istanbul Bilgi University Press, 3-45.

Gönenç L. (2006) "2000'li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek", *Toplum ve Bilim*, 105: 129-153.

Granovetter MS. (1973) "The Strenght of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360-80.

Gunter MM., Yavuz H. (2007) "Turkish Paradox: Progressive Islamists versus Reactionary Secularists", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16 (3): 289-301.

Güçlüay S. (1996) "Selçuklular Döneminde Kayseri'nin Ticari İmkânları", Aktan vd. eds., *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 103-109.

Gülalp H. (2001) "Globalization and Political Islam: The Social Bases of Turkey's Welfare Party", *International Journal of Middle East Studies*, 33 (3): 433-448.

Güler A. (2000) "Kayseri'de Demografik Durum (1831-1914)", Aktan vd. eds., *3. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 201-218.

Gündüz A. (2000) "18. Yüzyılın Sonlarında Kayseri'de Eşkıyalık ve Eşkıyalar", Aktan vd., eds., *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 223-229.

Habermas J. (1989) "Neo Conservative Cultural Critism in the United States and West Germany", Nicholsen, SW ed., *The New Conservatism: Cultural Critism and the Historians Debate*, Massachusetts: The MIT Press.

Habermas J. (1994) "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", Zeka, ed., *Postmodernizm*, İstanbul: Kıyı Yayınları.

Hanioglu Ş. (2006) "Max Weber ve İslami Kalvenistler", *İslami Araştırmalar*, 18 (4): 473-477.

Hayek FA. (1995) *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük*, Ankara: İş Bankası Yayınları.

Hayek FA. (1999) *Kölelik Yolu*, Ankara: Liberte Yayınları.

Hiedenreich H. (1996) "Beyond Flexible Specialization: The Rearrangement of Regional Production Orders in Emilia Romagna and Baden Württemberg", *European Planning Studies*, 4 (4): 401-417.

Hill C. (1998) "Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı", David, SL, ed. *Kapitalizmin Doğuşu*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Hilton R., ed., (1976) *The Transition from Feodalism to Capitalism*. Londra: New Left Books.

Hirst P. (1975) "The Uniqueness of the West", *Economy and Society*, 4 (4): 446-475.

Hobsbawn E. (1968) *Industry and Empire*, Londra: Pelican Books.

Hobsbawn E. (2005) *Devrim Çağı*, Ankara: Dost Kitabevi.

Hobsbawn E. (2008) *Sanayi ve İmparatorluk*, Ankara: Dost Kitabevi.

Holmes J. (1988) "The Organization and Locational Structure of Production Subcontracting", Scott, AJ., Storper, M., eds., *Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*, Boston: Unwin Hyman, 80-106.

Holmström M. (1998) "Bangalore as Industrial District: Flexible Specialization in Labor Surplus Economy", Cadene, P., Hölmström, M eds., *Decentralized Production in India,-Industrial Districts, Flexible Specialization and Employment*. New Delhi: Sage.

Hülagü M. (1998) "On Dokuzuncu Asrın Ortalarında Kayseri'de Aşiret Olayları (1845-1865)", Aktan vd. eds., *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 193-203.

İlhan A. (1976) *Hangi Batı*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

İmamoğlu V. (1997) "20. Yüzyılın İlk Yarısında Kayseri Kenti: Fiziki Çevre ve Yaşam", Aktan vd. eds., *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM.

İnalcık H. (1995) "Comments on 'Sultanism: Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Near Eastern Studies*, 1: 49-72.

İnalcık H. (1998) "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar," Keyman, EF, Sarıbay, AY. eds., *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam. Ankara:* Vadi Yayınları.

İnbaşı M. (1992) *16. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

İnsel A. (1997) "Alın Nesil Yeni Muhafazakârlık ve Fettullah Gülen", *Birikim*, 99: 67-76.

Jang JH. (2006) On the Road to Moderation the Road to Business in Transforming Political Islamist in Turkey. *Journal of International and Area Studies*, 3 (2): 97-112.

Jennings RJ. (1999) *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, İstanbul: The Isis Press.

Ji-Hyang J. (2005) *Taming Political Islamists by Islamic Capital: The Passions and The Interests in Turkish Islamic Society*, Austin: The University of Texas.

Judson D. (2005) "Islamic Calvinism' a Paradoxical Engine for Change in Conservative Central Anatolia", *Friday*, 30 Eylül.

Kahraman HB. (2008a) "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebeleri II", *Sabah (daily)* 17.09.2008.

Kahraman HB. (2008b) "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebeleri III", *Sabah (daily)* 18 Eylül 2008.

Kahraman HB. (2008c) "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebesi", *Sabah (daily)*, 15 Eylül.

Kahraman HB. (2008d) "Muharebe Tahlilleri", *Sabah (daily)*, 24 Eylül.

Kahraman HB. (2010) "Modernleşmenin Modernleşmesi", *Sabah (daily)*, 25 Ağustos.

Kahraman HN. (2002) "Bir Zihniyet, Kurum, Kimlik Kurucu Olarak Batılılaşma", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 125-146.

Kalaç AH. (2007) *Kayseri'yi Bilmek İster Misiniz Yahut Kayseri'nin Ekonomik Durumu*, Kayseri: Mazaka Yayıncılık.

Karatepe Ş. (2003) *Kendini Kuran Şehir*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Kardam F., Cengiz K. (2011) "Republican Citizenship in Turkey: Historical Development, Perceptions and Practices", *Middle Eastern Studies*, 47 (1): 151-165.

Karpat K. (1998) "1880'lerde Kayseri Sancağı'nın Sosyal Ekonomik ve İdari Durumu", *Belleten*, Cilt 57, Sayı 235 Aralık 1988 s.

Kars Z. (2008) "1900'lerin Başında Kayseri'de Nüfus, Eğitim, Bayındırlık, Sağlık, Ekonomik Hayat ve Hacılar," *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 483-501.

Kartın C. (2008) "Hacılar Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifi Şirketi'nin Kuruluşu ve Dokumacılığın Hacılar'daki Yeri", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 503-509.

Kayseri Valiliği (2000) *Kayseri İli 1999 Yılı Sanayi ve Ticaret Raporu*, Kayseri İl Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü.

Kazan E. (1994) *Amerika Amerika*, çev. Özay Süsoy, İstanbul: Yaba Yayıncılık.

Kazgan G. (1999) *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Kemal Y. (2008) *Bu Diyar Baştan Başa*. İstanbul: YKY.

Kepenek Y. (1999) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keyder Ç. (1987) *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Londra, New York, Verso.

Keyder Ç. (2010) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman F, Lorasdağı BK. (2010) *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Kılıçbay MA. (1991) *Türkiye Ekonomisi Modeller, Politikalar, Stratejiler, Ankara*: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Kıray M. (***) *Ereğli. Ağır Sanayi'den Önce Bir Sahil Kasabası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kıvanç Ü. (1997) "İslamcılar ve Para Pul: Bir Dönüşüm Hikâyesi", *Birikim*, 99: 39-58.

Kıvanç Ü. (2012) Ağlama Anne Güzel Yerdeyim, http://vimeo.com/49397486.

Knorringa P. (1996) *Economics of Collaboration: Indian Shoemakers between Market and Hierarchy*. New Delhi ve Londra: Sage Publications.

Knorringa P. (1996) *Economics of Collaboration: Indian Shoemakers between Market and Hierarchy*. New Dehli ve Londra: Sage.

Koçak O. (2004) "Sunus", Scheler. *Ressentiment* (Hınç), İstanbul: Kanat Kitap.

Koraltürk M. (1997) *Sümerbank in the Vanguard of the Turkish Economy, Ankara: Sümerbank Holding*.

Korat G. (1995) "Bir Anakronik Panarama: Kayseri Kenti", *Birikim*, 86-87: 135-139.

Korat G. (1995) "Bir Anakronik Panaroma: Kayseri Kenti", *Birikim*, 86-87: 135-9.

Koyuncu Berrin (2002) "Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi Çatışma mı?", Keyman, EF. ed., *Liberalizm, Devlet, Hegemonya* İstanbul: Everest.

Köse AH., Öncü A. (1998) "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayi: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?," *Toplum ve Bilim*, 77: 135-158.

Köse AH., Öncü A. (2000) "1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayi", *Toplum ve Bilim*. 51: 117-128.

Kösebalaban H. (2007) "The Rise of Anatolian Cities and the Failure of Modernization Paradigm", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16 (3): 229-240.

Köseli B. (2008) "Türkiye'nin en Mutlu İlçesi Hacılar", *Zaman, (daily)* 8 Şubat.

Kumar K. (1999) *Sanayi Sonrası Toplumdan Post Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Ankara: Dost Kitabevi.

Kuran T. (1995) "Islamic Economics and the Islamic Subeconomy", *Journal of Economic Perspectives*, 9 (4): 155-173.

Kuran T. (1996) "The Discontents of Islamic Economic Morality", *The American Economic Review*, 86 (2): 438-442.

Kuran T. (2002) *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kurmuş O. (2007) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Yordam Kitap.

Kurt A. (2009) *İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*, Bursa, Emin Yayınları.

Kutlu, Ö. (2007) "Local Government Tradition and its Cultural, Social and Political Bases: The Konya Model," *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16 (3): 255-271.

Landes DS. (1998) *Kapitalizmin Doğuşu*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Lash S., Urry J. (1987) *The End of Organized Capitalism*, Madison: University of Wisconsin Press.

Lodhi Aasiya (producer) (2006) Turkish Toil Brings New Form of Faith, Night Waves,BBCRadio3. http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/business/4788712.stm. Published: 2006/03/13 01:42:45 GMT.

Loimeier R. (2005) "Is There Something like 'Protestant Islam", *Die Welt des Islams*, New Series, 45 (2): 216-254.

Macfarlane A. (1993) *Kapitalizm Kültürü*. İstanbul: Ayrıntı.

Mahmood S. (2005) *The Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton: Princeton University Press.

Mardin Ş. (1986) *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (1990a) "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", Türköne, M., Önder T., eds., *Türkiye'de Toplum ve Siyaset-Makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (1990b) "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri Türköne M., Önder T., eds., *Türkiye'de Toplum ve Siyaset-Makaleler I*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (1992) *Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (1993) "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Tapper, ed., *Çağdaş Türkiye'de İslam*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 71-99.

Mardin Ş. (1995a) "Sivil Toplum", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1918-1922.

Mardin Ş. (1995b) "Civil Society and Islam", Hall, J ed. *Civil Society*, Cambridge: Polity Press.

Mardin Ş. (1998) *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (2000) "Batıcılık", *Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 9-81.

Mardin Ş. (2002) "Türk Düşüncesinde Batı Sorunu", *Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 239-249.

Mardin Ş. (2003) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset. Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin Ş. (2005) "Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı", *Doğu Batı*, 31: 29-52.

Markusen A., Park SO. (1993) "The State as Industrial Locater and District Builder: The Case of Changwon, South Korea", *Economic Geography*, 69: 158-81.

Marx K. (1966) *Kapital* Cilt 1(Kitap 1), çev. Mehmet Selik, Ankara: Sol Yayınları.

Mavi B. (2008) "Türkiye'nin Yaşanabilir Şehirleri", *CNBC-e Business*, Ekim.

McClelland D. (1961) *The Achieving Society*, New York: Van Nostrand.

Mead DC., Liedholm C. (1998) "The Dynamics of Micro and Small Enterprise in Developing Countries", *World Development*, 26 (1).

Menning G. (1997) "Ethnic Enterprise in the Decentralized Textile Industry of Surat, India", *The Journal of Entrepreuncrship*, 6 (2): 141-164.

Meriç C. (1996) *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mooers C. (1997) *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Ankara: Dost Kitabevi.

Mulholland K. (1997) "The Family Enterprise and Business Strategies", *Work, Employment and Business Strategies*, 11 (4): 685-711.

Mungan M. (2009) "Hiza, Hala y ve Haset", *Birikim*, 236-237: 8-15.

Mutlu K. (1990) "Toplumların Gelişiminde Dini Değer Yargılarının Önemi: İslam ve Protestan Ahlakının Karşılaşurılması", *İslami Araştırmalar*, 4 (2): 99-104.

Müftüoğlu BG. (2000) "Istanbul Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretiminin Değişen Yapısı ve Farklılaşan İşgücü", *Toplum ve Bilim*, 86: 118-138.

Müftüoğlu BG. (2004) "Büyük ve Küçük Firmalar Arasındaki İlişkilerin Bildiğimiz ve Bilmediğimiz Yönleri", *İktisat Dergisi*, 452: 57-62.

Nadvi K. (1999a) "Shifting Ties: Social Networks in the Surgical Instrument Cluster of Sialkot, Pakistan", *Development and Change*, 30 (1): 143-177.

Nadvi K. (1999b) "The Cutting Edge: Collective Efficiency and International Competitiveness in Pakistan", *Oxford Development Studies*, 27 (1): 81-107.

Nadvi K., Schmitz H. (1994) "Industrial Clusters in Less Developed Countries: Review of Experiences and Research Agenda", *Discussion Paper No. 339*, Institute of Development Studies, Brighton: University of Sussex.

Nafissi MR. (1998) "Reframing Orientalism: Weber and Islam", *Economy and Society*, 27 (1): 97-118.

Nafissi MR. (2005) "Reformation, Islam and Democracy: Evolutionary and Antievolutionary Reform in Abrahamic Religions", *Comparative Studies of South Asia, South Africa and the Middle East*, 25: 408-38.

Navarao-Yaşın J. (2003) "Kimlik Piyasası: Metalar, İslamcılık, Laiklik", Kandiyoti, D., Saktanber A., eds., *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, Istanbul: Metis.

Nazif A. (1987) *Kayseri Tarihi (Mir' at-ı Kayseriyye)*, Hazırlayan Mehmet Palamutoğlu Kayseri.

New York Times (2006) 27.09.2006.

Nichols T., Suğur N. (1996) "Small Employers in Turkey: The OSTIM Estate in Ankara", Kedorie, S. ed., *Turkey; Identity, Democracy, Politics*, Londra: Frank Cass.

Nozick R. (2006) *Anarşi Devlet ve Ütopya*, Istanbul: Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Oakes G. (1988) "Farewell to the Protestant Ethic", *Telos*, 78: 81-94.

Oğuz Ş .(2011) Kayseri Versiyon 2.0, *Sabah*, 03. 06. 2011.

Oran B. (2012) "Atina'da Türkiyeli Rumlarla", 16.09.2012, *Radikal 2*.

Ozan ED. (2011) *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Krtz ve Devlet*, Istanbul: Metis.

Öniş Z. (2001) "Political Islam at the Crosroads: From Hegemony to Co-existence", *Contemporary Politics* 7 (4): 281-298.

Öniş Z. (2006) "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in perspective," Peter Burnell, der., *Globalizing Democracy: Party Politics in Emerging Democracies* içinde (Londra: Routledge, 2006).

Özarslan M., Şeftalici H. (2002) *Kayseri Il Gelişme Raporu*, DPT, Ankara.

Özaslan M. (2003) "Küreselleşme Sürecinde Kentsel Ekonomiler ve Yerel Sanayi Odağı Olarak Kayseri", 1. Kayseri Sempozyumu, Kayseri: KTO.

Özbek M. (1994) *Folklor ve Türkülerimiz*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Özcan A. (2006) "İslam'da Protestanlaşma Olmaz", *İslami Araştırmalar*, 18 (4): 477-479.

Özcan GB. (2000) "Local Economic Development, Decentralisation and Consensus Building in Turkey", *Progress in Planning*, 54: 199-278.

Özcan GB. (2006) "A Critical Analysis of Decentralisation and Local Economic Development: the Turkish Case", *Environment and Planning C: Government and Policy*, 24: 117-138.

Özcan GB, Çokgezen (2003) "Limits to Alternative Forms of Capitalization: The Case of Anatolian Holding Companies", *World Development*, 31 (12): 2061-2084.

Özcan YZ. (1985) "İslam Ekonomik Gelişmeye Engel midir: Karşıt Delil ve Bazı Metodolojik Düşünceler", *Journal of Islamic Research* 8 (1): 1-12.

Özcan Z. (2005) "Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir: Kayseri", *Aksiyon*, 14.11.2005.

Özçetin B. (2011) Making of New Islamism in Turkey: Transformation of The Islamic Discourse from Opposition to Compliance. Ankara: METU.

Özdalga E. (2007) *İslamcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Özdemir BN. (2003) "Hacılar'ın Yazgısı", Kayseri Hacılar İlçesi Ekonomi ve İletişim Platformu, Kayseri Ekim 2003 S. 1 s. 8.

Özdemir M. (1984) *Hacılar (Kayseri)*, Kayseri: Emek Matbaacılık.

Özdemir M. (1996) *Hacılar İlçesi Rehberi*. Kayseri.

Özdemir M. (2012) *Hacılar (Kayseri)*, Kayseri: Önder Ofset.

Özdemir Ş. (2004) "MÜSİAD ve HAK İŞ'i Birlikte Anlamak: Sınıflı Bir İslami Ekonomi mi?", Aktay Y., ed., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6*, İstanbul: İletişim Yayınları, 837-869.

Özdemir Ş. (2006) *MÜSİAD Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi*, Ankara, Vadi Yayınları.

Özdemir Ş. (2007) "Türkiye'nin Özgün Sıçrayışması: MÜSİAD ve HAK İŞ", *Sivil Toplum*, 6 (19): 63-83.

Özdemir Ş. (2010) "İslami Sermaye ve Sınıf: Türkiye/ Konya MÜSİAD Örneği", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 1: 37-57.

Özdoğan Kazım. (1948) *Kayseri Tarihi*, Erciyes Matbaası, Kayseri.

Özel I. (2010) "Political Islam and Islamic Capital: The Case of Turkey", Haynes, ed. *Religion and Politics in Europe, The Middle East and North Africa* Londra, New York: Routledge, 139-161.

Özel M. (1992) "Tüketim Kapitalizmi ve Protestanlaşamayan Türkler", *İktisat ve Toplum*, Ocak-Şubat, 31-35.

Özel M. (1998) *Bir ey Burjuva ve Zengin*, İstanbul: Kitabevi.

Özgürel A. (2006) "Ajan Denilen Hıristiyanlar", *Radikal*, 29.01.2006.

Özkan N. (2008) "Hacılar Yer Adları Üzerine Bir Dil İncelemesi", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Kayseri: Hacılar Belediyesi, 533-556.

Özkök E. (2006) "Türkiye'nin Kalvin'i Kim?", *Hürriyet* (daily), 26 Ocak.

Özoral B. (2011) Economic Engagement of Religious Ethics in a Global Economy: The Rise of Islamic Capital in Central Anatolia Asa New Economic Power, 1980 - Present, Montreal: (Dissertation) Institute of Islamic Studies McGill University.

Öztürk A. (2000) "Kayseri ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", Aktan vd. eds., *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 387-401.

Öztürk İ. (2010) "İşadamlarına Kayseri Dersleri 2, 3", *Zaman* (daily) 1-4 Kasım.

Öztürk İ. (2010) "Kalkınmada Kayseri Modeli", *Zaman*, 28.10.2010.

Özuğurlu M. (2008) *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu-Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Ankara: Kalkedon Yayınları.

Özyedekçi K. (1949) "Günün Alnından Öptüğü Köy: Hacılar", *Erciyes Halkevi Dergisi*, 73: 21-23.

Pamuk Ş. (2008) "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 38: 267-273.

Pamuk Ş. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk Ş (2011) "20. Yüzyılda İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu mu?", Kasaba, R., ed., *Türkiye Tarihi Cilt 4* İstanbul: Kitap Yayınevi, 301-302.

Pamuk Ş., Owen R. (2002) *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Parkinson BK. (1967) "Non-economic Factors in the Economic Retardation of the Rural Malays", *Modern Asian Studies*, 1 (1): 31-46.

Peck J. (2005) "Struggling with the Creative Class", *International Research on Urban and Regional Research*, 29 (4): 740-770.

Pekdemir M. (2010) Taşranın "taşı toprağı altında ne vardır," Bora T., ed., *Taşraya Bakmak* İstanbul: İletişim Yayınları, 77-101.

Pelliciani L. (1988a) "Weber and the Myth of Calvinism", *Telos* 75: 57-85.

Pelliciani, L. (1988b) "On the Genesis of Capitalism", *Telos* 74: 43-61.

Piccone P. (1989) "Rethinking Protestantism, Capitalism and a Few Other Things", *Telos* 78: 95-108.

Piore MJ., Sabel CF. (1984) *The Second Industrial Divide, Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.

Pirenne H. (2006) *Ortaçağ Kentleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Proyect L. (2006) Turkey's Calvinist Muslims. August 23, http://www.pbs.org/wnet/wideangle/shows/turkey/video.html.

Quataert D. (1987) *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908*, Ankara: Yurt Yayınları.

Quataert D. (2008) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Rabellotti R., Schmitz H. (1999) "The Internal Heterogeneity of Industrial Districts in Italy, Brazil and Mexico", *Regional Studies*, 33 (2): 97-108.

Rabelotti R. (1995) "Is There An Industrial District Model-Footwear Districts in Italy and Mexico Compared", *World Development*, 23 (1): 29-41.

Rey T. (2004) "Marketing the Goods of Salvation: Bourdieu on Religion", *Religion* 34: 331-343.

Rıhım M. (2008) "Azerbaycan'da Hacılar Toplulukları ve Bakü'de Bir Şehidimiz", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Kayseri: Hacılar Belediyesi, 565-575.

Roberts, RH., ed., (2007) *Religion and the Transformation of Capitalism: Comperative Approcahes*, Londra: Routledge.

Rodinson M. (1978) *İslam ve Kapitalizm*, İstanbul: Hür Yayınları.

Rubin M. (2005) "Green Money Islamist Politics in Turkey", *Middle East Quarterly*, Kış 13-23.

Said E. (1999) *Şarkiyatçılık*, İstanbul: Metis.

Salvatore A. (1996) "Beyond Orientalism: Max Weber and the Displacements of 'Essentialism' in the Study of Islam", *Arabica*, 43 (Fasc): 457-485.

Salvatore A. (2011) "Eccentric Modernity? An Islamic Perspective on the Civilizing Process and the Public Sphere", *European Journal of Social Theory*, 14 (1).

Saracoğlu DŞ., Başak Z. (2009) "Firmalar Arası Değişim İlişkileri Kapsamında Fason Üretim: Denizli ve Gaziantep Tekstil Sektörü Örneği", *Toplum ve Bilim*, 114: 214-238.

Saraçgil A. (2005) *Bukalemun Erkek*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Sarıbay AY. (1985) *Türkiye'de Modernleşme ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, İstanbul: Alan.

Sarıbay AY. (2006) "Weberleştirilmiş İslam", *Birikim* 202: 86-92.

Sarıbayı AY. (2005) "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık Cildi*, İstanbul: İletişim Yayınları. 576-591.

Sarısır S. (2000) "Kayseri Tayyare Fabrikası", Aktan, vd. eds. *3. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: KAYTAM, 433-444.

Satoğlu A (1995) *Kayserililerin Ticaretteki Başarı Sırları*, Ankara: Beğendik Kültür Yayınları.

Satoğlu EB. (2008) Anatolian Tigers: Local Adaptibility to Global Competitivenes in Kayseri. İstanbul: (Ms. Thesis), Boğaziçi University.

Saxenian A. (1990) "Regional Networks and the Resurgence of Silicon Valley", *California Management Review* 32: 89-112.

Saxenian A. (1991) "The Origins and Dynamics of Production Networks in Silicon Valley", *Research Policy*, 20: 423-37.

Scheler M. (2004) *Hınç (Ressentiment)*, İstanbul: Kanat Kitap.

Schleifer Y. (2004) "Turkey's March West", *Christian Science Monitor*, 07.11.2004.

Schmitz HS. (1995) "Small Shoemakers and Fordist Giants: Tale of A Super Cluster", *World Development*, 23: 9-28.

Selçuk H. (2008) "KAYTAM'da Bulunan Hacılar'a Ait Defterlerin Tanıtımı ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Kayseri: Hacılar Belediyesi, 581-595.

Semlinger K. (1993) "Economic Development and Industrial Policy in Baden Württemberg: Small Firms in a Benevolent Environment", *European Planning Studies*, 1: 435-463.

Sennett, R (2008) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sombart W. (1962) *The Jews and Modern Capitalism*, New York: Collier Books.

Sombart W. (2005) *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Gürses S, İstanbul: İleri Yayınları.

Sombart W. (2008). *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, çev. Adanır O., Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Soyak A. (1999) "Günümüzü Yansıtan bir Sektör: Telekomünikasyon", Baydar ed., *75 Yılda Çarklardan Çiplere*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Soyudoğan M. (2011) "Aşiretlerin Ekonomi Politiği ya da Olağan Şiddet: Osmanlı Ayıntab'ında Aşiret Eşkıyalığı Üzerine", Gültekin MN, ed., *Taa Ezelden Taşkındır Antep*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Staber U. (1996) "Accounting for Variations in the Performance of Industrial Districts: The Case of Baden Württemberg", *International Journal of Urban and Regional Research 20 (Jg)*: 299-316.

Stamer JM. (1998) "Path Dependence in Regional Development: Persistence and Change in Three Industrial Clusters in Santa Caterina Brazil", *World Development*, 26 (8): 1495-1511.

Stirling P. (1965) *Turkish Village*, Londra: Weidenfeld and Nicholson.

Stokes RG. (1975) "Afrikaner Calvinism and Economic Action: The Weberian Thesis in South Africa", *American Journal of Sociology* 81, (1): 62-81.

Stone RA. (1974) "Religious Ethic and the Spirit of Capitalism in Tunisia", *International Journal of Middle East Studies*, 5 (3): 260-273.

Sualp, ZTA, Güneş A (2010). *Taşrada Var Bir Zaman*, İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Sugur N (1995). Small Firms in a Developing Economy: A Social and Economic Case of the OSTIM Industrial Estate at Ankara Turkey, Bristol: Univeristy of Bristol (dissertation).

Sukidi. (2006) "Max Weber's Remarks on Islam: The Protestant Ethic among Muslim Puritans", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 17 (2): 195-205.

Sutcliffe CR. (1975) "Is Islam an Obstacle to Development? Ideal Patterns of Belief versus Actual Patterns of Behaviour", *Journal of Developing Areas* 10: 77-81.

Sümer F. (1992) *Safevi Devleti'nin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK Yayını.

Swatos W. (1995) "Islam and Capitalism: A Weberian Perspective on Resurgence", Roberts R, ed. *Religion and the Transformation of Capitalism: Comparative Approaches*, Londra: Routledge, 47-62.

Şahin Z. (2008) "Hacılar (Kayseri) Yöresi Dokumacılık Sanatı", *1. Hacılar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri: Hacılar Belediyesi, 603-615.

Şen M. (2010) "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of Justice and Development Party", *Turkish Studies*, 11 (1): 59-84.

Şen S. (1995) *Refah Partisi'nin Teori ve Pratiği*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Şentürk R. (ed.) (2008) *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, İstanbul: UTESAV.

Talaslı G. (2007) *Hiçbir Yerde Hiçbir Zaman*, Ankara: Artshop Yayıncılık.

Taştan AV. (1996) *Değişim Sürecinde Kimlik ve Din, Kayseri'den Yurtdışına İşçi Göçü Olayının Kültürel Boyutu*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Tekeli İ. (1982) *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Tekeli İ. (2010) *Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli İ., İlkin S. (1981) *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu 3. Cilt*. Ankara: ODTÜ.

Tekin O. (2005) "Hacılar'ın Başarı Hikayesi", *Hacılar Dağcılık ve Kış Sporları Merkezi Dergisi*, 6: 63-69.

Tezel YS. (2000) *Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thompson EP. (2006) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Thompson EP. (2006) *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: BirikimYayınları.

Togayhan A. (1998) *Toplumsal Değişme ve Dini Cemaatleşme Kayseri Örneği*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Tok E. (201 1) *Varieties of Communiterianism in the Cities of Anatolia Region: A Comparison of Kayseri Gaziantep and Eskişehir*, Ontario, Carleton University.

Toprak B. (1981) *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden: E.J. Brill.

Toprak Z. (1988) *Sümerbank*, İstanbul: Creative Yayıncılık.

Tozoğlu A., Sönmez F. (2008) "Bir Muhafazakâr Modernleşme Laboratuvarı Olarak Kayseri", *Mimarlık Dergisi*, 344.

Tripp C. (2006) *Islam and The Moral Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tuğal C. (2002) "Islamism in Turkey: Beyond Instrument and Meaning", *Economy and Society*, 31 (1): 85-111.

Tuğal C. (2007) "NATO's Islamists", *New Left Review*, 44: 5-34.

Tuğal C. (2011) *Pasif Devrim*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Tuğal Cihan (2009) *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challange to Capitalism* California: Stanford University Press.

Turam B. (2007) *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*, California: Stanford University Press.

Turam B. (201 1) *Türkiye'de İslam ve Devlet: Demokrasi, Etkileşim, Dönüşüm*, Istanbul, Istanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turner B. (2001) *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Turner BS. (1974a) "Islam, Capitalism and Weber Theses", *British Journal of Sociology*, 25 (2): 230-243.

Turner BS. (1974b) *Weber and Islam, A Critical Approach*, Londra: Routledge and Kegan.

Turner BS. (1994) *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, Londra: Routledge.

Turner BS. (1997) *Max Weber ve Islam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Aktay Y, Ankara: Vadi Yayınları.

Tuzcu A. (2000) "19. Yüzyıl Başlarından - 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Seyyahların Gözüyle ve Konsolosluk Raporlarında Kayseri'nin İktisadi Yapısı", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri: E. Ü. KAYTAM Yayınları, 552-572.

Tümer F. (1938) "Hacılar Köyü-Genel Bilgi", *Erciyes Halkevi Dergisi*, 4: 122-126.

Tünay M. (1993) "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony", Eralp, A., vd. eds., *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, Londra: Praeger.

Türkay C. (1979) *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Ce-*

maatler, İstanbul: Tercüman Kaynak Eserler Dizisi.

Türkdoğan O. (1994) "İslami Kapitalizm mi?", *İslami Araştırmalar*, 7, (2): 109-122.

Türkdoğan Orhan (2005). *İslami Değerler Sistemi ve Max Weber*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Türkeş M. (1999). *Kadro Hareketi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Türkönе M. (1994) *Siyasi İdeolojî Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkönе M. (2010) "Melikşah ve Kılıçarslan", *Zaman*, 04.09.2012.

Uğur A., Alkan H. (2000) "Türkiye'de İşadamı Devlet İlişkileri Perspektifinden MÜSİAD", *Toplum ve Bilim*, 85: 133-5.

Uras G. (2009a) "HAGİAD'cılar Çuvaldızı Kendilerine, İğneyi Hükümete Batırıyor", *Milliyet*, 09.06.2009.

Uras G. (2009b) "Kayseri'de Mobilya Sanayii Büyük Gelişme İçinde", *Milliyet*, 08.06.2009.

Uras G. (2009c) "Kayseri'de İhracat Sayesinde Üretim Sürüyor", *Milliyet*, 10.06.2009.

Uras G. (2012) "Kayseri Markalar Şehri Oldu", *Milliyet*, 27.04.2012.

Uygur S. (2009) "The Islamic Work Ethic and The Emergence of Turkish SME Owner-Managers", *Journal of Business Ethics*, 88: 211-225.

Uysal A. (2011) "Antep'te Siyaset: Yerli Muhafazakâr Sermayedar", Gültekin, ed., *Ta Ezelden Taşkındır Antep* İstanbul: İletişim, 445-467.

Uzgel İ., Duru B. (2009) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Ankara: Phonix.

Ülgener SF. (2006a) *Zihniyet ve Din, İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: DER Yayınları.

Ülgener SF. (2006b) *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul.

Ülsever C. (2001a) "Muhafazakâr Değişimciler ve Demokratik İslam", *Görüş*, 55-59.

Ülsever C. (2001b) "Bu Ülkeden Neden Umutluyum", *Hürriyet*, 26.03.2001.

Ülsever C. (2001c) "İlkokul Mezunu Hacı Babalar ve Beyaz Yakalı Oğulları", *Hürriyet*, 29.12.2001.

Van Dulmen R. (1989) "Protestantism and Capitalism: Webers Thesis in Light of Recent Social History", *Telos*, 78: 71-80.

Van Velzen L. (1978) *Kayseride Çevresel Üretim*, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.

Vardar N. (2009) *En Makbul İnsan Üreten İnsandır: İSTİKBAL 50. Yıl*, İstanbul: Mega Basım.

Varol F. (2011) *The Emergence and Consequences of the Turkish Islamic Bourgeoise Under the Impact of Globalization*, Utah: MA Thesis, The University of Utah.

Vergin N. (2000) *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Verter B. (2003) "Spiritual Capital: Theorizing Religion with Bourdieu Against Bourdieu", *Sociological Theory*, 21 (2): 150-174.

Visser EJ. (1996) *Local Sources of Competitiveness: Spatial Clustering and Organizational Dynamics in Small-Scale Clothing in Lima, Peru*, Amsterdam: University of Amsterdam.

Weber M. (1997) *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Aruoba Z, İstanbul: Hil Yayınları.

Weber M. (2012) Din Sosyolojisi, çev. Boyacı L. İstanbul: Yarın Yayınları.

Weber M. (1978) *Economy and Society*, Roath, G., Wittich C. eds., Los Angeles, California: University of California Press.

White JB. (2003) "İslamcılığın Açmazları", Kandiyoti D., Saktanber A., eds., *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, İstanbul: Metis.

Winter M. (1983) "The Balokole and the Protestant Ethic: A Critique", *Journal of Religion in Africa*, 14 (Fasc. 1): 58-73.

Wood EM. (2008) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Ankara: Yordam Kitap.

Yalman G. (2009) *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul.

Yanardağ M. (2008) *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*, İstanbul: Siyah Beyaz Yayın.

Yarar E. (1996) *A New Perspective of the World at the Threshold of 21st Century*, İstanbul: MÜSİAD.

Yavuz H. (2002) "Modernleşme: Parça mı Bütün mü/ Batılılaşma: Simge mi Kavram mı?", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 212-218.

Yavuz HM. (2003) "Opportunity Spaces, Identity and Islamic Meaning in Turkey", Wiktorowitcz, ed. *Islamic Activism: A Social Movement Theory Approach*. İndiana: İndiana University Press.

Yavuz HM. (2003a) *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford: Oxford University Press.

Yavuz HM. (2004) *Modernleşen Müslümanlar*, çev. Yıldız A, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yavuz HM. (2005a) "Bediüzzaman Said Nursi ve Nurculuk", Aktay Y., ed., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6 - İslamcılık*, İstanbul: İletişim, 264-270.

Yavuz HM. (2005b) "Neo-Nurculer: Gülen Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6 - İslamcılık*, (ed.) Y. Aktay, İletişim: İstanbul, 295-308.

Yavuz HM. (2005c) "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", Aktay Y., ed., *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6 - İslamcılık*, İstanbul: İletişim, 591-604.

Yavuz HM. (2006) "Introduction: The Role of New Bourgeoise in the Transformation of Turkish Islamic Movement", Yavuz Hacılar, ed. *The Emergence of a New Turkey: Democracy and AK Parti*. Utah: The University of Utah Press.

Yel AM. (2007) "Bourdieu ve Din Alanı: Sermaye, İktidar, Modernlik", Çeğin, G. vd. eds., *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul: İletişim.

Yeldan E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim, Büyüme*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yerasimos S. (1986) *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, cilt 1* çev. Kuzucu B., İstanbul: Belge Yayınları.

Yetkin Ş. (1991) *Türk Halı Sanatı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Yıldırım E. (1993) "Toplumsal Gelişmeyi Açıklama Modeli olarak Protestanlık", *Bilgi ve Hikmet*, 2: 129-135.

Yurt Ansiklopedisi (1983) "Kayseri", 7. Cilt, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 4670-4792.

Yücekök A. (1997) *Dinin Siyasallaşması-Din Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, İstanbul: AFA.

Zeitlin IM. (1990) *Ideology and the Development of Sociological Theory* 4. baskı, Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Zubaida S. (1972) "Economic and Political Activism in Islam", *Economy and Society* 1: 308-38.

"Günücülük. Yani azim etmek. Azim etmek, yani mücadele etmek. O hedefe ben de varacağım demek... Günücülükte adam, 'Ağabey onun var benim niye olmasın ya! Ben de çalışırım. Benim neyim eksik. Düşünürüm, koşarım, kovalarım, çalışırım!' der - ve neticede Hacılarlı'da bu var."

"Afrika'daki adamları internet'ten, sanayi odalarından, ticaret odalarından oralardaki bizim Türk ataşelerinden buluyoruz... Ben Cezayir'e gittim Tunus'a gittim. Tunus'ta vardım ticari ataşenin yanına. Bayan da bir hanımefendiymiş. Çok da ilgilendi bizimle. Selamünaleyküm Aleykümselâm. Birer kilo da lokum almıştım. Artık çok zor değil yani, eskisi gibi değil."

"Anadolu kaplanları"... "Yeşil sermaye"... "İslami Kalvinistler"... Bu tabirler Türkiye'de 20./21. yüzyıl dönümünden beri sadece sosyal bilimlerin değil medyanın da moda deyişleri arasına girmiş durumda. Taşra şehirlerinin global piyasayla eklemlenen muhafazakâr-dindar girişimcileri kastediliyor bu tabirlerle.

Elinizdeki kitap, moda tabirlerin cazip olduğu kadar kolaycı genellemelerine kapılmaksızın, işte bu olguyu mercek altına alıyor. Olgunun tipik bir örneğine bakıyor: Kayseri'nin kıyısında bir küçük kasaba iken, global piyasaya iş yapan bir merkeze dönüşen Hacılar'a tutuyor merceğini...

Tipik bir kapitalistleşme ve modernleşme hikâyesi bu. Hırsla "hatta hınçla" çalışan pratik ve pragmatik bir kapitalist tipinin hikâyesi... Bir girişimci ıştahının hikâyesi... Moda tabirlerin düşündürdüğü türden "kendine mahsus" bir hikâye değil. İlginçliği daha çok, modernizmin ve kapitalizmin nüfuz kudretini olanca canlılığıyla gösteriyor olmasında.

Kurtuluş Cengiz, datasıyla, zengin mülakatlarıyla, ayrıntılı gözlemleriyle, teorik akıl yürütmesi ve keşif heyecanıyla, Türkiye'de modernleşme literatüründe köşe taşı olacak bir eser ortaya koyuyor. ■

31073
ALF

iletişim